DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

TEŞKİLÂT-I MAHSUSA'NIN KAFKASYA MİSYONU VE OPERASYONLARI

MEHMET BİLGİN

ÖTÜKEN

Babam Nazım Bilgin'e rahmet dileği ile...

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları

Mehmet Bilgin

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1214
KÜLTÜR SERİSİ: 695

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-531-7

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212) 612 58 60
Maltepe Mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Ocak 2017

Mehmet Bilgin; 1955 yılında Trabzon'un Sürmene ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini burada tamamladı. 1978 yılında Ankara Üniversitesi D.T.C.F Kütüphanecilik bölümünden mezun olduktan sonra ticaret ile uğraştı. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki yüksek lisans eğitimini *Trabzon Vilayetinde İki Din Taşıyanlar* adlı tezini sunarak 2010 yılında tamamladı. Ardından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Yakınçağ Tarihi Bilimdalı'nda *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Sol Kanat Muharebeleri (1914-1915)* başlıklı tezini sunarak 2015 yılında Tarih Doktoru unvanını aldı.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin tarihi ve kültürel değerlerine duyduğu ilgiyi, bölge ile ilgili araştırmalar yaparak sürdüren Mehmet Bilgin'in ilk kitabı 1990 yılında yayınlanan *Sürmene Tarihi* adlı eserdir. Kitap sadece Sürmene'nin değil tüm Doğu Karadeniz Bölgesi'nin tarihine kaynak olabilecek bir hacimdedir. İkinci kitabı *Madur Dağı Savaşı* adlı ile 1991 yılında yayınlandı. Aynı kitabın genişletilmiş 3. baskısı; *Rus İşgalinde Trabzon Direnişi* adıyla yayınlanmıştır. Kitapta, Birinci Dünya Savaşı ve 1916 yılının Haziran-Temmuz aylarında, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan savaşlar anlatılır.

Doğu Karadeniz-Tarih, Kültür, İnsan adlı üçüncü kitabı, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin etnik tarihi ile ilgili detaylı bir çalışmadır. 2002 yılında bu çalışmasından dolayı, Ziya Gökalp Türk Ocakları İlim ve Teşvik Armağanı'na layık görülmüştür. *Doğu Karadeniz'de Bir Derebeyi Ailesi Sarıalizâdeler (Sarallar)* adlı dördüncü kitabı 2006'da yayınlandı. Kitapta, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki toplumsal yapı ve bu yapının oluşma süreci ele alınır. *Karadeniz'de Post Modern Pontosculuk* adlı beşinci kitabı; isminden de anlaşılacağı gibi, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki etnik ayrıştırmacılığı hedefleyen faaliyetleri ele almaktadır.

Karadeniz konusunda makro ve mikro seviyede araştırmalardan oluşmuş, *Karadeniz Dünyası* adlı altıncı eseri 2014 yılında Ötüken Neşriyat tarafından yayınlandı. Bu eseri, Karadeniz ve etrafındaki coğrafyaya, tarihî temelde çok farklı bir bakış açısı sunar. *Bir Cumhuriyet Milletvekili Sami Kumbasar* adlı yedinci eseri, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki toplumsal yapıyı öncekilerden daha farklı bir kesitte ele alıp açıklamasının yanı sıra; 1968-1980 arasında Türk siyasî hayatına da ışık tutması bakımından önemlidir.

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar Listesi 10
Tablolar Listesi 12
Haritalar Listesi 12
Önsöz 19
Giriş 21

Birinci Bölüm
Kafkas Cephesi'nde Teşkilât-ı Mahsusa'nın
Operasyon Alanı ve Ortam

1.1. Kafkas Cephesi'nin Sol Kanadındaki Bölgenin Coğrafî Durumu 35
1.1.1. Sahil Bölgesi 36
1.1.1.1. Arhavi 36
1.1.1.2. Hopa 37
1.1.1.3. Kemalpaşa 37
1.1.2. Çoruh Vadisi 38
1.1.2.1. Murgul ve Borçka 39
1.1.2.2. Artvin, Ardanuç ve Şavşat 41
1.1.2.3. Yusufeli 43
1.1.3. Ardahan ve Komşu Bölgeler 45
1.1.3.1. Oltu Çayı Vadisi 45
1.1.3.2. Olur Bölgesi 45
1.1.3.3. Tortum Çayı Vadisi 46
1.2. Kafkas Cephesi'nin Sol Kanadındaki Bölgede İdarî Durum 48
1.2.1. Savaş Öncesi Osmanlı-Rus Sınırı 48
1.2.2. Savaş Öncesi Osmanlı İdaresindeki Bölge 51
1.2.2.1. Sahil Kısmı 51
1.2.2.2. Yukarı Çoruh Havzası 52
1.2.3. Savaş Öncesinde Rusya İdaresindeki Bölge 54
1.2.3.1. Kars Oblastı 56
1.2.3.1.1. Ardahan Okrugu 56
1.2.3.1.2. Oltu Okrugu 57
1.2.3.2. Batum Oblastı 58
1.2.3.2.1. Batum Okrugu 62
1.2.3.2.2. Artvin Okrugu 69
1.3. Kafkas Cephesi Sol Kanadındaki Bölgede Askerî Durum 73
1.3.1. Osmanlı Devleti'nin Askerî Durumu 73
1.3.1.1. Osmanlı Devleti'nin Seferberlik İlan Etmesi 73
1.3.1.2. Kafkas Cephesi'nin Sol Kanadındaki Hudut Bölgeleri 76
1.3.1.2.1. Kopmuş Burnu-Marsis Hudut Bölgesi 77
1.3.1.2.2. Yusufeli Hudut Bölgesi 78

1.3.1.2.3. Kaleboğazı Hudut Bölgesi 79
1.3.1.3. Hudut Muhafazasının Jandarmaya Devredilmesi ve Yurt Savunmasında Seyyar Jandarma Alayları 79
1.3.1.3.1. Hudut Muhafazasının Jandarmaya Devredilmesi 79
1.3.1.3.2. Yurt Savunmasında Seyyar Jandarma Alayları 80
1.3.1.3.3. Trabzon Seyyar Jandarma Alayı 82
1.3.2. Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde Savaşa Hazırlanması 84
1.3.2.1. Seferberlik Öncesi Osmanlı-Rus İlişkileri 84
1.3.2.2. Rusya'nın Seferberlik İlan Etmesi 87
1.3.2.3. Rusya'nın Kafkasya'daki Askerî Varlığı 91
1.3.3. Rus Ordusu'nun Koordinasyonu ile Ermenilerin Kafkas Cephesi'ndeki Faaliyetleri 95

İkinci Bölüm
Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu, Organizasyonu ve Savaşa Girmesi

2.1. Teşkilât-ı Mahsusa ve Kafkasya Misyonu 109
2.1.1. Dr. Bahattin Şakir Bey Misyonu 130
2.1.2. Yusuf Rıza Bey Misyonu 145
2.1.3.Gürcü Misyonu 166
2.2. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi ve Kafkas Cephesi'nde Savaşın Başlaması 175
2.2.1. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi 175
2.2.2. Seferberlikten Savaşın Başlamasına Kadar Geçen Zaman İçinde Kafkasya Hududunda Durum 177
2.2.3. Karadeniz'de Baskın 180
2.3. Kafkas Cephesi ve Sol Kanat'ta Çatışmaların Başlaması 183
2.3.1. Sol Kanat'ta Savaşın Başlaması 186
2.3.2. Yusuf Rıza Bey Müfrezesinin Batum Üzerine Harekâtı 189
2.3.3. Teşkilât-ı Mahsusa Gönüllülerinin Artvin Üzerine Harekâtı 217

Üçüncü Bölüm
Kafkas Cephesi'nde Sol Kanat'ın Ortaya Çıkması ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Yüklendiği Görev

3.1. Sarıkamış Harekâtı'nda Sol Kanat'a Verilen Görev 231
3.1.1. Teşkilât-ı Mahsusa Gönüllülerinin Silahları ve İaşesi 235
3.1.2. Stange Bey Müfrezesi'nin Teşkili ve Bölgeye Gönderilmesi 243
3.1.3. Yakup Cemil Müfrezesi'nin Teşkili ve Bölgeye Gönderilmesi 251
3.2. Ardahan Harekâtı 257
3.2.1. Ardahan'ın Alınması 263
3.2.2. Ardahan'dan Çekilme 269
3.2.3. Ardanuç Merkezli Yeni Savunma Hattı ve Ardanuç'tan Çekilme 277
3.3. Ardahan Harekâtı Esnasında Yusuf Rıza Bey Müfrezesinin Durumu 293
3.3.1. Stange Bey Müfrezesi'nin Borçka'dan Ayrılmasından Sonraki Gelişmeler 295
3.3.2. Rusların Cepheyi Takviyesi ve Yusuf Rıza Bey'in Âcil Takviye Talepleri 305
3.3.3. Borçka'nın Ruslar Tarafından İşgali 318

Dördüncü Bölüm
Kafkas Cephesi'nde Sol Kanat'ın Çökmesi ve Yeniden Organize Edilmesi

4.1. Kafkas Cephesi'nde Sol Kanat'ın Çöküşü 327
4.1.1.Hopa'nın Ruslar Tarafından İşgali 328
4.1.2. Stange Bey'in Sahil Bölgesine Geçerek Komutayı Alması ve Murgul'dan Çekilme 344
4.1.3.Arhavi'nin Ruslar Tarafından İşgali 357
4.2. Artvin Savunması 371
4.2.1. Artvin'in Ardanuç Yönünden Savunulması 376
4.2.2. Artvin'in Borçka Yönünden Savunulması 389
4.2.3. Artvin'den Çekilme 397
4.3. Kafkas Cephesi'nde Sol Kanat'ın Yeniden Organizasyonu 402
4.3.1. Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı'nın Kurulması 403
4.3.2. Çoruh Müfrezesi'nin Kurulması 419
4.3.3. Türk Kuvvetlerinin Çekilmesinden Sonra Rus ve Ermenilerin Çoruh Havzasında Yaptığı Katliamlar 422

Sonuç 428
Kaynakça 433
Dizin 475
Ekler 495

KISALTMALAR LİSTESİ

A.İ.İ.T.E	Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü
age	Adı geçen eser
agm	Adı geçen makale
agt	Adı geçen tez
agy	Adı geçen yer
ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
Ayr	Ayrıca
B.T.T.D.	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
BDH	Birinci Dünya Harbi (Kataloğu)
Bkz	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOA, DH, EUM, KLH.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususi
BOA, DH, EUM, 2. Şb.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Emniyet-i Umumiye İkinci Şube
BOA, DH, EUM, 6. Şb.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube
BOA, İ, TAL.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Taltif
BOA, DH, EUM, EMN.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı
BOA, DH, KMS.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti Dahiliye Kalemiye Mahsus Evrakı
BOA, DH, ŞFR.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı
Bs.	Basım
C.	Cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Co.	Cooperation
Çev.	Çeviren
Dr.	Doktor
Ed.	Editör
Gen.	Genişletilmiş

Haz.	Hazırlayan
HM	Harp Mecmuası
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
KMÜ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Lmtd.	Limited
M.E.B.	Milli Eğitim Bakanlığı
S.	Sayı
S.B.E.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
s.	Sayfa / sayfalar
Sun.	Sunan
T.A.E.	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
T.İ.T.E.	Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TY	Tarih Yok
Uzm.	Uzman
Yay.	Yayımlayan
Yaz.	Yazan
Yay. Haz.	Yayına hazırlayan

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Kafkas Yıllığına göre 1914 yılında Batum Bölgesinin Nüfusu....65
Tablo 2: ATASE Arşivi BDH kataloğunda 1828, 003, 001-005a numarada bulunan belgeye göre, Yakup Cemil Bey Müfrezesi ile Aralık 1914'te Kafkas Cephesi'ne sevk edildikleri sâbit olanlar....255
Tablo 3: Ardahan üzerine giderken 8. Alay ve Melo Hudut Taburu Kuvvetleri....260
Tablo 4: Ardahan'a Giren 8. Alay ve Melo Hudut Taburu Kuvvetleri....268
Tablo 5: Ardahan'dan Çekilen 8. Alay ve Melo Hudut Taburu'na Mensup Kuvvetler....276
Tablo 6: 12-13 Mart 1915 Tarihinde Balıklı Tepeleri Savaşındaki Şehit ve Yaralılarımız (Seyyar Jandarmalar ve Teşkilât-ı Mahsusa Kuvvetleri Hariç)....367
Tablo 7: Sahil Müfrezesi Arhavi Deresi'nin Batı Yakasına Çekildiği Zamanki Kuvveti....370
Tablo 8: Artvin Müdafaasında Bulunan Birliklerin 1 Mart 1915 Tarihindeki Durumu....386
Tablo 9: 1 Nisan 1915 tarihinde Melo Hudut Taburu Kuvveti....396
Tablo 10: Teşkilât-ı Mahsusa'nın 1915-Mart Ayı Başındaki Sahil Cephesi Muharip Kuvvetleri....409
Tablo 11: Teşkilât-ı Mahsusa'nın 1915-Mart Ayı Ortasında Sahil Cephesi Kuvvetleri....412
Tablo 12: 1915 - Mart Ayı Sonunda Sahil Cephesi Kuvvetleri....413
Tablo 13: 28 Mart 1915 Tarihinde Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı'nın Sahil Müfrezesi Kuvvetleri....415

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Rusların 1903 yılında yayınladığı Kafkasya haritasına göre I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nin sol kanadına düşen alanda Osmanlı-Rus hududu ve hududun her iki yanında idarî bölünme....497
Harita 2: 1914 yılında yayınlanan Kafkas Yıllığına Göre Rusya'nın Batum ve Kars oblastlarında etnik yapıya göre nüfus oranları....498
Harita 3: I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi sol kanatta 13 Kasım 1914'te Teşkilât-ı Mahsusa'nın başlattığı harekât....499
Harita 4: 8. Alay (Stange Bey) ve Yakup Cemil kuvvetlerinin bölgeye gelişi ve harekâtı....500
Harita 5: Stange Bey Müfrezesi (8. Alay ve Teşkilât-ı Mahsusa) kuvvetlerinin Ardahan harekâtı....501
Harita 6: Ardahan'dan çekilme....502
Harita 7: Rusların Batum'dan ileri harekâtı....503
Harita 8: 27 Ocak 1915 Borçka'nın Ruslar tarafından işgali....504
Harita 9: 30 Ocak - 26 Şubat 1915, Hopa'nın Müdafaası....505
Harita 10: 26 Şubat - 1 Mart 1915, Hopa'nın düşmesinden sonra Arhavi savunması....506
Harita 11: 20 Ocak - 20 Mart 1915, Artvin'in Ardanuç yönünden savunulması....507
Harita 12: 15 Şubat - 28 Mart 1915, Artvin'in Borçka yönünden savunulması....508
Harita 13: 27 Mart 1915, Artvin'den Çekilme....509

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf-1: 31 Mayıs 1878 tarihinde Globe gazetesinde yer alan haber kupürü 510
Fotoğraf-2: 14 Haziran 1878 tarihinde Globe gazetesinde yer alan haber kupürü 511
Fotoğraf-3: 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Kafkasya'daki Osmanlı-Rus sınırı....512
Fotoğraf-4: 3 Ağustos 1914 tarihinde ilan edilen seferberlik ile ilgili bir afiş. 513
Fotoğraf-5: Talat Paşa (1874-1921)....514
Fotoğraf-6: Enver Paşa (1881-1922)....514
Fotoğraf-7: İttihat ve Terakki'nin her biri bir bölüğe bedel ve her biri hakkında birkaç kitap yazılmış fedakârân bölüğü....515
Fotoğraf-8: Ömer Naci Bey (1878-1916).....516
Fotoğraf-9: Ömer Naci ve Mustafa Kemal, iki yol arkadaşı. 517
Fotoğraf-10: Ömer Naci....518
Fotoğraf-11: Ömer Naci.....518
Fotoğraf-12: Enver Paşa'nın Harbiye Nezaretinde kurduğu özel büronun başında görev yapan Mardini-zâde Ömer Fevzi (Mardin) Bey (1878-1953). 519
Fotoğraf-13: Ömer Fevzi Bey'in İran'da askerî ateşe iken. 520
Fotoğraf-14: Dr. Bahattin Şakir Bey (1874-1922)....521
Fotoğraf-15: Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez-i Umumî'sinden Dr. Nazım Bey (1872-1926)...522
Fotoğraf-16: Teşkîlât-ı Mahsusa Mekez-i Umumisi'nden Atıf (Bigalı Atıf) Kamçıl Bey. (1880-1947). 523
Fotoğraf-17: Teşkîlât-ı Mahsusa Merkez-i Umumîsi'nden ve Emniyet-i Umumiye Genel Müdürü (Hüseyin) Aziz (Akyürek) Bey (1882-1951)....523
Fotoğraf-18: Süleyman Askerî Bey (1884-1915)....524
Fotoğraf-19: Halil (Kut) Paşa....525
Fotoğraf-20: Dr. Bahattin Şakir Bey(1874-1922). Kafkas Cephesinde Görev Yaparken 526
Fotoğraf-21: Filibeli Hilmi Bey (1885-1926) 527
Fotoğraf-22: Dr. Fuat Sabit Ağacık Bey'in (1887-1957) 528
Fotoğraf-23: Giritli Ruşeni ya da Hasan Ruşeni Barkın (1884-1953)....529
Fotoğraf-24: Hizmetleri çok ama kendi yok bir kahraman, Yusuf Rıza Bey.....530
Fotoğraf-25: Hopa ve Yusuf Rıza Bey'in almayı çok arzuladığı Batum.....531
Fotoğraf-26: Kara Kemal Bey (1875(?)-1926). 532
Fotoğraf-27: Hamal Ferit (Hamal) Bey (1877-1951)....533
Fotoğraf-28: Memduh Şevket Esendal (1884-1952).....533
Fotoğraf-29: Yenibahçeli Nâ'il Bey (? -1926)....534
Fotoğraf-30: Teğmen Hopalı Mamovi-zâde Ramiz (Benli) Bey. 535
Fotoğraf-31: Yarbay Stange Bey'in Ramiz Bey'e hediye ettiği ve halen Ramiz Bey'in oğlu Faruk Benli'nin evinin duvarında asılı olan tüfek. 536
Fotoğraf-32: Mamovi-zâde Rauf Bey....536
Fotoğraf-33: Binbaşı Mamovi-zâde Rauf Bey....537
Fotoğraf-34: Rize Mebusu Mamovi-zâde Rauf (Benli) Bey....538
Fotoğraf-35: Süvari Yüzbaşı Çürüksulu Kâmil (Tavgridze) Bey 539

Fotoğraf-36: Binbaşı Çürüksulu Mehmet Ziya Bey (1884-1953) 539
Fotoğraf-37: Yüzbaşı Çürüksulu Fuat Bey Batum'da yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. (1892-1970) 540
Fotoğraf-38: Fuat Çürüksulu Perşembe'deki evinin önünde eşi ve torunlarıyla.....540
Fotoğraf-39: Çürüksulu Fuat Bey'in Perşembe'de Merkez-Ağuşlu Camii yanındaki mezarı ...541
Fotoğraf-40: Çürüksulu Binbaşı Ziya Bey'in Perşembe'de Merkez Ağuşlu Camii yanındaki mezarı.....541
Fotoğraf-41: Çürüksulu Fuat Bey (ortada oturan) ve gönüllü müfrezesi. 542
Fotoğraf-42: Binbaşı Hafız Süleyman (Güveli) Bey 543
Fotoğraf- 43: Murgullu Edip Dinç Bey (Batum Mebusu).....544
Fotoğraf 44: Çoşkun-zâde İsmail Ağa (1863-1939). 545
Fotoğraf 45: Çoşkun-zâde İsmail Ağa'nın Artvin Çayağzı Mahallesi'nde Nikrola Mezarlığı bitişiğindeki mezarı.....546
Fotoğraf-46: Yahya Kahya.....546
Fotoğraf-47: Hafız İsmail Hakkı Paşa (1879 Manastır-15 Şubat 1915 Erzurum).. 547
Fotoğraf-48: Hafız Hakkı Paşa 3. Ordu Karargâhında. 548
Fotoğraf-49: Hakkı Hakkı Paşa Hasankale'de.....549
Fotoğraf-50: Teşkilât-ı Mahsusa'nın Erzurum Misyonu Başkanı Dr. Bahattin Şakir (solda) ve yardımcısı Filibeli Himi Bey Teşkilât-ı Mahsusa'nın Erzurum Misyonunda görev yaparken. 550
Fotoğraf-51: Teşkilât-ı Mahsusa süvari müfrezesi.....551
Fotoğraf-52: Harb-i Umumi'de Erzurum Cephesi'nde Teşkilât-ı Mahsusa'dan bir grup. 552
Fotoğraf-53: Kafkasya'daki Teşkilât-ı Mahsusa'dan bir grup.....553
Fotoğraf-54: Erzurum, Tafta (Gökçeyamaç) köyü (Şahap Paşa Kışlası) Tabyası'nda, Teşkilât-ı Mahsusa'dan bir grup.....554
Fotoğraf-55: Erzurum'un Ilıca Nahiyesi Ebulhindi Köyü'nden Kösebey-zâde Cafer (Erçikan) Bey. 554
Fotoğraf-56: Cafer Erçikan Bey'in İstanbul-Edirnekapı Şehitliği'nin mezarlık kısmındaki mezarı.....555
Fotoğraf-57: Kürt Kaskanlı Aşireti rüesasından ve Doğu Anadolu'nun kurtuluşunun öncü fedailerinden Hadikli Eyüp Paşa (Yüce) 556
Fotoğraf-58: Erzurum Valisi Tahsin (Uzer). 557
Fotoğraf-59: Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey (1868-1922).....557
Fotoğraf-60: Ruslardan alınan bir top Ruslara ateş açarken. 558
Fotoğraf-61: Kafkas Cephesi'nde kadınlarımız sırtlarında cephe-i harbe erzak taşıyor.....558
Fotoğraf-62: Çoruh mıntıkasındaki muhaberelerde alınan Rus esirlerinden bir takım. 559
Fotoğraf-63: Ardahan alınırken şehit olan Binbaşı Asım Bey 560
Fotoğraf-64: Tuğgeneral Halit Karsıalan (Deli Halit Paşa) 561
Fotoğraf-65: Muhtelif mahallerden gelip Dersaadet'te Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından elbas ve teçhiz (giydirilmiş ve donanmış) olarak meydan-ı harbe sevk edilmiş olan gönüllü Teşkilât-ı Mahsusa kafilelerinden bir bölük.. 562
Fotoğraf-66: Kafkas cephesinde sahil mıntıkasında büyük şecaat ve fedakârlıklarla düşmana karşı koyan kıta'atımızdan (Teşkilât-ı Mahsusa'ya mensup) bir müfreze.....562
Fotoğraf-67: Lazistan Mebusu Süleyman Sûdi Bey.....563

Fotoğraf-68: Mehmet Şakir Kesebir Bey.....563
Fotoğraf-69: Erzurum Mebusu Seyfullah Bey.....563
Fotoğraf-70: Başkale, Çölemerik (Hakkari) Mutasarrıfı ve daha sonra Van Valisi olan Cevdet (Belbez) Bey.....564
Fotoğraf-71: Canik Mutasarrıfı Süleyman Necmi (Selmen) Bey (1871-1943).....564
Fotoğraf-72: Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957).....564
Fotoğraf-73: Murgul.....565
Fotoğraf-74: Murgul Başköy.....565
Fotoğraf-75: Küre köyündeki küçük şehitlik.....566
Fotoğraf-76: Borçka İçkale Vadisi.....566
Fotoğraf-77: Çoruh Vadisi, Murgul Vadisi'nin girişi ve Borçka.....567
Fotoğraf-78: 1905 yılında Artvin.....567
Fotoğraf-79: İkdam gazetesinde Ardahan'ın fethi ile ilgili haberler.....568
Fotoğraf-80: Batum-Ardahan Şosesi.....568
Fotoğraf-81: Artvin Merkez Camii-1915.....569
Fotoğraf-82: Artvin-Köprübaşı.....569
Fotoğraf-83: Eski Ardanuç ve Gevherik Kalesi.....570
Fotoğraf-84: Eski Ardanuç'un kaleden görünüşü.....570
Fotoğraf-85: Ardanuç'un kuzey batısındaki Ferhatlı Kalesi ve ardında Akhizataşı mevkii.....571
Fotoğraf-86: Çoruh Vadisi'nde nizamî birliklerin zorlukla hareketi.....571
Fotoğraf-87: Sahara Dağları'nda şafak vakti.....572
Fotoğraf-88: Günümüzde Yavuz köyünden Sahara Geçidi'ne tırmanan yol.....572
Fotoğraf-89: Sahara Geçidi.....573
Fotoğraf-90: Sahara Geçidi'ni aşan eski yol ve Sahara Savaşlarının yapıldığı bölge.....573
Fotoğraf-91: Sahara Geçidi.....574
Fotoğraf-92: Sahara Savaşlarının yapıldığı Sahara Geçidi.....574
Fotoğraf-93: Şavşat-Yavuzköy.....575
Fotoğraf-94: Sahara Geçidi.....575
Fotoğraf-95: Sahara Geçidi'nde, eski yol.....576
Fotoğraf-96: Yalnızçam Dağları.....576
Fotoğraf-97: Kutul Hanları.....577
Fotoğraf-98: Batum-Ardahan şosesinin Yalnızçam Geçidi bölgesindeki kalıntıları.....577
Fotoğraf-99: Ardanuç'un Sakarya, Örtülü ve Bereket köyleri sırtlarının Aydın (Tanzot) köyünden görünüşü.....578
Fotoğraf-100: Ardanuç-Sakarya (Sagara) köyü.....578
Fotoğraf-101: Ardanuç-Sakarya köyü.....579
Fotoğraf-102: Ardanuç-Sakarya köyü, Kömürün Sırtı ve Dalahet Yaylası.....579
Fotoğraf-103: Gümüşhane köyü.....580
Fotoğraf-104: Ardanuç, Ferhatlı-Ahizabaşı'ndan Berta Köprüsü'nün bulunduğu yerin görünüşü.....580
Fotoğraf-105: Ardanuç, Acıelma sırtları.....581
Fotoğraf-106: Ardanuç'a bağlı Sakarya-Örtülü-Bereket köyleri.....581
Fotoğraf-107: Artvin- Zeytinlik (Sirya) nahiyesinin baraj gölü altında kalmadan önceki hali.....582

Fotoğraf-108: Borçka-Muratlı-Güneşli köyünden Batum istikameti. 582
Fotoğraf-109: Borçka-Muratlı'nın (Maradit) Güneşli Tepe'den görünüşü. 583
Fotoğraf-110: Borçka-Aralık (Klaskor) Deresi Vadisi. 583
Fotoğraf-111: Borçka ve Aksu (Deviskel) Vadisi. 584
Fotoğraf-112: Civan köyünden Murgul'a doğru bakış. 585
Fotoğraf-113: Murgul Deresi'nin Çoruh Nehri'ne döküldüğü nokta. 586
Fotoğraf-114: Civan köyü sırtlarından Murgul Vadisi'nin görünüşü. 586
Fotoğraf-115: Esenkıyı (Abuısla) sırtları- Sultanselim Tepeleri ve Cankurtaran (Kuşnasti) sırtları hattının görünüşü 587
Fotoğraf-116: Sultanselim Tepelerinin Esenkıyı (Abuısla) köyü sahilinden görünüşü. 588
Fotoğraf-117: Esenkıyı (Abuısla) ve Hopa'nın savunmasında kanlı çatışmaların yaşandığı tepeler. 588
Fotoğraf-118: Esenkıyı (Abuısla) sırtları ve sağda Sultanselim Tepeleri. 589
Fotoğraf-119: Hopa-Koyuncular (Zalona) köyü sırtları ve Sultanselim Tepeleri. 589
Fotoğraf-120: Teğmen Şahin Efendi ile birlikte 30 şehit verilen Sultanselim Tepeleri. 590
Fotoğraf-121: 1915 yılının Şubat ayı başında Binbaşı Hasan Vasfi Bey kumandasında Giresun Seyyar Jandarma Taburu ile takviye edilen Sultanselim Tepeleri. 590
Fotoğraf-122: Hopa-Eşmekaya köyünden Sultanselim Tepeleri, sağında Cankurtaran Geçidi. 591
Fotoğraf-123: Cankurtaran bölgesinden Hopa'nın görünüşü. 591
Fotoğraf-124: 6 Mart 1915 de Hopa'da, Rus gemilerinden çekilmiş bir fotoğraf. 592
Fotoğraf-125: Sultanselim Tepesi -Başoba-Yoldere (Zürpici) Vadisi ve İskaristi-Balıklı-Tagisti tepeleri 592

Fotoğraf-126: Hopa-Başoba köyünden Arhavi savunmasının yapılmış olduğu İsgaristi Tagisti ve Balıklı tepelerinin görünüşü. 593
Fotoğraf-127: Cankurtaran Geçidi'nden Hopa'nın görünüşü. 593
Fotoğraf-128: Hopa Cankurtaran Geçidi'nden Arhavi savunmasının yapıldığı tepelerin görünümü 594
Fotoğraf-129: Solda hafif karlı olan Balıklı Tepeleri. Arkada karlı kısım Kaçkarların doğu uzantısı. 594
Fotoğraf-130: Arhavi ve Arhavi Deresi 595
Fotoğraf-131: Arhavi Deresi. Solda Konaklı (Kordelit) köyü. 595
Fotoğraf-132: Arhavi Deresi Vadisi. 596
Fotoğraf-133: Derecik (Sidere), Ulukent (Plarket), Üçırmak köylerinin bulunduğu vadi. 596
Fotoğraf-134: Arhavi savunmasında kanlı savaşların cereyan ettiği Balıklı Tepeleri. 597
Fotoğraf-135: Binbaşı Hasan Vasfi Bey'in karargâh olarak kullanılmış olduğu Arhavi-Ulukent (Pilarget) köyündeki ev 597
Fotoğraf-136: Arhavi Deresi'nin batı yamaçları 598
Fotoğraf-137: Arhavi Deresi'nin batı yanında, sahil kısmını oluşturan tepeler. 598
Fotoğraf-138: Arhavi-Mashora köyü sırtlarındaki mevzilerimizin Rus donanması tarafından bombardımanı. 599
Fotoğraf-139: Artvin 599
Fotoğraf-140: Artvin'in Kafkasör'den görünüşü. 600

Fotoğraf-141: Artvin savunmasının yapıldığı Çoruh Vadisi. 601
Fotoğraf-142: Artvin-Hatila Vadisi'nin görünüşü. 602
Fotoğraf-143: Artvin-Fıstıklı köyü ve Sünbüllü köyü....603
Fotoğraf-144: Hopalı Mamovi-zâde Ali Rıza Bey 604
Fotoğraf-145: Ali Rıza Bey'in madalya ve nişanları. 605
Fotoğraf-146: Albay Ali Rıza Bey'in Bursa-Pınarbaşı Mezarlığı'ndaki mezarı. 606
Fotoğraf-147: Albay Mamovi-zâde Ali Rıza Bey'in Bursa-Pınarbaşı Mezarlığı'ndaki mezarının bugünkü durumu. 607
Fotoğraf-148: Çağlayan Deresi Vadisi. 608
Fotoğraf-149: Marsis Dağı ve solda Salikvan Geçidi. 609
Fotoğraf-150: Çamlık Yaylasından Salikvan Geçidi ve Marsis Dağı'nın görünüşü. 610
Fotoğraf-151: Çamlık Yaylası....611
Fotoğraf-152: Çamlık Yaylası'ndaki şehit mezarları....612
Fotoğraf-153: Arhavi Yolüstü (Lome) köyü. 612
Fotoğraf-154: Zeytilik (Sirya) nahiyesinin bulunduğu alandan, Okumuşlar köyünün bulunduğu vadiye bakış....613
Fotoğraf-155: Demirkent (Erkinis), Bez köyü bölgesi. 614

Önsöz

I. Dünya Savaşı sonrası elimizde kalan topraklar üzerindeki Çanakkale ve Kafkas cepheleri, savaşın kaderi üzerinde yaptıkları etki bakımından oldukça dikkat çekicidir. Yüzbinlerce şehit verdiğimiz Çanakkale'de; İtilaf devletlerine ait müşterek donanmanın geçişi engellenerek, Rusya'nın müttefiklerinden yardım almasının önüne geçilmişti. Kafkas Cephesi'nde ise; savaşın başlangıcından itibaren yaşadığımız yenilgilere, insan ve toprak kayıplarına rağmen, Ruslar da çok büyük bir bedel ödedi ve kayıplar verdi. Bu kayıplar; Rusya'nın gücünün tükenmesinin, halkın yoksulluk ve umutsuzluk içine düşmesinin, savaş karşıtlığının artmasının ve nihayet Rus Çarlığı'nın çökmesinin ana nedenleri arasındadır. Rus İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun da tasfiyesi ile sonuçlandı.

I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde yaşananların üzerinden 100 yıl geçmesine rağmen, ülkemizde olayın objektif olarak değerlendirilemediğini söyleyebiliriz. Bunun en önemli sebeplerinden biri, çöken imparatorluğun ardından devam eden tartışmalar ve tartışmaların oluşturduğu algılardır. Bizim dışımızda birçok kişinin maddi ve manevi katkıları ile vücut bulan çalışmamız ise I. Dünya Savaşı'nın başlamasından itibaren sekiz aylık bir dönemde, Kafkas Cephesi'nde Sol Kanat'ta yaşananlar çerçevesinde, döneme ışık tutma iddiasındadır.

Bu konuda çok değerli hocam Prof. Dr. Mahir Aydın'ın ikazları, yönlendirmeleri ve paylaşımları benim tarafımdan her zaman minnetle karşılanmıştır. Hocalarım Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan'ın ve Prof. Dr. Ali Fuat Örenç'in Yakın Çağ Tarihçisi olarak yetişmemdeki emekleri; Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu, Prof. Dr. İshak Keskin, Doç. Dr. Fehmi Yılmaz'ın tezimi okuyarak yaptıkları eleştiriler ve katkıları olmasaydı eser bu halini alamazdı. Bu sebeple onlara müteşekkirim.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde başta Doç. Dr. Mustafa Budak olmak üzere Eyüp Aşık ve Yusuf İhsan Genç'in çalışmama çok önemli katkıları oldu. Özellikle Eyüp Aşık'ın belgelerin doğru okunmasındaki katkılarını belirtmemek bir eksiklik olur. Aynı şekilde ATASE Başkanı Tug. Gen. Necdet Tuna ve arşiv kısmında Binbaşı Soner Topaloğlu, Mesut Güvenbaş, Hatice Karakaya, Akgül Özçınar, Sehernaz Güvenbaş, İbrahim Çağlar ve Nuri Bayrak'a, TBMM Arşivinde Ahmet Bilezikçi'ye, Milli Kütüphane'de görevli Yusuf Süleyman, Muammer Yüksel, Onur Bal, Kerim Çelik, Sinan Öztürk, DSİ yetkilileri, TTK Kütüphanesi çalışanları, çalışmamızda bahsi geçen kişilerle ilgili ailevi bilgilerini bizimle paylaşan Faruk Benli, Ahmet Şahinler, Ali Çürüksulu, Recep Güvelioğlu, Selahattin Bastem, Necati Fazlıoğlu, Ahmet Sezgin, İsmet Karakaş, Ahmet Yüksel, Hasan Tahsin Benli, Sinan Onuş, Nurhayat Erçikan, Umut Erçikan, Güngör Bozkurt, Cumhur Bozkurt, Prof. Dr. Ertuğrul Tokdemir ve Prof. Dr. Koptagel İlgün'e, Rusça okumalarda yardımlarından dolayı Ahsen Batur, Kürşat Yıldırım ve Oğuzhan Kuşoğlu'na, birikimleri ile çalışmamız hakkındaki değerlendirmelerinden yararlandığımız Ayhan Yüksel ve Veysel Usta'ya, harita ve fotoğrafların işlenmesi konusundaki katkıları için Kemal Çete, Kenan Kaya ve Orhan Levent Kazancıoğlu'na, çalışmanın düzenlenmesinde yardımları için Fatih Unuttum'a, fotoğraflar için Süleyman Alkan, Ülkü Önal, Şinasi Hatinoğlu, Asım Yılmaz, Tekin Üstündağ, Leman Albayrak, Oktay Hacıoğlu, Yaşar Aslan, Fikri Saraç, Feyiz Ermiş Erkan Sönmez, Süleyman Bilgin ve Altuğ Saygılı'ya, yardımları için Murat Ümit Hiçyılmaz, Fazlı Kır, Kemal Şahin, Erol Yavuz, Nursal Bulutlar, Şahver Karasüleymanoğlu, Abdullah Ülkeroğlu, Hüseyin Biçe, Nurhayat Çetinkaya Yaşar, Gizem Şengül, ile çalışmanın redaksiyonunu yapan eşim Gülsen Bilgin'e teşekkür ederim.

Mehmet BİLGİN
İstanbul, 2016

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı imparatorluklarının çöküşü ile sonuçlansa da savaşa giden süreçte; İtalyanların Trablusgarp'ı istilası, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda en belirgin hedef, Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi idi.[1] Osmanlı devlet adamlarının savaş öncesinde İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'ya yaptıkları ittifak tekliflerinin reddedilmesinin gerçek sebebi de budur.[2]

Aradan 100 yıl geçmesine rağmen, I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi hakkındaki değerlendirmeler, büyük ölçüde savaşın başlangıcında hezimetle sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı ve bu harekât ile ilgili yayınlanmış hatıratların etkisi ile yapılmaktadır. Bu durum, o günkü tartışmaların günümüze taşınmasının ötesinde pek fayda sağlamamakta; günümüze yansıyan ve düşünce hayatımıza damgasını vuran bu tartışmalar, mütareke günlerinin atmosferini oluşturan kısır tartışmaların gölgesinde devam etmektedir. Oysa imparatorluk, son eşikten atlayamamış ve dağılmıştı; bu II. Viyana bozgunu ile başlayan ve tüm çabalara rağmen engellenemeyen bir sürecin doğal sonucu idi.

Süreci ortaya koyarak yaşanmışları açıklamak bir metottur. Fakat yaşanmışlar, doğal çevresi içinde ortaya konarak açıklanırsa, karşımıza daha net bir tablo çıkacaktır. Yaşanmışların doğal çevresi, sadece tarihî bir olgunun ortaya çıkması, gelişmesi, sonuçlanması süreci değildir. Etkilendiği ve etkilediği süreçleri, iç ve dış etkenlerle birlikte kapsayan bir çerçevedir. Bir tarihî olayın ele alınış şekli, konunun doğal çevresi içindeki bütünlüğünü içermiyorsa eksiktir.

Kafkas Cephesi ile ilgili tartışmaların kısır döngü içinde devam etmesinin en önemli sebebini; hem Türk, hem de yabancı arşivlerin birlikte kullanılma-

---

[1] McMeekin, kitabının giriş bölümünde bunu şu şekilde açıklar: *"I. Dünya Savaşı çok rahatlıkla 'Osmanlı Veraset Savaşı' olarak adlandırılabilir."* Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, 2013, s. 23.

[2] Haluk Ülman, *I. Dünya Savaşına Giden Yol*, Ankara, 1972.

ması ile ortaya çıkan çalışmaların azlığı ve yetersizliği olarak belirtebiliriz. Savaşta görev almış kumandanların, Cumhuriyetin ilk döneminde ordunun tanzimi ve yeni subayların yetişmesine katkıda bulunmak için geçmiş savaşın tecrübelerinden yararlanmak maksadıyla, savaş ve safhaları üzerine yazdıkları makale ve kitaplardan oluşan sınırlı sayıdaki önemli çalışmalar bir yana, Genelkurmay Başkanlığı yayınlarının da 100 yıllık bir süreç için; sayı bakımından oldukça az, Türk ve yabancı arşivlerde yer alan belgelerin bir arada değerlendirilmesi bakımından oldukça yetersiz olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.[3]

Üniversitelerimizde, çoğu Genelkurmay ATASE arşivinde bulunan belgelerden yararlanılarak hazırlanan yüksek lisans ve doktora çalışmalarında son dönemlerde bir artış gözlenmektedir. Bu çalışmalar; I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu daha iyi anlamamıza ve değerlendirmemize katkıda bulunacağı için olumludur.

Biz de çalışmamıza, Kafkas Cephesi'nde yaşananların bir bütün ve objektif olarak değerlendirilebilmesine katkı sağlamak için, şimdiye kadar bağımsız olarak ele alınmamış olan Kafkas Cephesi'nin sol kanadında, seferberliğin ilanından itibaren yaşananları açıklama amacı ile başlamıştık. Araştırma konumuz I. Dünya Savaşı'nın başlangıcı olan 1 Ağustos 1914 tarihi ile 1 Nisan 1915 tarihi arasındaki 8 aylık bir dönemle ve günümüzde kazaları ile birlikte Artvin ili, Ardahan il merkezi ile Erzurum'un Oltu, Olur, Uzundere ilçelerinin bulunduğu alanla sınırlı idi.

Fakat çalışmamız sonlandığında, başlangıç amacımız olmamasına rağmen olayları doğal çevresi içinde açıklama metodumuzun bize sağladığı imkânla İmparatorluğun son dönemine, Cumhuriyetin kuruluşuna ve Ermeni sorunu gibi günümüze yansıyan birçok konuya da ışık tuttuğumuzu fark ettik. Bunun en önemli nedeni, ele aldığımız dönemde bu coğrafî alanda yaşananlarda, Osmanlının son dönemine damgasını vuran İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrolarının ve Teşkilât-ı Mahsusa organizasyonlarının belirleyici olmasıdır.

I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi, III. Ordu tarafından savunulmaktaydı. Savaşın başlangıcında, 'Sol Kanat' olarak adlandırdığımız coğrafya parçasında, III. Ordu'ya bağlı hiçbir birlik bulunmamaktaydı. Bölge, 1914 Mart ayında Jandarmaya bağlanmış olan Hudut Taburları, Seyyar Jandarmalar ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri tarafından örtülmüştü. Konumuzu teşkil eden olayları,

[3] Bunun bir istisnası olarak Maslofski'nin eserinin Türk arşivlerinde bulunan belgeler ışığında tenkidi ile birlikte yayınlanmasını gösterebiliriz. Maslofski, E. V., *General Maslofski'nin Umum Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi*, Çev. Nazmi, Ankara, 1935.

parçası olduğu bütün içinde, önce kendimiz anlamaya çalıştık. Bu konumuz olan olayların etkilendiği ve etkilediği gelişmeler çerçevesi için gerekli idi.

Söz konusu etki ve etkilenmelerin doğru olarak açıklanabilmesi, bu çalışmamız çerçevesinde yararlandığımız kaynakların eleştirel olarak irdelenmesi zaruretini de beraberinde getirmiştir. Çünkü kaynaklardaki birçok önyargı, belgelerde yer alan ifadelerin doğru değerlendirilmesine engel teşkil etmektedir.[4]

Konumuzu araştırırken metinde açıkladığımız kanaatimizi; bilgi kaynaklarımız olan tarih, hatırat, tanık, belge ve dokümanlara yansımış değerlendirmeleri bir bütün içinde ele alarak oluşturduk. Çalışmamız esnasında, inceleme imkânı bulduğumuz belgelerdeki sıcak gelişmeleri ve tepkileri içeren ifadeleri okurken, belgelerin karakteristiğinin iyi değerlendirilmemesi ve içeriğinin doğru aktarılmamasının birçok yanılgıya sebep olabileceğini gördük. Daha sonra konumuzun kendi içindeki dinamiklerini ortaya çıkartarak, anlaşılmasına yardımcı olmaya çalıştık. Olayları, anlaşılmasına yardımcı olacağına inandığımız yan ögeler ile birlikte ele alıp, ayrıntılarıyla ortaya koyarak, doğru olarak değerlendirilebilmesini sağlamayı amaçladık.

Bunu yapabilmek için birçok yerde belgelerdeki ifadeleri aynen aktardık. Yan ögeleri daha çok dipnotlarda açıklamayı tercih ettik. Yeterliliğimiz nispetinde yaptığımız değerlendirmeler, olayların daha iyi anlaşılmasına ve çoğu kez de okuyucunun kendi kanaatini oluşturmasına imkân tanımaya yöneliktir.

Konumuz olan sol kanatta yaşananları anlamamıza yardımcı olan en önemli kaynaklardan biri, Hatice Yalçın tarafından Tokat'taki Özel Halis Turgut Cinlioğlu Kütüphanesi'nden temin edilip, Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak transkripsiyonu yapılıp, değerlendirilen; Stange Bey[5] Müfrezesi olarak tanıdığımız 8. Alay'ın; 5 Aralık 1914 tarihi ile 12 Şubat 1916 tarihi arasında, İstanbul'dan Kafkas Cephesi'ne gönderilmesi, Ardahan'ı alması ve Ardahan'dan Artvin yolu ile Arhavi Deresi'nin batı yakasına çekilip savunma yapmasına kadar olan safahatının kayıtlı olduğu harp ceridesidir.[6]

---

[4] Her an ölümle burun buruna sahada görev yapan, harp ve siyasî tecrübeleri olan bir emekli binbaşı veya bir emekli yüzbaşının, *"Harbiye eğitimi almamış bir maceraperest"* olarak suçlanabildiği ciddi(!) çalışmaların varlığı ve kaynak olarak kullanılma zorunluluğu sizi buna mecbur kılar.

[5] Türk Ordusu'nun ıslahı için, 14 Aralık 1913 tarihinde İstanbul'a gelen heyette bulunan Prusyalı Üsteğmen Stange Bey, anlaşma gereği Türk Ordusu'nda Binbaşı rütbesi ile görev yapmaya başlamıştı. 1914-1917 yılları arasında görev yapan Stange Bey'in ismi belge ve kaynaklarda bazen Türkçe imla ile Şitanka veya İstanka diye yazılmaktadır. Stange Bey, o günlerde bölgede İbrahim Bey olarak tanıtılmıştır.

[6] Hatice Yalçın, *Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, T.C. Gaziosmanpaşa Üniversitesi

Hatice Yalçın, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivinde (ATASE) de mevcudu olmayan bu belgeyi; ortaya çıkartıp, değerlendirerek, Kafkas Cephesi konusunda son yıllarda yapılan en önemli çalışmalardan birine imza atmıştır. Eserde bazı yer isimlerinin doğru okunamaması ve olayların geçtiği yerlerin bugünkü isimlerinin verilmemesi gibi bazı eksiklikler bulunması dışında, bu çalışma Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve ATASE arşivlerinde bulunan belgelerin yanı sıra bizim çalışmamız için de çok büyük bir katkı sağladı.

Çalışmamızın önemli kaynaklarından biri olan Stange Bey'in komuta ettiği 8. Alay'ın Harp Ceridesi'nde, müşterek hareket ettikleri Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerini ve onların kumandanlarını suçlayan ifadeler vardır. Gün be gün birbirini izleyen kayıtların tamamı incelendiğinde daha önce açıklanmış kanaatin aksini ifade eden kayıtları da okuma şansınız olur. 7 Mart 1915 günü, 8. Alay Harp Ceridesi'nin sağındaki sütuna düşülen; *"(Yusuf) Rıza'nın zamanında gönüllü kıtaatı biraz müşkilâta ma'ruz kalınca bilâ mukavemet derhal ikinci bir hatt-ı müdafaa'nın neresi olacağını istizana alışık olduklarından, o usule göre hareket ediyorlardı"* şeklindeki notu okuyunca, Teşkilât-ı Mahsusa'nın gönüllülerden oluşan kuvvetlerinin, bulundukları mevzilerin müdafaasında sebat etmediğini düşünebilirsiniz. Gerçekte ise savunma hattı bozulunca geride hazırlanmış mevzilere çekilme uygulaması, 1916 yılı yaz sonunda Tirebolu'nun doğusundaki Harşit Çayı'na kadar olan çekilme sürecinde uygulanmış bir savaş stratejisidir. Bu stratejik çekilme, istisnası olsa da dağılma şeklinde değil, her karış toprağı savunarak, adım adım çekilmedir.

Stange Bey'in iyi tanıyamadığı kuvvet ve kumandanlar hakkında, günlük yaşanan olayların sıcaklığı ile harp ceridesine yazdığı ifadeler; kumandan ve kuvvetleri tanıdıktan sonra değişmekteydi. Nitekim yukarıda yazdığımız tavrını ertesi gün yani 8 Mart 1915 günü karargâhının bulunduğu Arhavi-Üçırmak'tan bağlı birliklerine yayınladığı emirde değiştirmiştir.[7]

Bütün bunlar, belgelerde yer alan ifadelerin sadece bir belgenin bütünlüğü içinde değil, konu ile ilgili tüm belgelerin bütünlüğü içinde değerlendirilmesinin gerekli olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. *"Bu gece, bu tepe mutlaka alınmalı"* emrini verince tepenin alınamaması, tek başına kumandanın yetersizliğini belirlemediği için değerlendirmemizi, kumandanın; sahip olduğu im-

S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2008.

[7] Yalçın, *agt*, s. 249-250. *1-İbrahim ve Kâmil beylerin harekât-ı fedakârileri sayesinde mukabil taarruzlarıyla hudûd taburunun gayb ettiği mevki'i istirdâd ettiklerinden bi'lhassa teşekkür ederim. 2-Ziya Bey'in müfrezesi dahi hizmet-i fedakâranede bulunduğundan bunlara da teşekkür ederim.*

kânlara, eldeki mevcut kuvveti cephede tutabilmek ve savaştırmak için sergilediği maharetlere göre yapmaya çalıştık.

Sadece Stange Bey'in değil, tüm nizamî kuvvet subaylarının, çeşit çeşit kıyafetleri, disiplin anlayışları ve davranışları ile askere benzemedikleri için *"Başıbozuk"* olarak isimlendirdikleri Teşkilât-ı Mahsusa'nın gönüllülerden oluşan kuvvetleri, askerî değer bakımından önemsiz ve işe yaramaz olarak kabul ettikleri bir gerçektir. Bu görüşleri de; gerek olayları yaşarken yazdıkları raporlarda, gerekse daha sonra yazdıkları hatıralarda sık sık dile getirmişlerdir. Bir Alman subayı olan Stange Bey'in, sahip olduğu disiplin anlayışı ile Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin hangi duygularla cephede bulunduğunu ve tüm olumsuzluklara rağmen, niçin ve nasıl savaştığını anlayamadığını, onların vasıflarını iyi değerlendiremediğini söyleyebiliriz. Hatta bizzat Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı birliklere kumanda eden, fakat daha önce nizamî birliklerde görev yapmış olan Trabzonlu Binbaşı Hafız Süleyman Bey (Fotoğraf: 42), yönetim kademesinde karşılaştığı olumsuzluklara tepki olarak, bu yapının bünyesinden çıkmak teşebbüsünde bulunmuş ve nizamî kuvvetlerde görevlendirilmesini istemişti.[8]

Araştırma konumuzu teşkil eden olaylar kadar, bahsi geçen kişilerin kimliği de ilgi alanımızın içinde idi. İsmi geçenlerin küçük biyografilerini vererek kişilerin ve olayların tarihselliğini zenginleştirmek istedik. Fakat araştırma konumuzda karşımıza çıkan bazı önemli kişilerin kimlikleri kadar, kişilikleri de ilgimizi çekti. Satır aralarında yer alan ayrıntılarla tarihî önem kadar yaşanmışlığı da öne çıkartmayı arzu ettik. Tarihin soyut alanında bulunan kahramanlar hakkında, somut tespitler yapmaya çalıştık.

İttihat ve Terakki'nin yarı resmî yayın organı olan *Tanin* gazetesinin genel yayın müdürü Muhittin Birgen, anılarında;[9] İttihat ve Terakki Partisi'nin liderlerinin yurt dışına çıkmasından kısa bir müddet önce toplanmış olan son kongresinde yaşananları anlatırken, *"Hulâsa, İttihat ve Terakkî'nin son devrinde hep işbaşında bulunmuş unsurlar, o gün hep oradadırlar,"* diyerek başladığı açıklamalarını, *"Komita politikası yapanlar bilir ki böyle zamanlarda düşenlere karşı şiddetli bir hücum gelecektir,"* ifadesi ile o günlerin atmosferini belirterek sürdürür.[10]

---

[8] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, manzum olarak yazdığı anılarında zaman zaman bu tür olaylara değinir ve tepkisini şöyle dile getirir: *"Dedim; 'Başıbozuk'la benim işim yoktur / Orduda benim için münasip hizmet çoktur."* Binbaşı Hafız Süleyman (Güveli) Bey, *"Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır.." Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları*, Haz. Ömer Türkoğlu, Ankara, 1997, s. 144.

[9] Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene 2.C İttihat ve Terakki'nin Sonu*, Haz. Zeki Arıkan, 2. Bs. İstanbul, 2009.

[10] Birgen, *age*, s. 497.

Kongrede bulunan İttihatçı önderler hakkındaki değerlendirmelerini sıralarken; *"(Yusuf) Rıza*[11] (Fotoğraf: 24), *Rasim: Atıf (Kamçıl)* (Fotoğraf: 16), *(Filibeli) Hilmi (Ardahan)* (Fotoğraf: 21) *gibi unsurlar herkesle beraber yürüyüp gidenlerdir,"*[12] sözleriyle araştırmamızda ismi geçen üç kişinin, İttihat ve Terakki içinde hizipçi bir kişiliği olmadığını vurgular. Yusuf Rıza[13] ve Filibeli Hilmi[14] Bey gibilerinin *"Merkez-i Umumî'ye karakteri kuvvetli fakat yumuşak başlı insanlar olduğu için getirildiklerini"* açıklar. Asker kökenli bu iki yöneticinin karakterlerini tasvir ederken *"Bunların en iyi bildikleri şey, asker olmak, vatanlarını sevmek ve icabında onun için ölmesini bilmekti. Biliyorum ki, hepsinin de yarın için yiyecek ekmekleri ancak vardır ve öbür gün ne olacağı da belli değildir. Bununla beraber, tevekkül ve sükût içinde kaderlerini bekliyorlar,"*[15] ifadeleri ise bu şahısların hiçbir şahsî beklenti içinde olmadıklarını en açık biçimde göstermektedir.

3-4 gün süren tartışmalı kongrede, *"Alınan kararlara uymayı kabul etmekle birlikte, Dr. Nazım, Dr. Bahattin Şakir* (Fotoğraf:14) *ve Yusuf Rıza Bey, kararlara muhalif olsalar da kabul etmeye razı oluyorlardı. Fakat 'İttihat ve Terakki' unvanının değişmesini istemiyorlardı."*[16] sözleriyle araştırmamızda ismi geçen kişilerin şahsiyetlerinin ideolojik düşüncelerine yansımasına dair ip uçları verir.

"İşte şu Rıza Bey, sabık bir topçu binbaşısıdır," diye yazarak[17] sözü getirdiği Yusuf Rıza Bey'in kimliği konusunda bilinenlerin azlığı, bizi bu konu üze-

[11] İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî üyesi olmasına rağmen Yusuf Rıza Bey'in ailesi hakkında tek derli toplu bilgiyi, Adil Özder'in *Artvin ve Çevresi* adlı eserinde bulabildik. Özer'e göre; Yusuf Rıza Bey, Ahıska'dan göçerek Artvin'in Çayağzı (Korzul) mahallesine yerleşmiş bir zatın oğludur. Aileye Yolustası oğulları derlerdi. Askerlik tahsilini Selanik'te yapmıştır. Artvinli Çoşkunzâde İsmail Ağa'nın (1863-1939) dayısıdır. Bkz. Adil Özder, *age,* s. 129. Adil Özder, *Artvin ve Yöresi Tarihi İle İlgili Bazı Belgeler-Anılar-Resimler* Ek Notları ile Birlikte Hazırlayan M. Adil Özder, 1974. Daktilo nüshası olan eserinde, bu bilgileri Edip Dinç'ten aldığını belirtmiştir.

[12] Birgen, *age,* s. 502.

[13] Yusuf Rıza Bey, İttihat ve Terakki'nin kadroları arasında önde gelen isimlerden biridir. Bunu, Selanik bölgesindeki faaliyetleri, Trabzon Murahhaslığı görevi ve Balkan Savaşı'ndaki başarıları ile elde etmiştir. İttihat ve Terakki'nin parti olma sürecinde Topçu Binbaşı rütbesinde iken ordudan ayrılmış ve İttihat ve Terakki Partisi'nin örgütlenme faaliyetlerinde yer almıştı. 1913 yılında yapılan İttihat ve Terakki Partisi'nin kongresinde Merkez-i Umumî üyeliğine seçilmişti. 1914-15 yıllarında savaş sebebiyle kongre yapılamadığı için 1916 yılında yapılan kongrede tekrar Merkez-i Umumîye seçildi.

[14] Filibeli Hilmi Bey, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî üyeliğine 1916 yılı kongresinde seçilmiştir. Bkz. "Eşref Yağcıoğlu (Sad.), *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları 1916 Kongresi Zabıtları*, İstanbul, 1992, s. 37.

[15] Birgen, *age,* s. 503.

[16] Birgen, *age,* s. 528.

[17] Birgen, *age,* s. 503.

rinde özel bir çalışma yapmaya itmişti. Kendisi, İttihat ve Terakki Partisi'nde Merkez-i Umumî'nin on üyesinden biri ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Trabzon Misyonunun başında idi. Bu konumundan dolayı, İstanbul İngilizler tarafından işgal edildiğinde tutuklanmış, Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiş, kurulan Dîvâni Harb-i Örfî'de; *"Trabzon Tehciri"*, *"Teşkilât-ı Mahsusa"* ve *"İttihat ve Terakki"* davalarında[18] tekrar tekrar yargılanmıştı. Yusuf Rıza Bey'in, iddia edilen "Ermeni Soykırımı" gibi asılsız suçlamalarla alakası olmadığı ortaya çıkınca, ceza verilememiş, fakat İngilizler tarafından tekrar yargılanmak üzere Malta'ya gönderilmişti.[19]

Yusuf Rıza Bey'in, belgelerde ismi çoğu kez Rıza Bey olarak geçtiği için, muhtelif çalışmalarda kimliği diğer Rıza ve Ali Rızalar ile karıştırılmıştır.[20] Yusuf Rıza olarak yazılan ismi ya okunamamış[21] ya da Yusuf Ziya

[18] Bu davalar ve Yusuf Rıza Bey'in sorgusu için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması Meclis-i Mebusân Tahkikatı Teşkilât-ı Mahsusa Ermeni Tehcirinin İçyüzü Dîvân-ı Harb-i Örfi Muhakemesi*, İstanbul, 1998; Osman Selim Kocahanoğlu, *Dîvân-ı Harb-i Örfi Muhakemâtı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları (1919)*, İstanbul, 2007; Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, *"Tehcir ve Taktil" Dîvân-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihad ve Terakkî'nin Yargılanması 1919-1922*, 2. Bs., İstanbul, 2010.

[19] Vartkes Yeghiayan'ın eserinde, Yüksek Komiserliğin yürürlüğe girecek Mütarekeye (Mudanya Mütarekesi) göre serbest bırakılmaları gereken, ancak o tarihe kadar nezarette tutulmaları istenilen sürgünlerin listesinde Yusuf Rıza Bey'in de ismi vardır. Bkz. Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası*, Çev. Julide Değirmenciler, İstanbul, 2007, s. 399. Yusuf Rıza Bey, Malta dönüşü Millî Mücadele'ye katılmıştır. Vefatından sonra, Atatürk tarafından zevcesi Şükriye Hanım ve kızı Türkân Hanım'a Hidematı Vataniye Tertibi'nden 10'ar lira maaş bağlanmıştır. Maaş 1925 yılında bağlandığına göre Yusuf Rıza Bey bu tarihten önce vefat etmiştir.

[20] Rıza Bey'i, Ali Rıza Bey ile karıştıran bir kişi de, Rıza Bey'den sonra Lazistan Havalisi Kumandanlığına atanan Hüseyin Avni Paşa'dır. Divan-i Harb-i Örfi'de Yusuf Rıza Bey'in yargılandığı davada verdiği tanık ifadesinde, Rıza Bey emrimde çalışmıştır diyerek, Yusuf Rıza Bey'in suçlamaların olduğu dönemde görev başında olduğunu iddia etmiş ve karışıklığa sebep olmuştur. Bkz. Dadrian-Akçam, *age*, s. 343. Yusuf Rıza Bey ise, Avni Paşa'nın göreve başlaması ile kendi görevinin sona erip bölgeden ayrıldığını ve Avni Paşa ile hiç görüşmediğini açıklayarak ve söz konusu Rıza'nın başka bir subay olduğunu ispat ederek suçlamalardan beraat etmiştir. Yusuf Rıza Bey ayrıca *"İstanbul'a dönüşünde yaptıklarına istinaden Bursa milletvekilliğini kaptı"* gibi bir ifade ile de karalanmak istenir. Burada da Malta'da birlikte yargılandığı Bursa Milletvekili Rıza Bey ile karıştırılmaktadır.

[21] Ahmet Tetik, eserinde (bkz. Bkz. Ahmet Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkiyye Dairesi) Tarihi C. 1 1914-1916*, İstanbul, 2014); Trabzon bölgesinde teşkilât yapan 'Tahsin Bey' (bkz. s. 269), birkaç sayfa sonra da 'Tevfik Bey' diye birisinden (bkz. s. 273) bahsetmektedir. ATASE'de Teşkilât-ı Mahsusa ile ilgili belgelerin tümünü gören bir kişi olan Ahmet Tetik'in bahsettiği Tahsin veya Tevfik Bey'in kimliğini açıklaması beklenirdi. Nitekim *"Harbiye eğitimi almamış bir maceraperest"* (bkz. s. 274) şeklinde bir açıklama ile buna niyet eder. Fakat Tahsin ve Tevfik Bey ortaya

olarak[22] yanlış okunmuştur. Bunları değerlendirerek kimliği hakkında az da olsa doğru olan bilgiler elde ettik. Fakat çok geniş bir tarama yapmamıza rağmen hiçbir yerde resmini bulamamıştık. Bu arayışımız sürerken, Bilal Şimşir'in Malta Sürgünleri adlı kitabının arka kapağını süsleyen Malta sürgünlerinin toplu fotoğrafı dikkatimizi çekti. Kitabın iç kısmında fotoğrafta bulunan kişilerin kimlikleri hakkında açıklamalar vardı. Bilal Şimşir'in arşivinden alınmış bu fotoğraftan Yusuf Rıza Bey'i büyüterek çıkarmış, onun etrafında olanlara ilgisiz gibi algılanan o vakur duruşu ile karşılaşmıştık. Bu fotoğrafı Yusuf Rıza Bey'in bulabildiğimiz tek fotoğrafı olarak (Fotoğraf: 15) çalışmamıza koyduk.

Yusuf Rıza Bey'in kimliği kadar, şahsiyet ve karakteri de ilgi alanımızdaydı. Bu konuda en önemli kaynağımız yazdığı emir ve raporlar idi. Sıcağı sıcağına kaleme alınan bu belgelere aynı zamanda şahsiyet ve karakterini de yansıtmıştır. Bir diğer önemli kaynağımız ise; kendisi de, İttihat Terakki ve Teşkilât-ı Mahsusa içinde bulunmuş olan Arif Cemil'in kitabıdır.[23] Kitapta Yusuf Rıza Bey'i ve cephede yaptıklarını anlatırken; *"Harbiye mektebinde genç bir talebeyken,*

çıktığı gibi birden kaybolur. Yayınlanan birinci ciltteki sayısız yanlışlardan biri de bu Tahsin ve Tevfik Bey'dir. Çünkü Tahsin veya Tevfik Bey diye birisi yoktur. ATASE'de çalışmamızla ilgili araştırmalarımızda Tetik'in kaynak olarak gösterdiği belgeleri de görme ve okuma imkânınız oldu. Söz konusu belgelerin metinleri uysa da raporu yazanın imza şeklindeki isminin okunuşu farklı idi. Öncelikle her iki belgedeki imza aynı olmasına rağmen Tetik tarafından birisi Tahsin birisi Tevfik şeklinde okunmuştur. Teşkilât-ı Mahsusa'nın Trabzon misyonunda bu isimlerde görev alan yoktu. Bu tür imza şeklindeki isimleri, kendi okumamıza da güvenmeyerek Osmanlıca bilgisine güvendiğimiz arkadaşlara da okutarak emin olmayı tercih ettik. Belgelerdeki imzayı BOA'da Eyüp Aşık ve Yusuf İhsan Genç adlı deneyimli uzmanlara okuttuk. Bu imzanın Yusuf Rıza okunacağı konusunda mutabakat sağladık. Tetik, imzayı Tahsin ve Tevfik diye yanlış bir şekilde okuyarak, olmayan bir kişiyi var etmişti. Bu raporları yazan Trabzon bölgesinde Teşkilât-ı Mahsusa'yı örgütlemek için görevlendirilen Yusuf Rıza Bey'dir. Yusuf Rıza Bey, cephedeki görevinden ayrıldıktan sonra İstanbul'a dönmüştü. Bu sırada cephe görevi esnasındaki bazı olaylar dolayısıyla soruşturma geçirmiş ve kısa da olsa bir müddet Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umumîsi'nde çalışmıştır. Bu esnada, görevi ile ilgili dosyayı da incelemiştir. Trabzon Valisi tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey'e gönderilmiş şifreli telgrafların şifre çözümlerinin bir kopyası da Teşkilât-ı Mahsusa'ya gönderiliyordu. Dosyayı incelerken şifreli telgrafların çözümü olan birkaç belgeyi imzalamış olmalı. Şifreli telgraflarda adı "Rıza Bey" olarak geçtiği (aynı şekilde bazı yazışmalarda Dr. Bahattin Şakir Bey'den de Baha Bey olarak bahsedilir) için birçok araştırmacı Rıza Bey'i, kendinden sonra göreve gelen Ali Rıza Bey ile de karıştırmıştır. Ayrıca Dr. Bahattin Şakir'in yanında memur olarak çalışan bir Bahattin Şakir Bey daha vardır ve bunları da birbirinden ayırmak konuyu bilmeyenler için biraz zordur.

[22] Bilal Şimşir'in *Malta Sürgünleri* adlı kitabında yanlış okumadan kaynaklanan İttihat ve Terakki Merkez-i Umumî Azası Yusuf Ziya olarak geçer. Bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, 6. Bs., Ankara, 2012, s. 136, 258, 272. sayfalarda Yusuf Ziya, 437 sf. da Yusuf Rıza (Ziya) şeklindedir.

[23] Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*, İstanbul, 1997.

Rusları mağlup ettiğimizi görecek olursam, hududun üzerinde tesadüf edeceğim ilk taş önünde secdeye kapanacağımı söylemiştim (diyen) Rıza Bey, bunları söyleyerek hudut taşının yanında ellerini kavuşturup namaza durmuştu."[24] ve *"Ağzına hiçbir içki almayan ve namaz vakitlerini bile kaçırmayan Rıza Bey ..."*[25] gibi satır aralarına sıkışmış ifadelerinden, kişiliği yanı sıra, Yusuf Rıza Bey'in inandıklarını hayatına aktarması konusunda da fikrimiz olmuştu.

Yine söz konusu kitapta yer alan; *"Teşkilâta mensup reislerden mürekkep bir dîvân-ı harp kurmuştu,"*[26] ifadesinden Yusuf Rıza Bey'in hayatında keyfi uygulamaya yer olmadığını anladık. Çoğu kez cepheden kaçan gönüllüleri, yöresel kültürde çok büyük bir aşağılama olan, bıyıklarını keserek cezalandırmayı tercih ettiğini gördük.[27] Bu ve benzer anlatımlarla Yusuf Rıza Bey tahayyülümüzde; ruhen ve bedenen dik duruşlu, vakur, inançları konusunda pervasız, ihtirassız, görevini layıkıyla yerine getirmenin ötesinde, hayatî bir endişesi olmayan ve çevresinde gelişen olaylara rağmen bu tavrı değişmeyen bir kişilik olarak canlanmıştı.

Günümüzde bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi, Teşkilât-ı Mahsusa bölgeye gönderilirken, kendilerinden istenen sadece; düşman gerisinden haber alma, ulaşım ve haberleşme hatlarına sabotajlar düzenleme görevi değildi. Asıl beklenen Acaristan, Gürcistan ve tüm Kafkasya'da Ruslara karşı bir ihtilal çıkartarak, Rusların meşguliyetini arttırmaktı. Bu maksatla Teşkilât-ı Mahsusa, Yusuf Rıza Bey'in emrinde Hristiyan Gürcülerden oluşan bir heyet teşkil etmişti. Almanların, Hristiyan Gürcülerden oluşan bir grubu bölgeye göndermeleri ise aynı doğrultuda fakat Alman menfaatleri için programlanmış bir hareketti.

Konumuzu araştırırken bölgede görevlendirilen kişilerin, sınır bölgesinde veya Rus işgalinde kalmış olan topraklarda etkinliği olan, Osmanlı-Kafkas sınırının uçbeyi ailelerinden[28] olması dikkatimizi çekti ve bunun bir tesadüf olmadığını fark ettik. Yusuf Rıza Bey, aslen Ahıska'dan Artvin'e göç edip yerleşmiş olan bir aileye mensuptu. Aile, Ahıska'dan sonra Artvin'in de elimizden çıkması üzerine ikinci defa vatanını kaybetmişti. Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkezindeki İran ve Kafkasya Bürosu'nun başında görev yapan Mümtaz Yüzbaşı

[24] Arif Cemil, *age*, s. 125.

[25] Arif Cemil, *age*, s. 145.

[26] Arif Cemil, *age*, s. 106.

[27] Arif Cemil, *age*, s. 119-120.

[28] Arif Cemil'in *"Kâmil Bey Gürcü olduğundan, Maraditliler onu evvelden tanıyorlardı ve grubuyla ilk taarruz eden o olduğu için Kâmil Bey'in adeta ayaklarına kapanarak..."* (Bkz., s. 128.) ve *"Rıza Bey'in Maradit'e gelmesi münasebetiyle her taraftan vuku bulan davetlerin, ziyafetlerin ardı arkası kesilmiyordu."* (Bkz. s. 129) satırları bu gerçeğe işaret etmektedir.

Ali Rıza Bey de (Fotoğraf: 144) Hopalı Mamovi-zâde ailesindendi. Ali Rıza Bey; amcalarının oğulları olan Teğmen Rauf (Fotoğraf: 32) ve Teğmen Ramiz (Fotoğraf: 30) beylerin, Yusuf Rıza Bey'in emrinde görev yapmasını sağlayarak bu harekâta önemli katkılarda bulunmuş, görevden ayrılmasından sonra Yusuf Rıza Bey'in yerine görevlendirilmişti.

Yusuf Rıza Bey'in, bölgedeki faaliyetleri esnasında Fındıklı eşrafından ve Kafkas sınırının en önemli uçbeyi ailelerinden olan Hacişahin-zâdelere mensup Ahmet ve Osman beyleri teşkilâta dahil ettiği ve hudut bölgesindeki bazı seyahatlerinde Hacişahin-zâde Besim Bey'i yanından ayırmadığı bilinmektedir.[29] Bu aile ile ilgili bir başka gerçek ise, Teşkilât-ı Mahsusa karargâhının Arhavi'den Fındıklı'ya taşınmasından sonra Fındıklı'da Hacişahin-zâdelerin evlerinde karargâh kurulmasıdır. Bunun sebebi, Hacişahin-zâde ailesinin bölgede çok etkin ve yaygın olan nüfuzudur. Varlıkları, bölgede özellikle yerel halk nezdinde karşılaşılması muhtemel olan her engeli aşması için yeterli idi. Aynı zamanda Çürüksü (Tavdgiridze) ve Mamovi-zâde gibi Kafkas sınırında uçbeyi olan ailelerle kız alıp verme yoluyla ilişkili olan Hacişahin-zâdeler, birçok ferdi ile başta Trabzon Valiliği olmak üzere çeşitli görevlerde bulunmuş, Karadeniz'in batı ve kuzey sahilleri ile Kafkasya'da yaşanmış tüm savaşlarda görev almış, Balkan Savaşı'nda gönüllülerinin başında milis subay olarak, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda harbiye ve tıbbiye mezunu subay olarak görev almıştır.[30]

---

[29] Arif Cemil, *age*, s. 122.

[30] Hacişahin-zâde ailesi, geçmişte Trabzon valileri çıkarmış, ailenin sonraki nesilleri Faş ve Sohum kalelerinin savunmasında hizmet etmişlerdir. Ahmet ve Osman beylerin babası Büyük Halim Bey, milis binbaşı rütbesi ile katıldığı 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Batum yakınlarında şehit düşmüştür. Ordulu şair Tıflî, bu savaşta Halim Bey gibi savaşan gönüllüler arasındadır. Ordulu şair Tıflî, Hacişahin-zâde Büyük Halim Bey gibi bu savaşa katılan gönüllüler arasındadır. Tirebolu kazası mal müdürü iken gönüllü olarak katıldığı savaşta, Sohum, Batum, Çürüksu bölgelerinde savaşarak *kolağalık* rütbesine yükselmiştir. Hacişahin-zâde Halim Bey ile ilgili yazdığı Kabr-i Halim şiirinde; *"Söyle canlar paresi kim koydu bu hale seni / Ey iki saat mukaddem azımı meydan olan / Şanlı, kanlı gerçi sen gittin bu mihnethaneden / Bin kadar var intikamın almağa puyan olan / Pek tehevvür eyledin ah gerçi ismindi Halim / Ey şecaat ile şöhretgiri Lâzistan olan..."* diye selamlamaktadır. (Şiirin tamamı için bkz. Sıtkı Can, *Ordu'lu Şair Tıflî'nın Hayatı ve Eserleri*, Ordu Halkevi Neşriyatından: 1, Ordu, s. 12) Hacişahin-zâdeler Kafkas sınırındaki uç beyi aileleri arasında en etkin derebeyi ailelerinden biridir. Aile; Mamovi-zâde Ali Rıza Bey'in kumandanı olduğu alayın, Batum harekâtı ve sonrası Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesi'ne gönderilmesi esnasında bu birliğin kadrolarının tamamlanması için çaba göstermiş, aileden Dr. Fuat Bey de Yüzbaşı rütbesi ile Sakarya'da savaşmıştır. Ailenin yakın geçmişinde birçok renkli olay da vardır. Nazım Hikmet Lazlar şiirinde *"Dünyada gördüğüm en inatçı adam"* dediği Bursa'da hapishane arkadaşı olan Faik Şahinler ile birlikte Hopa Hapishanesi'ne nakledilmişti. Tarihî bir konağın zindan katı

Araştırmalarımız esnasında, Osmanlı'nın Kırım ve Kafkas bölgelerindeki tüm savaşlarında olduğu gibi I. Dünya Savaşı'nda da Karadeniz sahilindeki cephede bütün fertleri ile birlikte çok önemli roller oynamış bir aileye daha tesadüf ettik. Bu aile 93 savaşında Batum bölgesinde kahramanlıklar sergilemiş ve savaş sonrasında Batum ve Artvin'in Ruslara verilmesinin akabinde Trabzon Vilayeti topraklarına yerleştirilmiş olan Çürüksulu (Tavdgiridze) ailesidir.[31] Bu aile asırlar boyu Çürüksu bölgesini (Kobuleti) ocaklık olarak yönettiği gibi, Kırım ve 1877-78 Osmanlı Rus savaşlarında uçbeyi olarak yer almışlardır. Çürüksulu Ali Paşa, 1877-78 Osmanlı Rus savaşı sonrası Batum muhacirleri ile birlikte Ordu bölgesine yerleştirilmişlerdi. Ali Paşa'ya sarayda görev verilmesinden dolayı ailenin bir kısmı İstanbul, bir kısmı da Ordu-Perşembe'de yaşamaktaydı. Çürüksulu Ali Paşa'nın üç oğlu Kâmil Tavdgiridze[32] (Fotoğraf: 35), Ziya Çürüksulu (Fotoğraf: 36) ve Fuat Çürüksulu (Fotoğraf: 37) beyler[33] bulundukları sahil cephesinde birçok kahramanlıklar sergilemiştir.

Çalışmamızı hazırlarken bu aileleri bularak, yaşadıkları yerlerde ziyaret ettik. Ellerinde bulunan belge ve bilgilerden yararlandık. Bazıları kendi çabaları ile tarihe not düşmek için uğraşmıştı.[34] Belgelere ismi yansımış herkesin tarihî kimliğini ortaya çıkartmak için aynı çabayı sarf ettik. İmkânımız ölçüsünde mezar taşlarına kadar ulaşıp doğru tespitler yapmaya çalıştık. Doğru tespitte bulunmak için elde ettiğimiz en küçük bilgiyi değerlendirdik. Bu kişilerin biyografisine katkıda bulunmak veya ortaya çıkarmak için gösterdiğimiz çabalar, yaptığımız tüm başvurular, Milli Savunma Bakanlığı Arşivi hariç; aile yakınları, arşivler ve diğer kurumlar tarafından ilgi ile karşılandı ve sonuca ulaştı.

Ayrıca konumuz kapsamında bölgeyi açıklarken, "Doksanüç Harbi" olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı aslında Osmanlı'ya karşı İngiltere ve

---

olan hapishanenin üst katında oturan ve konağın gelini olan Faik Şahinler'in kız kardeşi Meliha hanımın üç öğün yemeğini yiyerek cezalarını tamamlamaları bunlardan birisidir. Ailenin ilginç tarihi ile ilgili bkz. Sinan Onuş, *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kurtuluş Savaşı'na Kızılca Kıyamet, Alb. Ali Rıza Bey ve Yzb. Fuat Bey'in Günlükleri*, İstanbul, 2015. Ayr. bkz. Faruk Benli, *Mamoylar Aile Tarihi*, Ankara, 2005.

[31] Murat Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, İstanbul, 2010, Tavdgiridze-Çürüksulu ailesi mensubu son devir Osmanlı ricali için bkz. Mahmut Paşa (s. 98-100), Osman Paşa (s. 164-165), Ali Paşa (s. 167-168), Bahri Paşa (s. 169-170), Ahmet Paşa (s. 177), Hasan Bey (s. 334), Mehmet Dursun Bey, (s. 415), Kâmil Bey (s. 417).

[32] Kasap, *age*, s. 417.

[33] Oktay Özel, "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar", *Kebikeç*, S. 16, 2003, s. 95-144.

[34] Bu konuda bkz. Faruk Benli'nin *Mamoylar Aile Tarihi* adlı çalışması.

Rusya'nın önceden tasarlamış olduğunu, Osmanlı'nın savaş sonucu Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da (Elviye-i Selâse) toprak kaybederken, İngilizlerin hiç kurşun atmadan Osmanlı'dan Kıbrıs'ı aldığını gördük. Önceden planlanmış bu işbirliğinin temelinde Kafkasya petrollerinin işletilmesi ve Avrupa'ya sevk edilmesi olduğuna da vurgu yaparak, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebepleri konusunda bir ipucu sunduk.

Araştırmamızı yaparken, bizi en çok zorlayan konu, belgelerde yer alan ve çoğu, zaman içinde değiştirilmiş olan yer isimlerini doğru okumak ve bugün o yerin hangi yeni isimle bilindiğini tespit etmek olmuştur. Geçmişte, belgelere dayanarak yapılan çalışmalarda yer isimlerinin çoğu yanlış okunmuştu. Bu da olayların geçtiği yerler ve cereyan tarzı konusuna vakıf olmamıza engel oluyordu. Bu konuya özel bir önem verdik. Çünkü olayların cereyan ettiği yerleri doğru belirlemek zorunda idik. Bu sebeple olayları hazırladığımız haritalar üzerinde açıklamaya çalıştık.

Bölgeyi birkaç kez dolaştık. Olayların cereyan ettiği arazi ve iklim şartlarını fotoğraflarla göz önüne koymaya çalıştık. Konumuz gereği inceleme fırsatı bulduğumuz belgelerde ismi olan kişilerin de tarihî rollerini ortaya koymak için biyografilerini vermeye çalıştık. Verdiğimiz bilgilerde kişilerin geçmiş veya geleceklerinde kesişmiş yollarına da vurgu yaptık. Kişilerin fotoğraflarını elde edebilmek için özel çaba sarf ettik. Amacımız konuyu bir bütünlük içinde sunabilmekti.

Çalışmamızı bir bütün olarak okuyup değerlendirenler, konumuzla ilgili belgelerde bahsi geçen birçok kişiyi, sadece biyografik bilgileri ile değil fotoğrafları ile de tanıyabileceği gibi, olayların geçtiği yerleri, hem harita üzerinde bulmak, hem de ziyaret etmek imkânına sahip olabilecektir. İsmi geçen kişilerin kimliklerinin ve yer isimlerinin doğru verilmesinde, gösterdiğimiz titiz çabaya rağmen, varsa tüm yanlışlar benim eksikliklerimden kaynaklanmaktadır.

Birinci Bölüm

Kafkas Cephesi'nde Teşkilât-ı Mahsusa'nın Operasyon Alanı ve Ortam

1.1. Kafkas Cephesi'nin Sol Kanadındaki Bölgenin Coğrafî Durumu

Araştırma konumuzu oluşturan olaylar, Doğu Karadeniz Dağları'nın doğu uzantısında, yüz ölçümü yaklaşık 9.000 km² olan bir bölge içinde cereyan etmiştir. Günümüzde; Artvin ilinin Arhavi, Hopa, Kemalpaşa, Borçka, Murgul, Artvin Merkez, Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli ilçeleri, Ardahan il merkezi, Erzurum ilinin Oltu, Olur ve Uzundere ilçelerinin bulunduğu bu bölge ülkemizin en engebeli bölgelerinden biridir. Çoruh'a ve Karadeniz'e dökülen irili ufaklı derelerin oluşturduğu dar ve derin vadilerle yarılmıştır.

Bölgede savaşan müfreze kumandanları, çeşitli vesilelerle yazdıkları metinlerde, arazi durumunun ve hava şartlarının müfrezelerin faaliyetlerini nasıl etkilediğine dair ifadelere yer vermişlerdir. Bölgeye bu açıdan baktığımız zaman, kıyıdan iç kesimlere gidildikçe, yüzey şekillerinin değişim göstermesi sebebiyle farklı iklim tiplerinin etkili olduğu görülür.

Bütün yıl boyunca yağışlı olan Arhavi, Hopa ve Kemalpaşa bölgesi, hem araştırma alanımızın, hem de Türkiye'nin en çok yağış alan bölgesidir. Çoruh Vadisi'nin oluşturduğu oluk, nemli Karadeniz havasını iç kesimlere kadar taşır. Aşağı Çoruh Vadisi'nde Karadeniz'in nemli havası zaman zaman hissedilse de Orta Çoruh Vadisi'nde açık ve kuru hava daha fazla görülür. Çevre yükseltilerde ise denizden uzaklaşmaya ve artan yükseltiye bağlı olarak karasal iklim özellikleri hâkimdir. Karasal iklim ve yüksek dağ şartları, Ardahan ve Sarıkamış Harekâtı'nın bozgunla sonuçlanmasına sebebiyet vermiştir.

1.1.1. Sahil Bölgesi

Arhavi ve Hopa ilçelerinde[1] kıyılar, yüksek kıyılar kapsamında olup sahilde dalgaların kum, çakıl yığdığı, yer yer 3-4 metreye kadar düşen genişlikte, çok dar bir kıyı şeridi şeklindedir. Yerleşimler, denizden itibaren dik yükselen dağların doruk noktalarında mevcut kar bölgelerinin beslediği derelerin oluşturduğu vadilerin yamaçlarında kurulmuştur. Kırsal yerleşimler, tüm bölgeye has olan dağınık yerleşme şeklindedir. Ulaşım dar ve dik patikalardan sağlanır.

Dağlar, bazı kısımlarda sahile dik indiği için, sahilden doğu-batı istikametinde yol geçişlerini imkânsız kılar. Sahil şeridinden doğu-batı istikametindeki ulaşıma ikinci engel ise, mevsimsel olarak kabaran derelerin yataklarıdır. Sahilden iç kesimlere doğru uzanan patika evsafındaki yollar, arazi şekillerinin belirlediği biçimlerde kıvrılır.

Kaçkarlardan sonra doğuya gittikçe dağların yükseltisi düşer. Mevsimlere göre nispeten düzenli dağılan yağışların yanı sıra, ortalama sıcaklık değerleri de Çoruh vadisine ve Ardahan yaylasına göre yüksektir. Bu özellikler, bölgenin doğal bitki örtüsünün çeşitliliğine ve yoğunluğuna etki etmiştir.

1.1.1.1. Arhavi

Arhavi[2], günümüzde çok dar bir kıyı düzlüğünde, Arhavi Çayı'nın getirdiği alüvyonlar üzerinde kurulmuştur. Köyleri, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanış gösteren Karadeniz kıyı şeridi ile bu kıyıya paralel uzanan dağlık sahada, Arhavi (Kabistre) Çayı ve kollarının oluşturduğu vadilerin yamaç ve sırtlarına yayılmıştır.[3]

Bölgenin en yüksek noktası ilçenin güney batısında bulunan ve güneybatı kuzeydoğu istikametinde yayılmış olan Gül Dağı'dır. Gül Dağı'ndan kuzeybatıya doğru alçalan sırtı Arhavi Çayı havzası ile Çağlayan Deresi havzasını, kuzeydoğuya doğru alçalan bir diğer sırtı ise Murgul Çayı havzası ile Arhavi Çayı havzasını birbirinden ayırır.

Gül Dağı, kuzeydoğuya doğru alçalan ve üzerinde Boğa Tepe ile Acıgöl Tepe'nin yer aldığı bir sırtla Balıklı (İsgaristi) Dağları'na bağlanır. Balıklı Dağları, savaşın başlangıcında Osmanlı-Rus sınırının geçtiği, 1914 yılının Kasım ayında Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin toplanıp mevzilendiği, ve Murgul ve Borçka üzerine doğru harekete geçtiği, 1915 Ocak ve Şubat aylarında kanlı

[1] M. Tevfik Tarkan, *Rize-Hopa Yöresi Coğrafî Etüdü*, Erzurum, 1973.

[2] Ali İmdat Özçakmak, *Dünden Bugüne Arhavi*, İstanbul, 2014.

[3] Zeki Koday, *Arhavi Çayı Havzasının Coğrafyası*, Erzurum, 2003, s. 5.

çatışmaların yaşandığı bölge idi. Balıklı Dağı'nın yamaçları Arhavi Çayı'ndan başka Hopa Çayı, İçkale Deresi ve Murgul Çayı'nın kollarına da kaynaklık eder.

Ana vadiyi oluşturan Arhavi Çayı'nın birçok kolu vardır. Kaynağından yaklaşık 34 km[4] yol kat ettikten sonra Arhavi ilçe merkezinin batı yanından Karadeniz'e ulaşır.[5] Arhavi Çayı'nın önemli kollarından olan Potocur Deresi ve Sidere'nin suyunu topladığı sırtlar, Kafkas Cephesi'nin sol kanadındaki savaşın başlangıcında ve çekilme esnasında, Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri ve Hopa Hudut Taburu'ndan oluşan Yusuf Rıza Bey müfrezesinin konuşlandığı, önemli çatışmaların yaşandığı ve gelen takviye kuvvetlerinin cepheye ulaştığı yerler olması bakımından önemlidir.

1.1.1.2. Hopa

Arhavi'nin doğusunda bulunan Hop arazisi, Karadeniz kıyı şeridine paralel olarak uzanan Doğu Karadeniz Dağları'nın uzantısı olan Balıklı Dağı ve Sultanselim Dağı'nın oluşturduğu dağlık alandan ibarettir. Balıklı Dağı'nın (1.750 m) uzantısı Tagisti Dağı olarak karşımıza çıkar.[6] Sırtları Arhavi Çayı ve Hopa Çayı havzaları ile Murgul Çayı havzasını birbirinden ayırır. Hopa-Artvin karayolunun aştığı Cankurtaran Geçidi (1.690 m) ve onun doğusunda Sarmaşıklıtaş Tepe (1.456 m) ve kuzeydoğusunda Sultanselim Dağı (1.061 m) bulunur.

Kaynağını Balıklı Dağı'ndan alan Galişka Deresi ile kaynağını Sultanselim Dağı'ndan alan Koyuncular (Zalona) Deresi, Çavuşlu Köyü yakınlarında birleşerek, Hopa Çayı'nın ana kolunu oluştururlar.[7] Hopa Çayı'na, Çavuşlu'dan sonra batı yönünden Sundura Deresi kavuşur. 11 km uzunluğa sahip olan Hopa Çayı bu birleşmeden sonra doğu batı istikametinde akarak Hopa'nın batı yanında Karadeniz'e ulaşır.[8]

1.1.1.3. Kemalpaşa

En yüksek noktası, Sarmaşıklıtaş Tepe ve Sultanselim Tepe olan, Sultanselim Dağı'nın[9] yamaçları Esenkıyı (Abuısla) Deresi ve Karaosmaniye Deresi

---

[4] Akarsu ve Çay uzunlukları www. ilemod. gov. tr DSİ'den (2008) alınmıştır.

[5] Mehmet Zaman, *Doğu Karadeniz Kıyı Dağları'nda Yaylalar ve Yaylacılık*, Erzurum, 2007, s. 73.

[6] Zeki Koday, *Hopa İlçesinin Coğrafyası*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, Erzurum, 1995, s. 21.

[7] Zaman, *age*, s. 173.

[8] Koday, *agt*, , s. 94.

[9] Bu isim Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'da valilik yaptığı dönemde Gürcistan üzerine yaptığı seferde Arhavi'den sonra bu dağda konaklamasından kaynaklanmaktadır.

tarafından derin bir şekilde kazılmıştır.[10] Sultanselim Dağı'nın özellikle kuzey ve kuzeybatı kısmında bulunan çok eğimli yüksek yamaçlarda yer yer heyelanlar meydana gelmektedir. Bu heyelanlardan en önemlisi Esenkıyı Köyü ile Limanköy arasında meydana gelmiştir. Günümüzde Kopmuşburnu olarak adlandırılan bu yer, 1877-78 Osmanlı Rus savaşından sonra, 1918 yılına kadar Osmanlı-Rus sınırının sahil noktasını teşkil etmekteydi.

Kaynağını Sultanselim Dağı'nın kuzey sırtlarından alan Karaosmanoğlu Deresi doğuya doğru 10 km mesafede akar. Türkiye-Gürcistan sınırına yakın Çamurlu Köyü'nün 980 m rakımdaki Çamurlu sırtlarından kaynağını alan ve batıya doğru akan Çamdere, Kemalpaşa'da Karaosmaniye Deresi ile birleşerek Kemalpaşa Deresi olarak Karadeniz'e kavuşur.[11] Daha doğudaki Sarp Deresi ise günümüzde; Türkiye-Gürcistan sınırında ikiye bölünmüş olan Sarp Köyü'nde Karadeniz'e kavuşur.

1.1.2. Çoruh Vadisi

Dünyanın en hızlı akan ve en derin nehirlerinden biri ve toplam uzunluğu 466 km olan Çoruh Nehri'nin 24 km'lik kısmı bugünkü Türkiye sınırları dışında akar.[12] Türk sınırlarını terk ettikten sonra Camili'den (Maçahel) gelen Akrias Çayı ve Acaristan'ın Keda Bölgesi'nden gelen Acara Çayı'nı da aldıktan sonra Batum'un batısından Karadeniz'e kavuşur.

Türk sınırları içinde çok sayıda akarsuyun kavuştuğu Çoruh Nehri ile çevre dağlardan bu nehre su taşıyan derelerin şekillendirdiği vadiler, bir sistem oluşturur.[13] Antik kaynaklarda Çoruh Nehri'nin adına rastlanması, tarihî açıdan taşıdığı önemle ilgilidir.[14] Osmanlı döneminde Çoruh Nehri üzerinde Bayburt'tan Karadeniz'e kadar kayıklarla nakliye yapıldığı bilinmektedir.[15] Bu

[10] Koday, *agt*, s. 21.

[11] Koday, *agt*, s. 96.

[12] Çoruh Nehri'nin uzunluğu muhtelif kaynaklarda değişik şekilde verilmiştir. Yıldırım 431 km, (bkz. Sefa Yıldırım, *Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, Erzurum, 2007, s. 28), Sever, 466 km, (Bkz. Ramazan Sever, *Berta (Okçular) Çayı Havzası'nın Fiziki Coğrafyası*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, Erzurum, 2001, s. 169). Bu farklılık, diğer kaynaklarda da mevcuttur.

[13] Veli Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, Erzurum, 2006, s. 11.

[14] Veli Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, 2006; Veli Ünsal, "Antik Kaynaklarda Çoruh Nehri ve Tarihi Yol Ağı", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 29, S. 1, Temmuz-2009, s. 7-18.

[15] Osman Aytekin, "Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 25, Ordu, 2013, s. 58-60. Aytekin; Evliya

yolculuk Karadeniz'e gidişte akıntıdan, geri dönüşte ise rüzgârın gücünü toplayan yelkenden, küreklerden yararlanılır, fakat kayıklar yer yer iple çekilir idi. Artvin'den Karadeniz'e giderken üç beş saat çeken yol, dönüşte üç beş gün sürebilirdi.

1.1.2.1. Murgul ve Borçka

Kaçkar Dağları'nın devamı olan Gül Dağı'nın kuzey yamaçlarındaki büyük tekne vadiler ve sirk gölleri ile dolu buzul alanları, Arhavi Çayı gibi Murgul Çayı'nı oluşturan kollara da kaynak teşkil eder. Murgul Çayı'nın oluşturduğu vadi,[16] ormanlarla kaplı ve Çoruh havzasındaki en geniş vadilerden biridir.[17] 3.000 m'ye kadar varan yüksekliklerdeki kaynakların suları, birçok küçük kol oluşturur ve birleştikten sonra Murgul Çayı adını alır.[18] Yaklaşık 37 km boyunca 360.6 km² bir alanın sularını taşır. 3.000 m yükseltiden gelen sular, Çoruh'a kavuştuğu vadide 150 m yükseltideki bir tabandan akar.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonrası Rus işgali altındaki Murgul'da, Amerikalı bir şirket[19] tarafından işletilen bakır madenleri ve bir bakır fabrikası bulunmaktaydı. Başköy Deresi ve kavuşma noktasından sonra Çoruh'a kadar olan yaklaşık 10 km derinliğindeki vadi, savaşın başlangıcında, Murgul ve Borçka üzerine yürüyen Osmanlı kuvvetlerinin harekât sahasını teşkil etmiştir. Balıklı Dağı sırtlarından Küre'ye inen kuvvetler, vadiden güneye ilerleyerek Murgul'u, kuzeydoğuya ilerleyerek de Borçka'yı ele geçirmiştir.

Murgul Çayı'nın Çoruh'a döküldüğü yerden 3 km kuzeydoğuda, İçkale (Cihala) Deresi'nin Çoruh'a kavuştuğu yerde bulunan Borçka,[20] günümüzde idarî bakımdan Artvin'e bağlı bir ilçedir. Doğudan Şavşat ilçesi, güneyden Artvin merkez ve Göktaş (Murgul) ilçesi, batıdan Hopa ilçesi, kuzeyden ise Gürcistan sınırı ile çevrelenmiştir.

Çelebi'nin seyahatnamesi, Trabzon vilayet salnameleri ve diğer kaynaklarda bu konudaki bilgileri değerlendiren Fransız coğrafyacı J. Mourier'in 1887 yılında yayınlanan eserinde Çoruh üzerinde 200 kadar kayığın çalıştığını yazdığını belirttikten sonra, Çoruh'ta kayıkla ulaşımın 1950'li yıllarda karayolu ağının genişlemesi ile ortadan kalktığını vurgulamaktadır.

[16] Saliha Koday, *Murgul Çayı Havzası'nın Coğrafyası*, Erzurum, 2000, s. 17.

[17] Zeki Koday, *agt*, s. 99.

[18] Saliha Koday, *age*, s. 56-59.

[19] The Caucaus Copper Co. Lmtd. Hakkında Bkz. Arif Cemil (Denker), *I. Dünya Savaşında Teşkilât-ı Mahsusa*, İstanbul, 1997, s. 111.

[20] Zeki Koday, *Borçka İlçe Merkezinin Coğrafî Etüdü*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1991; Kadir Çakmak, *Borçka ve Çevresi*, T.C. İstanbul Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

Yavuz Sultan Selim'in Trabzon Valiliği döneminde Osmanlı topraklarına katılan Borçka ve çevresi; 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonunda, Kars, Ardahan ve Artvin vilayetleri ve merkezi Batum olan Acaristan toprakları ile birlikte Osmanlı egemenliğinden çıkmıştır. I. Dünya Savaşı başlangıcında, Rus işgali altında olan Borçka[21] ve çevresi araştırma konumuzu teşkil eden önemli çatışmalara sahne olmuştur.

Cumhuriyetten sonra kurulan Çoruh vilayetine bağlı ve ilk dönem Yeniyol olarak adlandırılmış bulunan Borçka ilçe merkezi, soldan İçkale ve sağdan Aksu (Deviskel) derelerinin Çoruh'a kavuştuğu noktalar arasında kurulmuştur.[22] Çoruh Nehri, Borçka topraklarına güneyden girer ve güney–kuzey istikametine akarak, Muratlı'da Türkiye sınırlarından çıkar.

Borçka ilçe sınırları içinde sol yanından Çoruh'a kavuşan dereleri, İçkale Deresi ve Güreşen (Pehlivan) Deresi, sağ yanından kavuşanları ise Aksu Deresi, Aralık (Klaskor) Deresi ve Akrima Deresi olarak sıralayabiliriz. İçkale Deresi'nin bazı kaynak kolları, Sultanselim Dağı'ndan, bazı kaynak kolları da Balıklı Dağı'ndan gelir ve Çifteköprü Köyü civarında birleşerek İçkale Deresi adını alır. 11.7 km^2 lik bir alanın sularını drene eden İçkale Deresi batı-doğu istikametinde akarak, yaklaşık 23 km bir mesafe kat edip Borçka'da Çoruh'a kavuşur.[23]

Aksu (Deviskel) Deresi, Karçal Dağı eteklerindeki Otingo ormanlarından doğar ve kaynak kolları birleşerek 'Bağmidara Deresi' olarak yoluna devam eder. Kaynarca'dan gelen kaynak kolları ile birleşerek Aksu Deresi adını alır. Aksu Deresi'nin beslendiği yamaçlar bol yağmur aldığından taşıdığı su miktarı diğer akarsulara oranla fazladır. Kaynağından sonra 9 km kadar yol kat ederek Borçka'da Çoruh'a kavuşurken 178 km^2'lik alanın sularını drene eder. Borçka-Karagöl'den[24] kaynağını alan Aralık (Klaskor) Deresi, doğu-batı doğrultusunda akar. 72 km^2'lik bir alanı drene ederek Aralık Köyü'nden geçtikten sonra Borçka-Camili yol kavşağı yakınında Çoruh'a kavuşur.

[21] Yusuf Bülbül (Der.), *Dünden Bugüne Borçka*, İstanbul, 2010.

[22] Zeki Koday, *Borçka*, s. 7.

[23] Zeki Koday, *Hopa*, s. 99.

[24] İbrahim Kopar-Ramazan Sever, "Karagöl (Borçka-Artvin)", *Atatürk Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, C. 11, S. 2, Erzurum, 2008, s. 21-28, bkz, s. 38.

1.1.2.2. Artvin, Ardanuç ve Şavşat

Artvin[25] il merkezi Keçi (Kıldiyet) Dağı'nın Çoruh'a bakan yamacı üzerinde vadi tabanından yaklaşık 300 m yüksek bir rakımda kurulmuştur. Geçmişte şehrin nüvesinin, Çoruh Vadisi'ni takip eden tarihî bir yol üzerinde ve Bizans'ın doğu sınır sistemi içindeki kale olduğu sanılmaktadır.

Artvin'i çevreleyen yükseltiler konumuz çerçevesinde ve 1914-1915 yıllarında önemli savaşlara sahne olmuştur. Bu dağlık kütlenin sırtları, Taşlıca (Hatila), Balalan (Arcivan) ve İkizkaya (Ohmal) derelerinin su kaynaklarını teşkil eder. 223.6 km²'lik bir alanın sularını drene eden Taşlıca Deresi'nin oluşturduğu vadi çok zengin bir orman örtüsü ile kaplı olup, günümüzde millî park olarak korunmaktadır.[26]

Artvin-Borçka arasında Çoruh'un sağ yanına geçtiğimiz zaman, Bakırköy sırtlarından doğan Kuvarsan Deresi, Beşağıl Deresi ile birleşerek Borçka-Artvin arasında Sünbüllü (Sinkot) Köyü yakınlarında doğu sahilinden Çoruh'a kavuşur. Rus işgali altında iken, Bakırköy'de (Kuvarsan), Amerikalı bir şirket tarafından bakır madeni işletilmekte ve bir bakır fabrikası bulunmakta idi.

Doğu Karadeniz Dağları silsilesi, Çoruh Nehri ile kesintiye uğramakta, Çoruh Nehri'nin doğusunda Karçal ve güneydoğuda Yalnızçam Dağları olarak devam etmektedir.[27] Karçal Dağı, Borçka ve Şavşat ilçelerini birbirinden ayırır.[28] Şavşat bölgesinin suları Meydancık ve Şavşat çayları vasıtasıyla Okçular (Berta) Çayı tarafından drene edilir.

Şavşat[29] ilçe merkezinin denizden yüksekliği 1.050 m'dir. İlçenin arazisinin çoğunu; Karçal Dağı (3.415 m), güneyde Sahara Dağı (2.600 m), kuzeydoğuda Göze (Arsiyan) Dağı (3.164 m) kütleleri ve Okçular Çayı'na dökülen dereler tarafından yarılmış dağ yamaçları, derin vadiler ve engebeler oluşturur.

Ardanuç'un eski merkezi şimdi Adakale denilen mahalde idi. Cumhuriyet döneminde bu merkez Adakale'nin karşısına düşen Tütünlü'de yeniden ku-

---

[25] Özdemir, Halit, *Artvin Tarihi*, 2. Bs., Ankara, 2002. Polat Safi, *19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin Göğe Komşu Topraklar*, Ankara, 2007.

[26] Özgür Eminağaoğlu-Rahim Anşin, "The Flora of Hatila Valley National Park and Its Close Environs (Artvin)", *Turkish Journal of Botany*, S. 27, Ankara, 2003, s. 1-27.

[27] Volkan Dede, *Çadır Dağı'nın Buzul Jeomorfolojisi (Yalnızçam Dağları-Artvin)*, T.C. Yüzüncü Yıl Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Van, 2009, s. 19.

[28] Gürcan Gürgen, Serdar Yeşilyurt, "Karçal Dağı Buzulları (Artvin)", *Coğrafî Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, 2012, s. 91-104.

[29] Dursun Özdede, *Her Yönüyle Şavşat*, Samsun, 2009. Ayr. bkz. Fatih Orhan, *Şavşat'ın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Ankara, 2015.

rulmuştu.[30] Ardanuç'un topraklarının kuzeyinde Şavşat ilçesi ve Çadır (Kürdevan) Dağı, kuzeybatıda Bulanık Çayı ve Artvin merkez ilçesi, güneydoğu ve doğuda Horosan Dağı ve iç sıradağların son uzantısı olan Yalnızçam Dağları ile çevrilmiştir.

Çadır Dağı eteklerinin sularını toplayan Bulanık (Suvat) Deresi, Ardanuç-Adakale Mahallesi (Eski Ardanuç)[31] yakınında Büyükyurt Dağları'nın kuzey akar-bakarından doğarak güney-kuzey doğrultusunda akış gösteren Aydın Deresi[32] ve kuzeydoğu istikametinden gelen Beratlı (Horhot) Deresi birleşerek Köprüler Deresi'ni oluşturur. Ardanuç ilçe merkezinin 8 km kuzeyinde, Hamamlı Köyü'nün Hanlar Mahallesi'nde, 250 m rakımda,[33] Okçular Çayı ile birleşerek 'Bulanık Çayı' adını alır. Bulanık Çayı 8 km yol kat ederek 200 m rakımda Çoruh'a kavuşur.[34]

Çoruh havzasında Şavşat ve Ardanuç toprakları, Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi ile Doğu Karadeniz Bölgesi arasında bir geçiş sahasıdır.[35] Burada sınırı Yalnızçam Dağları oluşturur. Şavşat Havzasını güneydoğudan bir duvar gibi yükselerek çevreleyen Yalnızçam Dağları, yer yer 3.000 metreyi aşan yükseltileri ve buzul alanları[36] ile yüksek dağ iklimi özeliklerine sahiptir. Yalnızçam Dağları üzerindeki Sahara ve Yalnızçam geçitleri bölgedeki en önemli ulaşım noktalarından biridir. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında ve I. Dünya Savaşı'nda bu geçit etrafında önemli çatışmalar olmuştur.

---

30 Halit Özdemir, *2000'de Ardanuç*, Ankara, 2000.

31 Eski Ardanuç da denilen Adakale Mahallesi'nin eteklerinde kurulduğu Gevhernik Tepesi'nde (710 m) Ardanuç Kalesi bulunur. Bkz. Sevnur Düzcan, *Ardanuç İlçesindeki Tarihi Kalıntılar*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Lisans Tezi, Erzurum, 2000.

32 Kıraç Tepe'nin (2.652 m) sularını drene eden Aydın Deresi, Kılıç Tep (2.951 m) eteklerinin sularını drene eden Üçsu Deresi ile birleşerek yoluna devam ederken, güneybatıdan Büyükyurt Tepe (2.750 m) ile Dalahet sırtlarının sularını drene eden Arıcılar Deresi'ni alır ve Ardanuç ilçe merkezinin batısında Ardanuç Deresi ile birleşir.

33 Artvin-Şavşat karayolunun 21. kilometresinde bulunan Berta Köprüsü, Okçular (Berta) Suyu üzerinde güneydoğu-kuzeybatı yönünde, 64.20 m uzunluğunda yaklaşık 5 m genişliğinde üç gözlü tarihî bir köprüdür. 1877'den önce Osmanlılar tarafından inşa edilen köprü, yakın bir gelecekte Baraj suları altında kalacaktır.

34 Sever, *agt*, s. 172.

35 Adil Özder, *İlçenin Coğrafî Bakımından Tetkiki: Çoruh-Şavşat Tarih-Coğrafya-Folklor Halk Edebiyatı*, İstanbul, 1945, s. 7-21.

36 Dede, *agt*.

1.1.2.3. Yusufeli

Yusufeli[37] ilçesi, Artvin il merkezinin güneybatısında, 2.327 km² bir alan üzerine yayılmıştır. İlçenin en yüksek noktası 3.937 m ile Kaçkar Dağı, en alçak noktası ise 560 m yükseltideki Çoruh Nehri'nin tabanıdır. Bu fark engebeli bir araziye sahip Yusufeli'nin ikliminden bitki örtüsüne kadar birçok unsuru etkilemektedir. Çoruh Vadisi'nden içeriye doğru girildikçe azalan yağış nedeniyle Yusufeli, Artvin'in en az yağış alan ilçesidir.

Yusufeli ilçesinin merkezi, tarih içinde farklı yerlerde kurulmuş ve farklı idarî birimlere bağlanmıştır. 1879 yılında kaza merkezi Kiskim'de (şimdi Alanbaş Köyü) olmak üzere Erzurum'a bağlı Kiskim Kazası olarak kurulmuş, 1889 yılında kaza merkezi Öğdem köyüne, 1894 yılında ise Ersis'e taşınmıştır.[38] Ankara'ya bağlı Keskin Kazası ile karıştırıldığı için 1912 yılında kazanın adı, Şehzade Yusuf'a[39] izafeten Yusufeli olarak değiştirilmiştir.[40] Savaşın başlangıcında 15 nahiyesi, 65 köyü ve 30.000 kadar nüfusu olan Kiskim Kazası'nın merkezi bugün Yusufeli'ne bağlı Öğdem köyü idi.[41]

---

[37] Muammer Demirel, *Yusufeli Tarihi*, İstanbul, 2010; Taner Artvinli, *Doğu'nun Kırkpınarı Çalışkan, Dürüst ve Mert İnsanların Diyarı Yusufeli*, Ankara, 2000. Ayr. bkz. Taner Artvinli, *Yusufeli Külliyâtı*, 2 C. İstanbul, 2012.

[38] Mesut Özkaya, *Her Yönüyle Kılıçkaya Ersis*, İstanbul, 2002.

[39] 1857 yılında doğan Şehzade Yusuf İzzettin Efendi, Abdülaziz'in oğludur, Abdülaziz, yerine Yusuf İzzettin Efendi'yi geçirmeyi planladığı için Yusuf Efendi'nin ismini halkın nazarında öne çıkartan birçok etkinlikle bu eğilim desteklenmişti. (Bkz. Ali Akyıldız, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliaht Yapma Çabaları", Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan, *Deutch-Türkische Begegnungen Alman-Türk Tesadüfleri Festschrift für Kemal Beydilli Kemal Beydilli'ye Armağan*, Berlin 2013, s. 509-537.) Fakat Abdülaziz devrilip yerine Murat tahta çıkartılmış, ancak Murat'ın hastalığı ortaya çıkınca İngilizlerle anlaşan Abdülhamit tahta oturmuştu. Kardeşi Abdülhamit'in saltanatı döneminde, küçük kardeşi Abdülmecit Efendi veliaht idi. Diğer şehzadeler gibi Abdülhamit tarafından sürekli izlenen ve baskı altında tutulan Yusuf İzzetin Efendi, tahta çıkan diğer kardeşi Sultan Mehmet Reşat döneminde veliaht olmuştur. Kazanın ismi de bu dönemde Veliaht Yusuf İzzet Efendi'ye izafeten Yusufeli olarak kabul görmüştür. Yusuf İzzettin Efendi'nin İttihat Terakkî ile arasının iyi olmadığının bilinmesine rağmen Dr. Bahattin Şakir özel doktorluğunu yapmıştır. 1 Şubat 1916 günü ölen Yusuf İzzettin Efendi, son dönemde Osmanlı'nın yanlış tarafta savaştığı, tek taraflı olarak savaştan çekilmesi gerektiği görüşüne sıcak bakmakta idi. Bkz. Murat Çulcu, *Ayrıntılarda Saklı Tarih*, İstanbul, 2005, s. 17-18.

[40] Taner Artvinli, *Doğu'nun Kırkpınar'ı Çalışkan, Dürüst ve Mert İnsanların Diyarı Yusufeli*, Ankara, 2000, s. 62.

[41] Ali Tevfik, *Mufassal Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası*, İstanbul, 1913, s. 481-492'de yer alan Erzurum Vilayeti isimli bölümü Prof. Dr. Ramazan Özey tarafından yeni harflere aktarılmıştır. Bkz. Ali Tevfik, "1913'te Erzurum Vilayeti", Çev. Ramazan Özey, *Doğu Coğrafya Dergisi*, s. 3, Erzurum, 2000, s. 149-154, bkz., s. 153.

1916 yılında bölge Rus işgaline girince, kaza merkezi geçici olarak Bayburt'a taşındı. 1918 yılında bölgenin Rus işgalinden kurtulmasından sonra, Yusufeli kaza merkezi Kılıçkaya (Ersis) nahiyesinde yeniden kuruldu. Coğrafî zorluklar nedeni ile Yusufeli'nin merkezi 1926 yılında tekrar Öğdem Köyü'ne nakledilmiş ve Erzurum'dan ayrılıp, Artvin'e bağlanmıştır.

1933 yılında, Rize ve Artvin birleştirilip Rize merkezli Çoruh Vilayeti kurulunca, Yusufeli tekrar Erzurum'a bağlandı. Fakat 1936 yılında Rize'nin Çoruh Vilayeti'nden ayrılması ve vilayet merkezinin Artvin olması üzerine, Yusufeli de Çoruh Vilayeti'ne bağlandı. Artvin-Erzurum yolunun açılmasından sonra; Yusufeli merkezinin bu yola yakın olması, ilçenin gelişmesi açısından gerekli görüldüğü için ilçe merkezi, 16 Şubat 1950 tarihli ve 7.434 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanan bir kanunla[42] şimdiki yerine, Barhal Çayı'nın Çoruh Nehri'ne kavuştuğu[43] Ahalt Köyü'ne[44] taşınmıştır.[45]

Çoruh Nehri, Yusufeli ilçesine bağlı Yokuşlu (Nihah) köyü[46] mevkiinde Artvin il sınırlarına girer ve 163 km yol kat ederek Muratlı'dan sonra Türk sınırlarını terk eder. Zeytinlik'e kadar 100 kilometrelik bir bölümü bu ilçe sınırları içinde akışına devam eder. Bayburt'tan sonra batı doğu istikametinde akan Çoruh Nehri, Yusufeli ilçe merkezinde Altıparmak (Barhal) Çayı ile birleşir. Doğuya doğru yoluna devam ederken Sukavşumu (Günalp Kayası) denilen yerde Oltu Çayı ile birleşir ve daha sonra da Bulanık Çayı'nı alarak kuzeye doğru kıvrım yapar.

I. Dünya Savaşı'nda Yusufeli bölgesinde önemli çarpışmalar oldu. Artvin'den çekilen kuvvetlerimiz, Damlakürün, Arcivan Yaylası'ndaki müdafaa hatlarında günlerce devam eden çatışmalar yaşarken; Sahil bölgesi ile irtibatı sağlayan Marsis Kayalığı bölgesindeki Başkaya Boynu (Salikvan Boynu) stratejik olarak önem kazanmıştır. Sahil bölgesindeki Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na

---

[42] 11 Şubat 1950 tarihinde TBMM'de kabul edilen 5531 Nolu Kanun; Yusufeli ilçesi merkezi Öğdem'den Ahalt, Vecenket ve Kazahora mahallelerinden teşekkül eden Ahalt Köyü'ne kaldırılmış ve bu merkeze Yusufeli adı verilmiştir.

[43] Mehmet Tıraş, "Yusufeli (Artvin) Kasabasında Yerleşme", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 1, S. 1, 1995, s. 133-147.

[44] Salim Erbaş, "Öğdem'den Ahalt'a Yusufeli", *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2010, s. 25-30.

[45] Muammer Demirel, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yusufeli'nde İdari Yapı", *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2010, s. 1-10. Turgut Kocaoğlu, "Yusufeli Dedikleri", *Yusufeli Kataloğu 2003*.

[46] Abdullah Köse, "Orta Çoruh Havzası'nın Coğrafî Koşullarına Göre Şekillenen Bir Köy Yerleşmesi: Yokuşlu (Nihah)", *Doğu Coğrafya Dergisi*, s. 3, Erzurum, 2000, s. 123-141.

bağlı bir tabur, Rus kuvvetlerinin Arhavi Deresi'nin batı yamaçlarında mevzilenmiş birliklerimizin arkasına düşmesini engellemek için geçidin kuzeyine düşen bölgede bulunan Ziyaret Yaylası'na yerleştirilmişti.

1.1.3. Ardahan ve Komşu Bölgeler

Ardahan; 1828-29 Osmanlı Rus savaşından sonra, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırındaki önemli serhat merkezlerinden birisi olmuştu. Bu öneminden dolayı şehir etrafında tabyalar sistemi kurulmuştu. 1.680 m rakımdaki yayla üzerinde Ramazanoğlu, Emiroğlu, Ahali, Senger, Kaz, Kayabaşı tabyaları bunların belli başlılarıdır.[47]

Ruslar tarafından yapılmış Batum-Ardahan şosesi, Ardanuç'tan gelerek Yalnızçam Geçidi'nden aşar; Bağdeşen, Çatalköprü ve Yalnızçam köylerinden geçerek 1.680 m rakımlı Ardahan Platosu'na iner.

1.1.3.1. Oltu Çayı Vadisi

Kaynaklarını Erzurum iline bağlı Oltu, Narman, Olur ve Şenkaya ilçelerindeki dağlardan alan, Oltu Çayı'nın uzunluğu yaklaşık 128 km, drene ettiği havza ise 5.600 km^{2}'dir.[48] Oltu Çayı'nın ana kollarından biri Narman (İd) Suyu, biri de Penek Çayı'dır. Toplam uzunluğu 128 km ve su toplama havzası 5.600 km^2 olan Oltu Çayı, Olur Çayı ile birleştikten sonra, araştırma konumuzun kapsadığı bölge içine girer.

Oltu Çayı, güneyden, Dutlu Dağı'nın kuzeybatı eteklerindeki kaynakların suyunu toplayıp güney-kuzey istikametinde akan Hükem Deresi ile daha batıda, Kayaaltı ve Yaylagediği derelerinin sularını güneyden alır ve kuzey-güney istikametine akar. Çataksu (Tavuskert) Deresi ve Gabandibi Deresi'nin sularını da kuzeyden alır. Güneyden gelen Tortum Çayı ile birleştikten sonra, Yusufeli yakınlarında, Sukavşumu mevkiinde Çoruh'a dökülür.

1.1.3.2. Olur Bölgesi

Olur İlçesi,[49] günümüzde Erzurum'a bağlıdır. İlçenin doğusunda Ardahan-Göle, batısında Artvin-Yusufeli, kuzeyinde Artvin-Ardanuç, güneyinde Erzurum'a bağlı Oltu ve Şenkaya ilçeleri vardır. Konumuz olan dönemde belgelerde adı geçen Tavuskert, bugün Olur'a bağlı Çataksu Köyü'nün eski adı olmasının

[47] Osman Ülkü, *Kars ve Ardahan Tabyaları*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, Erzurum, 2006.

[48] Lütfi Özav, *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Erzurum, 1996, s. 33.

[49] Saliha Tüzemen, *Olur'un Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, Erzurum, 1991, s. 4.

ötesinde, Olur ve Şenkaya ilçesine bağlı Penek ve Yusufeli'ne bağlı İşhan kasabalarının içinde yer aldığı bir bölgenin de adı idi. Olur bölgesindeki yaşam alanları, Çataksu (Tavuskert) ve Olur dereleri ve kollarının yayıldığı alanlarda kurulmuştur.

Çataksu (Tavuskert) Deresi'nin kuzeybatıdan gelen Malakes Deresi ve kuzeydoğudan gelen Kızıl Dere adlı iki ana kolu vardır, akışını kuzey-güney istikametine çeviren Çataksu Deresi olarak kuzeyden Oltu Çayı'na katılır.[50]

Olur'un kuzeydoğusunda Harami Tepe'den yola çıkan Alabalık Deresi ile kuzeybatısından gelen Kızıltaş Deresi, Olurdere civarında birleşir ve Olur Çayı adını alarak akışını kuzey-güney istikametinde 5 km kadar sürdürerek Oltu Çayı'na dökülür. Olur Çayı, birçok dere ile birleşerek toplam 3.605.3 km^2 alanın suyunu drene eder. [51]

1.1.3.3. Tortum Çayı Vadisi

1876 yılında Erzurum Beylerbeyliğine bağlı bir sancak olan Tortum, 1924 yılında Erzurum'a bağlanmıştır. Tortum Çayı ve bu çaya kavuşan derelerin oluşturdukları vadiler Tortum bölgesine hayat vermiştir.

Dumlu Dağları'nın (3.169 m) kuzey yamaçlarından doğan Tortum Çayı'nın ana kolu güneybatı-kuzeydoğu istikametine akarken, Tortum'un güneydoğusundaki Kireçli Dağ'dan (2.800 m) kaynaklarını alan Kireçli (Hinzorik) Deresi ile Söğütlü (Nohurtap) Mahallesi'nde birleşir ve kuzeye doğru yoluna devam eder.

Tortum Çayı, Aksu Köyü-Dereyatağı Mahallesi'nde Tortum Çayı'nın en büyük kollarından biri olan ve Yıldız Dağı'nın (3.123 m) kuzeydoğu eteklerinin suyunu toplayıp gelen Tortumkale Deresi ile birleşir.[52] Batıdan Kaledibi Mahallesi'nde Konak ve Çiflik dereleri, doğudan Çamlıca, Sivri (Liskav), Demirciler (Ekrek) ve Aksu (Azort) derelerini alarak yoluna devam eder.

Yıldız Dağı'nın (3.133 m) doğu yamaçlarının sularını alan birçok küçük kol Peynirli (Koğans) Deresi olarak, Yellitepe köyü kuzeyinde birleşmesiyle Alapınar Deresi'ni oluşturur. Alapınar Deresi, Uncular Yaylası'ndan gelen Pulluk Deresi ile Çakıllı'dan gelen Çakıllı (Varçın) dereleri Aşağı Meydanlar (Vank)

---

[50] Tüzemen, *agt*, s. 35.

[51] Ayhan Yıldırım, Serdar Bektaş, Murat Aslan, Ali Atasever, "Çoruh Havzası Su Potansiyeli, Balık Faunası ve Değerlendirilebilme İmkanları", *Doğu Anadolu Bölgesi IV. Su Ürünleri Sempozyumu 28-30 Haziran 2000*, Erzurum, 2000, s. 21-30.

[52] Osman Yılmaz, *Tortum Çayı Havzası'nın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, Erzurum, 1991, s. 25. Yılmaz, *agt*, s. 26. Ayr. bkz. Faris Karahan-Egemen Çakır, *Uzundere Turizm Master Planı: 2023*, Uzundere Belediyesi, 2011, s. 5.

köyünde birleşerek batı yandan Meydanlar Deresi olarak Tortum Çayı'na dökülür.

Çoruh Vadisi'nin güney tarafında yükselen Mescit Dağları'nın kuzey ve doğu yamaçlarındaki buzullardan, Yedigöller sirkinden beslenen[53] dereler doğuya yönelerek dar bir yatak içinde akışını sürdüren ve çevreden gelen suları da alan dereler ağını oluşturur. Bunlardan Şenyurt (Kisha) Deresi, Yedigöller Bölgesinde Küçük Dere ve Büyük Dere'nin birleşmesi ile oluşan Gökdere, 32 km yol kat ettikten sonra Derekapı köyünde Tortum Çayı'na kavuşur.[54] Uzunkavak Deresi, Katıklı köyünden sonra Serdarlı (Ödük) Deresi'ni alır. Doğuya doğru akışına devam ederken, önce kuzeybatı yönünden gelen Karakaban Deresi, sonra Bağbaşı (Haho) Deresi, daha sonra da Güreşen Deresi ile birleşir ve Güreşen Deresi olarak kuzeydoğu yönüne kıvrılmış olan Tortum Çayı'na dökülür. Kaynağından Tortum Çayı'na kadar olan uzunluğu yaklaşık olarak 37 km olan Güreşen Deresi, Tortum Çayı'nın en uzun koludur.[55] Doğu'dan gelen Suyatağı Deresi'nin sularını da alan Tortum Çayı, Güreşen köyünün Derekapı Mahallesi'nde en büyük yan kolu olan Güreşen (Pehlivan-Vihik) Deresi ile birleşir.[56]

Kuzeydoğu yönünde akışına devam eden Tortum Çayı kuzeybatıdan Deynok Deresi ve doğudan İsinboğazı Deresi gibi birçok küçük dereleri alarak Tortum Gölü'ne[57] doğru yoluna devam eder. Tortum Gölü'nün kuzeydoğusunda Tortum Şelalesi'ni oluşturarak akışına devam eden Tortum Çayı, güneydoğu yönünden gelen Tev Deresi'nin sularıyla birleşir ve bir yay çizerek kuzeybatıya döner. Kınalıçam köyü yakınında Oltu Çayı ile Tortum Çayı birleşir ve Oltu Çayı adıyla Güralp Kayası (Sukavuşumu) denilen mevkide Çoruh Nehri'ne karışır.

Dumlu Dağları'ndan çıktıktan sonra kuzeye doğru akış gösteren ve yaklaşık 60 km yol kat eden ve 2.000 km² bir alanın sularını direne eden Tortum Çayı ve kolları batıdan ve doğudan birleşen akarsularla derin vadiler oluşturmuş ve sahayı belirgin bir şekilde yarıp parçalamışlardır.

---

[53] İbrahim Atalay, "Mescid Dağı'nın Glasiyal Morfolojisi", *Ege Coğrafya Dergisi*, S. 2, İzmir, 1984, s. 129-138,

[54] Yılmaz, *agt*, s. 26.

[55] Yılmaz, *agt*, s. 26. Ayr. bkz. Karahan-Çakır, *age*, s. 5.

[56] Karahan- Çakır, *age*, s. 5.

[57] Tortum Gölü, Kemerli Dağ'dan gelen bir heyelanın Tortum Çayı'nın önünü kesmesi ile oluşmuştur. Bu heyelanla önü kesilen Tortum Çayı, çok yüksek olan bu yığıntı kütlesini aşmak için yeni bir yol bulmak zorunda kalmış ve kuzeydoğuya doğru meylederek Tev Suyu Vadisi'ne akmış ve 2 km sonra eski yatağına kavuşmuştur. E. Lahn, "Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi", *Türk Coğrafya Dergisi*, s. V-VI Ankara, 1944, s. 137-140. Ayr. bkz. Tarkan, *age*, s. 45-47.

1.2. Kafkas Cephesi'nin Sol Kanadındaki Bölgede İdarî Durum

1.2.1. Savaş Öncesi Osmanlı-Rus Sınırı

Bölgedeki Osmanlı-Rus sınırı, 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı[58] ve savaş sonrası 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne Mütarekesi, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Yeşilköy (Ayastefanos) ve nihayetinde 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin anlaşmaları ile belirlenmişti.[59]

---

[58] Hicri 1293 yılında gerçekleştiği için bu savaş Osmanlı kaynaklarında ve halk arasında 93 savaşı olarak bilinmekte idi. Bkz. Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *TDVİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 497-498.

[59] 24 Nisan 1877'de Rus ordusuna bağlı birliklerin hududu geçmesi ile başlayan savaşta; Kafkas Cephesinde, üç koldan taarruza geçen Ruslar, 26 Nisan'da Çıldır'ın merkezi olan Zurzuna'yı ele geçirdi ve Ardahan üzerine yürüdü. Kuzeydoğu Anadolu'da, Artvin-Batum, Kars, Erzurum, Ahıska ve Acara bölgesinden gelen yolların kavşağında olan Ardahan, 17 Mayıs 1877'de Ruslar tarafından işgal edildi. Bkz. Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ankara, 1999, s. 139. Ardahan'ın düşmesi, Kars'ın savunmasını da tehlikeye sokmuştu. Fakat Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın elde ettiği başarılar, Rusların kısa sürede zafer kazanma umudunu suya düşürmüştü. Takviye alan Rus birlikleri, Ardahan'ın düşmesinden 6 ay sonra, 18 Kasım'da Kars'a girebildiler. (Kars'ın işgali ile ilgili bkz. W. E. D. Allen ve Paul Muradof, *Kafkas Harekâtı, 1828 – 1921 Türk – Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966, s. 188-195. Ayr. bkz., Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, C. II, Ankara, 1985. Ayr. bkz, Özden Çalhan, Alev Keskin, *1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı Zaman Dizini*, Ankara, 2004. Balkan Cephesinde Rus ilerleyişi İstanbul'un savunması açısından kritik bir hal aldığı için; 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne Mütarekesi hükümleri gereğince kuşatma altında olan Erzurum, kışı geçirmeleri için Ruslara bırakılmıştı. Barış şartları ve Osmanlı-Rusya sınırı, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos/Yeşilköyve 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin anlaşmaları ile kesinleşti. Ayastefanos Anlaşması'na göre; Osmanlı yönetimi savaş tazminatı olarak Rusya'ya 1.410.000.000 ruble vermeyi kabul etmişti. Bu tazminatın 1.100.000.000 rublelik kısmına karşılık, Rumeli'de bazı yerler ile Kuzeydoğu Anadolu'da Kars, Ardahan, Oltu, Batum ve Bayezid sancakları Rusya'ya verilecekti. Kalan 310.000.000 rubleden, Rus tebaasının ve tesislerinin zararı olan 10.000.000 ruble istisna tutulacak ve 300.000.000 ruble nakit olarak

Büyük devletler, 1815'teki Viyana Kongresi'nden bu yana kendi aralarında oluşturdukları kuvvetler dengesini muhafaza etme politikasını aradan 75 yıl geçmesine rağmen sürdürüyordu. Yeşilköy Anlaşması'na, başta İngiltere olmak üzere büyük devletler dengeyi Rusya lehine bozduğu görüşü ile itiraz etmişti. Bunun üzerine, Berlin'de toplanan konferansta anlaşma gözden geçirilmiş, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması ile Beyazıt ve Eleşkirt Vadisi Osmanlı'ya geri verilirken, Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan üç sancak (*Elviye-i selase*)[60] kesin olarak Ruslara bırakıldı.[61]

Berlin Anlaşması ile düzeltilmiş yeni sınır hattı, 1879, 1880 ve 1908 tarihlerinde çalışmalar yapan sınır komisyonları tarafından düzenlendi. Son komisyon Osmanlı-Rus sınırını kesinleştirmek için Haziran 1912'de Batum, Kale Boğazı, Oltu ve Kötek'te bir araya geldi. Osmanlı tarafından Fahreddin Bey, Suad Bey, Ali Rıza Bey, Emin Efendi ve Emin Bey, Rusya tarafından Richard Theremin Çeromsky, Mirza Şerif Mirzayev ve Elzingre'den oluşan Komisyon, hudut hattına son rötuşları yaptılar.[62]

Buna göre 1877-78 sonrası Osmanlı-Rus sınırı; Karadeniz sahilinde, Hopa-Abuıslah (Esenkıyı) Köyü'nün doğusunda, Kopmuşburnu mevkiinden başlamaktaydı. Arazi yapısına göre sırtları takip ederek, Kovandarı Tepesi, Sultan Selim Tepesi, Tohrehi Tepesi, İskaristi Dağı, Tagisti Dağı, Parih Boynu, Soğuksu Tepesi, Acıgöl Tepesi, Ağara Yaylası, Agarabaşı, Kızıl Tepe, Şevval Yaylası, Şevval Tepe, Kükürt Tepe, Kurugöl Tepesi'nden Çoruh Havzası'na dönmekteydi. Osmanlıların kendi topraklarında sahil kısmından Çoruh Havzası'ndaki topraklarına geçiş noktası Marsis Kayalığı'nın doğusuna düşen Salikvan Boynu'dur. Fakat gerek yol bağlantısı gerekse iklim şartları bu geçişin sınırlı ve sadece yaz aylarında kullanımına imkân vermekteydi. Hudut bu geçiş noktasını Osmanlı tarafında bırakmakta ve birkaç kilometre doğusundan geçmekteydi.

ödenecekti. Bkz. Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul, 1934, s. 218-223.

[60] Mahir Aydın, "Elviye-i selâse", *TDVİA*, C. XI, İstanbul, 1994, s. 68.

[61] Bu anlaşmalarda işgal altındaki topraklardan Osmanlı tebaasının göçü ve sınır hattının çizilmesi gibi henüz çözülememiş bazı meseleler vardı. Bunlar için yapılan görüşmeler, 8 Şubat 1879 tarihinde İstanbul'da imzalanan nihai anlaşmayla sonuçlandı. Son anlaşmaya göre savaş tazminatı miktarında düzenleme yapılarak işgal altında kalan bölgelerdeki halktan isteyenlerin üç yıl içinde göç etmesine müsaade edildi. Ancak üç yıl içinde göç etmeyenler, Rus tabiiyyetini kabul etmiş sayılacaktı. Elviye-i selâse'nin Rusya idaresine geçmesinden sonra üç yıl zarfında 120.000 kişi bu sahayı terk ederek Anadolu'nun iç kısımlarına göç etti. Bkz. Aydın, "Elviye-i selâse", *TDVİA*, C. XII, İstanbul 1994, s. 68.

[62] Konukçu, *age*, s. 190.

Çoruh Havzası'nda hudut, kuzeyde Kurugöl Tepesi'nden başlamakta, Şumantlar, Golihan, Ohmal tepeleri, Kovahid Dağı, Tuzlu Tepe, Zavot Boğazı, Haçval Dağı, Kilesan Dağı, Duduhe Dağı, Şaşagöre Yaylası, Sarıgöl Dağı, Hanzart Boğazı, Haçovan Dağı, Kildiyet Dağı, Harhamalan mezrası, Harsomol Dağı, Orucuk mezrası, Orucuk Köyünde Çoruh Nehri'ne ulaşmaktadır.

Çoruh Nehri'nden sonra; Göken, Beyçur, Kurcan mezraları, Hırti Dağı, Çarekan mezrası, Morhot Dağı, Saniçor mezrası, Çatak Mevkii, Avazansırtı Boğazı, Bakan Geçidi, Gilan Dağı, Büyük Sırt, Pancar Bayırı, Arslammendur Dağı, Kabalak Dağı, Kütürtepe Dağı'ndan geçen sınır, İşhan Deresi, Tevasor Deresi, Ohur Köyü Osmanlı tarafında kalmak üzere devam etmektedir.

Bu toplantılarda ayrıca huduttan geçiş noktaları ve karakolların yerleri de belirlendi. Buna göre sahilde, Osmanlı tarafında Kopmuşburnu'nda ve Melo'da, Rus tarafında ise Limanköy'de ve Orucuk'ta olmak üzere, araştırma bölgemizde iki resmî geçiş kapısı bulunmaktaydı. Fakat, iki kapının arasında yaklaşık yüz kilometre mesafenin bulunması kaçak geçişlere ve kaçak ticarete neden olunca, 1893'te bu bölgede beş noktadan daha geçişe müsaade edildi.[63]

Osmanlı-Rus hududu çizilirken daha çok arazi yapısı dikkate alınmıştı. Fakat bu çizgi bazen köylerin arazilerini bölmüş ve Türk tarafında kalan birçok köyün, ormanı, mezrası ve yaylası Rus tarafında kalmıştı. Benzer durumlar Rus tarafında kalan köyler için de söz konusu idi. Özellikle yayla zamanı, köylüler hayvanlarını alarak öte tarafta kalan yaylalarına gitmek için hiçbir engel tanımıyordu. Bu geçişler yaz ve güz mevsimlerinde sürekli tekrarlandığı için görevliler tarafından engelleniyor, silahlı çatışmalar çıkıyordu. Her şeye rağmen engellenemeyen bu geçişler sık sık sınır ihlali olarak tarafların gündemini işgal etmekte idi.

Geçişlerin güvenli olması için halk bölge idarecilerine dilekçeler sunuyordu. Yerel idareciler tarafından yüksek makamlara iletilen istekler, iki devlet arasında sürdürülen görüşmelerde ele alınıyordu. Çözüm olarak; geçiş noktalarında mevsimlik faaliyet gösteren karakol noktalarından geçişlerin yanı sıra, yeni gümrük kapılarının sürekli olarak faaliyete geçirilmesi gündeme geliyordu.

Harita[64] üzerinde yaptığımız çalışmalardan sonra sahilde Kopmuşburnu-Orucuk arasındaki geçici geçiş noktalarını; Hopa-Çavuşlu köyü ile Borçka-Çifte Köprü arasındaki Balıklı sırtlarında, Arhavi-Boyuncuk ile Murgul-Başköy arasındaki Parih Boğazı'nda, Yusufeli-Artvin merkez ilçe arasında; Balalan

[63] İvane Caiani, *Borçka Mektupları*, Çev. Fahrettin Çiloğlu, İstanbul, 2002, s. 29.

[64] *Sostavlena İlitografigovana Voenno-Topografiçeskom Otdele Kavkazskago Voennago Okruga*, Tiflis, 1903.

(Arcivan) köyünün kuzeydoğusunda Hanzar Boğazı'ndaki karakol noktaları olarak sıralayabiliriz.

BOA'daki araştırmalarımız sırasında rastladığımız iki belge sınır boyunda yaşananları özetlemekte olduğu için buraya aynen alma gereğini duyduk. Lazistan Sancağı Mutasarrıflığı tarafından Trabzon vilayetine gönderilen 27 Mart 1914 tarihi belgede, *"Kayıkçılık ve amelelik ile te'mîn-i ma'işet içün hudûd cihetinden Rusya'ya gidup gelenler ile mevsim-i sayfda (yaz mevsiminde) hayvanlarıyla beraber Rusya dâhilindeki yaylalarına ve güz mevsiminde de karyelerine avdet mecbûriyetinde bulunan hudûd ahâlîsinin sühûletle gidüp gelmeleri içün, İskaristi (Balıklı) ve Kopmuş cihetlerinde birer gümrük kapısı küşâd edildiği (açıldığı) taktirde kaçakçılığın hayliden hayli önü alınacağı.."*[65] yazılmakta idi.

2 Nisan 1914 tarihli ikinci belgede ise bu talep, Trabzon Valisi Samih Rıfat tarafından; *"... İskarsti (Balıklı) ve Kopmuş cihetlerinde birer gümrük kapusu küşâd edilirse kaçakçılığın hayliden hayliye önü alınacağı anlaşılmakta olduğundan bunun arz-ı sâbık (daha önceki müracaatlarla) birleştirilerek îcâbı te'emmül ve îfâ ve defe'âtla küşâdı istirhâm olunan mezkûr iki kapunun küşâdı husûsunda lâzım gelen mu'âmele tesrî' buyurulmak üzere arz-ı keyfiyet olunur efendim hazretleri"* şeklindeki valilik görüşü ile diğer birimlerden gelen benzer taleplerle birleştirilip Dahiliye Nezâreti'ne iletmekteydi.[66]

1.2.2. Savaş Öncesi Osmanlı İdaresindeki Bölge

1914 öncesinde konumuzla ilgili coğrafî bölgenin sahil kısmı Trabzon'a, Çoruh Havzası kısmı Erzurum'a olmak üzere iki Osmanlı vilayetine bağlı idi.

1.2.2.1. Sahil Kısmı

Sahil kesimi olarak adlandırdığımız bölge, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı öncesi Trabzon Vilayeti'nin[67] Batum Sancağı'na bağlı idi. Sancağın merkezi Batum olmak üzere; Çürüksu, Acara-i ulya[68] ve Macahel nahiyelerinden oluşan Acarateyn,[69] Heba-Klaskor nahiyesinin bağlı olduğu Livana kazası, Gönye[70] ve

[65] BOA, DH, EUM, EMN, 64 / 29-1

[66] BOA, DH, EUM, EMN, 64 / 29-2

[67] Trabzon Vilayeti; Trabzon, Gümüşhane, Şebinkarahisar, Canik ve Lazistan sancaklarından oluşmakta idi. Lazistan sancağı ile ilgili bilgiler 1869-1904 yılları arasında 22 cilt olarak yayınlanmış olan Trabzon Vilayet Salnameleri'nden alınmıştır. Salnameler, Kudret Emiroğlu tarafından Latin harflerine aktarılmış, 1993-2009 yılları arasında Ankara'da yayınlanmıştır.

[68] Merkezi Holo/Hala idi.

[69] Acarateyn/Acaralar kaza merkezi, Acara-i süfla'nın da merkezi olan Keda idi.

[70] Gönye Karyesi'nin bağlı olduğu merkez Maradit (Muratlı) idi.

Arhavi nahiyelerinden oluşan Hopa kazası[71] ve Hemşin nahiyesinin[72] bağlı olduğu Atina kazasıdan müteşekkil idi.[73]

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Batum ve Livana/Artvin'in elden çıkmasından sonra Batum Sancağı'ndan Osmanlı'nın elinde kalan topraklar Lazistan Sancağı olarak yeniden düzenlendi. Yeni düzenlemede sancak merkezi daha önce Trabzon'a bağlı olan Rize kazası oldu. Rize'ye bağlı Mapavri (Çayeli), Karadere, Kura-i seba (İkizdere) nahiyelerinden başka, Hopa kazasına bağlı Arhavi'nin yanı sıra yeni olarak Viçe (Fındıklı) nahiyesi kuruldu ve Trabzon'a bağlı Of kazası ve Of kazasına bağlı Sürmene nahiyesi de Rize vasıtasıyla Lazistan Sancağı'na bağlandı.[74]

Merkezi Rize olan, Of, Atina (Pazar) ve Hopa kazalarından oluşan Lazistan Sancağı'na bağlı altı nahiye bulunmaktaydı.[75] 1892 yılında Of, Lazistan Sancağı'ndan ayrılıp tekrar Trabzon Sancağı'na bağlanmıştır.[76]

1914'e kadar bölgede idarî bakımdan birçok düzenleme yapılmıştı. 1914'te Trabzon Vilayeti, Trabzon, Canik, Gümüşhane ve Lazistan sancaklarından, Lazistan Sancağı ise Atina (Pazar), Arhavi, Hopa kazalarından oluşmakta idi.

1.2.2.2. Yukarı Çoruh Havzası

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Trabzon ve Erzurum vilayetlerine bağlı bazı yerler elden çıkmıştı. Kars ve Ardahan'ın yanı sıra, Lazistan Sancağı'nın Batum, Acarateyn ve Livana (Artvin) kazaları ile Ardanuç, Oltu gibi Çoruh Havzası'na düşen yerler Rus işgalinde kalmıştı.

Lazistan Sancağı'nın sınırları ve idarî yapısı yeniden düzenlendikten sonra yayınlanan 1881 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde[77] Lazistan Sancağı'na bağlı Vakıf nahiyesine ait bir kayıt vardır. Fakat takip eden salnamelerde, nahiyenin yeri, durumu ve idarecileri hakkında bilgi bulunmuyor ve Trabzon Vilayeti ile ilgili haritalarda yer almıyordu. Bu nedenle Vakıf nahiyesi birçok araştırmacının da dikkatinden kaçmıştı. Hamdi Özdiş, doktora tezinde[78] Lazis-

[71] Hopa kazasının merkezi Kuledibi köyünde idi. Daha sonra Ortahopa köyüne geçmiştir.

[72] Hemşin nahiyesinin merkezi Badara köyü idi.

[73] Kudret Emiroğlu, Trabzon Vilayet Salnamesi 1877 C. 9, Ankara, 1995.

[74] Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayet Salnamesi 1888 C. 13*, Ankara, 2002, 295-319. Yaklaşık 2 yıl sonra Sürmene Nahiyesi Of'tan ayrılıp doğrudan Trabzon'a bağlandı. Daha sonra da Of kazası Trabzon'a bağlandı.

[75] *Age*, s. 623.

[76] Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayet Salnamesi 1892 C. 14*, Ankara, 2005, s. 208-211.

[77] Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayet Salnamesi 1888 C. 12*, Ankara, 1999, s. 177

[78] Hamdi Özdiş, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamit Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siya-*

tan Sancağı'nda 1877-78 Harbi sonrası bozulan idarî düzeni ve yeniden inşa çabalarını ele alırken değindiği[79] Vakıf nahiyesinin durumunu daha sonra yayınladığı çalışmalarında yeniden ele alarak[80] konuya açıklık getirmiştir. Buna göre; 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından önce Livana (Artvin) Kazası vasıtası ile Lazistan Sancağı'na bağlı olan bugünkü Yusufeli bölgesi; bağlı olduğu merkez olan Livana'nın Rus topraklarında kalmasından sonra *'Vakıf Nahiyesi'* adıyla yeniden organize edilmişti. Erzurum ve Trabzon vilayetleri arasında dağlarla tecrit edilmiş bir alan olan bölge, yol bağlantısı olmaması nedeniyle Erzurum ve Trabzon ile iletişim kuramamaktaydı. Fakat yerel derebeylerinin de talebi doğrultusunda savaş öncesinde olduğu gibi Lazistan Sancağı vasıtasıyla Trabzon Vilayeti'ne bağlanmıştı.[81]

Vakıf nahiyesi bölgesinin ahalisi, bir kısmı Rusya tarafında kalmış olan arazileri için sık sık Rus hududuna tecavüz ediyor ve bu sorunlar doğrudan Trabzon'daki Rus konsolosu ile Trabzon valisini meşgul ediyordu. Sahildeki Osmanlı toprağı ile iletişimini bir müddet Rus topraklarından geçerek sağlayan nahiye halkının, Trabzon'a bağlı olma isteğinin yanı sıra, kaza olmak ve bir yol ile sahile bağlanmak arzuları vardı.[82]

Osmanlı yönetimi için Vakıf nahiyesi halkının bu istekleri, çözümü zor problemlerdi. İrtibat güçlüğü, vergi tahsilatı gibi sorunların çözülememesi bu nahiyeyi adeta müstakil bir duruma sokmuştu. Öte yandan Rus hududuna vaki tecavüzleri de Osmanlı ve Rus idaresi arasında sorunlar çıkmasına neden oluyordu. 1879'da Trabzon'a Vali olarak atanan Sırrı Paşa, nahiyenin Erzurum'a bağlanarak sorunun çözülebileceği görüşündeydi.[83]

Vakıf nahiyesinin 1882'de Kiskim nahiyesi ile birleştirilerek, Kiskim kazası olarak Erzurum'a[84] bağlanmasından sonra, tartışmalar kaza merkezinin neresi

---

set ve Devlet (1876-1909), Hacettepe Üniversitesi S.B.E., Ankara, 2008.

79 Özdiş, *agt*, s. 75-79.

80 Bu konudaki çalışmasının ilk nüvesini 2008'de yapılan XI. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi'ne tebliğ olarak sunan Özdiş, daha sonra konuyu bir makale haline getirerek yayınlamıştı. Bkz. Hamdi Özdiş, "Coğrafya'nın Azizliği ya da Sınırboyunda Nahiye Olmak: Vakıf Nahiyesi (1879-1914)", *OTAM*, s. 25. Ankara, 2009, s. 149-166. Özdiş, makalenin burada eksik yayınlandığını belirterek bazı ilaveler yapmış son şeklini Kebikeç dergisinde tekrar yayınlamıştır. Bkz. Hamdi Özdiş, "Coğrafya'nın Azizliği ya da Sınırboyunda Nahiye Olmak: Vakıf Nahiyesi (1879-1914), *Kebikeç*, S. 32, Ankara, 2011, s. 169-185.

81 Özdiş, *agt*, s. 75.

82 Özdiş, agm, s. 170.

83 Özdiş, agm, s. 171.

84 Erzurum, Bayazid ve Erzincan sancaklarından teşekkül eden Erzurum Vilayetine; 1913 yılında Bayburt, İspir, Kiskim, Pasinler, Tercan, Kığı, Tekman ve Hınıs kazaları bağlı idi. Bkz. Ali Tevfik,

olacağı ve ismi konusunda da sürdü. Kaza merkezi sırayla Kiskim, Ersis ve Öğdem'e nakledildi. 1914'e gelindiğinde kaza merkezinin Öğdem ve kaza adının Yusufeli olması ile bazı sorunların çözüldüğünü görüyoruz.[85]

1.2.3. Savaş Öncesinde Rusya İdaresindeki Bölge

Elviye-i selâse olarak anılan ve 1877-78 savaşından sonra Ruslara geçen Osmanlı sancakları Rusya'nın Kafkasya Eyaleti'ne dahil edilmişti. Rus Çarlığının yönetimi, Osmanlı ve diğer büyük imparatorluklarda olduğu gibi çeşitlilik arz etmekteydi. Bazı bölgeler knezlik, bazı bölgeler krallık, bazı bölgeler ise naiplikle yönetilmekteydi. Vladikafkas/Kafkas ötesi[86] olarak adlandırılan bu eyalet, Savaş Bakanı Dimitry A. Milutin tarafından 1865 yılında düzenlenen askeri bir reformla kurulmuştu.

Merkezi Tiflis olan Kafkasya Eyaleti, kuruluşunda naiplik (namestniçestovo) idi. Başlangıçta Çar'ın vekili (naip/namestnik) olan yöneticinin unvanı, 1882 yılından itibaren Kafkasya Genel Valisi olarak değiştirildi ve genel vali doğrudan çara değil, içişleri bakanlığına bağlandı. Genel vali; eskisi gibi sivil idarenin başı, Kafkas ordusunun başkumandanı ve Kafkasya'daki Kazak birliklerinin atamanı idi.[87]

1905 yılında Kafkasya Eyaleti'nde tekrar naiplik kuruldu ve Kont İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov[88] Kafkasya Naipliğine getirildi. I. Dünya Savaşı başladığında, hasta olan Daşkov'un hastalığının ağırlaşması nedeniyle savaş esnasında bu göreve General Büyük Knez Nikolay Nikolayeviç (Ağustos 1915-Mart 1917) atandı.

Rusya, Kafkasya'yı istilaya başladığı zaman buradaki Müslüman halkın yönetimi için yeni bir sistem geliştirmişti. Olağanüstü yönetim için geniş yetkileri olan askeri bir vali ve Rus kanunlarının yerine işgal bölgesindeki Müslü-

---

"1913'te Erzurum Vilayeti", Çev. Ramazan Özey, *Doğu Coğrafya Dergisi*, s. 3, Erzurum, 2000, s. 149-154.

[85] Özdiş, agm, s. 180-181.

[86] Bize göre Kafkas berisi.

[87] Candan Badem, *Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul, 2010. Bkz. s. 36.

[88] Kafkas kökenli olan Kont İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov (1837-1916), Çarlık ordularının Kafkasya'yı ve Orta Asya'yı işgalinde ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Balkan Cephesi'nde görev yapmıştı. I. Dünya Savaşı başladığı zaman yataktan çıkamayacak derecede hasta olan Vorontsov Daşkov'un yerine General Mişlevski bakmakta idi. Bkz. Nikolski, *Bir Rus Generalinin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12-24 Aralık 1914*, Çev. Emekli Kaymakam Yüzbaşı Nazmi, İstanbul, 2010, s. 9.

man halkın gelenekleri ile uzlaşmış hukuk sistemi bu yönetimin iki ayağını oluşturmaktaydı.

Yayılmacı imparatorlukların yapısının incelenmesi ile oluşturulan bu sistemde; savaş esnasında Rus işgaline giren bölgelerde; işgalin hemen sonrasında, rütbeli askerlerin üst yönetici olarak atanması ile yarı-askerî bir idare kurulmaktaydı. İşgal edilen bölgede oldukça geniş yetkilere sahip bir asker yönetici atamakla başlanılıyordu. Bu rütbeli asker, Rus idaresini tesis etmek için, yerel feodal güçlerle işbirliği yapıyordu. İşgal edilen bölgede; daha önceki idareden kalan sivil idareciler, dinî otoriteler ve feodal otoriteler (ağalar), muhtar ya da kocabaşılar toplantıya çağrılıp; bölgenin yarı Rus, yarı yerel kanunlarla yönetileceği, bu sistemin işleme şekli, eski sivil idareci ve feodal otoritelerin sistem içindeki yeri açıklanıyordu.

Rus kanunlarının her alanda geçerli olduğu ve sivil valiler tarafından, yönetilen vilayet (guberniya) sistemi uygulamasının yanı sıra, yetkileri daha çok olan askerî valiler tarafından yönetilen ve çarlık yasaları ile birlikte yerel hukuk kurallarının da geçerli kabul edildiği ve askerî yöneticileri olan bu idarî birimlere oblast denmekte, oblastların başındaki idareci asker olmaktaydı. Yarı askerî bir idare şekli olan oblastlarda Rus yasaları yanı sıra, Müslümanlar için şer'i hukuk sistemi de işlemekteydi.

Buna göre; hakkında halktan bir şikâyet gelmemişse, belediye başkanı ve benzeri eski sivil yöneticilerin, işbirliği yapmaları ve uyum içinde göreve devam etmeleri şartıyla görevlerinde kalmalarına imkân sağlanıyordu. Bölgenin halkı Müslüman ise, şeriat ve örfe dayanan eski yerel hukuk sistemi ve bu sistemin uygulayıcıları olan müftü kadıların bir önceki sistemdeki yetkilerinin tanındığı belirtiliyor, ayrıca halkın geleneksel yöneticileri olan yerel feodalleri otoriteleri (ağaları), muhtar, nahiye müdürü veya temsilci olarak seçme imkânının bulunduğu açıklanıyordu.

Çarlığın yayılma politikaları uygulanırken, daha önce yapılan hataları gideren ve Rusya'nın işgal edilen bölgelerde tutunmasını sağlayan bu sistemle, işgal bölgesindeki halklarının feodalleri, yönetim çarkı içine alınıyor ve dönüşüm için zorlamaya gerek kalmayacak bir süreç içinde, uzlaşmaya dayalı olarak tamamen çarlık kanunlarının geçerli olduğu sisteme geçiliyordu.

1877-78 savaşında, Ruslar işgal ettikleri topraklarda Rus idaresini oblast olarak adlandırılan yarı-askerî idarî sistem şeklinde kurdu. General rütbesinde kumandanların atandığı oblastların Osmanlı yönetiminde karşılığını vilayet olarak algılayabiliriz. Rus yönetimi tarafından tanzim edilmiş oblastlar, okrug-

lara ayrılmıştı.[89] Albay rütbesindeki okrujnoy naçalnikler tarafından yönetilen okrugların Osmanlı yönetimindeki karşılığı sancak idi.[90]

Rus idaresinde okruglar, teğmen veya yüzbaşı rütbesinde birer kaymakam (uçastkoviy naçalnik) tarafından yönetilmekte olan uçastoklara bölünmekte idi. Uçastokların Osmanlı yönetimindeki karşılığı ise kaza idi. Rus sisteminde; köy muhtarları seçimle gelmekte,[91] köyler, belli gruplar etrafında toplanarak, merkezi köyler (bizdeki nahiyeler) şeklinde birleştirmekteydi. Bu merkezlerin başındaki yöneticisi olan baş muhtarlar (Starşina volosti/İstarşina volıst) da seçimle gelmekte idi.[92]

1.2.3.1. Kars Oblastı

Berlin Anlaşması'ndan sonra Ruslara bırakılan Elviye-i selâse, Rus yönetimi tarafından Kars ve Batum oblastları olarak organize edilmişti. 1878 yılında kurulan Kars Oblast'ı (Karsskaya Oblast), 1881'de yapılan düzenlemeye göre Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Zaruşat ve Suregel okruglarından oluşmaktaydı.[93] Fakat zaman içinde bazı düzenlemeler yapıldı. Son düzenlemelerle 1914 öncesi Kars Oblastı, Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman olmak üzere 4 okrugdan oluşuyordu. Bu 4 okrugdan ikisi olan Ardahan ve Oltu okrugları bizim konumuzla ilgilidir.

1.2.3.1.1. Ardahan Okrugu

1867 tarihli Osmanlı Vilayet Nizamnamesi'ne göre yapılan düzenlemelere

---

89 Badem, *age*, s. 32.

90 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, 2. Bs,, Ankara, 2004. Bkz. "Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars" adlı bölüm s. 399-415. Ayr. bkz. Badem, *age*, s. 37. Badem, kitap halinde yayınladığı doktora tezinde; İlber Ortaylı'nın Rusça idarî birimleri konusundaki bazı tespitlerine eleştiriler getirmişti. Ortaylı yukarıda belirtilen makalesini tekrar ve bazı küçük ilave ve düzeltmelerle, *Atlas Tarih* dergisinin 14. sayısında yayınlamış ve Badem'in eleştirilerine ise sadece *"ilginç bir üslûbu var"* diyerek değinmiştir. Bu makale için bkz. İlber Ortaylı, "Kars Çar'ın Şehriyken", *Atlas Tarih*, S. 14, İstanbul, 2012, s. 56-65. Badem'in kitabındaki görüşlerin eleştirisi ve düzeltmeler için bkz. Nusret Kopuzlu, "Bir Kitap Çarlık Yönetiminde Kars Vilayeti", *Bizim Ahıska*, S. 19, Yaz-2010, s. 41-48. Badem'in cevabı için bkz. Candan Badem, "Nusret Kopuzlu'ya Yanıt", *Kars Hüryurt Gazetesi*, 4 Ekim 2010. Tartışmanın devamı için bkz. Nusret Kopuzlu, "Bir Kitap Çarlık Yönetiminde Kars Vilayeti-II", *Bizim Ahıska*, S. 20, Sonbahar-2010, s. 44-51.

91 Badem, *age*, s. 37.

92 Ruslar bu şekilde yerel beyleri, eski bölgelerini yönetme imkanı sağlayarak sistemin içine dahil ediyordu.

93 Badem, *age*, s. 20.

göre Ardahan ile birlikte Şavşat, Ardanuç, Oltu ve Livana (Artvin) Çıldır sancağına, Çıldır Sancağı da Erzurum Vilayetine bağlı idi.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşında, bir kısım kuvvetler tabyalarda Ardahan'ı savunmaya devam ederken, şehrin kumandanı Hüseyin Sabri Paşa, asker ve topları alarak Ardahan'ı boşalttı ve Artvin'e çekildi.[94] Beklenmeyen bu kaçışın sonucunda, Ardahan Rusların eline geçmişti.[95] Kuzeydoğu Anadolu'da yolların kavşağındaki Ardahan'ın düşüşü; tarihten ders çıkarmak adına Türk tarihçiler tarafından dikkatle değerlendirilmesi gereken hususlardan birisidir.[96]

Ardahan işgal sonrası Ruslar tarafından; Ardahan'ı işgal eden kuvvetlerin kumandanı olan Albay Komarov yönetiminde, 1 Haziran 1877 tarihinden itibaren bir oblast (vilayet) olarak organize edildi ve beş yeni okruga (sancak) ayrıldı. Ekim 1877'de Rus Ordusu'nun Soğanlı dağlarına kadar ilerlemesi üzerine Ardahan Oblastı'na bağlı okrug sayısı 7'ye çıkartıldı.[97]

Berlin Anlaşması ile kesin olarak Ruslara bırakılan üç sancaktan biri olan Ardahan Sancağı, anlaşma sonrası Rus yönetimi tarafından oluşturulan yeni idarî düzenlemede bir okrug olarak Kars Oblastı'na bağlanmıştı. Ardahan Okrug'unun; Ardahan, Çıldır, Poshov ve Göle olmak üzere dört uçastoku (kaza), Dedegül, Mihayşovka, Nikolayevka, Tamal, Tikan ve Hanak adlı selskiyokrugları (nahiye) vardı.[98]

1.2.3.1.2. Oltu Okrugu

1877-78 Osmanlı-Rus savaşının başlangıcında, Ardahan'ı işgal eden ve Ardahan kumandanlığına atanan Albay Komarov, 2 Haziran 1877'de Ardahan'dan hareketle, Oltu'yu işgal etmişti. Oltu'da tutunamayan Osmanlı birlikleri, çevrede mevzilenmiş ve Erzurum'dan beklenen takviye kuvvetlerle Rus kuvvetlerinden Oltu'yu geri almak için bir karşı harekât planlanmıştı.

---

[94] Bu kaçışta; Hüseyin Sabri Paşa ve etrafındakiler, Ardanuç'tan itibaren halkın ağır hakaretlerine maruz kalmışlardı. Artvin'e ulaştıklarında, kadınların dahi ağır söz ve hakaretleri ile karşılanmış, kaldıkları yerden dışarı çıkamamışlardı. Bkz. Mehmet Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, C. 1, Yay. Haz. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, s. 185-204. Ayr. bkz. Konukcu, *age*, s. 153-157.

[95] Sükan, *age*, s. 72-76.

[96] II. Abdülhamit, askerlikle alakası olmayan, paşalık rütbesinin kendisine saraya et teminindeki hizmetlerinden dolayı verildiğini ifade eden Ferik Kasap Hüseyin Sabri Paşa'yı, İstanbul'dan uzaklaştırmak için Ardahan gibi stratejik bir noktaya kumandan tayin etmişti. Bunun doğal sonucu, Hüseyin Sabri Paşa, askerlerini ve toplarını alarak, savaşmadan Ardahan'dan kaçtı. Hüseyin Sabri Paşa, harbin sonunda Dîvân-ı Harp'te yargılanmış, mahkûm edilerek rütbeleri sökülmüştür.

[97] Badem, *age*, s. 30.

[98] Badem, *age*, s. 43.

Gönüllü süvariler, Oltu-Penek arasındaki boğazı keserken, Erzurum'dan gelen takviye kuvvetlerle 4 Haziran'da Oltu üzerine yürünecekti. Fakat takviye kuvvetler planlanan zamanda yetişemediği için beklemeye geçildi. Oltu'daki Ruslar durumu haber aldılar. Komarov, çember içinde kalıp imha olmamak için, 5 Haziran sabahı erkenden Oltu'yu boşaltarak Ardahan'a çekildi. 6 Haziran 1877'de Türk kuvvetleri Rusların boşalttığı Oltu'ya girdi.[99]

Savaş'tan sonra Rus yönetimi, Oltu'yu bir okrug olarak organize etmiş ve Kars Oblastı'na bağlamıştı. Oltu Okrug'una bağlı ; Oltu ve Tavuskert uçastokları bulunmakta idi. Merkezi, Oltu kasabası olan Oltu uçastok'una bağlı Lespek, Kosor ve Bardız, Tavuskert Uçastok'una bağlı Paneskert ve Tavuskert selskiy okrugları vardı.[100]

1.2.3.2. Batum Oblastı

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Batum, Atina (şimdi Pazar ilçesi), Acarateyn/Acaralar (Aşağı Acara ve Yukarı Acara), Çürüksu, Hopa ve Livana kazalarından müteşekkil Batum Sancağı olarak Trabzon Vilayeti'ne bağlı idi.

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda, Karadeniz'in güney doğu sahilleri Rusların Kuzey Doğu Anadolu'ya saldıran ana taarruz kolu üzerinde olmadığı için, General Oklobzhio kumandasında, 11.000 piyade, 1.000 süvari ve 48 toptan oluşan bir kuvvet, Çürüksu (Kobuleti) istikametinden Batum üzerine yürümüştü.[101]

Fakat Rus ordusu, bu savaşta hedef aldığı Batum'a ilki 24-27 Nisan 1877,[102] ikincisi 23-24 Haziran 1877,[103] üçüncüsü 30 Ocak 1878'de[104] olmak üzere üç defa saldırmalarına rağmen Batum, Artvin ve Acara'yı ele geçiremedi.[105] Bölgede savaş devam ederken Kuzey Kafkasya'daki Müslüman halk da yer yer isyan ederek Rusları meşgul ediyor ve Osmanlı ordularına yardım ediyordu.[106]

---

[99] Sükan, *age*, s. 84.

[100] Badem, *age*, s. 43.

[101] Allen-Muradof, *age*, s. 111.

[102] Sükan, *age*, s. 85-89.

[103] Sükan, *age*, s. 93-98.

[104] Sükan, *age*, s. 186-188.

[105] Batum harekâtları için ayr. bkz. Allen-Paul Muratof, s. 117-124, 142-147 196-199.

[106] Allen-Muratof, *age*, s. 147. Kafkas halkının Ruslara karşı başlattığı hareket Osmanlı donanması tarafından da desteklenmiştir. Batum bölgesinde Ruslarla yapılan deniz savaşlarında Osmanlı Donanması, 11 Mayıs 1877'de 3 zırhlıdan oluşan bir filo ile bölgeye gelmiş, yan cepheden açtığı ateşle Ackhava Deresi boyunda savaşan Osmanlı kuvvetlerine destek vermiş, altı zırhlıdan oluşan başka bir filo, Batum'dan aldığı ve bölge halkından oluşan küçük bir kuvveti Sohum yakınında Gudanti civarına çıkartmıştı. Donanma, Sohumkale'yi bombalayarak bu harekete

Karadan ve denizden[107] yaptıkları taarruzlara rağmen Ruslar; savaşın başlangıcında Acara köylerinden gelen 3.000 gönüllü, Trabzon'dan gelen asker ve eğitimsiz gönüllülerden oluşan 6.000 kişilik destek kuvvetle 12.000 kişiyi bulan Türk kuvvetleri tarafından savunulan Batum bölgesini alamadılar.

Daha sonra, Osmanlı donanmasına bağlı gemiler Kafkasya sahillerine gelmiş, bazı yerleri bombaladıktan sonra sahile takviye kuvvetleri çıkartmıştı. Kafkasya'daki Müslümanlar Rus yönetimine karşı ayaklanınca; donanmaya bağlı gemiler bölgeden ayrılmayarak, hem Sohum bölgesindeki isyancılara hem de Batum kısmında savaşan kuvvetlerimize denizden destek verdi.[108]

Balkan Cephesi'nde ve Doğu Anadolu'daki başarılarına rağmen, Rus askeri savaşın son raddelerine kadar Batum-Artvin bölgesinde bir başarı elde edemedi. Bu durum Rus karargâhının moralini bozmuş,[109] mütareke imzalanmadan önce mutlaka Batum'a girmek için bölgeye taarruzlarını yoğunlaştırmışlardı.

Batum'a saldıran Rus kuvvetleri bir başarı elde edemeyince, General Oklohbzhio azledilerek, savaş süresince Ardahan bölgesinde aktif davranışları ile öne çıkan ve rütbesi yükseltilen General Komarov, Batum bölgesindeki Rus kuvvetlerinin kumandanlığına getirildi. 28 Ocak'ta Ardanuç'tan Kobuleti'ye (Çürüksu) geçen Komarov, tüm mevzileri ziyaret ederek durumu kontrolü altına aldı. Batum'u savunan Müşir Derviş Paşa'nın sayıları 12.000'e ulaşan kuvveti karşısında Komarov'un emrinde 16.000 asker vardı. Hemen Batum'a yüklendi, 30-31 Ocak'taki kanlı çarpışmalarda ağır kayıplar veren Ruslar bu sefer de başarı elde edemedi.[110]

---

destek vermiş ve gönüllü kuvvetler Sohumkale'yi almıştı. İstanbul'dan Sohumkale'yi savunmak üzere tümen kuvvetinde askerî birlikler gönderildi. Ruslar 23 Mayıs'ta Batum limanında ve 29 Mayıs'ta Sulina limanındaki Türk filosuna mensup gemilere saldırı düzenledi. Fakat muvaffakıyet sağlayamadılar. Ağustos ayında Balkan cephesinde başlayan bozgun üzerine, Kafkasya sahillerindeki kuvvetler geri alınarak Varna Cephesi'ne gönderildi. Bu tahliye esnasında 40.000 Kafkasyalı da bölgeden tahliye edilmişti. Bkz. Sükan, *age,* s. 89-99.

[107] Karadeniz'deki Rus donanması, açık denizde Türk donanması ile boy ölçüşecek güçte değildi. Bu nedenle; Kafkas sahillerinde yatan Türk donanmasına torpido atıp, vur-kaç yapmak üzere büyük ve süratli bir vapuru silahlandırıp hazırladılar. Bu vapura yüklenen dört torpidobot, Osmanlı donanmasının karakol yaptığı sahil ve limanların yakınında denize indirilecek, gece karanlığından istifade ile limana giren ya da gemilere yaklaşan torpidobotlar torpillerini ateşledikten sonra süratle bölgeden uzaklaşıp ana gemiye alınacaklardı. Yüzbaşı Stephan Osipoviç Makarof komutasındaki gemi, Batum sahillerine 23 Mayıs, 29 Mayıs 1877 ve 15 Ocak 1878'de üç defa saldırıda bulunmuş ve 15 Ocak'ta bir karakol gemimiz batırılmıştı. Bkz. Fevzi Kurtoğlu, *1877-1878 Türk-Rus Harbinde Deniz Hareketleri*, İstanbul, 1935 s, 104-106.

[108] Allen-Muratof, *age,* s. 144.

[109] Allen-Muratof, *age,* s. 197.

[110] Allen-Muratof, *age,* s. 198.

Askerî olarak Batum'a giremeyen Ruslar yine de buradan vazgeçmemişti. Ayastefanos'ta (Yeşilköy) imzalanan anlaşma ile, 1.100.000.000 ruble savaş tazminatının karşılığı olarak Batum'u kendilerine bırakılacak yerlere dahil ettirmişlerdi. Rusya'nın Ayastefanos'ta elde ettiği kazançlar, batılı güçleri bile endişelendirmişti.

Güçler dengesini bozan bu durumu görüşmek üzere Berlin'de bir konferans toplanmasına karar verildi. İngiliz diplomatlar; Osmanlı yönetimini, çok ağır olan anlaşma şartlarını Berlin'de Osmanlı lehine düzelteceklerini, Rusları işgal ettikleri bir kısım topraklardan çekilmeye razı edeceklerini söyleyerek, karşılığında tek bir kurşun atmadan Kıbrıs'a ve ardından Mısır'a yerleşmeleri formülüne razı ettiler.[111]

Fakat, Berlin Konferansı öncesi, 31 Mayıs 1878 tarihinde İngiltere'de yayınlanan *Globe* gazetesi[112] Londra'daki Rus Büyükelçisi Schouvaloff ve İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury tarafından imzalanan Rus-İngiliz gizli anlaşmasını kamuoyuna duyurmuş[113] ve anlaşmanın özetini yayınlamıştı (Fotoğraf: 1). İngiltere Dışişleri Bakanlığı böyle bir anlaşmayı kesinlikle yalanlaması üzerine İngiliz gazetesi *Globe*, bu defa 14 Haziran 1878 tarihinde anlaşmanın tam metnini açıkladı. (Fotoğraf: 2)[114]

Savaşı, Yıldız Sarayı'ndan başkumandan olarak yöneten ve bu nedenle Gazi unvanı alan II. Abdülhamit ve Osmanlı ricali; Kıbrıs ve Mısır'ın karşılığı olarak İngiltere'nin Berlin'de, Batum'un Ruslarda kalmasına karşı çıkacaklarını zannediyorlardı. İngiliz diplomatik kaynaklarından verilen mesajlara ve Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin beyanatlarına inanmayı tercih ettiler. Beklenen olmadı ve İngiltere Berlin Konferansı'nda, Batum'un serbest liman (porto franko) olması şartıyla Ruslarla verilmesini kabul ettiği gibi, Kıbrıs'a yerleşmelerini[115] de Berlin Konferansı'nda büyük güçlere onaylattı.[116]

Berlin Konferansı başlarken gazeteler aracılığıyla batı kamuoyuna sunulan bilgiler ve anlaşma sonrası gerçekleşen olaylar doğrultusunda, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın, gizli Rus-İngiliz ittifakının ürünü olduğu, savaş sırasında Rus askerinin ele geçiremediği Batum'un Berlin Anlaşması ile serbest liman ilan edilerek Ruslara bırakılması ile tartışmasız olarak ortaya çıkmıştı.

---

[111] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi C. VIII*, Ankara, 1995, s. 77.

[112] 31 Mayıs 1878 tarihli *Globe* gazetesinde yer alan haberin kupürü için bkz. Resim-1.

[113] Çalhan-Keskin, *age*, s. 97.

[114] 14 Haziran 1878 tarihli *Globe* gazetesinin haber kupürü için bkz. Resim-2.

[115] İngiltere 2 yıl sonra da (1881) Mısır'a el koyacaktı.

[116] Karal, *age*, s. 77.

Savaş başlamadan önce Kafkas petrollerinin işletilmesi ve Avrupa'ya pazarlanması çerçevesinde Alfred Nobel'in[117] finansörü ve ortağı Baron Alfonse de Rotschild tarafından planlanan bu işbirliğinin ilk aşaması olarak; savaş öncesinde, Bakü-Poti arasında Transkafkasya demiryolu hattı inşa edilmişti. Savaş esnasında Rus askerinin giremediği Batum, Berlin'de Ruslara verildikten sonra, bu hat Batum'a bağlandı.

Kısa bir müddet sonra, Bakü-Tiflis-Batum arasındaki Transkafkasya Demiryolu hattından, özel vagonlarla ham petrol nakli yapılmaya başlandı. Batum'da kurulan rafineride gazyağı olarak işlenen petrol, Batum limanına inşa edilen özel mendirekten, tanker haline getirilmiş gemilere yüklenerek Avrupa'ya sevk ediliyordu. Bu gerçekleri yan yana getirerek Doksanüç Savaşı'nın, aslında gizli-açık[118] İngiliz ve Rus ittifakının Osmanlı'ya karşı yürüttüğü savaşın, tarihteki ilk petrol savaşı olduğunu söyleyebiliriz. Bakü-Tiflis-Poti demiryolu hattının hemen Batum'a bağlanması, Batum'da bir rafineri inşa edilmesi ve Bakü petrollerinin Batum limanından Avrupa'ya sevk edilmeye başlaması her nedense pek araştırma konusu olmamıştır.

Sonunda Derviş Paşa, İstanbul tarafından zorlanarak ikna edildi. Berlin'deki anlaşmanın imzalanmasından 55 gün sonra, 7 Eylül 1878'de şehrin anahtarını anlaşma gereği Rus generali Prens Svyatopolk-Mirskiy'e teslim etti.[119]

Savaşta yenilmemiş ve topraklarını canla başla savunmuş bölge ahalisi, bölgenin Ruslara teslimine karşı çıkıyordu. Batum'un içinde bulunduğu Acaristan'ın dağlık bölgesinden gelen 2.000 silahlı Acaralı köylü Çürüksu'da sınırları bekliyordu.[120] 22 Haziran 1877 tarihinden itibaren, Batum'daki Osmanlı kuvvetlerine kumanda eden ve savaşta Batum'u düşmana karşı savunan Derviş Paşa da, Ruslardan ve İstanbul'dan gelen tüm baskılara rağmen şehrin teslimini ertelemeye çalışıyordu.

---

[117] Alfred Nobel (1833-1896), dinamitin mucidi ve Nobel ödüllerinin müessisi olarak tanınır. Alfred Nobel'in Emil, Robert ve Ludvig adlı üç kardeşi vardır. Nitrogliserin ile ilgili çalışmalarını yaparken 1864 yılında meydana gelen bir patlamada ölenlerin arasında küçük kardeş Emil de vardı. 1874'te Bakü'de Nobel Brothers Company'i kurarak petrol işinde başlayan Robert ve Ludvig petrolün denizden tanker gemilerle nakledilmesi, boru hattı ile nakledilmesi gibi sektörde birçok yeniliğin de öncüsü olmuştur.

[118] Açık kısmı için Ek-1 ve Ek-2 deki belgelerde o günlerde İngiltere'de yayınlanan gazetelerde yer alan haberlerin kupürlerine bakınız.

[119] Çalhan- Keskin, *age,* s. 100.

[120] T. T. Stefanov, "Rus Ordularının 25 Ağustos 1878'de Batum'a Girişi", Çev. Hüsamettin Yıldırım, *Askeri Tarih Bülteni,* S. 33, Ankara, 1992, s. 119-134, bkz., s. 122. Bu makalenin orijinali Batum çevresindeki savaşlarda görev yapan Kurmay Yüzbaşı Stefanov tarafından yazılmış ve 1904 yılında Batum'da yayınlanmıştır.

20 Eylül 1878'de Kafkas Genel Valisi, Batum Oblastı'nın kurulmasını istedi. 8 Ekim'de Batum Oblast'ı kuruldu ve ardından Batum şehri serbest liman ilan edildi. Batum'un ilk askerî valisi, işgal sonrasında Ardahan Valisi ve Ardahan Oblastı'nın kurucu yöneticisi de olan Tuğgeneral Kostantin Vissarionoviç Komarov oldu.[121]

Düzenlemeye göre, Batum Oblast'ı; Artvin ve Batum okruglarından oluşmaktaydı.[122] 12 Haziran 1883 tarihinde Batum Oblastı lağvedilerek Batum ve Artvin okrugları kuruldu ve bu iki okrug, Kutais Gurbenyası'na bağlandı. 1 Temmuz 1903 tarihine kadar Kutayis'ten gönderilen vali yardımcısı tarafından yönetilen Batum, 1903 tarihinde, Batum ve Artvin okruglarından oluşan bir oblast olarak yeniden organize edildi.

1.2.3.2.1. Batum Okrugu

Berlin'de İngilizler, Batum'un Ruslara verilmesine itiraz etmemişti.[123] Rusya ve İngiltere arasındaki gizli anlaşma, Bakü'de çıkartılacak petrolün Karadeniz'e taşınması ve Batum limanından Avrupa'ya gönderilmesini amaçlıyordu. Bu doğrultuda savaş öncesinde Bakü-Tiflis-Poti arasında bir demiryolu inşa edilmiş, bölgenin Rus yönetimine geçmesinden hemen sonra, 1883 yılında bu demiryolu hattı Batum'a bağlanmıştı.

Rus askerleri Artvin ve Batum'a, Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması'nın imzalanmasından 6 ay sonra, 7 Eylül 1878 tarihinde girebilmişti. Müslüman halkın, Osmanlı askeri ve memurları ile birlikte şehirden ayrılmasından sonra Batum çarşısı adeta metruk bir hal almıştı. Şehirde bir müddet kıtlık ve açlık görüldü, salgın hastalıklar çıktı.[124] Ruslar, şehrin canlanması ve gelişmesi için idarî binalar, askerî hastane, telgraf ve postane gibi hizmet birimleri açtı. Fakat 1882 yılına kadar şehrin nüfusunda pek artış olmadı.

Bakü-Tiflis-Batum demiryolunda, Bakü'den Batum'a petrol taşıyacak katarlar sefere başladığında, Batum büyük bir gelişme gösterdi. Bakü'de petrol çıkartan Alfred Nobel ve kardeşlerinin sahibi olduğu Branobel firması ile Baron Alfonse de Rotschild ve kardeşlerinin Shell petrol şirketi; Batum'da petrol depoları, rafineri ve gemilere petrol yüklemek için boru hattı inşa ettiler ve Ba-

[121] *Age*, s. 129.

[122] Badem, *age*, 30.

[123] Batum konusunda, İngiltere ve Rusya arasındaki politikalarla ilgili bkz. Barbara Jelawich, "Great Britain and the Russian Acquisition of Batumi 1818-1886", *The Slavonic and East European Reviev*, S. 110, London, 1970, s. 44-66.

[124] Stefanof, agm, s. 129.

tum bir petrol ihraç limanı oldu.[125] 1892 yılında Batum'dan ilk petrol yükünü alan Murex isimli petrol nakliye gemisi, bu yükü sağ salim İngiltere'nin West Hartlepool limanına ulaştırdı.

Petrol işleme ve ihraç limanı olan Batum şehrini geliştirmek ve Avrupa'dan gelen mühendislerin, teknik elemanların ihtiyaçlarının karşılamak için, opera ve tiyatro binaları inşa edilirken bir de Botanik Bahçesi kuruldu. Batum tam bir Avrupa şehrine dönüştürülürken, Batum çevresindeki Acara köylerinde, hayatı iyileştirecek tek bir yatırım bile yapılmadı.

Bölgede askerî kontrolün sağlanabilmesi için, Çoruh'un sağ yanından Artvin ve Ardahan'a bir şose yolu yapımına başlandı. Batum-Ardahan şosesi; Batum'dan başlayıp önce Gonia'ya (Gönye) doğru ilerlemekte, sonra güneye dönerek, Çoruh Nehri'nin deltası ile sağ yanında yükselen sırtların oluşturduğu kenar çizgiyi takip ederek Acara Çayı'nın Çoruh'a kavuştuğu noktaya gelmekte, burada bir kol Acara Çayı'nın sağ yanından uzanırken bir kol da Acara Çayı'nı köprüyle geçerek Çoruh Nehri yatağını sağ yandan takiple, Maradit'e (Muratlı) oradan da Borçka'ya uzanmaktaydı.

Batum-Ardahan şosesi, Çoruh'un sağından Artvin'e doğru gelirken Adagül köyü-Katiphanları bölgesinde nehrin sahilinden yükselişe geçmekte ve Sinkot (Sünbüllü) köyü içinden geçerek Artvin'in karşısında Seyitler'de iki kola ayrılmaktadır. Bir kol, köprü ile Çoruh'u geçerek Artvin'e tırmanırken diğer kol da nehir yatağından 100-150 m yükseklikteki Salkımlı'dan (Sotibar) ilerleyip, Okçular Çayı'nın sağ yanını takip ederek Hamamlı köyü bölgesinden Berta Köprüsü ile Ardanuç Deresi Vadisi'ne girmektedir. Bu vadinin de sağ yamaçlarından, devamlı yükselerek Ardahan'a doğru uzanmaktadır. Bu ulaşım yolları ve petrol yatırımları, Batum'un gelişmesini hızlandırmıştı. Teslim edildikten sonra nüfusu 4.000'e düşen Batum'un,1897 sayımındaki nüfusu 28.508 olmuştu.

12 Haziran 1883'te Kutayis Gurbenia'sına[126] bağlanan Batum'un, 1886'da serbest liman statüsü de kaldırıldı ve Rus donanmasının üssü haline getirildi. Allen-Muratof'un, *"Batum'un tarafsız serbest bir liman olması hakkında; Berlin Kongresi sürecinde, Londra ve St. Petesburg'daki bütün resmi kayıtlara rağmen, Ruslar birkaç sene sonra burasını müstahkem bir deniz üssü haline getirmişlerdi. Bu bir gizli*

[125] Rövşen Salamov, *Azerbaycan'ın Enerji Kaynakları*, Ankara Üniv. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, bkz., s. 31-47.

[126] Gurbenia'nın, Osmanlı'daki vilayet seviyesinde bir idarî birim Oblast'tan farkını sivil yöneticiler (vali) tarafından yönetilmesi ve tamamıyla Rus kanunlarının geçerli olması şeklinde belirtebiliriz.

anlaşmalar devresi idi ve durum her ne kadar Rusya aleyhinde sözünde durmamasından dolayı ithamlar yağdırılmasına sebep olmuşsa da Batum'un tahkim edilmesinin daha önce kararlaştırılmış olduğuna inanmak için sebep vardır" tespiti durumu açıklamaktadır.[127]

1 Temmuz 1903'te Kutayis'ten ayrılarak müstakil Artvin ve Batum okruglarından oluşan Batum Oblastı kuruldu.[128] Batum Oblastı Batum ve Artvin Okurglarından oluşmakta idi. Bu konuda netleştirilmesi gereken bir husus da Batum Okrug'u ile Artvin Okrug'u arasındaki sınırdır. Bu konuda elimizde iki önemli kaynak bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, bölge Rus yönetimine geçtikten sonra bölgede görevlendirilen İvan Caiani'nin, Tiflis'te yayınlanan Droeba ve İveria gazetelerine yazdığı, ilki 1881 tarihli olan mektuplarıdır. Caiani bu mektuplarda, Rus işgalindeki bölgenin durumu hakkında çok yönlü bilgiler vermektedir. Batum'a bağlı 24 ve Artvin'e bağlı 19 köyün ismini sıralayan[129] Caiani, bunların yanı sıra Borçka'nın Batum Okrug'una bağlı olduğunu da belirtmektedir.[130]

İkinci kaynağımız ise, 1903 yılında Tiflis'te basılmış olan Kafkasya'nın fizikî ve siyasî haritasıdır.[131] Bu haritadaki (Bkz. Harita-1) bilgilerin de yardımıyla, Borçka ve birçok köyünün Batum Oblastı'na bağlı olduğunu söyleyebiliriz.

Borçka, kurulduğu yerin ve Osmanlı toprağı olmanın sağladığı imkânları çok iyi değerlendiren ve halkı zengin[132] olan bir merkezdi. Öncelikle Çoruh üzerinde kayıkçılık[133] yapan Borçkalılar, Çoruh üzerinde kurulmuş ve birer sancak merkezi olan Bayburt, İspir ve Erzurum coğrafyasındaki iç merkezlerle Batum arasındaki ticarette ulaşım sektörü üzerinden önemli bir pay almaktaydılar.

---

[127] Allen-Muratof, *age*, s. 206.

[128] Stefanov, agm, s. 132.

[129] Caiani, *age*, s. 56.

[130] Caiani, *age*, s. 17.

[131] *Sostavlena İlitografigovana Voenno-Topografiçeskom Otdele Kavkazskago Voennago Okruga*, Tiflis, 1903

[132] Caiani, *age*, s. 24. *"Borçka'da bir tek kişi yoktur ki elli, altmış, seksen altını olmasın."*

[133] Aytekin, agm s, 58-69.

Tablo 1: Kafkas Yıllığı'na göre[134] *1914 yılında Batum Bölgesinin Nüfusu*[135]

Etnik Grup	Kadın	Erkek
Ortodoks Rus	5.011	6.673
Sekandi (Malakan)	201	278
Diğer Avrupa Halkı	750	1.291
Ortodoks (Gürcü)	3.578	5.425
Müslüman (Gürcü)	35.129	39.586
Gregorian (Ermeni)	2.541	3.568
Diğer Dinler (Ermeni)	1.278	1.638
Kafkasyalılar (Dağlılar)	448	793
Farklı Asya Halkı (Hristiyan)	1.826	2.630
Şii Müslüman	1.288	2.261
Sünni Müslüman	283	928
Çingeneler	10	7
Yahudiler	438	632
Toplam	**54.069**	**65.710**
Genel toplam	**119.779**	

Ayrıca Borçkalılar, kilden ürettikleri kiremit, kap, testi ve küpleri[136] kayıkla Batum'a ve sahili takip ederek Hopa'ya götürüp satmaktaydılar.[137] 1960'lı yıllara kadar Borçka-Artvin-Yusufeli arasında çeşitli şekillerde devam eden Çoruh üzerinde kayıkla nakliyecilik,[138] 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rus işgali altına giren topraklarda devam etmiştir.

Osmanlı yönetimindeyken 137 hane olan Borçka, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra ahalisi Osmanlı topraklarına göç ettiği için, 1895 yılında sadece 22 hanelik bir köydü.[139] Fakat konumu dolayısı ile çevresindeki köyler için bir pazar yeriydi. Ruslar işgal ettikleri Artvin, Murgul ve Borçka bölgelerinde özellikle tütün tarımına önem vermiş ve bölgenin kaliteli tütünleri, Rus tüccarlarının gözdesi haline gelmişti.[140]

[134] Kafkas Kalendarı, 1915, s. 222-225.

[135] Sezgin Özgür Koç, *19. Yüzyılın Son Çeyreği ve 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Acaralılar*, T.C. Gazi Üniv. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 20.

[136] Nodar Kahidze, "Borçka'da Seramik Üretimi", *Çveneburi*, s. 38, İstanbul, 2000, s. 27.

[137] Caiani, *age*, s. 23-24.

[138] Aytekin, agm, s. 64.

[139] Caiani, *age*, s. 101.

[140] Caiani, *age*, s. 18-19.

Borçka halkı, yabancı tüccarların bu alışverişine aracılık yapmakta ve önemli bir gelir temin etmekte idi. Bugün Borçka'nın kurulduğu alanda, İçkale (Cihala) Deresi'nin Çoruh'a kavuştuğu noktanın 500 m kadar güneyinde ve Çoruh Nehri'nin batı sahilinde, Osmanlı döneminden kalma 20 kadar dükkandan oluşan[141] küçük Borçka çarşısı bu canlı ticaretin yürütüldüğü alandı.

Rus işgalini takip eden yıllarda, Çoruh'un doğu sahilinden giden ve Ardanuç'a kadar olan kısmı tamamlanmış olan Batum-Ardahan şose yolu, Borçka çarşı merkezinin Çoruh'un doğu sahiline yayılmasını kolaylaştırmıştır. Rus idaresi Çoruh'un sağ yanından şose yolun geçtiği Borçka'da, bir posta ve telgraf merkezi kurarak, Borçka'nın büyük ticarî merkezlerle olan ilişkisini geliştirmiştir.

Artvin ile Batum okrugları arasındaki idarî sınır, Osmanlı hududunda Balıklı (İskaristi ve Tagisti) Dağı'ndan başlamaktadır, Çihala Deresi ve kolları Batum Okrug'u dahilinde olmak üzere, Çoruh'a iner, Murgul Çayı'nın Çoruh'a döküldüğü noktanın hemen kuzeyinden Çoruh'un doğu sahiline geçer. Çoruh'un doğusundaki yamaçlardan ilerleyen Batum-Artvin şose yolu Artvin Okrug'unda, Aksu (Deviskel) Deresi'nin oluşturduğu vadinin batı yamaçlarından güneye ilerler.

Adagül köyü[142] Batum Okrug'unda, İrha, Beşavul ve Kuvarsan Artvin Okrug'unda kalmak üzere, yamaçların sırt noktasını ve Aksu Deresi'nin doğuya doğru kıvrılmasını takiben, Karçal Dağları'na ulaşmakta, burada dağ silsilesinin uzanışına göre kıvrımlar göstererek bugünkü Türkiye-Gürcistan sınırını oluşturan dağlar ve kuzeydoğu-güneybatı istikametine uzanan, Nasara, Karısal ve Arsiyan dağlarını izleyerek Ardahan Okrugu'nun sınırına ulaşmaktadır.

Aksu Deresi ve kollarının tamamı, Batum Okrugu'nda kalırken, Berta-Okçular Çayı'na dökülen derelerin kaynak noktalarının tamamı da Artvin Okrugu sınırları içinde kalmaktadır.

Çoruh havzasını meydana getiren akarsuların oluşturduğu vadilerde, Acara Çayı ve Aşağı Çoruh vadisinde çoğunlukla Kuman/Kıpçak[143] kökenli halklar yaşamaktadır.[144] Kuman/Kıpçaklar bölgeye yoğun olarak Gürcistan Kralı David

[141] Caiani, *age*, s. 118.

[142] Davut Kaptan "Gürcüce Adı Bilinmeyen Bir Gürcü Köyü: Adagül", *Çveneburi*, S. 47, İstanbul, 2003, s. 27-28.

[143] Türk halklarından olan Kuman/Kıpçaklar Bizans kaynaklarında Kuman, Arap kaynaklarında ise Kıpçak olarak geçmektedir.

[144] Günümüzdeki konjonktüre uygun olarak ve Gürcü milliyetçiliği tarafından Acara halkı arasında Gürcüce konuşulması, Acaralıların Gürcü olarak tanımlanmasında delil olarak öne sürülmekte ve % 80'i vaftiz edilerek Hristiyanlaştırılan Acara bölgesi halkının asimilasyonu bu

Ağmaşenebeli (1091-1125) zamanında yerleşmeye başlamışlardı. David Ağmaşenebeli, önce Kuman/Kıpçak paralı askerlerden oluşan bir ordu kurmuş, daha sonra Kuman/Kıpçak Hakanı Atrak'ın kızı ile evlenerek işbirliğini geliştirmişti. 1118 yılında Karadeniz'in kuzeyine düşen sahada yaşayan ve aralarında kayınpederi ve kayınbiraderinin de bulunduğu 45.000 ailelik bir Kuman kitlesini yerleşmek üzere ülkesine çağırmıştı.

David Ağmaşenebeli'nin Kafkas geçitlerini kontrol altına almış bulunan Alanları ikna ederek 1118-1124 yılları arasındaki dönemde Kafkas geçitlerinden emniyetle geçirip ülkesine getirdiği Kuman aile sayısı 60 bine ulaşmış ve Selçuklu Türkleri ile sınır olan bölge Kumanlar tarafından iskan edilmişti.

1125'te David Ağmaşenebeli ölünce kral olan Dimitri (1125-1156) ilk iş olarak iskan sorunları halledilemediği için sık sık isyan eden Kumanları, Çoruh Nehri ve kollarının oluştuğu havzada[145] Ardahan, Göle, Oltu, Tortum, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli ve Acara bölgelerine- yerleştirerek iskan sorunlarını halletmişti.

Gürcü Krallığı'nda birçok devlet görevinde bulunmasına rağmen, ordunun başkumandanlık makamı Kumanlara verilmiyordu. Bu durum inzivaya çekilen Dimitri'den sonra altı ay kadar tahtta kalabilen oğlu IV. David'in yerine, Kumanların desteği ile tahta geçen III. Giorgi (1157–1187) zamanına kadar sürdü.[146] Gürcü Kıralı III. Giorgi (1156-1184) döneminde Gürcü Ordusu'nun- başkumandan dahil- Kumanlardan oluştuğunu biliyoruz. Anası bir Kuman prensesi olan Kraliçe Tamara (1184–1213) zamanında Başbuğ Sevinç idaresinde yeni bir Kuman grubu daha Gürcistan'a yerleştirilmişti. Gürcü kaynaklarında Yeni Kıpçaklar/Kumanlar adıyla anılan bu grubun gelmesi ile Gürcüler siyasî ve askerî alanda tarihinin en parlak çağını yaşamıştı. 1207'de Erzurum'u almış, 1210'da Ahlat önlerine kadar ilerlemişlerdi. Yeni gelen Kumanlar da sınır bölgelerine ve yeni alınan topraklara yerleştirilmişti.

---

esasta yürütülmektedir. İddialarına esas teşkil eden söylemlerden birisi, Acaristan'ın Mustafa Kemal ve Lenin tarafından icat edildiğidir. Oysa Osmanlı yönetiminin de Aşağı ve Yukarı Acara diye (Acareteyn) tanıdığı bir Acara bölgesi vardı. Gerçeklerin üzerine örtülen, din ve millet inşasında kullanılan diğer malzemelere rağmen, 21. yüzyılın başında Acara halkının gerçek kimliği Gürcü yayılmacılığı adına asimilasyona tabi tutulmaktadır.

[145] Niko Berdzenişvili, Simon, Canaşia, *Gürcüstan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul, 1977, s. 142. Ayr. bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 14. bs, İstanbul, 1996, s. 179.

[146] Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s. 148. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı – Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara, 1992, s. 123.

Bunlar sınırları korunmak dışında, komşu topraklara akınlar yaparak civar bölgelere yerleşmekteydiler. Ganimetler sayesinde refah seviyesi yükselen Kumanlar ülke yönetimine sorun çıkartmıyorlardı.[147] Kraliçe Tamara, Kumanlar sayesinde elde ettiği güçle, Bizans'tan kaçan Komnenos hanedanlığı varislerinden Aleksius ve kardeşi David'in, Trabzon'da devlet kurmalarına da yardımcı olmuştu.

Bu dönemde Hristiyanlaşan Kuman/Kıpçaklar, 1268-1578 tarihleri arasında bu bölgede Kıpçak Atabekleri diye bilinen beyliği kurmuştu.[148] Bölge Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra bu bölgedeki Kuman/Kıpçakların çoğu, beyleri ile birlikte Müslüman olunca bölgede Müslüman nüfus çoğunluk teşkil etmişti. Tarihî gerçekler, yerel tarihin arkeolojisi olarak nitelenebilecek olan ve günümüze kadar gelebilen yer, aile ismi gibi verilerle desteklenebilmektedir.

1479 yılından itibaren Osmanlı hakimiyetine giren ve yerli halk tarafından Macahel olarak adlandırılan Acara bölgesi, fetihten sonra Trabzon sancağına bağlanmıştı. Osmanlı yönetimi Acarayı; Acara-i süfla (Aşağı Acara) ve Acara-i ulya (Yukarı Acara) olmak üzere iki nahiyeye ayırmıştı. Osmanlı kayıtlarından;[149] 94 köyden oluşan Acara bölgesinin köylerinden, 35 köyün Acara-i süfla'ya, 59 köyün Acara-i ulya'ya bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde bölgeyi ocaklık olarak yöneten ailelerin çoğu; Osmanlı öncesinde de bölgenin yöneticisi idi. Halkı ve seçkinleri, Kıpçak kökenli olan ve atabeklerin egemen olduğu Çıldır bölgesinin fethinden sonra Osmanlılar, Acarateyn'i Çıldır (Ahıska) Sancağına bağlamıştı.[150]

399 yıl Osmanlı hakimiyetinde yaşadıktan ve 1828-29 Osmanlı-Rus ve 1853-1856 Kırım savaşlarında, Kafkasya sahillerinde ve Ahıska'da Ruslara karşı mücadelede önemli roller oynadıktan sonra Acara bölgesi, 1879'da Ayastefanos (Yeşilköy) ve Berlin anlaşmalarıyla Rusya'ya bırakılmıştı.

Acara bölgesi (Acarateyn/Acaralar) halkı, 1877-78 Osmanlı Rus savaşında Batum bölgesinin savunmasına gönüllü olarak katkılarda bulunmuş, savaş

[147] Guili Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca; *Türkler 2.C*, s. 793-797, bkz, s. 794.

[148] M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)", *Bizim Ahıska*, Y. 4, S. 10, Bahar-2008, s. 12-17. M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Ahıska-Ardahan- Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti-II (1268-1578)", *Bizim Ahıska*, Y. 4, S. 11-12, Sonbahar-2008, s. 44-48.

[149] Zaza Shashikadze, "Acara Tahrir Defterlerine Göre Acara'dan Alınan Osmanlı Vergileri", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler II. C II Kısım*, Ankara, 2006, s. 1043-1047.

[150] Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1993, s. 38-44.

sonunda bölgenin Rusya'ya teslim edilmesini kabul etmeyip, silahlı gruplar olarak Rusların bölgeye girmesini önlemek için savaşmıştı. Batum ve Acara bölgesi halkının[151] önemli bir bölümü, Berlin Anlaşması'ndan sonra Ruslara verilen yurtlarında, Rus idaresi altında yaşamayı kabul etmeyip Osmanlı topraklarına göçmeyi tercih etmişti.[152]

1.2.3.2.2. Artvin Okrugu

Batum, General Oklobzhio kumandasındaki Rus kuvvetlerine karşı direnirken, Ardahan kumandanı olan Albay Komarov, 1877 yılı Haziran ayının son haftasında iki buçuk taburluk bir kuvvetle, Ardahan'dan Ardanuç üzerine yürüdü. Ardanuç'u Müdafaa etmek üzere Penek'e gelen Kığı Kaymakamı Dede Bey[153] komutasındaki gönüllüler ve redif askerlerini püskürterek, 24 Haziran 1877'de Ardanuç'a giren Komarov, aldığı emir üzerine bölgeyi boşaltarak geri çekildi.

Bölgede yaptığı başarılı çalışmaları nedeniyle tuğgeneral rütbesine terfi ettirilen Komarov, Batum ele geçirmek için Aşağı Çoruh vadisinden inip Batum'un kuzeyinde bulunan kuvvetlere yardım etme emri aldı. 14 Aralık 1877'de ikinci defa Ardahan'dan Ardanuç yönüne hareket etti. Ardahan kumandanı olan Komarov, on üç tabur, bir Kazak alayı, bir milis alayı ve iki dağ topundan oluşan bir kuvvetle Yalnızçam geçitlerinden ilerleyerek Ardanuç önlerine geldi. Ardanuç'ta Yarbay Emin kumandasında iki piyade taburu, üç top ve Dede Bey komutasında Şavşat–Ardanuç milisleri bulunmaktaydı. 15 Aralık'ta Ardanuç'a gelen Rus kuvvetleri buradaki zayıf savunma kuvvetini kuşattı. Kuşatma altındaki kuvvetlerin direniş gösteremeyip dağılması üzerine de Ardanuç kasabasına girdi.[154] Ardanuç'tan çekilen Yarbay Emin Bey komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, Dolishane (Artvin-Hamamlı) boğazına çekilerek yeni savunma mevzileri oluşturmuş, milisler ise köylerine dağılmıştı. Şiddetli tipi yüzünden üç hafta Ardanuç'ta bekleyen Komarov, havaların düzelmesi ile 13 Ocak'ta tekrar harekete geçti.

---

[151] Yunus Zeyrek, *Acaristan ve Acaralılar*, Ankara, 2001.

[152] Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından Sonra)", *T.C. Atatürk Üniversitesi T.A.E. Dergisi*, S. 40, Erzurum, 2009, s. 317-340.

[153] Dede Bey, bölgenin eski hanedan ailelerinden birine mensuptu. Ardahan'ın düşmesinden sonra Yalnızçam geçidi ve Ardanuç'u savunmak için yerli halktan kuvvetler oluşturması üzere Ardanuç Kaymakamlığına atanmıştı. Bkz. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Anılar-2 Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi*, Eski Yazıdan Aktaran Yücel Demirel, Yayına Haz., Nuri Akbayar, İstanbul, 1996, s. 100, 102.

[154] Sükan, *age*, s. 185. Ayr. bkz. Çalhan-Keskin, *age*, s. 79.

Dolishane (Hamamlı) mevzilerinde kanlı bir boğuşma başlamıştı. Dolishane'deki direnişi kırabilmek için son olarak askerini süngü hücumuna geçiren Komarov, bir subay altmış asker kaybederek 21 Ocak'ta Hamamlı mevzilerini ele geçirebildi.[155]

Sahilde, General Oklobzhio da Batum üzerine yüklenmiş ama hiçbir netice elde edememişti. Çoruh Vadisi'nden Batum'a doğru yapılacak Rus ilerleyişi de Hamamlı-Artvin arasında Yarbay Emin Bey kuvvetlerinin ve yerli halkın kademeli direnişleri ile engellendi. 31 Ocak 1878'de Edirne mütarekesi imzalandığı zaman Ruslar Dolishane boğazında bulunuyordu.[156]

15 Aralık'ta işgal edilen Ardanuç'ta, işgalden sonra Ardahan'a bağlı olarak askerî halk yönetimi kuruldu. Batum'un teslim alınmasından ve Batum Oblastı'nın kurulmasından sonra da Ardanuç Uçastok'u Artvin Okrug'una ve Artvin vasıtasıyla Batum Oblastı'na bağlandı.

Ardanuç Uçastok'una bağlı, Anyıç (İncirli), Aravet (Torbalı), Hertvis (Konaklı) adlı starşinalar[157] vardı. Şavşat bölgesinde ise Ardanuç'a bağlı Mirya, İmerhev, Satlel starşinaları mevcuttu. Daha sonra Şavşat Uçastok olunca Mirya (Veliköy) ve İmerhev (Meydancık) starişnaları Şavşat'a bağlandı.[158]

31 Ocak 1878'de ateşkes anlaşması Edirne'de imzalandığı zaman, Rus kuvvetleri Ardanuç'tan Hamamlı'ya kadar ilerleyebilmişlerdi. Artvin'de ise 2 taburluk bir Osmanlı kuvveti vardı.[159] Berlin Anlaşması imzalanmasından sonra bile Türk kuvvetleri bölgeyi teslim etme konusunda henüz resmi bir yazı gelmediğini ileri sürerek bölgeyi boşaltmaya yanaşmadığı için; Ardanuç'ta bulunan Tuğgeneral Komarov, dört piyade taburu ve bir dağ bataryasından oluşan kuvvetle 29 Nisan 1878 sabahı Hamamlı'dan Artvin üzerine harekete geçmişti. Öğle üzeri Artvin'e ulaşan Komarov; iki taburunu şehrin üst tarafına, iki taburunu da Köprübaşı mevkiine yerleştirerek mevzilenmiş, şehri savunan Türk kuvvetlerini tahliye için sıkıştırmaya başlanmıştı. Yarbay Vehbi komutasında 2 tabur, 1 milis taburu, 3 dağ topundan oluşan Artvin Müfrezesi ise Artvin kasabasının içindeydi.[160] Bu durum haber alındığında, tedbir olarak Batum'dan çıkan iki taburluk Türk kuvveti, Batum'un güneyinde Çoruh Nehri'ne bakan sırtlara, iki tabur da Çako Sırtı'na yerleştirildi.

---

[155] Allen-Muratoff, *age*, s. 197.

[156] Sükan, *age*, s. 192.

[157] Starşina: Muhtar, oba beyi, aksakal. Nahiyenin başında bulunan kişiye Starşina volosti denilir.

[158] Adil Özder, *Kurtuluşunun 50. Yılı Dolayısıyla Artvin ve Çevresi*, Ankara, 1971, s. 94-95.

[159] Sükan, *age*, s 196.

[160] Sükan, *age*. s, 200.

Komarov, Artvin'deki asker ve Osmanlı memurlarının şehirden ayrılması için tazyik ederken, Türk kuvvetleri de Artvin'i boşaltmamak için direniyordu. İki devlet arasında yapılan görüşmelerden sonra Ruslar, 20 Mayıs'ta Artvin önlerinde bir karakol bırakarak bölgeyi boşaltırken, kuvvetlerini mütarekeden sonra izin alarak kışı geçirmek üzere girdikleri Erzurum'a sevk ettiler. Diğer bölgelerden de Erzurum'a kuvvet gönderen Rusların, Artvin'deki askerlerini Erzurum'a sevk ederken Batum-Artvin bölgesine karşılık olarak, bahara kadar kalmalarına izin verilen Erzurum'un tahliyesini geciktirmeye karar vermişlerdi.

Batum ve Artvin halkı tahliyeye karşı direnişini sürdürürken; imzaladığı anlaşmalara uyması için sıkıştırılan İstanbul; önce milisleri ve redif askerlerini terhis etti. Ardından Yarbay Vehbi, elinde kalan dört bölük askerle Artvin'de kalırken diğer kuvvetlerini Batum'a gönderdi. Batum'a karşı Erzurum zorlaması da etkisini göstermiş donanma Batum'u tahliye için gelmişti. Memurlarla birlikte halk da muhaceret için hazırlanmış, gelen gemilerle tahliye edilmek üzere Batum'a iniyordu.[161]

Berlin Antlaşması ile Rusların eline geçen Batum-Artvin bölgesindeki mücadele, Türk tarihçilerinin pek ilgisini çekmediği gibi, buradaki kahramanlar ve onların kumandanları hakkında da doğru dürüst bilgi yoktur.[162]

Rus idaresine geçen Artvin, bir okrug olarak Batum Oblastı'na bağlandı. 1883 yılında Batum; Kutais Gubernia'sına bağlanırken Artvin de Kutais'e bağ-

---

[161] Sükan, *age*, s. 204.

[162] Bizim de paylaştığımız bu görüşün sahibi olan Allen-Muratof eserinde; Müşir İbrahim Derviş Paşa'nın (1817-1896) Batum savunmasında çok başarılı olmasına rağmen, Gazi unvanı ile bile anılmadığına dikkati çekerek, hakkında sadece MEB tarafından yayınlanan *İslam Ansiklopedisi*'nde kısa bir madde bulunduğu ve resmi Türk Meşhurları arasında da isminin anılmadığını vurgular. Bkz. Allen-Muratof, *age*, s. 199. İbrahim Alaettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, İstanbul, 1933-35, I. C. s, 327; İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları*, İstanbul, s. 103 gibi biyografik kaynaklarda ve Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 8, s. 4510'da Derviş Paşa madde olarak konmuş ama hakkında bazı bilgiler verilirken Batum kumandanlığına sadece, *"Kafkas Cephesi'nde kumandanlıkta bulunmuştur"* şeklinde bir cümle ile yer verilmiştir. MEB tarafından yayınlanan ve kısmen telif maddelerin bulunduğu İslam Ansiklopedisi'nin 3. cildinde M. Şahabettin Tekindağ tarafından İbrahim Derviş Paşa hakkında çok kısa da olsa bir madde yazılmış olmasına (bkz. *İA*, C. III, s. 552-553) ve Allen-Muratoff'un eserinin 1966 yılında Türkçe yayınlanıp ve birçok araştırmacı tarafından sık sık kaynak olarak kullanılmış olmasına rağmen, en son ve en kapsamlı çalışma olan 44 ciltlik *DİA İslam Ansiklopedisi*'nde Müşir İbrahim Derviş Paşa'ya madde olarak yer verilmemesi oldukça düşündürücüdür. Yıldız Sarayı'ndan harbi yöneten Abdülhamit'e bile Gazi unvanı verilirken, bunun Batum Kahramanı Derviş Paşa'dan niçin esirgendiği ve Batum'daki teslim olmama mücadelesinin neden görülmek istenmediği de ayrıca araştırma konusudur.

lanmış oldu, ileriki yıllarda Batum Oblastı tekrar kurulunca Artvin de bir Okrug olarak Batum'a tekrar bağlandı.

İşgal altındaki Artvin çevresi ile ilgili bilgilerimizin bir çoğunu İvane Caiani'nin Tiflis'te yayınlanan gazetelere yazdığı mektuplardan alıyoruz. Bu mektuplarda; 1893'te Rus askerleri ile birlikte Artvin'e koleranın geldiği,[163] salgın başladığında, askerî malzemeleri Artvin'e taşıyan kayıkçıların beşinin öldüğü, bir evde iki kadın beş çocuğun aynı günde öldüğü, Artvin'de kolera nedeniyle çok sayıda insan ve asker ölürken bölgede ürün rekoltesi düşük olduğu için kıtlık yaşandığı[164] gibi birçok hayatî ayrıntı da vardır.

Artvin Okrugu'na bağlı Murgul Vadisi'ndeki köylerin geçim kaynağı tütündü. Rus yönetimi, nüfus dengesini bozmak için Artvin ve özellikle Murgul'a Hristiyan göçmenler yerleştirmek istiyordu. Bölge halkı aralarına Hristiyan göçmen istemediklerini defalarca Rus yöneticilerine iletmelerine rağmen, 1893 yılında Murgul'da iki köye Malakanlar yerleştirildi.[165] Ayrıca işgalden sonra Murgul'da ve Artvin Bakırköy'de (Kuvarsan) birer bakır fabrikası kuruldu.

[163] Caiani, *age,* s. 17.
[164] Caiani, *age*, s. 18-19.
[165] Caiani, *age*, s. 33-34.

1.3. Kafkas Cephesi'nin Sol Kanadındaki Bölgede Askerî Durum

1.3.1. Osmanlı Devleti'nin Askerî Durumu

1.3.1.1. Osmanlı Devleti'nin Seferberlik İlan Etmesi

Saraybosna suikastı üzerine, muhtemel gelişmeler konusunda beklenti içinde olan Osmanlı Harbiye Nezâreti, 24 Temmuz 1914 tarihinde bölgelerdeki ihtiyat askerlerinin celp edilerek dört haftalık talim görmelerini emretmişti. Bu uygulama ile piyade alaylarında dördüncü bölükler teşkil edilmesi ve bölüklerinin mevcudunun 130 kişiye tamamlanması hedeflenmekte[166] idiyse de gerçekte karargâhta tam bir tedirginlik hâkimdi.

Nitekim Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırbistan'a saldırması üzerine 2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti genel seferberlik ilan ederken kendisine saldıran olmadığı taktirde silahlı tarafsızlığını muhafaza edeceğini açıklamıştı.

Genel seferberlik ile birlikte silah altında bulunan 1891, 1892, 1893 doğumlulara ilave olarak 1875-1890 tarihleri arasında doğanlar da silah altına çağrılmıştı. Uygulamada yaşı daha genç olanlar ile birliklerin hazarî kadroları, seferî duruma getirilirken nispeten yaşlı olanlar depo taburlarında teşkilâtlandırılmıştı. Halkın elindeki at, katır, eşek, öküz, manda, at ve kağnı arabası gibi nakliyatta kullanılabilecek hayvan ve vasıtalara da el konulmuştu.[167] Bu çerçevede seferberliğin ilanının ilk dört gününde, Trabzon Vilayeti'nde 18.807 asker, 310 nakliye hayvanı toplanmış ve kaydedilerek cihet-i askeriyeye teslim edilmişti.[168]

---

[166] Bâkî (Vandemir), *Büyük Harpte Kafkas Cephesi C. 1*, İstanbul, 1933, s. 35.

[167] Bâkî, *age*, s. 39.

[168] BOA, DH, ŞFR, 436/32

Karargâhta; Balkan Savaşı'ndan hezimetle çıkmış olan Türk orduları yeniden düzenlenirken, bir yandan da seferî duruma geçirilmiş birliklerin eksiklikleri tamamlanmaya çalışılıyordu. Seferberlikten önce Osmanlı Kara Kuvvetleri, 4 ordu müfettişliği, 1 bağımsız kolordu ve 2 bağımsız tümenden oluşmakta idi. Kaleler ve müstahkem mevkiler bulundukları bölgelerde görevli kolordulara bağlı idi. Mevcut kuvvetlerin asker ihtiyacı 450.000 olmasına rağmen silah altında 200.000 personel vardı.

Ordudaki yeni düzenleme ile ilgili olarak daha önce mevcut olan dört ordu müfettişliği kaldırılıp I., II., ve III. ordular[169] ile Çanakkale ve İstanbul Boğaz Kumandanlığı kuruldu.[170]

Karargâhı İstanbul'da olan I. Ordu'nun kumandanlığına, Liman Von Sanders Paşa, yine karargâhı İstanbul'da olan II. Ordu kumandanlığına Mirliva Cemal Paşa, karargâhı Erzincan'da olan III. Ordu kumandanlığına ise daha önce III. Ordu müfettişi olan Mirliva Hasan İzzet Paşa atandı. Barış döneminde, Doğu Anadolu'nun savunması için III. Ordu Müfettişliği görevlendirilmişti. Seferberlik ilan edildiğinde de bu görev değişmedi. Kağıt üzerine oluşturulan ordulara bağlı birliklere, seferberlik gereği nerelerde konuşlanacağına dair emirler yazılırken, III. Ordu'nun kumandanı Hasan İzzet Paşa İstanbul'da bulunuyordu.[171] Karargâhı Sivas'ta bulunan 10. Kolordu Kumandanı Ziya Paşa, aynı zamanda III. Ordu kumandanlığına vekâlet ediyordu. Ziya Paşa'ya seferberlik emri ve III. Ordu karargâhının Sivas'tan Erzurum'a nakli emri verildi. 10. Kolordu da daha sonra Erzurum bölgesine kaydırılacaktı.

Burada vurgulanması gereken önemli bir husus, Almanlarla varılan anlaşmaya göre; kumandanlığın Alman subaylarda olduğu birliklerde kurmay başkanlarının Türk, kumandanlığın Türklerde olduğu birliklerde ise kurmay başkanlarının Alman subaylardan oluşması gerektiğidir. Bu anlaşmaya göre, III. Ordu'nun kurmay başkanlığına Alman Yarbayı Felix Guze atandı.

Rusya'nın Kafkasya'daki kuvvetlerine karşı Osmanlı hududunu ve Doğu Anadolu'yu müdafaa etmekle görevlendirilen ve son şeklini alan III. Ordu; 9, 10 ve 11. kolordulardan teşekkül ediyordu. Seferberlikle birlikte III. Ordu'ya; aslî kuvvetlerinin barış zamanındaki garnizonlarından ayrılıp Erzurum bölgesinde toplanması emredilmişti.

---

[169] Bu organizasyonda kuruluşu tasarlanan IV. Ordu'nun teşkilinden vazgeçilmiş ve IV. Ordu'ya bağlanması düşünülen birliklerin diğer ordulara dağıtılmasına karar verilmişti.

[170] Harbe girdikten sonraki yıllarda Almanların da etkisiyle ordu sayısı dokuza yükseltilmiştir.

[171] Bâkî, *age,* s. 39.

Seferberliğin yedinci gününde; karargâhı Erzurum'da bulunan 9. Kolordu kumandanı Ahmet Fevzi Paşa'dan, Hasan İzzet Paşa gelene kadar III. Ordu kumandanlığına vekâlet etmesi istendi. 9. Kolordu'nun 17. Tümeni Bayburt, 28. Tümeni Erzurum, 29. Tümeni ise Erzincan'da bulunmakta idi. Bu kolorduya bağlı 3 alaydan oluşan 9 süvari tugayı ile toplam 5 alaydan oluşan, 2 ihtiyat aşiret süvari tümeni bulunmakta idi.

III. Orduyu oluşturan birliklerin analizini yaptığımız zaman kolorduların üçer tümenden oluştuğunu görürüz.[172] Nizamîye piyade tümenlerinde ise;

a) Her birinin üç taburu olan üçer piyade alayı,
b) İki tabur sahra ve bir tabur dağ topundan oluşmuş topçu alayı,
c) Dört makinalı tüfekten oluşan ağır makinalı tüfek bölüğü,[173]
d) Bir süvari bölüğü,
e) Bir istihkâm bölüğü,
f) Bir depo bölüğü

bulunmaktaydı.

Seferberlikte öngörülen insan kaynağı yeterli fakat eğitimsizdi. Yolların yetersiz olması, toplanan askerin birliklerine sevkinde güçlükler yaşanmasına yol açıyordu. Toplanma yerinden birliklere sevk esnasında çok sayıda firar meydana geliyordu. Ayrıca silah ve subay yetersizliği nedeniyle, bazı birlikler kurulamamış, bazı alaylarsa iki taburlu kalmıştı. Yeterli hayvan ve nakliye aracı yoktu.[174] Nitekim III. Ordu'ya bağlı 9. Kolordu, 33 günde seferber olması gerekirken 55 günde, 10. ve 11. kolordular 30 günde seferber olması gerekirken 42 günde seferber olabilmişlerdi.[175]

Fevzi Çakmak, Harp Akademisi'nde verdiği ikinci konferansta; Kafkas Cephesi'nde savaş öncesinde toplanan Türk kuvvetlerini sayarken; *"Rusların teşkilâtlandırdığı Ermeni çetelerine karşı, bizim tarafta da Erzurum'un kuzeyinde Ba-*

---

[172] Rus Tümenleri dörder alaylı, alaylar ise dörder taburlu idi. Bu durumda Rus tümenleri ve piyade alayları Türklerinkinden daha kuvvetliydi. Bkz. (Felix) Guze, *I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler,* Çev, Hakkı (Akoğuz), Yay. Haz. Alev Keskin, Ankara, 2007, s. 7.

[173] Bu bölüklerin tamamı kurulamadı. Bunun için 200 makineli tüfeğe ihtiyaç vardı. Bunlar sipariş edilmiş fakat yurda sevkıyatları yapılamamıştı. Bkz. Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Inci cilt Osmanlı İmparatorluğunun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi,* Ankara, 1970, s. 190. *"Top ve makinalı tüfek ihtiyacı karşılansa dahi Türk tümenleri bir Alman tümeninin yarısı, bir Rus tümeninim 2/3 ü kadar bir ateş kuvvetine sahip olabilecekti."* Bkz. *age,* s. 191. Ayr. bkz. Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 yılı Hareketleri,* Ankara, 1964, s. 43.

[174] Akbay, *age,* s. 215. III. Ordu'nun savaş süresindeki ikmal işleri için bkz. Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği,* Ankara, 1999.

[175] Akbay, *age,* s. 231.

hattin Şakir ve daha sonra Yakup Cemil ile Hopa çevresinde Ali Rıza'ya bağlı gerilla kuvvetleri oluşturulmuştu" şeklinde bir ifade kullanır.[176] Bu ifade aslında bizim tez konumuzun esasını teşkil ettiği için ayrıca ve tafsilatlı bir şekilde ele alınacaktır.

1.3.1.2. Kafkas Cephesi'nin Sol Kanadındaki Hudut Bölgeleri

Hazar vakti Osmanlı-Rus hududu, III. Ordu'ya bağlı 9. Kolordu mıntıkasında idi. Doğubeyazıt'dan Hopa'ya kadar uzanan hudut çizgisi boyunca; Doğubeyazıt, Musun (Doğubeyazıt-Suluçem köyü), Taşlıçay (Ağrı), Amat (Ağrı-Tezeren köyü), Eleşkirt, Pasin, Kırkkilise, Micingird (Sarıkamış-İnkaya köyü), Kötek (Kağızman), Pitkir (Oltu-Ayyıldız), Kaleboğazı, İşhan (Yususfeli), Hodı süfla (Yusufeli-Aşağı Maden), Melo (Artvin-Sarıbudak), Sarıgöl (Yusufeli), Hopa ve Arhavi hudut bölükleri görev yapmakta idi. Seferberlik planına göre her hudut bölüğü iki bölüklü tabur haline getirilecekti.[177] Seferberlik uygulaması ile Kafkasya sınırındaki on yedi bölükten aynı adlarla ikişer bölüklü, on beş hudut taburu oluşturuldu. Yalnız Hopa ve Arhavi bölüklerinin teşkil ettiği Hopa Hudut Taburu dört bölüklü yapıldı.[178]

İkmalleri tamamlanan Beyazıt-Hopa hattındaki hudut taburlarımızın hudut boylarında ve teyakkuz durumunda kalmaları istenirken, Hudut emniyetini artırmak üzere, Osmanlı-Rus hududu, Beyazıt'tan başlamak üzere:

1. Ağrıdağı-Balıklıgöl arasını kapsayan Beyazıt Hudut Bölgesi,
2. Balıklıgöl-Kösedağ arasını kapsayan Karakilise (Ağrı) Hudut Bölgesi,
3. Kösedağ-Güllüdağ arasını kapsayan Köprüköy Hudut Bölgesi,
4. Güllüdağ-Akdağ arasını kapsayan Kaleboğazı Hudut Bölgesi,
5. Akdağ-Kaçkar dağları arasını kapsayan Çoruh Havzası Hudut Bölgesi,
6. Kaçkarlar'dan Çoruh'un sol tarafındaki hudut hattı boyunca Hopa'nın doğusunda, Kopmuşburnu mevkiine kadar olan hattı kapsayan, Sahil Hudut Bölgesi

olmak üzere altı bölgeye bölünmüştü.[179]

---

[176] Fevzi Çakmak'ın Ali Rıza Bey diye bahsettiği, gerçekte Yusuf Rıza Bey'dir. Mareşal Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasyada ve İranda (1935'te Akademide Verilen Konferanslar)*, Ankara, 1936, s. 4. Yakup Cemil ise bölgeye Yusuf Rıza Bey'den birkaç ay sonra, 10 Aralık'ta Trabzon'a gelmiş ve Artvin'e geçmiş, Ardahan harekâtına katılmış ve tekrar Trabzon'a dönmüştür. Bölgede bir buçuk aydan kısa bir süre kalmıştır. Ali Rıza Bey ise, Yusuf Rıza Bey'in yerine bölgeye gelmiştir.

[177] Akbay, *age*, s. 235.

[178] Hidayet, "Harb-i Umumide Osmanlı Kafkas Cephesi", *Mecmua-i Askeriye*, s. 1, İstanbul 1335, s. 7-28. Bkz. s. 14-15.

[179] Bâkî, *age*, s. 102.

Seferberlik uygulamasından sonra, 5 Eylül 1914 tarihinde, bu birimlere gönderilen genel ve özel emirlerde; hudut boyunca sorumluluk alanlarına giren bölgeler, bölgelere kumanda edecek olanlar, bu bölgelerin sorumlu olduğu hat ve zorunlu oldukları zaman geri çekilme istikametleri bildirilmişti.

Hudut kıtalarına verilen genel emirde; görevlerinin sorumluluk alanlarına giren bölgeleri tutarak hudut emniyetini sağlamak olduğu hatırlatılırken, ayrıca;

a. Düşmanın, kıtalar halinde hudutlardan geçmesinin savaş ilanı demek olduğu, bizim keşif kollarımızın bu kapsama girmeden görevlerini icra etmesi,
b. Kuvvetlerinin dağılmasına sebep olacak birçok yeri tutmak yerine, hakim noktalardan gözetleme yapıp, karşı tarafa casusular göndermek sureti ile keşif ve istihbarat görevlerini yapmaları,
c. Düşmanın sızma teşebbüsünde bulunacak küçük müfrezelerini tard ederken, büyük kuvvetler söz konusu olduğunda derhal gerideki kademeleri haberdar etmeleri, düşmanla teması muhafaza ederek tedricen geri çekilmeleri,
d. İleriden geriye doğru iki üç hatlı tertibat alarak, bölük ve bölükten yukarıya kademelerle, bölgedeki ana yolları ve geçitleri kapatmak üzere müdafaaya elverişli noktalarda tertibat alarak tahkimat yapmaları,
e. Her kıta kumandanının, alınan tertibatı bizzat teftiş ederek gerekirse düzenleme yapmaları,
f. Bu hattın ileri ve geri noktaları ile olduğu gibi civardaki kıtalarla; telgraf, telefon, flama, ışık, ateş gibi işaret vasıtaları, atlı ya da ayağına çabuk postalar gibi her türlü imkânı kullanarak irtibat temin etmeleri,
g. Geri çekilme zorunlu olduğu zaman düşmanın istifade edebileceği silah cephane, her türlü malzeme ve yiyeceği beraberinde götürmek bu mümkün değilse imha etmeleri,

istenmişti.

Bunlardan 5. ve 6. bölgeler olan; Çoruh Havzası ve Sahil Bölgesi, bizim araştırma konumuz kapsamında olduğu için bu bölümler üzerinde daha ayrıntılı olarak duracağız.

1.3.1.2.1. Kopmuş Burnu-Marsis Hudut Bölgesi

Osmanlı-Rus hududunun bu bölümü, seferberlik sonrasında yapılan tanzime göre 6. Kısım olarak numaralandırılmıştı. Bu bölgede, Hopa Hudut Taburuna bağlı Hopa ve Arhavi bölükleri vardı. Bu bölükler 1914 yılı Mart ayından

itibaren Trabzon Jandarma Alayı'nın Rize Jandarma Taburuna bağlanmıştı.[180] Fakat bölüklerdeki askerler jandarma değil nizamî kıta askeri idi. Bunların geri çekilerek hizmetin jandarma tarafından yerine getirilmesi gerekiyordu.[181] Bu durum valilerin tutumundan kaynaklandığı gerekçesiyle valilere emir yazılmıştı.[182]

Seferberliğin ilanından sonra Hopa Hudut Taburu dört bölüklü hale getirilmiş, hudut bölgesi ve sahillerin korunması, Trabzon Seyyar Jandarma Alayı tarafından takviye edilmişti. Savaşın ilerleyen aşamalarında, Giresun ve Samsun Seyyar Jandarma alaylarına bağlı bölüklerle de takviye edilecekti.

Kıyı bölgesinin kumandanı olarak Trabzon Seyyar Jandarma Alayı kumandanı görevlendirilmiştir. Hudut boyunca 6. Kısım kumandanı olarak, Arhavi Hudut Bölüğü kumandanı Yüzbaşı İbrahim Efendi görevlendirilmişti. Hudut kısım kumandanlarına verilen genel talimatın yanı sıra bu bölgeye verilen özel talimatta; "Çekilmenin zorunlu olduğu durumlarda genel çekilme istikameti (Rize'ye kadar sahilden ondan sonra) İspir veya Bayburt istikametinde olacaktır" denmektedir.[183]

1.3.1.2.2. Yusufeli Hudut Bölgesi

Çoruh Vadisi'ndeki hudut bölgesi, 5. Kısım olarak adlandırılıyordu. Bu mıntıkanın kuvvetleri; kuzeyden güneye doğru, Sarıgöl, Melo (Sarıbudak), Hod-u süfla (Aşağı Maden) hudut taburları olarak sıralanmaktaydı. Hod (Maden) Hudut taburu; Bugün Oltu'ya bağlı Alatarla (Hovak) köyünden Osmanlı-Rus hududunun Çoruh Nehri'ni kestiği noktaya kadar olan kısmı korumaktaydı. Melo (Sarıbudak) Hudut taburu Osmanlı-Rus hududunun Çoruh Nehri'ni kestiği noktada, merkezî konumda idi. Sarıgöl Hudut Taburu ise, Çoruh'tan Marsis Kayalığı'na kadar olan kısımdan sorumluydu. Bu bölgenin kumandanı Bayburt Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Sıtkı Efendi idi. Müfreze kumandanı Kiskim'de (Alanbaşı köyü) bulunacaktı.

Genel talimatın yanı sıra, bölge kumandanlığına verilen özel talimata göre; Sarıgöl, Melo, Hod-u süfla hudut taburları Alanbaşı Bölgesi'ndeki köylerde bulunacaktı. Ayrıca Hod-u süfla Taburu, Oltu Çayı sol kenarındaki Darıca (Tivasor) köyünde kuvvetli bir zabıt posta takımı, Melo Taburu ise Melo'da bir zabıt posta takımı bulunduracaktı. Sarıgöl Hudut Taburu da bugün Yusufeli

[180] BOA, DH, EUM, EMN, 62 / 14-2
[181] BOA, DH, EUM, EMN, 72/21-1, BOA, DH, EUM, EMN, 72/21-3
[182] BOA, DH, EUM, EMN, 72-/21-2
[183] Bâkî, *age*, s. 107-108.

merkezinde bir mahalle olan Vacengirt'te[184] bir irtibat postası bulunduracaktı. Erkinis köyü civarında bırakılacak postanın emrine amade olarak on kayık bulunacak ve Çoruh'tan geçmek için bir geçit oluşturulacaktı.

Düşmanın taarruzu halinde zorunlu olarak çekilme icap ederse, kademe kademe müdafaa ederek, Hod-u süfla Taburu İspir üzerinden, diğerleri Vihik Kapısı (Uzundere-Pehlivanlı beldesi) istikametinde ricat edeceklerdi.[185]

1.3.1.2.3. Kaleboğazı Hudut Bölgesi

Seferberlik sonrası Osmanlı-Rus hudut boyunun yeni organizasyonunda, 4. Kısım olarak adlandırılan ve Güllü Dağ-Akdağ arasındaki hudut bölgesindeki kuvvetler; Pitkir (Oltu-Ayyıldız), Kaleboğazı ve İşhan hudut taburları ile 6. İhtiyat Süvari Alayı'nın bölüklerinden oluşmakta idi. Bölge Kumandanı, Erzurum Seyyar Jandarma Alay kumandanı Binbaşı Rüştü Efendi idi.

Sorumlu taburlardan İşhan Taburu; Ardos'a gelecek olan Kaleboğazı Hudut Taburu ile birleşecekti. Bu iki taburun kumandanlarından en kıdemli olan hem iki tabura, hem de kendi taburuna kumanda edecekti. Kaleboğazı Hudut Taburu, Kaleboğazı'nda bir zabıt postası bırakacak, düşmanın taarruzu halinde Ardos sırtından Karagöbek'e kadar olan mevzileri müdafaa edecekti.

Pitkir Hudut Taburu, Yeniköy'de bir zabıt postası bırakarak, Narman'a (İd) gelecek, bir takımını Ardos'a (Oltu-Çamlıbel) gönderecek olan 6. Süvari Alayı'ndan iki bölük ise Narman'da kalacak ve Kötek'e kadar devriyeler gezdirecekti. Düşmanın taarruzu halinde Pitkir (Ayyıldız) Taburu ile süvariler, Narman'ın güneyindeki yayladan başlayarak kademe kademe hattını müdafaa edecekti. Bu bölgenin kuvvetleri zorunlu halde Karagöbek-Erzurum istikametinde çekilecektir.[186]

1.3.1.3. Hudut Muhafazasının Jandarmaya Devredilmesi ve Yurt Savunmasında Seyyar Jandarma Alayları

1.3.1.3.1. Hudut Muhafazasının Jandarmaya Devredilmesi

Seferberlik öncesinde Osmanlı yönetimi jandarmanın ıslahı için tedbir arayışında idi. Bu amaçla doğu bölgesinde jandarmanın ıslahı için Havker Paşa görevlendirilmişti. Bölge müfettişliğince alınan kararlara göre; 1914 yılı Mart ayından itibaren hudut taburları en yakın Jandarma Alay Kumandanlıklarına

[184] Bugün Yusufeli ilçe merkezinin bulunduğu yer. Yusufeli baraj inşaatının tamamlanmasından sonra buradan nakledilecektir.

[185] Bâkî, *age*, s. 107.

[186] Bâkî, *age*, s. 106.

devredilecekti.[187] Bu çerçevede Hopa Hudut Taburunda bulunan Hopa ve Arhavi bölüklerinin, Trabzon Jandarma Alayı'nın Rize Jandarma Taburuna bağlanması gerekiyordu.[188] Fakat 28 Mart 1914 tarihli bir belgeye göre; verilen emirde, bu kararın fiilen uygulanmasına kadar, mevcut durumun devam etmesi belirtildiği için mevcut durumun devam ettiği anlaşılmaktadır.[189]

Bunun üzerine 16 Mayıs 1914'te tekrarlanan emirde; hudut bölükleri jandarmaya devredildiği halde, buralarda hâlâ nizamî askerlerin görev yaptığı belirtilerek, görevin jandarma ve hudut bölükleri tarafından yapılmasının sağlanması istenmektedir.[190]

1.3.1.3.2. Yurt Savunmasında Seyyar Jandarma Alayları

14 Haziran 1869 tarihinde kurulan modern jandarma birliklerimiz, sadece iç güvenliğin sağlanmasında değil, savaşlarda ülke topraklarını korumak üzere hizmetlerine devam etmiştir. İlk olarak 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında görev alan jandarma birlikleri,[191] I. Dünya Savaşı'nda; Çanakkale, Irak, Suriye, Kafkasya ve Galiçya cephelerinde ordu emrinde, ülke savunmasına katkılarda bulunmuştur.[192]

1912 yılında Rumeli'de asayiş için beş adet seyyar jandarma taburu kurulmuş ve bunlar bulundukları ilin jandarma alayına bağlanmıştı.[193] Osmanlı ordusu, Balkan Harbi'nden sonra girdiği yeniden yapılanma sürecinde önemli mesafeler kat ederken seferberliğin başlaması ve muhtemel taarruzlara karşı, savaş planlarının üzerinde çalışıyor, ihtiyaca göre yeni organizasyonlar yapı-

---

[187] BOA, DH, EUM, EMN, 62 / 4-2

[188] BOA, DH, EUM, EMN, 62 / 4-1

[189] BOA, DH, EUM, EMN, 62 / 14-1 ve BOA, DH, EUM, EMN, 62 / 14-2

[190] BOA, DH, EUM, EMN, 72 / 21-1 *"Hudut bölükleri jandarmaya devr ve ilhâk olunduğu halde, bunlara istinat olmak üzere kıta'ât-ı nizâmiye istihdâm olunmakta ve bunların da tûl müddet bu vazife ile muvazzaf tutulmakta olup bu hâl ordunun ta'lîm ve rütbesi nokta-i nazarından gayr-ı kâbil-i tecvîz ve el-yevm hudûtlarda bulunan istinat tabur ve bölüklerinin geriye çektirilmesi matlûb ve melzûm bulunduğundan hudut hidemâtı içün yalnız jandarma ve hudût bölükleriyle iktifâ olunarak kıta'ât-ı nizâmiye vâsıtasıyla vukû' bulacak istinat vezâifinin pek müstesnâ ahvâle münhasır bırakılması lâzım geleceği Harbiye Nezâret-i Celîlesi'nden bâ-tezkire bildirilmiş ve keyfiyet Umûm Jandarma Kumandanlığı'yla hudûtları mücâvir vilâyât-ı sâireye de teblîğ kılınmış olmağla oraca da ana göre iktizâsının îfâsı..."*

[191] Güray Alpar, "Güvenliğin Sağlanmasında Bir Kolluk Kuvveti Olan Jandarmanın Geçmişten Günümüze Rolü ve Dünyadaki Konumu", *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, C. 2, S. 1, Ankara, 2013, s. 79-106. Bkz, s. 88.

[192] Necdet Koparan, *Türk Jandarma Teşkilâtı (1908-1923)*, T.C. Ankara Üniv. T.İ.T.E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, bkz., s. 31-63.

[193] Koparan, *agt*, s. 25.

yordu. Bu nedenle ordu emrinde çalışmak üzere yeni seyyar jandarma birlikleri kuruldu.

Seferberlik planına göre seyyar jandarma bölükleri, taburlar şeklinde kurulacak, bunlardan alaylar teşkil edilecekti. Seyyar jandarma birliklerinin organizasyonu bir ara tümen seviyesinde düşünüldü.[194] Fakat 10 Ekim 1914 tarihinde bundan vazgeçilerek alaylar ve taburlar şeklinde organizasyona gidildi. Yalnız Van Seyyar Jandarma Tümeni kurulabildi.[195] Seferberlik ilanı ile vilayetlerdeki jandarma alayları ordu emrine verildi.[196]

Seferberlik talimatı gereği, sabit jandarma birliklerinin subay ve erbaşlarının üçte ikisi alınarak seyyar jandarma birlikleri kuruldu. Tüm ülke çapında seyyar jandarmalar; kıyı gözetleme, demiryolu koruma gibi düzenli orduya yardımcı görevler düşünülerek tanzim edilmişti. Kadroları boşalan jandarma birlikleri ise yedek askerlerle takviye edilmişti. Genç subay ve erlerin seyyar jandarmaya alınması, ihtiyattan silah altına alınan jandarmaların bunların yerine konulması, karakolların yaşlı er ve emekli subaylara kalması gibi doğal bir netice doğurmuştu. Bu durum da hem asayişin bozulmasına hem de kaçak ve firarların takibinin aksamasına yol açmıştı. Nitekim iç güvenlik zafiyeti başlamış,[197] ordunun birçok silah ve erzak kolu yağmalanırken, jandarmalar yetersiz kalmıştı.[198] Bunun üzerine cepheden alınan bazı piyade alayları Dersim gibi bölgelerde güvenliğin sağlanması için görevlendirildi. Fakat piyade alayları, bu amaçla eğitilmediği ve bölgeyi tanımadığı için başarılı olamayıp geri alındılar. Yapılan hatanın farkına varılınca, çıkartılan bir kararname ile ordu emrindeki bir kısım jandarma subay ve erleri eski görevlerine döndü. Gelişmelere göre, sık sık değiştirilen plan ve uygulamalar bazen kargaşalığa dönüşüyorsa da ortaya çıkan yanlışlardan süratle dönülmesi ve alınan kararların uygulanmasında gösterilen azimle bu kargaşalıkların önü alınmaya çalışılıyordu.

Seyyar jandarma taburları 4 bölüklü ve 1.000 mevcutlu olarak planlanmış ve orduya bağlanmıştı. Bu seyyar jandarma birlikleri, seferberlik mahallerinde ikmallerini tamamladıktan sonra, hudut birliklerini takviye etmek üzere sınıra sevk edilecekti.[199] Seferberlikle birlikte seyyar jandarmalar ordu emrine veril-

---

[194] Bu projede İstanbul, Edirne, Erzurum, Van seyyar jandarma tümenleri kuruldu.

[195] Akbay, *age*, s. 215.

[196] Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivin'den Peteriç'e*, Ankara, 1934, s. 24.

[197] Aziz Samih, *age*, s. 24.

[198] Guze, *age*, s. 8.

[199] Beyazıt Seyyar Jandarma Taburu, Karakilise; Erzurum Seyyar Jandarma Taburu, Köprüköy ve Bayburt Seyyar Jandarma Taburu, İspir'de görevlendirilmişti.

di. III. Ordu emrinde toplam 25 seyyar jandarma taburu vardı. Taburlar ordu bünyesindeki kolordulara bağlı görev yapacaklardı. Bu çerçevede Trabzon Seyyar Jandarma Alayı ve bağlı taburlar da 9. Kolordu emrine verildi.

9. Kolordu bünyesinde 8 seyyar jandarma taburu vardı. Bunlar Beyazıt, Erzurum, Bayburt, Şarki Karahisar (Şebinkarahisar),[200] Erzincan seyyar jandarma taburları ve Trabzon, Rize, Gümüşhane seyyar jandarma taburlarından oluşan Trabzon Seyyar Jandarma Alayı idi. Samsun ve Giresun seyyar jandarma taburlar ise bu sırada Orta Karadeniz ve Sivas bölgesinde bulunan 10. Kolordu'ya bağlı idi.[201]

Ordu emrinde hizmet gören jandarma birliklerinde de benzer sorunlar yaşanmıştır. Eğitimleri, silah ve donanımları uygun olmadığı için; jandarma birlikleri girdikleri ilk çatışmalarda mevcutlarının yarıdan fazlasını kaybetmelerine rağmen görevlerine devam ettiler.[202] Seyyar jandarma birliklerinin ellerinde; büyük çaplı mavzer, büyük çaplı Martin, Martin ve muaddel Martin gibi demode tüfekler vardı.[203] Buna rağmen gerek Çanakkale savaşında gerekse Kafkas Cephesi'nde muharip olarak kullanıldılar.

1 Kasım 1914 tarihinde, Türk-Rus Savaşı'nın başlamasıyla; Karadeniz kıyı şeridinin korunması görevi, Hopa, Rize ve Trabzon Taburları ile Trabzon Seyyar Jandarma Alayı'na verildi. Bölgede Rusların ilerlemeye başlaması ile 30 Ocak 1915 tarihinde 400 mevcutlu Giresun Seyyar Jandarma Taburu, Arhavi ve Hopa'ya yapılacak bir taarruzu karşılamakla görevlendirildi. Bu bölgede ağır silahlardan yoksun jandarmaya kıyı şeridinde görev verilmişti.

Jandarmalar görev yaptıkları mıntıkalarda; topçu desteği olmadan taarruzlarda bulundular, tüfeklerinde süngü bile yokken boğaz boğaza çatışmaya girdiler. Rus taarruzları genel olarak donanmasına bağlı gemilerin bombardımanı ile desteklendiği için yetersiz silahlarla donatılmış jandarmalar etkili olamadıkları gibi ağır bombardıman altında ezildi ve eridiler.

1.3.1.3.3. Trabzon Seyyar Jandarma Alayı

Trabzon Seyyar Jandarma Alayı; Trabzon, Gümüşhane, Şebinkarahisar, Giresun, Samsun ve Lazistan seyyar jandarma taburlarından müteşekkildi. Bu taburların bir kısmı seferberliğin başlangıcında Karadeniz sahilindeki gözetleme

[200] Karahisar Seyyar Jandarma Taburu, müstakil ve 9. Kolorduya bağlı olarak çalışacak, kuruluşundan sonra Kelkit'e giderek orada gelecek emirleri bekleyecekti.

[201] Koparan, *agt*, s. 50.

[202] Hüseyin Işık, *I. Dünya Savaşında Seyyar Jandarma Birlikleri*, Ankara, 1999, s. VI; Alpar, agm, s. 91.

[203] Işık, *age*, s. IX-X.

ve kontrol işleri için görevlendirildi. Rus hududunun başladığı Hopa'nın doğusundaki Kopmuşburnu'ndan Rize'nin 10 km doğusuna kadar olan sahil şeridinde, Lazistan Seyyar Jandarma Taburu, Rize'nin 10 km doğusundan, Trabzon ile Sürmene arasındaki Yomra nahiyesinin merkezini teşkil eden Durana köyüne kadar olan sahillerde Gümüşhane Seyyar Jandarma Taburu, Durana mevkiinden Tirebolu hududuna kadar olan sahilleri Trabzon Seyyar Jandarma Taburu gözleyerek herhangi bir çıkartmaya karşı koruyacaktı.

Fakat genel karargâhta hazırlanan savaş planlarına veya organizasyon değişikliklerine bağlı olarak bu görev dağılımı da değiştiği gibi savaş başladığında da gelişmelere göre yeni görevlendirmeler de yapılmıştı. Genel olarak Trabzon Seyyar Jandarma Alayının bazı taburları, sahil gözetleme ve koruma ile görevlendirilirken, kalan kuvvetlerinin de Ordu emri ile Erzurum Kalesi'ne gönderildiğini belirtebiliriz.

Savaşın başlangıcından önceki son organizasyonda, Karadeniz sahilleri gözetleme amacıyla bölgelere bölünmüştü. Bu bölgeleri ve görevlendirilen birlikleri şöyle açıklayabiliriz:

1. Kopmuşburnu-Pazar (hariç) olan sahil kesimi Hopa Hudut Taburu tarafından gözetlenecek, zorunluluk halinde ise ya İspir ya da Bayburt istikametine doğru çekilecektir.
2. Pazar (dahil)-Sürmene (hariç) kesimi Lazistan Seyyar Jandarma Taburu tarafından gözetlenecek ve zorunluluk halinde Bayburt istikametine çekilecektir.
3. Sürmene (dahil)-Görele (hariç) Trabzon Seyyar Jandarma Taburu tarafından gözetlenecek, çekilmenin zorunlu olduğu durumda Gümüşhane istikametine çekilecektir.

Birliklere görev mıntıkaları verilirken; sadece gelişmelere göre çekilme istikametleri değil, nasıl ve ne gibi görevleri yapacakları da bildirilmişti. Buna göre;

Gözetleme için, karada yüksek noktalarda dürbünlü gözcüler görevlendirilmiş ve denizden balıkçılar kayıklarla açıklara gönderilerek uzaklara kadar gözetleme yapılmaya başlanmıştı.

Gönderilen emirde düşmanın, ancak sahilin çıkartma yapmaya müsait ve iç kesimlere doğru yolu olan yerlere ihraç yapacağı için, kuvvetlerin çoğunun özellikle buralarda tabiye olunarak yerleşmesi, çıkartma hareketi olduğu zaman; düşman askeri kayıklarla karaya yaklaşırken, geniş cephede ateş açılarak önlenmesi istenirken, ateş açılan mevzileri karşı ateşten korunmak içinde kendilerini belli etmemeye azamî dikkat göstermeleri hatırlatılmaktadır.

Bu vazifenin kolaylıkla ifası için, dahildeki ahalinin hıyaneti olmaması lazımdır. Bu gibi şüpheli harekette bulunanlar dahile sevk edilmelidir. Bu görevde sabit jandarma kuvvetinden istifade olunacaktır.

Sahil gözetlemesinde görevli bu birlikler, III. Ordu Kumandanlığı'na bağlıdır. Sahil gözetleme kuvvetlerinin başı olan Trabzon Jandarma Alayı kumandanı bu mıntıkaların hudutlarını yeniden düzenleyebilir. Bu görevi ifa eden taburlar liman reisleri ile irtibatta bulunacaktır.

Gönderilen talimatta ayrıca gözetleme sonuçlarının acilen bir üst makama bildirilmesi gerektiği ve her işte olduğu gibi sahilin muhafazası için yazılan bu genel emrin, amirlerin duruma göre inisiyatif kullanıp yapması gereken hareketleri yapmalarını yasaklamadığı da vurgulanmıştır.[204] Sahil gözetleme görevi için verilen emirleri değerlendirerek genel maksadın, düşmanın çıkartma hareketini vaktinde keşfetmek ve teşebbüsünü önlemeye çalışmak oluğunu söyleyebiliriz.

1.3.2. Rusya'nın Kafkas Cephesi'nde Savaşa Hazırlanması

Rus hariciyesi, çıkması muhtemel bir harpte Fransa ve İngiltere ile Osmanlı topraklarının taksimi üzerinde anlaşmaya vardığı için, Savunma Bakanlığı da hazırlıklarını buna göre yapmakta ve Japon-Rus (1904-1905) savaşının yenilgi ile sonuçlanmasının getirdiği yıkıma rağmen Kafkasya'daki askerî güç ve Karadeniz'deki Rus donanması buna göre hazırlanmakta idi. Bu çerçevede Karadeniz donanmasını takviye için beş büyük ve modern savaş gemisinin inşası planlanmış ve gemiler kızaklara konmuştu.

1.3.2.1. Seferberlik Öncesi Osmanlı-Rus İlişkileri

Rusya'nın sahip olduğu iş imkânları, Anadolu'dan çok sayıda insanı Rusya'ya çekmişti. Bu cazibe, sadece Rum ve Ermenilerin değil, Anadolu'nun Karadeniz sahillerindeki Müslüman ahalinin de Rusya'ya göçmesine neden olmuştu. Bunlar, kısa sürede Rusçayı öğrenerek, Rus şehirlerindeki esnaf ve sanatkar ihtiyacını karşılamış, Rusya'da mal mülk sahibi olmuşlardı. Bazıları ilerisi için çocuklarını Rusya'da okutmakla birlikte memleket ile bağlarını kesmemiş, Rusya'da kazanılan paralarla memleketteki ailelerinin de iyi yaşaması temin edilmişti. Özellikle Hemşin ve Çamlıhemşin bölgesinde günümüze ulaşan konakların tamamına yakını Rusya gurbetinde kazanılan paralarla inşa edilmişti.

[204] Hidayet, *age,* s. 23.

Rusya, Osmanlı ile yaşanacak savaş için bir yandan Karadeniz Donanmasını güçlendirme programını uyguluyor, bir yandan da demiryollarını Osmanlı sınırına kadar uzatarak hazırlanıyordu. Bu kapsamda Transkafkas demiryolu, Tiflis üzerinden Kars'a, oradan da Osmanlı hududu yakınlarındaki Sarıkamış'a bağlanmıştı. 1914 yılı Mart ayında bu demiryolunu Sarıkamış'tan Karaurgan'a kadar uzatmak için inşaata başlanmıştı.[205]

Bu yolla; Türk hududuna kadar gelip, kervanlar vasıtasıyla Doğu Anadolu'daki ticaret merkezlerine taşınan ticarî mallar, Rum ve Ermeni esnaf eliyle başta Erzurum, Bayburt, Erzincan ve Gümüşhane olmak üzere tüm Doğu Anadolu ile Trabzon'un hinterlandına[206] kadar olan sahada satılmakta idi.

Rusya, Osmanlı içindeki Ermeni ve Rumlar üzerinde özel çalışmalar yürütmekteydi. Pasaport vererek Rus vatandaşı yaptığı Rum ve Ermenilere kapitülasyonlar bahanesi ile Osmanlı kanunlarına karşı dokunulmazlık sağladığı gibi, Ermeni ve Rum toplulukları ile ilgili herhangi bir meselede Rus konsoloslukları yerel yöneticileri azarlamakta, İstanbul'daki Büyükelçilik vasıtası ile hükümete baskı uygulamaktaydı.

Bu konuda o kadar ileri gitmişlerdi ki, Karadeniz sahillerindeki şehir ve kasabalarda Hristiyanlarla Müslümanlar veya yönetim arasında, hatta Hristiyanların kendi aralarında bir kargaşalık olduğu zaman, Rus donanmasına mensup gemiler hemen sahil kasabalarını ziyaret etmekte ve Rumların coşkun gösterileriyle karşılanmakta idi. Hopa'dan Zonguldak'a kadar tüm sahil kasabalarına yapılan bu ziyaretlerle yerli Rumlara Rusya'nın arkalarında olduğu mesajı verilmekteydi.

Bu tür ziyaretler için Rus elçisinin Osmanlı Hariciye Nezâreti'ne bilgi vermesi yeterli idi. Hariciye Nezâreti bir iki gün önce kendilerine iletilen bu listeyi

---

[205] BOA, DH, ŞFR, 39/195. Osmanlı'nın son neslinin seçkin kurmayları arasında bulunan İsmet İnönü, hatıralarında; *"Ben Kafkas muharebelerinde esaslı bir kanaat edinmiştim. Yeni harplerin, modern orduların, demiryolsuz menzil hatları ile idaresi mümkün değildir. Daha 1870'den beri bu hakikat meydana çıkmış ve strateji nazariyatına, temel prensiplerden biri olarak geçmişti. Bu itibarla demiryolunun harpte tesirini anlamak için Kafkas seferini görmeğe lüzum yoktur denilebilir."* diye yazmaktadır. İsmet İnönü, *Hatıralarım Genç Subaylık Yılları (1884-1918)*, Haz. Sabahattin Selek, İstanbul, 1969, s. 161.

[206] Bugün Gümüşhane'ye bağlı olan Santa, birkaç köyün merkezi durumunda idi. Santa köylülerinin çoğu Rusya'da ticaretle iştigal etmekle beraber Santa'daki çarşının malları da Tiflis-Kars-Sarıkamış tren yoluyla getirilmekte, buradan kervanlarla Bayburt üzerinden Santa'ya taşınmaktaydı. Santa çarşısındaki ürün zenginliği, çevrede Trabzon'da bulunamayan herhangi bir malın Santa çarşısında bulunabileceği söylencesine yol açmıştı. Birçok benzeri gibi, Trabzon'un büyük tüccarlarından ve aslen Gümüşhane-İmera köylü olan Foster, Rus postası ile Rus Bankası'nın Trabzon temsilcisi idi ve Trabzon, Bayburt ve Erzurum'da büyük mağaza ve depoları vardı.

acil olarak Dahiliye Nezâreti'ne iletmekteydi. Dahiliye Nezâreti de kendilerine iletilen acil kodlu ziyaret tarihleri ile ilgili listeyi valiliklere ve mutasarrıflıklara göndermekle yetiniyor, gerisi tarihin akışına bırakılıyordu. Limanları ziyaret eden Rus savaş gemisine, Türk savaş gemilerinin eşlik etmesi söz konusu bile değildi.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konu ile ilgili bulunan belgelerde; 1914 yılının ilk aylarında Rus donanmasına bağlı Kagul Kruvazörü'nün bir ziyaret silsilesi gerçekleştireceği,[207] 2 Mart'ta Rize ve Trabzon,[208] 4 Mart'ta Tirebolu, Giresun, Vona (Ordu-Perşembe), 5 Mart'ta Samsun, 6 Mart'ta Sinop, 7 Mart'ta Zonguldak,[209] 8 Mart'ta Kozlu ve Ereğli[210] limanlarını ziyaret edeceği bildirilmişti.[211] Daha sonra ziyaret tarihlerinde değişiklik yapan ikinci bir liste daha gönderilmişti.[212] Kagul Kruvazörü'nün 23 Mart'ta Zonguldak'tan kuzeye doğru yola çıktığı bildirilmekteydi.[213]

Bu ziyaretlerin, bayrak gösterme, limanların durumunu kontrol ve keşif gibi amaçların yanı sıra; Osmanlının yerel idarecilerini taciz amacı taşıdığını, yukarda belirttiğimiz ziyaret silsilesinden üç ay sonra, Trabzon Valisi Samih Rıfat Bey'in (1913-1914) Dahiliye Nezâreti'ne 24 Haziran 1914 tarihinde gönderdiği şifredeki açıklamalardan anlıyoruz. Kagul Kruvazörü'nün Trabzon Limanı'na uğrayıp, Samsun ve Giresun yolunu izleyerek Rize'ye gideceğini bildiren Samih Rifat Bey, *"Ale'l-usûl te'âtî olunan ziyâret esnâsında kruvazörün Batum'da üç beş gün kalarak tekrar aynı mahallere uğramak sûretiyle avdet edeceğini bi'l-hassa anladım"* diye devam etmektedir.[214]

Trabzon Valisi Samih Rıfat Bey kendinden önceki vali Mehmet Ali Ayni Bey'in (1912-1913) zamanında[215] sık sık ve birbirini takip eden bu ziyaretlerin yapıldığını belirterek, Rus donanmasına mensup gemilerin Karadeniz'deki li-

[207] BOA, DH, KMS, 16/34-8

[208] Kagul Kruvazörü, hava muhalefeti nedeniyle Rize'ye uğramayıp, 4 Mart'ta doğrudan Trabzon'a gelmiş ve 6 Mart gecesi Trabzon'dan ayrılmıştır. BOA, DH, KMS, 16/34-7

[209] 21 Mart'ta Zonguldak Limanı'nı ziyaret eden Kagul Kruvazörü 23 Mart sabaha karşı buradan Sinop'a doğru yola çıkmıştır. BOA, DH, KMS, 16/34-2

[210] 21 Mart'ta Ereğli Limanı'na gelen Kagul Kruvazörü, limanda durmadan geldiği istikamete dönmüştür. BOA, DH, KMS, 16/34-3 ve BOA, DH, KMS, 16/34-4

[211] BOA, DH, KMS, 16/34-1

[212] BOA, DH, KMS, 16/34-6

[213] BOA, DH, KMS, 16/34-5

[214] BOA, DH, ŞFR, 431/83

[215] Trabzon valileri ve dönemleri hakkında Bkz. Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007*, Trabzon, 2008, bkz., s. 247-254.

manlarımızı tarassut altına alarak, adeta sopa sallamalarının nedenlerini yine aynı telgrafta açıklamaktadır. Bunların bir kısmını daha önce de bildirdiğini söyleyerek, ziyaretlerin nedenini Trabzon'da iki Rum memurun görevlerinden azli, Samsun'da İslam muhacirlerin yerleştirilmesi sırasında bir köyde meydana gelen olay, Rize ve Pazar'da tatbik edilen boykot gibi olayların bulunduğunu tahmin ettiğini açıkça yazmıştır.

Bu defaki ziyaretin ise; Trabzon'daki Rum metropoliti ile Rize'deki konsolos arasındaki yazışmalardan anlaşıldığını ve *"Çanakkale ve İzmir bölgesindeki Rumlarla nispeten nüfus oranları daha az olan (Karadeniz'deki) Rumları himaye edeceğini belirtmek için ve Ortodoksluğun hamiliği sıfatıyla olduğunu acizane mütalaası olarak belirttiğini ve bu itibarla önceki mütââlalarının da dikkate alınmasını tekrar istemeye cüret ettiğini"* ifade etmektedir.[216]

Rus Konsolosları, sadece Karadeniz sahillerinde değil Doğu Anadolu şehirlerindeki Ermenileri de organize edip silahlandırdığı gibi; kimi Kürt aşiret reislerini veya dinî liderlerini de satın alarak, Osmanlı'ya karşı isyana teşvik etmekte[217] ve isyan edenleri de himaye etmekte idi.

1.3.2.2. Rusya'nın Seferberlik İlan Etmesi

Yaklaşan savaşa hazırlanmakta olan Ruslar, Saray Bosna suikastı haberi üzerine seferberlik kapsamındaki askerî hazırlıklarına başlamış, 28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırbistan'a saldırması üzerine; 29 Temmuz'da kısmî seferberlik, 30 Temmuz'da ise genel seferberlik ilan etmişti. Osmanlı-Alman ittifakı henüz imzalanmadığı için Ruslar, bu anlaşmadan haberdar oluncaya kadar, Kafkasya'dan Avrupa cephelerine kuvvet naklederek batı cephelerini takviye etmek için uğraşıyorlardı.

---

[216] BOA, DH, ŞFR, 431/83

[217] Bu konuda bkz. Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 5, S. 17, 2008, s. 133-152. Ayr. bkz. İsrafil Kurtcephe-Suat Akgül, "Rusya'nın I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerinde Faaliyetleri", *OTAM*, s. 6, Ankara, 1995, s. 249-256. Bir örnek olarak Bitlis'te Şeyh Selim Ayaklanması için bkz. Bayram Bayraktar, "1914 Bitlis Ayaklanması", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açıdan Türkiye (23-25 Ekim 1995-İstanbul)*, Ankara, 1996, s. 215-225. Mustafa Balcıoğlu, "I. Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu, Şeyh Selim Ayaklanması", *Türk Kültürü*, C. 30, S. 350, Ankara, 1992, s. 42-45 Ayr. bkz. Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, İstabul, 1991. Kitabın içindeki "I. Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu, Şeyh Selim Ayaklanması" başlıklı yazı, s. 169-173; Erdal Aydoğan, "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı", *Atatürk Üniversitesi T.A.E. Dergisi*, S. 43, Erzurum, 2013, s. 309-322. İsyan eden Molla Selim, isyanın bastırılmasından sonra Bitlis'teki Rus konsolosluğuna sığınmıştı. Bkz. BOA, DH, KMS, 21/44-6 ve BOA, DH, KMS, 21/44-7.

Rusya seferberlik ilanı ile birlikte, 29 Temmuz'da Karadeniz'de Osmanlı sancağı altında seyreden bütün motorlara ve Trabzon adlı vapura Batum limanında el koydu. Bu durum Batum Limanı'ndan hareket eden İran firmasına ait İsfahan vapuru kaptanı tarafından Türk yetkililere bildirilmişti.[218] Ayrıca Sohum sahillerinde ticaretle meşgul olan tüm Müslümanlardan üç gün zarfında Rusya'yı terk etmeye hazır olmaları istenmişti.[219]

Trabzon vapuru Batum'da bir gün alıkonulduktan sonra serbest bırakıldı ve Trabzon'a döndü.[220] Yaklaşık bir buçuk ay sonra Ruslar el koydukları 48 kayık ve iki motorun yolcu ve mürettebatlarını serbest bırakırken; kayık ve motorları bırakmamış, malları ile birlikte Batum Limanı'nda tutmuştu.[221] Vali Cemal Azmi Bey (Fotoğraf: 59), 14 ve 29 Eylül'de İstanbul'da Dahiliye Nezâreti'ne çektiği telgraflarda Rusların malları ile birlikte el koydukları kayık ve motorların serbest bıraktırılması için gerekli çalışmaların yapılmasını istemişti.[222]

Rusların seferberlik uygulamaları hakkında Batum'dan gelen ilk haberler, Rusların Batum tabyalarını elden geçirip, sahilde bazı tahkimatlar yaptığı yönünde idi. Batum'daki tahkimat için yerli ahalinin yanı sıra, Batum'da misafireten bulununlar dahi gece gündüz çalıştırılıyordu. Elden geçirilip tamir edilen tabyalara, daha sonra yeni toplar yerleştirilmişti.[223]

Şehirdeki bütün nakliye vasıtalarına asker, cephane ve tahkimatlara toprak nakli amacıyla el konulmuş, gaz yağı ve un ihracatı yasaklanmış, gece sokağa çıkma yasağı ilan edilmişti.[224] Batum Şehbenderi (Konsolos) Edhem Bey'in bildirdiğine göre; 9 Ağustos günü Batum'da sıkıyönetim ilan edilmişti. Batum Valisi, Müslüman halkın temsilcilerini çağırarak, harp ihtimalinden bahsedip, Müslümanlardan sadakat ve hükümete yardım beklediklerini söylemişti.[225]

Sahil kısmında bulunan hudut kulelerindeki askerler, birer nöbetçi bırakılarak geri alınmış, askerî ağırlık ve eşyalar Çoruh'un ötesine nakledilmişti. Batum'da 30-40 bin asker bulunuyordu. Murgul'a 3 tabur asker gelmiş, Yukarı Çoruh Vadisi'nde, Artvin'in batısı ile Yusufeli bölgesinde Altıparmak Çayı Va-

[218] BOA, DH, ŞFR, 434/108
[219] BOA, DH, EUM, 6. Şb, 51/4-4
[220] BOA, DH, EUM, 6. Şb, 51/4-2
[221] BOA, DH, ŞFR, 440/101. 14 Eylül 1914 tarihli telgraf.
[222] BOA, DH, ŞFR, 442/74
[223] BOA, DH, ŞFR, 438/87.
[224] BOA, DH, EUM, 6. Şb, 51/4-3 ve BOA, DH, EUM, 6. Şb, 51/4-1.
[225] BOA, DH, EUM, 6. ŞB, 51/4-5.

disi'ndeki Yüksekoba (Kobak) köyü karşısına düşen noktalarda asker toplanıp, savunmaya yönelik tahkimatlar yapılmaya başlanmıştı.[226]

Ruslar, seferberlik nedeni ile askere çağrılanlar için toplanma merkezi olarak Acara Çayı'nın Çoruh'a kavuştuğu noktanın biraz kuzeyinde, bugünkü Acara'da Helvaçuri/Helvacı kasabasının Kabandibi/Kapandibi Mahallesi'ni seçmişti. İkinci asker toplanma mevki Çoruh Vadisi'ndeki Borçka ve üçüncü olarak Koban sahili idi. Günler geçtikçe; her üç mevkide 50-60 bin asker toplandığı[227] ve daha sonra toplanan askerlerin Kars ve Sarıkamış bölgesine sevk edildiği ve durumun rutine döndüğü haberleri gelmeye başladı.[228]

12 Ağustos tarihinde Trabzon Valisi; Hopa Kaymakamlığı'ndan aldığı raporu Dahiliye Nezâreti'ne iletirken, Rusların birkaç gün önceki hareketliliğinin azalıp gevşediğini, hudut bölgesindeki askerlerini geri çekerek, yalnız hizmette bulunmak için ikişer üçer nefer kaldığını, hudut bölgesinde değil, Batum etrafında tahkimat yapıldığını bildirmekte idi.[229] Bu haberlerden de anlaşılacağı gibi Ruslar, bölgedeki konumlarını Batum'u savunmak üzere düzenlerken, bölgeden topladıkları askerleri de Avrupa cephelerine sevk etmekte idi.

26 Ağustos tarihinde, Trabzon valisinden Dahiliye ve Harbiye Nezâretlerine gönderilen bir başka rapora göre; Batum'daki mevcut askerî birliklerin sayısı artırılmamakla birlikte, bazı taburların noksanları tamamlanmıştır. Hududa asker yığılmamış, Borçka ve Helvaçuri bölgesinde toplanan askerler ise bir gün sonra kaldırılıp, Alman hududuna gönderilmişti. Çoruh Vadisi'nde az miktarda asker bırakılmış, Ardanuç'ta bulunan bir bölük askere ilave olarak bir bölük de Kazak askeri gönderilmişti. Kopmuş sınır bölgesinden geri çekilen askerler Kemalpaşa, Sarp, Kabandibi,[230] Maradit (Muratlı) kazası merkezine ve müstahkem olan Abaza Karyesi'ne yerleştirilmişti. Borçka'ya çadır, hayvan, erzak ve levazım malzemeleri nakledilerek, burada bir ikmal merkezi oluşturulmuştu.[231]

29 Ağustos tarihinde gönderilen raporda ise; Rusların Borçka'ya yeniden 150 Kazak getirdiği ve hudut kordonlarındaki devriye sayısını altışar askere çıkardıkları bildirilmektedir.[232] Yavuz ve Midilli'nin Osmanlı donanmasına katılmasından sonra, Batum Müstahkem Mevkiine, Yavuz'un toplarına karşı

[226] BOA, DH, ŞFR, 435/59
[227] BOA, DH, ŞFR, 435/63
[228] BOA, DH, ŞFR, 436/105
[229] BOA, DH, ŞFR, 436/105
[230] Batum-Helvaçuri / Helvacı'ya bağlı bir mahalle.
[231] BOA, DH, ŞFR, 438/87
[232] BOA, DH, ŞFR, 439/6

uzun menzilli toplar, trenlerle bölgeye sevk edilip yerleştirildi.[233] Artvin-Batum bölgesinin Müslüman halkından telgraf hatları ve belli noktaları korumak amacıyla ücretli asker (jandarma) yazılmaya başlandı ve Hristiyan Gürcülerden sadakatle hizmet edeceklerine dair kat'i teminatlar alındı.[234] Daha sonra, Borçka-Artvin-Murgul üçgeninde işletilen bakır madenlerinin güvenliği için bölgeye 150 Kazak askeri gönderildi.[235] Bu gelişmeler olurken, Rus donanmasına bağlı gemiler de Trabzon'un batısında dolaşmakta ve denizden yapılacak Osmanlı sevkiyatını kontrol etmekte idi.[236]

Gürcüler, muhtariyet vaat edilerek ikna edilmiş; gençleri silah altına çağrılırken, geride kalanlardan isyan çıkartmayacaklarına dair teminatlar alınmıştı. Batum ve Acaristan'da bulunan Müslümanların ellerindeki silahların toplanmasına teşebbüs edilmiş ise de; bunun yarattığı memnuniyetsizliğin, bazı olayların çıkmasına sebep olacağı hissedildiği için bundan vazgeçilmişti.[237]

Batum'un askerî kumandanı, Eylül ayının başında; Batum'un Helvaçuri kazasının Kabandibi Mahallesi'nde ve Borçka'da çevre köylerdeki Müslüman ahaliyi toplayarak hane başına 30 ve her nefere 20 Manat verilmek üzere jandarma yazılmalarını istemişti.[238] Fakat ahalinin çoğu bu teklifi reddetmiştir.

---

[233] BOA, DH, ŞFR, 438/87. 26 Ağustos 1914 tarihinde Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey Batum'la ilgili toplanan istihbaratı Harbiye Nezâreti'ne iletmiştir: *"Batum'da eski istihkâmların kısmen tathîr ve ta'mîriyle iktifâ olunarak bunlara gayr-ı mu'ayyen miktârda yeni ve uzun toplar vaz' edildiği ve Batum'daki askerin mikdârı hâiz-i ehemmiyet derecede artırılmayarak, ancak bazı taburların noksanları ikmâl kılındığı ve hudûdlarıyla asker tahşîd edilmediği (yığılmadığı) ve seferberliğin ibtidâ'-i i'lânından hudûda yakın Borçka mevki'i ile Batum'a yakın Çoruh cihetlerine dökdükleri askeri bir gün sonra kaldırıp Alman hudûduna gönderdikleri, Çoruh'da cüz'î miktârda asker bırakıldığı ve Ardanuç'da mevcûd bir bölük askere ilâveten bir bölük kazak gönderildiği ..."*

[234] BOA, DH, ŞFR, 439/99 *"Batum kumandanı geçen gün civâr İslamlarını Borçka ve Kayadibi denilen mahallerde cem' ile beher hâne başına otuz ve her nefere yirmi Manat maaş verilmek üzere ahâlîye jandarma yazılmasını teklif ve ..."*

[235] BOA, DH, ŞFR, 439/6. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, 29 Ağustos 1914'te gönderdiği raporda Rus hazırlıklarını şu şekilde anlatır: *"Rusların hudût karakollarımızdan İskaristi kordonuna (Balıklı) altı saat uzak Borçka mevki'ine bu kere yeniden yüz elli nefer Kazak askeri getirdikleri, kordonlardaki devriyeyi altışar nefere iblâğ ettikleri bu tarafta başka sevkiyât-ı askeriyesi Batum Mutasarrıfı'nın birkaç gün evvel hudut üzerindeki İslâm karye ve kasabaları gezerek Rusya'nın Türkiye ile bir ihtilâf olmadığından bahisle (...) istirâhatle oturmaları lüzumunu Müslim ahâlîye tefhim eylediği ve gerek Osmanlı ve gerek Alman hududuna olan sevkiyâtın merkezi olunmak üzere Sohum kasabası ta'yîn eylediği ve orada toplanan efrâdın Poti mevki'ine kadar yayan olarak oradan şimendöferle Osmanlı ve yâhût Alman hududuna sevk edilmekte bulunduğu Hopa Kâimakâmlığı'nın iş'ârına atfen Lazistan Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir."*

[236] BOA, DH, EUM, 51/9-3

[237] BOA, DH, ŞFR, 438/87

[238] BOA, DH, ŞFR, 439/99

Bunun üzerine Batum kumandanı İslam köylerini dolaşarak, Rusya'nın Türkiye ile bir ihtilafının olmadığını anlatarak, rahat olmalarını istedi.[239]

Bölgeden gelenlerin verdiği haberlerden başka, bölgede istihbarat için bulunan iki şahıs[240] Trabzon valisini ziyaret ederek bilgiler vermişti. Bunlara göre; Acara Müslümanları hariç, Gürcüler ve Kafkasya'nın tüm sakinleri muhtemel bir harpte isyan etmek üzere örgütlenmiş ve silahlanmıştı. Hristiyan Gürcülerin Ruslara verdikleri sadakat teminatları da bir gösterişten ibarettir. Daha önceki Osmanlı-Rus harbinde Gürcüler, Rusya'ya karşı isyan teşebbüsünde bulunmuş, fakat savaş sonunda Osmanlıların yenilmesi üzerine, Rusya'nın cezalandırma amaçlı uygulamaları çok şiddetli olmuş ve Gürcüleri perişan etmişti. Gürcüler daha çok bu akıbetten korkmaktaydı.[241]

Ruslar, Batum'da olduğu gibi Kars'ta da savunmaya yönelik bazı tedbirler alıyordu. Bu çerçevede halka değişik yerlerde siperler kazdırılıyor, aynı askerleri birkaç defa ve arka arkaya halkın önünden geçirterek, fazla askerleri bulunduğu görüntüsünü vermeye çalışıyorlardı.[242] Alman cephesine sevkiyat için, Sohum merkez seçilmişti. Tren yolu ile Batum'dan, Tiflis'ten veya Kars'tan Poti'ye gelen askerler Poti'den Sohum'a yaya olarak sevk ediliyordu.[243]

Yavuz ve Midilli'nin, Osmanlı tarafından satın alındığının açıklanmasından sonra; Rusya Karadeniz'de karşılaşacağı tehlikeyi gördüğü için, bir takım ilave tedbirler daha alma yoluna gitmişti.

1.3.2.3. Rusya'nın Kafkasya'daki Askerî Varlığı

Barış zamanında Rusların Kafkasya'daki kuvvetleri, üç kolordu ve bir süvari tümeninden oluşmaktaydı. Bunlardan 1. ve 2. Kafkas Kolordusu Tiflis'te 3. Kafkas Kolordusu ise Kuzey Kafkasya'daki Viladikafkas'ta[244] bulunuyordu. Her

---

[239] BOA, DH, ŞFR, 439/6

[240] BOA, DH, ŞFR, 439/99. Pazar'dan Trabzon'a gelen bu iki kişi; Fındıklı'da Hacişahin-zâdelerden Ahmet ve Osman beylerdir. Yusuf Rıza Bey, bunları Teşkilât-ı Mahsusa'ya dahil etmiştir.

[241] BOA, DH, ŞFR, 438/87

[242] BOA, DH, ŞFR, 439/105

[243] BOA, DH, ŞFR, 439/6

[244] Mareşal Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasyada ve İranda (1935'te Akademide Verilen Konferanslar)*, Ankara, 1936, s. 23. Fevzi Çakmak'ın 1936'da yayınlanan eserinde, Viladikafkas şeklinde yer alan bu isim, Generkurmay Başkanlığı tarafından 4 kişilik bir uzman ekibi tarafından gözden geçirilip 2005 yılında tekrar yayınlandığında Viladivostok olmuştur. (Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı-1935 yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Yay. Haz., Dr. Alb. Ahmet Tetik-Uzm. Sema Kiper-Uzm. Ayşe Seven-Uzm. Y. Serdar Demirtaş, Ankara, 2005, bkz. s. 25). Alev Alatlı'dan Vladikavjaz isminin "Kafkas'a hükmet" Vladivostok'un da "Doğu'ya hükmet" anlamında bir

kolordunun iki piyade tümeni, bir topçu tugayı ve bir süvari alayı ve kolorduya bağlı diğer birlikleri vardı. III. Ordu, seferberlik hazırlıklarını tamamlamadan çok önce Ruslar, Kafkasya'daki ordusunu seferber durumuna geçirmişlerdi.[245]

Savaşın başlangıcında Ruslar, Kafkas ordusunun 2. Kafkas Kolordusuna bağlı 2. Kazak Süvari Tümeni hariç, 2. ve 3. Kolordularını Avrupa Cephesi'ne sevk etmişlerdi. Kafkaslarda 1. Kolordu ile[246] 1. ve 2. Kazak Süvari tümenleri, 2. Kafkas Ana Tugayı ile 4. Plaston Tugayı kalmıştı. Kars ve Batum müstahkem mevkileri de sefer durumuna göre takviye edilmişti. Kars ve Batum müstahkem mevkilerinde mevcut istihkâm bölüklerine ilave olarak birer istihkâm taburu daha oluşturuldu.[247]

Rus kolorduları, ikişer piyade tümeni ve bir süvari tümeninden oluşmakta idi. Bir Rus piyade tümeni; her biri dörder bölüklü dörder taburdan müteşekkil 4 alaydan oluşmakta, her alayın 8 tüfekli bir makinalı tüfek kıtası, bir keşif, bir muhabere, bir süvari muhabere kıtaları bulunmaktaydı. Ayrıca her piyade tümeninin iki topçu taburu vardı.[248] Buna göre; Rus tümeni top sayısı bakımından Türk tümeninden iki misli üstündü. Rus alayları dörder taburluk, Türk alayları ise üçer taburluktu.

Ruslar, hudut boyundaki birliklerinden bazıların biraz geriye çekip, daha büyük kuvvetler olarak yeniden organize ederken, hudut tahkimatlarını kuvvetlendirmesi, ana kuvvetleri Avrupa cephelerinde savaşırken Kafkasya'da Müdafaada kalacaklarını düşündürmekte idi. Fakat Ruslar Osmanlı-Alman gizli ittifakından haberdar olunca, Kafkas Ordusu'nu takviye etmeye başladılar. Kısa sürede Kafkasya'daki kaynakları kullanarak 1 piyade tümeni, 2 Plaston Tugayı, 14 ikmal taburu, 2 Gürcü Taburu ile Ermenilerden oluşan taburlar kurdu.

---

emir cümlesi olduğunu öğrenmemiz bizim konuya dikkat etmemizi sağladı. Nitekim, Viladivostok Uzak doğuda Rusya'nın Pasifik Okyanusu kıyısında Çin Halk Cumhuriyeti ve Kuzey Kore sınırlarına yakın bir yerdedir. Genelkurmay'ın yetkin uzmanlarının bu hatası, uzman heyetinde ekip başı olan Ahmet Tetik'in aynı eseri, başka bir adla tekrar yayınladığında da sürdürülmüştür. (Bkz. Fevzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da İran'da,* Yay. Haz. Ahmet Tetik, İstanbul, 2011, s. 33)

[245] Köprülü Şerif (İlden), *I. Dünya Savaşı Başlangıcında III. Ordu Sarıkamış*, Yay. Haz. Sami Önal, İstanbul, 1998, s. 42.

[246] Hakkı Altınbilek-Nacı Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı Cilt II Birinci Kitap*, Ankara, 1993, s. 64.

[247] Altınbilek-Kır, *age*, s. 64.

[248] Bâkî, *age*, s. 123. Her biri sekizer topa sahip üçer bataryadan oluşan topçu taburlar toplamda 48 topa sahipti.

Rus sanayii, söz konusu birlikleri süratle donatabilecek kapasiteye sahip olduğu gibi, ülke bu birlikleri bir baştan öbür başa sevk edebilecek demiryolu ağı ile örülmüştü. Kafkas Cephesi'nde; Batum-Tiflis-Bakü demiryolu ile Sarıkamış-Kars-Tiflis demiryolu, cephedeki birliklerin hem ikmali hem de bir yerden diğer yere nakli konusunda büyük kolaylıklar sağlamaktaydı. Ayrıca gerek Kafkasya'da gerekse ülkenin diğer bölgelerinde insan kaynağı boldu. Seferberlik esnasında süratle yeni birlikler oluşturabiliyor ya da savaşta verilen kayıplar nedeni ile mevcudu azalan birliklerini süratle takviye edebiliyordu. Kafkasya dışındaki kaynaklardan birlikler kurarak Kafkas cephesinde görevlendirmek üzere harekete geçen Ruslar, Türkistan'da asker toplayıp 2 kolordunun teşkiline başlamışlardı.[249]

Nitekim I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Kafkasya'dan Avrupa cephesine gönderdiği kuvvetlere denk bir kuvveti[250] kısa bir sürede Kafkasya'da toplayabildi.[251] Türkistan bölgesinde oluşturduğu 1. Türkistan Kolordusu'nu Avrupa cephelerine sevk ederken, 2. Türkistan Kolordusu'nu da Kafkas Cephesi'ne gönderdi. General Sabiserenko komutasındaki 2. Türkistan kolordusu; 12 taburluk kuvveti olan 4. Türkistan Avcı Tugayı ve 9 taburluk kuvveti olan 4. Türkistan Avcı Tugayından oluşmaktaydı

Kuvvetlerini cephenin ağırlık merkezi olarak gördüğü Kars-Sarıkamış mıntıkasında toplayan Rusların harp karargahında hakim görüş; *"Kafkasya'nın emniyetini sağlayabilmek, Türk arazisine intikal etmekle mümkündür"*[252] şeklinde özetlenebilir. Merkezde toplanan kuvvetlerini kanatlara sevk etmek için demiryolları ve şose yollarına güvenen Ruslar,[253] savaşın başlangıcında denizde de donanmaları sayesinde üstün durumdaydılar.

Savaşın başlangıcında Kafkas Cephesi'ndeki Rus Ordusu'nun savaş düzeni şu şekilde idi:

---

[249] Necati Ökse, *Inci Dünya Harbinde 3üncü Türk Ordusu Harekâtı*, s. 22.

[250] Belen, *age*, s. 100.

[251] Aynı şeyi Osmanlı tarafı için söylemek oldukça güçtü. Çünkü hem yeterli malzeme yoktu, hem de mevcut asker ve malzemeyi sevk edebilmek için Anadolu'nun doğusunda ne şose ne de demiryolu vardı.

[252] A. M Zayonçkovskiy, "Büyük Harb (1914-1918) Kafkas Cephesi (1)", Çev. Latif, *Askeri Mecmua*, S. 445- 479, bkz., s. 450.

[253] Savaş esnasında önemli sayıda kuvveti Bakü-Tiflis-Batum (Transkafkas) demiryolu sayesinde 1-2 gün içinde Kars'tan Batum'a ya da Batum'dan Kars'a sevk edebilmekteydi. Sarıkamış harekâtının başlangıcında, dağılan Rus kuvvetlerinin yerine, bu yollar kullanılarak kısa bir sürede Sarıkamış bölgesine yeterli kuvvet yığılmış ve savaşın gidişatı Rusların lehine çevrilmişti.

1. Batum Bölgesi: Seferberlik öncesinde Batum, müstahkem mevki idi. Burada General Yelshin kumandasında, 3. Kuban Plaston[254] Tugayı'nın 66. Tümen'ine bağlı 246. Piyade Alayı, 1. Plaston Tugayı'na bağlı 1. Kuban Plaston Taburu, 2 bölüklü 1 istihkâm taburu, 66. Top Tugayı'ndan 8 topluk 1 top bataryası 1 süvari bölüğü ve bahriye müfrezesi bulunmaktaydı.[255]
2. Oltu Bölgesi: General Stomin'in (İstomin) kumandasında; Oltu bölgesinde, Oltu-Narman, Oltu-Kaleboğazı istikametinde harekâtta bulunmak üzere 8,5 piyade taburu, 7 süvari bölüğü, 1 istihkâm bölüğü, 24 toptan oluşan 1 top taburu vardı.[256] Bu kuvvetleri 20. Tümen'in 1. Tugayı, Gorskomazoroski Kazak Alayı, 20. Tümen'den 1 top taburu olarak tanımlayabiliriz.
3. Sarıkamış Bölgesi: General Berkman komutasında, 24 taburluk bir kuvvet bulunuyordu. Bu kuvvetin yanı sıra 24 Kazak süvari bölüğü ve 92 toptan oluşan bir kuvvet daha vardı.
4. Kağızman Bölgesi: General Perjevalsky komutasında altı tabur ve altı kazak süvari bölüğünden oluşan bir kuvvet vardı.
5. Erivan Bölgesi: General Abasiyef komutasında; 14 tabur, 32 top ve 24 Kazak süvari bölüğünden oluşan bu kuvvet, Erivan-Tiflis istikametini örterken, Eleşkirt Vadisi'ne doğru hareket edecekti.
6. Makü Bölgesi: General Nikolayev Komutasında bir tabur 4 top ve 12 Kazak süvari bölüğünden oluşan bu kuvvet, Doğubayazıt-Van istikametine doğru harekete geçecekti.
7. Azerbaycan Bölgesi: General Çernozubof komutasında 7 tabur, 24 top ve 24 Kazak süvari bölüğünden oluşan bu grup Azerbaycan'da düzeni sağlamak ve Rus ordusunun sol yanını tutmakla görevli idi.[257]

Savaş başladığında Sarıkamış, Kağızman ve Erivan gruplarına bağlı birlikler sınırı geçecek ve Türk kuvvetlerine saldıracaktı.

[254] Plastonlar yaya Kazak askerlerinden oluşmakta idi.
[255] Akbay, *age*, s. 237.
[256] Altınbilek-Kır, *age*, s. 95; Belen, *age*, s. 101.
[257] Akbay, *age*, s. 232.

1.3.3. Rus Ordusu'nun Koordinasyonu ile Ermenilerin Kafkas Cephesi'ndeki Faaliyetleri

13 Haziran - 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında toplanan Berlin Kongresi'nde alınan kararlar ve varılan anlaşmalar, Büyük Güçlerin rekabetinde yeni alanlar açmıştı. Son döneminde Osmanlıyı derinden etkileyen Ermeni Meselesi de bu sürecin ürünü idi. Kongre sonrası elde kalan Osmanlı toprağında yaşayan Ermeniler yeni akım ve teşkilâtlarla tanışmış ve bunların etkisinde kalmıştı. Aynı şekilde Osmanlı devleti ve toplumu da bu gelişmelerden olumsuz olarak etkilenmişti. İç isyan veya terör olaylarının yanısıra, vaziyet Ermeni ihtilal örgütlerinin Balkanlarda askerî okullar kurmalarına ve bu okullarda yetişen Ermeni teröristlerin Balkan komitacıları ile ilişkilerinin Balkan Savaşı'nda Osmanlı Ordusuna karşı savaşanlar arasında Ermeni gönüllü birliklerinin bulunmasına kadar uzanmıştı.[258]

Balkan Savaşı için seferberlik ilan edildiğinde, çeşitli şehirlerdeki askerî okullarda eğitim alan grupların Sofya'ya çağrılarak Atranik Ozanyan ve Garegin önderliğinde Bulgar Ordusunda hizmet vermek için gönüllü olmaları temin edilmişti. Bulgar Genelkurmayı; her mesleğe mensup 300 gönüllüden oluşan Ermeni birliğini, Ermeni subayları yönetiminde ve Ermeni bayrağı taşıyan bir bölük olarak organize etmiş, Makedonya-Edirne Gönüllüleri Ordusunun 12. Kırklareli taburuna bağlı 3. Tugay emrine vermişti. Savaş sürecinde birçok defa çatışmaya giren bölük, en son Tekirdağ-Şarköy bölgelerinde görev yapmış, birçok katliama da imza atmıştır.

Bu uygulamanın hamisi olan aynı Çarlık idaresi, Osmanlı tebaası olan halkların savunucusu rolü ile ayrılıkçı milliyetçilikleri kışkırtırken, kendi tebaası olan halkları Rus kanunlarının sağladığı haklardan daha fazlası için faaliyet gösterdikleri zaman, suçlu addederek cezalandırıyor ve sürgüne gönderiyordu. Bu durum; I. Dünya Savaşı öncesi alabildiğine kışkırttığı, iç isyan çıkartmaları için silahlandırdığı Ermeni grupları için de geçerliydi.

19. yüzyılın son ve 20. yüzyılın ilk yıllarında Rus Çarlığı, Kafkasya'daki politikalarını Rus kolonizasyonunu yayma ve Ermeniler gibi batı ile ilişkileri olan toplulukların sosyal ve siyasî etkinliklerini azaltma şeklinde düzenlemişti. Kafkasya'da nüfusu artan ve batılılarla yaygın ilişkileri olan Ermenilerin, otonom veya bağımsız bir Ermenistan talebi, değişik etnik gruplardan oluşmuş olan çarlıkta olumsuz etki yapacağı için tedirginlik yaratmaktaydı. Nite-

[258] Bu konuda bkz. İbrahim Kamil, "1. Balkan Savaşı ve Bulgar Ordusunda Ermeni Bölüğü", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 51, (Güz 2016), s. 1-18.

kim, Rus toprakları içindeki Ermeniler arasında faaliyet gösterirken, bu çizginin dışına çıkmış olan Taşnak Partisi[259] üyeleri de cezalandırılmış ve sürgüne gönderilmişti.[260]

I. Dünya Savaşı öncesinde Doğu Anadolu'da yaşanan olaylara bakarsak, Rusya'nın öncelikle Kürt aşiretlerini silahlandırarak Ermenilere saldırttığını, Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'un da İstanbul'a müracaat ederek Ermeni halkını korumak için nizamî birlikler gönderilmesini istediğini, İttihatçı yönetimin de en seçkin idareci ve askerlerini bölgede görevlendirdiğini söyleyebiliriz. Bu görevlendirmelerde Van Valiliğine Tahsin (Uzer) Bey (Fotoğraf: 58), Başkale ve daha sonra Hakkari Mutasarrıflığına Enver Paşa'nın Eniştesi Cevdet Bey (Fotoğraf: 70),[261] Van Jandarma Kumandanlığına da Enver Paşa'nın amcası olan Binbaşı Halil (Kut) Bey (Fotoğraf: 19) gibi kendini ispat etmiş birçok isime görev verilmişti. Bitlis Valisi Mazhar Bey yeterli olmadığı için değiştirilerek yerine Siirt Mutasarrıfı Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey (Fotoğraf: 72)[262] atanmıştı.

Nizamî birliklerin, Ermenilerle birlikte Kürt yağmacılara karşı müşterek harekât yürütmesi, savaşın çıkmasından yaklaşık bir yıl önceydi ama bu gelişmeler sonucu, Doğu Anadolu'daki tüm Ermeniler, Ermeni tüccarlar vasıtasıyla silahlandırılmış ve Taşnak Partisi'nin koordinasyonuna girmişti. Rus Dış İşleri

---

[259] Taşnak Partisi (Ermeni Devrimci Birliği), İstanbul'da kuruldu. 1892-1896 yılları arasında örgütlenmesini Anadolu, İran, Rusya, Balkanlar, Mısır, Avrupa ülkeleri ve Amerika'da tamamladı. Üyelerinin çoğunu propaganda ve silahlı mücadele yapmak için Anadolu'ya gönderen örgütün Kars ve İran'da Anadolu'ya göndereceği silahlar için depo ve atölyeleri bulunmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin kaderinde büyük rol oynayan örgüt, Anadolu'da birçok isyan, tedhiş ve Müslüman katliamına damgasını vurmuştu.

[260] Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, T.C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniv. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2007, s. 24.

[261] Cevdet Belbez, İşkodralı Tahir Paşa'nın oğludur. Tahir Paşa'nın uzun süreli Van Valiliği sırasında Van'da doğmuştur. Tahsin Uzer'den sonra Van ve akabinde Adana ve Ankara valilikleri yapmıştır. Mütarekede İzmir'e yerleşmiş, İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürülmüş ve Malta'dan kaçmıştır. Son döneminde ticaretle uğraşmış ve 1955 yılında vefat etmiştir.

[262] 1881'de Yanya'da doğan Mustafa Abdülhalik Renda, Dahiliye Nezareti Müsteşarı olarak 1918 yılında mülkî olarak teşkilâtlanması için Batum'da özel olarak görevlendirilmişti. Daha sonra Halep Valisi olarak tayin edilmişti. Cumhuriyet döneminde TBMM'de 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. dönemlerde Çankırı Milletvekilliği yapmıştır. Maliye, Millî Savunma, Bahriye ve Devlet bakanlıklarının yanısıra 5, 6 ve 7. dönemlerde TBMM başkanlığı yapmıştır. 10 Kasım 1938 yılında Atatürk'ün ölümü üzerine 1 gün Cumhurbaşkanlığına vekalet etmiştir. 1957 yılında İstanbul'da vefat eden Renda, Ankara'da Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir. Renda hk. ayr. bkz. Cengiz Atlı, "Türk Siyasî Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdulhalik Renda", *History Studies*, C.6, s. 5, (Eylül 2014), s. 31-50.

Bakanı Sazanov ise Ermenilerin biraz belirsiz olan ruh halinin, tam bir Rus dostluğuna döndüğü haberleri ile zaferini kutluyordu.[263]

Ermeni hamlesi tamamen Sazanov'un planı idi. Tiflis'teki askerî kanata hakim olan gerilla savaşına daha uygun olan Kürt aşiretleri ile işbirliği tezini de Voronsov Daşkov'a art arda gönderdiği emirlerle rafa kaldırtmıştı.[264] Sazanov anılarını Ermeni meselesindeki suçlarının üstünü örtmek için kaleme almıştı. Fakat, Rusya'nın toplu bir savaş için henüz hazır olmadığı da ortada idi. Bu nedenle Rusya'nın stratejisini, Doğu Anadolu'da bölgesel kargaşayı kendi müdahalesine gerekçe oluşturacak derecede artırmak ve muhtemel büyük bir savaşta, Ortadoğu ve Akdeniz'e daha yakın bir konumda olmak üzere çizdiğini gelişmelerden okumak mümkündür.

1905 yılında Kafkasya Valisi olan Vorontsov-Daşkov, özellikle 1912 yılından sonra Çarlığın bölgedeki Ermeni politikasının değişmesi için oldukça etkin faaliyetler yürütüyor, yaklaşan savaş nedeniyle Osmanlı'ya karşı sadık müttefik olarak Ermenilerin desteklenmesi için çabalar sarf ediyordu.

Seferberlik nedeni ile Rus ordusuna katılan Ermeniler, değişik birliklere dağıtılarak, çeşitli cephelerde Rusya için savaşmaya gönderilmişti.[265] Ayrıca Rusların Kafkas ordusunda da her seviyede ve her mevkide Ermeni subayları vardı. Rus politikacılar, bir taraftan Türklere karşı büyük bir nefret besleyen ve harekât sahasını iyi tanıyan, benzer dil ve lehçeler konuşan, yerel halkla bağlantıları olan unsurları savaşta kullanmanın avantajını,[266] diğer taraftan da millî birimler kurmanın ayrılıkçı duyguların gelişmesine yol açabilme ihtimalini göz

---

[263] McMeekin, *age*, s. 185.

[264] McMeekin, *age*, s. 200.

[265] Antranik Ozanyan'ın hayatını yazan Çelebyan, resmî rakamlara göre Rus uyruklu Ermenilerin %13'ünün askere çağrılmış olduğunu ve savaş yıllarında Ermenilerin Rus ordusuna 250 bin asker verdiğini belirterek, Hovhannisyan'ın bu rakamı 150 bin, Barsamyan'ın 200 bin, Levon Çormisyan'ın ise 300 bin olarak gösterdiklerini yazmaktadır. Bkz. Aram Çelebyan, *Antranik Paşa*, Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek, İstanbul, 2003, s. 167. Çelebyan, Rus Ordusu'ndaki Ermeni askerlerin neden Kafkasya Cephesi'nde değil de Avrupa cephelerinde kullanıldığı sorusunu da tartışmaya açıyor ve Rusya'nın Ermenisiz bir Ermenistan istediğini belirterek Kafkasya'da bulunan Ermeni askerî gücünün kendi ulusal isteklerini dile getirdiği zaman Rusya'nın tatsız anlar yaşayabileceğine vurgu yapıyor. Bkz. *age*, s. 168. Doğan da, Rus ordusu verilerine göre I. Dünya Savaşı'nda Rus Ordusu'nda 300 bin Ermeninin bulunduğunu belirterek; bunların çoğunun Rus vatandaşı olan ve seferberlik emri ile göreve alınan Ermeniler olduğunu yazıyor. Bkz. Doğan, *agt*, s. 31.

[266] Rusların Kafkas Cephesi'nde Osmanlı'ya karşı kullandığı etnik unsurlar arasında Ermenilerin yanı sıra Rum, Nasturi ve Kürtler de vardı.

önünde tutuyordu.[267] Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Ermeni çetelerinden, daha çok istihbarat, sabotaj ve karışıklık çıkartarak Türk birliklerinin bir kısmını cepheden uzak bölgelerde meşgul etmek gibi görevler bekleniyordu.

Kont Vorontsov-Daşkov, 10 Ağustos 1914 tarihinde Türk olmayan unsurlara dağıtılmak üzere 25 bin tüfek ve 12 milyon merminin sağlanması için Savaş Bakanlığı'na başvurdu.[268] Bakanlar Kurulunun onay vermemesine rağmen reddettiği bu karar, fiilî olarak uygulandı. Sazanov'un Dış İşleri Bakanlığı ve Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya Naipliği sırasında, Ermeniler lehinde gevşemeye başlayan Ruslaştırma politikası, savaştan bir yıl önce, Ermenilerin Rusya tarafından himaye göreceği konusunda, Ermeni tebaasını cesaretlendirici adımlar atılarak yeni çizgisine oturmuştu.

Bu çerçevede siyaset ve terör faaliyetlerinden dolayı 1911 yılında tutuklanıp, Petersburg'da yargılanan ve cezaya çarptırılan Taşnaksutyun'un yaklaşık 160 yöneticisi, affedilip Kafkasya'ya dönmeleri sağlandı. Tiflis'te Ermeni Millî Bürosu kurulmuş, Anadolu'daki Ermenilerin silahlandırılması konusunda çalışmalar yapılmaya başlanmıştı.[269] Savaş başlamadan önce Anadolu'nun doğusunda, Rus konsolosları çeşitli faaliyetlere başlamışlardı.[270] Bölge şehirlerindeki konsolosluklarda görev yapan Rus subaylarının örgütledikleri bu tür faaliyetlerde genellikle Ermeni ve Rumlar görev yapıyorsa da, Doğu Anadolu'da bazen şeyh kılıklı kimseler, bazen de aşiretlerden gelen kişilerin faaliyetleri dikkati çekiyordu.[271] Cephe gerisinde, özellikle Ermeni çetelerinin faaliyetleri ses vermeye başladı.[272] Trabzon'dan bulunan ve Teşkilât-ı Mahsusa adına çalışan Yenibahçeli Nâ'il Bey; 23 Eylül tarihinde gönderdiği şifrede; Ermenilerin silahlanmak için gösterdikleri faaliyetlerden bahsederek, sadece Rusya içlerine

[267] Özdemir, Korganoff, s. 54.

[268] Doğan, *agt*, s. 26.

[269] A. B. Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları*, Çev. Arif Acaloğlu, 2. Bs., İstanbul, 2006, s. 70-87.

[270] I. Dünya Savaşı başlamadan önce Ruslar, bir yandan askerî hazırlıklarını yürütürken diğer yandan Osmanlı topraklarında karışıklıklar çıkartmak için faaliyet gösteriyordu. Bu faaliyetlerin en yoğun yürütüldüğü unsur hiç şüphesiz Ermeni, Nasturi ve Kürt Aşiretleri idi. Bu konularda bkz. İsrafil Kurtcephe, "I. Dünya Savaşı'nda Bir Süryani Ayaklanması", *OTAM*, S. 4, Ankara, 1993, s. 291-296.

[271] Rus istihbaratının sahil bölgesinde de casuslar örgütlediği, Türk kuvvetlerinin toplanıp taarruza geçmeden önce Rusların bunu hemen haber alıp Türk taarruzuna imkan vermemek için karşı taarruz başlatmasından anlaşılıyordu.

[272] Özder, *age*, s. 98. "Murgul'da köylülerin yakaladığı, Van'dan gelme 70-80 kişilik bir Ermeni grubu köylüler tarafından Batum'a götürülüp Ruslara teslim edilmiş, fakat Ruslar tarafından serbest bırakılmıştı. Yine İspir'in Sırakonaklar (Hodoçur) köyü bölgesine geçmek için çobanlara yol soran bir Ermeni grubu çobanlardan birini öldürmüştü."

sevk etmek için değil, memleketimizde isyan için örgütlenen ve silahlanan Ermeniler için de silaha ihtiyaç duyulacağını ve böyle bir durumda ne jandarma ne de seyyar jandarmalardan fayda gelmeyeceğini belirtmekteydi.[273]

Rusya saflarında savaşa katılmak isteyen Ermenilerden ayrımcılık faaliyetlerine katılmamak ve Rusya'ya sadakat isteyen Rus otoriteleri, savaşın iyice yaklaştığı hükmü ile politikalarında bazı değişiklikler yaptı. Çarlık yönetimi 23 Temmuz 1914 tarihinde Anadolu, Avrupa ve Amerika'dan gelecek Ermeni gönüllülerinin Rus Ordusu'na bağlı olarak kurulması kararlaştırılan Ermeni Lejyonlarına katılmasına izin verdi.[274]

Çar II. Nikola'nın Ermenistan'ın kaderinin Ermeni çıkarları doğrultusunda tayin edileceği şeklindeki kişisel açıklaması, Taşnakların toplantılarında aldığı kararların bütün Ermeni milleti adına alınmış kararlar olarak görülmesi ve Rusya'daki Taşnak bürolarının siyasî büro olarak faaliyet göstermesi gibi gelişmelerden sonra Rus yetkililerle Ermeni temsilcileri, Kafkasya Valiliği'nde özel bir toplantı yaparak anlaşmaya vardı.[275]

1914 yılı Ağustos ayı sonlarında, Kafkasya Cephesi Genel Kumandanı General Mişlayevski, Kafkasya Vali Vekili Peterson, Kafkas Askerî Bölge Kumandanı General Yüdenich, Tiflis Ermeni Cemaati Lideri Mesrob Episkopos Mesrop A. Khadisyan, Tiflis Belediye Başkanı A. Hatisov, Samson Harutyunyan, Antranik Ozanyan,[276] Ermeni Merkez Komitesi Başkanı S. Arütinov ve tanınmış Taşnak politikacı Dr. Zavriev'in katıldığı bu toplantıda;[277] Rus ordusunda, millî esasa dayalı[278] gönüllülerden oluşan Ermeni birliklerinin

---

[273] BOA, DH, ŞFR. 445/64

[274] Çelebyan, *age*, s. 166.

[275] Doğan, *agt*, s. 30-31.

[276] Haluk Selvi, "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara, 2003, s. 459-473.

[277] Çelebyan, *age*, s. 164.

[278] Ruslar, Doğu Anadolu üzerinden İskenderun'a ulaşma stratejisini Berlin Kongresi sonrası yayılma stratejilerinin ön sıralarına çıkarmıştı. Bu doğrultuda bölgede sadece Ermeniler değil, Nasturiler ve Kürtler üzerinde de çalışmalar yapmıştı. Bu çalışmaların meyvesi olarak I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından önce sadece Ermeni değil Kürt müfrezeleri oluşturup İran üzerinden Van bölgesine taarruz ettirmiştir. Bu müfrezelerin en önemlisi aşiret reisi Abdürrezzak komutasında 500 silahlı Kürt'ün daha Türk-Rus savaşı başlamadan birkaç gün önce Çaldıran'a saldırarak harekete geçmesidir. Amaçlarını Ermenilerle işbirliği halinde Türkleri Kürdistan'dan kovmak olarak açıklayan bu gruba Ermenilerle birlikte Van'a yürüme emri verilmişti. (Bu grup ile ilgili belgeler için bkz. Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*, İstanbul, 2012, s. 93, 95-96.)

kurulması[279] ve bu birliklerin savaş giderlerinin Rus hazinesinden karşılanmasına karar verilmiştir.[280]

Bu anlaşmanın Ermeni tarafı, Tiflis'teki Ermeni Ulusal Bürosu idi. Üyelerinin çoğu Taşnak taraftarı olsa da Hınçaklar ve Ramgavarlar da bu harekete destek veriyordu.[281] Savaşa hazırlık döneminde yürütülen propagandalarla, Anadolu'daki Ermeniler silahlandırılıp, Osmanlı Ordusu'nu arkadan vurmak üzere çeteler halinde örgütlendi. Ayrıca tamamı Türkiyeli Ermenilerden olmak üzere önce 4 Ermeni taburu teşkil edilip silahlandırıldı. Bu taburların başlarına Türkiyeli Ermenilerden 4 Ermeni nasp ve tayin edildi.[282]

Vorontsov-Daşkov'un özerklik vermek vaatleri ile harekete geçirdiği Ermeniler; 26 Kasım 1914'te Tiflis'e gelen Çar II. Nikolay'ın, Ermeni kilisesini ziyareti ardından 29 Kasım'da görüştüğü Ermeni Baş Patriğine; *"Tüm arzularınız gerçekleşecek"* vaadi ile daha da cesaretlenmişti.[283]

Taşnak Partisi yöneticilerinin, Rusya saflarında savaşa katılma kararı[284] ve Ermeni milleti adına seferberlik ilan etmesi üzerine, Taşnakların öncülüğünde Kafkasya valisi ile imzaladığı anlaşmaya göre kurulan bu yeni örgütlenmede Hınçak Partisi'nin üyeleri de gönüllü olarak katılırken,[285] başta Marsilya olmak

---

[279] Ovanes Kaçaznuni (Ermenistan'ın İlk Başbakanı), *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok* (1923 Parti Konferansı'na Rapor), Çev. Arif Acaloğlu, 17. Bs., İstanbul, 2007, s. 33. İkinci aşamada lejyonlar Ermeni Avcı Taburlarına dönüştürüldü, üçüncü aşamada bu millî taburlar tek bir kumandanlıkta toplandı ve savaşın sonunda iki kolordudan oluşan bir Ermeni Ordusu kurularak Doğu Anadolu'da Ermeni askerî yönetimi kuruldu ve katliamlara imza atıldı.

[280] Taner Yurtsever, *General Korganoff'un "La Participation des Armenien a la Guerra Mondial Sur Le Front Caucause (1914-1918)" Adlı Kitabındaki Kayıtların Türk Arşivlerindeki Belgelerle Mukayesesi*, T.C. İnönü Üniv. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s. 8.

[281] Çelebyan, *age*, s. 166.

[282] Maslofski, *age*, s. 31.

[283] Çelebyan, *age*, s. 165.

[284] 1914 yılı Haziran ayında Taşnak Partisi, Erzurum'da 8. Genel Delege Kurultayı'nı toplamıştı. İttihat ve Terakkî temsilcilerinin bu toplantıya katıldığı iddiaları varsa da bu doğru değildir. Bu görüş için Bkz. Halil Kemal Türközü, "Taşnak Partisinin 8nci Kongresi", *B.T.T.D.*, s. 12, İstanbul, 1986, s. 68-73. Yetkililer, bu toplantıyı, toplantı sonrası Erzurum'dan ayrılmayan bazı delegeleri ve bu delegelerin Rus Konsolosluğu ile görüşmelerini yakından izlemekteydi. Bu toplantının sona ermesinden yaklaşık 20 gün sonra Erzurum'a ulaşan Dr. Bahattin Şakir Bey, Erzurum'daki Taşnak temsilcilerinden Vramyan, Malumyan (E. Aguni) ve Rostom ile bir görüşme yapmıştır. Kongrede Taşnakların savaşta tarafsız kalacağını belirtmesine rağmen, Tiflis'te Ruslarla anlaşma imzalayarak Rusların yanında yer alacağının anlaşılmasından sonra, Dr. Bahattin Şakir Bey; yurtdışından geldikleri ve kongre sona erdiği halde Erzurum'dan ayrılmayan delegeleri, kolluk kuvvetleri vasıtasıyla hudut dışına çıkarttırmıştır.

[285] Doğan, *agt.* s. 30.

üzere Avrupa, Mısır, Bulgaristan, Romanya ve Amerika'dan birçok Ermeni gönüllü Kafkasya'ya gelmeye başladı.

Osmanlı topraklarında faaliyet göstermek üzere organize edilen Ermeni çeteleri ile seferberlik nedeni ile Osmanlı Ordusu'nda göreve çağrılan Ermeni gençleri, bu gelişmeler üzerine silahları ile birlikte[286] Anadolu'dan Rus topraklarına geçerek Rus ordusunda oluşturulan gönüllü Ermeni birliklerine katıldı.[287]

Tiflis'te imzalanan anlaşma ile 1914 yılı Eylül ayı sonunda kuruluşu tamamlanan[288] özel Ermeni birliklerinin hepsi de askerliğe elverişli ve çetecilik tecrübesi olan Ermeni gönüllülerden oluşuyordu. Daha önce Ermeni milliyetçiliği yapmak suçu ile sürgüne gönderilen ve affedilenlere de yeni görevler verildi.[289]

Burada bahsedilmesi gereken en önemli husus, çetecilerin yanı sıra Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Erzurum Milletvekili olan Karakin Pastırmacıyan'ın[290] da bu kampanya çerçevesinde Rus saflarına geçenler arasında olmasıdır. Osmanlı'nın seferberlik uygulamasında silah altına çağırdığı Ermeni gençlerini, III. Ordu'da görevli tüm Ermeni asıllı asker ve subayları etrafına toplayan Pastırmacıyan ve beraberindekiler yolları üzerindeki Türk köylerini yakarak Rus saflarına geçmişti.[291]

Osmanlı Arşivi'nde bulunan 9 Şubat 1915 tarihli bir belge, savaş başladığı zaman Rus Ordusu saflarında Osmanlı'ya karşı savaşmış ve çetesiyle birçok katliama imza atmış olan Karakin Pastırmacıyan'ın bu faaliyetleri hakkında bilgi vardır. Buna göre; Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Erzurum mebusu olan

---

[286] Perinçek, *age*, s. 152. *"62. Nolu Belge Trabzon'dan Batum'a yanlarında 5 tüfek 1.000 mermi ile gelen 7 Ermeni hakkındaki yazışmadır."*

[287] Perinçek, *age*, s. 94, 98, 101, 102-113, 154, 174, vd.

[288] Çar II. Nikolay, 17 Eylül1914 tarihinde Ermenilere gönüllü birlikler oluşturması çağrısında bulunmuştur. Bkz. Mehmet Perinçek; *Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, İstanbul, 2006, s. 58.

[289] T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 C. 1*, Ankara, 2005, s. 31. Genelkurmay Ermeni Belgeleri arasındaki 13 Eylül 1914 tarihli belgeye göre; 1912 yılında siyasî faaliyetleri nedeniyle 101 sene hapse mahkûm edilip Sibirya'ya sürülmüş olan Gümrü Ermenilerinden Aramays, serbest bırakılmış ve yeni görev verilerek Kars'a gönderilmişti.

[290] Karakin Pastırmacıyan 1873 yılında Erzurum'da doğmuştur. Erzurum'da Sansaryan Mektebini, Fransa'da Ziraat Mektebini ve Cenova Üniversitesini bitirmiştir. Maden mühendisi iken aday olup 16 Kasım 1908 tarihinde Erzurum Mebusu seçilmiş, 1914'te de mebusluk görevine devam etmiştir. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyet'e Geçiş Süreci I. Ve II. Meşrutiyet II. C. Ayân ve Mebusân Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, Ankara, 1998, s. 361. Bu konuda Bkz. BOA, DH, ŞFR. 460/93. *Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne şifre 247*

[291] Rafael de Nogales, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, Çev. Vedii İlmen, İstanbul, 2008, s. 47.

Karakin Pastırmacıyan 500 Ermeni fedaisiyle birlikte bugün Ağrı il merkezi olan Karakilise'ye (Karaköse) gelmiş ve Kılıçgediği çarpışmalarına katılmıştı. Taşnakların Doğubeyazıt bölgesinde ki reisi olan Süren Pastırmacıyan da çetesiyle bölgedeki çatışmalara katılmış ve kuvvetleri Ağrı, Doğubeyazıt, Tutak ve Eleşkirt kazalarından 600 kadar Müslümanı katletmişler, bu çatışmalarda 400 kadar çeteci de değişik çatışmalarda ölmüştü. Rusların çekilmeleri üzerinde bu kazalarda mevcut 50 Müslüman, 20 Ermeni köyü yakılmış, kalanları da metruk bir hale gelmişti. Köylerde ne Ermeni ne de Müslüman halk kalmamıştı. Çatışmaların tamamında 1000 kadar Ermeni ölmüş ve kalanı Rusya'ya firar etmişti.[292]

Hazırlıkları aylar önce başlayan ve 1914 yılının Eylül ayında açıklanan Ermeni Lejyonları, 4 ayrı birlik halinde örgütlendi.[293] Ermeni lejyon birliklerinin ilk aşamada savaşçı mevcudu 2.500 asker ve 600 yedek personeldi.[294] Bu 4 Ermeni Lejyonunun[295] başına Taşnak Partisi'nin, çetecilik ve terör hareketleri konusunda ustalıkları ile tanınmış Antranik,[296] Dro,[297] Hamazaspe[298] ve Keri atandı.[299]

---

[292] BOA, DH, ŞFR, 460/93. Bu bilgiler Bâyezîd mutasarrıf vekili Rızâ Bey'in bizzat şahitlik ettiği olayları bildirmesi ile elde edilmiştir.

[293] Bu 4 lejyondan başka, daha önce Hınçak Partisi tarafından oluşturulmuş 600 kişilik bir grup Rus ordusu emrinde hizmet görmektedir. Doğan, *agt*, s. 31.

[294] Yurtsever, *agt*, s. 9. Çelebyan, bunların sayıları için *"Başlangıçta 3.082 kişiydiler. Bunların sayıları 1915 sonbaharında 5 bine kadar ulaştı"* diye yazmaktadır. Bkz. Çelebyan, *age*, s. 171.

[295] Burada kast ettiğimiz Rusya dışından ve Kafkas Cephesi'nde Türklere karşı savaşmak üzere gönüllü gelenlerden oluşturulan ve ayrı bir komite (Ermeni Millî Bürosu) tarafından koordine edilen birliklerdir. Rusya bu statüdeki birlikleri belli bir ölçüde tutmak için azamî gayret göstermiş, savaşmak için gelenleri öncelikle savaşta mevcudu azalan lejyonların eksiklerini tamamlamak için kullanmıştır.

[296] Şebinkarahisar'da 1865 yılında doğan Antranik, 1885 yılında kurulan ihtilal örgütüne katılmıştır. İlk cinayetini 1890 yılında babası ile tartışan bir Türk'ü öldürerek işleyen Antranik, İstanbul'da Hınçaklarla tanışır. Ermeni davasına hizmetine burada bir Türk polis şefini öldürerek devam eder. Batum'da Taşnaklara katılan Antranik'in bundan sonraki faaliyetleri Van bölgesinde devam eder. 1899 yılında bölgede çete reisliğine yükseldikten sonra, cinayetler serisine Türk ve Kürtlerin yanı sıra Osmanlı ile işbirliği yanlısı olan Ermenileri de katarak devam eder. Balkan savaşlarında Bulgar Ordusu ile birlikte Osmanlılara karşı savaşır. Rus hizmetine girdikten sonra da Azerbaycan bölgesinde birçok Türk katliamına imza atar. Antranik'in hayatı ve faaliyetleri için bkz. Çelebyan, *age.*

[297] Drastamat Kanayan

[298] Hamazaspe Srvandsyants

[299] Maslofski, *age*, s. 30-31; Yurtsever, *age*, s. XX. Korganof'un, kitabının birinci bölümü *"Ermeni Komitalarının Kuruluşu"*, 2. Bölümü de *"Ekim 1914-Ocak 1915 Tarihleri Arasında Savaşın Birinci Safhası"* başlığını taşır.

Başlangıçta bu lejyonların Kafkas Cephesi'nde, farklı bölgelerdeki gruplara dağıtılarak, keşif, istihbarat ve sabotaj işlerinde kullanılması ve savaşta öncü olması uygun görüldü. Ermeni Lejyonlarının farklı bölgelere dağıtılması Rus Çarlık yönetimine hakim olan endişenin devam ettiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Fakat gelişen savaşın ileriki yıllarında bu birlikler daha da geliştirilmiş ve tek kumanda altında Ermeni Ordusu haline dönüştürülmüştür.

Başında Antranik'in bulunduğu 1. Lejyon, başlangıçta 1.200 mevcutla,[300] Osmanlı–İran sınırında, Rus Kafkas Ordusu'nun Azerbaycan grubunda görev almış, Culfa ve Tebriz bölgesinde, İran-Başkale-Van üçgeninde faaliyetlerde bulunmuş, Kotur'un işgali ve Van'ın üzerine yürünmesi gibi görevler yapmıştır. Sebuh ve Muşlu Smpad, Antranik'in iki yardımcısıydı.

Dro'nun kumanda ettiği 500 mevcutlu 2. Lejyon, 1914 yılı Kasım ayında Iğdır'dan hareketle Beyazıd-Bekri-Van istikametine hareket etti. Gavri Şami kasabası civarında Türk birlikleri tarafından kuşatılan 2. Lejyon çatışmalarda oldukça fazla zayiat verdi. Bu çatışmalarda Dro ağır bir şekilde yaralanınca yerine Hego geçti.[301]

Hamazaspe'nin kumanda ettiği ve General Prjevolsky'in I. Piyade Tugay'na bağlı olarak görevlendirilen 500 mevcutlu 3. Lejyon, Kağızman-Eleşkirt-Malazgirt-Bitlis bölgesinde faaliyet göstermiş, 6 Kasım 1914'te Alagez kasabasında Kürtleri katletmiştir. Sarıkamış Harekâtında Rusların sol kanadında görev yaparken Ruslara büyük yarar sağlayan 3. Lejyon, daha sonra Van-Bitlis bölgesinde harekâta katılmıştır. Bu Ermeni kuvvetine Filibeli Hilmi Bey ve Ebulhindili Cafer (Erçikan) Bey (Fotoğraf: 55) kumandasında 40 kişilik bir Teşkilât-ı Mahsusa müfrezesi tarafından Çaldıran Tepesi'nde taarruz edilmiş ve ustaca bir manevra ile büyük zaiyyatlar verdirilerek geri püskürtülmüştü. Cafer Bey anılarında; *"Bu çatışmada bizim müfrezenin iki yaralısı olmasına rağmen eski Osmanlı mebusu ve Ermeni teröristi Pastırmacıyan yaralanmış, grubun komutanı olan Hamazaps*[302] *ise öldürülmüştü. Hamazaps'ın cesedi Tiflis'e götürülmüş ve orada defnedilmişti. Müfrezemiz daha sonra Pasinlerin Yağan köyüne çekilmiştir"* diye yazmaktadır.

Bunlardan başka Beşinci bölük Vartan komutasında Van yolunu tutmuştu. 1915 yılında kurulan İşhan Arutyan ve 1.500 kişilik Krikor Avşaryan (Avşarov) ve 350 kişilik Bandukht'un grupları savaşta etkin roller oynamıştı. Avşarov

[300] S. Vratsyan'a göre 1.500 mevcut.
[301] Doğan, *agt*, s. 35.
[302] Doğan, *agt*, s. 36.

Grubu Sarıkamış ve Pasin ovasında çetin çarpışmalarda bulunmuş ve Avşarov bu çatışmalarda öldüğü için yerine Hayk Pijişyan geçmiştir.[303]

Erzurumlu Keri'nin kumanda ettiği 4. Lejyon ise Sarıkamış-Gare-Köprüköy-Erzurum bölgelerinde faaliyet göstermiş[304] ve Sarıkamış harekâtının başarısızlığa uğramasında etkin olan çatışmalar yapmıştır.

Bu lejyon konusunda III. Ordu'ya gelen istihbaratta; Oltu, Kars, Sarıkamış ve Trabzon'dan firar eden Ermenilerden 1.500 kişilik bir süvari grubu teşkil olunarak, bunun bininin Beyazıt ve civarına geçmek üzere Iğdır bölgesine ve beş yüzünün de Hodiçor[305] bölgesine gitmek üzere Oltu'ya gönderildiği bildirilmekteydi.[306]

8 Ekim 1914 tarihinde Trabzon valiliği gelen istihbaratları değerlendirerek İstanbul'a gönderdiği raporda Osmanlı ve Rus Ermenilerinden müteşekkil 800 kişilik bir çetenin Ruslar tarafından silahlandırılarak Artvin tarafına gönderildiği bildirilmişti.[307]

Karaurgan'dan Ağveren'e gelen 4. Lejyon, şiddetli çatışmalardan sonra Rusların General Stomin komutasındaki Oltu grubu ile birlikte hareket etmek üzere Narman üzerine gönderildi. Taarruzla Livasor (Görgülü) köyüne giren 4. Ermeni Lejyonu, Ekrek'e (Demirciler) doğru ilerleyişini devam ettirdi.

2. Türkistan Kolordusu ile Stomin grubu arasında irtibatı da sağlayan 4. Ermeni Lejyonu, Türk kuvvetlerinin Sarıkamış Harekâtı esnasında yapmış oldukları taarruz üzerine Narman'a çekilmek zorunda kaldı. Fakat Türk taarruzu neticesi Narman Ruslar tarafından boşaltılmış, 4. Ermeni Lejyonu da çember içinde kalmıştı. Dağlık bölgede sıkıştırılan lejyan, Türk birliklerinin çemberinden çıkmak için iki kola ayrılmış ve fazla zayiat vererek Sarıkamış ve Göle'ye (Merdenek) ulaşmıştı.

Sarıkamış'taki çatışmaların tüm safhalarına katılan 3. ve 4. Ermeni Lejyonları dağlık bölgedeki Türk kuvvetlerinin yeri, durumu ve hareket istikametleri konusunda Rus ordusu için gerekli olan istihbaratı sağladıkları gibi, çok zayiat vermelerine rağmen Rus takviye kuvvetleri gelene kadar direnmeye devam etmişler ve Sarıkamış'taki Rus birliklerinin sağ ve sol kanatlarını korumuşlardı.[308]

---

[303] Çelebyan, *age*, s.172.

[304] Hınçak Partisi tarafından kurulan 600 kişilik bir Ermeni gönüllü birliği daha oluşturulmuştu. Fakat bu birlik Ermeni Millî Bürosuna değil direkt olarak Rus yönetimine bağlanmıştı.

[305] İspir'e bağlı Sırakonaklar ve Çamlıkonak köyleri.

[306] *Genelkurmay Ermeni Belgeleri C. 1*, s. 98.

[307] Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s. 202.

[308] Doğan, *agt*, s. 37.

Bu dönem içinde 156 ölü ve 743 yaralı veren Lejyonlar mevcutlarının %36'sını kaybetmelerine rağmen direnme ve savaşma nitelikleri ile Rus ordusunun moralini yükseltmiş ve Rus generalleri tarafından birçok takdirname ile taltif edilmişlerdi.[309]

İlk aşamada Kafkas Cephesi'ndeki Ermeni Lejyonlarının örgütlenmeleri ile ilgili bazı eksiklikler söz konusu olsa da verimli oldukları gerekçesi ile 1915 baharında Vardan komutasında 5. Lejyon, Kirkor Avşaryan komutasında 6. Lejyon kurulmuş, mevcut Lejyonların asker sayısı artırılmıştı ve 1.000'er kişiden oluşan lejyonlar olarak Avcı Taburu (Drujina) seviyesine çıkartılmışlardı.

Toplam sayıları 6.000'e ulaşan Ermeni lejyonerler, kısa bir süre dinlendikten sonra tekrar ordu saflarına gönderildiler. 2, 3, 4 ve 5. Lejyonlar, Vardan'ın komutası altında oluşturulan ve Araratyan Zorahumb adlı yeni birliğe dahil oldular. Bunun en önemli nedeni lejyonerlerin bu bölgeyi çok iyi tanımaları idi. Bu yeni organizasyonda 1. Lejyon yine Azerbaycan grubuna bağlı olurken, 6. Lejyon da General Baratof'un komuta ettiği Sarıkamış grubunun emrinde kaldı.

Daha sonra İşkhan Arutyan komutasında 7.'si de kurulan Ermeni Lejyonları tümen kumandanı yetkisiyle donatılmış olan 1. Tugay emrinde toplanmış, Rusların Doğu Anadolu'yu işgalini temin etmek uğruna savaşmışlardı. Savaşın sonuna doğru da Rus ordu birlikleri dağılarak bölgeden çekilirken yerlerini Ermeni ordusunun birliklerine bırakmışlardı.

[309] Yurtsever, *agt*, s. 13, 19-20.

İkinci Bölüm

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu, Organizasyonu ve Savaşa Girmesi

2.1. Teşkilât-ı Mahsusa ve Kafkasya Misyonu

2 Ağustos 1914 günü İstanbul'daki Alman Elçiliğinde, Almanlarla gizli bir ittifak imzalanmış, ardından seferberlik ilan edilmiş, aynı günün akşamı, İttihat ve Terakkî Partisi Merkez-i Umumîsinde yapılan bir toplantıda, özel ve gizli bir teşkilât kurulmasına karar verilmişti.[1] Genelkurmay İstihbarat Dairesi'nde Müdür Yardımcısı olan Binbaşı Kâzım (Karabekir) teşkilâtın kuruluşunu şu sözlerle anlatır: *"Seferberliğin ilan ve Millet Meclisi'nin tatil edildiği gün, Merkez-i Umumîde Enver ile Talat'ın arzu ve muvaffakıyetleriyle bir içtima yapılarak, ordularımızın düşman memleketlerindeki hareketlerini kolaylaştırmak için teşkilâta başlamaya karar verdiler. Bu teşkilâtın adına da 'Teşkilât-ı Mahsusa' dediler."* Teşkilât-ı Mahsusa'nın çalışma ve organizasyonu hakkında birçok şey söylenip yazılmasına rağmen,[2] bu teşkilâtın kuruluş tarihi, amacı,

---

[1] Kâzım Karabekir, *I. Dünya Savaşı Anıları, Cihan Harbine Neden Girdik? Cihan Harbine Nasıl Girdik? Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik: Irak Cephesi Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 144. Bu konuyu Mütareke döneminde İttihat Terakkî, Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılandığı zaman, savunma avukatı olan Arif Cemil de şu sözlerle teyit eder: *"Seferberliğin ilan edildiği günün gecesi İttihat Terakkî Cemiyeti Merkez-i Umumîde mühim bir içtima akt etmiş ve bunda, en yakın bir atide tatbik edilmek üzere, gayet şumûllü bir karar verildi. Bu karar, ister umumi harbe iştirak edelim, ister etmeyelim, ordularımızın ilerde düşman topraklarındaki hareketlerini kolaylaştırmak için bir Teşkilât-ı Mahsusa vücuda getirilmesini istihdaf ediyordu (hedef alıyordu)."* Bkz. Arif Cemil, *age*, s. 9.

[2] Philip Hendrick Stoddard, *The Ottoman Government and Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa*, Princeton University Doktora Tezi, New Jersey, 1963 (Türkçe çev.: P. H. Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsusa*, Çev. Tansel Demirel, İstanbul, 1993); Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilât-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1962; Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Mit'e*, İstanbul, 1999; Ergun Hiçyılmaz, *Belgelerle Teşkilât-ı Mahsusa ve Casusuluk Örgütleri*, İstanbul, 1979; Ergün Hiçyılmaz, *Yemin Billah Önce Vatan Teşkilât-ı Mahsusa*, İstanbul, 2014; Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, İstanbul, 2001; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, 3. Bs, Yaz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1969; Polat Safi, *The Ottoman Special Organization-Teşkilât-ı Mahsusa: An Inquiry Into Its Operational and Administrative Characteristics*, Bilkent Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara, 2012; Polat Safi, *The Ottoman Special Organization-Teşkilât-ı Mahsusa: A Historical Assessment With Particular Reference to Its Operations Against British Occupied Egypt (1914-1916)*, Bilkent Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara,

kadroları ve faaliyetleri konusunda bilinenler çok az,[3] yorumlar ise pek sağlıklı değildir. Bu nedenle konumuz kapsamında eldeki doğru bilgileri aktardıktan sonra Teşkilât-ı Mahsusa'nın durumunu açıklayacağız.

Dönemin en önemli tanıklarından olan Arif Cemil, kitabının giriş kısmında; *"Teşkilât-ı Mahsusa'nın iç yüzünü anlayabilmek için, İttihat ve Terakkî'nin iç yüzünü bilmek gerekir"* şeklinde bir açıklamada bulunur.[4] Bu Teşkilât-ı Mahsusa'yı anlayıp, açıklayabilmemiz için elimizdeki en önemli formüldür. İttihat ve Terakkî'nin[5] faaliyetlerini gizli olarak yürüttüğü dönemde, teşkilâta girenlere ne şekilde çalışacağı sorulurdu. Tercih edilecek iki şıktan biri *fedai* idi.[6] Tercihi fedai olanlar, bu kapsamda birçok faaliyette bulunmuştur. Fedailerin (Fotoğraf: 7), cemiyete bağlı ayrı bir örgütlenmesi ve yönetmeliği vardı. İttihat ve Terakkî ile ilgili yazılanların çoğu da bu fedakârânın hikayesidir.[7]

Gerçekte bu fedakârân, yıkılmakta olan imparatorluğu ayakta tutmak için her şeyini ortaya koymuş olan Osmanlı'nın son nesli idi. 10 yıllık savaş sürecinde birçok kırılma yaşanmış ve Cumhuriyeti kuran kadro da bu fedakârânın aralarından süzülüp gelmiştir. Teşkilât-ı Mahsusa için yazılan eserlerin tümüne yakını Teşkilât-ı Mahsusa'yı bu fedakârâna temellendirmekte ya da özdeşleştirmektedir. Bu doğru, ancak Teşkilât-ı Mahsusayı açıklamak için yetersiz-

---

2006; İhsan Aksoley, *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kuvâ-yi Milliye'ye*, Yay. Haz. Hüseyin Hastaş, İstanbul, 2009; Ahmet Tetik, *Teşkilât-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkiyye Dairesi) Tarihi C. 1 1914-1916*, İstanbul, 2014.

3 Savaş sonuna doğru, Osmanlı'nın kaybeden tarafta olduğu netleşince Teşkilât-ı Mahsusa'nın tasfiyesi gündeme gelmiş ve tasfiye yapılırken adı da 17 Ağustos 1918 tarihinde *Umûr-ı Şarkiyye Dairesi* olarak değiştirilmişti. Teşkilât-ı Mahsusa'dan bahseden birçok yayında Umur-ı Şarkiyye Dairesi'nin Teşkilât-ı Mahsusa'dan önce varmış gibi gösterilmesi ise daha çok araştırmacılardan kaynaklanan bir sorundur.

4 Arif Cemil, *age*, s. 9.

5 Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakkî*, İstanbul, 1980; Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat - Terakki 1908 İhtilâlinin Hazırlık Dönemi*, Terc. Hasan Yüncü, İstanbul, 2001.

6 Mustafa Ragıp (Esatlı), *Meşrutiyet'ten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, Haz. Rahşan Aktaş, İstanbul, 2007. Bkz. s. 37-40. Ayr. bkz. Erdal Aydoğan, İsmail Eyyüpoğlu (Haz.), *Bahaettin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, İstanbul, 2004, s. 17-20. İttihat ve Terakkî içinde, bileği ve yüreğinin hakkıyla elde ettiği saygın bir yeri olan Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa, cemiyete Enver'den önce girmiş ve Enver'i de cemiyete sokmuştu. Anılarında kendisinin 9. Fedailer bölüğü kumandanı olduğunu belirtir. Bölüğüne mensup fedailer arasında Filibeli Hilmi, Yakup Cemil, Selanik Merkez Kumandanı Nazım Paşa'yı vuran Mustafa Cemil gibi isimleri verir. Bkz. Taylan Sorgun, *Halil Paşa İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş*, 2. Bs., İstanbul, 1977, s. 54.

7 Berkay Sadi Türkol, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kurduğu Kahramanlar Grubu Emirber Fedaileri*, İstanbul, 2012.

dir. Son yapılanmanın bir öncesinde, Süleyman Askerî Bey'in (Fotoğraf: 18) başkanlığında, Garbî Trakya ve Balkanlarda faaliyet göstermiş bir özel teşkilât (Teşkilât-ı Mahsusa) daha mevcuttur. Balkan Savaşı esnasında, Süleyman Askerî'nin başkanlığında, Garbî Trakya'da faaliyet gösteren ve anlaşmalar gereği faaliyetleri sona erdirilen bu grubun, bir kısım mensupları merkeze çağrılmış, henüz bir görev verilmeden bekletiliyordu. Bunların çoğu, seferberlikle birlikte kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'nın kadrolarını[8] teşkil ettiler. 2 Ağustos 1914 tarihindeki toplantıda kurulmasına karar verilen ve 5 Ağustos'ta kuruluşu için gerekli imzalar atılarak resmiyet kazanan Teşkilât-ı Mahsusa, kadroları itibarı ile çoğunlukla fedakârâna dayansa bile, kendisi ile özdeşleştirilen bu gibi yapılanmalardan daha kapsamlı bir örgüttü.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın örgütlenmesi, İttihat ve Terakkî'nin örgütlenme modeline uygundu. Başkanı, Merkez-i Umumîsi, merkezde çeşitli şubelerden oluşan bürokrasisi ve geniş bir coğrafyada örgütlenmeler yapan misyon şefleri vardı. Kurucu başkanlığına, daha önce benzer faaliyetlerde görev yapmış olan Süleyman Askerî Bey[9] getirilmişti.[10] Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez-i Umumîsi Dr. Nazım (Fotoğraf: 15),[11] Atıf (Kamçıl) Bey

---

[8] Atıf Bey, Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılanırken; *"Seferberlik ilan olunca Teşkilât-ı Mahsusa'nın esâsını tesis ettiler"* diyerek bizim tanımladığımız Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşunu açıklamıştır. Bkz. Dadrian-Akçam, *age*, s. 290.

[9] 1884 Prizen doğumlu olan Süleyman Askerî Bey, 1905 yılında Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olmuş, 1913 yılında binbaşılığa terfi etmiştir. 23 Aralık 1914 tarihinde Basra Valiliği ve Irak havalisi kumandanlığına atanmış, 13 Nisan 1915'te İngilizler karşısında yenilgi alıp yaralı olarak çekilmek zorunda kaldığı için intihar ederek hayatına son vermiştir.

[10] Daha önce Garbî Trakya'da ve Balkan Savaşı'nda özel görevlerde bulunmuş olan Süleyman Askerî Bey, kuruluş ile birlikte Teşkilât-ı Mahsusa'nın başına atanmış ve 25 Kasım 1914 tarihine kadar Teşkilât-ı Mahsusa'nın başkanlığında bulunmuştur. Bkz. Tetik, *age*, s. 15-16.

[11] 1872 yılında Selanik'te doğan Dr. Nazım, Askerî Tıbbiye'de okurken 1889 yılında Osmanlı İttihat Cemiyeti'ne katılır. 1893 yılında Askerî Tıbbiye'nin 3. sınıfında iken yurt dışına gider ve Paris Tıp Fakültesi'nde okur. 1895 yılında buradan mezun olur. Uzun yıllar yurt dışında faaliyette bulunan, gazete ve dergi çıkaran ve yazılar yazan Dr. Nazım, teşkilâtçılığı, komitacılığı, fedakârlıkları ile Türk devletinin ve toplumunun değişim dönemine damgasını vurmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar 14 yıl cemiyetin yayılması için çalışmıştır. Yakup Hoca ve Tütüncü Yakup Ağa kimlikleri ile takipten kurtulup, teşkilâtını yayarken, İttihat ve Terakkî iktidara geldikten sonra hiçbir makam ve mevki kabul etmemiş, İttihat ve Terakkî Partisi Merkez-i Umumî üyesi olarak görevlerini en iyi şekilde yapmaya çalışmıştır. Hayatı boyunca dört kez idama mahkûm edilen Dr. Nazım,1926 yılında İzmir Suikasti davasında Ankara'da yargılanarak idama mahkûm edilmiş ve 26 Ağustos 1926 Perşembe günü akşamı cezası infaz edilmiştir. Dr. Nazım hakkında bkz. Ahmet Eyicil, *Doktor Nazım Bey*, T.C. Ankara Üniversitesi T.İ.T.E. Doktora Tezi, Ankara, 1988. Ayr. bkz. M Vahit İpekçi, *Dr. Nazım Bey'in Siyasî Yaşamı*, T. C. Yeditepe Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

(Fotoğraf: 16),[12] Emniyet-i Umûmiye Müdür Yardımcısı Aziz Bey'den (Fotoğraf: 17)[13] oluşmakta idi.[14] Yusuf Rıza Bey de daha sonra Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez-i Umumîsine atanmıştı.

Teşkilât-ı Mahsusa, merkezî bürokrasisi ve kadroları itibarıyla Harbiye Nezâreti bünyesinde idi. Harbiye Nezâreti'nde doğrudan Enver Paşa'ya bağlı ve başında Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin[15] bulunduğu özel bir büro vardı.[16] Harbiye

[12] Atıf Kamçıl,1880 yılında İstanbul'da doğdu. Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra, Selanik'teki III. Ordu'ya atandı. Teğmen olarak görev yaparken, Kâzım Karabekir vasıtasıyla İttihat ve Terakkî gizli cemiyetine girdi. İttihat ve Terakkî içinde Bigalı Atıf olarak anılan Atıf Kamçıl, fedailer bölüğünde görev aldığı sırada, Resneli Niyazi ve Enver Bey'i yakalamak için görevlendirilen Şemsi Paşa'yı vurarak, Meşrutiyetin ilanına giden yolu açtı. Meşrutiyetin ilanı ile açılan Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nda I ve II. Dönem Kal'ayı Sultani (Çanakkale) mebusluğu, seferberlikle birlikte kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez-i Umumî üyeliğini yaptı. 1918-19'da İttihat ve Terakkî Partisi Merkez-i Umumîsi'nde görev aldı. 3. Dönem Ankara Mebusluğu yaptı. Mütareke döneminde Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılandı. TBMM'de 6 ve 7. Dönem Çanakkale mebusu olarak bulundu. 1947 yılında İstanbul'da öldü.

[13] Ailesi Erzurumlu olan Hüseyin Aziz Akyürek, 1882 yılında babasının memur olarak bulunduğu Trabzon'da doğdu. Babası Mehmet Midhat Efendi, Edirne'de defterdarlık görevinde bulunmuştur. 1902 yılında mülkiyeden mezun olmuştur. 1908'de Ecaabat Kaymakamlığı, 1911 Lüleburgaz Kaymakamlığı yapmış, aynı yıl İttihat ve Terakkî Partisi Genel Sekreterliğine getirilmiştir. 3 yıl kaldığı bu görevden sonra, 1913 yılında Edirne Merkez Kazası Kaymakamlığı'na atanmıştır. 1914 yılında Gelibolu Kaymakamı olan Aziz Bey, 6 Ağustos 1914 tarihinde Emniyet-i Umumiyye Müdürlüğü Siyasî Kısım Müdürlüğüne atanmıştır. Bu görevde iken Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umumîsinde bulunmuştur. 19 Aralık 1915'ten itibaren vekaleten, 24 Nisan 1916 tarihinde de asaleten Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne atanmıştır. 24 Eylül 1922'de Saruhan Sancağı Mutasarrıflığı'na atandı. 1923'te İzmir Valisi, 1924'te İzmir Belediye Başkanı oldu. 1927'de Erzurum Milletvekili seçildi. Bu görevini 3, 4, 5, 6 ve 7. Dönemlerde de seçilerek sürdürdü. 1951 yılında Ankara'da vefat etti. Bkz. Necdet Bilgi, "Saruhan Sancağı'nın Son Mutasarrıfı: Hüseyin Aziz Akyürek", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX, s. 1, Temmuz-2005, s. 1-18.

[14] Bu bilgilerin tamamı doğru; eksik kısmı ise, Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşuna karar verildikten sonra kapanmasına karar verilene kadar geçen sürede teşkilâtın liderinin ve beyninin Dr. Nazım olduğu gerçeğidir. İttihat ve Terakki'yi bilenler bu gerçeği de bilirler. Binbaşı Süleyman Askerî Bey bu görevde 4 ay gibi çok kısa bir süre kalmıştı. Ondan sonra göreve gelen Enver Paşa'nın amcası Binbaşı Halil Bey de Merkez Komutanlığı yanı sıra yürüttüğü bu görevde topu topu 19-20 gün kalmıştır. Ondan sonra göreve gelen Yarbay Cevat Bey de Merkez Komutanlığının yanı sıra yürütttüğü bu görevinde 3 ay kalmıştır. Bu kişilerin bu sürelerde teşkilâta ruh verdiğini düşünmek hatadır. Gerçek beyin Dr. Nazım'dır.

[15] Ömer Fevzi Mardin (1878-1953), aslen Bedirhanlılara mensup bir aileden gelmektedir. Trablusgarp'ta görevli iken, yarı metruk bir Arûsi dergâhının eşyalarını satın alarak İstanbul'a getirmiş, daha sonra Nakşi şeyhi Ankaralı Küçük Hüseyin Efendi'den ders alarak Arûsi-yi Selâmi adı ile kendi tarikatını kurmuştur. Dinî fikirleri kadar, uluslararası ilişkileri de ilginçtir. Hayatı ve kişiliği için bkz. Mim Kemal Öke, *Ömer Fevzi Mardin Gazî ve Sûfî*, İstanbul, 2009.

[16] Kâzım Karabekir, bu birimi; *"Harbiye Nezâreti'nde Enver Paşa'ya bağlı, başında Yüzbaşı Ömer Fev-*

Nezâreti bünyesinde, daha önce benzer faaliyetler yürütmek için organize edilmiş olan bu özel büro; faaliyetleri çok gizli tutulmakla beraber, Enver Paşa'nın çeşitli ziyaretçilerle görüşmelerini de ayarlardı. Büronun kadrosu, seferberlik ile birlikte kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkezî bürokrasisini teşkil etmiştir.

Bu özel büronun daha önce 'Tercüme ve Te'lifât Şubesi' diye bilinen ve alt bölümlerden oluşan bir kısmı vardı ve büronun müdürü Piyâde Binbaşı Ali Rıza Bey idi.[17] Muhasebe Şubesi'nin başında Mümtaz (Kurmay) Yüzbaşı Hopalı Mamovi-zâde Ali Rıza Bey bulunuyordu.[18] Teşkilât-ı Mahsusa'nın başkanları, üç kişilik Merkez-i Umumîsi'nin görüşüp karara bağladığı konuları imzalayıp yürürlüğe koymakta, teşkilâtın Harbiye Nezâreti ve Dahiliye Nezâreti ile bağını kurmaktaydı.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerin bir değerlendirmesini yaparsak, Teşkilât-ı Mahsusa'nın 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ile kurulduğunu, silah ve personel ihtiyaçlarının daha çok Harbiye Nezareti'nden karşılanmakta olmasına rağmen, Talat Paşa'ya bağlı ve beyninin Dr. Nazım olduğunu söyleyebiliriz. Süleyman Askerî gibi teşkilâta başkanlık yapanların ise daha çok kendilerinin de dahil oldukları Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez-i Umumisinde alınan kararları hayata geçirmekle görevli olduklarını söyleyebiliriz. Bu onların kıymetlerini azaltmadığı gibi daha da artırmış, tarihe damga vurmalarına engel teşkil etmemiştir.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın kurucu başkanı Süleyman Askerî Bey, 25 Kasım 1914 tarihine kadar görevine devam etmişti. Ondan sonra Teşkilât-ı Mahsusa başkanlığına, aslî görev olarak İstanbul Merkez Kumandanlığı yapan, Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Bey,[19] atanmış ve 16 Aralık 1914 tarihine kadar Teşkilât-ı Mahsûsa'nın başkanı olmuştur. Halil Bey'in 5. Seferî Kuvvetler Kumandanlığına atanarak Irak Cephesi'ne gitmesi üzerine, yerine İstanbul Mer-

---

zi'nin bulunduğu bir şube-i mahsusa bulunduğunu, bu şubenin hazardaki (barış zamanındaki) işinden bile katiyen bizim haberimiz olmazdı. Şube-i Mahsusa, harpte Teşkilât-ı Mahsusa halini aldı. Askerî Bey müdür geldi" diye anlatır. Bkz. Karabekir, *age*, s. 286.

[17] ATASE, BDH, 1846, 43, 79, 013-005

[18] ATASE, BDH, 1846, 43, 79, 013-007a

[19] Halil (Kut) Paşa,1882 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1902 yılında Harp Okulu'nu, 1904 yılında Harp Akademisi'ni bitirmiş, Mümtaz Yüzbaşı olarak orduya katılmıştır. Görev yeri III. Ordu'dur. 1906'da İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girmiş. Cemiyetin Teşkilât Müfettişi ve Fedai Grubu Reisidir. 1911'de Binbaşı, 1913'te Kolağası, 1915'te Miralay, 1916'da Mirliva olmuştur. 1957'de İstanbul'da vefat etmiştir. Hayatı için Bkz. Mehmet Emin Dinç, *Halil (Kut) Paşa'nın Askerî ve Siyasî Faaliyetleri*, Ege Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, İzmir, 1998.

kez Kumandanlığına atanmış olan Yarbay Cevat Bey, 1915 Mart ayı sonuna kadar *"Teşkilât-ı Mahsusa'ya memur"* sıfatıyla teşkilâtı yönetmiştir.[20]

Teşkilât-ı Mahsusa'da görev alan emekli subayların çoğu, İttihat ve Terakkî'ye üye olmak için doldurdukları beyannamelerde fedakârân olarak çalışmayı tercih eden ve bu tercihleri doğrultusunda; Balkanlar'da Trablusgarp'ta,[21] Arabistan'da, İran'da, 31 Mart İsyanı'nı bastırmak için kurulan Hareket Ordusu'nda, İttihat ve Terakkî'nin iktidara el koyduğu Babıâli Baskını'nda görev almış; Trablusgarp Savaşı, Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı'na uzanan bir çizgide, önce Osmanlılık, daha sonra İslâmcılık ve en sonunda da Türkçülük esas fikri ile mücadele veren, karşılaştıkları ağır sınavlarla her bakımdan sınanmış kadrolardı.[22]

İttihat ve Terakkî'nin yönetimi ele aldığı dönemde, çoğu yüzbaşı rütbesinde genç subayların bir kısmı fazla politize oldukları için ordu bünyesinden ayrılmış ve İttihat ve Terakkî'nin parti olarak örgütlenmesinde veya diğer sivil örgütlenmelerde görev almıştı. Ayrıca teşkilâtın bünyesinde; İttihat ve Terakkî'nin Merkez-i Umumî üyeleri,[23] müfettişleri[24] ve kâtib-i mes'ulleri-

---

[20] ATASE BDH, 1846, 43, 79, 013-004

[21] Türkol, *age*, s. 6. Cemal Kutay, *Trablusgarb'de Bir Avuç Kahraman*, İstanbul, 1963.

[22] *"Vatan toprağının bölünmesi ve büyük devletlerin müdahalesi konularında aşırı derecede hassasiyetleri her zaman ağır basan bu kadronun..."* İttihat ve Terakkî'nin kadroları için yapılan bu değerlendirme ve tespit için bkz. Arsen Avagyan-Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakkî İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev. Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şahan, 2. Bs, İstanbul, 2005, s. 150. İttihat ve Terakkî kadrosu, devlete el koyduktan sonra uzlaşma teklif ettikleri halde kabul etmeyip, karşılarına çıkan güçlerin oyunlarını bozarak yollarına devam etmişlerdi. Yenilgiyle sonuçlanan savaş sonrasında; İttihat ve Terakkî, 5 Kasım 1918 tarihinde yaptığı son kongresinde kendini feshederek tarihî misyonunun bittiğini ilan etmiş, varlığını ve misyonunu Teceddüd Fırkası'na devretmiştir.

[23] Kâzım Karabekir, I. Dünya Savaşı sürecinde İttihat ve Terakkî'nin Merkez-i Umumî azalarını: Katib-i Umumi-Genel Sekreter Mithat Şükrü (Bleda), Ziya Gökalp, Dr. Bahattin Şakir, Dr. Nazım, Dr. Rusuhi, Filibeli Hilmi (Ardahan), (Yusuf) Rıza, Küçük Talat, Atıf (Kamçıl) olarak belirtmektedir. Bkz. Karabekir, *age*, s. 142. Fakat Dîvân-ı Harb-i Örfî'deki yargılanmalarda İttihat ve Terakkî Partisi Genel Sekreteri Mithat Şükrü Bleda'nın ifadesine göre; 1913 yılında yapılan Kongrede Merkez-i Umumî'ye seçilenler, (Kara) Kemal Bey, Ziya (Gökalp) Bey, Dr. Nazım Bey, Dr. Bahaettin Şakir Bey, Emrâh Efendi, Eyüp Sabri Bey olmak üzere 9 kişi idi. Bkz. Dadrian-Akçam, *age*, s. 334. Parti tüzüğüne göre, Merkez-i Umumî üyeleri mebus adayı olamadığı için, daha sonra bazıları mebus olmak için ayrılmıştı. Kâzım Karabekir'in listesindeki Filibeli Hilmi ve Atıf Bey, 1914 yılında Merkezi Umumi'de görevli değildir. Ayrılanların yerine daha sonra göreve gelmişlerdir. Bleda; Atıf Bey'in o zaman Ankara mebusu olduğunu belirtir. Bunlara ilave olarak görev bölgesindeki birliklerden seçilmiş ve geçmişteki faaliyetleri dolayısıyla gayrinizami harbe uygun vasıftaki kişilerin de Teşkilât-ı Mahsusa'da görevlendirilmiş olduğunu ve daha sonra Merkez-i Umumîye dahil olduğunu söyler. Bkz. *age*, s. 336.

[24] Müfettişler: Bölgelerinde İttihat ve Terakkî adına yetkili kişiler.

nin[25] yanı sıra, birçok muvazzaf veya emekli subay da bulunmaktaydı. Bunlara ilave olarak görev bölgesindeki birliklerden seçilmiş ve geçmişteki faaliyetleri dolayısıyla gayrinizam; harbe uygun vasıftaki kişiler de Teşkilât-ı Mahsusa'da görevlendirilmiştir.

Bu kadroların, 10 yıllık bir savaş sürecindeki yıpranmaları, yeniden şekillenen dünya haritası nedeni ile karşılaştıkları yol ayrımları, yaşadıkları savrulmalar dikkate alınmadığı gibi, İttihat ve Terakkî ve Teşkilât-ı Mahsusa'yı objektif olarak değerlendirebilecek bir ortamın günümüzde bile oluşamaması, tarihçilerimiz açısından aşılması gereken bir engel olarak ortada durmaktadır.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu'nun yazışmalarından anladığımız kadarıyla Teşkilât-ı Mahsusa, Harbiye Nezâreti bünyesinde bulunması nedeniyle Enver Paşa'ya,[26] fakat raporlarını doğrudan Talat Paşa'ya gönderdikleri için aynı zamanda Talat Paşa'ya bağlı idi. Bu İttihat ve Terakkî'nin yapısından kaynaklanan bir zorunluluk idi. Kafkas Cephesi'nde bütün yazışmalar; Erzurum ve Trabzon valilerinin imzası, Dahiliye Nezâreti şifresi ile Talat Paşa'ya gönderilmiştir. Dahiliye Nezâreti'ne ulaşan telgrafların şifreleri çözüldükten sonra, suretleri Teşkilât-ı Mahsusa Hey'et-i İdaresine, Harbiye Nezâreti'ne, gereği durumunda Emniyet Umum Müdürlüğü'ne ve İttihat Terakkî Merkez-i Umumîsi'ne gönderilmiş,[27] gelen şifreli telgrafların asılları, Dahiliye Nezâreti Şifre Arşivi'ne kaldırılmıştır.

ATASE Arşivi'nde I. Dünya Harbi (BDH) Kataloğunda mevcut bulunan, Teşkilât-ı Mahsusa faaliyetleriyle ilgili yazışmalar ve raporların şifre telgrafları; Dahiliye Nezâreti Arşivi ile birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne devredilmiş ve Dahiliye Nezâreti Şifre (DH, ŞFR) Fonu'nda tasnif edilmiştir. Bu işleyişten haberdar olmayan birçok tarihçi, Erzurum ve Trabzon valilerini 3. Ordu'nun işleyişine müdahale etmekle veya kumandanların değiştirilmesinde etkin olmakla suçlamaktadır. Fakat gerçekte valilerin imzalarını taşıyan telgrafların

---

[25] Kâtib-i mes'uller: İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumî'si tarafından seçilmiş, tamamı yüksek tahsil görmüş kişilerden oluşan sekreterler.

[26] Dîvân-ı Harb-i Örfî'de açılan Teşkilât-ı Mahsusa davasında; Teşkilât-ı Mahsusa'nın başkanlığını yapmış olan Cevat Bey ve Merkez-i Umumî üyesi Atıf Bey tarafından; Harbiye Nezâreti'ne bağlı ve bir komisyon şeklinde teşkil edilen, başkan ve Merkez-i Umumîsi tarafından yönetilen bir örgüt olarak açıklanmıştır. Bkz. Dadrian-Akçam, *age*, s. 290.

[27] Bunun istisnası Kafkas Cephesi'ni takviye için gönderilen gönüllü askerî grupların kumandanlarının trenle gönderildikleri Ulukışla'dan sonra yaya olarak izledikleri yol üzerindeki merkezlerden, sorumlu oldukları gönüllülerden oluşan birliğin ve yol üzerinde ihtiyaçlarını karşılamak durumunda olan görevlilerin durumu hakkında bilgi vermek için doğrudan Teşkilât-ı Mahsusa merkezine gönderilen birkaç telgraftır.

içeriği, suçlanan ifadeler, talep veya beyanlar, doğrudan Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonunundaki Dr. Bahattin Şakir Bey'e (Fotoğraf: 14) veya Yusuf Rıza Bey'e (Fotoğraf: 24) aittir. Talat Bey, ihtiyaç duyması halinde durumu bir de valilerden teyit ettirmiştir. Bu durumda valiler kendi kanaatlerini de beyan etmişlerdir. Hatta Dr. Bahattin Şakir bazı durumları bildirirken Vali Tahsin Bey'in de haberi olduğunu özellikle belirtmiştir.

Eleştiriye konu olan raporların metinleri tam ve dikkatli bir şekilde okunduğu zaman, imzanın valiye ait olmasına rağmen Dr. Bahattin Şakir Bey'in veya Yusuf Rıza Bey'in raporu olduğuna dair bir beyan bulunduğu görülür. Onlar da görevlerinin icabı gerekli gördükleri durumu daha yukarıya iletmişlerdir. Kaldı ki III. Ordu kumandanının tavrı eleştirilirken, bağlı kolordu kumandanlarının da benzer şekilde düşündüğüne dair göndermeler de vardır.

Dr. Bahattin Şakir Bey,[28] Ömer Naci Bey (Fotoğraf: 8) ve Yusuf Rıza Bey'in İttihat ve Terakkî Partisi'nin Merkez-i Umumî üyeleri olduğunu belirtelim. İttihat ve Terakkî Partisi Merkez-i Umumî üyelerine savaş esnasında istedikleri yerde görev yapabilecekleri belirtilerek izin verilmiş, onlar da cephede görev almak istediklerini söyleyerek, Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonunda görev almışlardı.

Okuduğumuz yazışmalarda İttihat ve Terakkî içinde, ast-üst veya eşitler arasındaki kardeşlik hukukuna uygun davranışa dikkat edildiğine dair örneklerle sık karşılaştık. Hem Dr. Bahattin Şakir Bey, hem de Yusuf Rıza Bey, İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumî azası olarak hiyerarşinin en üst kısmında görev aldıkları için konuları iyi değerlendirebilecek durumdadırlar. Dr. Bahattin Şakir Bey, Jöntürk ve İttihatçı kadro arasında I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e uzanan çizgiyi belirginleştiren en önemli isimlerden biridir.[29]

---

[28] Dr. Bahattin Şakir'in hayatı için Bkz. Alaattin Uca, *İttihat ve Terakkî Liderlerinden Doktor Bahattin Şakir Bey*, T.C. Atatürk Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, Erzurum, 2009. Ayr. bkz. Çiçek, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakkî'den Teşkilât-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, 2. bs, İstanbul, 2004. Ayr. bkz. Alaattin Uca, *"Stange Müfrezesi'nin Harp Ceridesine Göre Kafkas Cephesi'nde Bahattin Şakir"*, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, S. 13, 2001, s. 125-131.

[29] Şehzade Yusuf İzzettin Bey'in şahsî doktorluğunu yaparken, Erzincan'a sürgüne gönderilmiş, 1905 yılında Trabzon yolu ile sürgünden Mısır'a, oradan da Paris'e kaçmış, Paris'ten gizlice geldiği İstanbul'da II. Meşrutiyet'in ilanı için çalışmıştır. Tıp kitapları ve makaleler yazmış, İstanbul Tıp Fakültesi'nde profesörlüğe yükselmiş ve Adli Tıp Kurumu'nu kurmuştur. Bunların yanı sıra İstanbul'da *Şura-yı Ümmet* gazetesini yayınlaması, Balkan Savaşı sırasında Edirne'deki hizmetleri ve esir düşmesi, devrim günlerinde Doğu Anadolu vilayetlerindeki çalışmaları ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşu ile Kafkasya Misyonunda görev almasına kadar uzanan çok renkli bir mücadele hayatı vardır. Ne hazindir ki, Enver Paşa'nın Erzurum'a hareket edeceği

Dr. Bahattin Şakir Bey'in hayatı dünyada bilinen birçok devrimciden daha renkli olmasına rağmen maalesef günümüzde iyi anlaşılamamıştır. Haksız birçok suçlama ve iftiraya maruz kalmıştır. Artvin'de bulunduğu ve Ardahan'a yürüyeceği günlerde, İstanbul'a, babasına ihtiyaçları için 10 lira verilmesini isteyen bir telgraf çekmişti. Bu isteğinin karşılanması için harekete geçilmiş ama 10 liranın ödenebileceği herhangi bir geliri ya da maaşının olmadığı anlaşılmıştı. Bunun üzerine para, bir arkadaşı (Talat Paşa) tarafından babasına ödenmiştir. Onu karalamak isteyenler, gerçekleri göz ardı ederek sık sık amansız bir Turancı olduğuna vurgu yaparlar. Bu, onun kurtuluş için izlenmesi gereken yolun; üç tarz-ı siyasetten Türkçülük olduğuna inanmasından ileri gelir. Bahattin Şakir'in Turan'ı ise Batum, Artvin, Ardahan, Sarıkamış ve Kars, yani Osmanlı'nın 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası davası olan Elviye-i Selase idi.

Görevi icabı III. Ordu karargâhında bulunduğu günlerde, ordu kumandanı ile aynı odada yatması eleştirilir. Rusların hududu geçmesi üzerine Erzurum'a çekilme emri veren ordu kumandanını ve genel karargâhı bu durumun yaratacağı felaketler konusunda uyarmıştır. Bir an önce taarruza geçilmezse bölgede toplanan askerin salgın hastalıklardan öleceğini, taktik de olsa çekilmenin, boşaltılan arazide yaşayan halk ve asker arasında paniğe sebep olacağını, bununda Anadolu'ya sirayet edip daha büyük felaketlere yol açacağını açıklamıştır. Ordu kumandanının bu kararı, aksayan menzil hizmetleri nedeni ile eksilen topçu cephanesinden dolayı verdiğini açıklaması üzerine; III. Ordu'ya topçu cephanesi yetiştirmek için Erzurum'a giderek Trabzon Valisi ile irtibat kurmuş, menzil hizmetlerinin iyi olmaması nedeniyle aksayan sevkiyatın halkın da katkısıyla yapılmasına çaba göstermişti.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşuna karar verildiği zaman, Harbiye Nezareti'ndeki özel büro faaliyette idi. Taşra misyonları için görevlendirilen subay ve siviller, küçük gruplar halinde İstanbul'dan ayrılıp, değişik yollar izleyerek görev bölgelerinde toplanıyordu. Aileleriyle bile görüşmelerine imkân olmadan alelacele İstanbul'dan yola çıkanlar arasında[30] Kafkasya Cephesi'nde teşkilât kuracak olan misyonun başında, İttihat ve Terakkî Partisi'nin Merkez-i Umumî

günlerde, III. Ordu karargâhından ayrılması istendiği zaman; İttihat ve Terakkî Cemiyeti Merkez-i Umumî üyesi olarak ailesinin yanına dönüp İstanbul'da daha rahat bir hayat sürebilecek iken, Artvin'e gidip Ardahan üzerine yürüyen Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı kuvvetlere komuta etmesi, daha sonra yazılan anılarda maceracı gibi basmakalıp suçlamalarla örtülmek istenmiştir. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ile birlikte Berlin'de Ermeni Komiteciler tarafından şehit edildikten sonra Mustafa Kemal Atatürk, eşi Cenan Hanım'a 15, oğulları Alp ve Celasun beylere de tahsillerinin sonuna kadar 5'er TL maaş bağlatmıştır.

[30] Arif Cemil, *age*, s. 13.

üyesi Dr. Bahattin Şakir Bey de vardı. Dr. Bahattin Şakir Bey, teşkilâtın kuruluşu için yapılan toplantıya katıldıktan sonra İstanbul'dan ayrılırken beraberinde bulunan heyette; Teşkilât-ı Mahsusa'nın İran misyonu için görevli, İttihat ve Terakkî adına meşrutiyet isteyenlere destek vermek için daha önce İran'da bulunmuş,[31] İttihat ve Terakkî Müfettiş-i Umumi'si Ömer Naci Bey[32] de vardı.

I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e uzanan çizgiyi belirginleştiren kadroların arasındaki önemli isimlerden bir diğeri olan Ömer Naci Bey, 1906 yılında seçme fedailerle İran'a gitmiş ve İranda Meşrutiyet ilan etmek isteyenlele birlikte şaha karşı mücadele etmiştir. 1914 yılı Eylül ve Ekim aylarında Kafkasya Misyonu kapsamında Van'da tertip ettiği 700 kişilik bir kuvvetle tekrar İran'a giren Ömer Naci'nin bu seferi yetersiz silah ve cephane ikmali nedeniyle sona ermiştir. Ömer Naci Bey'in son İran Seferi 1915-16 yılındadır. Ömer Naci Bey, bu son İran misyonu esnasında,[33] 29 Temmuz 1916'da hastalanarak vefat etmiş, Kerkük Türk Şehitliği'ne defnedilmiştir.

---

[31] İran'da meşrutiyet için mücadele eden İran İnkilâb Cemiyeti Merkez-i Umumîsi, Şah karşıtı mücadelelerinde 1908 devrimini gerçekleştirmiş olan İttihat ve Terakkî'den yardım istemiş ve Enver Paşa'nın amcası, Kolağası Halil Bey komutasında Mülazım Hilmi (Filibeli Hilmi Bey), Yakup Cemil, Mustafa Necip (Selanik Merkez Kumandanı Nazım Paşa'yı vuran fedai) ve Ömer Naci Bey ile Erzurum'dan Yüzbaşı Kâzım, Topcu Musa ve iki üç subayla birlikte gönüllü Erzurumlular ve seçme askerlerden oluşan otuz mavzerli ile İran'a girerler. İran'da bir müddet kalan bu ekip 31 Mart Olayı haber alınınca süratle geri gelir ve Erzurum ve civarındaki duruma el koyarlar. Bkz. Sorgun, *age*, s. 59-66.

[32] Harbiye'den teğmen olarak mezun olmuş, 1905'te Selanik'te görevli iken İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girmişti. Sürgünden kaçarak gittiği Paris'te bulunduğu sırada İran'da Meşrutiyet'in ilanı için mücadele veren İran Devrimcilerine (1906-1908) destek için görevlendirilmiştir. Hoy'da *Sırat-ı Müstakim* adlı bir gazete çıkarmış ve Şah'ın meclisi kapatması üzerine meşrutiyet taraftarı İranlılarla birlikte çete faaliyetlerinde bulunmuştu. Yakalanmış, işkenceler görmüş, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin diplomatik müdahalesi ile idamdan kurtulup Türkiye'ye dönmüştür. 1910 yılında İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumîsi'ne seçilmiş ve Kırklareli Milletvekili olmuştur. 1911'de Enver Paşa ve Mustafa Kemal ile birlikte Trablugarp'ta faaliyet göstermiştir. 1913'te İttihat ve Terakkî'nin yönetime el koyduğu Babıâli Baskını'nı organize edenlerin arasındadır. Küçük bir grup ile başlattığı yürüyüşü, nutukları sayesinde İstanbul halkının Babıâli Baskını'nı destekleme gösterisine dönüştürmüştür. Trabzon, Erzurum, Muş bölgesinde ve İstanbul'da Meşrutiyet'i anlatmak için söylediği ateşli nutuklar nedeniyle hitabetiyle öne çıkarılan Ömer Naci, aslında edebiyatçı, gazeteci, dağlarda silahlı mücadeleler yürütmüş komple bir örgütcü ve mücadele adamıdır. Hayatı için bkz. Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, Ankara, 1987. Cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal Atatürk, Hidematı Vataniyye tertibinden Ömer Naci'nin eşi Emine Adviye Hanım'a 10 TL ile kızı Müzeyyen Hanım'a 5 TL maaş bağlatmıştır.

[33] Son görevi için bkz. Paul Leverkuehn, *Sonsuz Nöbette Görev*, Çev. Zekiye Hasançebi, İstanbul, 1998. Ayr. bkz. Sadık Sarısaman, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkilap*

Dr. Bahattin Şakir Bey[34] ile Erzurum'a giden heyette, Arif Cemil'in *"İran'ı tanıyan erkan-i harp yüzbaşılarından"* diye bahsettiği; Kurmay Yüzbaşı Giritli Ruşeni Bey (Fotoğraf: 23)[35] de bulunmaktaydı.[36] İttihat ve Terakkî'nin kendini ispat etmiş kadrolarından biri olan Ruşeni Bey,[37] 31 Mart Vakası'nda Hareket Ordusu ile İstanbul'a yürüyenler arasındadır. Savaşın başlangıcında,

---

Tarihi Enstitüsü, S. 16, Ankara, 1997, s. 501-513.

[34] Birçok eserde; Dr. Bahattin Şakir'den Teşkilât-ı Mahsusa'nın Siyasi Şubesi (İşler) başkanı imiş gibi bahsederler. Bu da yanlış bir sanıdır. Çünkü şimdiye kadar yayaınlanan hiçbir belgede böyle bir şubenin varlığından bahsedilmez. Dr. Bahattin Şakir 3. Ordu'nun görev yaptığı bölgede Teşkilât-ı Mahsusa'nın Erzurum merkezli faaliyet gösteren misyon şefidir. Yaptıklarının tamamı bu çerçeve içindedir. Görevi ve görev bölgesi dışında hiçbir ek görev yürütmemiştir. Varsa siyasî faaliyetleri ya da ilişkileri İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumî üyesi sıfatıyladır.

[35] 1885'te Girit'in Hanya şehrinde doğan Ruşeni Bey, 1906'da kurmay yüzbaşı olarak III. Ordu emrinde görevlendirilmişti. 1910'da Kars Konsolosluğu'nda katip olarak çalışmıştır. 1913'te yabancı dil öğrenmek üzere bir yıl izinli sayılmıştır. Yunanca, Arapça, Farsça ve Rusça bilen Ruşeni Bey, Rusya'daki Ekim Devrimi esnasında Şeyh Hasan sahte kimliği ile İran'da faaliyet göstermekte, Arapça ve Farsça vaazlar vermekteydi. Millî Mücadele'nin Anadolu safhası başlamadan hemen önce, bir hafta İstanbul'da Mustafa Kemal'e misafir olduğu sırada, Ankara'da Bolşeviklerle işbirliğine girilmesi tezini ortaya atan Ruşeni Bey, Osmanlı Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ı Anadolu'ya geçirdikten sonra, Mustafa Kemal tarafından Kafkasya'da görevlendirilmişti. Yıllar sonra Ankara'ya dönen Hasan Ruşeni Barkın, Cumhuriyet devrinde 4, 5 ve 6. Dönem Samsun milletvekillikleri yapmıştır. Ruşeni Bey'in Afganistan misyonu için bkz. Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, İstanbul, 2011, s. 152-154.

[36] Arif Cemil, *age*, s. 32. (Bu sıradışı dönem için bkz. Cemil Koçak, "Ey Tarihçi Belgen Kadar Konuş, Belgesel Bir Teşkilât-ı Mahsusa Öyküsü", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 3, İstanbul, 2005, s. 171-214. Bkz. Bkz. Murat Çulcu, *Paşaların Asya Misyonu*, İstanbul, 2013, s. 77-78.

[37] II. Meşrutiyet'in ilanının ilk günlerinde; Edirne'de bulunan II. Ordu'nun Meşrutiyet'in ilanına sıcak bakmadığı ve isyan çıkartacağı haberleri üzerine Selanik'teki Merkez-i Umumî, bu işle ilgilenmesi için Kurmay Yüzbaşı Giritli Ruşeni Bey'i görevlendirmişti. Ruşeni Bey yanına 7 subay ve 40 seçme asker alarak trenle Edirne'ye hareket etmiş, yolu üzerinde bulunan Drama, Gümülcine, İskeçe ve Dedeağaç'ta II. Meşrutiyet'in ilanı için halkın desteğini almış ve saraya telgraf çekilmesini temin etmişti. İşin en zor kısmı olan Edirne'ye ulaştığında II. Ordu'ya mensup askerî grupların istasyonda toplanmaya başladığını görmüş, arkadaşlarına uygulayacakları mizansen için talimatlarını vermişti. Trenden inen askerler, hemen merasim nizamında dizilmiş ve en son trenden inen Ruşeni Bey kendi askerlerinin önünde durarak; III. Ordu'dan II. Ordu'ya selam getirdik diyerek ve yanındaki askerlerle karşısındaki askerlerin kucaklaşmasını sağlamış ve toplanan asker ve halk kalabalığına, Türkçe ve Rumca nutuklar söylerken askerleri de kalabalığın arasına karışmış, haykırarak toplanan kitleyi coşturmuştu. Edirne'de büyük bir zeka ve maharet sergileyerek, isyancılara Meşrutiyet'in ilanını alkışlatan ve anayasayı koruyacaklarına dair yemin ettiren Ruşeni Bey, böylece Edirne'de Meşrutiyet'in ilanını temin etmişti. Tarihe 'Ruşeni Bey Vakası' diye geçen bu olaydan sonra, İstanbul'dan padişahın da Meşrutiyet'in ilanını kabul ettiği haberi gelmiş ve Ruşeni Bey Edirne'den ayrılarak Selanik'e dönmüştü. Ziya Şakir (Soko), *İttihat ve Terakkî Nasıl Doğdu?*, İstanbul, 2014, s. 536-556.

Ömer Naci Bey ile 1914 yılı Ağustos'unda İran misyonunda görevlendirilmiş, İran içlerinde, 300 kişilik müfrezesi başında görev yapmıştır.[38]

Dr. Bahattin Şakir Bey'in heyetinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti Erzurum murahhası Filibeli Hilmi Bey[39] de vardı.[40] Bahattin Şakir Bey'den önce İttihat ve Terakkî Murahhası olarak[41] Erzurum'da gizli bir teşkilâtın kurulması için faaliyet göstermişti. Dr. Bahattin Şakir Bey, Erzurum'a gelince bu gizli teşkilât da Teşkilât-ı Mahsusa bünyesine alınmıştı.[42]

Dr. Bahattin Şakir Bey ile İstanbul'dan yola çıkan heyette Halil Bey,[43]

[38] BOA, DH, ŞFR, 444-91

[39] 1885'te Şavşat'ta doğan Hilmi Bey, Filibeli Mustafa Efendi'nin oğludur. Teğmen rütbesinde iken, yüzbaşı rütbesinde bulunan Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa'nın emrinde Balkanlar'da ünlü birçok komitacı ve çetenin imhasına imza atmış, Halil Paşa ile birlikte İran Misyonunda bulunmuştu. Halil Paşa hatıralarında ondan; *"9. Fedai bölüğünden, her biri bir bölüğe bedel arkadaşlarımdan"* diye bahseder. Sorgun, *age*, s. 54-59.

[40] Ali Birinci, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde Y. 643 numara ile kayıtlı defterin 142. sayfasından başlayan ve Cafer Bey'in, Hasene Ilgaz tarafından eski yazı ile kaleme alınan hatıralarından yararlanarak hazırlayıp yayınladığı liste, bizim elimizdeki nüshada da mevcut, fakat Hilmi Bey'in ismi yoktur.

[41] Ahıska-Çıldır uçbeyi ailelerden olan Hamşioğullarından Şerif Paşa'nın kızı Nazmiye Hanım ile evlenen Filibeli Hilmi Bey, savaşın son günlerinde İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumîsi'ne seçilmişti. Mondros Mütarekesi'nin imzalanacağı günlerde, Enver Paşa ile görüştükten sonra, İstanbul'dan ayrılmış ve aranmaya başlanmıştı. Teslim olmamış, mücadelesine Kars-Ardahan-Oltu bölgesindeki vatan topraklarının kurtulması ve müdafaası yolunda devam etmiştir. Nuri Paşa'nın Batum'da hapishaneden kaçırılmasını organize etmiş, Mütareke döneminde Kars'ta kurulan Şuralar Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı olmuştu. Bakü ve Batum'a gelen Enver Paşa ile irtibat kurmuş, Millî Mücadele döneminde Doğu Anadolu'nun kurtuluşunda hizmet etmişti. 1. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekili olarak görev yapan Filibeli Hilmi Bey, Cumhuriyet döneminde İstanbul'da ticaretle meşgul iken, İzmir Suikasti davasından tutuklandı ve Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından İttihat ve Terakkî'nin diğer üç yöneticisi ile birlikte idama mahkûm edilerek cezası infaz edildi.

[42] Balkan Savaşı'nda, Trablusgarp'tan gelen Halil Paşa'nın İstanbul cezaevlerinden seçip 45 gün eğitim verdiği 4.000 kadar mahkûmla Bulgar hatlarının gerisine, Marmara Denizi'nden Kumburgaz'a çıkarak Bulgar ordusuna saldırısında yanında yine Yakup Cemil ve Filibeli Hilmi Bey vardı. Bkz. Sorgun, *age*, s. 125. Babıâli baskınında Enver Paşa'nın arkasında yürüyenler arasında idi. Filibeli Hilmi Bey, yüzbaşı rütbesinde iken ordudan ayrılmış, İttihat ve Terakkî Partisi'nde müfettiş olmuştu.

[43] Asker olan ve Teşkilât-ı Mahsusa'da görevli Mahmut Halil Bey, Galatalı Halil Bey olarak bilinmektedir. Kafkas cephesinde örgütlenme başladığı zaman, Bahattin Şakir Bey tarafından Yusufeli bölgesine kumandan olarak atanmıştı. Komuta ettiği Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri ile birlikte Artvin'in ve Ardanuç'un Ruslardan geri alınmasına katıldı. Daha sonra Artvin'e gelen Dr. Bahattin Şakir Bey, Ardahan seferi esnasında Halil Bey'i cebaneti (korkaklığı) nedeni ile görevden alarak Yusufeli'ne iade etti. Dr. Bahattin Şakir Bey ve Yüzbaşı Halit (Deli Halit Paşa), Galatalı Halil Bey'in Artvin halkından müsadere ettiği 74.500 kuruş parayı ve 11 paket değerli

Ziya Şakir Bey,[44] Cemil Bey, Reşit Bey,[45] Karslı Cihangiroğlu İbrahim Bey[46] ve kardeşi Hasan Bey, İranlı Nizam-es Saltana Hüseyin Bey[47] (Fotoğraf: 13) Emir Haşmet[48] ve Eminoğlu gibi isimler olmak üzere toplam 20 kişi bulunuyordu.[49]

Görevleri, 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde Rus topraklarına katılan Batum, Ardahan ve Kars sancaklarının ahalileri ile Kafkasya Müslümanlarını ve kuzeybatı İran'daki aşiretleri ayaklandırmak ve oluşturulacak çete kuvvetleri ile

---

eşyayı Artvin Postanesi'nden Bayramiç'te bulunan babası Döngel-zâde Ali Ağa'ya gönderdiğini tesbit etti. (BOA, DH, ŞFR, 460/17) Postanedeki meblağa ve mallara el konuldu. Bu sırada Artvin'den ayrılıp Erzurum'a gitmiş olan Halil Bey burada, görevli olarak Mısır'a gönderildiğini beyan etmişse de, durumu daha önce Erzurum'a bildirilmiş olduğu için, Erzurum Valisi tarafından hakkında ne işlem uygulanacağı İstanbul'a sorulmuştu. (BOA, DH, ŞFR, 49/199) Talat Bey imzası ile asker olduğu için komutanlık vasıtasıyla tevkif edilmesi (BOA, DH, ŞFR, 49/199) ve hemen Dîvân-ı Harb'e sevk edilmesi istendi. (BOA,DH, ŞFR, 49/91) İstanbul'dan Dr. Bahattin Şakir Bey'e gelen ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın üç Merkez-i Umumî azası tarafından imzalanan emirde; postanede el konan mal ve paranın sahiplerine iadesi ve neticenin bildirilmesi istendi. Birkaç gün sonra, Dr. Bahattin Şakir Bey, Filibeli Hilmi Bey ile görüşüp 26 Ocak 1915 tarihinde Galatalı Halil Bey'in Erzurum'da kalmasının doğru olmadığını, İstanbul'a çağrılıp orada Dîvân-i Harb'e verilmesinin münasip olduğunu belirterek (BOA, DH, ŞFR, 459/39) suç delili olan belgeleri de ardından İstanbul'a gönderdi. (ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001 -090)

[44] Elimizdeki nüshada bu zat Şakir olarak yazılmıştır. Arif Cemil'de ise Şakir Niyazi Bey olarak geçer.

[45] Yüzbaşı Reşit Bey, Çerkez Ethem'in ağabeyidir. Trablusgarp'ta, Derne kumandanı Mustafa Kemal'in Kurmay Başkanı idi. Balkan Savaşı'nda, Süleyman Askerî ve Kuşcubaşı Eşref'le birlikte Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda çalışmıştır.

[46] Karslı Cihangiroğlu İbrahim Bey, Balkan savaşında da Elviye-i Selâse'den gelen gönüllülerle birlikte görev yapmıştır. Cihangiroğlu İbrahim Bey için bkz. Fahrettin Kırzıoğlu, "Cihângîroğlu İbrahim Aydın'daki (1874-1948) Millî-Mücâdele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Belleten*, C. XLVIII, S. 189-190, Ankara, 1984, s. 109-169. Murat Küçükuğurlu, "Cihangiroğlu İbrahim Bey'in 93 Harbi'nden Kurtuluş Savaşı'na Kadar Kars ve Çevresindeki Teşkilâtlanmada Oynadığı Rol, *T.C. Atatürk Üniv. A.İ.İ.T.E. Atatürk Dergisi*, C. III, s. 2, Erzurum, 2002, s. 249-260.

[47] Bizim elimizdeki nüshada İstanbul'dan gelenler başlığı altında, Nizam-es saltana (Nizamüssaltana) İranlı Hüseyin Bey'in İstanbul'da tahsilde bulunan ve zabit olan iki oğlunun da bu heyette bulunduğu belirtilmektedir. Eski Loristan Valisi olan Nizam-es Saltana, Almanlarla İran'da hükümet kurmak üzere anlaşma imzalamıştı. Larcher, Maurice, *Büyük Dünya Savaşında Türk Cepheleri-1 Kafkas Harekâtı*, Çev. Can Kapyalı, Yay. Haz. Bingür Sönmez, İstanbul, 2010, s. 419. Nizam-es-saltana'nın bu görevdeki tavrı için bkz. Mustafa Arıkan, "Harb-i Umûmî'de Osmanlı Devleti'nin İran Cephesi'nde Yaşadığı Bazı İstihbarat Zaafları", *Ankara Üniv. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 32, s. 53, 2013, s. 1-16. Bkz, s. 10-11.

[48] Bu isim Arif Cemil'de vardır. Bkz. *age*, s. 18.

[49] Hasene Ilgaz, agm-1. s, 45. Arif Cemil bu grubun toplam 20 kişi olduğunu belirtiyor. Bkz. *age*, s. 18.

savaş başladığında sızma harekâtı yaparak Rus ordusunun ikmal yollarına sabotajlar düzenlemek idi.

Teşkilât-ı Mahsusa, Kafkas Cephesi'nde; Erzurum, Van ve Trabzon misyonu[50] olmak üzere üç grup halinde organize olmuştu. Erzurum'u merkez seçen Dr. Bahattin Şakir, Teşkilât-ı Mahsusa'nın bölgedeki başkanı idi. Müfrezesi, Çoruh Vadisi ile Doğubayazıt arasındaki bölgede faaliyet gösterecekti. Ömer Naci Bey'in müfrezesi Van merkezli olarak İran topraklarında, Yusuf Rıza Bey de Trabzon merkezli olarak sahilde, Hopa-Borçka-Batum arasındaki bölgede faaliyet gösterecekti. Seferberlikte, Ömer Naci Bey misyonu İran topraklarına girerken, Dr. Bahattin Şakir ve Yusuf Rıza Bey misyonları gönüllü olan silahlı gruplarını hudut boylarında konuşlandıracak ve ajanlarının Rus topraklarına girmesini temin edecekti.

İran misyonu için görevli Ömer Naci başkanlığındaki grup bazı hazırlıklarını tamamladıktan sonra, asker ve teçhizatları ile birlikte 29 Ağustos'ta Erzurum'dan Van'a hareket etmişti.[51] Dr. Bahattin Şakir Bey konu ile ilgili raporunda; yola çıkan heyete iki yüz lira verildiğini, Tahran sefirimiz vasıtasıyla İran hükümetine; hududu geçecek olan heyetin, kendilerine yardım için geldiği teminatı iletildiği gibi bilgiler verirken; gelenler için Kerbela'daki büyük müçtehitler vasıtasıyla fetvalar neşredilmesinin temin edilmesini istemişti.[52] Van'dan katılanlarla Ömer Naci'nin grubu 700, Ruşeni Bey'in grubu 300 kişiye ulaşmış,[53] Van Valisi Tahsin (Uzer) (Fotoğraf: 58)[54] Bey'in çalışmaları sonucu baştan sona donatılmışlardı.

Kafkas Cephesi'ni savunmakla görevli III. Ordu, seferberlikle savaşa hazırlanırken, Rize'de görev yapan ve bölgenin eşkıyalardan temizlenip huzura

---

[50] İran Misyonunun faaliyet alanı tez konumuzun dışında olduğu için burada sadece konunun bütünlüğü içindeki yerini gösterecek kadar bilgi vermekle yetineceğiz.

[51] BOA, DH, ŞFR, 439/4

[52] BOA, DH, ŞFR, 438/94-1

[53] Mahir Aydın, "Savaşın Bitirdiği Doğu Açılımı: Tahsin (Uzer) Bey'in Van Valiliği (1913/1914)", Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan, *Deutch-Türkische Begegnungen Alman-Türk Tesadüfleri Festschrift für Kemal Beydilli Kemal Beydilli'ye Armağan*, Berlin 2013, s. 538-570. Bkz. s. 564. Ruşeni Bey, bu görevi esnasında bazı davranışlar nedeniyle görevden ayrılır ve Bağdat'a gelir. Burada tutuklanır ve Konya'ya sevk edilir. Yolda kaçar, Rauf (Orbay) Bey'in Afganistan misyonuna katılır. Bu konuda bkz. Cemil Koçak, "Ey Tarihçi Belgen Kadar Konuş, Belgesel Bir Teşkilât-ı Mahsûsa Öyküsü", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 3, İstanbul, 2005, s. 171-214.

[54] Tahsin Uzer, 1877'de Selanik'te doğmuştur. Mustafa Kemal'in çocukluk arkadaşı olan Tahsin Bey, 1897'de mülkiye mektebinden mezun olduktan sonra, ilk görev olarak Pürsiçan Nahiyesi Müdürlüğüne, 1913'te ilk valilik görevi olarak Van'a tayin edilmişti. Bkz. Ender Korkmaz; *Tahsin Uzer'in Yaşamı ve Faaliyetleri*, T.C. İstanbul Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

kavuşmasını temin eden[55] Lazistan Mutasarrıfı Cemal Azmi Bey[56] Trabzon valiliğine, Van'da görev yapan ve savaş öncesinde Van bölgesinde kargaşalıkları bastırıp[57] sükuneti sağlayan Tahsin (Uzer) Bey Erzurum valiliğine, Enver Pa-

[55] Trabzon Valisi Samih Rıfat Bey, 2 Temmuz 1914 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta: *"Lazistan sancağı ili Of kazâsında senelerden beri elde edilemeyen eşkıyâ ve mahkûmînin derdest ve tenkilleri içün bir müddetden berü icrâ edilen ta'kîbâta nihâyet verildi. Of'da bilâ-istisnâ cinâyetle mahkûm hiçbir firârî kalmadığı gibi Lazistan livâsı dâhilinde henüz ele geçirilemeyen mahkûmîn pek ehemmiyetsiz bir dereceye tenezzül etmişdir. Vilâyet dâhilinde ne şu sûretle istihsâl edilen sükûn ve âsâyişin ve ne de az bir zaman içerisinde gösterilen icra'âtın emsâli yakın zamanlarda değil Trabzon Vilâyeti'nin edvâr-ı târihiyesinde bile görülmemiştir. Ahâlîsi kâmilen müsellah ve her tarafı her dürlü şakâvete müsta'id bir halde olan şu mahîtde bu gün ale'l-âde bir vak'a-i müstesnâ bile hâdis olmaması ahâlîyi umûmiyetle hayret ve şükrana sevk etmekdedir. Bir seneden berü eşkiyâ ve mahkûmînden ele geçirilenlerin adedi ale'l-esîmî bin beş yüze ve sâir mahkûmînin mikdârı bunun iki misline bâliğ olmakdadır. Mahzâ tahdîs-i ni'met makâmında arz edebileceğim şu muvaffakiyetin doğrudan doğruya âheng-i idâre-i hükûmetdeki azm ve metânetle zât-ı fehâmetlerinin hakkımda öteden beri gösterdiği i'timâd ve teveccüh âsârından olduğunu herkesle beraber bendeleri de takdîrden hâlî değilim Şu kadar ki velev tesâdüfen olsun enzâr-ı umûmiyede bu kadar mühim ve câlib-i dikkat icra'âta iştirâk eden me'mûrînin mükâfâtsız bırakılması şân-ı âlî-i şîme-i kadr-dânî-i nezâret-penâhîlerine lâyık olmadığından emsâli içün mûcib-i teşvîk olmak ve îd-i mübeccel-i Meşrûtiyet olan 10 Temmuz yevm-i mes'ûdunda teberrüken ta'lîk edilmek üzere ta'kîbâtda bi'l-fi'l hizmet ve muvaffakiyetleri görülen Lazistan Mutasarnfı Cemal Azmi Bey'in ikinci, vilâyet jandarma alay kumandanı beylerin üçüncü, Of kâimmakâmı Cevat Bey ile Lazistan livâsı tabur kumandanı Rifat Bey'in dördüncü, Giresun bölük kumandanı Osman, Of bölük kumandanı Mahmut yüzbaşı ve (...) ve mülâzım Abdülcelil efendilerin beşinci rütbelerden Mecîdî nişanlarıyla taltîfleri husûsuna inâyet-i celîle-i nezâret-penâhîlerinin şâyân buyurulmasını arz ve istirhâm eylerim"* diye yazarak başta Cemal Azmi Bey olmak üzere bu başarıda payı olanların ödüllendirilmesini istiyordu. Bkz. BOA, DH, ŞFR, 432 /64

[56] Cemal Azmi Bey, Arapgir'de doğmuştur. 1896'dan itibaren kaymakamlıklarda bulunmuştur. 1898-1910 tarihleri arasında, Rumeli'de kaymakamlıklar ve mutasarrıflıklar yapmıştır. 9 Nisan 1914 tarihinde Lazistan Mutasarrıfı olan Cemal Azmi Bey, savaş esnasında, III. Ordu'nun ve sahil cephesinin ikmali için birçok önemli hizmetler yapar, Trabzon'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra vilayet merkezini Ordu'ya nakleder ve 2 Şubat 1918 tarihine kadar Trabzon Valiliği görevinde bulunur. Bkz. Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiyeliler Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı) C. III*, Ankara, 1968-69, s. 479-480. Ayr. bkz. İsmail Hacıfettahoğlu, "I. Dünya Harbi Dönemi'nin Az Tanınan Bir Siması: Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey", *Türk İdare Dergisi*, S. 435, Ankara, 2002, s. 247-268.

[57] Tahsin Bey, Nisan 1913-Ekim 1914 tarihleri arasında Van valiliği yapmıştır. Aynı dönemde bölgenin asayiş sorunu had safhadadır ve bölgedeki idareciler çok yetersizdir. Berlin Anlaşması sonrası bölge ajan dolmuş, anlaşma gereği faaliyet gösteren yabancı müfettişler ise işin cabası olmuştur. Tahsin Bey İttihat Terakkî'nin seçme idareci kadrolarının Hakkari gibi bağlı sancaklarda, Bitlis gibi çevre vilayetlerde görev almasını temin eder. Balkanlarda görevli iken tanıdığı, Enver Paşa'nın amcası Halil Bey'in Van'a jandarma kumandanı olmasını sağlar. Halil Bey ile birlikte Rusya'nın kışkırtması ile had safhaya gelmiş olan Ermeni ve Kürt eşkıyalık faaliyetlerinin üstesinden gelir. *Çaldıran* gazetesini yayınlama dahil olmak üzere Van'da birçok modernleşme faaliyetine imzasını atar. Bu konularda bkz. Aydın, agm, s. 538-570.

şa'nın eniştesi olan Hakkari Mutasarrıfı Cevdet (Belbez) Bey de (Fotoğraf: 70) Van valiliğine atanmıştı. Fakat Erzurum Valisi Tahsin Bey, İran Misyonunun Van'da ve İran'da yaşadığı sorunlar nedeni ile Van'dan ayrılmakta gecikmişti. Bu valiler daha sonra teşkilât bünyesine alınmış ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonunun İstanbul ile haberleşmeleri bu valiliklerin şifreleri ve imzaları ile yapılmıştır.

Savaşa girmeden önce Kafkas Cephesi'nde sadece İran Misyonunun silahlı mücadeleye girmesine izin verilmiş, 18 Ekim tarihinde Dr. Bahattin Şakir Bey ve Yusuf Rıza Bey'den cephede toplanan gönüllülerin tamamının ordu emrine verilmesi istenmişti.[58]

Osmanlı Devletinin henüz savaşa girmediği dönemde, İran içlerine giren grup, Rusların İran üzerindeki etkisini azaltmak için, onların hesabına faaliyet gösteren Ermeni ve diğer Hristiyan unsurlardan oluşan güçlerle silahlı mücadeleye başlamıştı. Bölgede çatışmalar yaşanırken Trabzon-Erzurum vasıtasıyla İran misyonuna sevk edilmesi gereken silahlar sevk edilememiş, küçük çaplı çatışmalarla Rumiye'ye kadar ilerleyen mücahitler,[59] cephanelerinin bitmesi üzerine geri çekilmişlerdi.[60]

İran Misyonunda faaliyet gösteren heyet, silah sevkinde yaşanan aksaklıkların[61] yanı sıra birçok olumsuzluklar yaşamıştı. Van'da fırka kumandanı Abdülkadir ile jandarma kumandanı Kâzım (Özalp) Bey[62] arasında yaşanan uyumsuzluklara ilaveten, İran içlerinde faaliyet gösterenlerin aralarında da uyumsuzluk çıkmış, Ruşeni Bey gruptan ayrılmış, İranlı yerel güçlerle birleşmede sorunlar[63] yaşanmıştı.

Arka arkaya yaşanan bu sorunlar, bizzat İttihat ve Terakkî Lideri ve Dahiliye Nazırı Talat Bey'in devreye girmesini gerektirmiş, Dr. Bahattin Şakir, Talat

---

[58] ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-066

[59] BOA, DH, ŞFR, 444/18. *"...esâsen Kürdler elindeki muhtelif eslihanın (silahların) fişenkleri tükenmesi yüzünden matlûb netîce istihsâl edilememişdir."*

[60] ATASE, BDH, 246, 705,1022-001-039

[61] ATASE, BDH, 249, 505,1036-019-02

[62] Orgeneral Kâzım Fikri Özalp; 1882 yılında Yugoslavya'ya bağlı Köprülü'de doğmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında 17 Mart 1914-26 Mart 1915 tarihleri arasında Van Jandarma Alay Kumandanlığı görevinde bulunmuş, 26 Mart 1915'te Seyyar Jandarma Tümen Kumandanlığına, 15 Ağustos 1915'te 36. Tümen Kumandanlığına atanmıştır. 1920-1946 yılları arasında Balıkesir milletvekilliği ve aynı zamanda 26 Mart 1924-1935 yılları arasında TBMM başkanlığı, 1935'te Milli Savunma Bakanlığı, 1950 yılında Van milletvekilliği yapmıştır

[63] BOA, DH, ŞFR, 444/18. *" ...olan İran harekâtı bidâyeten otorite sâhibi bir prensin bulunamaması harekâtı tevhîde mâni' olmağla.."*

Bey'in özel talimatını Van'a götürmüş ve eski Van Valisi Tahsin Bey, bizzat İran içlerine gidip özel talimatı ilgililerine iletmiştir. Bu süreçte Van'da bulunan Tahsin Bey, savaşın başlamasından 8-10 gün sonra Erzurum'da vali olarak görevine başlayabilmiş ve yaklaşık iki aylık bu sürede Erzurum valiliğine Cemal Bey vekâlet etmişti.

Süleyman Askerî Bey, İstanbul'dan çalışmaları izliyor, gerekli gördüğü hallerde ikazlarını yapıyordu. 2 Ekim 1914 tarihinde gönderdiği telgrafta hem Dr. Bahattin Şakir Bey'den[64] hem de Yusuf Rıza Bey'den[65] *"şimdiye kadar dahil ve hariçte nerelerde teşkilât yapıldığını, evvelki mıntıkalara kimlerin ne gibi tertibat ve talimat ile gönderilip ve ne derecelere kadar muvaffakiyyet isti'mal olduğunun (başarıyla kullanıldığının) tafsilatiyle süratle iş'âr (bildirilmesi)"* istenmekteydi.

Başlangıçta, Trabzon grubunun başında olması beklenen Kara Kemal Bey (Fotoğraf: 26), deniz yoluyla 26 Eylül'de Trabzon'a ulaşmıştı. Erzurum ile temasa geçildi ve Trabzon-Erzurum arasında orta yer olan Bayburt'ta buluşulmaya karar verildi. Dr. Bahattin Şakir Bey ve Filibeli Hilmi Bey Erzurum'dan, Kara Kemal Bey ve Yusuf Rıza Bey Trabzon'dan yola çıkıp 12 Ekim 1914 tarihinde Bayburt'ta buluştular. Heyetler hemen çalışmaya başladı. Birkaç gün süren toplantı sonunda, son gelişmeler masaya konularak bundan sonra ne şekilde hareket edileceği konusu ayrıntılı bir şekilde karara bağlandı ve bu konuda bir nizamname kaleme alındı.

Bayburt'ta varılan mutabakata göre Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu artık Kafkasya İhtilal Cemiyeti adı altında faaliyet gösterecekti.[66] Kara Kemal Bey, Kafkasya İhtilal Cemiyeti'nin kurulmasından sonra İstanbul'a döndü.

Erzurum ve Trabzon'da misyonlar kuruluşlarını tamamladıktan sonra İstanbul'daki merkez, 12 Ekim tarihinde misyonların tepesi ve görev alanları ile ilgili olarak son biçimlendirmeyi bildirmişti. Buna göre; Erzurum'da bir genel merkez, Trabzon ve Van'da birer bölge idare heyeti kurulmuştu. Bu durumda sahil ile Artvin arasında Yusuf Rıza Bey, Artvin ile Doğubeyazıt arasında Dr. Bahattin Şakir Bey komutasındaki gruplar faaliyet gösterecekti. Kafkasya'da ise Batum, Kutayıs, Tiflis, Vladikafkas, Megrelistan, Sohum ve kuzeyindeki Lezki eyaletlerinde teşkilât kurmak, ihtilali hazırlamak ve uygulamak görevi ise Trabzon bölgesine verilmişti.[67]

---

[64] ATASE, BDH, 705, 1022-001-025

[65] ATASE, BDH, 249, 505-1036-015

[66] Arif Cemil, *age*, s. 27.

[67] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-016

Süleyman Askerî Bey, 18 Ekim tarihinde Dr. Bahattin Şakir Bey'e gönderdiği talimatta; Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin yalnız İran dahilinde silahlı faaliyetlerde bulunacağını ve hudut boylarındaki tüm gönüllü kuvvetlerin ordu emrine verilmesini istemekte ve yakın bir gelecekte Sohum havalisine akıncı kolu çıkartılacağını bildirmektedir.[68]

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya misyonunda görev alanlar, Almanların Hristiyan Gürcülerden oluşan bir Gürcü Lejyonu[69] kurma projesini öğrenince, Almanların bu projesinin bütçe ve silahları ile Batum-Artvin ve Kars bölgelerindeki Müslümanları ve Acaralıları silahlandırıp, Rus ordusunun hemen arkasındaki bölgelerde isyan çıkartılabileceğini görmüştü.

Kafkasya Misyonunun lider kadroları İstanbul'dan gönderilmekle beraber, yerelde kendilerine destek olacak unsurlar da vardı. Bunlar Erzurum ve Trabzon'da İttihat ve Terakkî'nin kadroları arasında yer alan unsurlardı. Yine de misyon şefleri ihtiyaç hissedildiğinde gerekli gördükleri vasıflı insanları çoğu kez isim bildirerek kendilerine gönderilmesini istemişlerdir.

Dr. Bahattin Şakir Bey, teşkilâtının zayıf noktalarını görünce, Konya İttihat ve Terakkî Müfettişi Nedim Bey'in[70] ve Trablusgarp'tan bu yana kendini ispat etmiş olan Enver Paşa'nın küçük kardeşi Nuri Bey'in kendisine gönderilmesini ister.[71] Aynı şekilde Nâ'il Bey de, Kara Kemal Bey'den Balkan Savaşı'nda kendini ispat etmiş tecrübeli doktor Rüştü Bey'in gönderilmesini istemişti.[72] Fakat silah ve cephane istekleri gibi bu isteklerin de birçoğu karşılanamamıştır.

Misyonun şube şefleri bazen zararlı gördükleri memurların başka yere tayinlerini istemişlerdir. Dr. Bahattin Şakir Bey, Erzurum'a geldikten yaklaşık bir ay sonra gönderdiği raporunda Erzurum'da görev yapan bir Ermeni komiser ile iki Ermeni polisin hudut bölgesinden iç vilayetlere alınarak yerlerine gayretli adamlar gönderilmesini İsmail Canbolat Bey'den istemişti. Fakat netice çıkmayınca durumu Talat Bey'e yazmış ve adam bulamıyorlarsa Yusuf Rıza Bey'in yanında görev yapan Hamal Ferit Bey'in (Fotoğraf: 27) baş komiserliğe tayinini istemişti.[73]

---

[68] ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-066

[69] Bununu ileride faaliyete geçecek Gürcü ordusunun çekirdeği olarak okumalıyız.

[70] BOA, DH, ŞFR, 441/49

[71] BOA, DH, ŞFR, 452/27

[72] BOA, DH, ŞFR, 445/131. *"Balkan Harbi'nde bulunan ve merkez-i umûmîdeki Kemal Bey'in de ma'lûmu olan mücerrebimiz Doktor Rüşdü Bey'i gönderecek olursanız daha muvâfık olacağından istirhâmımızın nazar-ı dikkate alınmasını ricâ ederim Nâ'il."*

[73] BOA, DH, ŞFR, 442/31

Misyonlara ait müfrezelerin ikmali valiler aracılığı karşılanmakta idi. Teşkilât-ı Mahsusa, Kafkasya'da örgütlenirken yaptığı masraflar Harbiye Nezâreti'nin örtülü ödeneğinden (tahsisât-ı mesture) ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nden[74] sağlanıyor,[75] erzak ve malzeme mahalli *tekalif-i harbiye komisyonunca* temin ediliyordu.

Ekim ayında misyonun para sıkıntısı çektiğini ve bu durumun sık sık dile getirildiğini görüyoruz. 7 Ekim tarihinde Dr. Bahattin Şakir Bey'in bizzat Talat Paşa'ya yazarak para ve silah istediğini biliyoruz.[76] Fakat istekleri yerine getirilemediği için, İran örneğinde olduğu gibi müfrezeler güç durumda kalıyordu. Bu günlerde Dr. Bahattin Şakir Bey, hiyerarşik yapı içinde kendisinden üste olan, İttihat ve Terakkî'nin lideri ve Dahiliye Nazırı olan Talat Bey'e şu şekilde tepki göstermektedir:

"Nâzır Talat Bey vesâtatıyla (vasıtasıyla) Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umûmîsi'nde Âtıf Bey'e; burada çekilen için şimdiye kadar Merkez-i Umûmi'ye ve Talat Bey'e defe'ât ile mürâca'at ederek para istedik. Hiçbirisine cevap almadık. Üfürükle teşkilât yürüyemez."[77]

Şüphesiz bu satırları önce Talat Bey okuyacak fakat muhatap olarak Teşkilât-ı Mahsusa'nın Hey'et-i İdaresi'ndeki Atıf (Kamçıl) Bey'e gönderecekti. Bu durum, tezkilâta mensup kişilerin ne derece özgüven sahibi, korkusuz ve inançlı olduğunu göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Özellikle Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ile ilgili yayınların çoğunda, İttihat ve Terakkî'nin üst seviyesindeki kişiler için maceracı, basit, yetersiz ve zaafları olan kişiler şeklinde yapılan değerlendirmelerin de maksatlı olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Gönderilen paralar Trabzon ve Erzurum valiliklerine bildiriliyor, eksikleri vilayetlerdeki Müdafaa-i Milliye şubelerince temin ediliyordu.[78] Bu çerçevede

---

[74] 1 Şubat 1913 tarihinde resmi olarak kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, İttihat ve Terakkî'nin kurduğu paramiliter teşkilâtlardan biriydi. Kuruluşu, yapısı ve faaliyetleri için bkz. Nazım Hikmet Polat, *Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti*, Ankara, 1991. Ayrıca bkz. Erdal Aydoğan, "Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 3, 2003, s. 67-75.

[75] Stanford J. Shaw, *I. Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Terc. Beyza Sümer Aydaş, Ankara, 2014, s. 318.

[76] BOA, DH, ŞFR, 443/77. *"Dâhiliye Nâzırı Talat Beyefendi Hazretleri'ne. Bahattin Şakir Bey'in ifâdesidir. Kafkas İhtilal Cemiyeti intizamsız değil vesâitsizdir. Mefkûd-ı vesâit de para ve silahdır."*

[77] BOA, DH, ŞFR, 449/9

[78] Bab-ı Âlî Dahiliye Nezâreti Emniyet Umum Müdüriyeti tarafından 16 Ocak 1915 tarihinde Erzurum Valiliğine yazılan ve 17 Ocak 1915 tarihinde gönderilen şifreli telgrafta: *"Tahsisat-ı*

Ordu,[79] Ünye[80] ve İnebolu'da[81] 20'şer kişilik müfrezeler hazırlanmış, giydirilip donatılmış, Samsun'da Çürüksulu Ahmet Paşa reisliğinde 500 kişilik gönüllü birliği[82] teşkil edilmişti. Ayrıca İstanbul'dan gönderilen iki gönüllü grubuna Sivas, Erzincan vilayetlerinden geçerken ikmal yapılmış, çarık, çorap ve iç çamaşırlar verilmişti.

Gönüllüler, kasaba ve şehirlerde müftüler ve halkın üzerinde olumlu etki yaratmış bulunan ulemanın yardımları ile toplanıyordu. Mahallî imkânlarla giydirilip silahlandırılıyor, yiyecekleri temin ediliyor, bu işe elverişli ve ön ayak olanlardan birinin komutasında cepheye ulaşmak üzere Erzurum, Trabzon gibi merkezlere gönderiliyordu.[83]

Teşkilât-ı Mahsusa eleman temininde, başlangıçta herhangi bir sebeple askere gitmemiş halktan katılan gönüllü[84] ve kan davası gibi nedenlerle dağda silahlı dolaşan kişilerden yararlanmıştı. Harbin başlamasına yakın ve harbin devamında hapishanedeki mahkûmlardan yararlanılması da gündeme geldi. Mahkûmlar gönüllü olarak cephede savaşmayı kabul eder ve vazifelerini eksiksiz yaparlarsa suçları da affedilecekti. Bu çerçevede mahkûmlarla görüşmeler başladı ve kabul eden mahkûmlar isim isim bildirilerek affedilmeleri istendi.[85]

Gönüllü mahkûmların hapishanelerden alınıp cepheye sevk edilmesine Osmanlı Devleti savaşa girdikten birkaç gün sonra 2 Kasım 1914 tarihinde izin verilmişti.[86] Bu şekilde hapishaneden çıkartılan mahkûmların[87] savaşta yarar-

---

mestureden bin lira için muktezi havale nâme gönderildi. Teşkilât-i Mahsusa'ya ait bin lira için vilayet Müdafaa-i Milliye şubesinden müdafaa-i milliye Merkez-i Umumîsine müracaat olunduğu taktirde derhal irsal olacağından. 4 Kanun-ı sani 1330 Nazır Talat."

79 ATASE, BDH, 1828, 185-140-1-25

80 ATASE, BDH, 1828, 185-140-1-24

81 ATASE, BDH, 1828, 185-140-1-31

82 ATASE, BDH, 1828, 185-140-1-6

83 BOA, DH, ŞFR, 459/65

84 BOA, DH, ŞFR, 456/9. *"Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne şifre. Hakkı Efendi Kırali idâresinde olarak elli yedi neferden ibâret bir gönüllü çetesinin de bugün Fatsa'dan Trabzon'a hareket eylediği ma'rûzdur. Fî 18 Kânûn-ı evvel sene 330 (31.12.1914) Mutasarrıf (Canik) Süleyman Necmi"* Ayr. bkz. BOA, DH, ŞFR, 459/84 *"Çarşambalı Hacı Ali-zâde Osman Çavuş idâresinde olarak yüz altmış dokuz neferden mürekkeb bir gönüllü çetesinin bu gün Trabzon'a müteveccihen hareket ettiği Fî 17 Kânûn-ı sânî sene 330 (30.01.1915) Canik Mutasarnfı Necmi"* (Süleyman Necmi Selmen) Osmanlı Mecli-i Mebusanında 1. ve 2. dönemler Canik Mebusu olarak bulunduktan sonra Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Canik Mutasarrıflığı ve daha sonra da Trabzon ve Kastamonu valiliği yaptı. TBMM'de 2, 6 ve 7. dönemlerde Samsun Milletvekili olarak bulundu.

85 BOA, DH, ŞFR, 442/87

86 BOA, DH, ŞFR, 46/134

87 BOA, DH, ŞFR. 456/61. *"Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne şifre 198. Gönüllüilerle mahbuslardan bir kısmı*

lı olacağı düşüncesi ile cepheye sevkine hız verilmiş, daha fazlasının sevkine çalışılmak istenmişti.[88] Fakat bir müddet sonra cephelerden gelen telgraflarda bunlardan yararlanılamadığı gibi problem yarattıkları bildirilmeye başlanmıştı.[89] Arif Cemil'in naklettiği bir hikaye yaşananları gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir.

Hopa Cephesi'nde savaşan Gafur Efendi adlı yiğit bir müfreze kumandanı cesareti ve savaşçılığı ile kendini ispat etmişti. Bir çekilme esnasında ağır yaralanmıştı. Müfrezesine mensup iki Arnavut mahkûm, kumandanları olan Gafur Efendi'yi yaralı görünce, daha önceki kızgınlıkları nedeniyle biri; *"Sen daha gebermedin mi?"* diyerek bir kurşun sıkmış, ikincisi de cansız gibi yerde yatan Gafur Efendi'nin kafasına ateş etmişti. İki eski mahkûm bölgeden hızla uzaklaşıp çekilen kuvvetlerin toplandıkları yere gitmiş ve bir şey olmamış gibi askerin arasına karışmışlardı. Fakat Gafur Efendi bir mucize eseri ölmemiş ve birkaç saat sonra kendine gelmiş, Türk kuvvetlerinin bulunduğu istikamete doğru sürünerek ilerlemişti. Takati kesilip bayıldıktan sonra ertesi gün keşfe çıkan bir grup tarafından bulunarak karargâha getirilmişti. Yaraları tedavi edilen Gafur Efendi kendine gelip olayı anlatınca, Ruslara sığınmak üzere kaçan iki Arnavut yakalanmış ve Rıza Bey'in daha önce kurmuş olduğu Dîvân-ı Harp'te yargılanarak kurşuna dizilmişlerdir.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu için, Rus işgali altındaki Batum, Artvin, Oltu, Kars ve Ardahan bölgesine giden Teşkilât mensupları, Trabzon'da çalışma programı ve beyannameleri hazırlanan cemiyeti sınır boylarında işgal altındaki köylere varıncaya kadar örgütledi.[90]

Bu çerçevede; Yusuf Rıza Bey, işgal altındaki topraklarda Murgul'da ticaretle meşgul yeğeni Çoşkun-zâde İsmail Ağa (Fotoğraf: 44) vasıtasıyla Artvin'de bir örgütlenme yapmıştı. İsmail Ağa Rus vatandaşı olmasının verdiği kolaylıkla kısa sürede Artvin ve çevresindeki örgütlenmeyi tamamlamış, daha sonra da bir Ermeni'nin ihbarıyla tutuklanarak Sibirya'ya sürülmüştü. Bu örgütlenme de Kadir Ağa[91] ve Mehmet Efendi, Muratlı'da (Maradit) Şükrü Efendi, Murgul'da

---

bu sabah Ulukışla tariki ile Haleb'e hareket ettirilmişlerdir. Dîğer kısmı da sevk üzeredir. İ'zâm edilen mahbusların isimleri posta ile taktîm olunacaktır. 15 Kânûn-ı sânî sene 330 (28.01.1915) (Konya) Vali(si) Azmi."

88 BOA, DH, ŞFR, 48/344

89 Arif Cemil, *age*, s. 209-213.

90 Arif Cemil, *age*, s. 27. Ayr. bkz, Sarısaman, agm, s. 502.

91 Rus işgali altındaki Artvin'in Sünbüllü (Sinkot) köyünden olan Kadir Ağa, o yıllarda 45-50 yaşlarında idi. Rusların Artvin'deki jandarma teşkilâtının başına getirilmiştir. Savaş öncesi Çerkez,

Edip Bey (Fotoğraf: 43)[92] gibi isimler vardı. Ayrıca Olur-Çataksu'da (Tavuskert) Ahmet ve Mustafa efendiler, Göle'de Reis Bey ve Derviş Ağa, Çıldır'da Ağa Bey ve Dede Bey, Örtülü Köyü'nde (Şenkaya) Asker Bey, Esrail'de (Oltu-Kömürlü-Aşağımernis) Ramiz Bey, Başköy'de Bekir Bey, Oltu-Çatak'ta Kenan Bey, Oltu-Ayyıldız Köyü'nde (Pitkir) Sudi Bey Teşkilât-ı Mahsusa'nın işgal altındaki topraklarda faaliyet gösteren görevlilerinin önde gelenlerinden idi.[93] Buralarda küçük silahlı gruplar oluşturuldu ve cephaneleriyle birlikte silah gönderildi.

İttihat ve Terakkî, cemiyet olarak gizli çalıştığı dönemde Talat, Enver ve Cemal paşaların kendilerine bağlı özel teşkilâtlarının varlığı biliniyordu. İktidarları döneminde bu özel yapılar paşaların görev yaptıkları bakanlıklara taşınmıştı. Özel yapılar, 5 Ağustos tarihinde resmen kurulan teşkilâtta kimlik bulmuştur. Atıf Bey; Başkanı ve Merkez-i Umumîsi vasıtasıyla yönetilen Teşkilât-ı Mahsusa'nın[94] 1330 (Mart 1914-Şubat 1915) senesi sonuna kadar faaliyetine devam edip sonra dağıldığını belirtiyor.

2.1.1. Dr. Bahattin Şakir Bey Misyonu

Savaşın çıkması ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti Merkez-i Umumî'si toplanarak durumu görüşmüş ve bir dizi kararlar almıştı. Toplantıda; İttihat ve Terakkî Partisi'nin teşkilât yapısını oluşturan Merkez-i Umumî üyeleri, milletvekilleri, müfettişleri, murahhasları ve kâtib-i mes'ullerinin bu savaşta istedikleri şekilde hizmet yapmalarına izin verilmişti. İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumîsi'nin verdiği karardan sonra, Dahiliye Nazırı ve İttihat ve Terakkî'nin lideri olan Talat Paşa, bizzat Dr. Bahattin Şakir Bey ile görüşerek; Teşkilât-ı

Gürcü ve Ermenilerden oluşturdukları birlikler gibi Artvinlilerden de bir birlik oluşturmak isteyen Ruslar, bu işi Batum ve Tiflis'e davet ederek, ağırlayıp madalyalar verdikleri Kadir Ağa'ya teklif etmişti. Başlangıçta bu işi kabul etmiş görünen Kadir Ağa, aslında Teşkilât-ı Mahsusa ile işbirliği halinde idi. İşgal altındaki Artvin'de, Kadir Ağa gibi Rus işgalinden kurtulmak için Teşkilât-ı Mahsusa ile çalışan başka kişiler de vardı. Bunlar için bkz. Özder, *age*, s. 101-104.

[92] Mehmet Edip Dinç, İmamefendi-zâde Nazım Efendi ile Feride Hanımın oğludur. 1885 yılında Batum'da doğmuştur. Daha sonra göçmen olarak Ladik'te nüfusa kaydolmuştur. İttihatçılarla ilişkisi 1906 yılında Batum'a gelen Ömer Naci vasıtasıyla olmuştur. Ömer Naci tarafından yemin töreni yapılıp teşkilâta alınan Mehmet Edip Bey, harpten evvel Hudut Taburu Kumandanı olan ve harbin başlangıcında Sarp köyünde şehit edilen İbrahim Hakkı Bey vasıtasıyla anavatana hizmete devam etmiş ve Teşkilât-ı Mahsusa faaliyete geçince de bu örgütte görev almıştır. Mehmet Edip Bey, Birinci TBMM'ye Batum Milletvekili olarak katılmıştır. (Bilgiler Adil Özder'in daktilo nüsha olan eserinde yer alan Edip Dinç Bey'in anılarından (s. 90-106) alınmıştır.

[93] Sarısaman, agm, s. 502.

[94] Dadrian-Akçam, *age*, s. 342.

Mahsusa'nın Kafkasya hududundaki organizasyonunu kurmak ve yönetmek üzere onu Erzurum'a göndermişti. İttihat ve Terakkî içinde birçok örgütçünün bulunmasına rağmen bu görev için Dr. Bahattin Şakir Bey'in seçilmesinin nedeni, daha önce Edirne serhattında faaliyet göstermiş olması ve Kafkas serhattı için tecrübeli kabul edilmesi idi.[95]

Yola çıkarken merkezi teşkil edenler ile göreve gidenlerin üzerinde mutabık oldukları kat'i bir program yoktu.[96] Teşkilât-ı Mahsusa'ya mensup ve Kafkas Cephesi'ne gönderilen kişiler, İstanbul'dan gelecek emirlere göre hareket edecek, sınırda ve sınır ötesinde faaliyetler göstermek üzere görevli oldukları bölgelerde kendi teşkilâtlarını oluşturacaklardı.

O gün birçok durum gibi birçok karar da netleşmemişti. Fakat görev yapacak olan adamların bir an önce bölgede olmaları ve teşkilâtlarını kurmaları elzemdi. Görevini hangi statü ile ve hangi yapı içinde yapacağı kesinleşmediği için kendisinden öncelikle teşkilâtını kurması istenmiş, *"savaşa girersek bu teşkilâtı Erzurum valisi olarak yönetirsin"* denmişti. Dr. Bahattin Şakir Bey'le Ömer Naci Bey, Ruşeni Bey, Galatalı Halil Bey, Şakir Bey, Cemil Bey, Reşit Bey, Karslı Cihangiroğlu İbrahim ve Kardeşi Hasan beyler ve İranlı Nizamüssaltana Hüseyin Bey ve İstanbul'da harbiyede okuyan iki oğlundan oluşan bir heyet ile brlikte Konya Ereğli'ye kadar trenle giden heyet, Ereğli-Niğde-Kayseri-Sivas-Erzincan üzerinden Erzurum'a ulaşmıştı.

Heyet 22 Ağustos'ta Erzurum'a vardığında, Talat Paşa'nın yurtdışı seyahatte olacağını bilen Dr. Bahattin Şakir Bey, İttihat ve Terakkî'nin Merkez-i Umumî üyesi olan Mithat Şükrü Bey'e[97] durumunu bildirir, ayrılmasından sonraki gelişmeler hakkında bilgi verilmesini ister ve yurtdışı seyahatte bulunan Talat Paşa'nın dönüp dönmediğini sorar.[98]

---

[95] Arif Cemil, *age*, s. 18. İttihat ve Terakkî Cemiyeti gizli bir örgüt halinde faaliyet gösterdiği dönemde, Dr. Bahattin Şakir Bey'in, sürgün olarak bulunduğu Erzincan ve Trabzon'un yanı sıra Kafkasya'daki teşkilât mensuplarıyla da ilişkileri vardı.

[96] Arif Cemil, *age*, s. 18.

[97] Mithat Şükrü Bleda (1847-1956), Selanik'te doğmuştur. Selanik eşrafından Şükrü Bey'in oğludur. İstanbul'da mülkiyeyi bitirdikten sonra Selanik'e dönmüş, İstibdâd devrinde Avrupa'ya gitmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908'de Serez, 1912'de Drama, 1916'da Burdur milletvekili seçilmiş, İttihat ve Terakkî Partisi'nin kuruluşunda rol almış ve genel sekreterliğini yapmıştır. Mütarekede İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş, İzmir Suikasti'nde yargılanmasına rağmen beraat etmiş, 1935'te Sivas Milletvekili olmuştur. Anıları için bkz. Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979.

[98] BOA, DH, ŞFR, 438/32

Dr. Bahattin Şakir Bey, daha önce İttihat ve Terakkî adına Ermenilerle birçok defa temas[99] kurduğu için,[100] Erzurum'daki görevlerinden biri de 2-14 Ağustos 1914 tarihlerinde Erzurum'da toplanan[101] Taşnak Partisi 8. Kongresine katılan, fakat kongre bitmesine rağmen Erzurum'dan ayrılmayan[102] Taşnak liderleri ile görüşmek, onları Osmanlı'nın yanında ve Rusya'nın karşısında faaliyet göstermeye ikna etmek idi.[103] Bu doğrultuda kongre için Erzurum'a gelen ve kongre sona ermesine rağmen Erzurum'dan ayrılmayan Taşnak delegelerinden Malumyan, Vramyan ve Rostom ile iki görüşme yapmıştı.

Dr. Bahattin Şakir Bey'in 28 Ağustos tarihinde, Talat Paşa yurt dışında olduğu için Mithat Şükrü Bey'e gönderdiği raporda,[104] Ermeni liderlerinin, savaş sonunda Kafkasya topraklarında Osmanlı idaresinin kurulacağı ve Ermenilere otonomi tanınacağından ümitsiz olduklarını, Rusların bize saldırması durumunda ise bizimle beraber müdafaada bulunacaklarını yarım ağızla söylediklerini, bizim Kafkasya'ya girmemiz halinde Rusya topraklarındaki Ermenilerin bizim lehimize hareket etmelerini temin etmek üzere yapacakları propagandaların işe yaraması için hükümetin onları memnun edecek vaat ve icraatta bulunması gerektiğini ileri sürerek pazarlık ettiklerini, iki gün sonra Van'a gideceğini söylemesine rağmen Vramyan'ın Kafkasya'ya geçeceğini yazmaktadır.

Ermenilerin Rusya safında savaşa girecekleri konusunda kesin bir kanaat edinen Dr. Bahattin Şakir Bey, 8. Taşnak Kongresi sonrasında Erzurum'da kalan ve yurt dışından geldikleri bilinen delegeleri, Rusya'nın Erzurum'daki

[99] İttihat ve Terakkî ile Ermeniler arasındaki ilişkileri kabaca; işbirliği (1894-1909), düş kırıklığı (1909-1912) ve kopuş (19012-1915) olarak üç döneme ayırabiliriz.

[100] Jön Türkler, İttihat ve Terakkî Cemiyeti ile Ermeniler arasındaki ilişkiler için bkz. Avagyan ve Minassian, *age.*

[101] 8. Kongre'nin toplanma tarihi konusunda farklı görüşler vardır. 17-24 Ağustos tarihi 1913 yılında yine Erzurum'da toplanan 7. Kongre ile ilgilidir. 2-14 Ağustos tarihleri arasında Erzurum'da toplanan 8. Kongre'nin Temmuz ayında toplandığı konusundaki görüşler hatalıdır. Ayrıca Dr. Bahattin Şakir, 22 Ağustos'ta Erzurum'a ulaştığı için, bu kongreye katılmadığı kesindir. Fakat 8. Kongre sonrasında Erzurum'da bulunan Ermeni delegeler ile görüşmeler yapmıştır. Bu da belirttiğimiz belgelerle sabittir.

[102] Bunlar, Erzurum'da çeşitli kişilerle görüşmeler yapıyor, Erzurum'daki Rus konsolosu ile irtibat kuruyorlardı. Daha sonra casusluk faaliyetleri nedeniyle tutuklanıp jandarma nezâretinde hudut dışı edildiler.

[103] Kongrede açıklanan karar, savaşta tarafsız kalma şeklinde durumu idare eder mahiyette idi. Bunun, Taşnakların Rusların safında savaşa gireceği anlamına geldiğini çok iyi bilen Bahattin Şakir Bey'in Taşnak liderlerine teklifi; Osmanlı'nın yanında yer alarak, Kafkasya'daki Ermenileri Rusya'ya karşı ayaklandırmaları karşılığında Kafkasya'da Ruslardan alınacak topraklarda Ermeni devleti kurmalarına destek içeriyordu. Uca, *agt*, s. 253-254.

[104] BOA, DH, ŞFR, 438/123

konsolosuyla olan ilişkileri nedeniyle jandarma nezâretinde hudut dışına çıkarttırmıştı. 4 Eylül'de Enver Paşa'ya ilettiği bir raporda da; görüştüğü Ermeni delegelerin Erzurum'da bulunması sakıncalı olduğu için bunların karadan ve münasip bir şekilde gönderilmelerini temin ettiğini bildirerek, bu cenahtan gelebilecek müracaatların cevapsız bırakılmasını istemiştir.[105]

Dr. Bahattin Şakir Bey, 27 Eylül tarihinde Talat Bey'e gönderdiği raporunda, İstanbul'dan çağrılan casus İranlı Abdülgaffar'ın, önceden tanıdığı Taşnak reislerinden Rostom ve diğerleriyle görüşmeler yaparak onlara şu bilgileri aktardığının bildirmektedir: Ruslar, birlikte savaşmaları halinde Ermenilere, Revan, Nahcivan, Azerbaycan, Van, Diyarbakır, Urfa'yı vermeyi kabul etmiştir. Burada, geçici bir süre için bir Rus Kralı idaresinde devlet kuracaklar. Bunun karşılığı olarak Ermeniler de Rusların yanında savaşacaktır. Bunun için Ermenilerin elinde bol miktarda silah olduğunu da bildirmektedir.[106]

İttihat ve Terakkî'nin örgütlenmesi Erzurum'da oldukça eski idi.[107] Bahattin Şakir Bey, Erzurum'a gelmeden önce; İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne bağlı olarak Balkan Savaşı'nda da faaliyetlerini bildiğimiz özel teşkilâtı yani Teşkilât-ı Mahsusa'nın ilk nüvesi olan yapılanmayı, Ermenilerin komite faaliyetleri nedeniyle, Erzurum'da örgütlemeye başlamıştı.[108] İttihat ve Terakkî müfettişi olan Filibeli Hilmi Bey'in de içinde olduğu bu yapılanma, bir yandan Erzurum bölgesinde bulunan Ermeni komitacılarını, bir yandan da Erzurum'da bulunan Rus konsolosluk mensuplarını takip ediyordu.[109]

---

[105] BOA, DH, ŞFR, 439/105

[106] BOA, DH, ŞFR, 442/31

[107] Bu konuda bkz. Ertürk, *age*, s. 70-72.

[108] Hasene Ilgaz, agm-1, s. 44. Cafer Bey'in verdiği bilgiye göre, Erzurum'daki teşkilâtlanmayı; Dr. Bahattin Şakir Bey gelmeden önce ve geldikten sonra iki safhaya ayırabiliriz. Cafer Bey, 1913 yılı kış aylarını Erzurum'da bazı hazırlıklarla geçirdiğini anlattıktan sonra, faaliyetlerini daha ziyade Taşnakları izlemek ve icap eden tertibatı almak ve seçim için Erzurum'a gelen İttihat ve Terakkî heyeti ile çalışmak olarak özetliyor. Seçimlerden sonra İttihat ve Terakkî müfettişi Filibeli Hilmi Bey Erzurum'dadır. Mezararkalı Mevlût ve Sami Kıran ile Hacı Akif ağalar da bu çekirdek yapılanmanın içindedir. Beşer kişilik gizli gruplar halinde faaliyete geçerken, Hafız Aslan vasıtasıyla sınır boyunda kaçakçılık işleri ile uğraşan kişilerle temas kurulmuş, azalar silahlandırılmış ve teşkilât çevrede genişletilmiştir. Daha sonra İttihat ve Terakkî'nin Erzurum Murahhası Musa Bey'in tavsiyesi ile Topçu zabiti Binbaşı Dadaş Bekir, takip eden günlerde de Yarbay Rüştü, Binbaşı Ragıp ve İsmail beyler gizli yapılanmanın içine alınmıştı. Teşkilât'ın Erzurum çevresinde silahlı bir müfrezesi vardı. Seferberliğin ilanından sonra; Teşkilât-ı Mahsusa faaliyete geçince bu gruplar Dr. Bahattin Şakir liderliğindeki Teşkilât-ı Mahsusa'ya iltihak edilmiştir.

[109] Cafer Bey'in verdiği bilgiye göre, merkezi Erzurum'da bulunun 9. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Şerif Bey (*Sarıkamış* kitabının yazarı Köprülü Şerif İlden) de bu işlerde kendilerine yardımcı oluyordu.

Cafer (Erçıkan) Bey'in verdiği bilgiye göre, Dr. Bahattin Şakir Bey Teşkilât-ı Mahsusa'yı kurmak için geldikten sonra emrine dört subay verilmişti. Bunlar jandarma subaylar Nusret ve Ahmet beyler, Jandarma Yüzbaşı Emin Bey[110] ve Dr. Fuat Bey[111] (Fotoğraf: 22) idi. Daha sonra bunlara Erzurumlu Yüzbaşı Mehmet Necati Bey de katılmıştı.

Dr. Bahattin Şakir Bey, Erzurum'dan Enver Paşa'ya gönderdiği raporda, Filibeli Hilmi'nin Kars ve civarında teşkilâtlanmak üzere faaliyet gösterdiğini ve bu yapılanmanın temelinde; ileri gelenleri veya reisleri Osmanlı toprağına göç etmiş fakat kabileleri Tiflis ve Kars civarında yaşayan Türk ve Karapapak ahali olduğunu belirtmektedir. Kafkasya ve İran'dan alınan bilgilere göre Rusların bazı tedbirler aldığını, hududun bu tarafındaki Müslüman halkın harp neşesinin fevkalade olduğunu, Ermenilerin ise Ruslardan aldıkları vaatler nedeniyle pek isteksiz davrandığını, Rusların bir yenilgi alması halinde onların da Osmanlı tarafına iltihakı mümkün olduğunu bildirmektedir.[112]

Harbe girmemize bir iki ay kala, böyle kapsamlı bir teşkilâtı kurmak ve harekete geçirmenin ne derece mümkün olabileceğini düşündüğümüzde, bu

---

[110] Ardahan kuşatmasında süvarilerinin başında savaşırken şehit olmuştur.

[111] Dr. Fuat Sabit (Ağacık) Bey'in asıl adı Ahmet Fuat olmakla beraber, Dr. Fuat Sabit olarak tanınır. 1887'de Erzincan'ın Kemaliye ilçesinde doğmuş, babası Duyun-u Umumiye görevlilerinden Mehmet Sabit Bey'dir. 1910 yılında tabip yüzbaşı olarak askerî tıbbiyeyi bitiren Dr. Fuat Sabit Bey, okul yıllarında, imparatorluğun kurtuluşunun üç tarz-ı siyasetten Türkçülük ideali ile olabileceğine inandığı için, bu görüşünü arkadaşlarının arasında yaydı ve 20 Haziran 1911'de bu doğrultuda faaliyet gösterecek bir dernek kurulmasına karar verildi. Dr. Fuat Sabit Bey, başkanlık ettiği toplantıda, kurulacak derneğin adının Türk Ocağı olması için bir önerge verdi ve 12 Mart 1912'de Türk Ocağı kuruldu. İlk kurucu idare heyetinde veznedar olarak yer alan Dr. Fuat Sabit, 1912'de Erzurum Merkez Askerî Hastanesi'ne tayin edildi ve Eylül 1914'te Teşkilât-ı Mahsusa'ya katıldı. Dr. Fuat Sabit, 3-5 Ocak 1919 tarihlerinde toplanan Ardahan Kongresi'ne katılmış, Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Kars'a gelmiştir. 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından Azerbaycan'ın durumunu anlamak için Bakü'ye gönderilmiş, Türkiye Komünist Partisi kuruluşuna katılmış, Bakü, Dağıstan ve Moskova'da Ankara Hükümeti adına temaslarda bulunmuştur. 1 Eylül 1913'te rütbesi binbaşılığa yükseltilen Dr. Fuat Sabit Bey, Millî Mücadele'den sonra doktorluğa devam etti. Askerî Tıbbiye'de görevlendirildi. Harbiye öğrencileri arasında çıkan bir komünistlik olayı nedeni ile Manisa'ya sürüldü. 1927'de ordudan ayrıldı. Manisa'da gezici sağlık hekimliği yaptıktan sonra, arazi satın alıp bağ ve bahçe işleri ile uğraşmaya başladı. 2. Dünya Savaşı'nda tekrar askere çağrıldı. 3,5 yıl yedek subay olarak hizmet yaptıktan sonra terhis oldu. Tıpta uzmanlık çalışmalarını tamamlayarak Sinir Hastalıkları Uzmanı oldu. Bakırköy Akıl Hastanesi'nde ve İstanbul Belediyesi'nde çalıştı. 1947'de emekli oldu ve 1957'de vefat etti. Ali Birinci, "Dr. Fuat Sabit", *Türk Yurdu*, S. 139-141, Ankara, 1999, s. 45-58.

[112] BOA, DH, ŞFR, 439/4

misyonu üstlenen kişilerin ne ağır bir yükü omuzladıklarını anlayabiliriz. Hepsi bunu erişilmesi gereken bir kızıl elma gibi algılamış ve işe koyulmuştu. Nitekim Dr. Bahattin Şakir Bey, Talat Bey'den gelen bir talimatı Ömer Naci'ye iletmek için Van'a gidip gelmişti. Erzurum bölgesindeki teşkilâtlanma da bütün hızı ile devam ediyordu.

Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin hapishanede bulunan mahkûmlardan oluştuğu yönünde son dönemlerde sıkı bir propaganda vardır. Harp başlayana kadar Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin tamamına yakını sınıra yakın bölgelerin insanından oluşmaktaydı. Teşkilât-ı Mahsusa'da Bahattin Şakir Bey tarafından Dağlar Komutanı olarak atanan Cafer Bey anılarında, Dr. Bahattin Şakir Bey Erzurum'a gelmeden önce İttihat ve Terakki Erzurum Murahhası Filibeli Hilmi Bey ile birlikte kurulan teşkilâttakilerin isimlerini şu şekilde sıralar: *Erzurum'un Ovacık Nahiyesinden Aynalıkaleli Hacı Ali, Damadı Ahmet, Aynalıkaleli Hüseyin, Zırnık-zâde Vehbi, Eşref Hakkı, Koşapınarlı Hacı, Hafızınoğlu Hacı, Kürorlu Mustafa, Yeniköylü Muharrem, Pirim-zâde Mehmet, Öznülü Nazım, Tosikli Yunus, ... Hakkı, Ilıcalı Hakkı, Ebulhindili Küçük, Tamburalı Taştan, Şahin, Tepe Köylü Mehmet, Künbetli Solak, Haydarlı Nesimi, Hüsnü, Gez Mahallesinden teyzem oğlu İbrahim, Behramoğlu Sabri, Kürtoğlu Hasan, Köşklü Salih, Ağdağlı Hümüğlu Aslan, Omurdumlu Hacı, Terekeme İdiris, İdirisin arkadaşı Dalyan İbrahim, Dalyan İbrahimin Kardeşi Musa, Azaplı Nazım, Azaplı Ahmet ve Mehmet, Pasinlerin Badiciyanlı Ali, Hunikkili Aslan ve Haydar, Haranlı Codoroğlu Hamit*[113], *yeğeni Hakkı, Tayhocalı İbiloğlu Emir, Hadikli Eyüp Paşa, Mahmut, Umudumlu Mahmut, İsmail Paşo, Arinkarlı Adil, Hurşit oğlu Remzi, Mehmet Ali, Norşinli Entelif, Küçük ve Dede beyler Ortuzlu Dursun, Dursunun Kardeşi Hurşit (Erzincan'da vazife başında şehit olmuştur), Konuklu Adil, Ebulhindili Hacı Hamitoğlu Ethem,İbrahim oğlu Mustafa, Poççikli Gençağaoğlu Ali ve Şahin, Titkirli Sabri Beyler ve ağalar. Bunlardan başka hapisanede mevkuf olanlardan Karaköseli Mustafa, Köşklü Dursun, Titkirli Mehmet, Lolanlı Memo, Teşkilât-ı Mahsusa kanununa tevkifan bunlar hapishaneden alınarak teşkilâta idhal edilmişlerdi... Daha*

[113] Arif Cemil kitabında, Codoroğlu Hamit'in Yüzbaşı Emin Bey'in süvarileri arasında Ardahan kuşatmasında savaştığını kaydeder: *"İlk kurşunlar teati edilirken Codoroğlu atını ileriye doğru sürerek meydana çıkmış ve:*

- Arkadaşlar Bene Codoroğlu Hamit derler. İşte ben Codoroğlu olduğumu aslen Türk olduğumu arkadaşlarıma ispat edeceğim!" diye bağırmıştı. Ne kadar Yüzbaşı Emin Bey itidalini muhafaza etmesini, çocukluk yapmamasını, açıktan açığa düşmana hücüm etmesinin doğru olmayacağını kendisine söylemişse de Hamit yüzbaşının sözlerini dinlemeyerek ansızın atını Rus Kazaklarının üzerine sürmüştü. Kazaklar bir süvarinin dört nala üzerlerine geldiğini görünce buna bir mana veremeyerek ateşi kasmişlerdi. Hamit bu aralık kılıcını çekmiş olduğu halde Kazaklara yaklaşmış, onlardan bir tanesini bir kılıç darbesiyle öldürmüş, kafasını keserek gene dört nala arkadaşlarına ilhak etmişti." Arif Cemil, *age*, s. 154-155.

sonra Topcu Binbaşı Dadaş Bekir, Kaymakam Rüştü, Binbaşı Ragıp ve İsmail Beyler de teşkilâtımıza dahi edildi.. Bu gizli teşkilâtımız 1330 (1914) senesi seferberliğin ilanından sonra Teşkilât-ı Mahsusa Kumandanlığına rapt ve ilhak edilmiştir."[114]

Bu konuda Dr. Bahattin Şakir Bey ve ekibi özel bir çalışma yapmış ve daha önce Rus, Ermeni ya da İngilizlerle işbirliğine girmemiş olan Türk ve Kürt aşiretlerden reisleri dahil Teşkilât-ı Mahsusa'ya gönüllü olarak katılanlar olmuştu. Dr. Bahattin Şakir Bey'in İstanbul'a gönderdiği raporlarda bunlara ait bazı bilgiler bulunmaktadır.

Dr. Bahattin Şakir tarafından *"Sol kol"* olarak adlandırılan, Erzurum'un kuzeyine düşen bölgede faaliyet gösteren Halil Bey, bir miktar kuvvetle Rus işgali altındaki Oltu'ya gitmiş, Oltu ve Namervan'da[115] (Narman) bölgenin beylerinden olan Ramiz Bey ve Acara beylerinden Molla Ağa ile görüşmüştür. Bölgelerinde nüfuz sahibi olan bu kişiler, teşkilâta katılmayı kabul ettiler. Dr. Bahattin Şakir Bey, İstanbul'a gönderdiği raporunda; Rusların bir senede inşa ettikleri, Kafkasya ile Kars arasındaki Kırkkilise Köprüsü'nün imha edilmesi için müsaade istemekte ve Rusya için faaliyette bulunan 12 ajanın (*muzır mahlukların*) icabına bakıldığı bilgisini vermektedir.[116] Kafkas sınırında oluşturulan teşkilât için para, tüfek, bomba ve cephaneye ihtiyaç vardı. Teşkilât bölgeye yayıldıkça, yetişmiş elemana olan ihtiyaç da artmakta idi. Bunun üzerine Dr. Bahattin Şakir Bey, Mithat Şükrü (Bleda) Bey'den Konya'da İttihat ve Terakkî Müfettişi olan Nedim Bey'in kendine gönderilmesini istemiştir.[117]

Süleyman Askerî Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'nın başına geçtikten sonra 8, 19 ve 23 Eylül tarihlerinde Dr. Bahattin Şakir Bey'e gönderdiği şifreli emirlerde, teşkilâtın esas amacı ve hareket noktalarını; Kafkasya'da Rus ordusunun gerilerine sarkarak, tüm Kafkasya'da isyan çıkartmak üzere teşkilât yapmak, Rus ordusu ve hükümetine müteallik bütün haber alma işlerini organize etmek ve Rus ordusunun ikmal ve haberleşmesine sabotajlar yapma olduğunu vurgulamıştı. Harp başlayınca da, silahlı grupların Batum'un öte taraflarında, Dağıstan ve Gürcistan mıntıkalarında faaliyet göstererek, Rus ordusunun tahammül gücünü azaltmak için çalışmasını istemektedir.[118]

---

[114] Cafer Erçikan Bey'in yayınlanmamış notları.

[115] Namervan önce Çıldır'a daha sonra Erzurum'a bağlı bir kaza merkezidir. Bu kaza daha sonra Narman kazası olarak İd köyü merkez olmak üzere yeniden kurulmuştur. Bugün Namervan Narman'a bağlı Beyler köyüdür.

[116] BOA, DH, ŞFR, 441/19

[117] BOA, DH, ŞFR, 441/49

[118] ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-022

Dr. Bahattin Şakir Bey, faaliyetlerinin yanı sıra, ordunun, subayların, seferberlik uygulamalarının durumu hakkında da bilgiler yazarak merkezdekileri bölgede bazı önemli durumlardan haberdar etmektedir. Gönderilen raporlarda, bölgede görev yapan kumandanlarla ilgili bazı bilgiler de vardır. Bu çerçevede 11. Kolordu Kumandanı Galip Paşa'yı ve kurmay başkanı Galatalı Şevket Bey'i, Bağdat Kolordusu Kumandanı Hüsamettin Bey'i iyi tanıdığını, maiyetlerine iyi birer kurmay subay gönderilmesini hatırlatmakta ve III. Ordu kumandanı ile fikir birliği içinde olduklarını vurgulamaktadır.[119]

Bu arada seferberlik nedeni ile askere alınan eşraftan kişilerin kıtalarına gönderilmemesi, bunların kışlalarda talim terbiye görmesi gerektiği halde, asker elbisesi ile dükkanlarında alışverişe devam eden esnaf veya dairelerinde çalışan memurlar bulunduğu,[120] halkın ve askerin maneviyatının iyi olduğu, bu bölgede askerî faaliyetin bir ay sonra (Ekim ayından itibaren) yapılamayacağı, askerin levazımının olmaması nedeniyle ortaya salgın hastalıkların çıkabileceği, hastalık ve sefaletin askerin moralini yok edeceğinden şüphesi olduğu,[121] Erzurum ve havalisinde bulunan ordumuz askerinin çıplak olduğu[122] gibi fevkalade önemli konular vardır.

Dr. Bahattin Şakir Bey'in, savaşın başlangıcından sonra Van'dan gelerek[123] Erzurum'da göreve başlayan Tahsin Bey imzasıyla gönderdiği bilgiler vardır:[124] III. Ordu kumandanının Rusların Kafkas Cephesi'nde en zayıf olduğu ve Türk kuvvetlerinin üstünlüğünün ortaya çıktığı günlerde[125] Erzurum'a çekilme

---

[119] *"...Ma'mûretü'l-azîz Kolordu Kumandanı Gâlip Paşa Erkân-ı Harbiyesi Şevket sizce ma'lûmdur. Bağdad Kolordu Kumandanı Hüsamettin Paşa'yla da ne olduğu Edirne'den bilirim Ma'iyetlerine birer erkân-ı harp ilâveten ta'yîn şöyle hatırınıza getirmekten vaz' geçemem Hasan İzzet Paşa da hem-fikirdir."* BOA, DH, ŞFR, 441/19

[120] BOA, DH, ŞFR, 439/42

[121] BOA, DH, ŞFR, 439/105

[122] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-007

[123] *"Van'dan Erzurum'a gelirken, yolumuzda 'Rus Kazakları' da Pasinler ovasına akın ediyorlardı. Azraille pençeleşe pençeleşe, güçlükle Erzurum'a gelebildik. Erzurum valiliğim hep savaşla geçti."* Tahzin Uzer, *Makendonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmalı Yönetimi*, 3. bs, Ankara, 1999, s. 336.

[124] BOA, DH, ŞFR. 450/62. *"Bahattin Şâkir Bey'in ifâdesidir. Ordunun Erzurum'a doğru çekilmesi karârı verildiği zaman gizlice Tahsin Bey'i haberdâr ettim Bidâyette (başlangıçta) böyle bir kararın verilmiş olduğuna zerre kadar şüphe etmemenizi talep ederim. Mezkûr karar netîcesi ordunun aç kalacağı, askerin firâr edeceği, Erzurumluların bize kurşun atacağı ve sâireyi söyleyerek kumandandan yüzbaşıya kadar karargâh hey'eti üzerinde te'sîr icrâ ettim ve topçu cephânesizliği yüzünden verilmiş olan bu müthiş karardan kumandanlık vekâletinin her halde haberdâr edilmesi husûsunda ihrâz ettim (kazandım). Ric'at karârı verildikten sonra yaptığım te'sîr üzerine birkaç kerre ictimâ' ettiler akşam üzerine doğru ric'ati ta'dîl ederek (çekilmeyi düzelterek) şimdilik şimdiki mevzi'a çekilmekle iktifâ ettiler."*

[125] BOA, DH, ŞFR, 448/75. *"Perşembe ve Cuma günleri devâm eden şiddetli muhârebede Ruslar âdetâ*

kararı,[126] III. Ordu'da top cephanesinin azlığı[127] gibi günümüzde bile doğru dürüst değerlendirilemeyen[128] olaylar vardır.

Dr. Bahattin Şakir Bey'in işaret ettiği önemli konulardan biri de III. Ordu'da yürütülen sağlık hizmetlerinin yetersizliği ve doktor ve hastabakıcıların vicdansızlığı idi. Daha savaşın ilk ayı dolmadan Vali Tahsin Bey, bu hususa da dikkati çektikten sonra; *"Erzurum'a gelen mecruh (yaralı) altı bine bâliğ oldu (ulaştı), her işi bırakıp geceleri bile hasta ağalığı ediyorum fakat doktor yok, levâzım yok, merhamet ve insâf yok. Şikâyet zamanı değil. Zâten o fıtratta da yaratılmamışım. Ancak doktorlarda görülen merhametsizlik, lâ-kaydî tahammül edilir şey değildir. İnsan katil olup çıkacak"* gibi çok ağır ifadelerle anlattığı durumun ne kadar gerçek olduğunu, Erzurum'a geldikten sonra Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın (Fotoğraf: 47),[129] 19 Ocak tarihinde hastaneyi teftiş esnasında hasta bir askerden, Dirk adlı hasta bakıcının hastalara su ve ekmeği para ile sattığını öğrenince nasıl çıldırdığını anlattığı şu nottan anlayabiliriz: *"Yürüdük. Zavallı cenaze gibi. 250 metreyi beş dakikada kat etti. Hastane denilen ahıra girdik. Yine iki ölü var idi. İçeride bir telaş! Su değil, ekmek satılıyordu. İri yarı bir çavuş 60 para-5 kuruşa ekmek satıyordu. Öldüresiye dövdüm. Taşla kafasını ezdim. Firara koyuldu. Yanımda küçük Münir (Mülazim), yetişti, Münir herifi altına aldı. Bir kasatura buldum Kafasını gözünü parçaladım. Hastalar ağasını da berbat ettim."*[130]

---

firâr etmişlerdir. Beş mitralyoz ve pek çok ganâim elde etmişlerdir. Gâlip Paşa ile epeyce görüştüm Artık ordu muzafferdir diyor. Gâlip Paşa, Yusuf İzzet Bey rüfekâsı ciheti(?) büyük civan-mertlik göstermişlerdir. İsticvâb ettiğim üserâ (sorguladığım esirler) Rusların toplarımızdan pek çok ürktüklerini söylüyorlar ve ilâveten siz bu toplarla piyâdesiz harp edersiniz diyorlar."

[126] BOA, DH, ŞFR, 449/105. *"Bahattin Şakir Bey ordu kumandanıyla bir odada yatup kalkmakta karagâh ile dâimâ temasda bulunduğundan, bildirdiği ric'at kararının doğru olduğuna kâni'im. Fakat ihtimâl birinci kademe-i ric'ati Köprüköyü gösterdiler. İki gün sâha-i harpte ettim meşhûdât-ı zâtiyeme binâen te'mîn ederim ki şimdiki mevki' mukâvemet Köprüköyü'nden daha metindir. Ma'a-hâzâ bu cihet bizim san'atımız olmadığından tabi'î ısrâr edemeyiz."*

[127] BOA, DH, ŞFR, 448/75. *"Paşa Hazretleriyle beraber bulunan Bahattin Şakir Bey'in cebel nazarından da cephâne yetiştirilmesini yazmaklığımı söyledi."*

[128] Bu konuda, bkz. Tetik, *age.* s. 307. *"Dr. Bahattin Şakir'in müfrezelerin başarısızlığından tümen kumandanını sorumlu tutması düşündürücüdür. Bu anlayışı sonraki günlerde de sürecek ancak çete birlikleriyle hayal ettiği zaferlere bir türlü kavuşamayacaktı."* diye yazarak yaşanan gerçeklerden uzaklaşılmıştır.

[129] Tuğg. Hafız İsmail Hakkı Paşa; 1879 yılında Manastır'da doğmuştur. 11 Ocak 1914'te Genelkurmay 2. Başkanı, 3 Ağustos 1914'te I. Dünya Savaşı Seferberliğinde Başkumandanlık Vekaleti Karargâhı Kurmay 2. Başkanı, 8 Aralık 1914'te 3. Kolordu Kumandanlığı, daha sonra 10. Kolordu Kumandanlığı ve 8 Şubat 1915'te III. Ordu Kumandanlığına atandı. 13 Şubat 1915 tarihinde tifüsten vefat etmiş ve Erzurum-Karskapı Şehitliği'ne defnedilmiştir. Bkz. Hülya Toker- Nurcan Aslan, *I. Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri Cilt III*, Ankara, 2009, s. 6-7.

[130] Hafız Hakkı Paşa, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Yay. Haz. Murat Bardakçı, İstanbul, 2014, s.100.

Şüphesiz, Dr. Bahattin Şakir Bey'i bu faaliyetleri ile her işe karışmakla suçlayanlar da vardı. Nitekim Enver Paşa; *"Bahattin Şakir Bey'in karargâhta bulunması geçen seferde Edirne'de olduğu gibi zabitan arasında ihtilaf tevlit edecektir (doğuracaktır). Ordu Kumandanının kendisiyle müşavere etmemesi lazımdır. Buradan Bahattin Şakir Bey'e karargâhtan müfarekatı (uzaklaşması) yazılmıştır. Bence Trabzon'da veya diğer mahallerde bulunabilir. Her halde karargâhtan ayrılmasına siz de çalışınız."*[131] diye emir gönderecektir.

Halkın savaşma arzusunun fevkalade olduğunu belirten[132] Dr. Bahattin Şakir Bey, bu olaylar cereyan ettiği zaman bölgede idi. 22 Eylül tarihinde görüşme için Erzurum'da telgraf başına çağrılır. Fakat o sırada Namervan (Narman) ve Kötek taraflarında teşkilâtını teftiş etmekle meşguldür. 27 Eylül'de Erzurum'a geldikten sonra Talat Bey'e gönderdiği raporunda; *"Bir haftadır Namervan ve Hasankale teşkîlâtımızı teftîş ettim. Günden güne büyüyen teşkilâtımız için pek ümid-vârım. Tecrübe ettik, her yerde Rus kuvvetlerini bozdu. Şimdiye kadar binden fazla koyun dört yüze karîb sığır iğtinâm etti (ganimet aldı). Ruslara dehşet ilgâ etti. Ruslar diyor ki bu tahlîfli (yeminli) adamlar insan mıdır, şeytan mıdır? Hem sürüleri sürüyor, hem harp ediyor hem de sa'atta yedi verst gidiyor"* dediklerini yazmaktadır.[133]

Moral değeri çok yüksek olan Teşkilât-ı Mahsusa grupları, Rus ordusunun en gururlu akıncı birlikleri olan Kazaklarla tokuşma arzusunu göstermişlerdi. Kazak birliklerinin sahip olduğu nakliye hayvanları ve koyun sürülerini sürerek hududun Türk tarafına geçirmeye başladılar. Kazak süvarileriyle bu tokuşma giderek tırmandı. Bir seferinde yüzlerce Kazak süvarisinin takibi altında büyükçe bir sürüyü sınırın bu yakasına geçirmişler, Kazaklar da 19 Eylül 1914'te Osmanlı sınırını geçerek çeteyle Kötek civarında Kesmesur mevkiinde Terekeme İdris Bey kumandasındaki bir müfrezeyle çatışmaya girmişti. Bu çatışmayı duyan ve Kötek'te bulunan 1 subay 23 atlıdan oluşan bir Teşkilât-ı Mahsusa Müfrezesi olay bölgesine hareket etmişti. Fakat İdris Bey gelenleri

[131] ATASE, BDH, 2846,173-2. Bkz. Tetik, *age*, s. 316. Tetik bu bilgiyi aktardıktan sonra, *"Bahattin Şakir Artvin taraflarına geçip burada hayalindeki zaferi kazanmanın peşinde koşacaktır"* şeklinde kendi yorumunu aktarmıştır. Fakat yapılan iş Tetik'in kitabının birçok yerinde ispata çalıştığı gibi basit ve önemsiz değildir. Dr. Bahattin Şakir Bey'in III. Ordu kumandanı ile aynı odada yattıktan, birkaç gün sonra Yarbay Stange Bey'in emri altında ve önden giden kuvvetlerin başında, soğuktan donmuş bir elbisenin içinde, Ardahan üzerine yürümesinin izahı hayal peşinde koşmak olamaz. Dönemlerinde bunlar, çökmekte olan bir imparatorluğu ayakta tutmak için her şeyini ortaya koymuş bir "fedakâran" nesil olarak anılmalıdırlar.

[132] BOA, DH, ŞFR, 439/4. *"Bu havâlî İslamlarındaki harp neş'esi ta'rîf edilemeyecek derecededir."*

[133] BOA, DH, ŞFR, 442/31

tanıyamadığı için onlara da ateş açıp çatışmaya başlamıştı.[134] Kazaklar geri çekilirken, hudut boyundaki bu taciz hareketleri iki devlet arasında muhtemel savaşın erken patlamasına yol açabilecek noktaya gelmişti.

Bu günlerde Yusufeli'ne yakın bölgede Sabit Bey kumandasında 16 kişilik, Pernek bölgesinde Emir Aslan Bey kumandasında 30 kişilik, Oltu havalisinde Maksut Kaptan ve Ali Pehlivan komutalarında 16'şar kişilik birer müfreze görev yapıyordu.[135] Dr. Bahattin Şakir Bey ile birlikte gelen heyette olan Şakir Niyazi Bey ve Filibeli Hilmi Bey Kötek'teki karargâhta bulunuyorudu. Galatalı Halil Bey Narman'da, Dr. Fuat Sabir Bey ise Doğubayazıt'ta, [136] Cafer Bey ise başlangıçta Erzurum'da konsoloslukta çalışan Rus subaylarının ve Ermeni komitecilerin faalityetlerini kontrol altına almak üzere faaliyetteydi.[137]

Birçok kez huduttan geçip Rus topraklarına akıncılık yapan, sürüleri sürüp getiren Terekeme İdris Bey, Ali Pehlivan ve Şaban Bey müfrezeleri idi. Rus topraklarına giren bu müfrezeler birçok kez Ruslarla çatışmaya girmiş, yaralıları ile birlikte çekilmişlerdi. Rusya içlerine giren Galatalı Halil Bey ise Ardahan ve Kars'a kadar olan bölgede dolaşmış ve bölge Müslümanlarının yardımı ile Müslüman asıllı Rus subayları ile temasa geçerek, harp halinde bize yardımlarını temin etmişti.[138] Teşkilât-ı Mahsua'dan habersiz yerel yöneticiler bu olayları ve yarattığı tehlikeyi İstanbul'a iletiyordu. Olaylar İstanbul'da duyulduğu zaman Süleyman Askerî Bey, Dr. Bahattin Şakir Bey'i, modern savaşın ve gayrinizamî savaşın kuralları konusunda uyarmıştı. Süleyman Askerî Bey'in Dr. Bahattin Şakir Bey'e gönderdiği şifrede daha önce teşkilâtın amacı ve faaliyet şekli hakkında verilen talimat ve emirler hatırlatıldıktan sonra özetle şu görüşler yer almaktadır: Yağma ve talan programımızda yoktur. Harbe girmemize kadar sınırda büyük bir sükunet ve ihtiyata ihtiyaç vardır. Düşman toprağına bir defa giren çete kuvveti orada netice alacak bir iş yapmak durumundadır. Netice ne olursa olsun bu şekilde girip çıkanlar idam edilecektir. Rus Ordusuna karşı cepheden savaşmak Osmanlı Ordusunun işidir. Harbe girmemizle beraber teşkilât harbin gelişmesine göre ya Kafkasya'da umumî bir ihtilal çıkartacak ya da Rus Ordusunun geri hatlarında sabotajlar düzenleyen bir harp kuvveti halini alacaktır.[139]

---

[134] Arif Cemil, s. 50-51.
[135] *Age*, s. 51.
[136] *Age*, s. 52.
[137] *Age*. s. 68
[138] *Age*, s. 66.
[139] ATASE, BDH, 246, 705-1022-001-022

Müfrezelerin bu hareketi, yani gayret ederek, yiğitlik göstererek düşmanı maddî ve manevî olarak mecalsiz bırakmak, bölgede mevcudiyetini devam ettiren eski savaş kültürünün[140] gereği idi.[141] Ama zaman değişmiş, ne yiğitlik eski yiğitlik, ne de savaşlar eski savaşlardı. Burada Süleyman Askerî Bey, adeta bir makale yazar gibi nizamî ve gayrınizamî birliklerin amaç ve hareket usullerini belirttikten sonra, yağma ve talan gibi hareketlerin bu harp şekli içinde olmadığını açıklamaktadır.

Bu ve benzeri emir ya da tavsiye niteliği taşıyan tüm değerlendirmelerin hemen ve titizlikle hayata geçirildiğini de görmekteyiz. Rusya içlerine giren gruplara, her ne olursa olsun varlıklarını belirtecek en ufak bir harekette bulunmamaları konusunda kesin emir verilmiş ve bu emir de titizlikle uygulanmıştır.

Nitekim, 29 Ağustos'ta Van'a hareket eden Ömer Naci Bey heyeti ayrıldıktan sonra, bölgesindeki organizasyon için çalışmaya başlayan Dr. Bahattin Şakir Bey, Erzurum'daki teşkilâtlanmayı Ekim ayı başında tamamlamış, Filibeli Hilmi ve Dr. Fuat Sabit beyler, Dr. Bahattin Şakir Bey'in yardımcılıklarına atanmıştı.

Dr. Bahattin Şakir Bey'in 11 Ekim 1914 tarihinde Dahiliye Nazırı olan Talat Bey'e gönderdiği rapora[142] göre, Kafkas Cephesi'nde, III. Ordu'ya bağlı birlikler tarafından tutulan kısmı dört bölgeye ayrılmıştı. Sol kanatta yer alan Yusufeli-Namervan arasındaki birinci bölge, İstanbul'dan gelen Galatalı Halil Bey ve Erzurum'dan katılan Jandarma zabiti Nusret Bey'in kumandasında; Korniskar (Narman-Güvenlikköy), Çilhoroz (Şenkaya-Bardız), Urut (Oltu-Çayüstü), Pitkir (Oltu-Ayyıldız Köyü), Melo (Artvin-Zeytinlik-Sarıbudak), Halil ve Nusret beyler kumandasındadır. Ayrıca Hafız Sabit Nadir, Mustafa ve Dursun reislerin de müfrezeleri mevcut olup, 100'den fazla yeni kuvvet bunlara ilave edilmek üzeredir.[143]

Cephenin orta kanadını teşkil eden ikinci bölge, Horasan-Karaurgan-Kötek köyünü merkez tutmuştu. Filibeli Hilmi ve Jandarma Yüzbaşı Emin beyler komutasında, Erzurum bölgesinden toplanan çeteler çevredeki İslamsor (Kars-Taşlıgüney köyü), Hadik (Horasan-Bulgurlu köyü) ve Hoşap (Horasan-Dönertaş köyü) köylerinde bulunuyordu. Bu mıntıkada İslamsorlular, Eyüp Paşa (Fotoğraf: 57), Kör Mustafa, Hamiti Bey, İdris Bey, Erzurumlular, Lezkineoğlu müfrezeleri mevcuttu.

---

[140] Bölgede takımlar arasında oynanan atlı cirit sporu bu kültürün bir yansımasıdır.

[141] Bkz. BOA, DH, ŞFR, 443/69

[142] BOA, DH, ŞFR, 444, 10-1

[143] Tetik, *age*, s. 294. Tetik'in kitabının tamamında görülen bazı okuma hataları burada da mevcuttur.

Dr. Bahattin Şakir'in bölgedeki örgütüne, Celaliler, Camadanlar ve Gaskanlı gibi birçok Kürt aşireti de katılmıştı. Bunlardan Kars'ın Selim İlçesi Akçakale ve Karakale köylerinde meskun Gasganlı Kürtlerinin reislerinden olan Eyüp Paşa'nın[144] Kafkas Cephesi'nde ve Millî Mücadelede de[145] çok büyük hizmetleri olmuştur.[146]

---

[144] Kürt Gasganlı aşireti reislerinden olan Eyüp Paşa, 2 m boyunda, 110-120 kg ağırlığında bir gençti. Eyüp Paşa'nın ismindeki Paşa ya da Kürtçe Paşo, bir askerî unvan olmayıp, ailesinin verdiği isimdir. Osmanlı Devleti 1. Dünya Savaşı'na girmeden önce Teşkilât-ı Mahsusa adına 100 kadar süvarisi ile Sarıkamış-Bardız bölgesinde Rusya'ya birkaç akın yapmış olan Eyüp Paşa ve süvarileri Dr. Bahattin Şakir Artvin'e giderken, III. Ordu Karargâhı'nın etrafında güvenliği temin etmeye devam etmişti. Bardız'daki Karargâhta, Enver Paşa esir olmak üzere iken, karargâhtan birlikte ayrıldığı yerli rehber yine Eyüp Paşa idi. 29 Ocak'ta Sarıkamış'ta Ruslara esir düşen 9. Kolordu Kurmay Başkanı Kurmay Yarbay Köprülü Şerif İlden, *Sarıkamış* adlı kitabında bu olayı, *"Enver Paşa'nın Bardız'daki karargâhtan son anda ayrılıp (23 Aralık'ta), Hadikli Kürt Paşo'nun aracılığı ile Pasinler'e atladığı..."* şeklinde yazar. İlden, *age*, s. 251-252.

[145] Eyüp Paşa bu tarihten sonra da aşireti ile birlikte, Doğu Anadolu'daki millî mücadelenin hep ön saflarında yer almıştır. Mütareke döneminde, Deli Halit Paşa'ya bağlı olarak Sarıkamış, Selim, Soğanlı, Bardız, Oltu ve Göle, Yeniköy, Kosor bölgelerinde Ermenilere karşı mücadeleye devam etmiş, Ermeni kuvvetleriyle birkaç defa savaşa girmiş ve yaralanmıştır. Bölgede şura hükümetlerinin kuruluşuna katılmış, Oltu Şura Hükümeti tarafından Milis Kuvvetleri Kumandanlığına getirilmiştir. Erzurum'da Kâzım Karabekir'in İngilizlere teslim etmeye mecbur kaldığı silahlar trenle Kars'a sevk edilirken, Kâzım Karabekir-Deli Halit Paşa-Cafer Erçıkan Bey yoluyla iletilen emirle; Taşkesen boğazında treni durdurup silahları boşaltmış ve olay yerinden uzaklaştırmıştır. Cumhuriyet döneminde Ankara'yı ziyaretinde, yoldan arabası ile geçen bir İngiliz diplomat arabasından inerek yanına gelmiş, *"Taşkesen'de treni durdurup silahları boşaltan sen misin?"* diye sorduktan sonra; *"'Yumuşak yerlerinden vurun, ölmesinler!' diye verdiğin emir hala kulaklarımda"* dedikten sonra görüşmek istemiş, kendisine kartını vermiştir. Millî Mücadele döneminde bölgenin Ermenilerden kurtarılmasında da önemli hizmetleri olmuştur. Bu hizmetlerinin bazıları ve Eyüp Paşa'dan Fahrettin Erdoğan ve Kâzım Karabekir eserlerinde bahsederler. Fahrettin Erdoğan'ın anlattığına göre; Büyük Ermenistan'ı kurmak görevi ile Erzurum'da olan İngiliz subayı Rawlinson; Erzurum'u teslim alacak Ermenilerin Eyüp Paşa'nın korkusundan Sarıkamış'tan bu yana gelemediğini öğrenince, Kâzım Karabekir ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Raif Hoca'dan aldığı yazılarla, Eyüp Paşa ile görüşmek ve Erzurum'a gelmesini sağlamak için, Çakırbaba'daki tabyaya kadar gitmişti. Eyüp Paşa, karargâhına iki otomobille gelen Rawlinson ve beraberindeki altı kişiyi tutuklayarak hapseder. Daha sonra Fahrettin Erdoğan Bey'i gizlice çağırıp bunları kurşuna dizeceğini söyleyerek onayını ister. Fahrettin Bey, Rawlinson'un İngiliz Dış İşleri Bakanı Lord Curzon'un kardeşi olduğunu, bunu yapmanın şu anda bize zarar vereceğini söyler ve Rawlinson'dan bize karşı savaşmayacağına dair söz alarak serbest bırakmasını ister. Rawlinson, sevinerek istenilen sözü verir ve serbest bırakılarak Erzurum'a döner. Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Ankara, 1998, s. 225.

[146] Mütareke döneminde İngilizler ve Ermeniler, Eyüp Paşa'yı elde etmek için birçok girişimde bulunmuştur. Antranik; Eyüp Paşa'ya yazdığı mektuplarda Ermeni devletinde makam, Ermenistan'da araziler ve maaşlı memuriyetler teklif etmesine rağmen, Mütareke ve Millî Mücadele

Dr. Bahattin Şakir'in teşkilâtına hudut boyundan katılanların yanı sıra Doğu Anadolu'dan gelip katılan başka Kürt aşiretleri de vardır. Bunlardan Muşlu Said Nadir otuz genç ve donanımlı süvarisiyle davete icabet edip Erzurum'a gelmiş, teşkilâta dahil olmuştur. Dr. Bahattin Şakir'in İstanbul'a yazdığı raporlarında Said Nadir'in amcası ve Medine'de hapis bulunan Varto'nun Anere/Değerli köyünden Cübbeli Reislerinden Cündi Ağa'nın affedilmesinin başka Kürt Reisleri üzerinde de olumlu etki yaratacağını bildirmektedir.[147] Aynı şekilde 11 Ekim 1914 tarihinde Mühür Ali Aşîreti'nden 50 kişilik süvari kuvveti de Bahattin Şakir Bey'in emrine girmek üzere Sivas'tan yola çıkmıştı.[148] Ayrıca İran Misyonu çerçevesinde Van'da bulunan Ömer Naci Bey kuvvetlerinde de Kürt aşiretlerinden katılan gönüllü müfrezeler mevcuttu.

Hudut bölgelerindeki çalışmalar tamamlandıktan sonra, Erzurum içindeki teşkilât da hudut yakınında Hadik/Bulgurlu köyüne taşınmıştı. Üçüncü bölgeyi teşkil eden Karakilise-Karaköse (Ağrı)-Doğubayazıt bölgesinde ise Dr. Fuat (Sabit) Bey ve Jandarma Yüzbaşı Nuri Bey komutasında, Kahraman ve Aslan beylerin aşiretlerine ait kuvvetler vardı.

Cafer (Erçikan) hatıralarında, en uçta olan Doğubeyazıt'daki örgütlenme için Yüzbaşı Mehmet Necati Bey'in memur edildiğini, buradaki Kürt Celali aşiret reislerinden ve Kop savunmasında birçok kahramanlık göstermiş olan Giresunlu Binbaşı Demir Ali ve kardeşi yüzbaşı Veli beylerden yardım gördüğünü, buradaki 40 kişilik grubuyla, Ermenilerin Rus topraklarındaki üssü haline gelmiş olan Iğdır üzerinden, Van bölgesindeki Ermenilerin Rusya'ya gidiş-gelişlerini engellediğini, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Erzurum Mebusu olan Karakin Pastırmacıyan'ın da buradan Rus topraklarına geçtiğini, Mehmet Necati Bey'in Van bölgesinde görevlendirilmesi üzerine, Filibeli Hilmi Bey'i bu bölgede görevlendirdiğini yazmaktadır.

Bu bölge Iğdır'a geçiş için elverişli idi. Buradan Tiflis ve Dağıstan'da kurulacak teşkilât için geçişler organize edilmekteydi. Dr. Bahattin Şakir Bey, 5 Ekim tarihli raporunda; Dağıstan ve Tiflis havalisinin teşkilâtı konusunda ça-

döneminde Doğu'nun kurtuluşu için mücadeleye devam etmiş, Cumhuriyet'e omuz vermiştir. Yakınları Eyüp Paşa'nın elbiselerinin daima barut isi ile bulaşık olduğu için, yattığı yatağı siyaha boyadığını söylediler. 1954 yılında Sarıkamış'ta hastanede vefat ettikten sonra cenazesi askerî merasimle kaldırılan Eyüp Paşa, Cumhuriyet döneminde Yüce soyadını almıştır. Mezarı Kars-Selim ilçesi Akçakale köyündedir. Eyüp Paşa'nın ilk mezar taşı bir balbaldı ve üzerine Lagant tabancası resmi işlenmişti. Daha sonra yapılan ve mermer bir kitabesi bulunan mezarın inşasında bu taş kaybolmuştur.

[147] BOA, DH, ŞFR, 445/31

[148] ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-036

lışmak için Sivas Valisi Muammer Bey'in[149] göndereceği elli Dağıstanlı gelince, Filibeli Hilmi Bey'in Beyazıt bölgesine gideceğini belirtmektedir.[150]

7 Ekim'de ise Musun[151] Hudut Bölgesinde Teşkilât-ı Mahsusa milis teşkilâtına mensup dört kişi üzerine Ruslar tarafından ansızın ateş edildiği ve akabinde çıkan çatışmada Rusların makinalı tüfekler kullandığını ve efradın çekildiğini, Ermeni ve Yezidi taifesinden 200'den fazla silahlı kişinin hududu geçerek Doğubeyazıt Suluçem (Kuştiyan) köyüne girdiğini, köyü yağma ettiklerini, yağmacılarla sekiz saat çatışma olduğunu, bizim tarafımızdan üç şehit, üç yaralı, Rusların tarafından 15 ölü ve iki yaralı bulunduğu, cesetlerin Ruslar tarafından götürüldüğü Beyazıt mutasarrıflığından bildirilmişti.[152]

Dr. Bahattin Şakir Bey Erzurum'da organize olurken, Sivas Vilayetinde iskân-ı muhacirin memuru Bahattin Şakir Bey'i de teşkilâtına dahil ederek yanına almıştı.[153] Yine Karslı Hatunoğullarından Mehmet Bey, gönüllü olarak Teşkilât-ı Mahsusa'da hizmette bulunmak istemiş ve teşkilât bünyesine alınmıştır.

Daha sonraki gelişmelere istinaden Dr. Bahattin Şakir Bey, Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerini ordunun sağ ve sol yanlarında toplamaya karar vererek, Filibeli Hilmi Bey'i Doğubayazıt bölgesine gönderecek, kendisi de sol kanattaki Çoruh bölgesine geçecekti.

Dr. Bahattin Şakir Bey'in raporundan[154] dördüncü bölge olan İran'daki yapılanma ile de ilgilenmekte olduğunu anlıyoruz. Yusuf Rıza ve Dr. Bahattin Şakir Bey'den Kafkasya'da ne şekilde teşkilât yapılıp hareket edileceğine acilen karar verilmesi istenmekte, Rusların sırf seferberlik ilan ettiğimiz için o bölgede kuvvet tutmaya mecbur kaldığı ve araba ile yaptıkları sevkiyatlara sekte vurmanın Avrupa'daki cephelere de faydalı olacağı bildirilmektedir.

Savaş başladığında Van mıntıkasında çetelelerle birlikte, bütün silahlı kolların Azerbaycan'a girerek akıncı kolları ile birleşmesini ve bunları takviye ederek ihtilalin başlatılması için noksansız hazır edilmesi lazım geldiği, silah

[149] Ahmet Muammer Cankardeş, 30.03.1913-01.02.1916 tarihleri arasında Sivas valiliğinde bulunduktan sonra, Konya valiliğine atanmıştır. Mütareke döneminde İngiliz siyasî komiserliğinde görevli Andrew Ryan tarafından tutuklatılıp yargılanmak üzere Malta'ya sürülmüştür. Hk. Bkz. Zübeyr Kars, *Kayseri ve Sivas'ın Çağdaşlaşmasında Vali Ahmet Muammer Bey (1910-1923)*, Erzurum, 2008.

[150] BOA, DH, ŞFR, 443/44

[151] Doğubeyazıt Suluçam Nahiyesi.

[152] BOA, DH, ŞFR, 443/69

[153] BOA, DH, ŞFR, 443/83

[154] BOA, DH, ŞFR, 444/10

ve cephane sevki için gerekli kanalların oluşturulması ve her kazada 40-50 kişilik silahlı birlikler kurularak işaret geldiği anda harekete geçebilecek şekilde tamamlanması gerekliliği, silahlı şahıs ve grupların teşkilâtla bağının muntazam olmasının temin edilmesini, silahlı olmayanlardan liyakatli olanların da harp ilanından evvel ve harp zamanında vazife ve hareketleri konusunda bilgilendirilmelerinin gerektiği anlatılmaktadır.[155]

2.1.2. Yusuf Rıza Bey Misyonu

Teşkilât-ı Mahsusa'nın kurulmasına karar verilir verilmez, Kafkasya Misyonunda görev alanlar da İstanbul'dan ayrılmışlardı. Dr. Bahattin Şakir Bey'in başında bulunduğu grup İstanbul'dan ayrıldıktan bir-iki gün sonra, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin İstanbul kâtib-i mes'ulleri olan Hamal Ferit (Fotoğraf: 27),[156] Hasan Basri, Memduh Şevket (Fotoğraf: 28),[157] Ethem ve Küçük Hasan Bey'den oluşan bir başka grup Haydarpaşa'dan trenle Ankara'ya doğru yola çıkmıştı. Ankara'dan kara yolu ile Sivas'a oradan da Erzincan'a ulaşan grup daha önce aldığı emre göre, Erzincan'a vardıklarında İstanbul'a bilgi verecek ve ne yöne gidecekleri hakkında talimat bekleyeceklerdi.[158]

Grup Erzincan'a ulaştıklarını İstanbul'a bildirdikten sonra beklemeye başladı. Şehirde bir berberde tıraş olurken kendilerinden bir gün önce, şehirden başka yabancıların geçtiklerini öğrenirler. Eşkallerini soruşturup bilgileri ken-

---

[155] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-006. C . 85

[156] Ferit (Hamal) Bey (1877-1951), İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezundur. İttihat ve Terakki'de İstanbul Katib-i Mes'ulu ve Konya Murahhası görevlerinde bulunmuştur. İttihat ve Terakkî'nin adına Kara Kemal Bey'in örgütlediği Hamallar Teşkilâtı'nın kahyası olan Ferit Bey, Hamal Ferit olarak bilinir. Cumhuriyet döneminde Hamal'ı soyadı olarak kullanmıştır. Mütarekede Malta'ya sürülenler arasındadır. TBMM'de 8. dönem İstanbul milletvekili idi. 1942 yılında kurulan Varlık Vergisi Tespit Komisyonu'nda görev yapmıştır. Bu nedenle bazı kaynaklarda iktisadî hayatı millîleştirmeye çalışmakla suçlanmıştır. Birçok yerde Osmanlıca 'Hamal Ferit Bey' diye yazılan ismi yanlışlıkla 'Cemal Ferit Bey' olarak okunup kaydedildiği için hakkındaki bilgiler karıştırılmıştır.

[157] İttihat ve Terakkî'ye 1906 yılında Kara Kemal Bey vasıtasıyla giren Memduh Şevket Esendal (1884-1952), 1920'de Mustafa Kemal'in çağrısı ile Millî Mücadele'ye katıldı. 1921-24'te Bakü, 1924'te Tahran elçiliğinde bulundu. TBMM'de 4. dönem milletvekili seçildi. 1931-33 arası görevini yaptı. Kabil elçiliği görevine (1933-38) atanınca milletvekilliğinden ayrıldı. 6, 7 ve 8. Dönemlerde tekrar Bilecik Milletvekili seçildi. 1941-45 arası CHP Genel sekreterliği de yapan Mahmut Şevket Esendal roman ve hikayeleriyle önemli edebiyatçılarımız arasında yer almıştır. Hayatı Hakkında bkz. İsmail Çetişli, *Memduh Şevket Esendal*, Ankara,1991.

[158] Arif Cemil, *age*, s. 19.

di aralarında değerlendirirler ve heyette Dr. Bahattin Şakir'in yanı sıra Ömer Naci'nin de olduğunu anlarlar.[159] Böylece misyon için yola düşenlerin yalnızca kendileri olmadığını öğrenmiş olurlar.

Onlar kendilerinden bir gün önce Erzincan'dan geçen grubun varlığını öğrenmişti ama Erzurum'a ulaşan Dr. Bahattin Şakir de arkalarından bir grubun Erzincan'a geldiğini ve daha çok şehir dışında dolaşarak vakit geçirdiklerini öğrenmekte gecikmemişti. Grup hakkındaki bilgileri değerlendiren Dr. Bahattin Şakir Bey, İttihat ve Terakkî Partisi Genel Sekreteri olan Mithat Şükrü (Bleda) Bey'e 15 Eylül tarihinde çektiği telgrafta; *"Erzincan'da İstanbul hey'et-i merkeziyesine mensûbiyetlerinden bahseden Şevket ve Ferid isminde iki zât var imiş. Bunlar bizimkilerse buraca lüzumlarına, hareket veya ihbârât-ı vazîfeleri var ise benim ile te'sîs-i muhâbere etmelerini emrediniz"* diye bir telgraf göndermişti.[160]

On sekiz gün İstanbul'dan emir bekleyen gruba, Trabzon'a gitmeleri emri verilmiş ve Kara Kemal Bey'in[161] Trabzon'da kendilerine katılmasından sonra teşkilâtı faaliyete geçirecekleri bildirilmişti. Erzincan'dan Trabzon'a yönlendirilen ekip, Trabzon'da İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumîsi'nden, Emekli Binbaşı Yusuf Rıza Bey[162] ve İttihat ve Terakkî Trabzon müfettişi olan emekli piyade Yüzbaşı Yenibahçeli Nâ'il Bey (Fotoğraf: 29)[163] tarafından karşılandılar.

---

[159] Arif Cemil, *age*, s. 17.

[160] BOA, DH, ŞFR, 440/122

[161] Kara Kemal Bey, 1909 yılında Selanik'te yapılan İttihat ve Terakkî Kongresi'ne İstanbul murahhası olarak katılmıştı. İstanbul esnafları arasında etkin olan ve örgüt içinde Küçük Efendi namıyla da anılan Kara Kemal, 1912'de yapılan İttihat ve Terakkî kongresinde Merkez-i Umumî'ye seçilmişti. Savaş esnasında İaşe Nazırı olan Kemal Bey mütarekede sürüldüğü Malta adasından 15 arkadaşı ile birlikte kaçmayı başarmış, Millî Mücadeleye ve millî iktisat çalışmalarına destek vermişti. Örgütçülüğü ile bilinen Kara Kemal Bey, 1926 yılında İzmir Suikasti ile ilgili görülen davada gıyabında idama mahkûm edilmiş ve yakalanacağını anlayınca intihar etmiştir. Bkz. Ercan Tatar, *Milli İktisat ve Kara Kemal, T. C.* Dokuz Eylül Üniv., Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007.

[162] Ayrıca Tetik'in kişi olarak bahsettiği Bomba da bir imza ya da kod adı değil, Bahattin Şakir Bey ile Nâ'il Bey'in ısrarla istediği el bombaları ile ilgili işlem esnasında evrakın üzerine konulmuş bir hatırlatma notudur. Dahası belgede "bomba" kelimesinin yanında bir soru işareti vardır. Bahattin Şakir Bey'in bomba isteği ile ilgili bkz. BOA, DH, ŞFR, 438/94-1. Nâ'il Bey'in bomba isteği ile ilgili bkz. Arif Cemil, *age*, s. 38, Ayr. bkz, *age*, s. 74.

[163] Yenibahçeli Nâ'il Bey, Sarıkeçili aşiretinden Burdurlu Tabip Albay Hacı Mustafa Bey'in büyük oğlu ve İttihat ve Terakkî'nin fedaileri arasında önemli isimlerden biridir. Harp Okulu'ndan 1896 yılında mezun olmuş, 1904'te teğmen, 1907'de yüzbaşı olmuştur. Bkz. İrem Barutçu, *Nâ'il Keçili Ailesi'nin Üç Kuşak Trajik Öyküsü*, İstanbul, 2012, s. 25. 1906 yılında Trabzon eşrafından Kakıcıoğulları ailesinin kızı Hafız Ruhiye Hanım'la evlenmiştir. Hafize Ruhiye Hanım, aslında Nail Bey'in bir arkadaşının nikahlı karısı idi. Arkadaşı ölüm döşeğinde iken "Ruhiye ile

Daha önce İttihat ve Terakkî Partisi'nin Trabzon Murahhası iken 1913 yılında Merkez-i Umumî'ye seçilen Yusuf Rıza Bey ve 1914 yılında İttihat ve Terakkî'nin Trabzon murahhaslığına atanmış olan Nâ'il Bey,[164] Trabzon'da teşkilât kurmak için faaliyete başlamışlardı.[165] Yusuf Rıza Bey, seferberliğin ilan edildiği günlerde, muhtemel bir savaş öncesi, bölgede bazı çalışmalar yapmak üzere Trabzon'da idi. Teşkilât-ı Mahsusa kurulmadan evvel benzer teşkilâtlanma faaliyetlerini yürütmek için bölgeye gelmişti. Yusuf Rıza Bey, Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılanırken, Trabzon'a gelişini şöyle açıklar: *"Seferberlik ilan olunca bendeniz mutlaka harbe iştirak etmeyi temenni ederdim. Enver Paşa'ya müracaat etmiştim. Enver Paşa; ileride alınacak vaziyete göre, her halde harbe iştirak edersin dedi. Bendenizi öyle yollamıştı. Cereyan eden mua'meleden şimdi anlıyorum ki Teşkilât-ı*

---

ilgilen" dediği için, Trabzon'a gitmiş Ruhiye'yi bulmuş ve evlenmişti. Çiftin bu evlilikten Zehra (1907), Nadir Nail (1908), Selma ve Cahit adlı çocukları olmuş, Cahit daha çocuk denecek yaşta vefat etmiştir. Barutçu, *age*, s. 37. Yenibahçeli Nail Bey, Enver Paşa'nın arkasını dayadığı arkadaşlarından biri idi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Yüzbaşı rütbesinde iken ordudan ayrıldı ve İttihat Terakkî Partisi'nde İstanbul Kâtib-i Mes'ulu ve 29 Haziran 1912 seçimlerinde (sopalı seçim) Kütahya Mebusu oldu. Birkaç ay süren mebusluk döneminden sonra, 23 Ocak 1913'teki Babi-âli baskınında Enver Paşa ile birlikte Babi-âli'ye gidenler arasında idi. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa C. II*, s. 385. Baskında Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa'dan istifa mektubunu aldıktan sonra Enver Paşa saraya giderken, aldıkları emir gereği Azmi ve Sudi beyler ile birlikte Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gidecek ve Azmi Bey Emniyet-i Umumiye Müdürü makamına oturtacaktı. İttihat ve Terakkînin bir başka ünlü fedaisi Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) Bey'in ağabeyi olan Na'il Bey, 1914 yılında Trabzon'da İttihat ve Terakkî murahhası idi. Yusuf Rıza Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'nın Trabzon Misyonundan ayrılınca yerine geçen Na'il Bey, Trabzon'daki görevi sona erdikten sonra geldiği İstanbul'da, Enver Paşa'yı devirmek için hazırlık yapan Yakup Cemil'i karargâh olarak kullandığı otelde ziyaret etmişti. Adı bu olayda olanlarla birlikte geçmiş olduğu için, kısa bir müddet Eskişehir'de İttihat ve Terakkî Katib-i Mes'ulü olarak görevlendirilmiştir. I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi yürürlüğe girmeden önce, yurt dışına çıkmak için hazırlık yapan Enver Paşa tarafından parti müfettişi yetkisi ile Batum'da teşkilât kurmakla görevlendirilmiş, Filibeli Hilmi ile birlikte, İngilizlerin elinde esir olan, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın Batum'da Ardahan kışlasından kaçırılışını organize etmişti. Yenibahçeli Nâ'il Bey, 1926 yılındaki İzmir Suikasti'nin Ankara davasında, sanık olarak yargılanmış, 26 Ağustos 1926'da Ankara'da, Dr. Nazım, Filibeli Hilmi, Maliye Bakanı Cavit Bey ile birlikte idam edilmiştir. Bkz. Vahdettin Engin, *Hesaplaşma, Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle: İzmir Suikasti*, 3. bs, İstanbul, 2011, s. 222-223.

[164] Yusuf Rıza Bey, Rize'den Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez-i Umumî Hey'etine 22 Ağustos'ta gönderdiği telgrafta hududa doğru ilerlediğini bildirmektedir. ATASE, BDH, 249, 505-1036-002

[165] İstanbul'dan ayrılırken tüm gruplara, nihaî menzile vardıktan sonra, amirlerinin orada kendilerine katılacakları ve amirlerinin katılmasından sonra Teşkilât-ı Mahsusa'nın faaliyete başlayacağı bildirilmişti. Arif Cemil, *age*, s. 20.

Mahsusa'nın teşkilini müteakip bulunduğum mevkii hasebiyle Kafkasya dahiline sevk edilecek zevatı bendenize izam ediyorlardı."[166]

Daha sonra Teşkilât-ı Mahsusa'da görevlendirilen Yusuf Rıza Bey, teşkilât için işe yarayacak kişileri tespit ve teşkilâta dahil ediyor, istedikleri kişi ve malzemenin kendilerine verilmesi için, yerel yetkililere emirler verilmesini üst makamlardan talep ediyor, teşkilâtın yerel ayağını tamamlamaya çalışıyordu.[167]

9 Ağustos, 1914 tarihinde Trabzon valiliğine atanmış olan[168] Cemal Azmi Bey yemin töreni ile Teşkilât-ı Mahsusa'nın bünyesine alınmıştı.[169] Bu törenden sonra 17 Ağustos tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne bir telgraf göndererek daha önce sahillerin korunması ve gözetleme yapılması için bazı tedbirler alınmış ise de bunun yeterli olmadığı, Trabzon ile Hopa arasındaki kaza sakinlerinden silah altına alınan ve kendileri tarafından seçilen 600 askerin ayrılarak bunların 300'ü 30 kayıkla, diğer 300'ü de onar kişilik müfrezeler halinde dolaşmak üzere yeni bir tabur teşkil edilmesini önermişti.[170] Bu taburun subayları, vali tarafından onaylanması şartıyla; menzil, nokta, jandarma alayı, Lazistan Jandarma Taburu kumandanları ve vali tarafından seçilecek diğer iki kişi tarafından yönetilecek, kayık ve silahları askerler tarafından getirilecek, askeriye yalnız yiyecek ve maaş verecekti.

Yusuf Rıza Bey, neler yapılabileceğini tespit etmek amacıyla Trabzon'da çalışmalarını sürdürürken; ilk tespit ve isteklerini Rize'den telgrafla gönderdiği raporunda; İstanbul'daki merkezi teşkil eden heyete bildirerek, istekleri ile ilgili gerekli izinleri almak üzere Enver Paşa nezdinde girişimde bulunmalarını istemişti. Yusuf Rıza Bey *"Muhterem ve mu'azzez kardaşlarım"* diye başladığı raporunda; durumu yakından görmek için hududa gidiyorum, teşkilatı tamamlamak için sizlerin yardımına ihtiyacım var. 20-45 yaş arası askere alındığı için işlerimiz zorlaşıyor. Bu durumu birinizin Enver Paşa'ya arz edip bu kişilerden

---

[166] Dadrian-Akçam, *age*, s. 327.

[167] Sadık Sarısaman, "Trabzon Mıntıkası Teşkilât-ı Mahsusa Heyet-i İdaresi'nin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 2002, s. 495-533. Bkz. s. 497.

[168] Ali Çankaya, Cemal Azmi Bey'in Trabzon valiliğine atanma tarihini 9 Ağustos 1915 olarak vermektedir. Bkz. Çankaya, *age*, s. 480. Burada bir yanlışlık olmalı. 9 Ağustos tarihi doğrudur ama yıl 1915 değil 1914'tür. BOA'da mevcut belgelerde Vali Samih Rıfat Bey'in imzasının olduğu en son belge; 4.08.1914 tarihlidir. Bkz. BOA, DH, ŞFR, 435/59. Cemal Azmi'nin imzasının olduğu belge de; 9.08.1914 tarihlidir. Bkz. BOA, DH, ŞFR, 436/32. Arada 6 Ağustos 1914 tarihli Vali Vekili Kadı Nuri imzalı belge vardır. Bkz. BOA, DH, EUM, 51/9-3.

[169] Arif Cemil, *age*, s. 26.

[170] BOA, DH, ŞFR, 437/81.

yararlanabilmemize müsaade edilmesi lazım, diye yazdıktan sonra isteklerini şu şekilde sıralamaktaydı:

"1- Kısmen Trabzon ile Sürmene ve Rize'de doğduğu günden beri kayıklarla Rusya sevâhiline giderek denizin ve o havâlînin kurdu bulunan ve kayık, silah sahibi olan birtakım reis ve avanelerinin Bayburt ve Erzurum'a sevkleri ordu içün bir fâideyi mûcib olamayacağı (yarar sağlamayacağı) şüphesiz bulunmağla, sâhil muhâfızı nâmıyla veyâhût bu havâli ahz-ı asker şu'belerine vereceğim defter mûcebince akıncı olarak askerliklerini bu sûretle ifa etmelerine müsâ'ade olunması.

2- Çeteciliğe elverişli olan eşhâsın ahîren teşekkül eden seyyâr jandarma taburlarına nakli îcâbında bunların çete ile sevkine müsâ'ade buyurulması.

3- Çeteciliğe vâkıf ve fedakârlığına i'timâd ettiğim birkaç zâbitin istediğim yani lüzûmu zamânında benim emrime tâbi' olmasına müsâ'ade buyurulması.

4- Eğer paşa hazretleri bendenize gerek kumandanlara ve gerek ahz-ı asker şu'be reislerine bu husûs içün mürâca'at ettiğim zaman istediklerimi vermek üzere bir açık emir verirse maksat te'mîn edilir."[171]

22 Ağustos 1914'te Rize'den gönderdiği raporda; bölgedeki durumu açıkladıktan sonra, hasta gösterilerek iki ay hava değişimi aldığını,[172] Gürcü asıllı mülazım-ı evvel Hasan Efendi'yi[173] 150 manat vererek Batum'a gönderdiğini bildirmektedir.[174] Bununla ilgili; *"Bu sûretle iş görmek hayli güçtür. Bu fedakâr, Rusya'da tutulduğu zaman gideceği yer darağacıdır. Halbuki hükûmet de onu mes'ûl tutar"* diyerek çalışmalarını belli bir çatı altında yapılması gerektiğini vurgular.[175]

Yusuf Rıza Bey, teşkilât için bölgede dolaşırken bir yandan da yapacağı işe elverişli kişileri tespit etmektedir. Kısa bir süre sonra teşkilâta alınacak kişilerin isimleri ve nitelikleri[176] belgelerde geçmeye başlamıştı. Nitekim 6 Eylül 1914 tarihinde Trabzon'da bulunan Askerî Rüştiye muallimlerinden olup

---

[171] ATASE, BDH, 249, 505-1036-002

[172] Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *OTAM*, S. 11, Ankara, 2000, s. 278-304, bkz. s, 279-280.

[173] Teğmen Hasan Efendi, bu görevden döndükten sonra Arhavi-Borçka bölgelerinde Teşkilât-ı Mahsusa'nın emrinde müfreze kumandanı olarak girdiği çatışmalarda cesareti ve kahramanlığı ile de dikkat çekmiştir.

[174] Arif Cemil, *age*, s. 21.

[175] ATASE, BDH, 249, 505-1036-002a. Telgrafın devamına şöyle bir not konmuştur: *"Telgrafla Dahiliye Nezâretinden vali beyin istediği teşkilât budur. Bendeniz yazdırdım. Bir an evvel cevabınız gelirse çok sevineceğim."*

[176] Bu nitelikler belgelerde *"çeteciliğe vakıf, fedakârlığına itimat ettiğim"* olarak yer almaktadır. Bkz. ATASE, BDH, 249, 505-1036-002a. Teşkilât-ı Mahsusa mensupları için birçok kitapta yer alan; hayalperest, maceraperest gibi tanımlamalar bu insanları karalamak için eklenen sıfatlardır.

emekliye ayrılmış Teğmen Muhsin Efendi, Of depo memuru Teğmen Rauf Efendi, Trabzon sevkiyatında çalışan Teğmen Ziya Efendi, maluliyetinden dolayı ihtiyat zabiti olup süvari hizmet bölüğünde görev yapan Üsteğmen İhsan Efendi'yi teşkilâta almayı teklif ediyordu. Yusuf Rıza Bey talebini, *"Bunları bana veriniz. Ben bu malul insanlarla bu işi bitirebilirim"* sözleriyle belirtiyordu.[177]

Teşkilât-ı Mahsusa; Rusya'da ayaklanma hazırlığında olan halkları, Rusya aleyhine harekete geçirmek üzere örgütlemek, askerî hareketleri izleyip haber vermek ve sabotaj yapılabilecek hedefleri tespit edip, planları uygulamak üzere Rusya içlerine adam sokmak ve Türk tarafında benzer faaliyetlerde bulunma ihtimali olanları izleyip etkisizleştirmek gibi sınırlı bir faaliyet için örgütlenmeye başlamıştı. Başlangıçtaki amaç dar bir çerçevede çizilince, Yusuf Rıza Bey'in *"ben bu işi emekli ve malul beş subayla yaparım"* görüşü bir anlam kazanır. Yaklaşan savaş, İstanbul'dan teşkilât için bölgeye gelen şeflerin bizzat şahit oldukları durum ve Kara Kemal Bey'in İstanbul'dan getirdiği bilgiler ile Batı ve Rus cephesinde sıkışan Almanların, Rusların bir kısım kuvvetlerini Kafkas Cephesi'nde meşgul etmek üzere ortaya çıkan projeleri bu dar çerçevenin genişlemesine yol açmıştır.

Yusuf Rıza Bey raporunda, Teğmen Rauf Bey hakkında da şu bilgileri vermektedir: *"Of'da Rauf Efendi*[178] *nâmında bir mülâzım-ı evvel vardır. Bu Rusya'daki akvâmın lisanlarına vâkıf ve çeteciliğe elverişlidir. Hatta Tikveş'de Enver Paşa ile çeteye çıkmıştır.*[179] *Şimdi Of'da depo me'mûrudur.*[180] *Bunun oradaki hizmetinden ziyâde bu*

[177] ATASE, BDH, 249, 505-1036- 005a

[178] Rauf Bey, 1881 yılında Hopa'da doğmuştur. Babası, eski kaymakamlardan Mamovi-zâde Memiş Rüştü Bey'dir. 1902'de Harp Okulu'na girdi. 27 Mayıs 1905'te teğmen rütbesi ile mezun olduktan sonra Rumeli'de görev yapan III. Ordu'ya atandı. 31.10.1910'da üsteğmen oldu ve Of Redif Taburu'nda görevlendirildi. 1911'de Of Redif Taburu ile Karadağ-Malişor isyanının bastırılmasında görev yaptı. 1912'de birliği ile Balkan Savaşı'na katıldı. I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde yaralandı. Daha sonra Filistin Cephesi'ne gönderildi. Burada İngilizlere esir düştü. Esaret dönüşü Millî Mücadeleye katıldı. Adapazarı bölgesinde Anadolu'ya geçişleri düzenledi ve Çerkezlerin isyanlarını bastırdı. Ankara Muhafız Komutanı iken Rize Milletvekili seçildi. 3 Mayıs 1925 tarihinde ölümünden sonra Mustafa Kemal Atatürk tarafından Hidematı Vataniyye tertibinden eşi Binnaz hanım'a 30 TL, kızları Belkıs ve Melahat hanımlara ise 10'ar TL maaş bağlandı.

[179] Bu husus Enver Paşa'nın anılarında Tikveş'te dağa çıkışını anlatırken şu şekilde geçmektedir: *"Ben Tikveş teşkilâtını bitirdikten sonra Köprülü-Kalkandelen-Kırçova kazalarından Manastır'a geçmek niyetindeydim. Bu sırada Merkez-i Umûmi'den gelen bir kağıtta, Kalkandelen eşrafından Piyade Mülazımı ... Bey ile Mülazım (Teğmen) Trabzonlu Raûf Efendi'nin çeteye iltihak etmek üzere Selanik'den hareket etdikleri ve..."* (s. 115-116) *"Kovadar'a yakın cadde üzerinde Mustafa Necib Efendi'nin milis taburu selam duruyordu. Bütün şehir halkı yol üzerinde idiler. Her taraftan neserret (sevinç) sadaları işitiliyordu. Baş tarafta Mustafa Necip Efendi'nin mu'avini Mülazım Rauf ve daimi çete efradı vardı."* (s. 124) *"Ben*

sûretle istihdâmından daha fâide vardır. Böylelerinin bu gibi hidemâtda kullanılabilmek üzere lüzûmu zamânında bana verilmesini ricâ ederim."[181] Daha sonra Trabzon'da Teşkilât-ı Mahsusa'ya dahil edilenlerin arasında başhekim olan Yunus Vasfi Bey ve Akçaabat Taburu kumandanı olan Binbaşı Hafız Süleyman Bey[182] de vardı.

Bu günlerde Fındıklı eşrafından Hacişahin-zâde[183] Ahmet ve Osman beyler çağrılı olarak Trabzon'a gelmiş ve Rusya ahvaline dair bazı bilgiler verildikten sonra, Rıza Bey tarafından Trabzon'da teşkilâta dahil edilmişlerdi. Yusuf Rıza Bey, daha önce Trabzon'da İttihat ve Terakkî Murahhası olarak bulunurken Artvin ve Batum havalisinden haber almak üzere bir teşkilât vücuda getirmişti. Bu iki kişi, bu teşkilâta mensuptu.

Yusuf Rıza Bey'in Artvin ve Batum bölgesinde önceden oluşturduğu bir başka yapılanma daha vardı.[184] Bu amaçla, kız kardeşinin oğlu ve Artvin asıllı olan Coşkun-zâde İsmail Ağa,[185] Murgul'a geçmiş ve burada bir ticarethane

---

de öğle vakti aldığım telgraf üzerine Selanik'e harekete hazırlandım Çeteden dört neferle Mustafa Necib, Rauf ve ...." (s. 125) Bkz. Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, İstanbul, 1991.

[180] 4. Ordu'ya bağlı 56. Alay'da bulunduğu sırada, Teğmen Mehmet Muhlis'in kaza sonucu ölümüne sebebiyet verdiği için 1 yıl hapis cezası aldı. 19.06.1914'te Of Askerlik Şubesi Depo Subayı görevine atanmıştı.

[181] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-002a

[182] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, aslen Trabzon'un Tekfurçayır Mahallesi'nden olup, imparatorluk coğrafyasında Girit, Yunanistan Mısır, Lübnan, Suriye, Yemen, Aden, Elbistan, Haçin (Saimbeyli), Kozan, Edirne ve Balkanlar'da yaşanan ve imparatorluğun sonunu hazırlayan isyanları bastırmak üzere görev yaptı. Balkan Harbi'nde esir düştü. Kuzey Bulgaristan'daki esaretten döndükten sonra Polathane (Akçaabat) Taburu'na atanmış olan Binbaşı Hafız Süleyman (Gürcan), manzum olarak yazdığı anılarında, harp başlamadan önce Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in emri ile emrine verilen gönüllülerle hudut bölgesinde göreve gittiğini ve Arhavi'ye bağlı Soğucak (Bodocur) Taburu'nda görevli olunduğunu anlatır. Bkz. Binbaşı Süleyman Bey, *age*.

[183] Hacişahin-zâde ailesi, Osmanlıların bölgeyi fethinden itibaren devletin bölgedeki en önemli ayağını teşkil etmiş, Kafkas hududunun uçbeyi ailelerindendir. Şahin-zâde Mehmet Paşa (1731) ve Mustafa Paşa (1785-86) Trabzon valiliklerinde bulunmuştur. Bkz. Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007*, Trabzon, 2008 s. 101 ve 123. Ailenin birçok mensubu uç kalelerinde muhafız ve kumandan olarak, kaza ve vilayetlerde yöneticilik yapmıştır.

[184] 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde Artvin ve Batum ahalisi silaha davranmış, Rusları topraklarına sokmamıştı. Yenilmedikleri halde vatanlarının Ruslara bırakılmasına da asla rıza göstermemişlerdi. Şavşat-Veliköylü (Mirya) olan ve o yıllarda Tibet köyü medresesi müderrisi olan Hacı Didari Efendi yazdığı destanda bu duruma şöyle karşı çıkar: *"Bundan sonra bana haramdır Mirya / Arzuhaller İstanbul'a yürüye / Verin hazineden alın geriye / Yoksa dünya zevaline yetişti."* Bkz. A. Mecit Tokdemir, *7 Mart Kahramanları*, Ankara, 1972, s. 10.

[185] Çoşkun-zâde İsmail Ağa için bkz. M. Adil Özder, "Artvin ve Yöresi Tarihi İle İlgili Bazı Belgeler-

açmıştı. İsmail Ağa, Artvin ve çevresinde gizli bir teşkilât kurmuştu. Dayısı ile arasındaki irtibatı temin eden kişi Hopa Hudut Taburu Komutanlığı yapan ve daha sonra şehit olan İbrahim Hakkı Bey idi.

Yusuf Rıza Bey, Trabzon'a geldikten sonra hudut bölgesine geçip yeğeni ile irtibat kurmuş ve huduttan geçirilecek insanlar ve Artvin bölgesinde yapılacak silahlı faaliyetler için yeğeni İsmail Ağa'yı faaliyete geçirmişti. Fakat Ruslar da daha önceden İsmail Ağa'yı izlemekte idi. Bu işle ilgili İsmail Ağa'nın dükkan komşusu olan bir Ermeni esnaf görevlendirilmişti. Coşkun-zâde İsmail Ağa'nın giden ve gelen trafiği artınca, Ruslar hemen İsmail Ağa'yı göz altına alarak, önce Batum'a, ardından Tiflis'e oradan da Sibirya'ya sürgüne gönderdi.[186] Fakat kurmuş olduğu teşkilât deşifre edilemedi ve harekatın başlamasıyla birlikte Artvin'i ilk ele geçiren grup onlar oldu.

İstanbul'dan yola çıktıktan yaklaşık bir ay sonra Trabzon'a ulaşan gruba, bağlı oldukları Kara Kemal Bey'i beklemeleri bildirilmişti. Oysa Trabzon'da teşkilât için faaliyete geçmiş olan Yusuf Rıza ve Nâ'il beyleri bulmuşlardı. Kendi aralarında bu çelişkili durumu tartıştılar. Yaşananlardan ortaya çıkan durum, İstanbul'daki organizasyonun, düşünülen bazı yapılanmalar nedeni ile Trabzon'a gönderdiği adamlara ne yapılacağı konusunda kesin bir emir verecek durumda olmadığıdır.[187] Bu durumda beklemek yerine; bölgede birlikte teşkilât yapmak ve Rus sınırında faaliyetlerde bulunmak kararı aldılar.

Yusuf Rıza Bey, 29 Ağustos 1914 tarihinde Erzurum'da bulunan Bahattin Şakir ve Filibeli Hilmi beylere gönderdiği bir mektupta; Trabzon'a geldikten sonraki faaliyetlerinden bahsetmektedir. Bu mektuptan öğrendiğimiz kadarıyla, Teşkilât-ı Mahsusa'nın da elinin altında Gürcü Hristiyanlardan oluşan beş kişilik bir komite daha vardır. Fakat bunların Batum'daki irtibatları Ruslar tarafından enterne edildiği için pek yararlı olamamışlardı. Liderleri Ruslar tarafından huduttan uzaklaştırılan Gürcü komiteleri[188] dağılmıştı. Bunlarla ir-

---

Anılar-Resimler", 319 sayfa Daktilo Nüsha, s. 161-167.

[186] Bu bilgiler Adil Özder'in daktilo nüsha eserinden alınmıştır. Çoşkun-zâde İsmail Ağa ile ilgili ayr. bkz. *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, Ankara, T.Y. s. 111-112. (Yıllıktaki tarih kısmı ve biyografiler Adil Özder tarafından yazılmıştır.)

[187] Arif Cemil, *age*, s. 20.

[188] Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, 26 Ağustos 1914 tarihinde gönderdiği istihbarat raporunda Gürcüler hakkında şu bilgileri vermiştir. *"Rusya Hükûmeti muhtâriyet va'di sûretiyle Gürcüleri iknâ' ederek silah altına celb ile isyân çıkarmayacaklarına dâir te'mînât aldığı ve Batum ve hududlar ve civârı İslamlarından geçende eslihanın cem'ine teşebbüs etmiş ise de ahâlî de adem-i memnûniyetinin hissedilmesiyle bu teşebbüsden ferâgat eylediği ve güyâ Türkiye ile muhârebe vukû'u takdîrinde Osmanlı teba'asının emvâlini müsâdere edeceğini Rusya Hükûmeti'nin i'lân eylediği şimdiye kadar memleketlerine gelmek üzere*

tibat için beş kişilik komiteden iki kişi Rusya içlerine gönderildi. Bunun yanı sıra üç koldan ayrıca adamlar gönderilmiş ve bunlarla irtibat temin edilmeye çalışılmıştır.

Rusya'daki komitelerin silahlarını Ruslar topladığı için buradan kendisinden çokça silah istendiğini, taburlar teşkil etmek için zemin oluşturduğunu yazmaktadır. Artvin'den sahile kadar olan kesimi kendi bölgesi olarak belirlediğini, oradan yukarısının ise Erzurum koluna ait olduğunu belirtmekte ve Rusya'nın durumuna dair aldığı havadisleri sıralamaktadır.[189]

Yusuf Rıza Bey, ayrıca merkezlerini Trabzon olarak belirttikten sonra, ikinci merkez olarak Rize'yi işaret etmekte ve burada Trabzon mebusu Naci Bey'in bulunduğunu, Hudut taburunun merkezinin bulunduğu Arhavi'nin ise aynı zamanda müfrezelerin hareket merkezi olacağını ve Nâ'il Bey'in iki gün sonra Arhavi'de faaliyete geçeceğini bildirmektedir.[190]

Rıza Bey'in hudut bölgesine olan seyahatleri Trabzon'dan deniz yoluyla olmaktaydı. Bunun en önemli nedeni, Trabzon'dan doğuya doğru sahil boyundan doğru dürüst yol olmamasıdır. Ayrıca 5-10 km arayla denize dökülen derelerin üzerinden geçecek köprülerin bulunmaması da ulaşımı imkânsız kılmaktaydı. Rıza Bey, kayıklarla gidiş gelişlerinde hudut boyunda faaliyete geçecek örgütün ikmali, Rusya içine gönderilecek müfrezelerin Kafkasya sahillerinden Rusya'ya sokulabilme imkânı gibi konuları düşünme[191] imkânı bulduğu gibi,[192] kendisi de hudut bölgesine gidişlerinde deniz yolunu kullanmakta idi.[193]

Osmanlı teba'asına müsâ'ade etmekte olan Rusya Hükûmeti'nin bu iki üç günde bunu da men' etmesi melhûz bulunduğu ve Rusya efkâr-ı umûmiyesi tedârikâtımızdan pek ziyâde korkmakta olduğu ve şimdilik bir isyân emâresi ve Gürcülerin Ruslara karşı umûmiyetle kıyâm ve isyân etmiş Osmanlı ordusunun hudûdunu tecâvüz ve birkaç kal'ayı zabt etmesine mütevakkıf bulunduğu ve çünkü doksan üçte isyân eden (...) Osmanlıların adem-i muvafakatiyle neticelenen muhârebeden sonra Ruslar tarafından pek ziyâde perişan edilmiş bulunmalarından Gürcülerin korkmakta olduğu iş'âr kılındığı berây-ı ma'lûmât arz olunur. Fî 13 Ağustos sene 330 (26.08.1914) Trabzon Vâlisi Cemal Azmi." Bkz. BOA, DH, ŞFR, 438/87

189 Arif Cemil, *age*, s. 35-37.

190 Arif Cemil, *age*, s. 38.

191 Yusuf Rıza Bey'in, 6 Eylül 1914 tarihinde Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez-i Umumî Hey'eti'ne gönderdiği mektupta yer alan *"Eğer ümidim vechile donanma Karadeniz'e çıkarsa Barbaros devri gibi birkaç yüz yelkenli ile sefere çıkmak emelindeyim"* satırlarını, görev için hazırlanırken sahip olunan yüksek moral gücünün ifadesi olarak değerlendirmeliyiz. *"Maceraperest, gerçeklerden uzak, hayal dünyasında yaşayan kişi"* (Bkz. Tetik, *age*, s. 274) satırları daha çok bir küçümseme gayretidir.

192 Yusuf Rıza Bey gönderdiği raporlarda bu düşüncelerini aktarmıştır. Rize'den İstanbul'a gönderdiği raporda; Trabzon, Sürmene ve Rize'de doğduğu günden beri kayıklarla Rusya sahillerine giden, Karadeniz'in ve o havalinin kurdu bulunan ve kayık, silah sahibi olan bir takım reislerin ve avanelerinin seferberlik nedeni ile Bayburt'a ve Erzurum'a sevklerinin ordu için bir fayda sağlamayacağını, bunlardan sahil muhafızı veya diğer vazifeler verilerek bölgede yararlanılması

Bu arada kayıkçılar örgütünün başı olan Trabzon'daki Kayıkçılar Kahyası Yahya Reis'in[194] de (Fotoğraf: 46) faaliyetleri ve gücü hakkında da yeterli bilgi elde etmişti. Nitekim Yahya Reis gücünü Yusuf Rıza Bey'e de hissettirmek istemiş ve aralarında anlaşmazlık çıkmıştı. Yusuf Rıza Bey, Yahya Reis'i hemen Erzurum'daki Dîvân-ı Harb'e göndermişti.

---

gerektiğini belirtmişti. Bkz. ATASE, BDH, 249, 505-1036, 002. Nitekim daha sonra Teşkilât-ı Mahsusa'nın emrinde savaşacak gönüllü müfrezeler ile silah ve mühimmatı denizden cepheye ve Rusya sahillerine taşımak için kayıkçı çeteler kurulmuş, kayıkçıların yevmiyelerinin ödenmesi, bunlara kolaylık sağlanması ve mazot temin edilmesi için sahil illerinin valilerine yazılar yazılmıştı. Rapor için bkz. ATASE, BDH, 249, 1306, 2. Bu konular için ayr. bkz. Keleşyılmaz, agm, s. 279-280; Sarısaman, agm, s. 499.

[193] ATASE, BDH, 249, 505-1036, 005a. Rıza Bey, belgenin altına yazdığı; *"Kemal ve Eyüp Sabri beyler geleceklerdi, donanmayı bekliyorlar. Ben onları kayıklarla getiririm Geçen gün Nâ'il de ben de az kaldı fırtınada istirahat-ı ebediyeye kavuşacaktık. Geçmiş olsun."* notu bu durumu her yönden özetlemektedir.

[194] Millî Mücadele döneminde Yahya Kahya olarak anılan Yahya Reis'in dedeleri aslen İzmir-Karaburun'da Karaosmanoğlu ailesine mensup olup, Sürmene'nin Petekli köyüne yerleşmiş idi. Yahya Reis-zâde olarak bilinen dedesi deniz nakliyesi ve ticaretle meşgul iken, Trabzon'a yerleşmişti. Babası Osman Reis Trabzon Limanı yükleme ve boşaltma işlerini yapan kayıkçı ve hamalların kahyası idi. Babasının 1903 yılında ölümü üzerine 17 yaşında Kayıkçılar Loncası üyelerinin isteği ile Kahya seçilmişti. Hayatı için bkz. Uğur Üçüncü, *Millî Mücadele Yıllarında Trabzon'da İttihatçı Bir Sima Kâhya Yahya*, Trabzon, 2015; İsmail Akbal, *Millî Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Trabzon, 2008, s. 312-316; İsmail Akbal, "Millî Mücadele'de Trabzon'daki İttihatçı Örgütlenme ve Yahya Kahya Meselesi", *Tarih Peşinde*, s. 2, 2009, 65-98, s. 76. Akbal'ın belirttiği "I.Dünya Savaşı'nda Yakup Cemil'in emri altında Doğu Cephesi'nde ve Çanakkale'de savaşmıştır" bilgisi doğru değildir. Gerçekte Trabzon'da denizden toplanan mayınları kayıklarla Çanakkale'ye nakletmişti. Hem kayıkların yükü olan mayınların patlama ihtimali hem de Rus donanmasına yakalanma tehlikesi göze alınarak yapılan bu hizmet ve mayınların Çanakkale Boğazı'nı yabancı donanmalara kapatmada kullanılmış olması yaptığı işin önemini gösterir. Kafkas Cephesi'nde ise çetesi ile birlikte Yusuf Rıza Bey'in emrinde savaşmıştır. Arif Cemil, Borçka'da bozgun günlerinde Trabzonlu Yahya Reis çetesi hariç olmak üzere tüm çetelerin cepheyi terk ettiğini (Bkz. Arif Cemil, *age*, s. 183), Borçka'dan dağılarak kaçan çetelerin Murgul'un Küre köyüne ulaştıkları zaman Küre'de bulunan Yahya Reis'in küfür ve tehditleri üzerine korkarak büsbütün dağıldığı (*age*, s. 185) bilgisini verir. İttihatçılara yakınlığıyla tanınan Yahya Kahya; Millî Mücadele'de Enver Paşa yanlıları ile birlikte hareket ederek Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülme işine karışmış, İttihatçılarla işbirliğine devam ederek İskele Hükümeti olarak da adlandırılan, bir takım itaatsizlik ve zorbalık eylemleri içinde olmuştur. Ankara, Trabzon'da problem yaratan ve İttihatçılarla işbirliği içinde olduğu için Millî Mücadelecilere karşı baskı uygulayan Yahya Kahya işini halletmek için Yüzbaşı İsmail Hakkı (Tekçe)'yi Trabzon'a göndermişti. İsmail Hakkı Bey, Yahya Kahya'yı izletirken Topal Osman'ın iki adamı ile Akçaabat'ta gizleniyordu. Plan kesinleşince, Trabzon'a gelerek Soğuksu mevkiinde pusu kurar ve Yahya Kahya'yı ortadan kaldırır. Bkz, İsmail Hakkı Tekçe, *Muhafızı Atatürk'ü Anlatıyor Emekli General İsmail Hakkı Tekçe; İsmail Akbal, Derin Cinayetler Cumhuriyetin Karanlık Yılları*, İstanbul, 2014, s. 134-143.

Trabzon'daki İttihatçı örgütlenme çerçevesinde kayıkçılar arasında kurulan teşkilâtın başında olan Kayıkçılar Kahyası Yahya Reis, İttihatçı şeflerden İçişleri Bakanı Talat Bey ve Maliye Bakanı Cavit Bey'den iltifat görmesi nedeniyle şımarmış ve zapt edilemez bir hal almıştı. Bazı itaatsizlik ve serkeşliklerinin yanı sıra bölgede kaçakçılık yapıyor,[195] İçişleri Bakanı Talat Paşa tarafından korunduğu için cezalandırılamıyordu.[196]

1 Eylül 1914 tarihinde Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey gönderdiği şifreli telgrafta, Trabzon'da Kayıkçılar Kahyası olan Yahya'nın, evvelce gördüğü iltifatlar nedeniyle fazlasıyla şımardığını ve faaliyet ve tedbirleri önleyecek bazı davranışlar sergilediği ve kaçakçılık yaptığı için Rıza Bey'in posta ile gönderdiği tafsilat da değerlendirilerek bu görevinden azledilmesi, tecavüzâtının cezasını görmek üzere Erzurum'da Dîvân-ı Harb'e sevk edilmesi için izin istenmekteydi.[197] İstanbul'dan gelen cevapta ise Yahya Kahya'nın hükümete sadakati bilindiği için, Dîvân-ı Harb'e gönderildikten sonra vilayet haricine sürülen bu şahsın şehre dönmesine müsaade edilmesinin temini istenmektedir.[198]

---

[195] ATASE, BDH, 249, 505-1036, 004-004a. Yusuf Rıza Bey Merkez-i Umumî Heyet-i Mahremesine gönderdiği raporda; *"Muazzez Kardeşlerim, hemilerinizce malumdur ki Trabzon ahvaline oldukça vakıfım"* diye başladığı mektubunda İttihat Terakkî'nin başkanı ve o gün İçişleri Bakanı ve daha sonra sadrazam olacak Talat Paşa ve Maliye Bakanı Cavid Bey'in isimlerini de açıkça yazarak; *"Burada Kayıkçılar Kahyası Yahya Reis'in gerek Cavit ve gerek Talat Bey tarafından ara sıra iltifat görmesi, kendisini pek şımartarak idare edilemez bir hale getirmiş..."* diye belirterek Yahya Reis'in yanı sıra Talat ve Cavid beylerle ilgili şikâyetini *"Dahiliye Nezâreti merkumu himaye ediyor"* diyerek, Nezâretin ikaz edilmesini istemektedir. Ayrıca valiyle işbirliği içinde hareket ettiklerini ileterek *"Eğer bizlere itimadımız varsa icrası rica edilen hususatın"* gereğinin yapılmasını istemektedir. Bu ifadeler Rıza Bey'in kişiliği konusunda birçok ip ucu ihtiva eder.

[196] BOA, DH, ŞFR, 44/154. *"Trabzon'da kayıkçılar reîsi Yahya Ağa'nın kabâhat derecesinde âdî bir fi'l ve hareketinden dolayı Dîvân-ı Harbe tevdî' ve ba'dehû vilâyet hâricine teb'îd edildiği ifâde ediliyor. Mûmâ ileyhin hükûmete hizmet ve sadâkati ma'lûm olduğundan te'mîn-i avdeti ve hakkında hüsn-i mu'âmele îfâsı. Nâzır nâmına"* [imzâ] Ayr. bkz. Sarısaman, agm, s. 507.

[197] BOA, DH, KMS, 27 / 25-1. *"Mahzar olduğu teveccüh ve iltifâtı sû-i isti'mâl ederek fevkalâde şımarmış teşebbüsât ve tedâbirimizi sektedâr edeceğine kanâ'at-ı kat'iyye hâsıl olmuş olan Kayıkçılar Re'îsi Yahya Ağa'nın azliyle tecâvüzâtının cezâsını görmek üzere Erzurum Dîvân-ı Harbi'ne sevkine mecbûriyet hâsıl olmağla Rızâ Bey tarafından posta ile yazılan tafsîlâtın dahi mütâla'asından sonra cezâ-dîde olmasına müsâ'ade buyurulması ma'rûzdır. Fî 19 Ağustos sene 330 (1Eylül 1914) Vali Cemal."*

[198] BOA, DH, KMS, 27 /25-2. Dâhiliye Nezâreti'nden gönderilen şifrede: *"Trabzon'da Kayıkçılar Re'îsi Yahya Ağa'nın bir fi'l ve hareketinden dolayı Dîvân-ı Harbe tevdî'i ve ba'dehû vilâyet-i hâricine teb'îd edildiği ifâde edilen mûmâ ileyhin hükûmete hizmet ve sadâkati ma'lûm olduğundan te'mîn-i avdeti ve hakkında hüsn-i mu'âmele îfâsı."* istenmekte idi. Kahya Yahya'nın dönmesine müsaade edildikten sonra teşkil ettiği bir gönüllü grubuyla cepheye gitmiş ve Borçka'dan çekilme esnasında savaşa katılmıştır.

Trabzon'daki faaliyetler bu şekilde devam ederken Kara Kemal Bey'in vapurla Trabzon'a hareket ettiği bildirilmişti. İttihat ve Terakkî içinde *"Küçük Efendi"*[199] diye anılan Kara Kemal Bey aynı zamanda İttihat ve Terakkî'nin İstanbul murahhası idi. 26 Ekim'de yanında bulunan Kel Cemal ile Trabzon'a ulaştıktan sonra Erzurum'da bulunan Dr. Bahattin Şakir Bey'le temasa geçildi ve faaliyetleri koordine etmek amacıyla Trabzon'a davet edildi. Sonunda vakit kaybını önlemek için Trabzon ve Erzurum arasında orta yerde olan Bayburt'ta buluşulmaya karar verildi. Dr. Bahattin Şakir Bey, Kağızman-Kötek'de bulunan Filibeli Hilmi'ye haber göndererek Erzurum'a gelmesini istedi ve Filibeli Hilmi Bey'in Erzurum'a gelmesinden sonra birlikte Bayburt'a hareket etti. Bu arada Kemal Bey de, Yusuf Rıza Bey ile Trabzon'dan yola çıkmış, Bayburt'a ulaşmıştı.

Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin kurulduktan sonra Bayburt'ta hazırlanan nizamnamesi dikkatlice okunduğu zaman teşkilât mensuplarının bölgeye geldikten sonra karşılaştıkları durum ve İstanbul'daki gelişmelerin iyi okunup nizamnameye yerleştirildiği görülür. Öncelikle teşkilâtın bir Merkez-i Umumî ve üç mıntıkaya ayrıldığı, dahili ve harici teşkilâtlardan tabur teşkilâtlarının organizasyonuna kadar yapılanmaların esasları nizamnamede açıklanmıştır.[200]

Arif Cemil, Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin Merkez-i Umumîsinin Trabzon olduğunu belirtiyor.[201] Fakat Merkez-i Umumî reisinin kim olacağı henüz kararlaştırılmamıştı. Teşkilâtın beyannameleri yurt içi ve yurt dışındaki mensuplara dağıtılmak için hazırlanmış ve Trabzon'da basılmıştı.

Daha sonra Trabzon'da bazı görüşmeler yapan Kemal Bey, son durumu İstanbul'daki yetkililerle görüşmek, teşkilâtın ihtiyaçlarının karşılanmasındaki sorunları hal yoluna koymak üzere, yanına Trabzon'daki kâtib-i mes'ullerden Memduh Şevket (Esendal) Bey'i alarak İstanbul'a döndü.[202]

Kemal Bey ayrılmadan önce Trabzon teşkilâtı konusunda Rıza Bey ile tam bir görüş birliği sağlayamadığı için, Trabzon'daki teşkilâta son şekli verilememişti. Yusuf Rıza Bey ve Nâ'il beyler bazen birlikte, bazen da ayrı ayrı İstanbul ile yazıştığı gibi bazı kâtib-i mes'uller de doğrudan Kara Kemal Bey ile ya-

---

[199] Büyük Efendi, Talat Paşa idi.

[200] Nizamname için bkz. Arif Cemil, *age*, s. 28-31.

[201] Arif Cemil, *age*, s. 32.

[202] Başlangıçta, Trabzon grubunun başında olması düşünülen ve grubun en sonuncusu olarak deniz yolu ile Trabzon'a gelmiş bulunan Kara Kemal Bey'in, Kafkasya İhtilal Cemiyeti'nin kurulmasından sonra İstanbul'a dönmesi, kuruluş aşamasında olan teşkilâtın şekillenmesi aşamalarında üzerinde durulması gereken hususlardan biridir.

zışmaktaydı. Bu koordinasyonsuzluk nedeni ile Trabzon'daki teşkilâtın içinde bazı çekişmeler su yüzüne çıkmaya başlamıştı. Bu durum, ilerleyen günlerde Teşkilât-ı Mahsusa reisi Süleyman Askerî Bey'in duruma el koyması ve Kara Kemal Bey'in kendisine bağlı olan ve ne şekilde hareket etmeleri gerektiğini soran kâtib-i mes'ullere *"İstanbul kâtib-i mes'ullerinin Trabzon Teşkilât-ı Mahsusa azasının süngülü neferinden farkı yoktur."* şeklinde cevap göndermesi ile çözümlenmiştir.[203]

Teşkilât-ı Mahsusa heyeti Trabzon'daki faaliyetlerini organize ettikten sonra karargâhını hududa yakın olan Arhavi'ye taşıdı. Rus işgalinde olan Batum-Artvin bölgesinde yaşayan halk ile temas sağladıktan sonra, bölgeye bir miktar silah sevk edildi. Bu faaliyetler çerçevesinde Gürcistan topraklarına çeşitli zamanlarda Türk subayı, Müslüman ve Hristiyan Gürcülerden oluşmuş kişiler gönderilmiş, bir örgütlenme yapılmıştı.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Trabzon misyonu, bir yandan Batum taraflarına Rus işgalinden memnun olmayan ve kendi aralarında ihtilal komiteleri kurmuş olan Gürcülerle irtibat temin etmek ve organizasyonları birleştirmek için adamlar gönderirken, diğer yandan da bu organizasyonların istekleri doğrultusunda Rusya içlerine silah sevkine hazırlanıyordu.

Teşkilât kurmak üzere Batum,[204] Sohum[205] ve Tiflis'e[206] ekipler[207] gönderilirken, Rusya'nın içlerine sokulacak müfrezelerin ve silahların taşınması ve ikmali için İstanbul'dan motorlar istendi ve bunlar temin edilerek Trabzon'a sevk edildi. Rusya sahillerine adamlar göndermek için Trabzon'da bir kayıkçılar kolu oluşturuldu.[208] Gelişmelerden ve Rusların hazırlıklarından haberler almak için Batum taraflarına oraları bilen ve insanları tanıyan adamlar gönderildi. Bunlardan biri de İsmailoğlu Tevfik Bey idi.

---

[203] Arif Cemil, *age*, s. 75-76.

[204] ATASE, BDH, 249, 505-1036- 002a

[205] ATASE, BDH, 249, 505-1036-001-09. *"Cemal Bey nazar-ı dikkat celb etmeyecek genç bir çocuk olduğundan Sohum'a gönderilmiştir."*

[206] ATASE, BDH, 249, 505,1036-001-14. Trabzon'daki Kafkas İhtilal Cemiyeti'ni Trabzon'daki İdare Heyeti'ne 23 Ekim 1914 tarihinde gönderilen ATASE, BDH, 249, 505-1036-001-09. *"Tiflis ve havalisinde teşkilât yapmak üzere bu kere Haydar Bey gönderilmiştir. Kendisi emniyetli ve faal bir zattır."*

[207] ATASE, BDH, 249, 505-1036-016. Trabzon teşkilâtına Süleyman Askerî Bey tarafından 12 Ekim 1914 tarihinde gönderilen bu konu ile ilgili emirde *"Trabzon mıntıkası hey'et-i idresi, Batum, Kutayis, Tiflis, Vilad-i Kafkas, Megrelistan, Sohum ve şimaliyle Lezgi eyaletlerinde, teşkilât ve tertibat-i ihtilaliyenin natık ve icrasıyla mükellef bulunacaktır."* denmektedir.

[208] Sarısaman, *age*, s. 499.

Tevfik Bey, hududu geçip Batum'a ulaştıktan sonra Ekim ayının 13'ünde geri dönmüş ve Batum'un etrafındaki savunma tedbirleri hakkında oldukça teferruatlı bilgiler getirmişti. Tevfik Bey, Batum sahiline denizden çıkartmaya karşı dikenli tellerden engeller konulduğunu, bunların mayınlarla desteklendiğini bildirdiği gibi, Batum içinde silah ve mühimmat depo edilen binaların yerleri hakkında da bilgi vermişti. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, İsmailoğlu Tevfik Bey'in, *"Batum sevâhilini kâmilen ve depolarla tahrîp edilmesi îcâp eyleyen en esaslı mahallerini bildiği cihetle"* Batum üzerine harekât yapacak Türk donanmasına da rehberlik yapabileceği bildirilmişti.[209]

Bölgede askerliğe elverişli olanlar seferberlik nedeni ile silah altına alındığı için Teşkilât-ı Mahsusa, askere gitmemiş olanlardan gönüllüler toplayıp organize etmeye başladı.[210] Henüz askerlik çağına gelmemiş olan gençler ve emekli olan askerlerle bu işin olamayacağı belliydi. Savaşçı ihtiyacını karşılamak için hapishanelerde yatan mahkûmlar, çete halinde dağlarda dolaşan eşkıyalardan yararlanmak gündeme geldi.

Teşkilât emrindeki zabitlerin kumandasında, vatan hizmetinde çalışmayı kabul edenlerin, hizmete alınıp af edilebilmelerini temin etmek üzere üst makamlara yazılar gönderildi. İzin verilince[211] bölgedeki cezaevlerinde yatan mahkûmlarla görüşülerek, cephede asker olup vatan için savaşmaları halinde cezalarının af edileceği bildirildi.

O günlerde kan davası ve çeşitli nedenlerden dolayı dağlarda dolaşan çetecilerin teslim olarak Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine katılmalarını sağlamak

---

[209] ATASE, BDH, 249, 505-1036-022. *"Lede'l-îcâb kendisini Lazistan Mutasarrıflığı vâsıtasıyla celb ve donanmada istihdâmı mümkün idüği iş'âr olunmuştur."*

[210] Yusuf Rıza Bey, 4 Eylül 1914 tarihli raporunda; *"Ben dahili bir çete teşkilâtıyla denizden kayıkçılarla bir akıncı müfrezeleri tertip etmek üzereyim. Fakat işe yarar adamların seferberliğe tâbi' olması işimi müşkil vaziyete sokuyor. Ordu kumandanı ancak yüz elli asker almaklığıma müsaade etti. Hiç olmazsa 300 kara, 300 denizci olmak üzere 600 kişi istiyorum. Ancak zabite de ihtiyacım var."* ATASE, BDH, 249, 505-1036-003a.

[211] BOA, DH, ŞFR, 46/134. *"Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Musul, Diyarbakır vilâyetlerine şifre. Gâyet müsta'celdir. Evvelce iş'âr olunduğu vehile çetecilikte ve harekât-ı askeriye sırasında kendilerinden istifade muntazar olan ve el-yevm mahkûmen hapishânelerde ve yâhûd vâdî-i firârda bulunan aşâir ru'esâsıyla mücerreb ve şâyân-ı i'timâd kisânın bi'l-âhere te'mîn edecekleri muvaffakiyete nazaran afv-ı âlîye mazhariyetleri esbâbı istikmâl olunmak üzere inde'l-îcâb cihet-i askeriyece gösterilecek mahallerde ve münâsip sûretde istihdâmları muvâfık görülmüş ve yalnız en ziyâde istifâde me'mûl olanlara hasr edilmek üzere tefrîk ve intihâbları takdîr vâlâlarına tevdî' edilmiştir. Ordu kumandanıyla da bi'l-muhâbere ve mahkûm ve mevkûf bulunanların bi'l-âhere açıkdan açığa tahliye olundukları zehâbı hâsıl olmamak üzere münâsip sûrette tahliye ve istihdâmları. Fî 20 Teşrîn-i evvel sene 330 Nâzır. Keşîdesi İsmail(Canpolat)."* İsmail Canpolat hk. Bkz. Seyhun Tunaşar, *Gizemli Bir Devrimci İsmail Canpolat*, Ankara, 2004.

için özel çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalar çerçevesinde; Cemal Azmi Bey, dağlarda dolaşan çetelere haber göndermiş ve bu zor günlerde dağlarda dolaşmanın doğru olmadığını belirterek, memlekete hizmet etmek isteyenlerin affa mahzar olacağını belirtmişti. Bu çağrılar üzerine 12 Ekim 1914'te Akçaabat, Vakfıkebir ve Görele kazalarından 30 kadar eşkıya teslim olarak Arhavi'ye gönderilip Teşkilât-ı Mahsusa'ya iltihak etmişti.[212]

Rize bölgesindeki eşkıya reislerinden birisi, teslim olup hizmet için Arhavi'ye gitmeden anlaşmak istediğini bildirmişti. Bunun üzerine Nâ'il Bey ve Rize Jandarma kumandanı Kahraman Bey,[213] gece yarısı istenilen noktaya giderek eşkıya reisiyle görüşmüş ve vergi borcu yüzünden evini ve eşyalarını haczeden vergi memurunu öldürerek dağa çıktığını söyleyen eşkıyayla, görev sonunda kimsenin kendisine dokunmayacağı sözü verilerek anlaşılmıştı.[214]

Başlangıçta Harbiye ve Dahiliye Nezâreti ile yazışmalar yapılarak Trabzon Cezaevi'nde bulunan mahkûmlar için istenen özel izinle af sağlamıştı. Cephede gönüllü olarak savaşmaları ve emirlere uymaları halinde suçları af edilecek olan mahkûmlardan bir müfreze kurulmuş ve bunlar silahlandırılmıştı.

Kısa sürede Trabzon bölgesinde çalışmalar sonucunu vermiş, 13 Ekim 1914 itibariyle Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin sayısı 600'e ulaşmıştı.[215] Bunlar misafireten seyyar jandarma taburuna alınıyorlardı. Teşkilât-ı Mahsusa'nın hedef kitlesi arasında Rus sınırının ötesinde kalan topraklardaki Müslüman ahali vardı. Bunlar 40 yıl Rus idaresinde yaşamayı esaret kabul edip Türk kuv-

[212] BOA, DH, ŞFR, 444/27. *"Dehâlet eden şakîler hîn-i hâcetde bir takım muvaffakiyetle beraber Teşkilât-ı Mahsusada istihdâm olunacak ve mazhar-ı afv-ı âlî olmalarına delâlet buyurulacak kisândır. Jandarma istihdâmına ve silah isti'mâline mahal kalmaksızın şimdiye kadar Akçaabat, Görele, Vakfıkebir kazâlarından eşkiyâ ile avenesinden otuz kadarı dehâlet etti. Dehâlet edecek daha şakîler vardır. Bu vesîle ile vilâyet şakî şakvâmetden kurtulmuş olur."* Ayr. bkz. Sarısaman, *age*, s. 506.

[213] Kahraman Bey, 1883 yılında Rize Sarayköy'de doğmuştur. Babası Kalkavan-zâde Ömer Efendi'dir. Ömer Efendi'nin mabeyn-i hümayundaki görevi nedeniyle aile, 1887'de İstanbul'a yerleşmiştir. Kahraman Bey, Beşiktaş'ta ilk okulu okuyarak 1898'de Kuleli Askeri Lisesi'ne ve 1901'de Bahriye mektebine giriyor. 1904'te mülazım-i sani olarak mezun oluyor. İlk görev yeri olarak Üsküp 5. Nizamiye fırkasının 20. Alayında 1. Tabur 3. Bölüğünde görev yapıyor. Buradaki görevi Balkanlardaki isyan ve çetecilerle mücadelede geçiyor. Luma, Prezin, Bakova ve Peleuke'de Bulgar çetecileri ile savaşıyor. Bu mücadeleyle mensup olduğu alayın kumandanı Abbas Bey dahi şehit oluyor. Bulgaristan içlerine girip askerî durum hakkında istihbarat yapıyor. Bu görevleriyle de birçok madalya ve taltifle ödüllendiriliyor. Kahraman Bey'in kahramanlılarla dolu hayatının I. Dünya Savaşı esnasında Trabzon'un işgali ve kurtuluşu ile ilgili safhası için bkz. Mehmet Akif Bal, "Trabzon Savunmasının Unutulmuş Bir Kahramanı Yüzbaşı Kahraman Bey ve Hakkındaki Bir Hatıra", *İlkhaber Gazetesi*, 3 Mart, Trabzon, 2013.

[214] Arif Cemil, *age*, s. 85.

[215] Sarısaman, *age*, s. 506.

vetlerinin bölgeyi tekrar kurtarmasını bekleyen Elviye-i Selâse'nin Müslüman ahalisi idi. Bunların daha önce aralarında derme çatma da olsa kurdukları bazı teşkilâtlar vardı. İletişim kurulunca bunlar da devreye girmişti.

Bu çerçevede Akçaabat, Vakfikebir ve Görele kazalarından 30 kadar eşkıya silahları ile birlikte Teşkilât-ı Mahsusa'ya katılmıştı.[216] Fakat gönüllü toplandığı duyulunca, bölgedeki kazalardan ileri gelen bazı kişilerin önderliğinde toplanan ve bu kişilerin adıyla anılan gönüllü müfrezeleri de Teşkilât-ı Mahsusa'ya katılmaya başladı. Bunun üzerine, daha önce toplanmasına izin verilen 600 gönüllü sayının 1.000'e çıkartılması için izin istendi.[217]

Trabzon'da teşkilâtını tamamlayan Yusuf Rıza Bey, Eylül ayında ekibi ile birlikte Trabzon'dan ayrılır. Karargâhını Arhavi'ye kurarak faaliyetlerini burada yürütür. Rıza Bey'in bölgede yaptığı çalışma Hopa, Arhavi, Fındıklı, Ardeşen ve Pazar köylerinde büyük yankı yapmış, çok sayıda gönüllü Ruslara karşı savaşmak için toplanmıştı. Rıza Bey Arhavi'ye geçtiği zaman Nâ'il Bey zaman zaman Trabzon'a gelmiş, eski vali Samih Rıfat Bey'in evini tutmuş, faaliyetlerini burada yürütmüştü.

Kısa sürede tüm Trabzon vilayeti dahilinde toplanan ilk gönüllüler, Arhavi bölgesine sevk edilerek burada düzene sokuldu, eğitilerek İstanbul'dan gönderilen hafif silahlarla[218] donatıldı. Rıza Bey, teşkilâtı için İstanbul'dan silah, cephane ve subayların yanı sıra, çatışma durumunda yaralıları tedavi etmek için doktorlar da istiyordu. Başlangıçta Trabzon'da valiyi ikna edip vilayet sertabibini Teşkilât-ı Mahsusa'ya alan Rıza Bey, operatör doktor Binbaşı Tevfik Bey'in de tayinini kendi emrine yaptırmıştı. Daha sonra III. Ordu'da sıhhî hizmet vermek için İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen tıbbiyenin son iki sınıfına mensup 40 öğrenciden 4'ünü kendi ile çalışmaya ikna edip yanına alarak[219] sorunu çözmüştü.

---

[216] BOA, DH, ŞFR, 444/27. Ayr. bkz. agm, s. 506.

[217] BOA, DH, ŞFR, 444/27. *"Teşkilât-ı Mahsusada istihdâm edilmek üzere efrâd-ı mükellefeden evvelce verilen müsâ'adeye binâen kaydları icrâ kılınan altı yüz neferin bine iblâğı dehâlet eden ve edecek olan şakîlerin dahi kaydı husûsuna müsâ'ade buyurulması ve seyyâr jandarmaya müsâfireten kayd edilen mezkûr altı yüz neferin bine iblâğına Trabzon Seyyar Jandarma kumandanına yazılmasını Enver Paşa Hazretleri tarafından Hasan İzzet Paşa'ya emir verdirilmesi müsterhamdır."*

[218] BOA, DH, ŞFR, 445 /6011. 23 Eylül tarihinde Trabzon'dan Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen şifreli telgrafta; *"Teşkilât-ı Mahsusa için Trabzon'a gönderilen tüfeklerden bin kadarı Erzurum'a ve hududa, takriben iki bini Rıza Bey'e vilayetle Viçe (Fındıklı) nahiyesine sevk edildi"* denilmektedir.

[219] Arif Cemil, *age,* s. 118. Bu öğrencilerden biri, daha sonra Atatürk döneminde Millî Eğitim Bakanı olacak olan Reşit Galip idi. 1893 yılında Rodos'ta doğan Reşit Galip, Tıbbıye'de iken okulda Türk Ocakları'nın şubesini açmıştı. Balkan Harbi, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadeleye

Arhavi'de Trabzon'dan gönderilenler ve çevre köylerin muhtarları tarafından kafileler halinde getirilen gençler eğitilmeye başlanır, Arhavi'de okuyan öğrencilere yaralılara ilk yardımda bulunmak ve hastaneye taşımak gibi işler öğretiliyor, Arhavili gençlere ise Rus donanmasının hareketlerini gözetleyerek haber vermek için mors alfabesi, flama, düdük ve fenerle haberleşme teknikleri gösteriliyor, gönüllü gençlere gözetleme noktalarında nöbet tutmak, telefon telgraf hatlarının geçtiği yerlerde muhafızlık yapmak gibi görevler verilirken, ulaşım faaliyetlerinde görev yapanlara da köprücülük eğitimi veriliyordu.[220]

Başlangıçta Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerini Arhavi'ye sevk etmişlerdi.[221] Daha sonra bölgeye gelen gönüllü sayısında artış olunca bunlar seyyar jandarma taburunda misafireten kalmaya başladılar. Fakat verilen emirlerde savaş öncesinde askerî birliklerle hiçbir irtibatları olmayacağı, varlıklarını gizleyerek gece hareket etmeleri, gerektiği zaman eylem yapmaları, halkı rahatsız edecek hiçbir harekette bulunmamaları istendiği için bölgedeki askerî birlikler bu hareketlilik karşısında tereddüt yaşıyorlardı.

Bölgedeki organizasyon ve savaşta yardımcı hizmetlerde kullanılmak üzere Arhavili gençlerin eğitimleri tamamlandıktan sonra Teşkilât-ı Mahsusa karargâhı 18 Ekim'de huduttan biraz daha geride olan Fındıklı'ya taşınmıştı.[222] 23 Ekim'e kadar Fındıklı'da yeni gelen gönüllülerden 1.000 kişilik bir kuvvet toplanmıştı.[223] Fakat yeterli silah yoktu. Hudut ötesine yapılacak harekâtlar için silah ve cephaneye ihtiyaç vardı. Eldeki silah tiplerinin eskiliği ve çeşitliliği daima problem yaratıyordu.

Donanmanın Karadeniz'de üstünlük sağlayamaması III. Ordu'nun ikmalini aksatmıştı. III. Ordu için silah ve malzeme taşıyan gemiler Rus donanması tarafından batırılmaya başlayınca sadece donanmanın güvenliğini sağladığı konvoylarla nakliye yapılmak istenmiş, fakat çeşitli nedenlerin yanı sıra Donanma Kumandanlığına getirilen Amiral Souchon'un koruma sağlamaktan imtina etmesi üzerine bu sevkiyatlar da yok derecesine inmişti. Teşkilât-ı Mahsusa

katılmış, 2, 3 ve 4. Dönemlerde TBMM'de milletvekili olarak bulunmuştur. 1932-33 yıllarında Millî Eğitim Bakanlığı yapmış, Üniversite Reformu'nu gerçekleştirmiştir. Türk Tarihi Tedkik Heyeti'nde genel sekreterlik, Türk Dil Kurumu'nda başkanlık yapan Reşit Galip Bey Türk Ocağı'nın kapatılmasından sonra Halkevi'nin kuruluşunda bulunmuştur. Yakın zamana kadar okullarda her sabah okutulan *Andımız* metninin yazarı da olan Reşit Galip Bey, 1934 yılında vefat etmiştir.

[220] Arif Cemil, *age*, s. 8-89.

[221] Arif Cemil, *age*, s. 84.

[222] Sarısaman, agm, s. 508.

[223] Sarısaman, agm, s. 506.

kuvvetlerinin iaşeleri de genellikle İstanbul'dan temin edilirken ileriki günlerde bunların Trabzon'dan temin edilmesi yönüne gidildi. Her halükârda malzemeler Trabzon'dan Arhavi'ye kadar kayıklarla taşınıyordu. Buradan nakliye için hayvan ve yol olmadığı için köylü kadınlar tarafından gönüllü olarak sırtla hudut boylarına aktarılıyordu.

Savaşın ilerlediği günlerde İstanbul'dan kayıklarla malzeme sevki gündeme geldi ve Karadeniz'in kayıkçı reisleri organize edilerek Trabzon'dan İstanbul'a mayın, top mermisi vb. malzeme, İstanbul'dan da Trabzon'a her türlü eşya taşınmaya başladı. Kış aylarında hava şartlarının elverişsizliği bir yana, Rus donanmasının aman vermeyen saldırılarına rağmen bu nakliyat tüm savaş boyunca devam etti. Canik Mutasarrıfı Necmi Bey (Fotoğraf: 71), 10 Ocak 1915 tarihinde İstanbul'da Levazım-ı Umûmiye Riyaseti'ne (Başkanlığına) gönderdiği telgrafta, 10 Ocak'ta Oflu İzzet, Ordulu Osman, Mustafa, Hüseyin, Bekir ve Behçet reislerin kayıkları ile 235 çuvalda 17.625 kg. buğdayın Trabzon'a gönderildiğini bildirmektedir.[224] Yine Çarşamba'dan Polathaneli Hasan Reis'in kayığı ile 7 Ocak'ta 3.127 kıyye kavurma, Perşembeli Durmuş, Raşid, Mehmet ve Hasan reislerin sandallarıyla, 8 Ocak'ta Ünye'den Giresun'a doksan çuvalda 6.750 kg dakik (buğday), 22 çuval bulgur gönderildiği bildirilmektedir.[225]

Bölgeye yeni kuvvetlerin gelmesi moralleri yükseltmişse de çete kuvvetleri ile askerlerin eğitim farkı yanı sıra, cephedeki kuvvetlerin farklı silah tiplerine sahip olması, kuvvetlerin koordinasyonu, cephane tedarik ve dağıtımında önemli kargaşalıklara neden oluyordu. Ayrıca bu gönüllüleri disiplin altına almak oldukça zordu ve gönüllüler en küçük fırsatta yağmaya dalıyordu. Çete reislerinden halkı soyan ve zulüm edenler cezalandırılıyor, bölgeden uzaklaştırılıp hapishaneye gönderiliyordu.

Yusuf Rıza Bey, İstanbul'a gönderdiği her telgrafta subay istiyor fakat gelen subay sayısı yok denecek kadar azdı. Sahildeki her kasabada eşraftan bazı kimseler çevrelerindeki gönüllülerden oluşan milis grubu teşkil ediyor ve onların başında cepheye gidiyordu.[226] Ayrıca Trabzon dışından gelen gönüllüler de doğrudan Yusuf Rıza Bey'in yanına gönderiliyordu. Yusuf Rıza Bey, Kasım başına kadar bölgede yürüttüğü faaliyetler sonrasında kayıkçı, gönüllü ve çete-

[224] BOA, DH, ŞFR, 457/19

[225] BOA, DH, ŞFR, 457/18

[226] Altay Yiğit, *Birinci Cihan Savaşı'nda Doğu Karadeniz Muharebeleri (Birinci Kitap)*, Trabzon, 1950. Altay Yiğit, daha ziyade olayı yaşamış tanıklardan faydalanarak hazırladığı eserinde bu şekilde milis müfrezesi organize etmiş ve onların başında cephede savaşmış olan gruplardan bazılarının isimleri ve cephedeki faaliyetleri hakkında bilgi verir. Bkz. Yiğit, *age*, s. 71-73.

ci olmak üzere Teşkilât-ı Mahsusa'nın kumandasında 1.000 kişilik bir kuvvet toplamış, fakat emrindeki bu kuvvet yeterince teçhiz edilememişti. Ellerinde sadece hafif silahlar ve gönüllüleri yönlendirmek için 5-6 subay bulunuyordu; disiplinin sağlanması için bu büyük bir handikaptı. Kuvvetlerin eğitimi ve disiplini için küçük guruplara bölünerek başlarına subay verilmesi ve kontrol altına alınmaları gerekiyordu.

Yusuf Rıza Bey, toplananların vatan sevgisini biliyor, fakat askerî eğitimleri ve donanımları olmadığı için, pek verimli olamayacaklarını düşünüyordu. Beş subayla başlayan faaliyet için her gün gönüllü sayısının artması, hem gönüllülerin sevk ve idaresini hem de silahlandırılıp donatılmasını zorlaştırmakta, birçok kargaşalık yaşanmasına neden olmakta idi. Sorunları çözmek için, İstanbul'a telgraflar gönderilerek bir yandan silah ve cephane, diğer yandan yöre halkını tanıyan, onları sevk ve idare edebilecek subaylar bazen isim isim, bazen de meslek belirtilerek isteniyordu.

Teşkilât-ı Mahsusa birliklerinde görevlendirilen subaylar İttihat Terakkî içinde ve Balkanlar'da teşkilâtçılığı öğrenmiş veya kabiliyetli kişilerden seçildiği için bu şekilde gelen gruplarla iş görülebiliyor, az sayıda olmalarına rağmen büyük fedakârlıkla görev yapıyorlardı. Sonunda, teşkilâta katılan gönüllüleri askerî olarak eğitmek ve organize etmek üzere, İstanbul'dan birkaç subay daha bölgeye gönderilir.

Süleyman Askerî Bey, 24 Ekim'de Trabzon'daki teşkilâtı takviye ve Yusuf Rıza Bey'in idare heyetine 3. kişi olarak düşündüğü Teğmen Hasan Tahsin Paşazâde Ramiz Bey'i[227] Trabzon'a gönderdi. Hopalı Mamovi-zâde ailesinden olan

[227] 1883 yılında Hopa'da doğan Teğmen Ramiz Bey, daha önce Yusuf Rıza Bey tarafından teşkilâta dahil edilen Teğmen Rauf Bey'in amca oğlu ve Harbiye'den devre arkadaşı idi. İki amcaoğlu, 18 Temmuz 1918 tarihinde Filistin Cephesi'nde Rauf Bey ile birlikte esir düşmüş, iki yıl esaretten sonra 5 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'a dönmüştü. Vapurdan inerken Yenibahçeli Şükrü Bey (Nâ'il Bey'in kardeşi) tarafından karşılanmış ve Millî Mücadele'ye karşı Adapazarı bölgesinde başlatılan Anzavur isyanını kontrol altına almak için Kuşcubaşı Eşref Bey ile birlikte çalışmak üzere Adapazarı'na gönderildiler. Ramiz ve Rauf Beyler, Adapazarı bölgesindeki isyanı bastırmak, Millî Mücadele'ye silah ve subay sağlayan yolu açık tutmak üzere Karakol teşkilâtında önemli görevlerde bulundular. Birlikte bölgedeki isyanların bastırılması, İsmet İnönü ve Halide Edip Adıvar gibi birçok ünlü ismin Ankara'ya ulaşmasında görev yaptılar. Rauf Bey daha sonra Mustafa Kemal tarafından Ankara Merkez Kumandanı, ardından Lazistan Milletvekili yapıldı. Ramiz Bey ise 14 Ağustos 1923'te Giresun Askerlik Şube Reisliği'ne atanmıştı. Giresun Mutasarrıfı olan ve daha sonra da Millî Müdafaa Vekilliği (Millî Savunma Bakanlığı) yapacak olan Hüsnü Çakır Bey ile Topal Osman Ağa'nın arası açıktır. Ramiz Bey Karadeniz'de Ruslarla mücadele ederken, Osman Ağa ile birlikte olmuştur, Hüsnü Çakır Bey ise Hopalıdır. Mustafa Kemal Paşa, ikisi ile de dost olan Ramiz Bey'den Giresun'a giderken, bu iki şahsın aralarının düzeltilerek barıştırılmalarını istemişti. Fakat Ramiz Bey, bütün gayretlerine rağmen bir sonuç almamış ve Hüsnü Çakır Bey görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı. 4 Kasım

Ramiz Bey'in babası Hasan Tahsin Paşa Bey'in, rütbesi değil ismi "Paşa"dır. Mamovi-zâdeler, Hopa'da ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas sınırındaki uçbeyi ailelerinden biridir. Kırım, Kafkasya ve kuzey Balkanlardaki birçok sefere katılmış, Sohum, Anapa, Batum gibi kalelerin muhafazasında görev almışlardır.

İstanbul'dan gönderilen telgrafta; Ramiz Bey'in grubun görevleri konusunda bilgilendirildiği, bölgede söz sahibi ailelerden birine mensup olduğu, orada uygun bir işte istihdam edilmesi ve Yusuf Rıza Bey'in Ramiz Bey hakkındaki görüşlerini bildirmesi istendi. Trabzon'dan gelen cevapta; *"Tahsin Paşa-zâde Ramiz Bey'i tanımıyorum. Sizin i'timâdınız var ise, fikrinden ve refâkatinden istifâde mümkün ise, ma'a'l-memnûniye teşrîk-i mesâ'î edilmek üzere hemen i'zâm ediniz."* denmekteydi.[228]

Ramiz Bey Trabzon'a geldikten sonra, toplanan gönüllü bir gruba ilk eğitimini verip, birlikte hudut bölgesine giderken, Yusuf Rıza Bey de Ramiz Bey'den memnun olduğunu bildirmişti. Kısa bir müddet sonra, İstanbul'dan bu konuda gönderilen ikinci bir telgrafla, Trabzon'daki teşkilâtın Yusuf Rıza Bey başkanlığında Nâ'il ve Ramiz Bey'in yardımcılığında faaliyet göstermesi istendi. Gelen emre göre grup, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey vasıtasıyla İstanbul ile haberleşecekti.

Yusuf Rıza Bey'in Trabzon bölgesine subay takviyesi isteği devam ediyordu. Fakat bu subayların tespiti, görevli bulundukları kuvvete ve birliklere yazı yazılıp istenmesi, görevlendirilen subayların bulundukları birliklerden ayrılarak görev yerlerine intikal etmesi en az bir aya yakın zaman alıyordu.[229]

1930'da Trabzon'daki 9. Fırka 8. Alay 3. Tabur kumandanlığına atanan Ramiz Bey, 5 Aralık 1931'de sağlığının iyice bozulmasından dolayı, kendi isteğiyle muamele memurluğu sınıfına ayrılmıştı. Savaş yıllarında farkında olmadığı şeker hastalığı vücudunu iyice çökertmişti. 15 Şubat 1931'de Adapazarı Askerlik Şube Başkanlığı'na getirildi. Fakat 17 Ağustos 1931'de sağlık sorunları nedeni ve kendi isteğiyle emekli oldu. 1933 yılında tedavi içi gittiği İstanbul'da, hastanede vefat etmiştir. Ramiz Bey hakkındaki bazı bilgi ve resimler oğlu Faruk Benli'den ve onun hazırlamış olduğu *Mamoylar Aile Tarihi* adlı eserinden alınmıştır.

[228] BOA, DH, ŞFR, 444/65

[229] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-001-21 numarada mevcut 1 Ekim 1914 tarihli bir belgede; memuriyet-i mahsusaya tayini istenen Edremit, Sivrihisar, İzmit, Düzce, Keşan, Hüdavendigâr, Görele ve Kavak jandarma bölük ve takımlarında görev yapan 8 subayın isimleri ve bulundukları görevler belirtilmiş, bunların bağlı oldukları alaylara yazılmış, bunlardan dördü işaretlenerek evrak kenarına *"vürudunda (ulaşmasında) Trabzon'da Rıza Bey'e sevki"* istenmişti. Yusuf Rıza Bey'e sevki istenen subaylardan İzmit Merkez Bölüğü Kumandanı olan Yüzbaşı Adil Efendi'nin Rıza Bey'e ulaşması ancak savaş başlayıp, Murgul, Borçka ve Muratlı'nın alınmasından sonra Aralık ayının ikinci yarısında mümkün olmuş ve cephede birçok kahramanlık göstermiştir.

Süvari Yüzbaşı Kâmil Bey[230] ve Teğmen Mehmet Bey, Rıza Bey'in emrine gönderilmişti.[231] Subaylar bölgeye geldikçe yeni görev taksimatları yapılıyordu. Gün geçtikçe bölgeye gönüllü akını devam ediyordu. Sahil kasabalarından toplanmış milisler; geldikleri kasabanın adı ile anılan, 20-30 kişilik gruplar halinde cepheye intikal ediyor ve daha küçük gruplara bölünerek cepheye dağıtılıyorlardı. Kendi imkânları ile silahlanıp, iaşelerini karşılayıp, cephe karargâhına ulaşan gönüllü grupları da vardı. *"Çete"* diye anılan ve cepheye getiren reisin adı ile anılan bu milis müfrezeleri, reislerinin komutasında cephede vazife görüyordu. Askerî eğitimi olmayan reislerinin emrinde çarpışan gönüllüler, reislerinin şehit olması ya da yaralanması halinde ya başı boş kalıyor ya da kolayca dağılıyorlardı.

Bir-iki ay içinde sayısı binleri bulan gönüllüler, hudut bölgesini savunan hudut taburlarının yanı sıra, savaş esnasında Rusya içlerinde harekât yapmak üzere Hopa'dan Marsis Kayalığı'na doğru uzanan hudut çizgisi boyunca, Sultan Selim Dağı ve Balıklı Dağı sırtlarında mevzilendi. Kuvvetlerin bölgeye yayıldıkları günlerde, Rus askerleri bir keşif taarruzu yaparak hududu geçmiş, Balıklı'ya kadar ilerleyip, bir askerimizi öldürerek, bir iki köylüyü esir alıp geri çekilmişlerdi. Bu olay üzerine güvenlik tedbiri olarak bir kısım çete kuvvetleri ile hudut bu bölgeden takviye edilmişti.

Savaşın başlangıcından sonra Yusuf Rıza Bey, karargâhını tekrar Arhavi'ye nakletmişti. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in ve Trabzon'un Müslüman eşrafının yoğun çalışmaları sonucu cepheye gelen 1.465 Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüsü, 3 tabur halinde organize edilmişti. Cephede Hopa Hudut Taburu'na ilave olarak; 1.068 mevcutlu 1. ve 2. Giresun Jandarma Taburları ile 922 kişilik Trabzon Jandarma Taburu ve 299 gönüllü vardı. Bu kuvvetlere ilave olarak daha sonra Samsun, Ordu ve Giresun kaymakamlıkları da bölgeye 1.500 kişi daha sevk etmişti.[232]

---

[230] Süvari Yüzbaşı Kâmil Bey, Çürüksulu Ali Paşa'nın büyük oğlu idi. Ali Paşa İstanbul'da oturmaya mecbur olduğu halde ailesi ağırlıklı olarak Perşembe ve Ordu'da oturuyordu. Ailesi Kafkasya'da uçbeyi olan ailelerdendi ve Çürüksu, ailesine ocaklık olarak verilmişti. Babası Çürüksulu Ali Paşa ve amcaları 93 Savaşı'nda Çürüksu ve Batum bölgesinde kahramanca savaştığı için Acaralılar tarafından çok seviliyor ve bölgenin kahramanlarından sayılıyordu. Kâmil Bey de ailesinin konumu ve kişiliği hasebiyle bölgede çok sevildi ve etkili oldu.

[231] Tetik, *age,* s. 307, ATASE, BDH, 249, 1036, 1-22 .

[232] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-048. BOA, DH, ŞFR, 456/124

2.1.3. Gürcü Misyonu

Teşkilât-ı Mahsusa, Kafkasya Misyonunu organize ederken, İttihat ve Terakkî liderleri de İstanbul'da bulunan ve Gürcistan'ı işgal eden Rus İmparatorluğu'na karşı bağımsızlık mücadelesi veren Hristiyan Gürcülerle[233] irtibata geçmişti. Japon-Rus savaşında Rusya'nın yenilmesi Gürcüleri cesaretlendirmiş ve 1905'te Rus Çarlığı'nın baskılarına karşı isyan etmişlerdi. Gürcü bağımsızlık hareketinin liderlerinin bir kısmı çarlığın takibinden kurtulmak için Osmanlı topraklarına sığınmış ve İstanbul'da bir komite kurmuşlardı.

İstanbul'a sığınan Gürcü aydınları, yaklaşan savaş günlerinde Gürcistan'ın bağımsızlığı için Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yaptılar. Bu doğrultuda yurt dışında faaliyet gösteren bazı Gürcü milliyetçisi aydınları da İstanbul'a çağırdılar. Fakat olaylar hızla gelişmiş ve onlar beklenmeden faaliyete geçilmişti. Gürcü din adamı Nikolas Archimendrite (Nikogolos Efendi), Petre Efendi, Osman Bey, Ahmet Tavdguridze İvane İnnadze'den oluşan Gürcü Komitesi[234] 4 Eylül 1914 tarihinde Gülcemal vapuru ile Trabzon'a geldi ve bu tür konular için daha önce Trabzon'a gelmiş ve faaliyete başlamış olan Yusuf Rıza Bey ile çalışmaya başladılar.

Bu heyetin geldiği gemi ile beraber dört bin tüfek ve bir milyon cephane de sevk edilmişti. Nikogolos Efendi, kendisine verilen elli liradan, seyahati esnasında yaptıkları harcamalarla ilgili hesaplarını Trabzon'da Yusuf Rıza Bey'e verdiler. Yusuf Rıza Bey kendisi ile birlikte hareket edecek olan Gürcülerle bir teşkilât kurmuş, teşkilât için bir idare heyeti (heyet-i merkeziye) teşkil ettikten sonra, onlara Rus topraklarındaki harcamaları için 1.000 manat daha vermişti.[235] Trabzon'da bir gün kaldıktan sonra Teşkilât-ı Mahsusa vasıtasıyla Rize'ye götürüldüler. Grubun lideri Nikogolos Efendi ve tercümanlığını yapan Zeki Efendi bu tarafta bırakılarak gruptan üç kişi, Rize'den Teşkilât-ı Mahsusa'nın organize ettiği kayıkçılar kolu ile Gürcistan'da muhalif komiteler ile temasa geçmek üzere Rusya'ya sevk edildi.[236] Teşkilât-ı Mahsusa, daha önce de

---

[233] Gürcistan'ın bağımsızlığı konusunda Gürcü aydınlarının faaliyetleri, doğrudan konumuzla ilgili olmamakla beraber konumuz çerçevesindeki faaliyetleri ve olayları belirtmeyi amaçlıyoruz. Konuyu daha geniş bir çerçeveden anlamak için bkz. Gela Guniava, *Türk Rus İlişkileri ve Gürcistan XX.Yüzyılın İlk Çeyreğinde*, T.C. Ankara Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

[234] Mehmet Özdemir, "I. Dünya Savaşı Başlarında Türkiye'de Kurulan Gürcü Komiteleri ve Bunlara Dayalı Olarak Gelişen Türk-Gürcü İlişkileri", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I - XIX ve XX Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara, 2003. S. 263-282. Bkz. s. 268.

[235] ATASE, BDH, 249-505-1036-003. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-005a.

[236] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-005. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-003.

aynı amaçla iki kişiyi Rusya'ya sevk etmiş, bu gönderilenler oradaki muhalif gruplarla birleşerek ve onları koordine ederek Trabzon ile irtibatlarını sağlamışlardı.

Sahilde ve hudutta Gürcistan'da bulunan teşkilâtın takviyesi için gerekli irtibat noktaları ve kanallar oluşturulmuş, ikmal işleri için tertibat alınmıştı.[237] Fakat Ruslar daha önce tespit ettikleri bağımsızlık yanlısı Gürcü komitelerini hapsederek veya sürgüne göndererek dağıtmıştı. Bu nedenle gönderilen kadın ve erkek ajanlar, mevcut komitelerle irtibat kuramamıştı.[238] Daha sonra gelen haberde de Hristiyan Gürcülerin sadakatle hizmet edeceklerine dair Rusya'ya teminat verdikleri bildirilmekteydi.[239]

Yusuf Rıza Bey, İstanbul'a yazdığı bir diğer raporda haber alma işleri için, ailesi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Batum'dan Osmanlı topraklarına göçen bir ailenin çocuğu olan bir subayı Rusya'ya gönderdiğini ve paraya ihtiyaç olduğunu, bu nedenle Trabzon Valisi aracılığı ile İstanbul'dan örtülü ödenekten para istediğini ve bu talebin karşılanması için Dahiliye Nazırı olan Talat Bey'e bilgi verilmesini istemektedir.[240]

Yusuf Rıza Bey, faaliyetlerini yürütmek üzere denizde akıncılık için 300 ve karada çetecilik için 300 olmak üzere toplam 600 nefer istediklerini, buna karşılık ordunun kendilerine 150 nefer verdiğini belirttikten[241] sonra, daha önce gönderilmiş bulunan silah ve cephanenin tümünün Rusya sahillerine kaçak olarak sevk edileceğini, bir hadise vuku bulduğu takdirde ne sabit ne de seyyar jandarmalardan yardım görmelerinin mümkün olmadığını söylemektedir.[242]

---

[237] ATASE, BDH, 249-505, 1036-006.

[238] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-005.

[239] BOA, DH, ŞFR, 439/99.

[240] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-003.

[241] ATASE, BDH, 249, 505, 01036-005. Tetik, kitabında bu misyonda yer alan kişilerin aslî görevlerini yapmadıkları gibi denizden Rusya'ya saldıracak akıncı kolları teşkil etmek gibi maceracı eylemlere tevessül ettiklerini belirtmektedir. Bu satırları yazarak; hem Trabzon'da hem de Erzurum'da görev yapan Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonuna mensup kişilerin kendi başlarına iş yapan maceracı ve çapsız şahsiyetlerden oluştuğu şeklindeki görüşü doğru çıkarmak istemiştir. Bu, ancak belgelerde mevcut bilgileri çarpıtmakla mümkündür. Burada görüldüğü gibi, misyonda görev alanlar; verilen emirler doğrultusunda iş yapmakta, harcanan her kuruş için hesap vermekte, emirlere uygunsuz işler için sorguya çekilmektedirler. Akıncı kayıkçılar kolu ise Rusya'ya sokulacak Bağımsız Gürcistan isteyen Gürcü ihtilalcilerini ve onlara verilmesi planlanan silahları taşımak içindir. Olaylar geliştikçe görüleceği gibi, silahlar Teşkilât-ı Mahsusa'nın gönüllülerine ve Acara'da onlara katılan Müslümanlara dağıtılmış ve kayıkçı kolu da sahil cephesinde savaşan müfrezemizin ikmali için çalışmıştır.

[242] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-020-01.

26 Eylül günü İstanbul'dan Trabzon'a ulaşan Kara Kemal Bey ile aynı vapurda, Almanya'nın Kafkasya Özel Ajanı Louis Mosel[243] ve Schmit adlı iki Alman subayı ve on altı Hristiyan Gürcü'den oluşan bir başka heyet daha vardı. Bunlar Almanların Kafkas Cephesi için gönderdikleri Gürcü misyonu idi.

I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Kafkasya politikası,[244] doğu (Ostpolitik) ve Kafkasya'ya yönelik (Die Kaukasus-Politik) genel politikalarının bir parçası olarak, 1915 yılı Ocak ayı sonuna kadar İstanbul üzerinden ve İstanbul ile birlikte yürütülmeye çalışılmıştır. İki tarafın politikalarında örtüşen durum, Kafkasya Cephesi'nde Rusya karşısında başarı elde etmek ve bu doğrultuda Kafkasya'yı Rusya'ya karşı ayaklandırma düşüncesi idi. Almanya, kendi politikaları doğrultusunda, geçen yüzyılda Gürcistan'ı işgal etmiş olan Rusya'ya karşı bağımsızlık yanlısı Gürcü aydınlar ve onların etkiledikleri, Alman esir kamplarındaki Gürcü asker ve subaylarından oluşan çekirdek bir grup oluşturmuştu.

Almanların işbirliği yaptığı Hristiyan Gürcülerden olan muhalif gruplar, Osmanlı'ya bağlı bir Gürcistan görüşüne kesinlikle karşı idi.[245] Trabzon'a gelen ve kendilerine "Gürcistan Kurtuluş Komitesi" adını veren 16 kişilik Gürcü heyetinde bulunan Leo Keresselidse (Kerel),[246] Georg Matschabelli (Maçabelli)[247] ve Michael Tseretcheli (Ceretceli),[248] Pierre Sourgouladze (Peter Surguladse)

---

[243] Louis Mosel, Almanya'nın önce Üsküp daha sonra da Erzurum konsolosu olarak görev yapmıştı. Fakat Trabzon'da kendisini Alman gazete muhabiri olarak tanıtıyordu. Gerçekte ise Almanların meşhur ölüm hüsarları alayına mensup bir subaydı. Bkz. Arif Cemil, *age*, s. 22.

[244] Mustafa Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914- 1918)*, T.C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi S.B.E. Doktora Tezi, Samsun, 1999. Ayr. bkz. Fuat Yıldırım, *I. Dünya Savaşında Kafkasya'da Türk Alman Rekabeti*, T. C. İstanbul Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.

[245] 1977-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Batum sancağından Osmanlı topraklarına göç eden Müslüman Acaralılar kendilerini Osmanlının bir parçası olarak görüyordu. Bunların çoğu Türklük şuuruna sahip olduklarını hem I. Dünya Savaşı'nda, hem de Millî Mücadele'de defalarca göstermişlerdir.

[246] 1907'de Rusya'dan kaçarak İsviçre'ye sığınan Gürcü bir muhalif, Ağustos 1914'ten itibaren Alman hizmetine girmiş, İstanbul'a gönderilmişti. İstanbul'da Gürcü Kilisesi yetkilileri ile görüşmüş, Alman Elçisi, Enver Paşa ve Talat Paşa ile bağlantı kurmuştu. Türklerin ve Almanların yardımı ile Gürcistan'ın bağımsızlığına kavuşacağına inanıyordu. Bkz, Çolak, *agt*, s. 53.

[247] Prens unvanını da kullanan Matschabelli ileriki yıllarda (1917-1918) Alman kontrolündeki Gürcistan Bağımsızlık Komitesi başkanı olarak karşımıza çıkıyor. Bkz. Selami Kılıç, "1917-1918'de Kafkasya'daki Bazı Siyasî ve Askerî Gelişmelerin Işığı Altında Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gürcü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 4, 1996, s. 19-51.

[248] Matschabelli ve Tseretheli 1905 Rus İhtilalinden sonra Gürcistan'dan kaçıp Almanya'ya gelen ve

gibi Gürcü aydınları bu görüşler doğrultusunda Almanlarla anlaşmışlardı. Bunlardan Keresselide'in İstanbul'da İttihat ve Terakkî ileri gelenleri ve Teşkilât-ı Mahsusa ile temasları vardı.

Heyet Trabzon'a hareket etmeden önce 14 Eylül 1914 tarihinde İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim ile iki grubun birlikte hareket etmesi,[249] Gürcü ayaklanması için gönderilecek silahların[250] Teşkilât-ı Mahsusa'nın Trabzon'da faaliyete geçmiş olan grubuyla işbirliği halinde Gürcistan'a sokulması ve dağıtılması konusunda[251] mutabakatı içeren, Enver Paşa'nın onayı ve Süleyman Askerî Bey'in imzası ile bir anlaşma imzalandı.[252]

Heyet, Süleyman Askerî Bey ile Almanlar arasında imzalanan bu anlaşmaya göre bölgeye gelmişlerdi. Görevleri; Rus ordusundaki Gürcü askerleri ayaklandırmak, Gürcistan'da örgütlenip isyan çıkarmak ve Kafkas Cephesi'ndeki Türk Ordusu'nun zaferi kazanmasına yardımcı olmak şeklinde sıralansa da, heyetin Almanların Kafkasya politikası çerçevesinde bölgede faaliyet göstereceği ve Türklerin Kafkasya'daki gücü ve hedefleri hakkında bilgi elde edip Almanya'ya ileteceği şüphesizdi.

İttihat ve Terakkî'nin önemli isimlerinden Kara Kemal Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonunda bulunan Erzurum ve Trabzon misyonlarının faaliyetlerinde koordinasyon sağlamak ve Almanlarla 14 Ekimde İstanbul'da imzalanan anlaşma gereği, Gürcü Misyonunun Teşkilât-ı Mahsusa Misyonu ile işbirliğini şekillendirmek için Trabzon'a gönderilmişti. Süleyman Askerî ve İsmail Canpolat beyler, Kara Kemal Bey'i Almanlarla yapmış oldukları Gürcülerle beraber çalışma anlaşması konusunda bilgilendirmişlerdi.

Kara Kemal Bey, Trabzon yolculuğunu Gürcü Misyonu ile aynı gemide yapmış, fakat Almanca bilmediği için Alman-Gürcü heyetiyle temasa geçememişti. İstanbul'dan ayrılacağı gün Süleyman Askerî ve İsmail Canpolat beylerle

---

milliyetçi-liberal bir çizgiye sahip "Gürcistan Komitesi"nin liderleri idiler. Bkz, Çolak, *agt*, s. 51.

[249] Bu hususa belgelerde *"Hükümetle yaptığı mukavelename mucebince..."* sözleriyle vurgu yapılmaktadır. Bkz. ATASE, BDH, 505, 19.

[250] 2 Kasım 1914'te bu görev için kullanılacak olan 20 makinalı tüfek, 21.790 piyade tüfeği ve bu silahlara ait cephaneler 26 vagonla Almanya'dan yola çıkartıldı. Bkz. Çolak, *agt*, s. 71. Türklerin bu silahları Hristiyan Gürcülere vermediğini iddia eden Almanlar, 9 Eylül 1916'da bu silahların Türklere satışı işlemini yapmıştır. Bkz. Çolak, *agt*, s. 72.

[251] Bölgede yaşanan gelişmelere göre bu silahların Trabzon üzerinden Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonunu oluşturan Erzurum, Trabzon ve Van gruplarına gönderildiği, gönderilen silahlarla Teşkilât-ı Mahsusa gruplarının silahlandırıldığı, Murgul, Borçka, Macahel, Aşağı Acara ve Çürüksu bölgelerinde yaşayan halka dağıtıldığını belgelere yansıyan olaylardan izleyebiliriz.

[252] Çolak, *agt*, s. 70.

yaptığı görüşmeler doğrultusunda onları izlemekle yetinmişti. Verilen emirlerde; Almanların, Gürcülerin ihtilal ve isyanı için görevli oldukları, bunun dışında veya *"müfritane bir davranışları görülürse mani olmak üzere lüzumu gerekli tüm tedbirlerin alınması"* istenmişti.[253]

Kara Kemal Bey, Trabzon'da Almanca bilen kâtib-i mes'uller aracılığı ile Alman ve Gürcü heyetiyle görüşmeler yaptı. Aldığı bilgilerin bazılarını doğrulatmak için İstanbul'a yazdıktan ve heyetin durumu hakkında teferruatlı bilgi sahibi olduktan sonra Süleyman Askerî Bey'in talimatları doğrultusunda işbirliği yapma konusunda heyetle bir mutabakat imzaladı.[254]

Kara Kemal Bey yapılan görüşmeleri; *"Almanlar elimizde ne var, ne kadar silaha ve paraya ihtiyacımız var, biz neler yapabiliriz ölçmek istiyorlar. Burada bir şey yapılabileceğine kanaat getirirlerse, istenildiği kadar silah ve para temin edebileceklerini beyan ediyorlar. Bizim askerimizin, teşkilâtın ve Gürcülerin kuvvetini anlamaya çalışıyorlar"* diyerek özetledikten sonra; Leo Keresselidse hakkında daha tafsilatlı bilgi istemektedir.[255]

Trabzon'da yapılan görüşmelerde Mosel; tüm silah ve paranın Almanlar tarafından verildiği iddiası ile yönetimin de kendinde olması ve tüm faaliyetler konusunda kendisine bilgi verilmesi gerektiğini ileri sürmekte ve dayatmaktadır. Bu durum İstanbul'a sorulmuş ve Almanların; Enver Paşa ile yapıldığı söylenen görüşmeleri hakkında bilgi verilmesi istenmişti.

Gelen cevapta; Alman subayı Mosel'in kumanda etme durumunda olmadığı, ancak oradaki teşkilâta verilecek talimatlar çerçevesinde hareket etmekle yükümlü olduğu bildirilmekte, *"Eğer Almanya para vermiş ise, belki Mösyö Kerel'e vermişdir. Binaenaleyh, Mösyö Mosel ancak Kerel'deki paranın hesâbını takib edebilir. Mösyö Mosel'e iktizâ eden talimâtı vererek mevki'ini ta'yîn etmesi Almanya Sefâreti'ne dahi teblîğ olunacakdır. Kendisi tahdît edilen salâhiyetini tecâvüze kalkarsa derakap İstanbul'a i'âdesi iktizâ eder"* denilerek yoruma imkân verilmeyecek şekilde talimat verilmektedir.[256] Kara Kemal Bey de; Mösyö Mosel'in herhangi bir teftiş vaziyeti almadığını ve almasına da meydan verilmeyeceğini belirtir.[257]

---

[253] BOA, DH, ŞFR, 442/ 45.

[254] Arif Cemil, *age*, s. 25-26.

[255] BOA, DH, ŞFR, 442/45. *"Kerel'in şahsı hakkındaki ma'lûmât ve kanâ'atinizin inâyet buyurulması müsterhamdır."*

[256] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-004. Mosel ile gelen 3. Alman Hohvayler güvenilir bir kişi olmadığı anlaşıldığı için görevden alınmıştır. Bu konuda Ayr. bkz. Arif Cemil, *age*, s. 97.

[257] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-001-06.

Almanlarla beraber Trabzon'a 16 Hristiyan Gürcü gelmiş, bunlara Trabzon'da 3 azılı Gürcü ihtilâlci daha katılmıştı.[258] Trabzon'dan verilen bilgiye göre daha evvel gelmiş olan Gürcülerin ikisi ve gelen Gürcülerin üçü kayıklarla Rusya'ya gönderilmişlerdi. Fakat kayıklar henüz dönmediği için içeri girip girmedikleri teyit edilememişti.[259]

Almanların koordinasyonundaki Hristiyan Gürcülerden oluşan misyon, Yusuf Rıza ve Nâ'il Beyler tarafından pek güvenilir bulunmamıştı. Fakat Kara Kemal Bey'in bir protokol imzalatıp buna uyacakları konusunda onlara güvendiğini beyan etmesinden ve bu misyonu yanına alarak hududa doğru yola çıkmasından sonra; Nâ'il Bey de bu misyona olumlu bakmaya başlamıştı. Yusuf Rıza Bey'in endişesi ise, Almanların Gürcü Misyonlarının kontrolsüz faaliyeti ile, bizi bir an evvel savaşa sokmaya çalışacakları yönünde idi.[260]

Trabzon'da Gürcülerle yapılan görüşmeler ve Gürcülerden öğrenilen ayrıntılarla ilgili olarak İstanbul'a gönderilen raporlar üzerine Süleyman Askerî Bey, 15 Ekim 1914 tarihinde Trabzon'da Rıza Bey'e gönderdiği talimatta durumu açıklamakta ve *"Gürcistan'da muvaffak olmak için Gürcülerle ve bilhassa Hristiyanlarla tesis-i münasebet etmek ve teşkilâtlarıyla münasebet kurmak muktezidir"* dedikten sonra, çeşitli konularda açıklamalar yapmakta ve son olarak da *"Mosel ve Kerel'in hüsn-ü idaresi zevatınızdan tamamen muntazardır. Ancak kabul edilemeyeceğine kanaat hasıl olduğu dakikada icabına bakmak üzere beray-ı iş'ar-i keyfiyet olmalıdır"* ikazında bulunmaktadır. Bu telgrafta ayrıca Kerel'in bir tabur teşkil etmeyi arzuladığını ve bunun da Teşkilât-i Mahsûsa'nın Trabzon Misyonunun istediği mahalde ve kontrolü altında olması gerekliliği emri verilmişti.[261]

Bunun üzerine Yusuf Rıza ve Nâ'il Bey; 17 Ekim tarihinde müştereken imzaladıkları raporda; *"Kerel'in hafif meşrepliği ma'lûm, hükûmetle yaptığı mukâvelenâme mûcebince i'lân-ı harbden evvel yirmi süvârîsinden başka Gürcü ordusu teşkîl*

[258] Arif Cemil, *age*, s. 76. Bunlardan biri, daha sonra Müslüman olduğunu söyleyip Osman Bey ismini alan ihtilalci, savaştan birkaç yıl önce Almanya'dan bir vapur kiralayıp içerisine silah doldurmuş ve Kafkasya sahiline kadar vapurla getirdiği silahları bağımsızlık yanlısı Gürcülere dağıtmıştı. Diğer ikisi ise takaları ile Rus gemilerine saldırıp korsanlık yapan iki şaki idi. Osmanlı yetkilileri tarafından tutuklanıp Rize'de yargılanmak istendikleri zaman, Rize hapishanesinden kaçmış, peşlerine düşen jandarmalarla Rize sokaklarında çatışıp iki jandarmamızı şehit ettikten sonra ele geçmişlerdi. Savaş başlamadan önce bu iki şakinin Rusya'da bulunan Türk şakilerle değiş tokuşu gündeme gelmişse de, bu mümkün olmamıştı. Savaşın gündemi belirlediği günlerde Yusuf Rıza Bey bu iki Gürcü'yü Teşkilât-ı Mahsusa'nın Gürcü Misyonuna almıştı.

[259] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-007.

[260] BOA, DH, ŞFR, 444/65.

[261] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-018.

etmemesi, ciheti taht-ı te'mîne alınırsa müştereken çalışmakta mahzûr yokdur. Bu cihet taht-ı te'mîne alınmadıkça her türlü ihtimâle karşı Kerel'in burada bulunması muvâfık değildir. Mösyö Mosel'le çalışılabilir" denmektedir.[262]

Bu yazışmalardan anladığımız kadarıyla Kerel bazı çevreleri ve kanalları kullanarak bağımsız Gürcistan için savaşacak bir ordunun çekirdeği olmak üzere bir Gürcü lejyonu kurmak isteğindedir. Fakat böyle bir şeyi bahane eden Rusya'nın Türkiye'ye harp ilan etmesi işten bile değildir. Bu çerçevede yapılan yazışmalardan sonra Rıza Bey, Kerel'in daha önce topladığı 25 gönüllü ile yetinmesi, savaş başladığı zaman 200 kadar Gürcü ile Gürcistan'a girmesine müsaade edilebileceğini ve meselenin iyi niyetle hal yoluna koyulabileceğini bildirmişti.[263]

Fakat İstanbul'dan gönderilen silah ve cephanenin yetersizliği nedeni ile Gürcistan'a silah sevk edilememekteydi. Eğer silah sevki bir müddet daha aksarsa, o zaman Gürcüler Ruslarla başa çıkamayacakları endişesi ile Ruslara karşı isyan etmemenin ötesinde, Ruslara yaklaşma ihtiyacı bile duyabilirlerdi.[264]

Günler geçmiş ve Teşkilât-ı Mahsusa heyeti hudut bölgesindeki merkezlerini önce Arhavi'de kurmuş, daha sonra da Fındıklı'ya taşımıştı. Alman ve Gürcü Heyeti de onlarla beraber hudut bölgesine hareket etmişti. Teşkilât-ı Mahsusa heyeti ile birlikte Arhavi'ye gelen fakat onlardan bağımsız olarak Hristiyan Gürcülerle çalışan iki Alman subayının komutasındaki grup da Arhavi'den ayrılarak Fındıklı'ya gelmiş ve ayrı bir eve yerleşmişlerdi. Türkleri yanlarına yaklaştırmayan bu grubun beraberinde bir miktar da altın para vardı. Almanların kaldığı evde bir yangın çıkmış ve ev tamamen yanarken altınlar da ortadan kaybolmuştu.[265]

Bu konuda yörede yaptığımız araştırmalarda elde ettiğimiz bilgilere göre; bu altınların Almanlardan alınmasına, önce Trabzon'da teşebbüs edilmiş, fakat muvaffak olunamamıştı. Fındıklı'da Almanların yerleştiği evin altında, dere kenarına çıkan gizli bir dehliz vardı. Fakat Almanlar bu dehlizden habersizdi. Bir gece bu gizli dehlizden eve girilmiş, altınlar Almanlardan alındıktan sonra ev ateşe verilmişti. Enver Paşa'nın da bilgisi dahilinde saklanan altınların bir kısmı, Enver Paşa'nın Batum'daki faaliyetleri, bir kısmı da Batum'un alınması ve Millî Mücadele'de batı cephesine gönderilen askerlerin teçhizinde kullanılmıştır.[266]

---

262 BOA, DH, ŞFR, 444/124. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-019.

263 BOA, DH, ŞFR, 444/125. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-019-01.

264 BOA, DH, ŞFR, 445/131.

265 Arif Cemil, *age*, s. 95.

266 Bu bilgiyi bize aktaran ve evin sahibi olan Hacişahin-zâde ailesine mensup Ahmet Şahinler'e teşekkür ederiz.

Çatışmalar başladığında ve karargâh Fındıklı'dan (Viçe) Arhavi'ye, Arhavi'den Murgul ve Borçka'ya taşındıkça Almanlar ve Gürcü Misyonu da karargâhla birlikte hareket etmekteydi. Gürcü misyonunda bulunan silahlı personel savaşın durumuna göre takviye için cepheye gönderiliyor ve çatışmalara iştirak ediyordu. Alman subaylar da zaman zaman hem karargâhta, hem de cephede Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine yardımcı oluyordu.

Bu çerçevede Mosel'in yanında görevli Teğmen Smith, Murgul'un alınmasında Rus kumandanları, Alman ordusu tarafından kuşatıldıklarına inandırarak teslim olmalarını sağlamış, bu hizmetinden sonra da madalya ile mükâfatlandırılmıştı. Smith, köprülerin havaya uçurulması için dinamit lokumlarını bağlama gibi teknik konularda da yardımcı olmuştur.

Kafkas Cephesi'nde savaşın başlamasından sonra Türk kuvvetleri ile birlikte Rus topraklarına giren Gürcü heyetinden bazı kişiler Gürcistan içlerine gitmişlerdi. Asıl heyet ise, kendilerine verilecek top, makinalı tüfek gibi ağır silahların ve ihtilalcilere dağıtılmak üzere Almanlar tarafından vaat edilen tüfeklerin gelmesini bekliyorlardı. Almanlar İstanbul'daki konsolosluğun mahzenlerinde on beş bin tüfek bulunduğunu söyleyerek onları oyalıyordu.[267] Almanlardan netice alamayınca da, Yusuf Rıza Bey'den Enver Paşa'ya yazıp, kendileri için donanma ile 5000 tüfeğin Batum'a sevk edilmesini istediler.[268]

5 Kasım tarihinde gelen cevapta, Gürcülerin ve Almanların Yusuf Rıza Bey'in emrine girmesinin münasip olduğu ve yakında gönderilecek olan Yakup Cemil Bey heyetinin de Yusuf Rıza Bey'e katılacağı belirtilmişti.[269] Ayrıca teşkil edilecek Trabzon, Batum, Kutayis mıntıkaları heyet-i idarelerinin kullanacağı mühürlerin, Yüzbaşı Kâmil Efendi'ye teslim edilerek gönderildiği bildiriliyordu.[270]

Kasım ayının son çeyreğinde Sohum sahillerine bir akıncı kolu çıkartılması planlanmış ve bu iş için gereken düzenlemeler yapılırken; Yusuf Rıza Bey'in yanında bulunan Gürcü Komitesi'nden de iki üç kişinin bunlara dahil edilmesi istenmişti.[271] Verilen emir üzerine Yusuf Rıza Bey, Sohum sahillerine çıkacak kuvvetlere katılmak üzere istenen şahıslarla birlikte Alman-Gürcü Misyonu'nu da Trabzon'da hazır etmişti. Gürcü Misyonu'nda bulunanlar, Sohum sahille-

[267] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-11.
[268] BOA, DH, ŞFR, 448/35.
[269] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-030-04. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-030-06.
[270] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-15.
[271] BOA, DH, ŞFR, 47/96 ve BOA, DH, ŞFR, 47/96-1. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-024-01.

rine çıkartılacak 400 kişi ile birlikte bir iş görmenin mümkün olmadığını ve başarı için hangi şartların gerektiğini Yusuf Rıza Bey'e bildirmişlerdi. Daha önce Gürcistan'a giden Gürcülerin Ozguret'den Tiflis'e kadar olan sahada teşkilâtlarını tamamladığını bildiren mektupta yapılması gerekenler konusunda ısrar ediyorlardı.[272] Onlara göre Ruslar, Sohum'a çıkacak 400 kişiyi kolaylıkla imha edebilirdi. Sohum sahillerine çıkacak 400 kişinin de katılması ile Yusuf Rıza Bey kuvvetlerinin daha önce girmiş bulundukları Acara bölgesinden ilerlenmesi gerektiğini söylüyorlardı. Önce Batum'un alınmasını, bunun sağlayacağı moral gücüyle Gürcistan içlerine ilerlemeyi öneriyor, böylece ihtilalin tüm Kafkasya'ya yayılacağını iddia ediyorlardı.[273]

Bu arada Mosel, Trabzon'daki Alman Konsolosu ile görüşerek İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne bir telgraf göndermişti. Şifreli mesajda; yanındaki Gürcülerin haberi olmadan, cephanesi olmadığı için elde kalan Avusturya Mannliher tüfeklerini ve ilave olarak 3000 kadar tüfeğin doğrudan Yusuf Rıza Bey vasıtası ile Acaristan'da Müslümanlara dağıtılması konusunda konsolosla mutabakata vardıklarını bildirmişti.[274]

Yusuf Rıza Bey, Alman subayları ve Gürcü devrimcilerin cephedeki yardımlarından oldukça memnundu.[275] Talat Paşa, Gürcü Heyeti'nden aldığı mektup üzerine; Yusuf Rıza Bey'e, *"Gürcü Heyeti siz hariç arkadaşlarınızdan şikâyet etmektedir, kritik bir zamanda olduğumuz için icap edenleri uyarınız"* diye bir emir göndermişti.[276] Ayrıca Yakup Cemil komutasında Sohum sahillerine 400 kişilik bir kuvvet çıkartılması fikrinden vazgeçilip, Yakup Cemil'e, Sarıkamış harekâtı çerçevesinde ve Ardahan'ın ele geçirilmesi planı doğrultusunda, bölgeye sevk edilen Stange Bey kuvvetleri ile birlikte hareket edilmesi emri verilmişti.

Ruslar savaşın başlangıcında boşalttıkları Batum bölgesine asker yığmaya başlamış, Sarıkamış harekâtının sonucundan Almanların Gürcü Misyonu da etkilenmişti.[277] Fakat Yusuf Rıza Bey'in organizasyonları ile Rusya'ya sokulan Gürcüler orada bulunan hücrelerle irtibata geçmişler, Rusya'nın durumu hakkında bilgiler içeren mektuplar göndermeye başlamışlardı. Savaşın başlangıcında Trabzon'da olan Gürcü Lejyonu'nun karargâhı, 1916 yılında Rusların ilerlemeye başlaması ile önce Giresun, ardından da Samsun'a nakledilmişti.

---

[272] BOA, DH, ŞFR, 450/131.
[273] BOA, DH, ŞFR, 452/42.
[274] BOA, DH, ŞFR, 451/ 131.
[275] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-030-03.
[276] BOA, DH, ŞFR, 49/11-1.
[277] Sarısaman, agm, s. 506.

2.2. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi ve Kafkas Cephesi'nde Savaşın Başlaması

2.2.1. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahtının 28 Haziran 1914'te Saray-Bosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi, patlamaya hazır bombanın pimini çekmişti. 28 Temmuz 1914'te Avusturya, Sırbistan'a savaş ilan etmiş ve her iki tarafın müttefikleri çok kısa bir sürede birbiri ardından savaşa dahil olmuştu. Savaş öncesinde Osmanlı Devleti'nin ittifak teklifleri İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya tarafından reddedilmişti. Almanya savaşa girdiği gün, Kayzer'in emriyle Osmanlı ile ittifaka razı olmuştu.[278]

Almanlar, Osmanlı Devleti'nin bir an önce savaşa girmesini istiyor, Osmanlı ise hazırlıklarını tamamlayabilmek için zaman kazanmaya çalışıyordu. Almanların Akdeniz donanmasına ait iki gemi, Kuzey Afrika sahillerindeki bazı Fransız limanlarını bombaladıktan sonra Doğu Akdeniz'e yönelmiş, Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'a gelmişti. İngiliz ve Fransızların baskılarını önlemek için Osmanlı Devleti bu gemileri satın aldığını açıklayarak gemilere Yavuz ve Midilli adını verdi. Yavuz'un Kumandanı Amiral Souchon da, İngiliz Amiral Limpus'un yerine Osmanlı Donanması Kumandanlığına atandı.

Osmanlı Devleti, savaşın başlamasından sonra 2 Ağustos'ta gizli bir anlaşma ile Almanya'yla ittifak yaptı. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın yalısında imzalanan gizli anlaşmadan sonra, seferberlikle birlikte silahlı tarafsızlık da ilan edilmişti. Sait Halim Paşa, 2 Ağustos 1914 tarihinde başlayan bu süreci Osmanlı'nın toparlanması için bir fırsat olarak görüyordu. Ağustos ayı içinde, üç ayrı Alman askerî heyeti tarafından modernize edilen Osmanlı ordusunun

[278] Ali Kaşıyuğun, "Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na Girmeden Önceki İttifak Arayışları", *History Studies*, C.I, S.1, 2009, s. 318-341.

isteklerini karşılarken, bir problem çıkartmayan Almanlar için aynı durum söz konusu değildi. Avrupa cephelerindeki durum icabı, Eylül ayından itibaren Osmanlı ordusunun savaşa girmesini istemeye başladılar. Osmanlı yöneticileri, bir yandan Almanların yanında savaşa girmeye kararlı oldukları mesajlarını yinelerken, bir yandan da henüz hazır olmadıklarını belirterek zaman kazanmak istiyorlardı.

Almanlar, Osmanlı'nın savaşa girmesi ve üzerlerine yönelen kuvvetlerin bir kısmı ile Osmanlının meşgul olmasını istiyorlardı. Avusturya-Macaristan ordusunun Sırbistan taarruzu başarısızlığa uğrayınca, Almanlar kendilerini daha da sıkışmış hissettiler. Çünkü Almanların safında savaşa girmesi beklenen Bulgaristan çekingen davranmaya başlamıştı. Bu durum, Osmanlılara yönelik baskının daha da artmasına neden oldu. Osmanlı yönetimini zorlamak için; 10 Eylül 1914 tarihinde savaşa girinceye kadar askerî ve malî hiçbir yardım sağlamayacaklarını bildirdiler.[279]

Osmanlı yönetimi, Bulgaristan Almanya safında savaşa katılmadıkça ve Romanya'nın tarafsızlığı sağlanmadıkça savaşa girme taraftarı değildi. Bu sırada Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim, Osmanlı'nın henüz hazır olmadan savaşa girmesinin yarar sağlamayacağını, aksine yaşanacak başarısızlığın Almanya'nın işini zorlaştıracağı konusunda Souchon'u ve Almanya'daki yetkilileri uyarmış, baskıyı hafifletmeleri ısrarı da iplerin kopmasını engellemiş, böylece biraz zaman kazanılmıştı.

Alman karargâhı, Osmanlı'yı savaşa çekebilmek için imparatorlukta görev yapan Alman subaylarını sıkıştırıyordu. 14 Eylül 1914 tarihinde, Kayzer Wilhelm'den Amiral Souchon'a *"Yeterince güçlü hissettiğinizde Karadeniz'de güçlü bir eylemde bulunun!"* emri ulaştı.[280]

Donanmanın başındaki Amiral Souchon, Yavuz ve Midilli adını alan iki gemi ile bunu yapabilirdi. Fakat Osmanlı tarafı, kumandan ve askerleri Alman olan bu iki geminin harekâtı için Almanya'yı suçlayarak bu işin içinden sıyrılabilir düşüncesi ile, savaşı başlatacak olan çatışmanın Osmanlı Donanması'na ait diğer gemilerle birlikte yapılmasını istiyordu.

Bahriye Nezâreti'nden 15 Eylül günü Karadeniz'e çıkmak için izin istendi. Fakat bu istek Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından reddedildi. Bunun üzerine Souchon, 18 Eylül'de Sadrazam Sait Halim Paşa'yı ziyaret etmiş ve

[279] Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul, 2010, s. 168-173.

[280] Aksakal, *age*, s. 180.

gemilerin teker teker Karadeniz'e çıkması için izin koparabilmişti.[281] Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında Amiral Souchon'un komutasında Marmara'da savaş eğitimlerini sürdüren -Yavuz ve Midilli de dahil olmak üzere- donanmaya bağlı gemiler küçük gruplar halinde, 21 Eylül'den itibaren, atışlar için Karadeniz'e çıkmaya başlamıştı. Karadeniz'e çıkış 27/28 Eylül ile 3/5 Ekim tarihlerinde tekrarlandı.[282] 12 Ekim'de tekrar Karadeniz'e çıkan Souchon, telsizle verilen geri dön emrine rağmen birkaç küçük gemiyi geri göndermiş, kalan 11 gemi ile Karadeniz'deki tatbikatına devam etmişti.[283]

Ekim ayında Alman tarafı baskılarını artırırken, seferberliğini tamamladığı için, Osmanlı tarafının elinde savaşa girmemek için geçerli bir mazereti yoktu. Bu defa malî durumunun savaşa girmeye müsait olmadığını, subayların bile ancak yarı maaşını ödeyebildiklerini belirterek, 5 milyon Osmanlı altın lirası krediye ihtiyacı olduğunu belirtti. Almanya bu krediyi Osmanlı'nın savaşa girmesinden hemen sonra verebileceğini bildirdi. Osmanlı tarafı ise savaşa girmenin ön koşulu olarak bu paranın ellerine geçmesi şartını koştu.[284]

Para İstanbul'a ulaştıktan sonra İstanbul'daki genel karargâhta harekât planları hazırlanmış ve bu planlar Almanya'daki genel karargâhtan onaylatılmıştı. Harekete geçmeden önce Amiral Souchon, Alman Büyükelçisi'nden Enver Paşa'dan yazılı emirlerin alınmasını istemiş ve bu emirler alınınca harekete geçmişti.

2.2.2. Seferberlikten Savaşın Başlamasına Kadar Geçen Zaman İçinde Kafkasya Hududunda Durum

Osmanlı Devleti Balkan Savaşı'ndan bir hezimetle çıkmış ve Balkanlardaki topraklarının tamamına yakınını kaybetmişti. İmparatorluk malî bunalım ve ekonomik yetersizlik içinde idi. Savaşın getirdiği yıkım ve bitkinlik, Osmanlı Devleti için yaklaşan daha büyük bir savaşta müttefik bulmakta zorlanmasına

---

[281] Bu izni alabilmek için Amiral Souchon ve Alman Büyükelçisi Karadeniz'de Osmanlı'yı harbe sokacak bir harekette bulunmayacaklarına dair söz vermiştir. Bkz. Doğan Hacipoğlu, *29 Ekim 1914 Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Harbine Girişi*, Gen. 2. bs, İstanbul, 2003, s. 159.

[282] Hacipoğlu, *age*, s. 104-105.

[283] Hacipoğlu, *age*, s. 105.

[284] Aksakal, *age*, s.191-192. Ayr. bkz. Hacipoğlu; *age*, s. 110. Enver, Cemal ve Talat Paşalar ve Halil (Menteş) Bey, Alman elçisine iki milyon Osmanlı Lirası değerindeki altının İstanbul'a ulaştığı anda donanmanın Karadeniz'e çıkması için emir verileceğini bildirmişlerdi. Altınlar iki parti halinde 17 ve 21 Ekim'de İstanbul'a ulaşmıştı. Paranın gönderildiğini öğrenen Rus Dışişleri Bakanı Sazanof, Karadeniz'deki Rus donanmasına Türklerin birkaç gün içinde saldırıya geçeceğini haber vermişti.

yol açmıştı. İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya'ya yapılan ittifak teklifleri art arda reddedilmişti. Savaş başladığında Osmanlı'nın ittifak teklifini Kayzer Wilhelm'in emriyle kabul eden Alman Genel Kurmayı, Osmanlı Ordusu'nun işe yarar hale getirilebilmesi için, büyük çapta bir yardıma ihtiyacı olduğunun hem silah ve malzeme hem de subay bakımından desteklenmesi gerektiğinin farkındaydı. Alman devleti ve ekonomisi bunu yapabilecek durumda idi. Fakat Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan'ın durumları bunun tam olarak gerçekleşmesini engelliyordu.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Sırbistan'a savaş ilan etmesi ile Rusya da savaşa girmiş, bu durum Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilişkilere de yansımıştı. Seferberlik ilan eden Rusya hükümeti 29 Temmuz 1914'te Batum'da bulunan Trabzon vapuru ile Osmanlı kayık ve motorlarına el koymuştu.[285]

Trabzon vapuru bir gün alıkonduktan sonra bırakılmış ve 1 Ağustos'ta Trabzon'a ulaşmıştı. Vapur kaptanı ve yolculardan alınan bilgiye göre motorlar hâlâ Batum Limanı'nda tutuluyordu. Trabzon Valiliği'nden şifre ile gönderilen rapora göre, Batum sahilinde yeni tahkimatların yapılmasına başlanmıştı. Raporda; şehirdeki tüm nakliye vasıtalarına el konulup, hepsinin istihkâmlar için toprak ve silah naklinde kullanıldığı, gece sokağa çıkma yasağı konulduğu, dışarıya un ve gaz gönderilmesinin yasaklandığı belirtilmekte idi.[286] Bu uygulamalardan, tüm Rusya'da olduğu gibi Batum'da da seferberlik uygulamalarına başlandığı anlaşılmaktadır.

Trabzon Valisi Sâmih Rıfat, limana gelen diğer gemi kaptanlarından aldığı malumatları hemen İstanbul'a iletmekteydi. Buna göre 4 Ağustos Salı gece yarısı, yirmi üç mil mesafede bir zırhlı kruvazör ile iki torpidonun Sohum'dan Odesa'ya doğru sahilleri gözetim altında bulundurduğunu, Rusya sahilindeki fenerlerden birinin söndürülmüş olduğu, Salı gecesine kadar Kerson fenerinin

[285] BOA, DH, EUM, 6. Şb, 51/4-1. Bu durum, İran kumpanyasına mensup Isfahan vapuru kaptanı tarafından haber verilmektedir. Trabzon vapurunun 29 Temmuz günü Trabzon'da olması gerekirken gelmemesi, bu olayın doğruluğunu teyit etmektedir.

[286] BOA, DH, EUM, 6. Şb, 51/4-2. *"Batum sâhilinde yeniden tahkîmât-ı harbiyede bulunulduğu ve bu maksadın te'mîn ve tesrî'i için şehir dâhilindeki [ve]sâit-i nakliyenin kâmilen cephâne ve toprak nakline tahsîs olunduğunun mevsûkan haber alındığı ve geceleri mu'ayyen bir zamandan sonra kimsenin sevkiyâta çıkmasına müsâ'ade olunmamakta idüği ve gaz ve un ihrâcının men' olunduğu, Trabzon vilâyetinden bu kere de iş'âr kılınmış olmakla keyfiyetin mahallî şehbenderliğinden istîzâhıyla inbâsı menût-ı re'y-i âlî-i nezâret-penâhîleridir ol bâbda."* Ayr. bkz. BOA, DH, EUM, 6. Şb, 51/4-3. *"Hopa'daki hudûtta askerin tezyîdi ve sâire gibi câlib-i dikkat harekât vukû'u melhûz ise de mutasarrıflıktan bu gibi husûsâta dâir ma'lûmât alınamadığı. Vâli Sâmih Rifat."*

yandığı, o bölgeden gelen Hilâl vapuru kaptanı tarafından rapor edilmişti.[287] Ayrıca Batum ve Sohum cihetlerindeki Osmanlı vatandaşlarına, üç gün zarfında memleketi terk etmeğe hazır olmaları konusunda bir uyarı da yapılmıştı.

Trabzon Valisi Sâmih Rifat'ın, 29 Temmuz 1914 tarihinde bildirdiği bu hususlar, Batum Konsolosumuz (Şehbender) Ethem Bey tarafından gönderilen 9 Ağustos tarihli telgrafla da teyit edilmiştir: *"Bugün Batum'da idâre-i örfiye i'lân olundu. Vâli ahâlî-i İslâmiye mu'teberânını da'vetle harb ihtimâlinden ve şehrin idâresini kal'a kumandanı deruhde eylediğinden bahs idüp devlete ibrâz-ı sadâkat ve seferlik icrâ olunduğu halde hükûmete mu'âvenet olunmasını tavsiye eylemiştir."*[288]

Rusya'nın, Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya savaş ilan etmesi üzerine Osmanlı-Rus sınırında da bazı gelişmeler yaşanmıştı. Türk tarafından izlenen bu gelişmeler Erzurum Valiliği tarafından[289] 5 Ağustos tarihinde İstanbul'a bildirilmişti.[290] Bayezîd hududunun karşısındaki Iğdır Kazası'na, Ruslar tarafından altı bin asker getirilmiş, İran'ın Makü Kazası'nda bulunan süvari askerlerinin yerlerine topçu erleri yerleştirileceği haber verilmiştir.

Ayrıca; bizim tarafa geçmek üzere Rusya'da bir çete tertibatı yapılmakta olduğu, Rusların on altı senelik ihtiyatlarının silah altına alınması emri gelmiş olduğu, altı güne kadar da ikinci kısmın silah altına çağırılacağı söylenmektedir. Hududa yakın bulunan köylerin ahalisiyle, Kürtler henüz silah altına alınmayıp, hazır bulunmaları emrinin verilmiş olduğu öğrenilmiştir.

Rusların başlattığı seferberlik kapsamında, 3 Ağustos 1914 tarihi itibariyle hudut boyunca gözlenen ve haber verilen bilgileri değerlendirdiğimiz zaman; Rusların Kafkasya bölgesindeki eğitimli ve organize birliklerinin bir kısmını Batı cephelerine sevk etmek için bölgeden çekerek yerlerini, seferberlik kapsamında bölgeden toplanan askerlerle doldurmak düşüncesinde oldukları anla-

---

[287] BOA, DH, EUM, 6. Şb, 51/4-4.

[288] BOA, DH, EUM, 6. Şb, 51/4-5.

[289] *"Çoruh Nehri üzerinde Hopa bölüğü mukabilindeki Borçka karyesindeki Kazak bölüğünün Kars'a gittiği, Kötek bölüğü mukabilindeki Yukarı Meçengird ve Karaurgan ve Bardız bölüklerinin de iki güne kadar çekilecekleri istihbar edilmiş, Kağızman'daki piyâde alayı, Kars ve Sarıkamış istikametinde hareket etmiş ve Kağızman'a bir Kazak alayı gelip orada küllî bir miktarda mevcûd bulunan mühimmâtın dîğer bir mahalle naklettirildiği ve Karaurgan'daki Kazak alayının dün gece bütün ağırlıklarıyla beraber Sarıkamış'a geldiği"*, hudut komiserliğinden bildirilmişti. BOA, DH, EUM, 51/9-4. BOA, DH, EUM, 51/9-6.

[290] *21 Temmuz sene 330, Rusya'nın Sarıkamış mevkiindeki yüz elli beş ve yüz elli altıncı alaylarının ikişer taburunun geriye çekildikleri ve hudut kıtalarının yerine Tiflis'den Kazak kıtaları geleceği ve 10. Eleşkird bölüğü mıntıkası karşısındaki Rus karakollarından birisine yağmurluk ve sâir bâzı eşyâ ve evrâk-ı resmiye vaz' edilerek dîğerinin yakıldığı ve Rusların Kağızman'da sekiz bin süvârî ile on iki bin piyâde kuvveti bulunduğu bilinmekte olup konunu tahkiki için oraya özel bir adam gönderilmişti."* BOA, DH, EUM, 51-9-5.

şılmaktadır. Fakat Rus tarafı, ilerleyen günlerde, gizli Osmanlı-Alman ittifakını öğrendikten sonra bu uygulamalarında bazı değişiklikler yapacaktı.

Ruslar, Doğu Anadolu sınırındaki mevzilerinin yanı başına, Sarıkamış'a kadar tren yolunu uzatmış, sayıca üstün, iyi silahlanmış ve donanmış bir ordu ile savaşa hazır beklerken, bir baskın taarruzu ile başarı elde etmeyi umuyordu. Rusların karşısındaki III. Ordumuza bağlı birliklerin dörtte birinin asker elbisesi olmadığını ve mahallî kıyafetleri ile görev yapmak durumunda olduğunu,[291] ayrıca Arabistan'dan gönderilen askerlerin çöl şartlarına göre giyinmiş olduğunu söylersek, kış mevsimindeki bu savaş için ne kadar hazırlıksız olduğumuz anlaşılır.

Kafkasya'da Rus hududu boyunda Teşkilât-ı Mahsusa'nın örgütlenmesini açıklarken, yerli aşiretlerden seçilen gönüllülerin Rus tarafına yaptıkları bir iki akınla ilgili bilgileri paylaşmıştık. Rusya tarafında teşkil edilen Ermeni lejyonlarının kuvvetleri de hududu geçerek Müslüman köylerinde yağma ve katliamlar yapmaktaydılar. Erzurum Vali vekili Cemal Bey'in 7 Ekim 1914 tarihinde bildirdiğine göre, Doğubeyazıt-Suluçam (Musun) Nahiyesi bölgesinde hududu geçen 200 kadar Ermeni ve Yezidî çetesi Kuştiyan köyüne saldırmış, köyü yağmalamış, ateşe vermiş, ahaliyi şehit etmiş ve yaralamıştı. Maksim makinalı tüfeklerle donatılmış bu Ermeni Lejyonu ile yapılan çatışma 8 saat sürmüştü. Çatışma sonrasında ölü ve yaralılarını alıp giden lejyon kuvvetlerinin on beş ölü verdiği bildirilmekteydi.[292]

2.2.3. Karadeniz'de Baskın

Karadeniz'deki Rus Donanması'nın merkez üssü Sivastopol'da idi. Odesa, Novorosisk, Batum, Poti, Kerç ve Uçakof gibi limanlarda deniz üsleri mevcuttu. Karadaki müstahkem mevkilere yerleştirilmiş uzun menzilli toplarla korunan bu limanlardan Batum'da bir iki gambottan oluşan küçük bir Rus filosu devamlı olarak duruyordu. Savaşın söz konusu olmaya başladığı günlerde Rus Donanması çeşitli defalar Anadolu sahillerine kadar inmekte ve sahilde görünen Rus gemilerinin durumu, mülkî idareciler tarafından telgrafla İstanbul'a bildirilmekte idi.[293]

---

[291] Hakkı Altınbilek-Nacı Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, C.1, Ankara, 1993, Bkz, s. XXIV.

[292] BOA, DH, ŞFR, 443/69.

[293] BOA, DH, EUM, 51/9-3. Trabzon Vilâyeti'nden alınan şifre. "*Rusya'nın dört kıt'a harp sefînesinin bu gün Görele açıklarında görüldüğü kaimmakamlıkdan şimdi alınan telgrafnâme üzerine arz olunur. Fî 24 Temmuz sene 330 (6 Ağustos 1914).*"

Donanma 27 Ekim 1914'te manevra yapmak için İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e çıktıktan sonra gemiler Kilyos önlerinde toplanmış ve gemi kumandanları Amiral gemisi Yavuz'a çağrılmıştı. Saat 15.45'te yapılan toplantıda gemi kumandanlarına Bahriye Nezâreti'nin emri ile harekât emri açıklanmış ve gemiler beş gruba ayrılarak, bir baskın vermek üzere Rus limanlarına doğru yola çıkmıştı. Rus Donanması, 28 Ekim'de Sivastopol'a döndüğü için yolda bir karşılaşma olmamıştı.

Yavuz, Sivastopol önlerine vardığı zaman, kıyı bataryalarının ateşi ile karşılandı. Ateş altında sahile yaklaşarak ve zigzaglar çizerek bombardımana başlayan Yavuz, bu sırada yara almıştı. Havanın puslu olması nedeniyle karadaki hedeflere ve harekete geçen Rus filosuna karşı yapılan atışlarda olumlu bir netice alınamamıştı.[294] Amacına tam olarak ulaşamadan Sivastopol önlerinden ayrılan Yavuz, çekilirken üç Rus muhribine rastladı. Bu filo muhtemelen Boğaz önlerine mayın dökmek için oradaydı. Yavuz'un ateşi karşısında filo bölgeden uzaklaştı. Daha sonra, Prut isimli mayın gemisine rastlayan Yavuz bu gemiyi batırdı, Respekoiny isimli muhribi ağır yaraladı, üç subay, 72 eri esir ve bir kömür gemisini de zapt ederek İstanbul'a döndü.[295]

Rus donanmasını imha etmek gayesiyle Karadeniz'e açılan Osmanlı Donanmasına bağlı, Midilli'nin başında bulunduğu grup 29 Ekim 1914'te Novorosiski Limanı'nı bombalamış, 50 petrol depolama tankını, 14 nakliye gemisini ve birçok hububat deposunu yakmıştı. Filodaki Berk muhribi, Novorosiski telsiz telgraf istasyonunu tahrip etmiş, Gayret muhribi bir Rus gambotunu batırmış, Muavenet bir gambota ağır hasar verirken, Hamidiye Kırım'ın güney kıyılarını bombalamıştı.[296]

Harekât esnasında Odesa'ya baskın yapacak olan Gayret-i Vataniye ve Muavenet-i Milliye muhripleri kömür tasarrufu için bir müddet İrmingard adlı bir Alman şilebinin yedeğinde çekilmiş ve Odesa Limanı'na varılmıştı. Burada bir gambot batırılmış, diğeri yaralanmış, limandaki gemiler ateş altına alındıktan sonra elektrik santralı, petrol deposu gibi tesisler tahrip edilmişti.[297]

Aynı gün donanmanın Karadeniz'in kuzey sahillerindeki Rus deniz üslerini bombalaması sonucu Osmanlı Devleti, fiilen I. Dünya Savaşı'na girmişti. Bir baskın şeklinde yapılan bu bombardımanda, Rus Donanması imha edilemediği gibi öldürücü bir darbe de almamıştı. Sadece sahildeki bazı sabit tesisler zarar görmüştü.

---

[294] Cemal Akbay, "Birinci Dünya Harbinde Türkiye'yi Harbe Sürükleyen Karadeniz Olayı", *Askeri Tarih Bülteni*, s. 13 / 25 Ankara, 1988, s. 37-45. Bkz. s. 38-39.

[295] *Age*, s. 39.

[296] Agm, s. 40.

[297] Saim Besbelli, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VIII. Cilt Deniz Harekâtı*, Ankara, 1976, s. 59.

Donanmanın Karadeniz'e çıkarak Ruslara taarruz edeceğinden, Osmanlı Kabinesinde sadece Harbiye Nazırı ve Başkumandan Enver Paşa ile Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın bilgisi ve verilen emirlerde imzaları vardı. Amiral Souchon bu harekât için onların muvafakatını almıştı.[298] Sadrazam ve kabinenin diğer üyeleri olaydan 30 Ekim Cuma Kurban Bayramı'nın ilk günü haberdar olmuşlardı.

Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edip topraklarını işgal etmek için sabırsızlanan, fakat İngiltere'nin zamanı gelmediği için durdurduğu Rusya, bu olaydan üç gün sonra Doğu Anadolu'da hududumuzu geçmişti. İngiltere ve Fransa da 5 Kasım 1914'te Osmanlı Devletine savaş ilan etti ve İngiltere, 6 Kasım 1914'te Basra bölgesinden Türk topraklarına saldırdı. Osmanlı Devleti'nin İtilaf devletlerine; bu olayın bir yanlışlık sonucu olduğunu bildirip, Karadeniz olayı için tazminat ödeme teklifi reddedildiği için, Osmanlı Devleti de bu devletlere 11 Kasım 1914'te harp ilan etti.[299]

Osmanlı Devleti bir oldu bitti ile savaşa girerken, Ruslarla savaşacağı Kafkas Cephesi için sevk ettiği kuvvetlerinin bir kısmı henüz Doğu Anadolu'ya ulaşmamıştı. Bu amaçla yola çıkan 10. Kolordu birlikleri, Samsun-Trabzon arasındaki engebeli ve yolsuz arazide, bu bölgeden muhtemel bir Rus çıkartma hareketine karşı beklerken, savaş Doğu Anadolu'da başlayınca, önce Trabzon'a, oradan da Erzurum'a ulaşmak için yola çıktı.

Osmanlı Donanması'nın Karadeniz'de üstünlüğü kesin olmadığı için, bu birlikler gemilerle sevk edilememişti. Fakat Yavuz ve Midilli'nin Karadeniz'de akın şeklindeki harekâtları devam ediyordu. Rus Donanması 7 Kasım'da Zonguldak'ı bombalarken, Midilli de Poti Limanını ve Poti ile Batum arasındaki demiryolu hattını topa tutarak tahrip etti.[300]

Rus Donanması, bu savaş için henüz hazır değildi. İnşasına başlanan 5 dretnot henüz kızaktaydı. Yavuz ve Midilli karşısında güvenliklerini ancak toplu hareket ederek sağlıyor, bu gemiler Boğaz'dan içeri girdiği zaman ise Karadeniz'de serbestçe dolaşabiliyorlardı. Bununla birlikte Osmanlı Donanması'nda da işler pek istendiği gibi gitmiyordu. Nitekim III. Ordu için gönderilen malzemeleri taşıyan gemiler Rus donanması tarafından yakalanıp, batırılmıştı. Kışlık elbiseler taşıyan gemi de bunların arasında idi.

---

[298] Akbay, agm, s. 43.

[299] Tuncay Öğün, Alfina Sibgatullina, "Türklerin ve Rusların Gözüyle 100'üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devletinin 1. Dünya Savaşına Girişi", *History Studies,* C.5, S.6, (November 22013), s. 89-111.

[300] W. E. D. Allen and Paul Muratof, *age,* s. 231.

2.3. Kafkas Cephesi ve Sol Kanat'ta Çatışmaların Başlaması

29 Ekim 1914'te Osmanlı Donanması'na ait gemilerin Karadeniz'de Rus limanlarını bombalamasıyla Osmanlı Devleti de savaşa dahil olmuştu.[301] Muharebeyi Osmanlı toprakları üzerinde yapmayı planlayan Rus ordusu, önemli geçitleri almak üzere, 1 Kasım 1914 tarihinde sınırı örten birliklerimize yüklendi ve Beyazıt-Çilligöl Gediği, Musun-Zorgediği, Eleşkirt-Başköy, Pasin-Karakilise-Başköy, Sarıkamış-Kötek, Oltu-Narman, Oltu-Kaleboğazı noktalarından sınırı geçtiler.[302]

Barış zamanında Osmanlı Ordusu'ndan oldukça üstün görünen Rusların, Kafkas Ordusu'nun ne kadarını batı cephesine sevk ettiği tam olarak bilinmiyordu. Bu durumda Türk tarafı, savunmayı Erzurum Müstahkem Mevkii önünde yapmayı planlamış[303] ve ana kuvvetlerini bu şekilde konuşlandırmıştı. Çatışmaların başlaması ile birliklerden gelen raporlar, Rusların gücü ve kuvvetlerin toplandıkları mıntıkalar hakkında daha net bir fikir vermişti. Durumu karargâhta izleyen III. Ordu kumandanı, gelen raporlarla netleşen duruma göre, Ruslarla muharebeyi Erzurum'un doğusunda yapmaya karar verdi ve gönderdiği ordu emirleri ile birliklerini yeniden konuşlandırdı. Bu durumda Erzurum'un batısında bulunan müstahkem mevki kuvvetleri de Erzurum'un doğusuna ve kuzeyine geçirilmişti.[304]

Kafkas Cephesi'nde harbin ilk haftasında cereyan eden çatışmalar daha çok taarruz eden Rus kuvvetleri ile Osmanlı ileri kıtaları, süvarileri ve hudut tabur-

---

[301] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara, 1970, s. 242.

[302] Bâkî (Vandemir), *Büyük Harpte Kafkas Cephesi, 2. C. Harp Başlangıcından Sarıkamış'a (Hariç) Kadar*, İstanbul, 1933. s,11.

[303] Bâkî, *age*, s. 9-10.

[304] Altınbilek-Kır, *age*, s.106

ları arasında olmuş, 3 Kasım'da Ruslar Köprüköy bölgesine kadar ilerlemişti. Bu bölgede süvarilerimizin kuşatıcı taarruzuyla çatışmalar yoğunlaşırken, Rus kuvvetleri oldukça fazla zayiat verdikleri için, akşam karanlığından istifade ederek geri çekilmişti.

5-9 Kasım tarihleri arasında cereyan eden 1. Köprüköy, 10-12 Kasım tarihleri arasında cereyan eden 2. Köprüköy savaşlarında, III. Ordumuz, Doğu Anadolu'daki Rus taarruzlarını durdurmuş ve Azap sırtlarına kadar geri itmişti. Kafkas Cephesi'nde Ruslarla muharebeler 1 Kasım'da başlamış, fakat Osmanlı Devleti, Rusya ile birlikte İngiltere ve Fransa'ya 11 Kasım'da savaş ilan etmişti. Ruslara savaş ilan edildiğine dair padişah iradesi, III. Ordu Karargâhına ancak 14 Kasım 1914'te gelebilmiş ve aynı gün birliklere irade ile ilgili emir yayınlanmıştı.[305]

Köprüköy muharebelerinde, Rusların Kafkas Cephesi'nde yeterince güçlü olmadığı ortaya çıkınca, Başkumandanlık Karargâhı, III. Ordu'yu takviyeye karar verdi. 14-18 Kasım Azap taarruzu ile mağlup edilen Ruslar, 21 Kasım'da geri çekilmeye başlamıştı.[306] Fakat III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa bu durumdan habersiz olarak; *"Yakın temasta çok cephane harcıyoruz"* diyerek[307] çekilme emri verdi.[308] 21-22 Kasım gecesi, fırtınalı bir havada geriye çekilen[309] askerin morali bozuldu ve çok yoruldu. Bazı kolordu kumandanları galip olduklarını düşünürken, çekilme emri karşısında şaşırdılar ve 9. Kolordu Kumandanı, söylediği bazı sözler nedeniyle emekliye sevk edildi.

---

[305] *Age*, s. 218.

[306] *Age*, s. 36-40.

[307] III. Ordu'nun elinde fazla topçu cephanesi yoktu. Bu konudaki isteklerine 16 Kasım 1914 tarihinde verilen cevapta; topçu cephanesini idareli kullanması bilgisi verilmişti. Hafız Hakkı Paşa Günlüğü'nde *"Çünkü cephane tedariki mümkün görünmüyor. Maalesef Avusturyalılar Orsova yolunu açamıyorlar. Bakalım Sırp Ordusu'nu mahvedebilecekler mi?"* notu düşülmüş. Bkz. Hafız Hakkı Paşa; *age*, s. 63.

[308] Hasan İzzet Paşa, III. Ordu'nun cephane ve ikmal durumunu iyi bildiği için bu kararı vermişti. Nitekim Kafkas Cephesi'ndeki cephanelikte Çanakkale'de kullanılan toplar için bol miktarda cephane varken, III. Ordu'da kullanılan topların cephanesi de Trabzon'daki cephaneliklerde Erzurum'a gönderilmek üzere beklemekteydi. Erzurum'daki cephane Çanakkale'ye sevk edilirken, Dr. Bahattin Şakir Bey, Trabzon'da vali Cemal Azmi Bey'le işbirliği yaparak Trabzon'daki cephanenin III. Ordu'ya yetiştirilmesi için çalışmıştır. O'nun bu faaliyeti; *"Dr. Bahattin Şakir, kendisini öylesine komuta heyetinin içinde görür ki top cephanesinin eksikliğini ordugâhta anlar anlamaz Trabzon Valisi Cemal Azmi ve bölge kumandanıyla telgraf makinası başında uzun uzadıya görüşerek Ayvasıl ve Cevizlik mevkilerinde bulunan sahra ve dağ topu cephanelerinin en kısa sürede ulaştırılmasını kararlaştırırlar."* satırları ile, Tetik tarafından Dr. Bahattin Şakir'in kabahatleri arasında sıralanır. Bkz. Tetik, *age*, s. 313.

[309] Çakmak(1936), *age*, s. 38-40.

Hasan İzzet Paşa, bu noktada düşmanın durumunu iyi değerlendirebilseydi savaşın kaderini değiştirebilirdi. Fakat bu çekilme ile Ruslar toparlanma fırsatı yakalamış, Türk tarafında ise üç hafta süren çatışmalarda verilen kayıplar boşa gitmişti. Hasan İzzet Paşa, yeni bir taarruz için henüz cepheye gelmemiş olan 10. Kolordu'nun iki tümenini beklemeye karar verdi.

Karadeniz sahillerine muhtemel bir Rus çıkartmasına karşı 10. Kolordu'nun birlikleri, Şebinkarahisar-Giresun-Samsun üçgeninde dağılmış ve bir ucu da Kelkit Vadisi'nden Bayburt'a sarkmıştı. Savaşın Doğu Anadolu'da başlaması üzerine, Rus harekât planı belli olmuş ve 10. Kolordu'ya Kafkas Cephesi'ne gitme emri verilmişti. 10. Kolordu'nun bir an evvel savaş bölgesine ulaşması Ruslara kesin bir darbe vurabilecek kuvvetin bölgede toplanması demekti.[310]

Karargâhta, Kars üzerine yürümek ve kesin bir başarı elde edebilmek için Kafkas Cephesi'nin denizden desteklenmesi, evvela Batum'un ele geçirilmesi gündeme gelmişti. Bir piyade tümeninin hazırlanarak deniz yoluyla Batum'a çıkartılması için 1. Ordu'ya ve donanmaya gereken emirler verildi.[311] Fakat bu harekâtın başlayabilmesi için en azından 15 güne ihtiyaç vardı.

Geçen zaman hep aleyhimizde işledi ve bir süre sonra Ruslar, Kafkas Cephesi'ni 2. Türkistan Kolordusu ve 1. Koban Plaston Tugayı ile takviye etti.[312] Artık III. Ordu'nun Ruslara karşı kuvvet olarak üstünlüğü söz konusu edilemezdi.[313] Batum'da 23 bin kişilik bir ihtiyat tümeni bulunduğundan bu müstahkem mevkii almak için ancak üç tümenle harekât yapmak mümkündü.

Savaş başlamadan önce, Kafkasya'daki zinde kuvvetler Avrupa cephelerine sevk edildiği için, Batum'daki Rus kuvvetleri, III. Ordu'nun tuttuğu Kafkas Cephesi'nin sol kanadındaki kuvvetlerimize karşı harekete geçmemişti. Batum'u denizden ve karadan gelecek saldırılara karşı savunmak üzere çalışma-

---

[310] Cephe gerisinde III. Ordu'nun ikmalini ve asker sevkini mümkün kılacak yol olmadığı için harita üzerindeki bu tür tasavvurlar hiçbir zaman gerçekleşememiş, bu nedenle Rusları alt edecek hiçbir harekât planı işe yaramadığı gibi hezimete sebebiyet vermiştir.

[311] Altınbilek-Kır, *age*, s. 264.

[312] Sarıkamış'a kadar demiryolunu uzatan Ruslar, gerek Tiflis'ten bölgeye asker sevki, gerekse sağ ve sol kanatlar arasındaki kuvvetlerin kaydırılmasında üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Harekâtın başından beri III. Ordu zayıf gördüğü noktaya saldırıyor, fakat Ruslar kısa sürede buraya asker yığarak durumu kurtarıyordu.

[313] Genelkurmay'ın yayınlarında; III. Ordu'nun gerçek kuvvetinin, İstanbul'daki Başkumandanlık Vekâleti tarafından tam olarak bilinmediği, ordu kumandanının kısa ve kaçamak ifadeli raporlarında durumu daima iyimser yorumlamakta olduğu vurgulanmaktadır. Bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 280. III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa, ordunun durumuna vakıf olduğu için, harekâtlarda çekimser davranmakta, bu nedenle de karargâhta pasifliği nedeniyle suçlanmaktadır.

ların yürütülmesi ile yetinilmişti. Kafkas Cephesi'nde harp başlayınca, Türk sınırlarına taarruz eden 1. Kafkas Kolordusunun sağ kanadını korumak üzere Rusların Oltu Müfrezesi (İstomin Tugayı) bir koldan Oltu-Yeniköy-Narman yönüne ilerlerken, bir koldan da Oltu-Kaleboğazı-Çamlıbel (Ardos) istikametinde harekete geçti.[314]

Oltu–Kaleboğazı istikametinde ilerleyen ve bir süvari alayı ile bir topçu bataryasından oluşan Rus kuvvetleri, Sivri Deresi Vadisi'nden ilerleyerek Orucuk'un doğusunda Kaleboğazı ve İşhan hudut taburlarımızla, Oltu-Narman istikametinde Narman Deresi vadisinden ilerleyerek Pitkir Hudut Taburuyla çatışmaya girdi. Pitkir Hudut Taburu, Ruslarla önemli bir çatışmaya girmeden Yeniköy'e doğru çekilmeye başladı.

Bir piyade alayı, bir süvari alayı ve topçulardan oluşan bir diğer Rus kuvveti; Oltu'dan hareketle, Yeniköy-Narman ve Kaleboğazı-Çamlıbel olmak üzere iki istikamette ilerleyerek sabah saat 5'te hududu geçti. Ruslar bu bölgede İşhan ve Kaleboğazı hudut taburlarımız tarafından karşılanmıştı. Kuvvetlerimiz ilk saatlerde bulunduğu mevzileri muhafaza edebilmişse de, öğleden sonra taburlar çekilmeye başlayarak, geceleyin Çamlıbel'in doğusundaki savunma hattına yerleştiler. Akşama doğru takviye alan Ruslar ertesi gün yeni Türk mevzilerine doğru ilerlemişlerdi.

2.3.1. Sol Kanat'ta Savaşın Başlaması

1877-78 savaşından sonra belirlenen Türk-Rus hududu, sahilde Hopa-Kemalpaşa arasındaki Kopmuşburnu'ndan başlayarak Sultanselim, Balıklı, Boylu (Nakırev) Dağı, Keçi (Kıldiyet) Dağı, Sarıbudak köyü - Oruçlu Kabanı - Aşağı Maden - Demirkent - Çatalsu - Oltu çizgisinden geçiyordu.[315]

III. Ordu birliklerinin bulunduğu Beyazıt-Köprüköy-Narman hattındaki cepheye yayılmış bulunan Dr. Bahattin Şakir Bey komutasındaki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinden cephenin merkezinde bulunanlar sağ ve sol kanatlara çekildi.

Sol kanat, Arhavi ve Hopa'nın teşkil ettiği sahil kısmını ve Yusufeli bölgesini kapsamaktaydı, sahil kısmını Hopa Hudut Taburu ve Trabzon Seyyar Jandarma Alayına bağlı taburlar ile Yusuf Rıza Bey komutasındaki Teşkilât-ı Mahsusa taburları tutuyordu. Savaş başlayınca bu taburlar hududa yaklaşarak, hattı takviye etmişti. Yusufeli havzasında ise Sarıbudak, Sarıgöl ve İşhan

[314] Altınbilek-Nacı Kır, *age*, s. 109.
[315] Özder, *age*, s. 47.

hudut taburlarını, Seyyar Jandarma Taburunu ve Bahattin Şakir Bey'in Halil Bey komutasına verdiği Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerini takviye ettiler.

Çoruh boyunda, İşhan sınır bölgesindeki Pamuklu Karakolu'na Olur'un Pamukçular, Oltu'nun Ayvalı köyleri istikametinden zayıf kuvvetlerle baskın veren Rus kuvvetleri Pamuklu'ya girmiş, fakat İşhan'daki Hod Hudut Taburu tarafından durdurulmuştu. Hod-u Süfla ve Yusufeli mıntıkası ve sahil kesiminde ise bir hareket olmamıştı.[316]

Takip eden günlerde bu bölgede çok önemli bir hareket olmamakla birlikte Rusların Kaleboğazı'ndan ilerleyen 4 tabur, 4 süvari bölüğü ve 1 bataryadan oluşan kuvveti Tortum-Yukarısivri (Liskav) Yaylası'nda konuşlanmış, çekilen hudut taburlarımız ise Tortum'un kuzeydoğusuna düşen tepelerde mevzilenmişti.[317] İlk saldırıda hudut boyundaki tüm kuvvetlerimiz fazla bir direniş göstermeden 20-40 kilometrelik bir kordonu boşaltarak geri çekilmişti. Bu gelişmelerin verilen emirler doğrultusunda olduğu anlaşılmakla birlikte Rusların da ihtiyatlı davranarak fazla ileri gitmeyi denemediğini söyleyebiliriz.

Aynı gün İşhan-Pamuklu Karakolu kordonuna saldıran Ruslar, Hod Hudut Taburu tarafından durdurulmuştu. Yusufeli mıntıkasında bir hareket olmamakla beraber mıntıka kumandanı, tutulması gereken arazi için buradaki kuvvetlerimizi yetersiz bulduğundan, Çoruh Vadisi'nin tutulabilmesi için ayrıca bir kuvvet tahsis edilmesi gerektiğini bildirmişti. İstediği, bir alay kuvvetin top ve makinalı tüfekle desteklenmesi idi, aksi takdirde bir iş görülemeyeceğini yazıyordu.[318]

2 Kasım günü, Oltu bölgesinde birinci koldan ilerleyen Rus kuvvetleri karşısında İşhan ve Kaleboğazı hudut taburları akşama doğru Tortum'un Yukarısivri köyü ile Tortum'un Kaledibi Mahallesi istikametinde çekilirken, Narman Deresi Vadisi'nden Oltu-Narman istikametinde ilerleyen ikinci taarruz kolu ise Pitkir hudut taburunun örttüğü bölgede Yeniköy'e ulaşmıştı. Ruslar 3 Kasım'da Narman'ı ele geçirince, bölgeyi örten Pitkir Hudut Taburu da Narman'ın Yukarıyayla köyüne doğru çekilmişti. Ruslar Oltu'ya bağlı Tutmaç köyü-Narman hattına yerleşirken, Narman'dan Hasankale'ye mi yoksa batıya doğru mu ilerleyeceği kesinlik kazanmamıştı. Aynı gün Kaleboğazı ve İşhan hudut taburlarına Tortum Söğütlü Mahallesi (Nohurtap) ile Taşbaşı (Kazaris) köyü hattını savunmaya hazırlama emri verildi. Böylece Rusların Gürcübo-

[316] *Age*, s. 111.
[317] Agy.
[318] Bâkî, *age*, s. 34.

ğazı'ndan Erzurum üzerine yapabilecekleri bir taarruza karşı önlem alınmak isteniyordu.

Kaleboğazı, İşhan ve Pitkir hudut taburlarımız fazla bir tazyike uğramadıkları halde çekilmeye devam ediyordu. Ayrıca gönderdikleri raporlarda Rus kuvvetlerinin durumu hakkında tatmin edici bilgi de yoktu. III. Ordu Karargâhında; Rusların Tortum-Karagöbek-Gürcüboğazı doğrultusunda ilerleyerek Erzurum'u kuzeyden kuşatabilecek kuvvette olup olmadığı konusunda net bir fikir oluşmamıştı. Bu çekilme ile Oltu'da toplanan Rus kuvvetlerinin vasfı, gücü, ve Narman'dan sonra ilerleme yönü dikkatle izlenerek durum netleştirilmeye çalışılıyordu. Fakat düşmanın karşısında ezilmeden çekilme talimatı almış olan hudut taburlarımızın önemli bir direniş göstermeden çekilmesi sebebiyle 40 km'lik bir sahanın Ruslara terk edilmiş olması, daha sonra yazılan kitaplarda eleştiri konusu olmuştur.[319]

İlk günlerde çatışmalar yaşanırken bazı birlikler, cephanelerinin tükenmekte olduğunu bildirmeye başlamıştı. Bunun üzerine; III. Ordu Karargâhı cephane ikmalinin vasıta ve yol yokluğu nedeniyle güç olduğunu bildirerek, cephanelerin idareli kullanılması konusunda yeni talimatlar gönderdi.[320]

2 Kasım'da Rus kuvvetleri takviye almalarına rağmen önemli bir harekâta teşebbüs etmemiş, İşhan bölgesinde ise taarruza geçen Ruslar geri püskürtülmüş, Pamuklu köyü Ruslardan geri alınmıştı.[321] Oltu-Tortum arasındaki harekâtta ise Narman-Çamlıbel hattına yerleşen Ruslar, 4 Kasım'da öncü kuvvetlerini Ehrek (Demirciler) bölgesine kadar sevk etmişlerdi.[322]

İlk hafta devam eden çatışmalarla Rusların kuvvet yığdığı bölgeler, gücü ve hareket kabiliyetleri ölçülmüş ve Rus Ordusu'nun Köprüköy bölgesinde karşılanmasına karar verilmişti. Ayrıca Ruslar, Köprüköy bölgesinde çatışmalar devam ettiği için takviye birliklerini bu tarafa yönlendirmiş ve on beş gün boyunca Narman-Tortum istikametinde herhangi bir ileri harekâtta bulunmamışlardı.

15 Kasım'da Narman-Tortum-Kaleboğazı bölgesinde bulunan hudut taburları 9. Kolordu emrine verildiler. 15/16 Kasım gecesi verilen emirle Tortum-Kireçli köyü (Ağasor) bölgesinde bulunan İşhan ve Pitkir hudut taburları şafakla birlikte Kireç Dağı doğrultusunda harekâta başladı ve saat 9.30'da bölgeye ulaştı. Kaleboğazı Taburu'nun bir bölüğü Karapınar sırtlarında beklerken,

[319] Bâkî, *age*, s. 14.
[320] Altınbilek-Kır, *age*, s. 112.
[321] *Age*, s. 115-116.
[322] *Age*, s. 123.

diğer bölüğü Şehitler-Sivri yollarının birleştiği yere geldi ve bu kuvvetler iki koldan Narman üzerine yürüdüler.[323]

Verilen emirler gün içinde yerine getirildi ve Beldeçur'daki müfrezemize saldıran Ruslar buradan geri atılarak bölgedeki tüm Rus kuvvetlerinin Narman'a çekilmesi sağlandı. Aynı gün sahildeki Rıza Bey kuvvetleri de Kopmuşburnu'ndan hududu geçmişti. Fakat cephenin sol kanadındaki kuvvetlerimiz yetersizdi ve eldeki kuvvetlerle Ruslara karşı kalıcı bir darbe vurmak mümkün değildi. Bu taarruzların amacı Rusların bir kısım kuvvetlerini meşgul ederek, Köprüköy bölgesinde darbe yiyen kuvvetlerini, buralardan alacağı kuvvetlerle takviye etmesini engellemekti.

2.3.2. Yusuf Rıza Bey Müfrezesinin Batum Üzerine Harekâtı

İki buçuk ay süren hazırlık safhasında, Teşkilât-ı Mahsusa sahil bölgesindeki örgütlenmesini tamamlamıştı. Yusuf Rıza Bey'in faaliyet gösterdiği bölgede durum şu şekildeydi: 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Ruslara bırakılan Batum-Artvin sancağındaki Müslüman halk, isyanı başlatmak için Türk ordusunun harekete geçmesini bekliyordu. Hopa ve Artvin bölgesinde toplanan kuvvetlerimizin hududu geçmesi ile ilk kıvılcım çakınca, heyecan doruğa ulaşacak ve bölgedeki tüm Müslümanlar, Türk kuvvetlerinin yanında yer alacaktı. Rus topraklarında bu şekilde başlatılan ihtilal kısa sürede tüm Kafkasya'ya yayılacaktı. İrtibat kurulan Artvin, Batum ve Acara'daki Müslümanlar, harekete geçmek için silah dağıtılmasını bekliyorlardı. Bu durumu daha önceden öngören Yusuf Rıza Bey, daha harekât başlamadan önce, ısrarla İstanbul'dan silah ve cephane istemeye başlamıştı.[324]

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonunu yönetenler; donanmamızın Karadeniz'de Rus limanlarını bombardıman ettiğini ve Rusların Kağızman tarafından hududa tecavüz ettiğini haber veren bir telgrafla harbe girdiğimizi öğrendi. 2 Kasım 1914 tarihinde; Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Musul ve Diyarbakır vilâyetlerine gönderilen bir başka telgrafta; Teşkilât-ı Mahsusa emrinde veya askerî harekâtlarda kendilerinden istifa edilecek mahkûmların ve firarilerin, vazifelerini layıkıyla yapmaları halinde, savaş sona erdiği zaman affedileceği bildirildi.[325] Böylece gönüllü mahkûmların, tahliye edilerek gösterilecek mahallerde, askerî hizmetlerde görevlendirilmeleri için istenen izin verilmişti.

---

[323] *Age*, s. 241.

[324] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-020-1 ve ATASE, BDH, 249, 505, 1036 021 23.10.1914 tarihli telgraflar.

[325] BOA, DH, ŞFR, 46/134. *"Evvelce iş'âr olunduğu vechile çetecilikte ve harekât-ı askeriye sırasında ken-*

Trabzon'dan, Osmanlı'nın harbe girdiği ve Kafkas Cephesi'nde çatışmaların başladığına dair haber gelince, Yusuf Rıza Bey Fındıklı'daki karargâhını tekrar Arhavi'ye taşımıştı. Arhavi'de toplanan ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden oluşan kuvvetlerimiz, müfrezeler halinde taksim edilerek Kopmuşburnu, Sultanselim Dağı, Balıklı ve Boyuncuk bölgelerine dağıtılmıştı. Hududa yaklaşan Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri heyecan ve coşkuyla Rus arazisine girmeye hazırlanıyordu.

Harbin başlangıcında Yusuf Rıza Bey Fındıklı'da, Nâ'il Bey Trabzon'da bulunuyordu. Yusuf Rıza Bey'in yanında görevli kâtib-i mes'uller, sivil olduğu ve bundan sonra askerî faaliyetler başlayacağı için bölgede kalmaya zorunlu değillerdi. Harbin başlaması ile Kara Kemal Bey bölgede bulunan ve kendine bağlı kâtib-i mes'ulleri İstanbul'a çağırdı.[326]

Trabzon'da olan Nâ'il Bey, Fındıklı'da Yusuf Rıza Bey'in karargâhında bulunan kâtib-i mes'ullerin acilen Trabzon'a gelmesini istedi ve onlara Kara Kemal Bey'in emrini bildirdi. Üç kâtib-i mes'ulün İstanbul'a çağrılması, Yusuf Rıza Bey'in elinde iş yapabilecek adam sayısının azalması anlamına geliyordu. Nâ'il Bey'in İstanbul'a göndermek istemesine rağmen onlar, gönüllü olarak Yusuf Rıza Bey'in yanında kaldılar. Nâ'il Bey, gönüllü köylüler ve 2 Kasım 1914 tarihli emirden sonra hapishanelerden aldığı gönüllü mahkûmlardan oluşan 700 kişilik bir kafile ile cepheye hareket etti.

Aynı günlerde, beklenmedik bir gelişme daha olmuştu. Telgrafla Yusuf Rıza Bey'in, Merkez-i Umumî azalığına atandığı bildiriliyordu. Telgraf açık yazılmadığı için, Yusuf Rıza Bey'in Kafkasya İhtilal Cemiyeti Merkez-i Umumîsine atandığı ve Erzurum'a gitmesi şeklinde anlaşıldı. Savaşa girdiğimiz günlerde bir oldu bitti gibi gelişen bu durum, hem Yusuf Rıza Bey, hem de Bahattin Şakir Bey cephesinde şaşkınlık yaratmıştı. Dr. Bahattin Şakir Erzurum'dan gönderdiği telgrafta şaşkınlığını, *"Rıza Bey hangi merkez a'zâlığına intihâb (seçildiği)*

dilerinden istifade muntazar olan ve el-yevm mahkûmen hapishânelerde ve yâhûd vâdî-i fırârda bulunan aşâir ru'esâsıyla mücerreb ve şâyân-ı i'timât kisânın bi'l-âhere te'mîn edecekleri muvaffakiyete nazaran afv-ı âlîye mazhariyetleri esbâbı istikmâl olunmak üzere inde'l-îcâb cihet-i askeriyece gösterilecek mahallerde ve münâsip sûretde istihdâmları muvâfık görülmüş ve yalnız en ziyâde istifâde me'mûl olanlara hasr edilmek üzere tefrîk ve intihâbları takdîr-i vâlâlarına tevdî' edilmiştir. Ordu kumandanıyla da bi'l-muhâbere, mahkûm ve mevkûf bulunanların bi'l-âhere açıktan açığa tahliye olundukları zehâbı hâsıl olmamak üzere münâsip sûretde tahliye ve istihdâmları."

[326] Arif Cemil, *age*, s. 99. İstanbul'dan gelen telgrafta harp başladığı ve kâtib-i mes'uller sivil olduğu için kendilerine ihtiyaç yoksa ve Rıza Bey olur veriyorsa İstanbul'a dönebilir deniliyordu. Trabzon'da bulunan Nâ'il Bey ise onları İstanbul'a dönmek üzere Trabzon'a çağırmıştı. Ardından yaşanan gelişmeler, daha işin başında Nâ'il Bey'in başka bir hesabı olduğunu gösteriyordu.

buyuruldu?" diye sorarken;[327] Yusuf Rıza Bey de Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey üzerinden gönderdiği, 1 Kasım 1914 tarihli şifrede; *"Üç aydan beri iyi fenâ uğraşarak hazırladığımız kuvvetle hudûda sokulmuş, top patlamış bulunduğu bu zamanda bendenizin Erzurum'a gönderilmekliğime bir manâ veremedim. Eğer bu havâlîde bir iş yapamayacağım kanâati varsa da şu sırada hâta gönderilmeyeceğinden giderilemeyeceğinden, hizmetten çekerseniz ben vatanıma bir nefer olarak dahi hizmet edebilirim. Fikrimce Trabzon mıntıkasında bulunmaklığım daha ziyâde mûcib-i istifâde olduğundan emrinize muntazırım"* diye yazmaktadır.[328]

Yeni Bahçeli Nâ'il Bey ise bu gelişmeden, Rıza Bey'in yerine Trabzon Misyonunun başına kendisinin atanacağı anlamını yüklemiş ve İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumîsine şu telgrafı göndermişti: *"Kafkasya İhtilâl Komitesi Trabzon şu'besi hey'et-i idâresine intihâb edildiğime bir iş'âr var ise de tarafınızdan olmadığından, emrinize intizâren harekete âmâde bulunurum. Vakit kalmadığından yerime vekil bırakarak Viçe'ye (Fındıklı) hareket edeceğimi arz eylerim. Kardaşınız Nâ'il"*[329]

Gerçekte Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umumî üyesi Atıf (Kamçıl) Bey'in Dîvân-ı Harb-i Örfî'deki yargılamalarda açıkladığı gibi, Yusuf Rıza Bey Teşkilât-ı Mahsusa'nın İstanbul'daki Merkez-i Umumîsine atanmıştı.[330] Fakat gelen telgrafta Erzurum yazıldığı için herkesin kafası karışmıştı.

Telgraf metininde yer alan ifadelerden Nâ'il Bey'in Yusuf Rıza Bey'in görevden alınıp, yerine kendisinin atanmasını beklediği anlaşılıyor. Bu beklenti gerçekleşmemişti ama atamayı bildiren telgrafın yolda olduğunu uman Nâ'il Bey, Yusuf Rıza Bey'e karşı davranışlarını değiştirecek ve aralarının açılmasına sebebiyet verecekti. Bu gelişme Trabzon Misyonundaki ahengi bozmuş ve Nâ'il Bey ile Yusuf Rıza Bey'in arasını açmıştı. Savaş başladığı sırada sahil kısmında bulunan Hudut Taburu, Jandarma ve Seyyar Jandarma birliklerinin yönetiminde bir koordinasyon yoktu. Bu olay da işin üzerine tuz biber ekecekti.

Yusuf Rıza Bey, harekâttan önce hudut bölgesini dolaşmış ve mevcut durum ile ilgili bölgedeki kumandanlarından bilgi almıştı. Bu sırada Arhavi ile Murgul arasındaki sınırda bulunan Potocur (Soğucak ve Dülgerli köyleri) bölgesinde 200 kişilik grubu ile birlikte hudut bölüğüne destek veren Binbaşı Hafız Süleyman ile de görüşmüştü.

Trabzon'dan Arhavi'ye gelerek Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine katılmış olan Binbaşı Hafız Süleyman Bey, Rus tarafında kalan Murgul ve Borçka böl-

[327] BOA, DH, ŞFR, 445/58. 23 Ekim 1914
[328] BOA, DH, ŞFR, 445/132. 31 Ekim 1914
[329] BOA, DH, ŞFR, 446/11.
[330] Dadrian-Akçam, *age.* s, 368.

gesindeki Müslüman ahalinin, Rusların kuvvetlerinin bulundukları yerler hakkında bilgi verdiğini ve Rusların mevcut kuvvetlerine karşı iki misli bir kuvvetle taarruza geçilirse, tamamının esir alınabileceğini söylemişti. Yusuf Rıza Bey ise Rusları esir etmek değil kaçırtmak düşüncesindeydi. Bir taarruzla karakollarda kalan çok az askerin kaçarak dağılacağını, dağılıp kaçan Rus askerleri görüntüsünün, Rus işgalinde kalan bölge halkının moralini yükselteceğini düşünüyordu.

12 Kasım günü, bir Rus gambotu Kopmuşburnu yakınında Rus ve Türk karakollarının arasındaki sahile yanaşıp, Rusya'da esir olarak alıkonan Osmanlılardan yüz elli kadar kadın, çocuk ve birkaç ihtiyarı, onlarla birlikte Hopalı Ali Paşa ve yeğeni Hüseyin Efendi'yi sahile bırakmıştı. Sahili takiben yaya olarak Esenkıyı (Abuıslah) köyüne gelen kafile, burada karşılanıp ağırlanmıştı.[331]

Yusuf Rıza Bey, elindeki kuvvetleri sahilden ve dağlık kesimden ilerleyecek şekilde üç gruba ayırmış; sahilden ilerleyecek kuvvetleri Yüzbaşı Muhsin Bey'in[332] Balıklı Dağı kesimden ilerleyecek birlikleri de önce Teğmen Rauf Bey'in, daha sonra da cepheye gelen Süvari Yüzbaşısı Kâmil Bey'in emrine vermişti. Soğucak kısmına ise Binbaşı Hafız Süleyman kumanda ediyordu. 12 Kasım'da Erzurum ve III. Ordu Kumandanlığına gönderdiği telgrafta 13 Kasım Cuma günü 500'ü mükellef, 300'den fazlası mükellef olmayan 800'den fazla gönüllü ile Hopa, Sultanselim-Balıklı ve Arhavi-Soğucak bölgelerinden hududu geçip taarruza başlayacağını bildirdi. Dr. Bahattin Şakir Bey'e bağlı kuvvetlerin, bu mümkün değilse orduya bağlı bir müfrezenin, Yusufeli-Yükseköba ve Sarıbudak bölgesinden, aynı gün bir gösteriş taarruzunda bulunmasını istedi.[333]

Ayrıca Talat Bey'den donanmanın Batum'u bombardıman edeceği zaman kendilerine de bilgi verilmesini, mümkün olursa o sırada müfrezesi ve bölge halkı ile birlikte Batum'u ele geçirmeye çalışacaklarını belirtmişti. Ayrıca Nâ'il Bey komutasında 800 gönüllünün Trabzon'dan hududa hareket edeceğini bildirmiş, Rusya dahilindeki halka dağıtmak üzere silah ve cephane istemişti. Aynı gün Yusuf Rıza Bey, müfrezelerin hududu geçmesini emretti. Muhsin Bey grubu Arhavi'den hareketle sahili takip ederek Hopa'ya ulaştı. Bir müddet Hopa'da dinlenen kuvvetler, 12/13 Kasım gecesi hududa yaklaşarak, şafakla bera-

[331] ATASE, BDH, 140, 337, 641-002.

[332] Mülazım-ı evvel Muhsin Bey, Trabzon Askerî Rüştiyesi'nin emekli öğretmenlerinden iken Teşkilât-ı Mahsusa'ya katılmış ve bölgeye gelmiştir.

[333] BOA, DH, ŞFR, 447/126.

ber sahil şeridinden Kopmuşburnu mevkiindeki hudut çizgisini geçti.[334] Rusların sahilde bir hudut karakolu, Balıklı'nın karşısında, İçkale Deresi Vadisi'ndeki Borçka'ya bağlı Çifteköprü'de ve Arhavi'ye bağlı Boyuncuk'un karşısındaki Murgul'a bağlı Küre'de hudut taburlarının bulunduğu kışlalar vardı. Bölgedeki Rus kuvvetleri, huduttaki karakolları boşaltıp, biraz geri çekilmişlerdi.

12/13 Kasım gecesi; Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri sahili takip ederek Kopmuşburnu mevkiine geldi, burada düşman kuvvetine rastlanmadığı için ilerledi. Limanköy'ü aldıktan sonra, Kemalpaşa (Makriyalu) önlerine kadar ilerleyen müfreze, burada mevzilenen Rus kuvvetleri ile çatışmaya başladı.[335] İlk ateşi yedikten sonra yere yatan müfreze mensupları, sürünerek Rusların mevzilendiği yerlere yaklaşmış, karşı ateşle Rusları geri çekilmeye mecbur etmişti. Hopa bölgesinde Ruslara saldıran Muhsin Bey'e gönderilen emirde fazla ileri gitmeyerek yeni talimat beklemesi istenmişti.

Ruslarla göğüs göğüse çatışma sürerken Muhsin Bey, Hopa Hudut Taburundan cephane ve erzak istedi. Fakat Hopa Hudut Taburu kumandanı, kendi bağlı olduğu birimlerden emir almadığını ileri sürerek tereddüt etmiş, taarruza geçen Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine yardım etmemişti.[336] Hopa Hudut Taburundan destek alamayan Muhsin Bey, cephanesi de azaldığı için mevkiini muhafaza edecek tedbirleri alarak beklemeye başladı.

Kuşanuğ-Balıklı bölgesinde bulunan Yüzbaşı Kâmil Bey ve Mülazım Rauf Bey'in kuvvetleri 13 Kasım günü Çifteköprü'ye doğru taarruza geçmişti.[337] Kuvvetlerimiz; vadiyi takiben hemen Çifteköprü'ye inmiş, Rus kışlalarının bulunduğu yeri çatışmayla almış, Borçka'ya doğru ilerleyerek Düzköy'e ulaşmıştı. Kuvvetlerimiz bu harekâtta birçok Rus askerini esir almıştı.

Taarruza geçilen bölgede, Rus tarafında bulunan köylüler de müfrezelerimizle birlikte harekete geçmişti.[338] Yusuf Rıza Bey, 13 Kasım akşama doğru Trabzon'a gönderdiği raporunda; iç kesimdeki Balıklı'dan ilerleyen müfrezenin yoluna devam ederek Düzköy'deki (Cihala) Rus kuvvetlerine hücum ettiğini ve birçok ölü verdirip, biraz da esir alarak karakolu zapt ettiklerini, bu taarruzda bizim de bir şehidimiz olduğunu bildirmekteydi.[339] Aynı gün Arhavi'nin

[334] 13 Kasım'da Hopa Kaymakamı, Yusuf Rıza Bey kuvvetlerinin harekete geçtiğini Trabzon'a bildirmektedir.
[335] Arif Cemil, *age*, s. 104-105.
[336] Arif Cemil, *age*, s. 108.
[337] Yiğit, *age*, s. 76.
[338] ATASE, BDH, 140, 337, 641-029.
[339] ATASE, BDH, 140, 337, 6141-001.

Soğucak köyünden hareket eden grup Boyuncuk'dan Murgul-Başköy ve Küre köyü istikametine doğru ilerlemeye başlamıştı. Küre'de Rusların süvari kışlaları vardı. Kuvvetlerimiz burada, çevre ormanlarda mevzilenmiş Rus kuvvetlerinin direnişi ile karşılaştı.[340]

Hudutta çatışmaların başladığı gün, Yusuf Rıza Bey'in yardımcısı olan Nâ'il Bey 800 kişilik gönüllü grubuyla Trabzon'dan motorlara binip Arhavi'ye doğru yola çıkmıştı. 14 Kasım 1914 tarihinde sahilden ilerleyen kuvvetlerimiz Kemalpaşa bölgesinde çatışırken, Batum Limanı'ndan çıkan ve Rus donanmasına ait olan iki küçük gambot, denizden kuvvetlerimizi ateş altına aldı. Saat 8.00 civarında, bir Rus kruvazörü de Hopa ve civarını topa tuttu.[341] Denizden ağır ateş altında kalan kuvvetlerimiz dağılarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada Ruslar Kopmuşburnu'na asker çıkartarak kuvvetlerimizin arkasını çevirmeye çalıştılar. Dağılarak çekilen gönüllüler derhal sırtlarda mevzilenip karaya çıkmaya çalışan Rusları ateş altına aldılar. Çıkartmadan vazgeçip geri çekilen Ruslar, daha sonra 200 asker ile cephane sandıklarını Kemalpaşa bölgesinde karaya çıkartarak sahil kordonundaki kuvvetlerini takviye ettiler.[342]

Harekât hakkındaki bilgileri, Trabzon Valisi vasıtasıyla ve vilayet şifresi ile İstanbul'da Dahiliye Nazırı Talat Bey'e ileten Yusuf Rıza Bey, İstanbul'a gönderdiği raporda; Alman tüfekleriyle beraber tüfek başına 221 fişek geldiğini ve iki günlük çatışmadan sonra cephanenin tükenmiş olduğunu bildirmekte ve acilen cephane gönderilmesini[343] ya da eldeki tüfeklerin, cephanesi bol olan başka tüfeklerle değiştirilmesini istedi.[344]

Bu telgrafta Batum'dan gelerek sahili bombalayan Rus gemilerinin harekâtı hakkında; *"Düşman sefînelerinin Batum'a def' olup gittikleri, Kopmuş'daki dîğer karakol ve karantina barakalarını tahrîpden başka bir hasar yapamadığı ve sırtlardan açılan ateşe karşı karaya asker ihrâcına muvaffak olamadığı"*[345] bilgisini de veriyordu.

Süleyman Askerî Bey, 15 Kasım'da bu isteğe verdiği cevapta; harekâtın başlangıcında, Kafkasya İhtilal Cemiyeti'nce ne gibi faaliyetler yapılabileceği hakkında evvelce talimat verildiği belirtilerek, gelecekteki harekâtları besleyebil-

[340] Yiğit, *age*, s. 76-77.

[341] Besbelli, *age*, s. 87. Ayr. bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 293.

[342] Bâkî, *age*, s. 247.

[343] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-06.

[344] Sarısaman, agm, s. 509.

[345] BOA, DH, ŞFR, 448/34. *".. ekser efrâdın elinde tek tüfenk bile kalmadığından külliyetli cephâne mikdâr-ı kâfî esliha ve bombanın serî'an gönderilmesi ve donanmamız gelip birkaç gülle ile Batum'da bulunan askerlerin kurşunundan kaçarak Rusya'nın çürük teknelerini mahv eder olur ise, askerimiz tüfenk tarzında hareketle Batum etrâfını kâmilen zabt edeceğini."*

mek için şimdilik "ne tek bir tek fişek, ne de tüfek göndermek mümkündür"[346] diye yazmaktaydı.

Toparlanan ve takviye alan Rus kuvvetleri, 16 Kasım'da İçkale Vadisi'nden karşı taarruzla ilerlediler. Düzköy'deki kuvvetlerimiz bu taarruz üzerine Çifteköprü'ye çekildi. Ruslar Çifteköprü'den sonra Hopa'ya bağlı Subaşı köyüne doğru taarruzlarını geliştirirken, Küre'ye doğru ilerleyen kuvvetlerimize karşı da taarruza başladılar fakat bu taarruz kısa sürede durduruldu.[347]

Arhavi'nin Soğucak bölgesindeki hareketi yöneten Binbaşı Hafız Süleyman Bey, Rus karakollarına taarruza başladığı zaman, hudut boyundaki 40-50 kişilik Rus kuvvetinin Küre'ye kaçtıklarını ve buradaki kışlada bulunan yüzlerce askerle birlikte Küre yakınında orman içindeki mevzilerde direnmeye başladıklarını, Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin harp tecrübesi olmadığı için bu direnişi kıramadığını, üç gün süren çatışmalarda Rus kuvvetlerinin yeni takviyeler aldıklarını, cephede iki top ve on dört makineli tüfekleri olduğunu, bunun üzerine Teşkilât-ı Mahsusa ile birlikte hareket eden fakat Hristiyan Gürcülerle çalışan Alman subaylarının Yusuf Rıza Bey'i uyararak Rusların takviye almaya devam ettiğini, taarruza geçmekte geç kalınması halinde bulundukları mevkide bile durmalarının mümkün olmadığını, bu işi varsa tecrübeli bir subayla halletmelerini söylediğini anlatır.[348] Yusuf Rıza Bey, ileri harekâtın duraklaması üzerine Murgul ve Borçka üzerine yürüyen kuvvetlerin komutasını Binbaşı Hafız Süleyman Bey'e verdi.[349]

Ruslar, Murgul'da işletilen bakır madenlerini korumak için bir buçuk batarya ile iki toptan ibaret bir yürüyüş kolunu derhal bölgeye sevk etmişlerdi.[350] Rusların karşı taarruza geçmesi ile cephanesiz kalmış gönüllüler, özellikle hiç görmedikleri top atışı karşısında dağılarak kaçıyor, bu durum diğer grupları da etkilediği için cephede askerî düzeni sağlamak zorlaşıyordu.

Binbaşı Hafız Süleyman Bey çatışma bölgesine gittiğinde, gönüllülerden oluşan kuvvetlerini teşkil eden efradın top ateşi karşısında panik yaparak dağıldıklarını görmüştü. Murgul Vadisi'ne inen kuvvetlerimizi yeniden tertipleyerek, Ruslara cepheden değil yandan taarruz başlattı. Yan ateşi yiyen Ruslar, bulundukları mevzilerde tutunamayıp kışlanın olduğu bölgeye doğru çekildi. İçkale Deresi Vadisi'nde ilerlemeye çalışan Ruslar, Türk kuvvetlerinin arkala-

[346] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-023.
[347] Bâkî, *age*, s. 268
[348] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s. 132-136.
[349] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s. 136.
[350] Allen-Muratof, *age*, s. 230

rına sarkmaya başladığını görmüş, tehlikeyi sezerek hemen çekilmeye başlamışlardı.

Rusların gece karanlıktan istifade ederek Borçka istikametine kaçacakları anlaşılmıştı. Fakat çekilme yollarını tutarak Rusları esir edecek harekâtı yapmak için Süleyman Bey'in elinde subay yoktu. Küre'deki Rus kuvvetleri, topları bırakarak ve gece karanlığından istifade ile Borçka üzerinden Batum'a doğru çekilirken, kuvvetlerimiz geçitleri tutup Rusların tamamını esir etmek fırsatını kaçırmışlardı.[351]

Yusuf Rıza Bey'in bildirdiğine göre; 18 Kasım günü yapılan bu harekâtta Küre'deki Rus kışlaları ele geçmiş; 1 binbaşı, 1 Kazak yüzbaşı ve bir teğmen ile 63 nefer, 1 tabur kâtibi, 1 telgrafçı, 1 posta memuru esir alınmış, 7 at ve katır, 4 top, 1 otomobil ve külliyetli erzak ele geçmişti.[352] Meydana gelen çatışmalarda bizim 3 şehit ve 2 yaralımız vardı.[353] Ele geçirilen 4 topun ikisinin kamaları sökülüp götürülmüştü, fakat ikisi sağlamdı. Yusuf Rıza Bey bu topların kullanılabilmesi için İstanbul'dan bir zabıt ile 20 nefer gönderilmesini istedi.[354]

Küre'yi ele geçiren kuvvetlerimiz Murgul üzerine döndüler. Murgul'da bulunan bakır madeni "The Caucasus Copper Co. Lmtd." adlı bir Amerikalı şirket tarafından işletiliyordu. Savaş yaklaştığı günlerde Ruslar; madeni ve izabe tesislerini korumak için, Batum bölgesinde bulunan kuvvetlerden birer bölük ayırmış ve sekiz bölüklük bir kuvvet oluşturmuş, bunların kumandasını da Artvin kumandanlığından emekli olmuş Albay Lavrof'a vermişti.[355] Bu kuvvetlerden dört bölük Murgul'da bulunmakta idi.

Binbaşı Hafız Süleyman Bey; yukarı madenin bulunduğu yere, sabah erkenden bir baskın yaptırarak Murgul'u güneyden kuşatmıştı. Böylece Murgul iki yönden sıkıştırıldı. Rusların madeni ve bölgeyi korumakla görevli olan kumandanına, Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ile birlikte hareket eden Alman subayı Mosel[356] tarafından Almanca bir mektup yazıldı. Türk ve Alman askerleri tarafından kuşatıldığı bildirilerek teslim olmaları istendi. Rus Kumandana

---

[351] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s. 137-138.

[352] ATASE, BDH, 140, 337, 641-007-02.

[353] ATASE, BDH, 140, 337, 641-007-04.

[354] ATASE, BDH, 140, 337, 641-017-01.

[355] Maslofski, *age*, s.72.

[356] ATASE, BDH, 140, 337, 641-053. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Yusuf Rıza Bey'den aldığı bilgi doğrultusunda; Artvin muharebesinde Mosel'in değil Mösyö Smith'in fedakârlığı görüldüğünü belirterek taltifini istemiştir.

bu mektubu, Teşkilât-ı Mahsusa ile birlikte savaşan Murgullu Mehmet Edip (Dinç) Bey[357] (Fotoğraf-36) götürmüştü.[358]

Murgul'daki Rus Kumandan Albay Lavrof, Türk ve Alman ordusuna mensup düzenli birlikler tarafından kuşatıldığına inanarak teslim olmayı kabul etti. Fakat aralarında asker elbisesi giyen tek bir neferin bulunmadığı bir grup Teşkilât-ı Mahsusa milisine silahını teslim ederken durumunun farkına vardı. Murgul'da, bir miralay, bir topçu yüzbaşısı, bir ihtiyat zabiti, üç yüz piyade neferi esir alınmış, bundan başka dört top, yetmiş hayvan ve külliyetli miktarda zahire ele geçmişti.[359]

Bakır madenini işleten Amerikan şirketinin aralarında mükemmel bir hastane, okul ve fabrika müdür ve personeli için yapılmış idarî binalar ve lojmanlardan oluşan birçok tesisi, çeşitli eşyalarla dolu levazım depoları vardı. Fabrika depolarında bulunan kırtasiye malzemesi ile harp boyunca Trabzon ve havalisinin kırtasiye ihtiyacı karşılanmış, yine depolarda bulunan dinamitler; Çanakkale Savaşı'nda Boğaz'ın müdafaası için bile kullanılmıştı.[360]

Sahil cephesinde bu çatışmalar yaşanırken, Yavuz ve Midilli önderliğindeki Türk donanması Boğaz'dan içeri girdiği an, Karadeniz'de serbest kalan Rus donanması, intikam hareketi için Trabzon önlerine gelmiş ve şehri bombalayarak Giresun istikametine doğru yoluna devam etmişti. Bu bombardımanda boşaltılan Rus Konsolosluğu hasar görmüştü.[361]

Bu durum, donanmamızın Karadeniz'de üstünlüğü sağlayamamasının doğal bir sonucu idi ve sadece Trabzon'da değil Yusuf Rıza Bey'de de düş kırıklığı

---

[357] Mehmet Edip (Dinç) Bey, 1855'te Artvin'de doğmuş, İmam-zâde Mustafa Efendi'nin oğludur. Öğrenimini Murgul Medresesi'nde yaptıktan sonra ticaretle uğraşmıştır. Batum-Tiflis demiryolunda müteahhit olarak çalışmış, Teşkilât-ı Mahsusa'da görev almıştır. Topladığı gönüllülerle Rus, Ermeni ve Gürcülerle savaşmıştır. Erzurum Kongresi'nden sonra yörede Kuvay-ı Milliye Cemiyeti'nde yönetici olarak çalışmış, 5 Haziran 1920'de TBMM'ne I. Dönem Batum Milletvekili olarak katılmış, Dışişleri, Bayındırlık ve Tapu-Kadastro komisyonlarında görev almıştır. 16 Ağustos 1921 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile Kars Konferansı'nda danışman olarak görevlendirilmiştir. Milletvekilliği sona erdikten sonra memleketine dönmüş, ticaretle uğraşıp, müteahhitlik yapmıştır. 8 Ekim 1963'te Artvin'de ölen Edip Bey evli ve 8 çocuk babası idi. Biyografisi için bkz. Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM 1. Dönem 1919-1923 III. Cilt 1. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, Ankara, 1995, s. 149-150. Ayr. bkz. Ali Gündüz, *Çoruh Havzası ve Artvin*, Ankara, 2001, s. 46.

[358] Arif Cemil, *age*, s. 109.

[359] Arif Cemil, *age*, s.109-110.

[360] Arif Cemil, *age*, s. 111.

[361] Altınbilek-Kır, *age*, s. 260.

yaratmıştı. 17-18 Kasım gecesi gönderdiği raporunda endişelerini şu şekilde sıralamaktadır:

"Rus donanmasının bilâ-pervâ Trabzon'u bombarduman edişi hatt-ı hareketimiz hakkında bizi tereddüde dûçâr etmişdir. Eğer Karadeniz'de hâkimiyet-i bahriye te'mîn edilemiyorsa ona göre tertîb olmak, sâhilden uzaklaşmak üzere keyfiyetin işarı mercûdur. Zira sâhilde yol açabilmek için çete müfrezelerimiz kırk sekiz sâ'at defe'âtla Liman(köy) mevki'ine hücûm ederek fedakârlık yaparken, [Rusların] ufak iki çürük gemisinin gelerek, akan kanlara mukâbil maksadı te'mîn etdirmiyor."[362]

Daha da acı olanı; hudut boyunda top ve makinalı tüfeklerle donatılmış olan Rus müfrezeleri ile çarpışırken, hiç olmazsa birkaç makinalı tüfek de bize gönderin diye yazamadan, ellerindeki 1.500 tüfeğin cephanesi tükendiği için sopa konumuna düşmesiydi. Askerin çoğunun elinde faal tüfek kalmadığını belirtip bol miktarda cephane ve bombanın çok acele gönderilmesini, ayrıca donanmanın gönderilerek Batum'da bulunan savaş gemilerinin tahrip edilmesini istemekte ve bu gemiler olmasa; sahilden ilerleyen kuvvetlerimizin civar köylerden katılacak halkla birlikte Batum'u elde tüfek kuşatabileceğini söylemekteydi.

Raporun son satırlarında yer alan *"Vaziyetimiz hakkında ufak bir ma'lûmâta mâlik olsam hiç olmazsa ona göre bir hatt-ı hareket ittihaz ederim. Telgrafhânede emr-i devletlerine sabırsızlıkla intizâr ettiğimi arz eder beyanlarla insanların hayatlarıyla uğraşıyorum efendim"* ifadesi ise daha savaşın ilk günlerinde cephenin durumunu ortaya koyması bakımdan önem arz etmekteydi.

Teşkilât-ı Mahsusa mensupları bölgede faaliyetlerini sürdürürken; her türlü isteklerinin karşılanması için gerekli salahiyetlerle donanmış olduklarını düşünüyorlardı. Nitekim; başlangıçta istedikleri birkaç subay emirlerine verilmiş, hapishanelerden istedikleri mahkûmlar serbest bırakılmıştı. Bu moralle Rusya'nın üzerine yürümüşlerdi. Bunlara paralel olarak Rus sahillerine çıkartma yapılacağı veya Batum üzerine yürünmesi istendiği zaman, Karadeniz'de faaliyet gösteren Osmanlı Donanması tarafından destekleneceklerine dair güvenleri tamdı. Hatta Batum'da üslenen iki Rus gambotu tarafından sahildeki müfrezelerimiz ateş altına alındığı zaman, en az bir-iki gemimizin benzer şekilde kendilerini desteklemesi gerektiğini de dile getirmişlerdi. Taleplerinin reddedilmesi ve Rus donanmasının tüm Karadeniz sahillerini tehdit etmesi, halledemeyecekleri bir sorunla karşı karşıya olduklarını göstermekteydi.

[362] BOA, DH, ŞFR, 448/35. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 140, 337, 641-003.

Rus donanmasının, Trabzon'dan batıya doğru şehirleri bombardıman ettiği İstanbul'da duyulduktan sonra, Yavuz ve Midilli Boğaz'dan çıkmış ve 18 Kasım sabahı Sivastopol'ün güneyinde Balıklava bölgesinde seyrederken, aniden sislerin içinden çıkan Rus donanması ile karşı karşıya kalmışlardı. İki taraf; yakın bir muharebeye tutuşmuşlar, Rus filosundaki beş gemi ateşini Yavuz'un üzerine topladığı için Yavuz yara almış ve Rus gemileri sisin içinde kaybolup gitmişlerdi.[363]

On dakika süren bu çatışmadan sonra; Rus donanmasının ana kuvvetleri Sivastopol'a dönerken, Batum filosuna mensup gemiler, aynı sabah saat 8.00'de Hopa önlerine gelip kasabayı,[364] Esenkıyı ve Kopmuşburnu yolunu bombardıman etmişti.[365] Karadeniz'e çıkan donanmadan Midilli Boğaz'a döndü. Yavuz, Peyk-i Şevket muhribiyle 20 Kasım'a kadar Karadeniz'de dolaşırken, Hamidiye de Trabzon bombardımanına karşılık olarak 20 Kasım'da Taupse'yi bombaladı.[366]

Süleyman Askerî Bey, Yusuf Rıza Bey'i Rusya içlerinde ihtilal çıkartmak ve Rus ordusunun ikmal yollarına sabotaj yapmak üzere oraya göndermişti. Harp başlayınca; her şey düşüncede ya da kâğıt üzerinde olduğu gibi değil, bölgedeki gerçeklere göre gelişiyor, farklı cereyan ediyordu. Trabzon ve Erzurum heyet-i idaresi verilen talimatların aksine; gayr-i nizamî harp yapması düşünülen gönüllülerle, nizamî kıtalar gibi harbe başlamıştı. Amaç, ayaklanmak için Türk Ordusu'nun harekete geçmesini bekleyen Acara halkını harekete geçirip Kafkasya'da ihtilal başlatmaktı.

Geçmişteki tecrübelerine göre durumu koordine eden Süleyman Askerî Bey; Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu'nda yalnız İran koluna silahlı çatışmaya girebilme yetkisi vermişti. Fakat bölgenin bağlı olduğu kolordu, İran Misyonu'na silah ve cephane yönünden gereken desteği veremediği için, geri çekilmek durumunda kalmışlardı. Teşkilât-ı Mahsusa'nın elinde bu tür bir harekâtı desteklemek için yeterli donanım, silah ve cephane yoktu. Bölgeye Hristiyan Gürcülerden bir misyon gönderen Almanların da böyle bir imkânı olmadığı anlaşılmıştı.[367] Bu nedenle Süleyman Askerî Bey, cephedeki tüm gönüllü kuvvetlerin gecikmeden ordunun hizmetine verilmesi emrini göndermişti.[368]

---

[363] Besbelli, *age*, s. 816.
[364] Besbelli, *age*, s. 87.
[365] ATASE, BDH, 140, 337, 641-007-01.
[366] Çakmak(1936), *age*, s. 296.
[367] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-11.
[368] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-024-01.

İstanbul'dan gelen emirde; cephedeki bütün gönüllü kıtaların ordunun emrine verilmesinin kararlaştırıldığını, Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin görevinin sadece Kafkasya'da ihtilali organize edip, başlatmak olduğu belirtilerek, bu işle meşgul olmaları istenmekteydi.[369] Bu telgraf, cephenin bu tarafında yaşanan koordinasyon bozukluğu ve kargaşanın İstanbul'da da olduğunu göstermektedir. Savaş başladıktan 15 gün sonra Rus hududundan içeri girerek, Batum üzerine yürüyen Yusuf Rıza Bey'den, bütün gönüllüleri ordunun emrine vermesi ve Sohum sahillerine çıkartma yapmak için Yakup Cemil komutasında İstanbul'da hazırlanan özel birliğe katılmak üzere seçme bir birlik oluşturması isteniyordu. III. Ordu'nun bu coğrafyada hudut taburları ve jandarma dışında herhangi bir subayı ya da birliği yoktu.

Yusuf Rıza Bey, bir yandan cephedeki durumla ilgilenirken, diğer yandan da kendisinden istenenleri organize etti. Yusuf Rıza Bey'den tam olarak istenen; Sohum, Kutayis, Tiflis, Ekaterinador, Teymurhan, Şura ve Bakü havalisini bilenler ve seçme askerler dahil olmak üzere yüz kişilik bir kuvvet oluşturması ve Cuma günü Trabzon'dan yola çıkabilecek şekilde hazır edilmesi idi. Daha evvel, Sohum taraflarında görevlendirilmek üzere Yusuf Rıza Bey'e gönderilmiş olan Koç Bey ve arkadaşları veya Süvari Yüzbaşı Kâmil Bey ve Hristiyan Gürcülerden 3-4 kişi, bu yüz kişilik kuvvete dahil edilecekti.[370]

Ertesi gün gelen telgrafta ise; Poti ile Sohum arasındaki âhaliyi iyi tanır ve orada kaçakçılık etmiş birkaç kişiyle, Kutayis, Tiflis, Dağıstan ve Yekaterinador havâlîsini iyi bilen ve iş yapmaya elverişli kişiler isteniyordu. *"Ayrıca Hristiyan Gürcülerden iki üç kişi lâzımdır. Kafkas dâhilini tanır ve çeteciliğe muktedir efrâddan a'zamî yüz kişiyi nihâyet bir hafta sonra Trabzon'da bulundurup bulunduramayacağınızı şimdi bildiriniz ki buradaki kuvvetimizi ona göre tertîp edelim"* dendikten sonra, bu müfrezenin Trabzon'a gelecek 400 Rus tüfeği ile silahlandırılması istenmektedir.[371]

Yusuf Rıza Bey, 19 Kasım'da İstanbul'a gönderdiği telgrafta; emrin ilgili kişilere gönderildiğini, fakat muhtelif mahallerde olan arkadaşlara istenilen zamanda ulaşmanın mümkün olmadığını, yine de yetiştirmeye çalışacağını bildirerek, çalışmalara başladı ve daha sonra 22 Kasım'da istenilen kuvvetin

[369] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-024. Bu konuda farklı yorum yapanlar; mektup yazma, adam veya haber gönderme veya bir iki köprü havaya uçurma ile ihtilal çıkabileceğini zannederek yorum yapmakta ve yorumlarına bağlı suçlamalarda bulunmaktadır.

[370] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-024.

[371] BOA, DH, ŞFR, 47/96-1.

hazırlanacağını bildirdi.[372] Özel birlik, Perşembe günü 3. Ordu'dan Trabzon'a gelecek olan Rus tüfekleri ile donatılmak üzere hazırdı. 100 tüfek Trabzon'daki özel birliğe, 300 tüfek de İstanbul'dan gelecek vapurda bulunan kişilere dağıtılacaktı. Fakat tüfekler Trabzon'a gelmemişti.

Karadeniz'de güvenli nakliyat yapılamadığı için Yusuf Rıza Bey'in istekleri karşılanamıyordu. Daha sonra bu sorun, sahilleri ve denizi çok iyi bilen Karadenizli denizcilerin küçük nakliye teknelerinin devreye sokulması ile aşılmaya çalışılacaktı.[373]

Dahiliye Nezâreti adına Emniyet Umum Müdürü İsmail Canpolat Bey, 19 Kasım'da Yusuf Rıza Bey'e gönderdiği telgrafta III. Ordu Kumandanlığı'na haber verip, Ordu Kumandanının talimatları doğrultusunda hareket etmesi ve her türlü ihtiyaçlarının da ordudan karşılamasını istemişti. Bu hususta gereken yerlere de yazı yazıldığını bildirmişti.[374]

Fakat aynı günlerde Başkumandanlık Karargâhı, Batum'un alınmasına öncelik veriyordu. Enver Paşa, bu maksatla I. Ordu'dan alınan bir piyade tümeninin Batum'a çıkartılması için, 18 Kasım 1914'te gereken emirleri vermişti.[375] Yakup Cemil komutasında Sohum sahillerine çıkmak için hazırlanan müfreze ve Yusuf Rıza Bey'den istenen 100 kişilik özel kuvvet talebi de genel karargâhta Batum'un ele geçirilmesi için düşünülen harekât ile ilgiliydi.

Yusuf Rıza Bey, 23 Kasım'da gönderdiği raporda elinde ancak dört subayın bulunduğunu, elde ettikleri geniş bölgeyi idare edebilmek için en az on beş subayla elli küçük subay ve yirmi kadar da sivil memura ihtiyacı olduğunu bildirmektedir.[376] Kıtalar kalabalık olduğu için subaylar tarafından kontrol edilemiyor, bu nedenle yağmacılık olayları oluyordu. Kıtaları küçük gruplara ayırmak için elde küçük subay yoktu. III. Ordu da istenilen subay ihtiyacını karşılayamıyordu.[377]

---

[372] BOA, DH , ŞFR, 448/98.

[373] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-35 Yazışmalardan bu sandalların hareketlerinin sahildeki iskeleler vasıtası ile izlendiği anlaşılmaktadır.

[374] ATASE, BDH, 140, 337, 641-006.

[375] Bâkî, *age*, s. 297.

[376] BOA, DH, ŞFR, 450/1.

[377] Dr. Bahattin Şakir Bey de 26 Kasım tarihinde İstanbul'a gönderdiği şifrede *"Trabzon fa'âliyetsiz, mühim muvaffakiyetler istihsâli içün ordudan bir mikdar zâbit talep etti. Buradan tedâriki imkân yokdur. Oradan sür'at-i irsâli"* diye yazarak bu isteklerin karşılanamıyacağını belirtmektedir. Bkz. BOA, DH, ŞFR, 450/65.

Bir yandan Yusuf Rıza Bey'in elindeki kuvvetler için silah ve cephane isteği,[378] diğer yandan Türk kuvvetlerine katılan Murgul-Borçka köylülerinin silah isteği ve bu istekleri karşılama imkânı olmayan Harbiye Nezâreti. Sinirlerin oldukça gergin olduğu bu günlerde Teşkilât-ı Mahsusa merkezi de karışıktı. Basra Valiliği görevi ile Irak'a gitmek üzere olan Süleyman Askerî Bey, her gün isteklerini tekrarlayan Yusuf Rıza Bey'e sert bir dille cevap vermişti.

Bunu takip eden gün gelen telgrafta daha yumuşak bir ifade ve farklı bir imza vardı. *"Muvaffâkiyetinizin her zaman takdîrhânıyız ve hürmetlerle selamlarız"* diye başlayan telgrafta; Süleyman Askerî Bey'in Basra'ya memur edildiği, Kafkasya sahillerine çıkmak için Yakup Cemil komutasında hazırlanan kuvvetin bir haftaya kadar Trabzon'a gelmek üzere İstanbul'dan yola çıkacağı ve istenilen subay ve küçük subayların tedarik edilebilecek kadarının hazırlanıp gönderileceği bildirilmekte, hazırlıkların sürdürülmesi ve bilgi verilmesini istemektedir.

Bu telgrafta yer alan ifadelerin daha da ilginç olanı *"Zât-ı âlînize gelince, yine eski şevk ve harâretle vazîfeye devam etmeniz matlûb ve mütemennâdır. Kemal Bey ve sâir sizin harekâtınıza ve ma'iyyetinize müdâhale ve muhâbere etmeyecektir"*[379] ifadesidir ki bu ifadede, Yusuf Rıza Bey'in misyonunda yaşanan ve büyük sorunlara yol açan uyumsuzluğun kaynağı olarak Kara Kemal Bey'in adının geçmesidir.

Yusuf Rıza Bey'e bağlı Sahil Cephesi'nde de durum karışıktı.[380] Sınırı geçerek Rus kuvvetlerine taarruzun başladığı günlerde hudut taburları, Seyyar Jandarma kuvvetleri ve Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri arasında büyük bir koordinasyonsuzluk vardı. Taarruza kalkan kuvvetlerin koordinasyonundaki karmaşa, işgalden kurtulan bölge halkına da sirayet etmişti. Murgul halkı, Ruslardan geri alınan Murgul çarşısını aralarında taksim edemedikleri için *"Ne sana, ne bana"* diyerek ateşe vermişlerdi.

Teşkilât-ı Mahsusa grubuyla birlikte hareket eden kâtib-i mes'ullerden Ethem Bey, Rıza Bey tarafından Murgul'a kaymakam olarak atanmıştı. Elde edilen mevzîî başarı bölgede moralleri oldukça yükseltmiş, Rus kuvvetlerinin bozularak çekildiği haberi Acara ahalisi tarafından büyük bir heyecanla karşı-

[378] Bu konu, hem III. Ordu, hem de Kafkas Cephesi'nde harekât yürüten Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerin müşterek sorunu idi.

[379] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-028.

[380] Küre (Kura) ve Murgul'a olan taarruzu yöneten Binbaşı Hafız Süleyman Bey, cephedeki kargaşayı ve gerçek durumu *"Öyle bir teşkilât ki sanki bir köy düğünü / Güleceğim geliyor düşündükçe o günü"* diye çok güzel bir şekilde özetler. Arif Cemil de bu cephede yaşanan kargaşadan bahsederek gerçek durumu kavrayabilmemiz için bolca örnek verir. Bkz. Arif Cemil, *age*, s. 117.

lanmıştı. Murgul ve çevresindeki tüm gençlerin de katıldığı Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri Borçka üzerine yürüdü.

Rus kuvvetleri sahil ve Borçka kısmında dağılmış ve geri çekilmiş, fakat Subaşı köyünün ve Cankurtaran Geçidi'nin olduğu bölgede ilerlemeye başlamıştı. Bu direnişi kırmak için taze kuvvetlere ihtiyaç vardı.[381] Bu sırada Trabzon'dan motorlarla yola çıkan Nâ'il Bey ve beraberinde gönüllüler ile hapishaneden serbest bırakılan mahkûmlardan oluşan 700 kişilik grup, gündüz vakti Rize-Arhavi arasında seyahat ederken, sahilden Rus donanmasının bölgede faaliyet halinde olduğu konusunda ikaz edilmiş ve sahile çıkarak beklemeye başlamıştı. Arhavi'de Yusuf Rıza Bey ile telefon irtibatı kuran Nâ'il Bey durumunu ona bildirmişti.

Sıkışık olan cephede bu kuvvete acil ihtiyacı olduğunu söyleyen Yusuf Rıza Bey, Nâ'il Bey'den hemen motorlara binip yola çıkmasını istemişti. Fakat Nâ'il Bey tehlikeden söz ederek buna yanaşmadı. Bunun üzerine Yusuf Rıza Bey âmir tavrıyla konuşarak Nâ'il Bey'den hava kararınca hareket etmesini istemişti. Gece yarısı Arhavi'ye ulaşan motorlar, Yusuf Rıza Bey'i kumsalda kendilerini beklerken buldular.[382]

Nâ'il Bey, Yusuf Rıza Bey'in başka bir göreve atandığını bildiği için, yerine kendinin atanacağını zannederek, kendini sahil cephesinin kumandanı olarak görüyordu. Tavrındaki değişikliği fark eden Yusuf Rıza Bey, Nâ'il Bey'in verdiği bilgileri dinledi. Bu kuvvetin, Borçka üzerine yürüyecek olan kuvvetlerimize yardım etmek üzere, bir an önce Murgul'a sevk edilmesi gerekiyordu ama Nâ'il Bey'in oldu bittisini kabullenmiş görünerek gelen kuvvetleri Kâmil Bey'e yardım için yola çıkarttı. Fiilen elinde bulundurduğu ve o güne kadar atama yapılmayan Batı Kafkasya Cephesi Kumandanlığı meselesini çözüme kavuşturmak için, ileri harekât yürütülürken yanına aldığı bir kâtib-i mes'ulle birlikte hemen Arhavi'den ayrılarak Trabzon'a gitmeye karar verdi.

Yusuf Rıza Bey, Rize'ye ulaştıktan sonra İstanbul ile irtibata geçerek Artvin-Batum arasındaki cephenin kumandanlığına tayin edildiğine dair resmî emir yazdırmıştı. Sonra da Trabzon'a geçerek cephede iken ihtiyaç duyduğu doktor ve tıbbî malzemeleri temin için uğraştı. Bu sırada Tıbbiye Mektebi'nin son iki sınıfından 40 öğrenci seçilerek Kafkas Cephesi'nin sağlık işlerinde kullanılmak üzere Trabzon'a sevk edilmişti.

---

[381] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s. 140.

[382] Arif Cemil, *age*, s. 113, 114 ve 115.

Yusuf Rıza Bey, İstanbul'la yazışarak, ameliyat yapabilecek bir operatör de istemişti. Bu iş için Fransa'da tahsil görmüş Dr. Binbaşı Tevfik Bey tayin edildi. Bundan sonra cephenin teçhizat ve iaşesinin temini ve cepheye sevki için organizasyon yapmış, Trabzon eşrafından Kır-zâde Mustafa Ruhi Bey'i (Acenta Mustafa) sevk memuru tayin ettikten sonra tekrar cepheye hareket etmişti.[383]

Yusuf Rıza Bey, 23 Kasım'da Trabzon Valisi aracılığı ve şifresi ile İstanbul'a ilettiği mesajında, bölgesindeki durumu ve ellerinde yalnız 4 subay bulunduğunu açıklamakta ve eldeki kuvveti, verilen görevleri yerine getirmesi için yönetmek maksadıyla 15 subay, 50 astsubay ve 20 kadar sivil memura ihtiyaçları olduğunu yazmaktadır.[384]

25 Kasım'da Çoruh'u geçip Borçka'ya giren Kâmil Bey'in komuta ettiği kuvvetler, sevk ve idarede yaşanan karmaşaya rağmen bölge halkından büyük destek görmüşler ve bölge gençlerinin tamamı, dağıtılan silahlarla Türk kuvvetlerinin yanında savaşmışlardı. Rus kuvvetleri biraz direndikten sonra, Borçka-Batum şose yolundan Batum istikametine çekildiler. Nâ'il Bey komutasındaki yeni kuvvetler cepheye ulaştıktan sonra Muratlı[385] üzerine taarruz başlamıştı.

Türk kuvvetleri Muratlı'da halkın büyük coşkusu ile karşılanmışlardı. Muratlı halkının, Camili[386] bölgesinden gelebilecek Rus kuvvetlerinin, Borçka'dan ilerleyen kuvvetlerimizin arkasına inebileceği ikazı üzerine, geceyi Muratlı'da geçiren Binbaşı Hafız Süleyman Bey, kuvvetlerinin bir kısmını alarak Camili bölgesine geçti. Burada da büyük bir coşku ile karşılanan kuvvetlerimiz Camili beyinin yardımı ve koordinasyonunda; Türk kuvvetlerine katılan yöre halkı ile birlikte bölgedeki bütün geçit ve yolları kontrol altına aldılar.[387]

Bölgede fiilî olarak kumandayı eline almış olan Nâ'il Bey, elde edilen başarıları Trabzon Valiliği vasıtasıyla İstanbul'a şöyle bildirmişti: Merkezimiz

---

[383] Arif Cemil, *age*, s. 117-119. Kırzâde Mustafa Bey, savaş sonrası Mütareke döneminde İstanbul'da Ermeni Techiri nedeniyle Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmış, ayrıca İngilizler tarafından Malta'ya sürülmüş, daha sonra da serbest bırakılmıştır.

[384] BOA, DH, ŞFR, 450/11

[385] Eski adı Maradit olan yer, bugün Borçka'ya bağlı ve Çoruh Nehri'nin batı yakasındaki Muratlı Nahiyesi olmakla birlikte, o gün "Maradit'e girildi" denirken kast edilen yer, bugün Türkiye-Gürcistan hududunu teşkil eden Çoruh Nehri'nin doğu yakasında kalan yerleşim birimidir. O zaman burada bir kasaba mevcuttu.

[386] Eski adı Macahel olan, Borçka'ya bağlı Camili Nahiyesi bölgesi. Macahel bölgesinin coğrafî yapısı için bkz. Celal Şahin, *Her Yönü İle Artvin-Macahelliler Rehberi*, İstanbul, 2000.

[387] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s. 141.

Borçka mevkiidir. Sâhamız günden güne genişlemektedir. Maradit[388] içindeki Keda'yı[389] müfrezelerimiz işgal ederek Acara suyunu Makhunceti Köprüsü'nden[390] geçerek Batum'un Keda'ya[391] olan geçit mahallerini tutmak sûretiyle taht-ı emniyete almıştır. Maçahil'in ve Hertvisi'nin[392] karşısındaki Kıbe Dağı'ndaki Rus istihkâmına bugün taarruz ederek toplarıyla elde edebilir isek de, şimdilik teşkîlâtımız tamam olmadığından birkaç gün sonraya ertelenmiştir. Kıbe Dağı'ndaki istihkâmın sağ tarafı müfrezelerimiz tarafından çevrilmiş ve arkası kesilmiştir. Eğer silah ve cephâne bakımından yardım görürsek Çürüksu'dan geçen Ardahan ve Batum demiryolunu tahrîb ederek, Batum'u kuşatabiliriz. Çünkü müfrezelerimiz Çürüksu'ya çok yakındır. Bölgedeki taraftarlarımız on bin silahşörden ibârettir. Fakat silah gönderilmez ise bunlardan bir yarar sağlanamayacaktır.[393]

Hudut boyunda çatışmalar devam ediyordu. Yusuf Rıza Bey, 27/28 Kasım gecesi gönderdiği raporunda; her ne olursa olsun iki ya da üç gün zarfında geçitler top ve makinalı tüfeklerle teçhiz edilmiş nizamî kıtalar tarafından tutulmadığı takdirde mevcut kuvvetlerle, alınan bölgeleri elde tutmanın mümkün olamayacağını bildiriyordu.[394]

Bu sırada Harbiye Nezâreti'nde karargâhta bulunan Kâzım Karabekir, Trabzon Valisi'ne gönderdiği ve çok gizli tutulmasını istediği telgrafta on beş güne kadar Yusuf Rıza Bey müfrezesine birkaç topla birlikte takviye edilmiş birkaç taburluk bir kuvvetin gönderileceğini bildirmekteydi.[395] Bu çok önemli bilgi Rıza Bey'i umutlandırdığı gibi, Batum'u nasıl alacağı konusunda planlar yapmasına da vesile olmuştu.

Borçka bölgesindeki Türk kuvvetleri de Muratlı üzerinden geçerek Milisi'yi ve Keda'yı aldılar. Acara Suyu boyundaki Mahocet Köprüsü ve geçitleri tutuldu ve Keda emniyete alındı. Acara Suyu geçilerek Macahelispiri karşısındaki Kıbe Dağı'nda mevzilenmiş Rus kuvvetleri kuşatıldı.[396]

---

[388] Muratlı.
[389] Camili'nin kuzeyine düşen Acaristan'da Kedkeda köyü.
[390] Bugün sınırlarımızın dışındaki Acara Çayı üzerindeki Makhunceti Köprüsü.
[391] Acaristan'da, Acara Çayı üzerinde Keda Nahiyesi.
[392] Hertvisi, Acara Çayı'nın Çoruh'a kavuştuğu bölgede, çayın solunda yer alan bir köy.
[393] BOA, DH, ŞFR, 451/100. ATASE, BDH, 140, 337, 641-019.
[394] ATASE, BDH, 249,505, 1036-037
[395] ATASE, BDH, 140, 337, 641-018
[396] Sadık Sarısaman, agm, s. 511.

Camili'nin kuzeyinde Acaristan'a bağlı Khertvisi ve Milisi köylerinin karşısına düşen Kibe (Kiblista/Kybe) Tepesi'ndeki Rus istihkâmlarına taarruza hazırlanmak için durulmuştu. Çünkü buradaki istihkâmlarda Rus topları vardı. Fakat sağ koldan ilerleyen kuvvetlerimiz dağın arka ile irtibatını kesmişti. Ruslar Kibe Tepesi'nde sıkışan kuvvetlerine yardım için birkaç teşebbüste bulunmuşlarsa da süvari bölüğü ile piyadelerin tamamına 500 kadar zayiat verdirilmişti. Bu çatışmalarda bizim üç şehit ve dört yaralımız vardı.[397] Nâ'il Bey 2 Aralık'ta Keda'dan gönderdiği ikinci raporunda da Kibe Dağı'ndaki istihkâmlarda bulunan Rusları kuşatan kuvvetlerimizin Çürüksu'ya ulaştığını, bölge halkının Ruslara karşı Türk kuvvetlerinin yanında yer aldığını yinelemişti.

Yusuf Rıza Bey de, 4 Aralık'ta gönderdiği raporunda, Çoruh Vadisi'nde harekete geçen kuvvetlerimizin, Ardanuç'un bazı köylerini aldıktan sonra Ardahan istikametinde ilerlediğini, o bölgede de Müslüman ahalinin Türk kuvvetlerine katıldığını, fakat silah olmadığı için onlara vaat edilen üç bin muaddel tüfeğe ilave olarak yukarı kol için iki bin ilave tüfek gönderilirse Oltu'nun düşebileceğini, Kars'ın kuşatılabileceğini ve hatta Batum'un düşürülebileceğini yazmaktaydı.[398] Bunun üzerine 4 ve 5 Aralık'ta Trabzon'dan 70 kayıkla müfrezenin ihtiyacı olan yiyecek ve giyecekler gönderilmişti.[399]

6 Aralık'ta Karadeniz'e çıkan Osmanlı Donanması'nın desteğinde, asker ve malzemelerle yüklü bir nakliye filosu da Trabzon'a gönderildi, 7 Aralık'ta denizden Hopa açıklarına gelen bir Rus muhribi Esenkıyı mevkiini bombalamaya başladı. Aynı gün 3 muhrip de Hopa önlerine gelmiş, Hopa ve civarını bombalanmıştı.[400] Trabzon istikametinden gelen 4 Rus torpidosuyla Batum Limanı'ndan gelen dört bacalı Kagul Kruvazörü Arhavi-Hopa arasındaki Çamlık (Peronit) köyünü, Hopa'yı, Kopmuş'u, Kemalpaşa'yı, Sarp'ı ve Gönye kasabasını topa tutmuş, bu yerleşimlere 200 kadar mermi atmıştı.[401] Batum'un doğusunda Gönye sahillerine çıkan yeni Rus kuvvetleri de, sahile yanaşıp mevzilerimizi ateş altına alan Rus torpidolarının ateş desteği ile kıyıdan ilerlemeye çalışıyordu.

Bu harekâta bağlı olarak Yukarı Acara ile Aşağı Acara arasındaki Kibe Dağı'nda mahsur kalan kuvvetlerini kurtarmak amacıyla da taarruz başlatmışlardı. Bu arada önemli zayiatlar vermelerine rağmen, her gün yeni takviye alan

[397] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-033.
[398] ATASE, BDH, 140, 337, 641-020.
[399] ATASE, BDH, 140, 337, 641-018-01.
[400] Besbelli, *age*, s. 87.
[401] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-033.

Ruslar, Muratlı bölgesine yönelik ve gittikçe şiddetlenen taarruzlar yapmaya başladılar. Saatlerce süren top ateşi ve makineli tüfeklerle desteklenen piyadelerin saldırıları, düzenli bir savunma hattı oluşturmamıza imkân tanımıyordu.

Binbaşı Hafız Süleyman Bey anılarında, Camili'de iken Acara halkının da kendine müracaat ederek, Ruslara karşı Türk kuvvetleri ile birlikte savaşmak ve Batum'u ele geçirmek için silah ve cephane istediklerini yazmaktadır.[402] Bunlara istedikleri silahların on beş yirmi güne kadar geleceğini ve şimdilik Rusları kuşkulandırmadan beklemeleri gerektiğini söyledikten sonra, on bin silahın cephanesi ile birlikte gönderilmesi için Muratlı'ya gidip kumandanlığa telgraf çekmek istemişti.

Borçka'daki karargâhta karşısına, Yusuf Rıza Bey yerine Nâ'il Bey çıkmıştı. Durumu etraflıca anlattıktan sonra Nâ'il Bey, görev yerinden ayrılıp Borçka'ya gelmesini ister. Borçka'ya ulaştığında ise Nâ'il Bey tarafından daha evvel bir onbaşının organize ettiği Hopa-Borçka arasında silah ve cephane sevkiyatı işi ile görevlendirildiğini öğrendi.

Süleyman Bey'in manzum hatıralarında *"Başıbozuk"*, olarak nitelediği Nâ'il Bey ve çevresi için *"Meğer bunların fikri bir parsa toplamakmış / Hem de hiç zahmetsiz hep hazıra konmakmış"* dizeleri[403] ile açıkladığı bu tutum, Nâ'il Bey'in cephede karışıklıklara neden olan diğer faaliyetlerine işaret eden Arif Cemil tarafından da doğrulanmaktadır.[404]

Borçka alındıktan sonra Nâ'il Bey, diğer kâtib-i mes'ul (Hamal) Ferit Bey'i Borçka'ya kaymakam atamıştı. Karargâhını Borçka'ya taşımaya karar veren Yusuf Rıza Bey bu atamayı yolda iken duymuştu. Yanında kalan diğer kâtib-i mes'ul ve Fındıklı eşrafından Hacişahin-zâde Besim Efendi ile Arhavi'den ayrılmış, aynı günün akşamı Hopa'ya varmıştı. Trabzon Valisi, Rus donanmasının zaman zaman Trabzon önlerine döktüğü mayınları, denizden toplattırmış ve bir kısmını kayıklarla İstanbul'a göndermişti. Bunlarla Boğaz'ın savunması için yeni bir hat oluşturulmuştu.[405]

Batum'da bulunan iki bacalı eski bir Rus gambotu, her gün gelip Hopa'yı topa tutuyordu. Bu konuda tedbir olarak Hopa açıklarına mayın dökülmesi düşünülmüş ve Trabzon açıklarından toplanan Rus mayınları, kayıklarla Hopa'ya sevk edilmişti. Yusuf Rıza Bey'in Hopa'ya vardığı gün, bu mayınlar Hopa açıklarında denize dökülmüştü. Halk toplanmış, Hopa'yı topa tutan gambotun

[402] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s.142.
[403] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s. 144.
[404] Arif Cemil, *age*, s. 129-130,
[405] Besbelli, *age*, s. 85.

gelerek, mayın tarlasına düşmesini bekliyordu. Fakat Ruslar iyi döşenemeyen mayınları fark etmiş ve daha sonra bunları denizden toplamıştı.[406]

Yusuf Rıza Bey, Hopa'dan Murgul'a doğru yola çıkarken, Borçka'da Nâ'il Bey ile olan tartışmadan sonra Teşkilât-ı Mahsusa'dan ayrılıp, orduya katılmak üzere Trabzon'a dönmekte olan Binbaşı Hafız Süleyman Bey ile karşılaştı. Süleyman Bey cephedeki durumu ve kendi durumunu Yusuf Rıza Bey'e anlattı.[407] Yusuf Rıza Bey, onu izinli saydığını ve dinlenince tekrar cepheye dönmesini istedikten sonra, arkasından da Trabzon Valisine yazarak Binbaşı Süleyman Bey'in tekrar cepheye dönmesinin temin edilmesini bildirdi.

Murgul'a ulaşan Yusuf Rıza Bey, kaymakamdan bilgi alır ve geceyi Murgul'da geçirdi. Ertesi gün Borçka'ya vardığında, bütün karargâhın Muratlı'ya indiğini görür ve Çoruh üzerinden kayıkla Muratlı'ya iner. Halk Yusuf Rıza Bey'i büyük bir coşku ile karşılayıp ağırlar. O gece ve ertesi gün Muratlı'da kalan Yusuf Rıza Bey, Nâ'il Bey'e Kafkas Cephesi'nin sahil kısmına kendisinin kumandan tayin edildiğini anlatır. Yenibahçeli Nâ'il Bey ve Mamovi-zâde Ramiz Bey yardımcısı olarak görev yapacaklardır. Yine eskisi gibi çalışacaklardır, yalnız bu defa Yusuf Rıza Bey'in elinde Lazistan havalisindeki kuvvetlerin kumandanlığına atandığına dair yazılı emir vardır.[408] Sonra tüm karargâhını ve Nâ'il Bey'i de alarak Borçka'ya döner.

Nâ'il Bey'le Borçka'ya dönen Yusuf Rıza Bey, Borçka'yı karargâh haline getirmek için çalışmaları başlatmıştı. Murgul'da ele geçen malzemelerden yararlanılarak, Borçka'nın, Murgul ve Muratlı ile telefon bağlantısı sağlandı ve Borçka'da bir hastane kuruldu. İstanbul'dan gönderilen Doktor Tevfik Bey geldiği zaman bu hastanenin başına geçti.

Rize'de iken, İstanbul'a başvurarak bir alay piyade, bir topçu bölüğü ve birkaç makineli tüfek gönderilmesini ve donanmanın da denizden destek vermesi halinde Batum'u kolaylıkla alabileceğini ve Kafkas ihtilalini başlatabileceğini bildiren Yusuf Rıza Bey, daha önce gönderileceği vaat edilen subay ve astsubayların Yakup Cemil'in geleceği vapurla gönderilmesini, çünkü elindeki 5 subay ile 3.000'den fazla gönüllüyü idare etmeye çalıştığını, bu kuvvetin

---

[406] Arif Cemil, *age*, s. 122-124.

[407] Binbaşı Hafız Süleyman Bey'in manzum hatıralarında anlattığı bu karşılaşmayı Arif Cemil de kaydeder ve *"Binbaşı Hafız Süleyman Efendi isminde bir zat cephedeki karışıklığın Nâ'il Bey'in hatalarından ileri geldiğini anlatmakla bitiremiyordu."* diye yazar. Bkz. Arif Cemil, *age*, s. 129.

[408] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-033. 7-8 Aralık 1914 tarihli bu belgede Yusuf Rıza Bey'den *"Lazistan Havâlisi Kumandanı Rıza Bey"* diye bahsedilmektedir.

yağmacılık yapmaması için tanzim edilmeye ihtiyacı olduğunu belirten bir yazı daha gönderdi.[409] Onun böyle bir harekât için düzenli birlikler istemesi, emrindeki gönüllülerden oluşan kuvvetlerle bu işin yapılamayacağını fark etmesinden kaynaklanıyordu. Zaten, gördüğü ya da karşılaştığı her eksikliği kabul edip çözüm aradığı gibi, her konuda fikrini muhatabına açık açık beyan etmiş, aldığı emri uygulamak konusunda hiçbir sızlanma belirtisi göstermemişti.

Yusuf Rıza Bey, Erzurum'a gitmek üzere Hamidiye zırhlısı ile Trabzon'a gelmiş bulunan Genelkurmay Başkanlığı Harekât Dairesi 2. Başkanı olan Hafız İsmail Hakkı Bey ile bir görüşme yapıp, gelişmeler ve muhtemel Sarıkamış Harekâtı hakkında bilgi sahibi olmuştu. Bu görüşmeden sonra 26 Kasım 1914 tarihinde Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey vasıtasıyla, İstanbul'a şu bilgileri göndermişti:

"Dün İsmail Hakkı Bey'le (Hafız Hakkı Paşa) görüştüm. İki sûretle hareket edilmesini münâkaşa ettik. Birisi cihet-i askeriyenin fikridir ki o da Artvin'den Ardanuç üzerine yürüyerek Oltu'daki Rus kuvvetini muhâsara (...) sukût ettirme. Bendenizin fikri ise Batum'u sukût ettirerek umûmiyetle Kafkasya ihtilâlini te'mîn ile bütün [Rus] ordusunu perîşân etmektir. Birinci şık için bir alay piyâde bir bölük cebel topu, birkaç da mitralyoz sevk edecekler. (Bu kuvveti) Hopa'dan (sahile) çıkarmak Artvin tarîkiyle Ardanuç üzerine bizimle (Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ile) beraber yürümektir. İkinci şık için eğer bu kuvvetin (...) bendenize tevdî' ederlerse ve donanma da arz edeceğim zamanlarda Batum'u bombardıman yaparsa, ben avn-i Hak'la Batum'u işgâl ederim. Enver Paşa ile bu şıklar görüşülerek bendenize emir veriniz ki hangi hatt-ı hareketi ta'kîb edeceksem ana göre tertîbât alayım. Bugün avdet edeceğimden şimdi emrinize muntazırım."[410]

Yusuf Rıza Bey ikinci şık olarak belirttiği, İstanbul'dan geleceği bilinen takviyeli alay ve Yakup Cemil alayı ile birlikte Batum üzerine yürüyerek, denizden donanmanın da vereceği destekle Batum'u alma planı için izin beklerken; donanmanın ve nakliye gemilerinin yetersizliği nedeniyle bölgeye gelmesi planlanan kuvvetlerin ancak bir kısmı denizden bölgeye sevk edilebilecekti. Ayrıca bölgeyi elinde tutan kuvvetlerin gönüllü çetelerden oluşması ve aralarındaki subay sayısının azlığı, koordineli bir şekilde ilerlemeye imkân vermediği gibi, Borçka'nın alınmasından sonra bölgedeki gençlerin de katılması ile sayıları oldukça artan gönüllülerin koordinasyonu daha da güçleşmişti. Gönderileceği

[409] BOA, DH, ŞFR, 450/131
[410] BOA, DH, ŞFR, 450/131

söylenen subay ve astsubaylar ise birkaç kişi hariç hiçbir zaman gönderilemeyecekti.

Fakat birkaç gün içinde İstanbul'da Karargâh-ı Umumî'de hakim olan görüş değişmiş, Batum'un elde edilmesinden vaz geçilmişti. Sohum bölgesine yapılacak çıkartma da bundan dolayı iptal edilmişti. Gelen kuvvetler, Sarıkamış kuşatma harekâtına katkıda bulunmak için Ardahan üzerine yürüyecekti.

Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri arasında silah ve cephane kıtlığı kendini hissettirmeye başlamıştı. Eski oldukları için tüfeklerin çoğunun namlusu aşınmış, iğnesi kırılmıştı. Yusuf Rıza Bey bu tüfeklerin yerine yenilerinin gönderilmesini, bu mümkün değilse tamir için usta ve cephane gönderilmesini istiyor, nizamî birliklerin gelmemesi halinde ortaya çıkabilecek bir yenilgide, Türk kuvvetleri ile birlikte hareket ettikleri için işgalden kurtulmuş bölgelerin halkının Ruslar tarafından katliama tabi tutulacağı konusundaki endişelerini bildiriyordu. Osmanlı Donanması'nın zaman zaman Batum bölgesindeki Rus mevzilerini bombalaması, Rusların maneviyatını bozacağı gibi, Müslüman halkın da moralini yükseltecekti.

Yusuf Rıza Bey, daha önce bölgede kurduğu teşkilât vasıtasıyla Rusya içlerine adam göndermiş, bağlantı kurmuş ve bölge halkının durumu hakkında yeterli bilgiye sahip olmuştu. Öngörülerinin çoğu doğru çıkmış, 15 Kasım'da 1.600 Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüsü ile girdikleri Murgul, Borçka, Muratlı, Camili ve Acara bölgesi halkından katılanlarla birlikte sayıları 7.000'e ulaşmıştı.[411]

Murgul, Borçka, Muratlı ve Camili halkının hemen Türk kuvvetlerine katılması, Yusuf Rıza Bey'in bu konuda yanılmadığını göstermekteydi. Acara ahalisi, Türk subaylarının bölgeyi geri almak için geldiğini öğrenince ayağa kalkmış, gelen subaylara, eğer kendilerine silah dağıtılırsa, Batum üzerine yürüyeceklerini bildirmişti. Batum'un Türk kuvvetleri tarafından alınması halinde Gürcistan'da ve Kafkasya'da Rus işgaline karşı ayaklanmak için bekleyen halka, isyanı başlatmak için çok önemli bir işaret olacaktı.

Yusuf Rıza Bey, Kâmil Bey'i küçük bir kuvvetle Çürüksu (Kobuleti) bölgesine yollamıştı. Genç ama kır saçlı olan, cesareti ve olgunluğu nedeniyle hem Yusuf Rıza Bey hem de askerleri tarafından çok sevilen Kâmil Bey (Fotoğraf: 28), 1877-78 Osmanlı Rus savaşında, Batum bölgesini Ruslara teslim etmeyen bölge halkının bey ve kahramanlarından olan Çürüksulu Ali Paşa'nın oğluydu. Kardeşleri Ziya Bey (Fotoğraf: 29)[412] ve Fuat Bey

[411] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s.142. Nâ'il Bey 3 Aralık tarihli raporunda bu sayıyı 10.000 olarak vermektedir. Bkz. BOA, DH, ŞFR, 451/100.

[412] Mehmet Ziya Çürüksulu (1884-1953), Millî Mücadele'de Ordu ve Perşembe bölgesinde hiz-

(Fotoğraf: 30)[413] de aynı cephedeydi. Ziya Bey; Balkan savaşında gönüllü olarak savaşmıştı. Savaşın başladığı günlerinde, Ordu ve Samsun bölgesinde yerleşmiş olan Batum muhacirlerinden topladığı,[414] alaydan az, taburdan çok bir kuvvetle[415] cepheye gelen Ziya Bey, bu kuvvetlerle Borçka bölgesinden Acaristan'a girerek çatışmalara katılmıştı.[416]

Küçük kardeşi Ali Fuat Bey ise Almanya'daki motor tahsilini yarıda bırakıp, Ziya Bey'den birkaç gün sonra, bir grup gönüllü ile cepheye gelmişti. Milis Mülazım rütbesi ile başladığı görevinde gösterdiği kahramanlıklar nedeni ile 4.01.1915 tarihinde yüzbaşı rütbesini elde etti.[417]

Çürüksu taraflarında faaliyet göstermek için, Borçka'dan küçük bir ekiple yola çıkan Kâmil Bey, yolda hem düşmanla çarpışmış, hem de kendisine katılanlarla Çürüksu'ya ulaşmış, 5-10 kişiyle çıktığı bu yolda kendisine katılanlarla sayısı 1.000'i bulmuştu.[418] Otuz beş yıldır esaret altında olan bölge halkı, kahramanlarını efsaneleştirmişti. Kâmil Bey'in kimliğini öğrenince hemen ona tabi oldular.

Sahilden ilerleyen müfreze, Gönye'den Batum'a doğru gelirken, Kâmil Bey'in Acara bölgesinden oluşturduğu müfreze[419] de Çürüksu'yu (Kobuleti) alarak Batum'u doğudan kuşatmıştı. Batum'u savunmak için yapılmış tabyalarda ağır toplar olduğu için, yeni kuvvet gelmeden, hafif silahlarla donatılmış müfrezelerle Batum'u almak imkânsızdır. Nitekim Rus donanmasının bölgede faaliyeti de yoğundu. Kâmil Bey, Rusların Batum'u takviye etmesini engelleye-

---

metlerde bulunmuş, Ordu Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti başkanlığını yapmıştır. 1950'li yıllarda Perşembe Belediye Başkanlığı yapmıştır. Mezarı Perşembe'de Merkez Ağuşlu Camii yanındadır. Bkz. Özel, agm, s. 120, 126-129.

[413] Ali Fuat Çürüksulu, Çürüksulu Ali Paşa'nın küçük oğludur. 1893 yılında Perşembe'de doğmuştur. Bkz. Özel, agm, s. 120-121,127. Perşembe Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Başkanlığını ve fahrî olarak Perşembe Belediye Başkanlığı yapmıştır. 1970 yılında vefat etmiştir. Mezarı Perşembe'de Merkez Ağuşlu Camii yanındadır.

[414] Sıtkı Çebi, *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, Yay, Haz. Meral Aktaş, Ordu, 2000, s. 213-214.

[415] Arif Cemil, *age*, s. 197.

[416] Ziya Bey sahil cephesindeki savaşlarda birçok kahramanlık göstermiştir. Birkaç ay sonra kurulacak olan Teşkilât-ı Mahsusa Alayına bağlı müstakil Ziya Bey Taburu'nun başında Sahil Cephesi'nde iki yıl savaştıktan sonra Mayıs 1916'da Akçaabat'ta Ruslara esir düşmüş, Batum'da kendisini tanıyan Acaralılar tarafından kurtarılıp geri dönmüştü.

[417] Özel, agm, s. 123.

[418] Bölgede görevlendirilen kişilerin, bölgede etkin olan ailelerden seçilmesi bir tesadüf değildir.

[419] Arif Cemil, *age*, s. 84, 105,121, 128 vd.

cek sabotajlara girişirken, donanmanın desteğinde Batum'un üzerine yürüneceği günü beklemeye başladı.

Yusuf Rıza Bey, zafer haberlerini İstanbul'a iletirken, silah ve asker desteğinin yanı sıra, Batum üzerine yapılacak harekâtta donanmanın desteğinin de gerekli olduğunu İstanbul'a bir raporla iletmişti. Bölgede nizamî birlikler bulunsa ya da gönüllüler top ve makinalı tüfeklerle silahlanmış olsa, gerçekten Batum'u alabilecek durumdaydılar. Çünkü bu gelenlerin ailelerinin bir parçası Batum bölgesinde yaşıyordu ve bölgenin tüm halkı Türk kuvvetleri ile beraber hareket ediyordu. Ruslar çok sıkışık durumda kaldıkları için son çare olarak bahriye askerlerini de karaya çıkartmış ve Batum'u kuşatan gönüllülerin üzerine göndermişti.[420]

Rusya, işgali altındaki topraklarda yaşayan ahaliyi, en ufak kıpırdanmada çok şiddetli bir şekilde cezalandırdığı için bu bölgede yaşayan halk, Rusların yenilememesi durumunda başına gelecekleri çok iyi biliyordu. Batum ele geçirilseydi isyan yayılıp büyüyecekti. Geçen zaman içinde Rusların Batum'a kuvvet yığdığı görüldüğü gibi, geri gelecek olan Rusların katliam yapacağı da ortadaydı. Gelinen noktada işgal altındaki topraklarda başlangıçta oluşturulan hava dağılmaya başlamıştı.

Cephenin durumunu iyi bilen Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Rıza Bey'in, topladığı gönüllülerin savaşmasını ve işgal altındaki topraklarda yaşayan Müslüman ahalinin Rus yönetimine karşı isyanının devamını sağlayabilmek için; *"meğer ise depo taburlarından ikisinin dahi mahzâ askerin iştirâkini ahâlîye irâ'e için Rızâ Bey'in ma'iyetine verilmesi de muvâfık görülmekde olduğu"*nu belirtmektedir.

Aynı gece devam eden haberleşmede gelen cevapları harfiyen Yusuf Rıza Bey'e yazdığını belirttikten sonra; Yusuf Rıza Bey'in Borçka'da bulunduğunu, birçok müfreze kumandanının şehadetine rağmen, bir buçuk aydır her gün savaşarak Rusların üstün kuvvetle karadan ve denizden yaptığı saldırıları durdurmaya çalıştığını, fakat askerinin çok yorgun bir durumda olduğunu bildirmektedir. Kuvvetlerinin biraz geri çekilmesinin birçok Müslüman köyün hicret etmesine neden olduğunu, bu durumun da Rıza Bey'i zor durumda bıraktığını, kuvvetlerinin 2-3 tabur nizamî askerle ve birkaç topla takviye edilmesinin zarurî olduğunu yazmaktadır.

Durumu bu ifadelerle ve çok açık bir şekilde bildirdikten sonra çözüm için de öneriler sıralamaktadır: *"Böyle bir kuvvet verilirse efrâdın şevk ve gayreti tezâyüd edecek ve mel'ûn Moskof askeri tekrar tenkîl olunacaktır. Bir de Rızâ Bey silaha da fev-*

[420] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-053-01.

kalâde muhtaç olmakla hiç olmazsa evvelce buradan i'âde ettiğimiz iki bin adet büyük çaplı mavzerleri yine bize ihsan buyurmanızı niyâz eylerim."[421]

Aralık ayının ilk gününde Nâ'il Bey; Borçka'dan gönderdiği bir raporda, Batum'dan bir Müslümanın haber göndererek, Rusların Batum'daki kumandanlarını değiştirdiğini, yeni kumandanın Ardahan'dan alacağı on binden fazla askerle Batum'daki askerlerini takviye ederek karşı taarruza geçeceğini bildirdiğini belirtmişti. Eğer ricat durumunda kalırsak bu durumun Müslüman ahali üzerinde yıkımının çok büyük olacağını, bunun önüne geçebilmek için donanmamızın sık sık Batum civarında görünerek ara sıra sesini çıkarması gerektiğini, donanmamızı karşısında gören kumandanın taarruza geçemeyeceği gibi Batum'a topladığı kuvvetin de âtıl kalacağını yazmaktadır.[422]

Türk kuvvetlerinin Batum yakınlarına gelmesi Rusları telaşlandırmıştı. Batum'u zayıf kuvvetlerle tuttukları anlaşılmıştı. Aralık ayının ilk haftasından itibaren Batum'a takviyeler sevk ederlerken, Batum Müstahkem Mevkii ve Havalisi Kumandanı olan General Yelshin'i görevden alıp yerine Doğu Anadolu'da başarıları ile dikkati çeken ve daha muktedir bir kumandan olan General Lyakhov'u atadılar.[423] Kafkasya'ya gelen II. Türkistan Kolordusu'na bağlı 19. Türkistan Avcı Alayı'nı sahil bölgesini takviye için bölgeye sevk ettiler. Sahil müfrezelerini yeniden düzenlerken sahilden ilerleyecek kuvvetlerini denizden bombardımanla desteklemek için limandaki torpidoları Batum kumandanlığının emrine verdiler. Geçen zaman Rusların takviye almasına ve yeni imkânları devreye sokmasına fırsat tanıyordu. Batum'da erzak sıkıntısı başlamıştı.[424] Askerî sahada başarısızlık ve yiyecek sıkıntısı Batum'da halkın moralini bozmuştu. Bu durum Rusları derhal tedbir almaya sevk etti. Lyakhov ilk iş olarak aksayan iaşe işini düzene sokarak halkın güvenini kazandı. Daha önce bir çıkartma harekâtına karşı sahil güvenliği için ayrılmış olan 3. Koban Plaston Livası'nın 15, 17. ve 18. taburlarını bu görevden çekerek, Batum Kalesi'nin savunması için görevlendirdi. Yavuz'un harekâtına karşı Batum'u savunmak için, bulunan toplara 25 cm'lik iki top daha ilave edilerek şehrin savunması güçlendirildi.

Lyakhov, şehirde durumu kontrol altına aldıktan sonra, Batum Limanı'nda bulunan Rus torpidobotlarını her gün Hopa sahillerine göndererek sahildeki kuvvetlerimizi denizden ateş altına almaya başlamıştı.

---

[421] BOA, DH, ŞFR, 455/103.

[422] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-031. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 140, 337, 641-019. ve BOA, DH, ŞFR, 451/100.

[423] Allen- Muratof, *age*, s. 231

[424] Malofski, *age*, s. 72.

2 Aralık günü bir Rus torpidosu Esenkıyı mevkiine gelmiş, buradan Türk mevzilerinin üzerine 100 kadar mermi atarken,[425] 7 Aralık'ta bir Rus muhribi, Esenkıyı'daki kuvvetlerimizi, 3 muhrip de Hopa civarını bombaladı.[426]

Rus donanmasına mensup 4 gemi, Karadeniz'in güney sahillerine inmiş ve Trabzon istikametinden gelerek Batum'a ilerleyen torpidobotlarla 7 Aralık'ta birleşmiş ve Çamlık (Peronit), Hopa, Kopmuş ve Ruslardan geri alınan Kemalpaşa, Sarp ve Gönye kasabalarına 200'den fazla top mermisi atmıştı.

9 Aralık'ta Yakup Cemil Müfrezesi Trabzon'a, Stange Bey komutasındaki 8. Alay Rize'ye ulaşmıştı. Yeni Türk birliklerinin Trabzon'a çıkartıldığını öğrenen Ruslar, dört bir yandan kuşatılmış olan Batum üzerine bir Türk saldırısı bekledikleri için cephenin bu bölümüne önemli kuvvetler yığmaya başladılar. Yusuf Rıza Bey her gün karşısında yeni birliklerin toplanmakta olduğunu haber alarak, bir yandan âcilen bölgesinin nizamî kuvvetlerle takviyesini isterken, diğer yandan gönüllülerden oluşan kendi kuvvetlerinin sevk ve idaresinde karşılaştıkları güçlükleri aşmak için daha önce III. Ordu'dan istediği subay, küçük subay, malzeme ve taze kuvvet isteklerini yineliyordu.[427] Ruslar bölgeye sevk ettikleri yeni kuvvetlerle Yusuf Rıza Bey kuvvetlerinin tuttuğu mevzilere yüklenmeye başlamışlardı.

12 Aralık 1914 tarihinde gönderilen telgrafta İstanbul'da ikinci bir takviye kuvveti hazırlandığı bilgisi verilmişti. Telgrafta Yusuf Rıza Bey'den teşkilâta mensup kuvvetlerin bulunduğu bölgeler ve bu bölgelerin kimler tarafından yönetildiğinin bildirilmesi de istenmişti. Muhtelif sınıflardan subaylar ve askerler gönderileceği bildirildiği gibi, haberleşme için eleman gönderileceğini, haberleşme vasıtalarından neler istediğini, sıhhiye ekibi gönderileceği, sıhhî edevattan neler istediğini bildirmesi isteniyordu.[428]

Yusuf Rıza Bey'e gönderilen telgraf hediye paketi gibiydi. Her maddesi ayrı bir değerlendirme konusu olan telgrafın 4. maddesinde özetle; *"birbirini takip eden başarılarınız tebrik edilmeye layıktır. Vaziyetiniz hakkında daha geniş bir şekilde bilgi sahibi olmak, noksanlarınızı karşılayabilmek ve icap eden tedbirleri alabilmek için her günkü harekât ve uygulamalarınızın günlük olarak bildirilmesi"* istenmekteydi.[429]

---

[425] Besbelli, *age*, s. 87.

[426] Besbelli, *age*, s. 87.

[427] Dr. Bahattin Şakir Bey, 26 Kasım tarihinde Köprüköy'den Talat Bey'e gönderdiği raporda Trabzon tarafından Yusuf Rıza Bey'in ordudan istediği subayların karşılanma imkânı olmadığını bildirmektedir. BOA, DH, ŞFR, 450/65.

[428] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-034.

[429] *"4- Muvaffakiyet-i mütevâliyeniz şâyân-ı tebrîkdir. Vaziyeti daha güzel ihâta edebilmek ve ikmâl-i nevâkıs için îcâb eden teşebbüsâta tevessül edilmek üzere her günki harekât ve icra'âtınızı muntazaman yevmiyen*

Bu ifadeler Rıza Bey'i umutlandırmış olmalı ki 14 Aralık tarihinde gönderdiği tafsilatlı raporunun başında bölgede olgunlaştırdıkları isyan ortamını özetlerken, işgal edilen bölge ahalisi destek veriyorsa da, kendileriyle birlikte nizamî asker görmedikleri için müstereddit olduklarını bildirir. *"Eğer buradan geçecek olan ve topları bulunan nizamî kuvvetleri de bizimle beraber görürlerse kâmilen bize iltihak ederler"* şeklinde ifadeler kullanmakta ve nizamî kuvvetlerin hiç olmazsa şimdilik kendilerine verilmesini istemektedir. Yusuf Rıza Bey, raporunda; Batum zapt edilmediği takdirde Borçka'dan yukarıya gönderilen kuvvetin hiçbir iş göremeyeceğine de vurgu yaparak, bölgede tutunabilmek için Stange Bey'in kumanda ettiği nizamî kuvvetlere de ihtiyaç olduğunu bildirdi.[430]

Yusuf Rıza Bey, İstanbul'dan gelen ve başarılarını övüp ihtiyaçlarını soran telgrafla umutlanmış olacak ki raporunda mevcut durumu tüm açıklığı ile dile getirmişti. Raporun bu bölümünü bu konuda yazılabileceklerin tamamını içerdiği için buraya aynen alıyorum:

"Madde 3: Kafkasya ihtilâlinin kanal başı Batum'dur. Batum'un zabtı sâir günü bize Tiflis'e kadar Gürcistan tamâmıyla iltihak edeceğine kanâ'at-ı tâmmemiz vardır.

Madde 4: (Batum'u elde) edilmez bir mevki' zannetmeyiniz. Emin olunur ki siz bizden isteyiniz, bu kuvveti veriniz, biraz da silah lütfediniz, inâyet-i Hak'la hem Batum'u teslîm alır hem de Kars'ın tamâmıyla arkasını çevririz.

Madde 5: Her halde bu gibi tarafınızdan da Enver Paşa'ya mürâca'atla yukarı gidecek kuvvetin bize iltihâk emrini istihsâl etmeniz sûret-i mahsûsada ricâ olunur.

Madde 6: Üç bini mütecâviz kuvveti bendeniz Nâ'il ve Ramiz beyler bir hey'et-i idâre tarzında sevk ve idâre etmekteyiz. İşe yarar üç zâbitimiz var. Bunlardan Kâmil Bey, Acar cihetine me'mûrdur. Orada taht-ı idâresindeki çete kuvvetiyle hem düşmanla

---

bildiriniz. Halil." Bu telgrafı Süleyman Askerî Bey'in Bağdat Valisi olarak bölgeye gitmek için ayrılmasından sonra 28 Kasım-16 Aralık tarihleri arasında İstanbul Merkez Kumandanlığı görevinin yanı sıra Teşkilât-ı Mahsusa'ya bakan Enver Paşa'nın amcası Binbaşı Halil (Kut) Bey göndermişti.

[430] BOA, DH, ŞFR, 453/90. *"Yakup Cemil Bey iki gün sonra ancak gelebilir. Bize başlarında fedâkar zâbitleri bulunmak şartıyla ne kadar kuvvet gönderecek iseniz (başarı) o nispette artar. Fakat bu gün her şeyden ziyâde lazım olan bir kuvvet varsa o da hiç olmazsa bir alay nizâmiye ve iki batarya cebel topudur. Bu kıt'aât-ı nizâmiye bizim ile beraber gönderilir ise işgâl etdiğimiz yerlerin ahâlîsi hemen kâmilen denecek derecede bize iltihak eder. Vâkı'â bu ahâlî az çok yardım ediyorsa da arada sırada hükûmet askeri görmediklerinden müstereddid bulunuyorlar. Ve bunların arâzîyi güzel bilmeleri bize her yerin kuvvetlerinden daha ziyâde fâide te'mîn eder." "Enver Paşa Hazretleri nizâmiye taburuyla iki cebel topçu bölüğü(nü) Artvin koluna veriyor. Batum zabt edilmedikçe yukarı sevk olunan bu kuvvet hiçbir iş göremez. Zira hafezanallah bizim ufak mağlûbiyetimiz yukarıya gidecek kıta'âtın hemen hatt-ı ric'atini keser. Bunun içün bu kuvveti şimdilik bize vermesini kendisinden istirhâm ettik. Kısa zamanda Batum mes'elesi muvaffakiyetle netîcelenir."*

çarpışıyor ve hem (Rus idaresi altında olan) ahâlîye silah tevzî' ederek milis teşkilâtını ikmâl ediyor. Bugün milis teşkilâtı o mıntıkada bini tecâvüz etmiştir. Bu kol Çürüksu ile iltihak ederek Batum'un Kütayis hattını kat' etmeye me'mûrdur.

Madde 7: Dîğer bir kol Batum'un muhâsarasını ikmâl etmek üzere Çoruh nehrinin sağ cihetinde Maçahalispiri'ne[431] *kadar ilerilyerek îcâb eden geçit ve sırtları tutmuşlar ki bu kuvvet tamâmıyla düşmanın merkez kuvvetine karşıdır.*

Madde 8: Dîğer bir kuvvetimiz de Çoruh'un sol sâhilinde Maradit (Muratlı) Makruyal'a (Kermalpaşa) kadar icâp eden noktaları tutarak, diğer kuvvetlerin hatt-ı ric'atini muhâfaza etmekte, düşmanı bu cihetten çevirmek içün pek çok uğraşıyoruz. Bu kuvvete mukâbil teşkilâtı, Ermeni ve Rumlardan mürekkeb çetelerle bunlara zahîr olmak üzere epeyce mühim piyâde ve topçusu, mitralyozu vardır. Bizi hatırladığınıza son derecede sevindirdiniz. Emriniz vechile her gün vaziyetimizi memnûnen arz ediyoruz. Mademki yenilmekten kurtulduk, babamıza mürâca'attan her bir dakîka geri durmayız.

Madde 10: Allah vâli beyimizden râzı olsun, bugüne kadar kimsenin hatırlamadığı biz bîçâreleri geceli gündüzlü düşünerek her türlü mu'âvenet ve muzâhereti gördük. Kendisine olan minnetdarlığımızın (...) yokdur.

Madde 11: Muaddel Martinlerin ekserîsinin yatakları bozuktur. Mümkün olsa da Mavzer verseniz ve yâhûd cephânesi tükendiğinden tebdîline mecbûr bulunduğumuz seksen sekiz (1888) modeli Alman tüfenklerini cephânesiyle bir an evvel celb ettirmeniz müsterhamdır."[432]

Rapordaki inanç, şuur ve moral değeri yüksek ifadeler ve 11. maddede yer alan; elimizde sadece tüfek var, bunlardan Muaddel Martiniler bozuk, 26 yıllık, tek ateş edebilen Alman tüfeklerinin de cephanesi yoktur, mümkünse mükerrer ateşli Mavzer tüfekleri ya da cephanesi olmayan tüfeklere cephane gönderin yalvarması, aslında yaşananları ortaya koymaktadır. Fakat devletin modern ya da çalışır tüfek gönderme imkânı olmadığından, bu talepler hiçbir zaman karşılanamaz.

Etrafının kuşatıldığını gören Rusların Batum'daki kumandanı, istihkâmlara yerleştirilen uzun menzilli topların bazılarını kara hedeflerine doğru çevirmiş ve bunların koruması altında Batum'dan seçme bir kuvveti, deniz yolu ile gönderip Gönye'ye çıkartmıştı. İstihkâmlardan atılan topların koruması altında Gönye'de karaya çıkan Rus askerleri, köylülerin evlerini ateşe verdik-

[431] Machaklispiri: Bu gün, Muratlı-Camili bölgesinde sınırlarımızın dışında kalan Camili (Akrias) Deresi'nin Çoruh'a döküldüğü yerin kuzeyinde Türk ve Acara haritalarında Machaklispiri ya da Macahelis olarak yazılan yerin adı, Macahel İspiri kelimelerinin bozulmuş şeklidir.

[432] BOA, DH, ŞFR, 453/90.

ten sonra, geldikleri yoldan geri gitmişlerdi.[433] Ruslar çekilip gittikten sonra Batum istihkâmından top ateşi birkaç saat devam etmişti. Fakat takip eden günlerde Türk kuvvetleri gelip Gönye'ye yerleşmiş ve Çoruh'un batı kıyısına kadar olan arazide kontrolü eline geçirmişti.

Batum'un kara istihkâmlarından yaklaşan kuvvetlerimize açılan topçu ateşi, takip eden günlerde de devam etti. Etrafa ateş saçan Batum'u seyreden subaylarımız buradaki savunma sisteminin aşılabilmesi için lazım gelenleri hesapladığı gibi, açılan ateşe rağmen şehre yaklaşılabilecek yolları da keşfetmişlerdi. 8 Aralık'ta Ruslar deniz yolu ile Gönye'ye ikinci bir çıkartma yaptı. Fakat bu defa Gönye'de bulunan kuvvetlerimizin ateşi ile karşılaşmış ve müsademe birkaç saat devam etmişti. Aynı gün Ruslar Batum'u kuşatan tüm kuvvetlerimize yüklenmiş, çatışmalar gün boyu devam etmişti. Rıza Bey'in gönderdiği rapora göre, çatışmalarda üç yüze yakın telefat veren Ruslar, Acara sırtlarında Kabristavi'de Kibe Tepesi'nde muhasara altındaki kuvvetlerini kurtaramadığı gibi, Gönye'den de çekilip gitmek zorunda kalmışlardı.[434]

14 Aralık'ta Ruslar, top ve makinalı tüfek desteğinde bahriyeli askerleri de kullandığı yeni bir karşı taarruz başlatmış, akşama kadar süren çatışmalarda 1 şehit 5 yaralı veren kuvvetlerimiz düşmanı püskürtmüştü.[435] Çatışmalar devam ediyor, Batum'a yeni gelen kuvvetlerini hemen cepheye süren Ruslar, özellikle Çoruh Vadisi'nin ağzındaki kuvvetlerimizi buradan sökmek için ardı ardına taarruz ediyorlardı. Takip eden günkü çatışmalarda üç şehit ve dokuz yaralı vermemize rağmen, beş saat süren çatışma neticesinde Ruslar birçok ölü ve on üç silahı mevzilerde bırakıp kaçmaya mecbur edilmişti.[436]

2.3.3. Teşkilât-ı Mahsusa Gönüllülerinin Artvin Üzerine Harekâtı

Seferberlik döneminden itibaren sahilde faaliyet gösteren Yusuf Rıza Bey, daha önce *"Artvin'e kadar olan bölge benim, oradan yukarısı senin"* diye bilgi verdiği Dr. Bahattin Şakir Bey ile seyrek irtibat kuruyor, daha çok İstanbul ile doğrudan görüşüyor ve teşkilâtını tamamlamaya çalışıyordu.

Erzurum'a ulaştıktan sonra hududa yakın bölgelerde dolaşan[437] Dr. Bahattin Şakir Bey, gönüllü milislerini Erzurum'dan, hudut bölgesi halkından

[433] ATASE, BDH, 140, 337,641-022.
[434] ATASE, BDH, 140, 337,641-028.
[435] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-053-01.
[436] ATASE, BDH, 140, 337, 641-031.
[437] İstanbul'dan telgrafla Dr. Bahattin Şakir Bey'in nerede olduğu sorulduğunda, 22 Eylül 1914

ve Doğu Anadolu'da bazı Kürt aşiretlerinden toplamıştı. Savaşın başladığı günlerde, sürekli hareket halinde idi. III. Ordu karargâhı Erzurum'dan ayrılıp Köprüköy ve Hasankale'ye gittiğinde oralara uğruyor, kontrol ediyordu. Bu günlerde Erzurum'daki işleri daha çok Vali Tahsin Bey yürütüyor, Bahattin Şakir Bey veya yardımcısı Filibeli Hilmi Bey gerekli hallerde Erzurum'a gidip dönüyordu.[438]

Dr. Bahattin Şakir Bey, bir yandan da Van bölgesinde faaliyet gösteren ve bazı sorunlarla karşılaşan grubun işlerini çözmeye uğraşıyordu. Van'dan gelen haberlere göre, grubun içinde ve yerel kumandanlarla grup arasında bazı anlaşmazlıklar çıkmış, ayrıca bölgeden umulan kuvvetlerin toplanmasında aksaklıklar olmuştu.

Bahattin Şakir Bey'in *"Van fırka-i askeriyesi kumandanı miskince hareket etmese idi mühim muvaffakiyet istihsâli mümkün idi"*[439] diye özetlediği sorunların çözümü için Eylül ayında kendisi bizzat Talat Bey'in emri ile ve Talat Bey'in gönderdiği kişiye özel talimatları muhataplarına iletmek üzere Van'a gitmiş, dönmüştü. Van Valisi Tahsin Bey, daha önce Balkanlar'dan tanıdığı ve Van'a Jandarma Kumandanı olarak tayinini çıkarttığı Enver Paşa'nın amcası Binbaşı Halil (Kut) Bey ve Hakkari Mutasarrıfı Cevdet Bey ile koordineli bir şekilde bölgede Rusların kışkırttığı Kürt aşiret liderlerinin yarattığı güvenlik sorunlarının üstesinden gelmiş, seferberlik nedeni ile Van'da toplanan redif askerlerini "köylerde üretim durdu, bunları beslemek için zahiremiz yoktur" diyerek terhis ettirmiş, Ömer Naci Bey'in oluşturduğu müfrezeleri giydirip donatmış ve savaş başladığı güne kadar Van'da kalmıştı.[440]

Van'dan İran üzerine yürütülecek harekâtın başlangıcında problemlerin çözümü, Van Fırka-i Askeriyesi Kâzım'a (Orbay) tevdi edilmişti. Ayrıca, Beyazıt bölgesinde faaliyet gösteren Filibeli Hilmi Bey de bir müddet Van bölgesinde uğraşmıştı. Savaşın başlaması ile Tutak'a gelmiş ve Karakilise'deki (Ağrı) kuvvetlerinin başına geçmişti. Galatalı Halil Bey de Yusufeli bölgesindeki örgütün

---

tarihinde gönderilen cevabî telgrafta; *"Doktor Bahattin Şakir Bey Namervan (Narman) ve Kötek taraflarına seyahat etmekte olduğu ve üç gün sonra tekrar Erzurum'a avdet eyleyeceği maruzdur (bildirilir). Erzurum Vali vekili Cemal"* denmektedir. Bkz. ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-015.

[438] BOA, DH, ŞFR, 447/96. *"Karargâhla Hasankale'deyim. Buradan idare ediyorum. Vali bey merâkizce olan husûsâtı icrâ ediyor. Lüzûm gördükçe Erzurum'a gidüp geliyorum. Elhamdülillâh ordumuzun vaziyeti iyidir."*

[439] BOA, DH, ŞFR, 447/96. *"Van fırka-i askeriyesi kumandanı miskince hareket etmese idi mühim muvaffakiyet istihsâli mümkün idi. Ajansın Kağızman'dan bahsi burada nâhoş te'sîr yapıyor."*

[440] Tahsin Bey'in Van'daki çalışmaları için bkz. Mahir Aydın'ın "Savaşın Bitirdiği Doğu Açılımı: Tahsin (Uzer) Bey'in Van Valiliği (1913/1914)" adlı makalesi.

başında kuvvet toplamak ve güç şartlarda aksayan nakliyeyi düzenlemeye çalışmakla meşguldü.[441]

Dr. Bahattin Şakir Bey, bu günlerde daha çok teşkilât için lazım olan para ve silahlar konusunda uğraşıyordu.[442] Yusuf Rıza Bey gibi o da yeterli silah ve cephane gönderilmemesinden şikâyetçi idi. Savaşın başladığı günlerde Rus donanmasına kesin üstünlük sağlanamadığı için Kafkas Cephesi'nin ikmali, donanmanın Karadeniz'e çıkıp nakliye konvoylarına güvenlik sağlamasından sonra yapılabiliyordu. Bu mümkün olup da ara ara Trabzon'a gönderilebilen silahlar, kısa sürede Yusuf Rıza Bey'e ulaşırken, Erzurum ve Van'a ulaşmaları zaman alıyordu. Nakliyelerinin valilik kanalı ile yapılması ve her valinin vilayet sınırlarına kadar nakliyattan sorumlu olması zamanın uzamasına neden oluyordu.

Savaş başladığı zaman, Rusların kuvvetlerini Oltu-Kağızman arasına yığdığı anlaşılınca bu bölgedeki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin sağ ve sol kanada kaydırılması uygun görülmüştü. Hudut bölgesini dolaşarak kuvvetlerini yeni duruma göre tanzim eden Dr. Bahattin Şakir Bey bu arada III. Ordu hakkında İstanbul'a önemli tespitler iletiyordu.

En önemlisi de kış şartlarında askerin çıplak olduğu,[443] eğer hemen harekete geçilmezse askerin çoğunun hastalıktan kırılacağı gibi yaşanarak görülmüş eksikliklerdi. Ordu'nun Azap muharebelerinde; tam da Ruslar çekilmeye başladıkları sırada, Rusları takip edeceği yerde, çatışmayı kesip çekilmesinin, kumandanların savaş anındaki gelişmeleri iyi izleyememesinin ötesinde, cephanenin yetersizliğinden kaynaklandığını anlayınca; süratle Erzurum'a gitmiş, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ve kumandanı Kadir Bey ile temasa geçip Trabzon'da Ayvasıl ve Maçka'da depolarda olan cephanenin âcilen sevk edilmesini temin etmişti.

---

[441] BOA, DH, ŞFR, 447/121.

[442] Bahattin Şakir Bey, 11 Ekim 1914 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği ve onun vasıtasıyla Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umumîsinde Atıf Bey'e iletilmesini istediği telgrafında; *"Şimdiye kadar Merkez-i Umûmiye ve Talat Bey'e defe'ât ile mürâca'at ederek para istedik, hiçbirisine cevap almadık. Üfürükle teşkilât yürüyemez"* diye yazdıktan sonra Filibeli Hilmi Bey'i Beyazıt'a göndermek için yine borç para aldığını yazıyor ve daha ağır bir ifadeyle *"Mevki'imizi tenzîl eden bu mürâca'atlardan bizi kurtarmağı düşünmek bilmem size vazîfe değil midir?"* diye soruyordu.

[443] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-007. Dr. Bahattin Şakir Bey, askerin giydirilmesi için Trabzon'dan bile yardım istiyor. Nâ'il Bey'in Trabzon'dan İstanbul'a yazdığına göre: *"Erzurum ve havâlîsinde bulunan ordumuz askerinin çıplak olduğu Bahaddin Şakir Bey kardaşımın iş'ârâtıyla anlaşılmakda ise de buraca silah altına alınan askerin bir dereceye kadar işfasını temin edebilecek akmişe ve şâyağın bitmesi hasebiyle buradan Erzurum'a mu'âvenet edilebilmesi gayr-ı kâbil-i imkândır."*

Ruslarla çatışmalar başlamadan Erzurum'a çekilip, savunmaya geçilmesini düşünen ordu kumandanının savaş başladıktan ve Rusların Kafkas Cephesi'nde zannedildiği gibi güçlü olmadığı ortaya çıktıktan sonra bile bu düşüncesini tekrar icraya koymasının engellenmesinde İstanbul'u uyararak etkin olmuş, Erzurum'a çekilmenin yaratacağı psikolojinin yapacağı tahribat konusunda Erzurum Valisi vasıtasıyla gönderdiği raporlarla merkezi uyarmıştı.[444]

Dr. Bahattin Şakir Bey'in bu tür faaliyetleri hangi sıfatla yaptığı, o gün olduğu gibi bugün de yeterince anlaşılamamış ve eleştiri konusu olmuştur. Konu; hâlâ etkin olan bir takım ön yargılardan kurtularak değerlendirildiği zaman, gerçeğin hiç olmazsa büyük bir kısmı ortaya çıkartılmış olur.[445] Fakat konumuz gereği, öncelikle savaşa girdiğimiz zaman 5. Hudut bölgesi olarak adlandırılan Çoruh Vadisi'ndeki durumu açıklamaya çalışalım:

Seferberlik öncesi devam eden uygulamaya göre; Hod Hudut Taburu Akdağ'dan Çoruh'un hududu kestiği yere kadar, Melo Taburu ise Çoruh'un hududu kestiği noktadan kuzeyde Marsis kayalarına kadar olan kısmı örtüyordu. İhtiyatta olan Sarıgöl Hudut Taburu'ndan Vecengirt mevkiine (şimdi Yusufeli merkezinin bulunduğu yere) bir irtibat postası, Erkinis (Demirkent) köyü civarına da bir posta bırakıldığı gibi burada her an kullanılmaya hazır 10 kayık bulundurularak Çoruh üzerinden geçit temin edilmekteydi.

---

[444] BOA, DH, ŞFR, 450/62 *"Bizzat açılacakdır. Dâhiliye Nâzırı Talat Beyefendi Hazretleri'ne. Bahaddin Şâkir Bey'in ifâdesidir. Ordunun Erzurum'a doğru beklemesi karârı verildiği zaman gizlice Tahsin Bey'i haberdâr etdim. Bidâyetde böyle bir kararın verilmiş olduğuna zerre kadar şübhe etmemenizi taleb ederim. Mezkûr karar netîcesi ordunun aç kalacağı, askerin firâr edeceği, Erzurumluların bize kurşun atacağı vesâireyi söyleyerek kumandandan yüzbaşıya kadar karargâh hey'eti üzerinde te'sîr icrâ etdim ve topçu cephânesizliği yüzünden verilmiş olan bu müdhiş karardan kumandanlık vekâletinin her halde haberdâr edilmesi husûsunda ihrâz etdim. Ric'at karârı verildikden sonra yapdığım te'sîr üzerine birkaç kerre ictimâ' etdiler, akşam üzerine doğru ric'ati ta'dîl ederek şimdilik şimdiki mevzi'a çekilmekle iktifâ etdiler. Enver Paşa'nın telgrafı ric'at tehlikesini izâle etdiği, düşman tarafından ta'kîb olunmaksızın gâyet âsûde vukû' bulan bu ric'at bile iki top, yetmiş pâreli yüz elli efrâdın düşman eline geçmesi, Van fırkasından üç yüz Ermeni neferinin düşmana firâr ve bi'l-âhere bir alayın siperlerini terk ederek geriye çekilmesi gibi hâlât-ı mü'essefeyi intâc etmiştir."*

[445] Bugün III. Ordu'dan gönderilen raporları inceleyenler, raporlarda III. Ordu Kumandanının ordunun durumunu çok iyimser yansıttığını, bazı gerçekleri ise gizlediğini fark edebilir. Oysa Dr. Bahattin Şakir'in raporlarında gerçek durumu yansıtılmıştı. Tetik'in eserinde Dr. Bahattin Şakir Bey'in kuvvetleri ile birlikte sol kanada kaydırılma işi de tam olarak yansıtılmadığı için, karargâhtan uzaklaştırılma olarak sunulur. Bkz, *age*, s. 317-318. Bu yapılırken de Rusların bir kısım kuvvetlerini sol kanatta tutmasını sağlayacak harekâtları icra için sol kanatta yeterli kuvvet bulunmaması gerçeği hep göz ardı edilir. Dr. Bahattin Şakir sürekli hareket halinde ve kendi görev sahası dışında kalsa bile kendisine yansıtılan sorunları çözme gayretindedir. Bunlardan biri de ordunun ihtiyacı olan cephanenin Trabzon'dan naklinde yaşanan aksaklıkları giderme çabasıdır.

Seferberlik sonrası hazırlık döneminde; 9 Ekim 1914 tarihli emirnameye göre Hod Hudut Taburu merkezinin İşhan'a nakledilerek, Akdağ'ın kuzeyindeki Hovak (Oltu-Alatarla) köyü mıntıkasından, Çoruh'un hududu kestiği noktaya kadar olan kısmı tutması istenmişti. 100 km'ye yakın uzunlukta, engebeli bir arazi ve Çoruh Nehri ve kollarından dolayı da fiilî olarak irtibat sağlanması güç olan bu arazinin savaş zamanında bir Hudut Taburu tarafından tutulması mümkün değildi.

Melo Hudut Taburu ise Çoruh'un sol yanındaki Melo'dan (Artvin-Sarıbudak köyü) batısındaki Duduhe Dağı'na (2.930 m) kadar olan kısmı korumakla görevlendirilmişti. Ayrıca Melo Hudut Taburu, Melo caddesi üzerinde bir kuvvet bulunduracaktı. Bu iki taburun irtibat temin etmesi için de Hod Taburu'ndan Tivasor (Yusufeli-Darıca) köyüne ve Sarıbudak'a zâbit postası konulması emri verilmişti.

12 Ekim 1914 tarihinde Seyyar Jandarma Fırka Kumandanlığı'ndan gelen yeni emirde, Akdağ'dan Çoruh Nehri'ne kadar olan sınırın Hod Hudut Taburu, Çoruh Nehri'nden Marsis Kayalığı'na kadar olan sınırın ise Sarıgöl Hudut Taburu tarafından örtülmesi, Melo Hudut Taburunun ise bu kısmın merkezinde olduğu için ihtiyatta beklemesinin uygun görüldüğü bildirilmişti.[446] Savaşa hazırlık döneminde ise bu mıntıka Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri vasıtasıyla takviye edilmişti.

Yusufeli-Narman bölgesindeki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri, Dr. Bahattin Şakir ile birlikte İstanbul'dan gelen Galatalı Halil Bey ve Erzurum'dan Teşkilât-ı Mahsusa için görevlendirilen Jandarma Yüzbaşı Nusret Bey komutasında hareket ediyordu.

1 Kasım 1914 tarihinde Yusufeli'den Karakilise'ye (Ağrı) kadar tüm bölgede karakollara saldıran Rusları, hudut taburları ve bu taburlarla yardımlaşma içinde olan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri karşılamıştı.[447] Bahattin Şakir Bey de III. Ordu karargâhı ile birlikte Hasankale'de idi.

Ruslar, sahil kısmı olan 6. Hudut Bölgesi'nde ve Çoruh ile Kaçkar Dağları'nın doğu uzantısı olan Marsis Kayalığı arasındaki 5. Hudut Bölgesi'nde harekete geçmediği için bu bölgeler savaşın başlangıç günlerinde sessiz kalmıştı. Ruslar bu mıntıkada bulundurdukları kuvvetlerini Batum sahillerinde, muhtemel bir Türk çıkartmasına karşı tutuyor, Kafkas Cephesi'nden alınıp, Avrupa cephelerine sevk edilen kuvvetlerin yerine Kafkasya'nın yakın bölgelerinden

[446] ATASE, BDH, 2825, 90-001-30.
[447] BOA, DH, ŞFR, 446/84.

ve Türkistan'dan topladığı yeni kuvvetler cepheye ulaşana kadar da bu bölgede etkinlik göstermiyordu.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra Dr. Bahattin Şakir, 30/31 Ekim gecesi Erzurum Valiliği kanalı ile gönderdiği şifreli telgrafla Narman'daki kuvvetlerinin Rusların Eskişehir ve Oltu'daki kuvvetlerinin esas kuvvetleri ile irtibatını kesebilecek boğaz ve geçitleri ele geçirdikten sonra Oltu'daki Rus kuvvetlerine bir gece baskını vermek için izin istemekteydi.[448]

2 Kasım'da Çoruh'un soluna düşen Artvin bölgesi hariç, Doğu Anadolu'da Türk sınırını geçen Ruslar, aynı gün 5. Hudut bölgesine dahil olan Pamuklu Karakolu'na da saldırmıştı. Burada çatışmaların saatlerce devam ettiğini; Hod Hudut Tabur Kumandanı Yüzbaşı Refik Bey ve Beşinci Hudut Mıntıkası Kumandanı Mehmed Sıtkı Bey, 9. Kolordu Kumandanlığına bildirmişti.[449]

III. Ordu karargâhı, Rusların ağırlıklı kuvvetlerinin nerelerde toplandığını ve kuvvetlerin savaşa hazırlık durumunu öğrendikten sonra; bu mıntıkalardan harekete geçilip, bir kısım Rus kuvvetlerinin buralarda meşgul edilmesini ve hiç olmazsa buralardaki ihtiyat kuvvetlerinin çatışmaların olduğu bölgeye gönderilmesinin önüne geçilmesini istemişti.

Dr. Bahattin Şakir Bey, durumu III. Ordu karargâhının bulunduğu Hasankale'den izlerken yanında bulunan Emin Bey Pasinler'de, Filibeli Hilmi Bey sağ kolda olan Tutak'ta, Galatalı Halil Bey de sol kolda olan Yusufeli'nde faaliyet gösteriyordu.[450] Galatalı Halil Bey daha önce burada yaptığı çalışmalarından sonra harekete geçmek için kuvvetlerini organize ediyordu. Bu günlerde Teşkilât-ı Mahsusa'nın gönüllü müfrezelerine katılan subaylardan biri de Tirebolulu Hüseyin Avni Alparslan Bey idi. 8 Kasım 1914'te Teşkilât-ı Mahsusa'nın Tavuskert Taburu Kumandanı olarak göreve başlayan Tirebolulu Alparslan, taburuyla Şenkaya'nın Kömürlü Bucağına bağlı İnceçay (Pancirot) köyü ile Kızılkep bölgesinde görev yapmaya başlamıştı.[451]

Yusuf Rıza Bey, 13 Kasım'da sahilden hududu geçerek Rus karakollarına saldırırken, kendilerine yardım için Çoruh Vadisi'ndeki kuvvetlerimizin Artvin taraflarına doğru hücuma geçmesini istemişti. Ruslar 4. ve 5. Hudut bölgesinde sessiz kalmaktaydılar. Ahmet Fevzi Paşa kumandasındaki 9. Kolordu'ya bağlı Tortum-Kireçli (Ağosor) köyü civarında bulunan Yüzbaşı Ömer Hilmi

[448] BOA, DH, ŞFR, 445/115.

[449] ATASE, BDH, 2812, 34-011-01.

[450] BOA, DH, ŞFR, 447/121.

[451] İsmail Hacıfettahoğlu, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey -Tirebolulu Alparslan- Hayatı ve Eserleri Trabzon İli Lâz mı Türk mü*, Ankara 1999, s. 23. Ayr. bkz. Uca, *agt*, s. 268-269.

(Gür)[452] komutasındaki İşhan Hudut Taburu ile Pitkir Hudut Taburu, 15/16 Kasım gecesi aldıkları emre göre, Narman ve Kaleboğazı istikametine doğru hareket etmişler ve karşılarında bulunan bir Rus süvari alayının direnişini kırarak Narman Savaşcılar (Todan) köyü-Narman Şehitler (Simserpis) köyü hattına kadar ilerlemişlerdi.[453] Fakat Melo Hudut Taburu taarruz için yeterli kuvveti olmadığını belirterek harekete geçmemişti.

Bu nedenle biraz gecikerek de olsa 5. Hudut Bölgesinde harekât, 18 Kasım'da Teşkilât-ı Mahsusa'nın bu bölgedeki kumandanı olan Galatalı Halil Bey komutasındaki gönüllüler tarafından başlatılmıştı. Galatalı Halil Bey kuvvetlerini Artvin'in kuzeybatısına düşen Salalet Tepe ile güneybatısına düşen Sarıbudak arasında harekete geçirdi. Artvin'in batısındaki Keçi (Kıldiyet) Dağı bölgesinden hudut geçilmiş ve Rus karakollarına saldırılmıştı.[454] Bir baskınla bu hattaki Rus karakolları ele geçirilmiş ve yakılmıştı. Çatışmada üç ölü bırakan Ruslar çekilmişlerdi.[455]

18 Kasım 1914 tarihinde Bahattin Şakir Bey'e gönderilen emirde; Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin yalnız İran dahilinde organizasyon ve faaliyet göstermesi,

---

[452] Ömer Hilmi Gür, 1877'de Erzincan Kemaliye'de (Parmakkapı) doğdu. Babası Mehmet Tevfik Bey'dir. 1900 yılında teğmen rütbesi ile Harbiye'den mezun olduktan sonra, Erzurum, daha sonra Bitlis ve Diyarbakır'da görev yapmıştır. Mayıs 1909'da üsteğmen rütbesiyle Malatya'ya atanmıştır. Sırasıyla Çemişgezek, İstanbul Maltepe Atış Okulu ve Sivas'ta görev aldıktan sonra 1910'da yüzbaşılığa yükselerek Beyazıt'taki 3. Bölük Kumandanlığı'na, Temmuz 1911'de İşhan Hudut Bölüğü'ne atanmıştır. Seferberlikte bölüğü tabur haline getirilmiş ve tabur kumandanı olmuştur. 1914'te taburu ile Sivrideresi ve Kaleboğazı'nın kapatılması görevi ile Ruslarla olan savaşlara katıldı. 22 Aralık 1914'te Rus tabyalarını çökerterek, 1.000 esir ve çokca malzeme ele geçirdi. 24 Aralık 1914'te Oltu hareketi esnasında yaralandı. Oltu'nun düşmesinden sonra Erzurum'a geldi. Mart 1915'te 50. Alay 3. Tabur Kumandanlığı'na atandı. 10 Haziran 1915'te Çapakçur muharebelerine katıldı. Rusları bozguna uğrattı. 11 Temmuz 1915'te binbaşı rütbesine yükseltildi. 11 Temmuz 1915'te Tutak'ta Ruslarla olan savaş sırasında ağır yara aldı. Erzurum'da tedavi görüp iyileştikten sonra Fatsa, Mesudiye Depo Kumandanlığına, Şubat 1917'de talebi üzerine 2. Kafkas Kolordusu'na atandı. Kars, Gümrü, Erivan ve Nahcivan muharebelerine katıldı. Tebriz Merkez Kumandanlığı'nda üç ay kaldı. Mütarekeden sonra Van-Saray bölgesinde, Ağustos 1919'da Beyazıt, Mayıs 1920'de Karaköse'de bulundu. Kars harekâtına katıldı. 14 Şubat 1921 yılında yarbay rütbesi ile Borçka Hudut Alayı Kumandanı oldu. Artvin'in kurtuluşundan sonra Artvin Havali Kumandanı ve Mutasarrıf Vekili olarak görev yaptı ve 12 Temmuz 1923'te 2. dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Artvin Milletvekili seçildi. Temmuz 1939 tarihinde Kemaliye'de ölmüştür. Biyografisi için bkz. Kâzım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927, III. Cilt*, Ankara, 1995, s. 107-108. Ayr. bkz., Ali Gündüz, *Çoruh Havzası ve Artvin*, Ankara, 2001, s. 46. Ayr. bkz. Özder, *age*, s. 110

[453] Altınbilek-Kır, *age*, s. 241-242.

[454] BOA, DH, ŞFR, 499/25. Altınbilek-Kır, *age*, s. 293.

[455] BOA, DH, ŞFR, 449/25.

cephe boyunda toplanan tüm gönüllülerin ordu emrine verilmesi istenmekte ve bu durumun Rıza Bey'e de yazıldığı bildirilmektedir.[456] Fakat bu sırada Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri Çoruh Vadisi'nde Osmanlı-Rus hududunu geçerek Ruslara saldırmıştı.

Süvari Yüzbaşı Bekir ve Üsteğmen Suphi Bey müfrezeleri, Orucukkabanı'ndan Türk-Rus sınırını geçip, Çoruh Nehri boyunca ilerleyerek Zeytinlik (Sirya) nahiyesini ele geçirdi.[457] Zeytinlik bölgesinde bulunan Rus kıtaları buradan Okumuşlar-Gümüşhane yolu ile Ardanuç istikametinde çekilirken, Artvin ve Zeytinlik köprülerini tahrip etmişlerdi.[458]

Galatalı Halil Bey kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri[459] Rusların Artvin'i boşalttığını görünce hemen ileri harekâta başladılar. Bu esnada Yusuf Rıza Bey'in yeğeni Coşkun-zâde İsmail Ağa vasıtasıyla kurmuş olduğu teşkilât, kendilerine ulaşmış silahları ile harekete geçmiş, Rusların çekilmeye başladığı Artvin'de vaziyete el koyarak şehre hakim olmuştu. Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri 21 Kasım'da Artvin'i alıp,[460] Murgul'u ele geçiren Yusuf Rıza Bey müfrezesi ile irtibat sağladılar. Zeytinlik bölgesindeki kuvvetler de Rusları takip ederek Okumuşlar-Gümüşhane-Kalburlu (İşkhalbur)-Sakarya köyünün Tivane Mahallesi üzerinden Hahavuç sırtlarına ilerlediler.[461] Bu grup buradan ileri bir harekâtla Ardanuç'a girdi.[462]

Rusları takip eden kuvvetlerimiz, Yusufelilerden müteşekkil Hod (Maden) grubu ve bölgeye sevk edilmiş diğer gönüllülerden oluşmaktaydı. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri Ardanuç'ta büyük bir coşku ile karşılanmıştı. Rus işgalinde kalmış bölgenin halkı da Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine katılmış, çekilen

[456] ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-066.

[457] Özder, *age*, s. 113.

[458] Bâkî, *age*, s. 314-315.

[459] Kaynakların çoğunda Artvin'in alınması ile ilgili verilen bilgiler yanlıştır. Eski Altıncı ve Birinci Ordu Kumandanı Korgeneral Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıraları*'nda Artvin'in Rıza ve Nâ'il Beylerin kumandasındaki gönüllü Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri tarafından zaptedildiğini yazmaktadır. Bkz. Ali İhsan Sabis; *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi*, 2. C. İstanbul 1990, s. 154. Ayr. bkz. *age.* s, 224. Adil Özder'in derlediği bilgiler, tamamen birbirine karışmış vaziyettedir. Artvin'in zaptedilmesinde Melo Hudut Taburuna rol vermiştir. Bkz. Özder, *age*, s. 110-115. Son zamanlarda yapılan bir çalışma olan Halit Özdemir de kaynak olarak kullandığı Adil Özder'in yerli yerine oturtamadığı bilgiler arasında kaybolmuş ve *Artvin Tarihi* adlı eserinde Artvin'in Melo Hudut Taburu ve kumandanı tarafından alındığını belirtmiştir. Bkz. Halit Özdemir; *Artvin Tarihi*, 2. Bs., Ankara, 2002.

[460] Çakmak(1936), s. 40. Ayr. bkz. Bâkî, *age*, s. 348. Alınbilek-Kır, *age*, s. 311.

[461] Özder, *age*, s. 114-115.

[462] BOA, DH, ŞFR, 451/102.

Rusları takip ediyordu. Kısa sürede, Ardahan'a üç saat mesafedeki Yalnızçam Geçidi'ne kadar olan bölgede kontrol sağlanmıştı.

Zeytinlik ve Artvin'den çekilen Ruslar, Okumuşlar–Bereketli (Harhan)-Aydın köyü-Yalnızçam üzerinden Ardahan'a çekilirken, durumu haber alan Şavşat'taki Rus kuvvetleri de Ardahan'a çekilmişti.[463] Çevrede Hod grubu diye anılan bir grup Teşkilât-ı Mahsusa kuvveti de Şavşat'a gitti.[464] Şavşat'ın ileri gelenleri tarafından Rusların boşalttığı Hükümet Konağına el konulmuş ve mahallî bir idare kurulmuştu.

Ele geçirilen bölgenin tüm halkı Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine katılmıştı. Herkes kendi silahı ile savaşıyordu. Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri ve Artvin, Ardanuç, Şavşat halkı Rusları Ardahan'a doğru kovarken, bu bölgede bulunan hudut taburları yerinden kıpırdamamıştı.[465] Yusuf Rıza Bey, 6 Aralık'ta Artvin'e giderek buradaki durumu teftiş etmiş ve geri dönmüştü.[466]

Dr. Bahattin Şakir Bey 6 Aralık tarihinde *"bizzat açılacaktır"* kaydıyla Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafında; *"Trabzon'da olduğu gibi Artvin'deki kuvvetimiz de Ardahan'a doğru ilerliyor ve iş görüyor. Halbuki Yusufeli'de bulunan beşinci mıntıka kumandanlığı ma'iyetinde üç hudût taburu pek uzakta seyirci kalıyor. Ben dîğer kuvvetlerle oraya hareket [etmek] üzere bulunduğumdan mezkûr hudût taburlarının da teşrîk-i mesâ'îsini te'mîn ettirmek içün refâkatimize bir erkân-ı harp zâbite ihtiyâç görüyorum."* diye durumu iletmiştir.[467]

Raporda; *"Bu fikri İsmail Hakkı Bey (Hafız İsmail Hakkı Paşa) kabul etti. Fakat henüz bir netice elde edilemedi."* diye yazdıktan sonra; bu iş için Enver Paşa'nın küçük kardeşi Nuri Bey'in kendilerine gönderilmesini istemektedir.[468]

Verilen emirlerden sonra Melo Hudut Taburu Artvin'e gitmişti. Daha sonra Sarıbudak'ta bulunan telgraf merkezi Artvin'e nakledilmiş ve buradan haberleşmeye başlandığı 28 Kasım'da Melo Tabur Kumandanlığı tarafından bildirilmişti.[469]

Bundan sonra Ardahan'daki Ermeni gönüllülerden oluşan bir kuvvetin Şavşat'a baskın vereceği haberi duyuldu. Şavşat'ta halka öncülük eden Yusuf

[463] Özder, *age*, s. 114. Özdemir, *age*, s. 227.

[464] BOA, DH, ŞFR, 451/102.

[465] BOA, DH, ŞFR, 452/27.

[466] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-033

[467] BOA, DH, ŞFR, 452/27. Bu belgeden anlaşıldığı gibi savaşın başlangıcında Artvin'in Melo Hudut Taburu tarafından ele geçirildiği şeklindeki bilgiler (Bkz. *Cumhuriyetin 50. Yılında Artvin 1973 İl Yıllığı*, s. 31) doğru değildir.

[468] BOA, DH, ŞFR, 452/27.

[469] "30. Tümenin Harp Cerideleri", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Y. 58, s. 122, Ankara, 2009.

Bey çevre köylere haber salarak, Sahara'da Göller mevkiine çıktı ve burada toplanan 300 kişilik kuvvetle savunma tertibi aldı.[470]

O gece Teğmen Sabit Efendi kumandasında ve gönüllülerden oluşan 200 Teşkilât-ı Mahsusa kuvveti Şavşat'a gelmişti. Şavşat'taki yerli idarenin yöneticilerinden olan Fuat Bey, ertesi gün bu kuvvetlerin başında Köprülü (Okrobaketli) köyünden geçerek Göller mevkiine çıkmış ve Yusuf Bey'in kuvvetleri ile çalışmaya başlamıştı.[471] Ardahan Ermenileri ise Şavşat'ta Türklerin toplanıp tertibat aldığını öğrenince taarruzdan vazgeçmişlerdi. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri, yerli halktan katılanlarla müşterek hareket ederek bölgeyi kontrol altında tutmaya devam ettiler, bu arada Ardahan'a kaçan ve Şavşat'a bağlı Köprülü köyünden oldukları anlaşılan 30 kadar silahlı bir Ermeni grubu Sahara'da ele geçirilerek Şavşat'a gönderildi.

Erzurum Valisi Tahsin Bey, 3 Aralık tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta; Artvin, Ardanuç şehirlerini işgâl eden Halil Bey komutasındaki Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin, bu hafta da Şavşat Kazası'nı işgâl ederek, Ardahan'a üç saat mesâfeye kadar yaklaştıklarını ve Borçka bölgesindeki Rızâ ve Nâ'il beylerle bağlantı temin ederek, cidden büyük hizmetler ettiğinden bahisle, Artvin, Ardanuç ve Şavşat'a idare memurları tayin ettiğini ve Dr. Bahattin Şakir Bey'in Artvin'e hareket ettiğini bildirmişti.[472]

7 Aralık'ta Borçka'dan Artvin'e geçen Yusuf Rıza Bey, 7-8 Aralık gecesi Borçka'dan gönderdiği raporunda; *"Artvin kolunu da bugün giderek teftîş ettim. Mezkûr kolun kuvvetli müfrezesi Şavşat'ı işgâl etmiştir."* diye başladığı raporunda; müfrezenin bir kolunun Sahara'da, Ardanuç bölgesinden ilerleyen müfrezelerin bir kolunun da Güleş köyünde olduğunu, Olur havalisinde Pamuklu Karakolu ve Ohur'a giren müfrezelerimizin Çataksu'yu (Tavuskert) almış, Rusların Oltu'dan ricat kollarından birini kesmiş olduğunu, buradaki çatışmalarda müfrezelerimizin iki şehidi bulunduğunu bildirmektedir.[473]

Bahattin Şakir Bey, 13 Aralık tarihinde Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafla; Erzurum Mebusu Seyfullah Efendi'nin[474] (Fotoğraf: 69) halkı ve bölgeyi iyi

[470] Özder, *age*, s. 118.

[471] Özder, *age*, s. 117-118.

[472] BOA, DH, ŞFR, 451/102. Aynı telgrafta Erzurum'a ulaşan yaralı sayısını 6.000 olduğunu belirterek, III. Ordu doktorlarından şikâyetle yaralıların durumunun ağlanacak bir vaziyyette olduğunu, Allah için doktor ve sıhhî malzeme gönderilmesini istemektedir.

[473] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-033.

[474] Erzurum Mebusu Seyfullah Efendi, 1859 tarihinde Erzurum'da doğmuştur. Mehmet Şerif Efendi'nin oğludur. Rüştiyeyi bitirmiş ve Erzurum'da dava vekilliği yaparken adaylığını koymuş ve 16 Kasım 1908'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Erzurum Mebusu seçilmiştir. 3.

tanıdığı için kendisiyle birlikte vatanî vazifesini hakkıyla yerine getirdiğini, bu nedenle görevli kabul edilmesini istemişti.[475]

16 Aralık tarihinde Ardanuç ile Artvin arasında telefon bağlantısı kurulmuş ve haberleşme başlamıştı.[476] Karargâhını Artvin'de kuran Dr. Bahattin Şakir Bey, 18 Aralık 1914 tarihinde Artvin'den eşi Cenan Hanım'a yazdığı mektupta, *"Erzurum'dan Yusufeli kazasına geçtim. Buradan sonra Ardanuç'a ve oradan da Artvin'e geldim. Buralar hep bizim müfrezelerin zapt ettiği yerlerdir."* diye yazmaktadır.[477] Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Artvin, Ardanuç ve Şavşat'ın Ruslardan geri alınması işi tamamen Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin işidir. Hudut taburları, Jandarma ya da nizamî kuvvetler bu işe iştirak etmemiştir.[478]

Bu günlerde Boğaz'a denizaltı girme tehlikesi baş göstermiş ve İstanbul'un bu tehdide karşı açık olması, gündemi belirlemişti. Padişahın Konya'ya nakli gibi konular gündeme getirilmişti. Meseleyi Erzurum'da öğrenen Enver Paşa bu konuda Liman Paşa'ya gereken tedbiri aldırır, *"mesele önemli değildir"* diye bir telgraf göndererek başlayan telaşı yatıştırır.[479] Fakat dedikodu süratle yayılmış, Artvin'e kadar gelmişti.

20 Aralık 1914 tarihinde Artvin'den Talat Bey'e gönderdiği telgrafta İstanbul'un tehlikede olduğunu ve padişahın Konya'ya nakledilmesinin düşünüldüğünü işittiğini belirterek, eşi ve çocuklarını Talat Bey ve Dr. Nazım'a emanet ettiğini, mecbur kalınırsa emniyetli bir mahalle sevk edilmelerini istemiştir.[480]

Dönemde de mebusluk görevini sürdüren Seyfullah Bey, oluşturduğu müfreze ile Artvin ve Ardahan yöresindeki harekâtlara katılmıştır. Güneş, *age*, s. 362.

[475] BOA, DH, ŞFR, 453/69.

[476] BOA, DH, EUM, VRK, 14/14.

[477] Arif Cemil, *age*, s. 138-139. Ayr. bkz. Uca, *agt*, s. 226-227; Çiçek, *age*, s. 124-125.

[478] Bu husus Fevzi Çakmak'ın eserinde, *"Melo Müfrezesi Artvin'i, Hopa Müfrezesi de Borçka'yı ele geçirdi. Bizim müfrezelerimiz hudut taburlarıyla gönüllülerden oluşan, yaklaşık olarak birer alay kuvvetindeydi"* şeklinde açıklanır. Bkz. Çakmak (1936), *age*, s. 40. Gerçekte harekâtları yapan sadece Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri idi. Ayrıca gerek bölgede bulunan hudut taburları (ki bunlar son aylarda Jandarmaya bağlanmıştı), gerekse Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin misafir olarak bulunduğu Jandarma kıtaları harbin başlangıcında Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine yardımda çekimser davranıyordu. Bunun nedeni 10 Ekim 1914 tarihinde yazılmış şu satırlarda yatar.*"Efrâdın misâfir bulunduğu Jandarma kıta'âtına da havâle verilmediğinden, bu gün ekmek te'mîn edilememekdedir. Jandarma sevkiyât havâlesinin verilmesi husûsunda devâir-i âidesi nezdinde teşebbüsât-ı lâzımede bulunmanızı, metâlibimizi nazar-ı ehemmiyete alarak sür'atle is'âfını sûret-i mahsûsada ricâ ederiz."* Bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-019-02.

[479] BOA, DH, ŞFR. 454/21.

[480] BOA, DH, ŞFR, 454/79.

Dr. Bahattin Şakir Bey, 24 Aralık tarihinde Ardanuç'tan gönderdiği telgrafta Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ile Stange Bey'in kuvvetlerinin birleşerek Ardahan üzerine harekâta geçtiğini, tek sıkıntılarının silah ve cephane olduğunu, bunun da Yusuf Rıza Bey'in gelen silah ve cephaneyi almasından kaynaklandığını bildirmişti. Ancak daha sonra Yusuf Rıza Bey'in de kendisi gibi silah sıkıntısı çektiğini öğrenmişti.[481]

31 Aralık tarihinde Yüzbaşı Hüseyin Avni Alparslan komutasındaki Teşkilât-ı Mahsusa'nın Tavuskert Taburu 600 kişilik Rus kuvvetini kuşatarak çatışmaya girmiş ve çatışma sonunda 200 ölü bırakan 400 Rus askeri teslim olmuştu.[482]

[481] BOA, DH, ŞFR, 455/12. Dr. Bahattin Şakir Bey, kıt imkanlarla görev yaparken, Trabzon üzerinden gelen silahların çoğunun Yusuf Rıza Bey tarafından alındığını biliyor fakat bu silahların ne yapıldığını tam olarak kestiremiyordu. İçten içe Yusuf Rıza Bey'in elinde bol silah varken kendilerinin kıtlık çektiğini zannediyordu. Bayburt'tan sonra ilk defa görüştüğü Yusuf Rıza Bey'in de silah sıkıntısı çektiğini görünce şaşırmıştı. Ayrıca Dr. Bahattin Şakir Bey, C. Muhittin (Muhittin Birgen olabilir) ile Mebus Sudi arasında parolalı bir yazışma olduğunu, kendisinin gayet önemsiz bu parolayı çözdüğünü, sadece kendisini hatırlatmak için yazdığını bildirmektedir.

[482] BOA, DH, ŞFR, 455/149.

Üçüncü Bölüm

Kafkas Cephesi'nde Sol Kanat'ın Ortaya Çikmasi ve Teşkilât-ı Mahsusa'nin Yüklendiği Görev

3.1. Sarıkamış Harekâtı'nda Sol Kanat'a Verilen Görev

III. Ordu'nun iaşesinin sağlanması işi ile Erzurum Valisi Tahsin Bey görevlendirilmişti. Tahsin Bey, ordunun durumunu yakından görmek üzere III. Ordu Kumandanı ile birlikte Köprüköy ve havalisini dolaşmaya çıkmıştı. Gördüklerini 16 Kasım'da bir rapor halinde Dahiliye Nezâreti'ne sunarken çok önemli tespitlerde de bulunuyordu. İlk çarpışmalarda Ruslar, bir üstünlük sağlayamadığı gibi beş makinalı tüfek ve birçok silah ve cephaneyi bırakarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Tahsin Bey, Galip Paşa[1] ile görüştüğünü ve Galip Paşa'nın ilk çatışmalardan Rus ve Türk ordularının durumunu mukayese ederek artık ordumuz muzafferdir dediğini bildirmektedir. Tahsin Bey'in bildirdiği bir diğer önemli husus ise, bölgedeki tüm Ermenilerin savaş öncesinde köylerini boşaltarak Rusya tarafına geçtikleri, fakat Rusların bunlara iç taraflara gitme izni vermediği için arada perişan kalmış olduklarıdır.[2]

Bu arada yaralı askerlerin durumları da perişan idi. Bunun nedenleri sıhhî malzemenin azlığı ve doktor yokluğu olarak sıralanmakta, Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye gibi kuruluşların devreye sokulması istenmektedir.[3]

Bahattin Şakir Bey, 25 Kasım'da Talat Bey'e gönderdiği raporda; ordunun Erzurum'a çekilme kararının doğru olmadığını, bu hususu gizlice Vali Tahsin Bey'e kendisinin bildirdiğini, eğer bu karar uygulanırsa ordunun aç kalacağını, askerin firar edeceğini, Erzurumluların savaşı bırakıp çekilen orduya ateş edeceğini bildirmişti. Kararın, ağırlıklı nedenini topçu cephanesinin azlığı teşkil ettiği için, bu durumdan Başkumandanlık Vekâleti'nin haberdar edilmesi

---

[1] Galip Pasinler, 1868 yılında Trabzon'da doğdu. 1888 yılında Harp Okulu'ndan teğmen olarak mezun oldu. 1903'te Yanya Jandarma Alay Kumandanlığı, Ocak 1914'te 11. Kolordu Kumandanlığına atandı. İstiklâl Savaşı'na katılmıştır. 1931 yılında emekli oldu.

[2] BOA, DH, ŞFR, 448/75

[3] BOA, DH, ŞFR, 449/105.

gerektiği gibi, gerekçeleri bizzat ordu kumandanına açıklayarak kumandandan yüzbaşıya kadar karargâh heyetine tesir ettiğini açıklamaktadır.

Bundan sonra kumandanın birkaç defa toplantı yapıp, Köprüköy hattında kalmayı kabul ettiğini ve bu kararda Enver Paşa'dan gelen telgrafın da etkili olduğunu belirten Dr. Bahattin Şakir; Rus takibi olmadan ve gayet rahat bir şekilde yapılan çekilmede bile yetmiş mermisi ile iki top ve yüz elli askerin esir olduğunu, ayrıca Van Fırkası'ndan 300 Ermeni neferinin Rusların tarafına firar ettiğini, daha sonra ise bir alayın siperlerini bırakıp geri çekilmesi gibi üzücü olaylara sebep olunduğunu bildirmektedir.[4]

Bu rapordan sonra Talat Bey, Genelkurmay İkinci Başkanı olan Yarbay İsmail Hakkı (Hafız Hakkı) Bey'i arayarak *"Haydi Enver'in evine gidelim"* demiş ve orada hem III. Ordu'dan, hem de Erzurum Valisi Tahsin Bey eli ile Dr. Bahattin Şakir'den gelen bilgiler değerlendirilmişti.[5] Ortaya çıkan bu durum üzerine III. Ordu'nun durumunu yerinde görmek üzere harekâtın planlanmasında önemli katkılarda bulunan Genelkurmay İkinci Başkanı Yarbay Hafız İsmail Hakkı Bey'in Erzurum'a gönderilmesine karar verildi.[6]

Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden oluşan 300 kişilik bir süvari kuvveti, ortaya çıkan durum nedeniyle ordunun zabıta hizmetini yürütmeye başlamıştı. Yakaladıkları firarileri kıtalarına sevk ediyor, kaçmaya çalışanları cezalandırıyorlardı. Raporunda bu görevleri esnasında 70 Ermeni ve 15 Kürt firarisinin cezalandırıldığını belirten Dr. Bahattin Şakir Bey, İsmail Hakkı Bey geldiği zaman görüştükten sonra, mevcut kuvvetimizle ve eğer verilirse iki cebel topu da alarak, üç kıta halinde Artvin'e gideceğini belirtmektedir.

26 Kasım'da Talat Bey, Bahattin Şakir Bey'i makina başında görüşmek üzere Köprüköy'den Erzurum'a çağırdı. Erzurum'da bulunan Filibeli Hilmi Bey Teşkilât-i Mahsusa'nın merkez-i umumîsinin istediği bilgileri kendisinin verebileceğini, diğer hususların Dr. Bahattin Şakir Bey'den şifreli yazışma ile alınabileceğini belirtti,[7] fakat Bahattin Bey'in bizzat gelmesinde ısrar edildi ve 29 Kasım'da Erzurum'a ulaşan Bahattin Şakir Bey, emre hazır olduğunu bildirdi.[8]

Savaş başladığında; Doğu Anadolu'da sınırı geçen Rus birliklerini Köprüköy savaşları ile durduran III. Ordu, Azap muharebelerinde Ruslara üstünlük

---

4 BOA, DH, ŞFR, 450/62.

5 Hafiz Hakkı Paşa, *age*, s. 75-76.

6 Altınbilek-Kır, *age*, s. 328.

7 BOA, DH, ŞFR, 450/104-1.

8 BOA, DH, ŞFR, 451/12. Bu özel görüşme, Dr. Bahattin Şakir Bey'in III. Ordu Karargâhı'ndan ayrılması konusunda olmalı.

sağlayınca, bir taarruzla Rusları ezme düşüncesi gündeme geldi. Başlangıçta Batum bölgesine bir çıkartma yapılması düşünülürken, Karadeniz'de donanmamızın üstünlük sağlayamaması ve Amiral Souchon'un nakliye ve çıkartma için koruma sağlayamayacağını beyan etmesi, Başkumandanlık karargâhında kesin neticenin III. Ordu cephesinde alınacağı kanaatini yerleştirmiş ve Sarıkamış taarruzu planlanmıştı. Kafkas Cephesi'nde merkezden yapılan bir harekâtla Rus ordusu ezilecekti.

25 Kasım 1914 günü[9] yeni tamirden çıkmış olan Mecidiye Kruvazörü ile İstanbul'dan hareket eden Yarbay Hafız İsmail Hakkı Bey, 26 Kasım akşamı Trabzon'a ulaşmıştı. Trabzon'da Yusuf Rıza Bey ile de görüşen İsmail Hakkı Bey, Trabzon'dan Erzurum'a hareket etti. Yolda III. Ordu'nun ikmal çalışmalarını da gözleyerek, 29 Kasım'da *"Çoğunluğu gece yürüyerek ancak bu gece saat 22.00 sıralarında Erzurum'a gelebildim"* diyerek başladığı ilk raporunda, yoldaki gözlemlerine dayanarak; III. Ordu'daki durumu ve ikmal faaliyetlerindeki aksaklıkları bildiriyordu.

Hafız Hakkı Bey, harekât bölgesini ve birlikleri dolaşarak; III. Ordu için alınması gereken tedbirlere işaret ediyor ve eksiklerin giderilmesine nezâret ediyordu. 7 Aralık günü Hafız Hakkı Bey, albaylığa terfi ettirilerek, Erzurum Karargâhı 10. Kolordu Kumandanlığı'na atandı.[10] Kurmay Başkanı Alman Lan-

---

[9] Yusuf Hikmet Bayur'u kaynak gösteren Ferdi Uyanıker, tezinde bu tarihi 26 Kasım 1914 olarak vermektedir. Bkz. Ferdi Uyanıker; *Türk Donanmasında Mecidiye Kruvazörü*, T.C. Marmara Üniversitesi T.A.E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 258. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilap Tarihi, C. III 1914-1918 Genel Savaşı Kısım 1 Savaşın Başlangıcından 1914-1915 Kışına Kadar*, 3. Basım, Ankara, 1991, s. 356. Fakat Uyanıker, birkaç sayfa sonra Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın bölgeden ilk raporunu 27 Kasım 1914 tarihinde gönderdiğini yazarak kendisiyle çelişkiye düşmektedir. Bkz. Uyanıker, *agt*, s. 259. Genelkurmay Başkanlığının I. Dünya Harbi'nde Türk Harbi serisinin VIII. Cildi deniz harekâtına ayrılmış olup eserde bu konuda bilgi verilmemiştir. Bkz. Saim Besbelli, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VIII nci Cilt Deniz Harekâtı*, Ankara, 1976. Yine Genel Kurmay Başkanlığı'nın yayınladığı Kafkas Cephesinde 3. Ordu harekâtını konu alan eserde Yarbay Hafız Hakkı'nın 25 Kasım 1914 günü deniz yolu ile hareket ederek 26 Kasım Çarşamba günü akşamı Trabzon'a varacağı ve kendisini Erzurum'a götürmek için orada bir otomobilin Trabzon'da hazır bulundurulmasının istendiğine dair bir belge kullanılmıştır. (Bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 328). Fakat aynı eserin 348. sayfasında Kurmay Albay Hafız Hakkı'nın Erzurum'a gönderilmesine karar verildi ve Hafız Hakkı 8 Aralık 1914 günü Mecidiye Kruvazörü ile Trabzon'a hareket etti diye bir ifade var. Genel Kurmay'ın yayınlarında aynı kitabın içinde bile birbiri ile çelişen bilgilerin olması, tarihçilerimizin bu konuda yapması gereken çok şey olduğunu göstermektedir.

[10] BOA, DH, ŞFR, 452/29. Hafız İsmail Hakkı Bey, bu tayin ile ilgili Talat Bey'e gönderdiği telgrafta; *"Enver Paşa fikrimi kabûl etdi, buraya emir verdi. Yalnız beni Dokuzuncu ve Onuncu Kolorduların da kumandanlığına ta'yîn edeceğine, yalnız Onuncu Kolordu Kumandanlığına ta'yîn etmiş. Halbuki tıpkı*

ge Bey idi.[11]10. Kolordu'nun Erzurum'a ulaşan birlikleri Oltu istikametine sevk edilmeye başlanmıştı. Bölgedeki 9. Kolordu birlikleri de bulundukları bölgeden doğuya doğru kaydırıldı.

Hafız İsmail Hakkı Paşa'dan sonra Enver Paşa, 6 Aralık akşamı Yavuz'a binerek Kafkas Cephesi'ne gitmek üzere Trabzon'a hareket etti. Yanında Bronzart Paşa ve yaverleri de vardı.[12] Enver Paşa, 12 Aralık'ta Erzurum'a ulaşınca, durum hakkında bilgiler almaya başladı. Aynı günlerde, Rus Çarı da Kafkasya'da bulunuyordu. Kafkasya'daki kuvvetlerin bir kısmı Batı Cephesi'ne sevk edildiği için, Türk Ordusu karşısında başarı gösteremeyen Rus askerlerinin morali bozuktu. Yeni takviyelerin Kafkasya'ya ulaşması için zamana ihtiyaç vardı ve bu süre zarfında ordunun direnmesi gerekiyordu. Çar, başarı gösteren subay ve erlere nişanlar takarak askerinin moralini yükseltmeye çalışıyordu.[13]

Enver Paşa Erzurum'a gelirken Dr. Bahattin Şakir Bey'in III. Ordu Karargâhı'nda olması ve III. Ordu Kumandanının Erzurum tabyalarına çekilme fikrini İstanbul'a bildirerek ifşa etmesi, İstanbul'da "sivil-siyasîler askerin orduyu yönetmesine müdahale ediyor" şeklinde yorumlanmış ve bazı huzursuzluklara neden olmuştu. Bu husus Enver Paşa'nın Erzurum'a gitme düşüncesi üzerine Talat Bey'e ve onun vasıtasıyla Dr. Bahattin Şakir'e iletilmişti. Dr. Bahattin Şakir Bey, Artvin'de savaşan Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine katılmayı seçmiş ve İsmail Hakkı Paşa ile görüştükten sonra Artvin'e hareket etmişti.

Enver Paşa Erzurum'a geldikten sonra bazı teftişlerde bulunmuş, Hasan İzzet Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı konusunda kararlı olduğunu görünce, III. Ordu Karargâhı'ndan ayrılarak Erzurum'a dönmüştü. Fakat Hasan İzzet Paşa harekâtın başlangıcında tereddüde düşerek görevden ayrıldı ve yeni görev yeri olan Avusturya-Macaristan Genel Karargâhı'na gitti. Bunun üzerine Enver Paşa III. Ordu'nun kumandasını üzerine aldı.

Enver'in sol cenâh kumandanlığında olduğu gibi bana Dokuzuncu Kolordu dahi aynı zamanda verilmek lâzımdır. Çünkü korkarım ki ordu kumandanının tereddüdüyle yanımdaki Dokuzuncu Kolordu gevşek hareket etmesin. Bence muvaffakiyet için mühim olanı beklerim karındaşım" diye yazmaktadır.

[11] Altınbilek-Kır, *age*, s. 341

[12] Ali İhsan Sabis hatıralarında, Enver Paşa'nın 6 Aralık günü Liman Von Sanders Paşa'ya III. Ordu Kumandanlığını teklif ettiğini yazmaktadır. Fakat paşa bunu reddetmişti. Sabis; *age*, s. 242.

[13] Çar Sarıkamış'tan Mecingirt'e giderken, ormanın içinde gizlenmiş olan Teğmen İsmail Hakkı (Tekçe) kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerinin önünden geçmişti. Çeteler kesinlikle kendilerini belli etmemeleri emrini aldıkları için önlerinden geçen otomobile ateş açmamıştır. Bkz. Çakmak (1936), *age*, s. 49. Altınbilek-Kır, *age*, s. 350.

3.1.1. Teşkilât-ı Mahsusa Gönüllülerinin Silahları ve İaşesi

I. Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı Ordusu'nda en büyük sorun iç ve dış kaynaklardan gerekli silahları temin etmek ve bunları birliklerin bulunduğu yerlere sevk etmek idi. Bu konuda yaşanan güçlükler hem arzulanan hedeflerin elde edilememesine, hem de savaşın bedelinin ağır olmasına yol açmıştı. Moral bakımından hedefi ele geçirmeye hazır kuvvetler sırf bu yüzden hezimete uğramış, kumandanlar bunalımlar yaşamıştı.

Osmanlı Genelkurmayı bu sorunu eldeki silahlarda tadilatlar yaparak çözmeye çalışmıştı. Bir yandan eldeki cephanelere göre silahları onarırken, bir yandan da eldeki silaha göre mermileri temin etmeye uğraşmıştı. Hatalı üretim nedeniyle çokça arıza veren tüfekleri süratle toplayıp, parçalarını değiştirerek hizmete sunmuştur. Tüm bunlar yapılmaya çalışılırken, imparatorluk coğrafyasında, birbirinden uzak noktalarda savaşan birliklere uygun silah ve cephanenin yetiştirilmesinde de sorunlar yaşanmıştır. Çünkü Osmanlı yönetimleri yol ve ulaşım konusunda yanlış politikalar uygulamışlardır.

Sanayii, millî silah sanayii ve bu sanayii destekleyecek iktisadî gücü olmayan devletlerin, savaşlarda yaşayabileceği her türlü sıkıntıyı defalarca yaşamış olmasına rağmen, ne Osmanlı İmparatorluğu zamanında ne de günümüzde bu konuda yeterli seviyeye gelinememiş, yapılan tüm teşebbüsler günümüzde bile engellenmiş veya geciktirilmiştir.

Osmanlı piyadesi değişik çapta tüfekler kullanıyor ve değişik çaplı her silah ayrı bir lojistik hizmet gerektiriyordu. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun 20 çeşit tüfekle savaşmak zorunda kaldığı göz önüne alınınca, bunun yarattığı güçlükleri aşmak için harcanan zaman ve enerji daha doğru değerlendirilebilir. Bu nedenle ordunun ıslahı için çalışanların tavsiyesi ile 7.65 mm çap, Osmanlı ordusu için standart olarak kabul edilmişti. Bu karardan sonra eldeki büyük çaplı (9.5 mm ve 7.9 mm) tüfekler onarılarak 7.65 mm mermi atacak hale getirilmiş ve bunlar "muaddel" (tadil edilmiş) olarak anılmaya başlanmıştı. Bu tüfeklerin en iyisi 1903 ve 1905 model, 5'li kartuşlu, seri ateşli, 7.65 mm çapındaki Alman Mauser tüfekleriydi.

Seferberlikte, ordu birlikleri küçük çaplı Mauser ile ihtiyat süvari tümenleri, hudut ve jandarma kıtaları büyük çaplı Mauser ile, kol ve katarları adi Martinle teçhiz edileceklerdi. Fakat elde yeterli miktarda küçük çaplı Mauser tüfeklerinden bulunmadığı için, seferber edilen kuvvetlere daha önce depolara kaldırılan büyük çaplı Mauser ve Martin tüfekler verilmişti.[14] Tümenlerin bazı

[14] Murat Armutak, "Bir Makineli 200 tüfekliye eşitti..", *Çanakkale 1915* , Y. 4, S. 10, Çanakkale,

taburları muaddel Martin ve depo taburlarına da adi Martin tüfekleri verilmişti. Martin tüfekler, önden doldurmalı 5 mermilik hazinesi bulunan, tek ateşli ve her seferinde mermi sürmek zorunluluğu olan tüfeklerdi.

Silah ve cephane yönünden diğer cephelerde de benzer sorunlar yaşanıyordu. Söz gelimi; Çanakkale muharebelerinde en etkili tüfekler 5. Ordu'ya verilmişti.[15] 5. Ordu birliklerindeki muaddel Martin tüfekler toplanmış, asker tamamen Mauser tüfekleriyle silahlandırılmıştı.[16] Eceabat'ta teşkil edilen Mustafa Kemal kumandasındaki 19. Tümen de başlangıçta muaddel Martin tüfekleri ile donatılmıştı. Fakat tümenin bu tüfeklerle etkili olamayacağı anlaşıldığı için, Arıburnu çıkartmasından birkaç gün önce 19. Tümen'in elindeki silahların değiştirilmesine karar verildi. Tümenin bağlı bulunduğu 3. Kolordu bölgesinde, geri hizmetlerde ve askerlik şubelerinde bulunan tüm Mauser tüfekler toplandı. Tüfek değişiminin hemen uygulamasını isteyen Mustafa Kemal'in emriyle, gece olunca tümen, bulunduğu mevkiden yürüyerek Akbaş cephaneliğine geldi. Gece yağmur altında ve lüks ışığında, askerler eldeki silahlarını verip Mauserleri aldılar. Silahı değiştirilen bölüklerin subayları, hemen oracıkta askerine yeni silahın nasıl kullanılacağını öğretti ve aynı gece görev bölgesine dönüldü.[17]

Çanakkale Savaşı'nda muaddel Martinlerle silahlandırılmış Bursa Seyyar Jandarma Taburu ise, Çanakkale'de Güney Grubu emrinde savaşa girdiğinde, düşmanın üstün tüfekleri karşısında ancak iki saat dayanabilmişti. Jandarmanın ellerindeki tüfeklerin iğneleri kırıldığı için işe yaramıyordu. Tabur, bu durumu değerlendiren kumandanlar tarafından geri alınarak silahları değiştirilene kadar ihtiyatta tutulmuştu.[18]

Mauser tüfekleri seri ateşli olduğu için savaş esnasında piyadelere çok yararlı olacaktı. Çünkü diğer ordularda olduğu gibi karşımızdaki Rus piyadelerinin elinde de 7.62 milimetrelik; üç hatlı, beş fişekli, mükerrer ateşli, sabit kasaturalı ve seri ateşli tüfekler vardı.

Teşkilât-ı Mahsusa Kafkasya misyonunun, hem kendi gönüllülerine vermek, hem de ayaklandırmakla vazifeli olduğu, Rus idaresi altında yaşayan

---

2011, s. 38-48. Bkz. Agm, s. 38.

[15] 5. Ordu teşkil edildiğinde ordunun elinde 65.725 adet değişik çap ve cinste tüfek, 1.291 adet Filinta (Karabina), 1.468 adet kılıç, 3.814 adet tabanca ve 34 adet makineli tüfek bulunuyordu. Armutak, agm, s. 39.

[16] Düşmanın çekilip gitmesinden sonra Çanakkale'de kalan birliklerden Mauserler toplanıp, yerine daha düşük nitelikteki tüfekler dağıtılmıştır. Armutak, agm, s. 40.

[17] Armutak, agm, s. 39-40.

[18] Armutak, agm, s. 40.

Kafkasya halkına dağıtmak için silaha ihtiyacı vardı. Bu amaçla görevlendirilen elemanlar, bölgelerine ulaşıp teşkilâtlarını kurmaya başladıklarında, İstanbul'dan Teşkilât-ı Mahsusa için silahlar da gönderilmeye başlandı. Bu iş genel seferberlik faaliyetleri arasında yürütüldüğü için ayrıca dikkat çekmemekteydi.

Teşkilât-ı Mahsusa'ya gönderilen silahların, Erzurum ve Van'a sevkinden Trabzon Valisi sorumluydu. Teşkilât-ı Mahsusa'nın misyon şefleri; topladığı gönüllülerin yanı sıra, aynı zamanda hududun ötesinde yaşayan Türklerle de işbirliği halinde ve onların silah taleplerini karşılamakla yükümlü idiler. Rus Çarlığı rejimine muhalif olan ve bağımsız bir Gürcistan isteyen Alman Gürcü Lejyonu'nun silahlanma işi de Teşkilât-ı Mahsusa'nın kontrolünde idi.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya misyonuna gönderilen silahlar, 7.65 mm çapında 2.000 m menzilli, mükerrer ateşli Mauser tüfekleri idi. Bu silahlardan 4 Eylül 1914 tarihinde Yusuf Rıza Bey emrine 4.000 tüfek ve cephane gönderilmişti.[19] Osmanlı ordusunda da bu silah kullandığı için savaş başlamadan önce bu silahların Rusya içine sokulması ve dağıtılması bazı riskler taşıyordu. Ruslar bunu bahane ederek henüz savaş hazırlıklarını tamamlayamamış Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan edebilirdi.

İstanbul'daki Genel Karargâh'ta bu görüş ağırlık kazandığı için, silahların geri alınması ve yerine Almanlar vasıtasıyla temin edilen Avusturya Mannliher tüfeklerinin verilmesi kararlaştırıldı. Süleyman Askerî Bey, Trabzon ve Erzurum'a yazarak daha evvel gönderilen 4.000 büyük çaplı Mauser (mavzer) tüfeğin Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine dağıtılmamışsa tamamının, bir kısmı dağıtılmışsa kalan miktarının, ilk vapurla İstanbul'a gönderilmesini istedi.[20] Süleyman Askerî Bey, 27 Eylül 1914 tarihinde gönderdiği emirde, ayrıca Gülcemal vapuru ile gönderilen 5.040 Avusturya tüfeğinden 3.000 adedinin sahil mıntıkasına tahsis edildiği, partiler halinde başka silahlar da gönderileceği bilgisini vermişti.

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de cevaben gönderdiği şifrede, söz konusu Mauserlerin yarısının cephaneleriyle birlikte 28 Eylül'de Gülcemal vapuruna yüklenerek iade edileceğini, fakat diğer yarısının Erzurum'a gönderildiğini bildirmişti. Erzurum'a gönderilen silahlar için Dr. Bahattin Şakir Bey'e bilgi verilip, silahların Erzurum'da tutulması istenmişti. 2.000 Avusturya tüfeğinin Erzurum'a gönderilmesi sırasında daha evvel sevk edilen Mauserler geri getirilerek İstanbul'a iade edilecekti.[21]

---

[19] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-003.

[20] ATASE, BDH, 249-505-1036-010.

[21] ATASE, BDH, 249- 505-1036-012. Bu silahların kimin emriyle Erzurum'a gönderildiğinin soruşturulması istenerek, merkezden emir gelmeden hiçbir harekette bulunulmaması ikazı yapılır.

27 Eylül tarihinde Gülcemal vapuru ile 5.040 Avusturya tüfeği gönderilmiş, bunların 3.000 adedi Yusuf Rıza Bey misyonuna tahsis edilmişti. 23 Ekim tarihinde Trabzon'a ulaşan silahlardan 1.000 adedinin Erzurum'a, 2.000 adedi de Yusuf Rıza Bey müfrezesi için Fındıklı'ya gönderilmişti.[22] Yusuf Rıza Bey'in en fazla 1.000 kişilik bir kuvvet oluşturmasına müsaade edildiği için bu silahların 1.000 adedi Acara bölgesinde dağıtılmak üzere hazırlanmıştı. Fakat tüfek başına 180 mermi gönderildiği[23] için bu önemsiz miktardaki cephane ile iş görmek mümkün olmadığı gibi İran içlerine harekât yapan Van Müfrezesi'nin cephanesizlik nedeniyle düştüğü duruma düşmek işten bile değildi. Dr. Bahattin Şakir ve Nâ'il Bey tarafından istenen el bombaları ise henüz gönderilmemişti.[24]

Ekim ayı içinde Teşkilât-ı Mahsusa için Trabzon'a ve buradan da Erzurum ve Fındıklı gibi misyon karargâhı olan noktalara silah sevkine devam edilir. Fakat bu defa da sevkiyatlar için elde yeterli nakliye gemisi yoktu, gönderilen silah miktarı da yeterli değildi. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, 23 Ekim 1914 tarihinde gönderdiği şifrede; *"Teşkilât-ı Mahsûsa için Trabzon'a gönderilen tüfenklerden bin adedi Erzurum'a ve hudûda takrîb (yakınlaştırmak) için iki bini dahi Rıza Bey delâletiyle Viçe (Fındıklı) nâhiyesine sevk edildi ki bu mikdar bizim ve içerinin (Kafkasya) ihtiyâcı için pek az olmakla serî'an mikdâr-ı kâfî esliha ve cephâne yetişdirilmesi"* diye yazmaktadır.[25]

Trabzon'da bulunan Nâ'il Bey de 23 Ekim tarihinde gönderdiği telgrafta; *"Şimdiye kadar gönderilen silahlardan üç bini ile o kadar [fişenk] Erzurum'un talebi üzerine sevk edildi. Bizde iki bin silah ile bir miktar fişenk kaldı. Kuvve-i mevcûdemiz bindir. Şu halde Rusya dâhiline sevk edeceğimiz bin kadar ehemmiyetsiz fişenksiz silahdır. Gönderilen silahlara karşı fişenk beher silaha yüz seksenden fazla düşmüyor."* diye yazmaktadır.[26]

Teşkilât-ı Mahsusa için Almanlardan elde edilen ve partiler halinde Trabzon'a sevk edilmeye başlayan Avusturya Mannliher tüfekleri ise, savaşın başladığı ilk günlerde tükenen ve ikmali yapılamayan cephaneleri yüzünden bir işe yaramayacaktı. Dr. Bahattin Şakir Bey, 27 Eylül tarihinde bizzat Talat Bey'e

---

[22] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021.

[23] Akbay, ordunun donanımını anlatırken; *"Cephane durumu çok fena idi. Birliklerde 200 milyon, depolarda 300 milyon piyade mermisi vardı ki, tüfek başına 1.000 mermi düşüyordu. Topcu mermisi de top başına 588 mermiden ibaretti."* diye yazmaktadır. Bkz. Akbay, *age*, s. 191.

[24] BOA, DH, ŞFR, 445/64. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-010.

[25] ATASE, 249-505-1036-021.

[26] BOA, DH, ŞFR, 445/64.

gönderdiği raporunda; *"Manliherler (Mannlicherler) Rus silahlarına çok fâikdir (üstündür). Fakat cephânesi kalmadı. Dört yüz Manliherim sopa oldu. Van'a, Trabzon'a silah gönderiyorsunuz fakat en mühim noktayı nazar-ı dikkate almıyorsunuz. Silah ve bilhassa küllî cephâne istiyoruz"*[27] diye yazarken, daha savaş başlamadan karşılaştıkları en büyük soruna dikkati çekiyordu.

Çatışma sonrasında, boş mermi kovanları toplanarak, doldurulup tekrar kullanılmasına teşebbüs edilmiş ise de bu uygulamanın mümkün olmadığı kısa zamanda anlaşılmıştır. Teşkilât-ı Mahsusa'dan geri alınan Mauserlerin yerine gönderilen Avusturya Mannliher tüfekleri için yeterli cephane temin edilemeyince, kullanılamayan tüfekler sandıklara doldurulup Trabzon'a gönderilir.

Nitekim 29 Eylül tarihinde İstanbul'dan Trabzon'a gönderilen bir şifre emirde yer alan *"Yirmi mavzer filintası ve kırk sekiz elektrik feneri bugünkü vapurla gönderilmiştir. Filintalara muktezi (lazım olan) fişenk (mermiler) Eskişehir'de olduğundan diğer vapura yetişecektir."*[28] ifadesini okuyanlar, Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin en mükemmel şekilde donatıldığını, hatta elektrik feneri bile istediğini düşünülebilir. Ama *"Filintalara muktezi (gerekli) fişenk (mermiler) Eskişehir'de olduğundan diğer vapura yetişecektir."* cümlesinde ayan olan asıl gerçek ise nedense bazılarının gözlerini açmaz.

Savaşın başladığı günlerde bile silah ve cephane noksanlığı halledilememişti. Bahattin Şakir Bey'in Talat Bey'e gönderdiği 1 Kasım 1914 tarihli raporun başında yer alan; *"En kavî teşkîlâta mâlik bulunduğumuz halde esliha ve cephânelerimizin noksaniyeti bizi kâbus ediyor."*[29] ifadesi durumun en güzel özeti idi.

Bu durum savaş başladıktan sonra da değişmemiştir. Yusuf Rıza Bey, ilk çatışmalardan sonra 14 Kasım tarihinde Trabzon Valiliği kanalı ile Dahiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği raporunda; *"Seksen sekiz model Alman tüfenkleriyle gelen cephânenin mikdârı beher tüfenk başına iki yüz yirmi bir fişenk düşmekte bulunmuş ve iki günden beri icrâ kılınan müsâdemelerde eldeki tüfenklerin hemen hemen cephânesi tükenmiş olduğu ve birkaç gün sonra bir tek fişenk bile kalmayacağı cihetle eğer İstanbul'da bu silahların fişenkleri var ise hemen gönderilmesi ve olmadığı sûretde cephânesi yok; başka bir silah verilmesi pek elzem olduğundan ..."* diye yazmaktadır.[30]

---

[27] BOA, DH, ŞFR, 442/31.

[28] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-001-04.

[29] BOA, DH, ŞFR, 445/126.

[30] BOA, DH, ŞFR, 448/12. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249,505,1036-021-06. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, 15 Kasım tarihinde bu telgrafa ek olarak bir telgraf daha gönderir. Gönderdiği telgrafta, *"Dün akşamki telgrafnâmeye zeyldir (ektir). Rıza ve Nâ'il beyler refâkatindeki kuvvete muktezi*

Birkaç gün gün sonra gelen cevapta *"Üç bin mu'addel mavzerin beşer yüz fişenkle Trabzon Vilâyeti'ne teslîmi içün mevki' kumandanlığına emir verilmiştir"* denmektedir.[31] Fakat savaş bir sel gibi akıp gitmekte, önüne geleni silip süpürmektedir. Başlangıçta yeterli olan, zaman geçince bir damla misali etkisiz kalmaktadır.

Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine, Avusturya Mannliher tüfeklerinden başka Martini ve muaddel Martini tüfekleri de verilmişti. Fakat eski olan Martini tüfekleri daha çatışmaların ilk ayı dolmadan bozulmaya başlamıştı. 14 Aralık 1914 tarihinde gönderilen şifrede aynı durum tekrarlanır: *"Martinilerin ekserîsinin yatakları bozuktur, mümkün olsa da mavzer verseniz ve yâhût cephânesi tükendiğinden tebdîline mecbûr bulunduğumuz seksen sekiz modeli Alman tüfenklerinin cephânesiyle bir an evvel celb ettirmeniz müsterhamdır."*[32] Bu ifadeler savaşın ortasında silahsız ve cephanesiz kalmış gönüllülerin ve onlardan sorumlu olan kumandanların feryadıdır.

30 Aralık tarihli şifreli telgrafta yer alan şu satırlar, bizim yazabileceklerimizden çok daha fazlasını anlatmaktadır: *"..her halde bize iki üç taburla (Nizamî asker ile), birkaç top ve iğneli tüfenk yetiştirilmesini muhterem ellerinizi öperek asâleten, karındaşlarımıza vekâleten ricâ ederim.."*[33] Fakat ne yazık ki savaşın kader anında silahsız kalmış gönüllülerin feryadının duyulmamakta olduğunu bu konuda devam eden yazışmalardan anlıyoruz.

Nitekim 26 Aralık 1914 tarihinde gönderilen telgrafla eldeki silahların durumu bir kere daha anlatılıp hiç olmazsa cephane gönderilmesi istenmiştir. Bu telgrafta yer alan *"Muaddel Martinilerin sizde iken tartakları bozulup, tamiri mümkün olmadığından, gerek tartaklarından, gerek gelmiş ise mezkûr Avusturya Mannliher tüfekleri cephanesinden miktar-ı kafi şekilde ilk gelecek vapurla tahmil (yüklenerek) ve irsaline müsâ'ade buyurulması minnettealığımızı tâz'if eder (iki kat artırır) efendim"*[34] ifadeleri saygı ve yalvarma ifadeleri arasında, açık bir şekilde "bize bozuk silahları gönderdiniz" ifadesi yer almaktadır.

İstanbul'un elinde ihtiyaçları karşılayacak imkân yoktur. İş döner dolaşır ama silah ve cephane sorunu çözülemez. Son olarak Trabzon Valisi Cemal

---

(lazım olan) tüfenk ve tüfenklerin sür'at-i irsâline (gönderilmesine) inâyet buyurulması ehemmiyetle müsterhamdır." demektedir. BOA, DH, ŞFR, 448/33.

[31] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-08.

[32] BOA, DH, ŞFR, 453/90.

[33] BOA, DH, ŞFR, 455/150.

[34] BOA, DH, ŞFR, 455/78.

Azmi Bey; Teşkilât-ı Mahsusa'ya başlangıçta verilen ve sonra geri istenen silahları gündeme getirir, *"Bir de Rızâ Bey silaha da fevkalâde muhtâc olmağla hiç olmazsa evvelce buradan i'âde ettiğimiz iki bin aded büyük çaplı mavzerleri yine bize ihsan buyurmanızı niyâz eylerim"* diye yazar.[35]

Rusların, sahildeki kuvvetlerini takviye ettiği 1915 yılının Ocak ayında, Yusuf Rıza Bey'in elindeki kuvvetlerin kullandığı tüfekler üç çeşitti. Bunlardan birincisi muaddel Martin tüfekler olup, 7.65 mm çapındaki bu tüfeklerden 2.800 küsur tüfek bulunmaktaydı. Trabzon Seyyar Jandarma Taburu ve Pazar Jandarma Bölüğü'ndeki toplam 1.850 muharip, büyük çaplı Mauser (11 mm) tüfeği kullanmaktaydı.

Her şeye rağmen askerini silahsız bırakmamak için Yusuf Rıza Bey, Murgul'daki bakır fabrikasından elde ettiği makineler ve yerli halktan temin ettiği ustalarla bu tüfeklerin tamiri için bir atölye kurmuştu. Bu atölyede günde 50-60 silah onarılabiliyordu. Savaş başladıktan sonra III. Ordu emrine verilen ve Kafkas Cephesi sol kanatta etkili görevler üstlenen Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin elinde, çoğu tek atımlı ve eski model tüfekler vardı. Karşımızdaki Rus piyadelerinde ise 7.62 milimetrelik üç hatlı beş fişekli, mükerrer ateşli, sabit kasaturalı Rus yapısı Berdinga tüfekleri vardı. Kazak süvarileri ise, asılarak taşınan 7.62 mm çapında 1891 model Dragon ve Kazak tüfekleri, kılıç ve mızraklarla donanmıştı. Üstelik Rus birliklerinin gücü, 7.62 mm çapında sehpalı ve tekerlekli Maksim makineli tüfeklerle artırılmıştı.[36]

Rus kuvvetlerinin, seri ateşli topları da vardı. Kuvvetlerimiz Ruslardan, 7,5 santimetrelik dört top ele geçirmişti. Bunların ikisini kullanma imkânı yoktu. Diğer iki topun 13 mermisi vardı. Bu toplar arazide yol olmadığı için ancak şoseden sevk ettirilebilmişti. Ardahan dönüşü Stange Bey bu topları istemiş ve ona gönderilmiştir. Ruslardan makinalı tüfek ele geçirilememişti. Çünkü ellerinde taşınabilmesi çok kolay olan hafif makinalı tüfekler vardı.[37]

Buna karşılık sol kanattaki hudut taburları, Seyyar Jandarma Taburları ve Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinde, makinalı tüfek ve top yoktu. Bütün bunlar değerlendirildiği zaman Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya misyonunda görev alan kumandan, subay ve gönüllüler hakkında söylenebilecek sözlerin iyi tartılması gerekir.

---

[35] BOA, DH, ŞFR, 455/ 103.

[36] Bâkî, *age*, s. 123.

[37] BOA, DH, ŞFR, 459/93. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505,1036-021-28.

Bu konudaki yazışmaları genel olarak değerlendirdiğimiz zaman gönüllülerin bol, silah ve cephanenin kıt olduğunu, elde mevcut malzemenin ise yol ve vasıta yokluğu nedeni ile cepheye ulaştırılamadığından, derde derman olamadığını görüyoruz.

Stange Bey, harp ceridesinde Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin elinde nakliye hayvanı bulunmadığı için erzak ve cephanelerini sırtlarında taşıyarak ikmallerini yaptıklarını da not etmişti. Teşkilât-ı Mahsusa'nın cephede muharip askerlerinden başka, Rus donanmasının her türlü gözetlemesine rağmen Trabzon'dan silah, cephane ve erzak taşıyan bir kayıkçılar kolu ve sahile indirilen malzemeyi sırtlardaki askerlerin bulunduğu yerlere nakleden bir de arkacılar kolu vardı.

Kayıkçılar kolu sahili takiben ve genellikle gece vakti malzemeleri belirlenen noktalara ulaştırıyordu. Gündüz sahildeki koylara çekilen ve üzerleri dallarla örtülen kayıkların varlığından çoğu zaman sahildeki köylerin bile haberi olmuyordu. Acil durumlarda ise kayıklar sahile vuruluyor, içindeki yük boşaltıldıktan sonra kayığın altındaki tapa çıkartılıp su alarak batması sağlanıyordu. Durum düzeldikten sonra kayığın içine dolan su boşaltılıp kayık yüzdürülüyor ve çalılar altına saklanan yükler tekrar yüklenip yola devam ediliyordu. Kayıklar boşaltma yerine ulaştığı zaman işaret veriliyor, çevredeki ev veya mekânlarda dağınık bir halde bulunan arkacılar toplanıyor ve yükler kısa sürede sahilden emniyetli noktalara nakledilip depolanıyordu. 40-50 kg'lık yük denklerini sırtlarında taşıyan bu arkacılar kolu, cepheye uzak yerlerde genellikle kadınlardan oluşuyordu. Özellikle Arhavi bölgesindeki köylü kadınlar gönüllü olarak yaklaşık iki yıl bu hizmette çalışmıştır.

Stange Bey, harp ceridesine düştüğü notta; *"Bu arazide yol olmadığından erzâk vesâ'ire kayıklarla nakl olunmakta idi. Fakat düşman torpidoları gündüzleri ara sıra geceleri nakliyata mani olagelmekte ise de cesur kayıkçılar vazifelerini pek güzel iderek müfrezeyi erzaksız bırakmıyorlardı"* diye yazmaktadır.[38]

Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerinin diğer ihtiyaçları daha çok Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri'nin oluşturduğu İane Heyetleri tarafından karşılanmaktaydı. Dr. Nazım'ın riyasetinde faaliyet gösteren bu cemiyetin şubeleri, hem cepheye giden, hem de cephede savaşan askerler için, çarık, çorap, çamaşır, mintan, eldiven, yorgan, havlu gibi eşyalar, yiyecek için buğday, mısır, un gibi malzemelerin yanı sıra gönüllü de temin etmekteydi. Bu kapsamda Canik Sanca-

[38] Yalçın, *agt*, s. 288.

ğı'ndan, Ordu, Ünye ve İnebolu'dan binden fazla gönüllü donatılarak cepheye gönderilmişti.[39]

Ruslar, sahildeki müfrezemizin ikmal işini nasıl çözdüğünü anlayamamış ve engelleyememişti. Gündüz torpidolarla yaptıkları kontrollerin yeterli olmadığını düşündüklerinden, geceleri de kontroller yapmaya başladılar. Bunda da başarı elde edemeyince, makinalı tüfek yükledikleri motorlu kayıklarla sahile inip, gündüz kıyıda üstü dallarla örtülerek kamufle edilen kayıkları yakalamayı denediler. Kayıkçılar bunlara sahilde pusu kurup, kayıkları yakalamalarını engellediler.

3.1.2. Stange Bey Müfrezesi'nin Teşkili ve Bölgeye Gönderilmesi

İstanbul civarında Boğaz'ı koruma görevi ile bulunan 1. Kolordu'nun 3. Tümeni'ne bağlı 8. Alay'ın 1. ve 3. taburları, Alman Binbaşı Stange Bey komutasındaki, 4 dağ topu, 100 süvari ve bazı malzemelerle birlikte, 6 Aralık'ta Haydarpaşa Limanı'ndan Leyli, Edincik ve Kızılırmak vapurlarına yüklenerek yola çıkartılmıştı.[40] Bu nakliye koluna, Karadeniz'e açılmış olan Yavuz uzaktan, Mecidiye, Hamidiye, Berk-i Satvet ve Peyk-i Şevket savaş gemileri de yakın koruma sağlıyor, Midilli ise Tuna ağzı önünden Kırım'a doğru seyrediyordu. Bu sefer esnasında Başkumandan Vekili Enver Paşa ve maiyeti de Trabzon üzerinden Erzurum'a gitmek üzere Yavuz'a binmişti [41]

17 Kasım'da Trabzon'u bombardıman eden Rus filosunun Trabzon önlerine döktüğü mayınlar henüz temizlenmemiş olduğundan, taşıt gemilerindeki asker ve malzemenin Rize'ye boşaltılmasına karar verildi.[42] 9 Aralık'ta Rize'ye

---

[39] Bu konudaki teferruat için bkz. Nazım Hikmet Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara, 1991 ve Erdal Aydoğan, "Paramiliter Bir Güç Olan Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve 1. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 3, Ocak-2003, Erzurum, s. 67-75.

[40] 8. Alayın *Harp Ceridesi*'ne göre 8. Alay'ın 2. Taburu, ekmekçi müfrezesi ve makinalı tüfek bölüğü de Leyli vapuruna bindirilmişken, vapurun bu yükü taşıyamayacağı anlaşılınca 2. Tabur, ekmekçi müfrezesi ve makinalı tüfek bölüğü boşaltılmıştı. Bkz. Yalçın, *agt*, s. 49.

[41] Çakmak (1936), *age*, s. 297. Enver Paşa, 10 Aralık'ta Trabzon'dan hareket etmiş, 10/11 Aralık gecesi Gümüşhane'ye ulaşmış ve 12 Aralık'ta Erzurum'a gelmiştir. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Erzurum Valisi Tahsin Bey ve Van Valisi Cevdet Bey'in hangi şartlarda, ne tür işlerin altından başarıyla kalktıklarını gördükten sonra, 10.01.1915 tarihinde bunların "*harekât-ı askeriyede mesâ'î-i fevkalâdelerine mükâfâten muhârebe altun liyâkat madalyası*" ile ödüllendirilmesini istemiş ve bu konuda 13.01.1915 tarihinde irade-i seniyye çıkartılmıştır. Bkz. BOA, İ, TAL, 498/48-1 ve BOA, İ, TAL, 498/48-2.

[42] Besbelli, *age*, s. 87.

ulaşan Stange Bey Müfrezesi'nin karaya çıkartılması ancak 10 Aralık'ta tamamlanabildi.[43]

Nâ'il Bey'le anlaşamayarak, Teşkilât-ı Mahsusa'dan ayrılıp düzenli orduya katılmak amacı ile Trabzon'a gelen Binbaşı Hafız Süleyman, üç gün sonra vali tarafından çağrılmıştı. Cemal Azmi Bey, Binbaşı Hafız Süleyman Bey'e; Trabzon'da olan Enver Paşa'ya durumunu anlattığını ve Enver Paşa'nın Sahil Cephesi'ndeki mühim görevden ayrılıp, orduya katılmasına rızası olmadığını söyledi. Vali Beyle birlikte Rize'ye gittiklerinde, Stange Bey Müfrezesini Rize'ye getiren donanma limandaydı ve İstanbul'dan gönderilen 8. Alay, Rize'ye indiriliyordu. Alay Kumandanı Stange Bey, Mecidiye zırhlısındaki kamarasında Hafız Süleyman Bey ile görüşerek ondan yol ve cephe hakkında bilgi aldı.[44]

Yüklerini boşaltan gemiler, Mecidiye ve Berk-i Satvet adlı savaş gemilerinin korumasında geri dönerken, Yavuz zırhlısı yanındaki Peyk-i Şevket muhribi ile birlikte 10 Aralık'ta Batum önlerine geldi ve şehri bombaladı.[45] Bu sırada Muratlı sırtındaki tepelerden dürbünle Batum'u gözetlemekte olan ve Batum üzerine yapılacak harekâtta izlenecek yolları işaretleyen Yusuf Rıza Bey, Trabzon yönünden gelen ve Batum üzerine yönelen bir gemiyi fark etmiş ve izlemeye başlamıştı. Biraz sonra bu geminin Yavuz olduğu anlaşılınca Rıza Bey ve maiyetindekileri tarifsiz bir sevinç kapladı. Fakat Batum üzerine yürüyebilecek durumda olmadıklarını düşününce vahlanmaya başladılar. Yavuz bir saat kadar Batum'u top ateşine tuttu ve sonra geldiği gibi çekilip gitti.[46]

Yeterli gemi olmadığı için Haydarpaşa'da kalan 8. Alay'ın makinalı tüfek bölüğü, daha sonra hayvansız olarak 40 neferle birlikte Trabzon'a gönderilmiş ve 28 Aralık'ta Trabzon'a gelmişti.[47] Bombardıman sonrası İstanbul'a dönen Yavuz, 26 Aralık'ta Boğaz girişinde bir mayına çarparak yaralandı.[48] Yavuz olmadan Osmanlı donanması Karadeniz'e çıkıp nakliye konvoylarının güvenliği-

---

[43] Sahilde mevcut kayıkların hemen hepsi limanda vapurları bekliyordu. Evvela piyadeler çıktı. Müfrezenin erzakı da bunlarla beraberdi. Mevcut kayıklar insan ve yük taşımaya elverişli olduğu için hayvanların çıkartılmasında güçlükler yaşandı. 9-10 Aralık'ta istihkâm bölüğüne iki sal yaptırıldı. Çıkartma esnasında Rize halkı da cidden büyük yardımlarda bulundu. Bkz. Yalçın, *agt*, s. 50.

[44] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s. 146-147.

[45] Besbelli, *age*, s. 81; Çakmak (1936), *age*, s. 297. Çakmak Yavuz'un bu bombardımanının Ruslar tarafından Batum'a yapılması beklenen Türk çıkartmasının öncü hareketi olarak algılandığını ve bu yüzden Batum'daki kuvvetlerini yeniden takviye ettiğini belirtiyor.

[46] Arif Cemil, *age.*, s. 133.

[47] Altınbilek-Kır, *age*, s. 601. Ayr. bkz. Yalçın, *agt*, s. 49.

[48] Çakmak(1936), *age*, s. 299; Besbelli, *age*, s. 641.

ni sağlayamadığı için, İstanbul'da kalan 2. Tabur ve ekmekçi müfrezesi ise hiç gönderilememişti.

Stange Bey, 10 Aralık'ta Rize'den Çayeli'ne doğru yola çıktı. Rize'den doğuya uzanan patikadan geniş bir yol vardı. Cari yol denilen bu yolun bazı yerlerinde deniz ile sahili oluşturan kayalar bitişikti. Bölge halkı, dalga sayma denilen bir metot kullanarak buradan geçebiliyordu. Büyük dalgadan sonra gelen dalgalar sayılmaya başlıyor ve 7. dalgadaki, genellikle en küçük dalga bu idi, kırılmadan önce koşarak bu arayı geçebiliyorlardı. Halkın kayaları döven dalgaların hareketini gözleyerek oluşturduğu bu sistemle askerlerin, cephane ve topları taşıyan katırların bu yerden geçmesi mümkün değildi.

Sıkıntı bununla bitmiyordu, birkaç kilometre ara ile denize dökülen dereleri geçmek için de doğru dürüst köprü yoktu. İlk güçlük Rize'nin hemen doğu yanında denize dökülen Taşlıdere'de yaşandı ve Taşlıdere'nin geçilmesi çok zor oldu. Nitekim müfreze fazla ilerleyemeden Çayeli-Limanköy'de gecelemeye karar verdi.

Askerî birliklerin bu yollardan ilerlemesi mümkün olmadığı için insan ve hayvanların taşıdıkları cephanenin Fındıklı'ya, erzakın Hopa'ya denizden kayıklarla taşınmasına karar verilerek yola devam edildi. Stange Bey kuvvetleri, sahil boyunca patikaları izleyerek güçlükle yollarına devam edebildiler. Kemerburnu'nda dar bir patikadan geçilirken, üstünde yükü olmamasına rağmen bir hayvan yuvarlanarak telef oldu.

Pazar'a ulaşıldığı zaman yolda perişan olmuş askere, bir gün istirahat verildi. Pazar halkı, askerlerin günlük iaşesini temin etmiş, askerleri ağırlamıştı. Bu sırada Yusuf Rıza Bey müfrezesinin Ruslardan ele geçirdiği 16 katana cinsi at, Trabzon'a götürülürken Pazar'a varmış ve Stange Bey katanaları alıkoyarak süvari ve topçuya vermişti.[49]

Furtuna Deresi, 8. Alay İstihkâm Bölüğü'nün iki kayık üzerine yaptığı köprüden istifade edilerek geçildikten sonra, ilerleyen 8. Alay birlikleri, 13 Aralık akşamı Fındıklı'ya ulaşabilmişti. 14 Aralık'ta Fındıklı'dan Arhavi'ye hareket eden askerleri bu defa Arhavi halkı karşılamış, ikramlarda bulunmuş ve ağırlamıştı.

15 Aralık'ta Arhavi'den yola çıkan müfreze, 16 Aralık'ta Hopa'ya ulaştı. Stange Bey, yorulmuş olan askerin, bir gün de Hopa'da dinlendirilmesine karar verdi. Bu sırada Rize'den kayıklarla gönderilen erzaklar Hopa'ya ulaşmaya başlamıştı. Hopa Kaymakamı, Yusuf Rıza Bey kuvvetlerinin çok sıkışık bir du-

[49] Yalçın, *agt*, s. 51.

rumda olduğu haberini vermişti. Yusuf Rıza Bey müfrezesi kuvvetli düşman karşısında topsuz ve makinalı tüfeksiz direnmeye çalışıyordu.

Türk birliklerinin Trabzon ve Rize'ye çıktığını öğrenen Ruslar Batum'daki kuvvetlerini takviyeyi hızlandırmıştı. Gelen kuvvetleri hemen cepheye sevk ediyor ve Türk kuvvetlerini Batum'dan uzakta karşılamak için sahilde Kemalpaşa-Muratlı hattındaki dağlık alanda hakim noktaları ele geçirmek için tüm güçleriyle yükleniyorlardı. Bu mevzileri Çürüksulu Ziya Bey komutasındaki Ordu bölgesinden gelen gönüllüler tutmakta idi. Başlangıçta Rusların art arda taarruzlarını püskürten gönüllüler, Rusların top ve makinalı tüfekleri karşısında oldukça yıpranmış ve yorgun düşmüşlerdi.

Ruslar denizden ve karadan Çoruh'un sol yanında kalan tüm köyleri bombalıyordu. Bu yörenin ahalisi yanan köylerini bırakmış, Hopa ve Arhavi'ye göç etmişti. Bu bölgenin idarecileri bir yandan cephedeki askerin erzak ve cephanesini naklederken, bir yandan da yığılan muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılamak ve batıya doğru sevk etmek durumunda kalmışlardı.

Stange Bey, Hopa'dan III. Ordu ile irtibata geçti ve Yusuf Rıza Bey'den durum hakkında bilgi istedi. Rıza Bey, Borçka'dan gönderdiği telgrafta, Rusların 15 Aralık 1914 tarihinde Muratlı'nın sol yanındaki Karaşalvar Dağı'na yaptığı taarruzun üç saatlik bir çatışmadan sonra püskürtüldüğünü, Sarp yönünden, top ve mitralyöz ateşi desteği ile Kemalpaşa'ya taarruz eden Rus kuvvetlerinin Tobantepe-Dağlısırt mevkilerini işgal ettiği bilgisini vermişti. Bu noktadan ilerleyen Rusların, Borçka'nın kuzeyine düşen Pehlivan köyü bölgesinde bulunan ve sıkışık durumda kalan kuvvetlerimizin ricat yolunu kesme ihtimali bulunduğunu bildirmekteydi.[50]

Ruslar, Batum bölgesini takviye etmek için göndermiş olduğu Dağıstan Alayı başarılı olamadığı için, bölgenin, Tiflis üzerinden Kars'a gönderilen II. Türkistan Kolordusu'nun 19. Türkistan Alayı ile takviye edilmesine karar vermişti. 19. Türkistan Alayı Kumandanı Tuğgeneral Zastargoyev'di. Taburları dörder bölüklü ve her bölüğün mevcudu 300'den fazlaydı. Her bölükte bir de makinalı tüfek vardı.

19. Türkistan Alayı, trenle Batum'a ulaşınca hemen cepheye sürülmüş ve Hopa-Borçka arasındaki dağlık bölgeyi örten kuvvetlerimize yüklenmişti. Bölgede bunlardan başka Plaston Kazak Alayı vardı. Bölgeye sevk edilmiş Plaston taburlarında 8 büyük makinalı tüfek, iki cebel topu ve her bölüğün on iki mek-

[50] Yalçın, *agt*, s. 53.

karisi[51] vardı.[52]Ayrıca 2 tabur bahriye askeri gelmiş, bir taburu Acara tarafına sevk edilmişti. Gönye'ye denizden asker çıkartarak cephenin sahil kısmını da takviye ettiler.

Batum'un tehlikeye düştüğünü görünce Aras boyundaki kuvvetlerden üç Türkistan alayı ile bir topçu taburunu Batum üzerine göndermeye karar veren Ruslar, 14 Aralık'ta Gönye'ye denizden kuvvet çıkartmıştı.[53] Gemilerin top ateşi ile desteklenen bu kuvvet, Sarp köyünün güneydoğusundaki Karaşalvar Dağı'nı ele geçirmişti. Buradan yapacakları bir hareketle Artvin'e doğru ilerleyebilir, Borçka üzerinden Batum'a inmek için Muratlı sırtları ve Camili bölgesindeki kuvvetlerimizin arkasını kesebilirlerdi.

Kuvvetlerini yeni birliklerle takviye eden Ruslar, sahilde Gönye'nin batısında Kvirati sırtlarındaki mevzilerimize yüklenmişti. Helvaçuri bölgesinde Çoruh'u geçen kuvvetleri Murvaneti sırtlarına ilerlerken, diğer kuvvetleri de Mako'dan Mirvaneti sırtlarına doğru ilerliyordu. General Lyakhov, Achariskal'daki[54] köprüde karargâhını kurmuş, buradan sevk ettiği kuvvetlerle Hertvis bölgesi ile Muratlı üzerine yürümüştü. Rusların bu harekâtı Aşağı Acara bölgesindeki halkın büyük bir göç hareketine başlamasına yol açmış, ciddi bir kısmı Osmanlı toprağına geçerken, bir kısmı da ormanlık bölgede saklanmıştı.

Gürcistan'da Niko Berdzenişvili Bilim ve Araştırma Enstitüsü Tarih Bölümü Başkanı Malhaz Sioridze bir makalesinde bu durumu bütün çıplaklığıyla resmeder:

"Ortalık bomboştu. Köylerde insan sesi yoktu. Köpek sesinden başka ses duyulmuyor, General Lyakhov acımasızlığı ile meşhur Kazakları, Hristiyan Müslüman demeden köylere sürmüştü. Kazaklar evlere giriyor, hane halkının saklanması muhtemel yerleri kurşun yağmuruna tuttuktan sonra evleri ateşe veriyordu. Buldukları kadınlara tecavüz ediliyor, erkekler vatan haini olarak tutuklanıyordu. Bu olaylar yaşanırken, Artvin ve Ardanuç'lu Ermeniler, yol göstererek, hedef göstererek Ruslara yardımcı oluyor, Müslüman, Hristiyan demeden bölge halkı için yalancı şahitlik yaparak ağır şekilde cezalandırılmalarına çalışıyordu."[55]

---

[51] Mekkari genel olarak yük taşıyan hayvanlara verilen bir isim. Fakat burada kast edilen Rus Ordusunda bulunan ve katana tabir edilen iri bir katır cinsidir.

[52] BOA, DH, ŞFR, 461/43.

[53] Altınbilek-Kır, *age*, s. 359.

[54] Acara Çayı'nın Çoruh Nehri'ne döküldüğü bölgedeki.

[55] Malhaz Sioridze; "I. Dünya Savaşı'nda Macaheli Bölgesi", *Cveneburi*, S. 39. Ocak-Mart, 2001, s. 8-9.

Yusuf Rıza Bey, ertesi gün Hopa'da bulunan Stange Bey'e gönderdiği telgrafta, Rusların Çoruh Nehri'nin sol sahilinden Muratlı'ya doğru taarruza geçtiğini, fakat üç saat süren çatışmadan bir netice elde edemeyip, top ve makinalı tüfek ateşiyle çatışmayı sürdürdüğünü bildirmekte idi.[56] Stange Bey kuvvetleri Hopa'da iken Ruslar da Kemalpaşa–Muratlı arasındaki engebeli arazinin hakim tepelerini ele geçirmek için yükleniyorlardı.

Rusların yeni kuvvetlerle yüklenmesi ve köyleri top ateşine tutması, Muratlı ve Camili bölgesindeki halkın maneviyatı üzerinde olumsuz etki yaptığı gibi, takviye alan düşman kuvvetleri bazı hakim tepeleri ele geçirmiş, müdafaa hattımız bozulmuştu. Stange Bey komutasındaki kuvvetlerin Muratlı'ya gelmesi havayı değiştirdi. Tam bu sırada Rusların büyük bir taarruza kalktıkları haberi alındı. Çevredeki çeteler dağılarak kaçışmaya başlamış, onların panik hali tüm cepheye yayılmıştı. Türk kuvvetleri ne zaman takviye alsalar, gelen kuvvetler taarruza vakit bulamadan Ruslar Türk taarruz hazırlığını bozmak için hemen karşı taarruza geçiyordu. Bu da Rusların bölgede iyi bir istihbarata sahip olduklarını göstermekteydi.

Yusuf Rıza Bey'in durumun vehametini açıklayan ve takviye isteyen raporları üzerine, Stange Bey'den; Muratlı'daki kuvvetlerle birleşerek Rusların üzerine yürümesi, Rusları Batum'a çekilmeye mecbur ettikten sonra, bölgeyi Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine terk ederek bir an önce Artvin'e ulaşması isteniyordu.

17 Aralık 1914'te dehşetli yağan yağmur altında Hopa'dan Borçka'ya doğru yola çıkan Stange Bey Müfrezesi, yolların bozuk olması nedeniyle birerli kol düzeninde ilerlemişti. Yürüyüş kolunun bir ucu Balıklı Karakolu'nda, diğer ucu Hopa'nın içindeydi. Yağmur altında üç saatlik yol 11 saatte alınarak, Balıklı Tepesi'ne ulaşılabildi. Yola devam eden bir tabur Çifteköprü'de, bir tabur da Düzköy'de geceledi. Stange Bey ve maiyeti ise önden hareket ederek 17/18 Aralık gecesi Borçka'ya ulaşmıştı.[57]

İstanbul'dan gelen 8. Alay'ın birlikleri bu zor yoldan Borçka'ya ulaşmaya çalışırken, takviye alan Rusların sahil müfrezesi, denizden 3 torpidonun da desteği ile kıyıdaki kuvvetlerimizin üzerine taarruza başladı. Kemalpaşa (Makriyalu) bölgesindeki kuvvetlerimiz, denizden ateş altına alınınca tutunamayarak dağıldılar. Başlarındaki subay sayısı az olduğu için dağılan kuvvetleri

[56] Yalçın, *agt*, s. 54.
[57] Yalçın, *agt*, s. 55.

toplamak mümkün olmuyordu. Akşama kadar dağılanlardan sadece 100 kişi toplanabilmişti.[58]

On bir saatlik bir yürüyüşten sonra[59] gece Borçka'ya ulaşan Stange Bey ve karargâhı İçkale Deresi'ni geçerken, yaveri Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey atından düşerek boğuldu.[60] Şehit Yüzbaşı'nın naaşı yoğun aramalara rağmen ancak iki gün sonra bulunabildi ve Borçka'da defnedildi.[61]

Stange Bey, müfrezesine ait harp ceridesinde, Hopa-Borçka arasındaki yol için, *"Yollar o kadar fena idi ki üç saatlik mesafe on bir saatte kat olundu"* diye yazıyordu.[62] Müfreze Borçka'ya geldiği zaman Stange Bey, Ruslar tarafından yapılmış muntazam Batum-Ardahan şosesini görünce harp ceridesine, *"bu yolda bir günde 40-50 km yürümek müfreze için işten bile değildi."*[63] diye yazmaktan kendini alamamıştı. Bu ifadeler, aynı zamanda Yusuf Rıza Bey ve müfrezesinin hangi şartlar altında savaştığını ve müfrezesinin ikmalini hangi şartlarda aksatmadan yaptığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Borçka'ya ulaşmış olan Stange Bey hemen keşif yapıp, subaylardan durum hakkında bilgi almak üzere Muratlı'ya hareket etmişti. Bu günlerde Eyüp Bey isminde bir zat yanında idadi mezunu iki gençle gelerek Borçka Kaymakamlığı'na atandığını belirtmiş ve göreve başlamıştı.[64]

Stange Bey Müfrezesi Borçka'ya ulaştığı sırada, 19. Türkistan Alayı ile takviye edilmiş Rus kuvvetlerinin karşı taarruzu nedeniyle, Yusuf Rıza Bey Müfrezesi zor anlar yaşıyordu. Stange Bey, Yusuf Rıza Bey'e yardım emri aldığından, sabah erkenden Muratlı'ya hareket etti.

Stange Bey, Muratlı'da düşman mevzilerini gözetlediği sırada Rusların top ve mitralyözlerle sağladığı ateş üstünlüğü ile taarruz edip, Pehlivan köyünün kuzeydoğusunda iki tepe ele geçirdiğini görmüştü. Rıza Bey gönüllüleri ise

---

[58] Sarısaman, agm, s. 212-213.

[59] Altınbilek-Kır, *age*, s. 601-602.

[60] İçkale Deresi'nin Çoruh'a döküldüğü yerdeki şehitlikte gömülen bu subayın anısına 1934 yılında bir anıt dikilmiştir.

[61] Yalçın, *agt*, s. 55. Ayr. bkz. Arif Cemil, *age*, s. 142-143. Şehit olan Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey'in yerine, Mülazım-ı evvel Mehmet Şükrü Efendi alay yaverliğine atanmıştı.

[62] Yalçın, *agt*, s. 55.

[63] Yalçın, *agt*, s. 56.

[64] Arif Cemil, *age*, s. 131-132. İstanbul'dan gönderilen Eyüp Bey, erkân-ı harp namzedi (kurmay subay adayı) iken sivil olmuş bir kişi idi. Maiyetinde bir miktar jandarma ve Trabzon idadisinden (ortaokul) mezun iki efendi vardı. Rus işgalinden kurtarılan topraklara mutasarrıf olarak atanmıştı. Beraberindeki iki kişiyi de müsait mahallere kaymakam yapacaktı. Fakat bu oldu bitti, daha önce Borçka Kaymakamlığı'na atanmış olan Hamal Ferit Bey'i sinirlendirmişti.

taarruz eden düşman karşısında dağılarak çekilmişti. Kendi birlikleri ile karşı taarruza geçerek cephedeki durumun düzeltilebileceği kanaatine vardı.

Borçka'ya ulaşan alayın ağırlıklarını orada bırakıp, Muratlı'ya hareket etmesini istedi. 19 Aralık'ta öğlen saatlerinde Çoruh'un sağ yanına geçen kuvvetlerimiz, ağırlıklarını burada bırakarak Muratlı'ya inmek üzere harekete geçti. Birlikler, Çoruh'un sağ tarafından ilerleyen Batum şosesini takip ederek saat 15.00'de Muratlı'ya ulaştı. Subaylara yapılacak harekât hakkında emirler dağıtıldı. Rusların eline geçen tepeleri geri almak üzere kayıklarla Çoruh'un sol kıyısına, şimdiki Muratlı merkezinin bulunduğu yere geçilmeye başlandı.

Fakat 19/20 Aralık gecesi 10. Kolordu'dan bir telgraf gelmişti. Verilen emirde 8. Alay'ın hemen Artvin'e hareket etmesi isteniyordu. 10. Kolordu Karargâhı'na Muratlı'daki durum açıklanarak, Yusuf Rıza Bey'e münasip bir şekilde yardımda bulunduktan sonra, Artvin'e hareket edilmesine izin verilmesi istendi. Fakat gelen cevapta derhal, gece veya gündüz demeden Artvin'e hareket emri yazılı idi.

Alayın alelacele çekilmesi çevrede büyük bir panik başlatmıştı. Köylüler nizamî birliklerin gelişine sevinemeden çekildiklerini görünce, Rusların ilerlediğini düşünmüş ve panik halinde göç etmeye başlamışlardı. Stange Bey yolda rastladığı kafileleri, durumu açıklayarak sakinleştirmeye çalıştı, ancak Borçka'ya ulaştığı zaman buranın da muhacirlerle dolduğunu gördü. Ahalinin heyecanını yatıştırmak için Yusuf Rıza Bey'in daha önce Ruslardan elde ettiği toplar için İstanbul'dan gelen subay ve topçu erleri ile top ve cephaneyi tanzim ederek Borçka'nın ilerisinde mevzilendirdi. Stange Bey harp ceridesine, *"bu topların cephanesi ile istenilen mesafeye mermiler düşmüyorsa da bu yarar sağlamazlar anlamına gelmez"* diye yazmaktadır.

Taarruza hazırlanan binlerce asker de bölgeden hızla çekiliyordu. Bu durum kuvvetlerimizle beraber çevre köylerin ahalisi üzerinde de bir moral çöküntüsü yapmıştı. Köyler boşaltılmaya başlandı,[65] panik kısa sürede Borçka'ya da sirayet etmişti. Borçka da kargaşa içinde boşaltılmaya başlanmıştı.

Stange Bey, Borçka'daki paniği önlemek için sekiz manga askerden oluşan bir takım askeri burada bırakmaya karar verdi. Başlarında Mülâzim-i sâni Celâl Efendi'nin bulunduğu bu kuvvetten üç mangayı Muratlı-Borçka şosesini, Mülazım Hasan Efendi ve Ali Efendi isimli subaylar komutasındaki diğer mangalardan birini Çifteköprü'den gelen yolu kesmek üzere gereken yerlere mevzilendirdi. Diğer dört manga; her iki taraftan gerekli olana yardım etmek

[65] Binbaşı Süleyman Bey, *age*, s. 150.

üzere Borçka merkezde idi. Bunlara *"... düşman tarafından vâki' olacak bir taarruza karşı lazımı kadar müdafaada bulunduktan sonra her türlü tedbire müracaat ederek Artvin'e doğru ricat etmek..."* emri verildi.[66]

Yusuf Rıza Bey, üzerlerinde asker elbisesi bile olmayan gönüllü çetelerle Artvin-Batum bölgesine girdikleri zaman, tüm Acara halkının kendilerine iltihak ettiğini görmüştü. Bu nedenle Batum'un alınması durumunda, tüm Kafkasya'da isyan başlayacağına inancı tamdı, ama Stange Bey, İstanbul'dan aldığı emre uyarak Artvin'e doğru yola çıkmıştı.[67]

Stange Bey, karargâhı ile birlikte önden hareket ederek, birlikleri Artvin'e sevk etmek üzere 2. Tabur Kumandanı Binbaşı Ahmet Tevfik Bey'i[68] görevlendirmişti. Bu sırada Trabzon Valisi vasıtasıyla Genelkurmay Başkan Vekilinden bir telgraf gelmişti. Telgrafta, *"düşmana tesadüf ettiniz ise muharebenizin cereyan tarzı hakkında hemen genel karargâha bilgi verilmesi"* isteniyordu.[69]

3.1.3. Yakup Cemil Müfrezesi'nin Teşkili ve Bölgeye Gönderilmesi

Yusuf Rıza Bey'in istekleri doğrultusunda, sahil bölgesinde faaliyet gösteren Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerini takviye etmek üzere Kasım ayında İstanbul'da Yakup Cemil Bey komutasında gönüllülerden oluşan bir kuvvet oluşturulmasına başlandı. Karargâhını Anadolu yakasındaki Selimiye Kışlası'nda kuran Yakup Cemil, müfrezesinin subay, gönüllü ve malzeme ihtiyaçlarını tamamladıktan sonra Trabzon'a gitmek üzere yola çıktı. Seçme bir birlik olarak, Trabzon'dan alacağı takviyelerle Sohum bölgesine bir akın çıkartması yapacaktı. Türk kuvvetleri Batum üzerine yüklendikleri zaman, sabotajlar yapıp Rusların ikmal yollarını havaya uçuracak ve faaliyetleri ile Kafkasya'da ihtilal başlatacaktı. Birlik Trabzon'a doğru giderken, bu harekâtı gerçekleştirme şansının düşük olduğunun farkına varıldığı için iptal edildi.

---

[66] Yalçın, *agt*, s. 57.

[67] Arif Cemil, *age*, s. 146-151.

[68] 1877 yılında Halep'te doğan Ahmet Tevfik Bey, Hafız Ali Bey'in oğludur. 1895 yılında Harp Okulu'ndan teğmen olarak mezun olmuştu. 1 Kasım 1911'de 8. Alay'ın 2. Tabur Kumandanlığı'na atanmış ve bu görevde iken Balkan Savaşı'na katılmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelen 8. Alay, I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde görevlendirilmiş ve Ardahan Harekâtı'na katılmıştı. Daha sonra 34. Kafkas Alayı Kumandanlığına, 1917'de 4. Menzil Kumandanlığına, 1918'de 1. Menzil Kumandanlığına atanan Ahmet Tevfik Bey Kurtuluş Savaşı'na da katılmış ve 1923 yılında emekli olmuştur. (Bkz. Toker-Aslan, *age.* C. II. s. 40-4.)

[69] Yalçın, *agt*, s. 58.

Yakup Cemil (Fotoğraf: 53) komutasında özel bir birliğin Sohum sahillerine çıkma planı iptal edilince, Yakup Cemil'e yürürlükte olan Sarıkamış Harekâtı çerçevesinde Ardahan'a yürümek için hazırlanan Stange Bey müfrezesine katılacak Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ile birlikte hareket etme görevi verildi.

İstanbul'dan toplanmış gönüllülerden oluşan Yakup Cemil kumandasında iyi giydirilmiş 457 kişilik gönüllü kuvveti;[70] Ardahan üzerinden Kars-Tiflis demiryoluna ulaşmak, Sarıkamış Harekâtı öncesi Rusları arkadan vurmak özel görevi ile geldikleri Trabzon'dan 11 Aralık 1914 günü kayıklarla cepheye sevk edildiler.

Bazı kaynaklarda Yakup Cemil'in emrinde 2.000'e yakın gönüllü ve subaydan oluşan alay kuvvetinde bir birlik olduğu yazılsa da ne yazık ki bu doğru değildir. Stange Bey müfrezesine ait birlikler yeterli gemi olmadığı için gönderilemediği gibi, Yakup Cemil'in İstanbul'da tertip ettiği kuvvetler de gönderilememişti. 4-500 kişilik özel bir birlikle Sohum sahillerine çıkmak için bölgeye hareket ederken görev emri değiştirilmişti. Teşkilât-ı Mahsusa için daha sonra İstanbul'da toplanan gönüllülerden oluşan müfrezeler de trenle Ankara'ya, oradan da Sivas üzerinden yaya olarak Trabzon ve Erzurum'a sevk edilmişti.

Stange Bey kuvvetleri, 10 Aralık'ta Rize'den Çayeli'ne doğru yola çıkarken, Yakup Cemil Müfrezesi de Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı motorlarla 11 Aralık'ta Trabzon'dan Arhavi'ye doğru hareket ediyordu. Rıza Bey, Batum'u almak için yeni kuvvet beklerken, Ruslar da destek kuvvetleri geldikçe cepheye sevk ediyordu.

15 Aralık'ta denizden sevk edilip Gönye'de karaya çıkan Rus takviye kuvvetleri, 16 Aralık'ta bir taarruz başlattılar. Gönye çevresindeki kuvvetlerimizi geri atarak stratejik tepeleri ele geçirdiler. Çoruh'tan yukarı çıkıp, Yusuf Rıza Bey müfrezesini Muratlı'nın aşağısında sıkıştırdılar. Acaristan içlerinde ve Çürüksu'da bulunan ve çoğu yerli halktan oluşan kuvvetlerimiz bu taarruzla güç durumda kalmıştı.

Yakup Cemil'in müfrezesi Arhavi-Dülgerli üzerinden Murgul'a gelmişti. Bu arada Murgul Kaymakamı Yakup Cemil'in Bahattin Şakir kuvvetleri ile birleşmek üzere Artvin'e gideceğini telefonla arayarak Yusuf Rıza Bey'e bildirdi. Yusuf Rıza Bey direnmeye devam ederken, Yakup Cemil'in takviye kuvvetlerini beklemekteydi. Yakup Cemil Müfrezesini kendi bölgesinde alıkoymak düşüncesiyle harekete geçti ve durumunu tafsilatlı olarak açıklayıp Yakup Cemil

[70] Altınbilek-Kır, *age*, s. 601.

Müfrezesi'nin Borçka'da kalması halinde üç gün zarfında Batum'u alabileceğini İstanbul'a yazdı.

Fakat Yusuf Rıza Bey, o günlerde Rusların Batum Bölgesi'ni yeni kuvvetlerle takviye ettiğinden ve büyük bir taarruz için bölgeye kuvvet yığdığından haberdar değildi. Ruslar Tiflis-Batum tren yolu ile Batum'a ulaşır ulaşmaz, birlikleri hemen Rıza Bey'in mevzilerinin karşısındaki mevzilerine sevk ediyorlardı. Rus birlikleri, Batum'a yeni birliklerin geldiği haberinden önce ulaşıyordu. Gelen haberler ise artık sağlıklı değildi.[71]

Bu esnada Yakup Cemil Müfrezesi de Borçka'ya geldi.[72] 450 kişi kadar olan müfrezede[73] daha sonra iktisat vekili olacak olan Şakir Bey (Fotoğraf: 68),[74] İttihat Terakkî devrinde Lazistan Mebusu olan Sudi Bey (Fotoğraf: 67),[75] Cisr-i Mustafapaşa Kaymakamı Binbaşı Asım Bey (Fotoğraf: 63), Abdülhamit'i Beylerbeyi Sarayı'nda muhafaza edenlerden Teğmen Ethem Bey ve ileride "Deli Halit Paşa"[76] olarak ünlenecek olan

---

[71] Arif Cemil, kitabının 134, 135 ve 136. sayfasında karargâha ulaşan böyle sağlıksız bir habere kulak asmayıp habercinin şüphe uyandıran davranışları nedeniyle tevkif edilerek sopaya yatırıldığını ve sorgulama sonrası şu itirafta bulunduğunu yazar: *"Ben Rusların geldiğini görmedim. Fakat arkadaşlarım görmüşler, gelip bana söylediler. Ben de sizi korumak için atıma binerek koşarak buraya geldim."* Bkz. Arif Cemil, *age*, s. 136.

[72] Arif Cemil, *age*, s. 137.

[73] Altınbilek-Kır, *age*, s. 601. Arif Cemil, müfrezenin iki bin kişi kadar olduğunu belirtirse de bu doğru değildir. Zira Stange Bey, Ardahan üzerine yürürken harp ceridesine müfrezesindeki Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri için şu notu düşmüş.*"Gerek Bahâ (Bahattin Şakir) ve gerek Yakup Cemil Bey müfrezelerinin hakiki kuvvaları neden ibaret olduğunu bilemiyordu. Tahminî olarak 1.000-1.500 arasında idi."*

[74] Mehmet Şakir Kesebir (1889-1966), Osmanlı Meclis-i Mebusanından II. Dönem Çatalca, IV. Dönem Gelibolu Milletvekili, TBMM'de II. Dönem Çatalca, III. ve IV. Dönem Edirne, V. Dönem Tekirdağ Milletvekilliği yapmış, 1927-1930 İktisat ve 1937'de Ziraat Bakanı olmuştur.

[75] Rize'de Sofuoğulları ailesinden olan, Almanya'da hukuk tahsili yapan Sudi Bey İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin kâtib-i mes'ulleri arasında iken 1914'te Lazistan mebusu seçilmişti. İngilizlerin Meclis-i Mebusan'ı basmalarından sonra Malta'ya sürülmüştür. Malta dönüşü ticarete atılan Sudi Bey, 1956 yılında vefat etmiştir. Bkz. Mehmet Şeref Aykut; *Trakya Millî Mücadele Tarihi Malta Hatıratı ve Malta'da Türkler*, Haz. Hasan Berke Dilan, İstanbul, 2010. Bkz. s. 286-287.

[76] Halit Bey, Kastamonu-Taşköprü'nün Yazı köyü eşrafından Hacı Osman Bey'in soyundan gelen Ahmet Beyin oğlu olup 1883 yılında Beşiktaş'ta doğmuştur. Hayatı için bkz. Hülya Toker, Nurcan Aslan, *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanlarının Biyografileri*, C. 3, Ankara, 2009, s. 312-314.

Yüzbaşı Halit Bey (Fotoğraf: 64) vardı.[77]

[77] Halit Bey'e "Deli" lakabı cesaretle harmanlanmış bir yiğitlik unvanı olarak takılmıştı. Hayatını bilenler bu unvana ne kadar layık olduğunu da bilirler. Tüm Doğu Anadolu'da ayak basmadığı, savaşmadığı dağ kalmamıştır. 1903 yılında piyade teğmen olarak Harp Okulu'ndan mezun olmuş ve Balkanlarda bulunan III. Ordu emrine verilmişti. Kıtası bir isyanı bastırmak görevi ile Yemen'de olduğu için bir müddet Yemen'de görev yaptıktan sonra Ordu merkezi olan Yanya'ya gitmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, 1908 yılı Aralık ayında üsteğmen rütbesi ile 1. Ordu'da görev almış ve kıtasıyla birlikte tekrar Yemen'e gönderilmiştir. 1911'de yüzbaşı olan Halit Bey, 1912 yılı Nisan-Kasım ayları arasında Trablusgarp'ta Osmanlı-İtalyan Harbi'nde, daha sonra da Balkan Harbi'nde görev yapmıştır. 1914 yılında Harbiye Nezâreti'nde çalışırken Yakup Cemil Bey'in komutasındaki Kafkasya Mürettep Alayı'nın 2. Tabur Kumandanı olarak Karadeniz sahilindeki cepheye geldi. 17 Ocak 1915'te Teşkilât-ı Mahsusa'nın 2. Artvin Taburu ve Artvin'de kuruluşunu yaptığı Teşkilât-ı Mahsusa Alayı Kumandanı oldu. Artvin Rus işgaline girmeden önce Bağımsız Artvin Müfreze Kumandanlığı yapan Binbaşı Halit Bey, Şubat 1915'te Çoruh Müfreze Kumandanı oldu. 14 Haziran 1916'da kaymakam (yarbay) olduktan sonra, 21/22 Haziran'da aldığı ağır yaradan dolayı tedavi görmek için önce İstanbul'a, daha sonra da Viyana'ya gitti. Bir yıl sonra döndüğünde Kâzım Karabekir'in komutasındaki XV. Kolordu'da görev aldı ve 10 Mayıs 1917'de Batı Dersim Kumandanlığı'na atandı. Erzurum Harekâtı Sağ Cenah Müfreze Kumandanlığını yarbay olarak yapan Halit Bey Dersim, Erzincan ve Erzurum'u Ruslardan geri aldı. 19 Mart 1918'de 3. Kafkas Tümeni Kumandanı olarak Batum Muharebesi'ne katıldı, Ahıska'yı kuşatıp, Ahılkelek'in kuzeyini zapt etti. 27 Kasım 1919'da 15. Kolordu Kafkas Tümeni Kumandanı olarak Mondros Mütarekesi'nden sonra tümenini Tortum Bölgesine geri çekti. Oltu-Narman'da iken Pontosçulara karşı görevlendirilerek Trabzon-Gümüşhane arasındaki bölgeye gitti. İngilizler bu cesur ve tecrübeli kumandanı ele geçirmek istiyorlar ve Kâzım Karabekir Paşa'ya baskı yapıyorlardı. Karabekir Paşa "izin alıp İstanbul'a gitti, nerede olduğunu bilmiyorum" diyerek İngilizleri oyalıyor ve gerektiğinde tümeniyle birlikte Kuvay-ı Milliye olarak hareket etmek üzere hazır olması için Halit Paşa'ya emir gönderiyordu. O günlerde İstanbul'a dönmesi istenen bir kişi de Mustafa Kemal'di. Erzurum'da Mustafa Kemal'le görüşen Halit Bey, 24/25/26 Aralık 1919'da Bayburt'a bağlı Aydıntepe ilçesinde (Hart köyü) Şeyh Eşref isyanını bastırmıştır. Sarıkamış ve Kars'ın kurtarılması için planlanan ileri harekâta 9. Tümen Kumandanı olarak katılarak Sarıkamış ve Kars'ı geri aldı ve 6 Aralık 1920'de miralay (albay) oldu. 21 Ocak 1921'den itibaren Kolordu Kumandanı yetkisiyle Kocaeli Grup Kumandanı olarak Batı Cephesi'ne geçen Halit Bey, II. İnönü Savaşı'na Sağ Cenah Grup Kumandanı olarak iştirak etti. Sakarya Savaşı'na katıldıktan sonra tekrar Kocaeli Grup Kumandanı oldu. Büyük Taarruz'a Gemlik, Mudanya, Bandırma istikametinden katıldı. Düşmanın düzenini bozarak birçok esir aldı ve bu hizmetlerinden dolayı 31 Ağustos 1922'de tümgeneral oldu. 1923 yılında Ardahan Milletvekili olarak Meclis'e giren Halit Paşa, Karsıalan soyadını almış ve 9 Şubat 1925'te Meclis'te bir kavga esnasında vurulmuş ve 14 Şubat 1925'te ölmüştür. Girdiği savaşlarda dokuz defa yaralanan, Trablugarp ve Sakarya'da yediği kurşunları vücudunda taşıyan Halit Paşa'nın ölümü tüm yurtta, özellikle de Doğu Anadolu'da millî matem olarak karşılanmıştı. Gürsoy Solmaz, *Deli Halid Paşa*, Ankara, 1996; Öztürk, *age*, s. 99-101; İbrahim Özkan, *Deli Halit Paşa Unutulan Yıllar Unutulan Kahraman*, İstanbul, 2015; Ergun Hiçyılmaz "Deli Halid Paşa", *Sabah Gazetesi Star Magazin Eki*, s. 51, İstanbul, Ekim-1992, s. 36-39.

Tablo 2: ATASE Arşivi BDH kataloğunda 1828, 003, 001-005a numarada bulunan belgeye göre, Yakup Cemil Bey Müfrezesi ile Aralık 1914'te Kafkas Cephesi'ne sevk edildikleri sâbit olanlar.

İsmi/Pederinin ismi	Memleketi	
Ali Rıza bin Ahmed	Dersa'âdet	Tebdîl-i have sûretiyle gelmişdir. (Dersaâdet gümrük memurluğundan)
Erkem Bey bin Mustafa Paşa	Edirne	Mühendis (Gelibolu mıntıkasına me'mûr)
Kemal Bey bin (...)	Dersa'âdet	Oradan avdet etmişdir. (Muhâcirîn me'mûrlarından)
Tevfik Efendi bin (...)	Tikveş	
Süleyman Kemal Bey bin (...)		Meclis-i Meb'ûsân Zabıt Kâtibi
İsmail bin İsmail	Tırnova	Hakîkat (?) fakîru'n-nâsdan dört mâh (ay) tebdîl-i havâ gelmiş ve kasaba-i sâbıkası olan Sultanahmed elbise anbarına devam etmekde bulunmuşdur.
Cafer-i Tayyar Efendi bin Mustafa	Girid	Askeriye Mekteb-i Tıbbiye (...) sınıf talebesinden amedî 6 Haziran sene 331 (...) neticesi kangren
İrfan bin Hasan	Kıbrıs	Mekteb-i Tıbbiye (...) sınıf talebesinden (Ardahan muhârebesinde gâib)
Nâfiz bin Osman	İzmir	"
Mahir bin Osman	Kıbrıs	"
Nesim (?) bin Hamid	Hasköy	" (şehîd Ardahan muhârebesinde)
Mehmed Efendi	Çatalca	Cerrah

Yakup Cemil'le gelen kuvvetler Borçka'ya ulaştığı zaman hava çoktan kararmıştı. Gelen kuvvetlerin Borçka'daki Rus kışlalarına yerleşmesi gece yarısına kadar sürdü. Yusuf Rıza Bey, gece yarısından sonra, Yakup Cemil Bey ile görüşmeye başladı. Bu görüşmede Yusuf Rıza Bey gelen kuvvetle Batum üzerine yürümeyi önermiş, Yakup Cemil Bey ise aldığı emir doğrultusunda Artvin'e hareket edeceğini belirtmişti.

Bazı kaynaklarda Yakup Cemil'in I. Dünya Savaşı'nda Batum'u aldığı yazılıdır. Yakup Cemil'in Kafkas Cephesi'ndeki görevleri ile ilgili bazı bilgiler gibi bu da yanlıştır. Yakup Cemil ile ilgili konumuz kapsamında yanlış olduğunu belirlediğimiz hususların Galip Vardar'ın anlattıklarından kaynaklandığı sanıyoruz. Vardar'ın; *"Aslen yüzbaşılığa kadar yükselmiş ve bir ara ordudan ayrılmış olan Yakup Cemil Bey, bu çetelerde sivil olarak vazifelendirilmişti. Maiyetine iki bin kişilik bir çete verilmişti. Bu çete Kafkasya'ya gönderiliyor ve gerek Gürcistan, gerek Ermenistan ve*

gerek Azebaycan'da çeşitli sabotajlara memur ediliyordu. Binbaşı Asım, Yüzbaşı Halit, Lazistan mebusu Sudi, Sabık iktisat vekili Şakir (Kesebir), Yüzbaşı Ethem (Çerkez)[78] *ve Abdülhamit Beyler. Teşkilât-ı Mahsusa'nın bu en kalabalık ve en mühim çetesi, denizden yola çıkmış ve İstanbul'dan Trabzon'a kadar bir gemi ile seyahatlerine devam etmişlerdi. Bu çeteyi Trabzon'da Rıza Bey isminde bir zat ile ona bağlı küçük bir birlik bekliyordu. Yakup Cemil Bey karaya çıkar çıkmaz Osmanlı Ordusu'nun Batum üzerine yaptığı harekâtı kolaylaştırmış ve Batum'u Ruslardan alan kuvvetlerin içinde Yakup Cemil'in çetesi de bulunmuştu. Batum'a girdikten sonra bu şehrin fatihliği sıfatını da kimseye bırakmayan Yakup Cemil uzun müddet bu zaferiyle övünmüş, zaman zaman da kendisine karşı gösterilen anlayışsızlıktan, nankörlükten şikâyet etmişti."* şeklindeki anlatımı son dönem araştırmacılarımızı yanlış yönlendirmiştir. Gerçekte ise Yakup Cemil, 486 kişilik bir müfreze ile bölgeye[79] gelmiş, Borçka'dan Artvin'e geçmiş ve Ardahan harekâtına katılmıştır.[80]

Yakup Cemil'in müfrezesi Borçka'dan ayrılırken, Borçka eski kaymakamı Hamal Ferit Bey[81] ve başlangıçtan itibaren Yusuf Rıza Bey müfrezesine mensup Mamovi-zâde Rauf Bey hiç kimseden izin almadan müfrezeye katılmış ve Borçka'dan ayrılmıştı.[82] Onların bölgelerinden bu şekilde ayrılmaları, bölgedeki Teşkilât-ı Mahsusa idarecilerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan kaynaklanmaktadır.

---

[78] Kurtuluş Savaşı'nda söz konusu olan Çerkez Ethem değildir.

[79] İttihat ve Terakkî Partisi Merkez-i Umumî Müfettişi olan Yakup Cemil Bey, 1915 Mayıs ayında İstanbul'dan Kafkas Cephesi'ne 2.400 mevcutla ikinci bir defa daha gönderilmiş ve bu defa da Van Cenup Müfrezesi Kumandanı olarak görev yapmıştır. (Bkz. BOA, DH, ŞFR, 498/42) Yakup Cemil ile ilgili kitaplarda bu iki görev birbirine karıştırılmaktadır.

[80] Bkz. Galip Vardar (Anlatan), *İttihat ve Terakkî İçinde Dönenler*, Yazan (Samih Nafız Tansu), İstanbul, 1960, s. 283-284.

[81] Osmanlıca metin ve belgelerde yer alan bu isim, Hamal Ferit Bey'in kimliğini bilmeyen araştırmacılar tarafından yanlış olarak Cemal Ferit olarak okunmakta ve yazılmaktadır.

[82] Arif Cemil, *age*, s. 138.

3.2. Ardahan Harekâtı

Her ne kadar Rıza Bey'e ve bölgedeki yetkililere, Batum üzerine harekât yapan Sahil Müfrezesini takviye için gönderildiği bildirilmişse de, Stange Bey komutasındaki 8. Alay ve Yakup Cemil Müfrezesi, İstanbul'da planlanan Sarıkamış Kuşatma Harekâtı kapsamında bölgeye gelmişti. Görevleri, Artvin Bölgesi'ndeki kuvvetlerle beraber Ardahan üzerine yürümek ve Sarıkamış sonrası çekileceği düşünülen Rus kuvvetlerini kuşatmak idi.

Borçka'dan ayrılan 8. Alay kuvvetleri, Batum-Artvin şosesini takip ederek 21 Aralık akşamı Artvin'e ulaştığı zaman Alay'ın 1. Taburu Artvin Köprüsü (Köprübaşı) yanındaki han ve evlerde, bir kısmı ise Rusların süvari kışlalarında konaklamıştı. Batum-Artvin şosesi Çoruh'un sağ yanından ilerlediği için Alay'ın ağırlıkları şose üzerinde ve Artvin'in karşısına düşen Seyitler köyü ve Subaşı (Sotibar) Mahallesi ile ve onun güneyine düşen Salkımlı (Tolgom)'da[83] bırakılmıştı. Bozuk yollarda yürüyüş askerin ayağındaki ayakkabıları parçalamıştı.

III. Ordu Kumandanlığı, 21 Aralık'ta Çoruh havzasındaki Dr. Bahattin Şakir ve Yakup Cemil müfrezeleri ile Artvin'de olan Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey komutasındaki Melo Hudut Taburu'nu, Alman Binbaşı Stange Bey'in komutasında birleştirmişti.[84] Stange Bey, Artvin'e vardığı zaman, Melo Hudut Taburu Artvin'de, Bahattin Şakir Bey ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri Ardanuç'ta ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden oluşan kuvvetler Ardanuç-Şavşat-Ardahan arasındaki dağlık bölgede idi.

Yakup Cemil komutasındaki İstanbul gönüllüleri Şavşat'a ulaştığında büyük bir sevinçle karşılandılar. Burada iki gün kalarak çevreden katılan gönüllülerle birleşip Karaköy'e (Şavket) geçtiler. Gönüllüler daha önce Sahara Ge-

---

[83] Hatice Yalçın'ın tezinde bu isimler Osmanlıca yazılışları ile beraber Süt ve Dulgun köyleri olarak okunmuş. Bkz. *Agt*, s. 59.

[84] Altınbilek-Kır, *age*, s. 603.

çidi'nden aşan yolları kontrol altına almışlardı.[85] Bahattin Şakir Bey Müfrezesi'ne bağlı 200 kişilik bir kuvvet ise Şavşat'a bağlı Hanlı (Hantuşet) köyünde Ruslara karşı müdafaa durumunda idiler. Arazi kar altında olduğu için, kaput, palto gibi kalın giyecekleri olamayan gönüllüler, geceleri civar köylere çekilmek zorunda kalıyorlardı.[86]

10. Kolordu'nun sol kanadını teşkil etmesi planlanan Stange Bey Müfrezesi, merkezi Erzurum'da bulunan ve Tortum üzerinden Oltu istikametinde harekete geçen Hafız İsmail Hakkı Paşa komutasındaki 10. Kolordu'ya bağlanmıştı.[87] 10. Kolordu'dan Stange Bey'e yazılan emirde, 22 Aralık sabahına kadar Artvin'e ulaşması halinde, bütün bağlı birlikleri de alarak Oltu'ya hareket etmesi istendi. Bu harekât çerçevesinde Sarıgöl ve İşhan Hudut taburları, Fethi Bey Müfrezesine[88] bağlanmıştı.

Artvin'den 10. Kolordu ile telgraf makinesi başında görüşmeye başlayan Stange Bey, önce kendi durumu hakkında bilgi verdi. 10. Kolordu'nun harekâtı hakkında bilgi ve emirler aldı. Hazırlanan kuşatma harekâtına göre 10. Kolordu, 22 Aralık'ta Tortum civarından Oltu üzerine yürürken, Stange Bey'in görevi de Olur'dan Oltu üzerine yürüyerek 10. Kolordu'nun harekâtına destek olmaktı.

22 Aralık 1914'te Sarıkamış Harekâtı başladığı gün, Stange Bey kuvvetleri, eksiklerini tamamladıktan sonra öğle üzeri Artvin-Hamamlı (Dolishana) yoluyla Ardanuç'a doğru harekete geçti. Yürüyüş kolu akşam Hamamlı'ya ulaşmış ve orada gecelemişti. Ertesi gün Ardanuç'a doğru harekete geçildi.

23 Aralık'ta 10. Kolordu Oltu'ya girmiş, Ruslardan 2 top, 4 makinalı tüfek ele geçirmiş ve 800 asker esir almıştı. Stange Bey, 23 Aralık'ta Ardanuç'a geldikten sonra Oltu'nun ele geçtiğini öğrenmiş, Ardahan üzerine giderek Oltu'dan çekilecek Rus kuvvetlerinin çekilme yolunu kesme emrini almıştı.[89]

---

85 Özder, *age*, s. 119.

86 Yalçın, *agt*, s. 59.

87 Altınbilek-Kır, *age*, s. 358.

88 Fethi Bey 10. Kolordu'nun 31. Piyade Tümeni'ne bağlı 93. Alay Kumandanı idi. 93. Alay ve 92. Alay'ın İkinci Taburu Trabzon'a çıkartıldıktan sonra, 10. Kolordu birlikleri bölgeye gelinceye kadar ayrı bir müfreze halinde organize edilmişti. Erzurum üzerinden Hasankale'ye gelen ve bu müfrezeye, 1 topçu taburu ve bir miktar süvari daha verilerek Fethi Bey Müfrezesi adıyla 11. Kolorduya bağlanmıştı. Bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 331. 10. Kolordu Kumandanı Albay Hafız Hakkı Bey, 8/9 Aralık gecesi III. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta Fethi Bey Müfrezesi'nin 10. Kolordu'ya verilerek harekât bölgesine gönderilmesini istemişti. Bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 342. Fethi Bey Hınıs-Tortum istikametinde hareket ederek müfrezesi, 16 Aralık'ta harekât bölgesine ulaşmış, 22 Aralık sabahı Oltu'ya girmişti.

89 Altınbilek-Kır, *age*, s. 602.

Bunu öğrenen Şavşat'taki kuvvetlerin morali yükselmişti. General İstomin Tugayı, 10. Kolordu'ya bağlı 32. Tümen'in önünde Oltu'dan Ardahan istikametine çekilirken, Ardahan'da General Genik kumandasında 3. Plaston Tugayı bulunmaktaydı.[90]

Bu sırada 8. Alay, Yakup Cemil ve Bahattin Şakir müfrezelerinden oluşan Stange Bey Müfrezesi, Ardahan harekâtı için Ardanuç-Şavşat bölgesinde şu şekilde yayılmıştı. 500 kişilik Yakup Cemil kuvvetleri ve Melo Hudut Taburu, Şavşat, Yavuzköy,[91] Karaköy ve Kocabey (Kuçen) bölgesinde Sahara Geçidi'ni kontrol altına almıştı. Dr. Bahattin Şakir'e bağlı olan Ardanuç Taburu'nu teşkil eden 200 kişilik kuvvet, Şavşat'ın Hanlı köyünde, bir süvari bölüğü Ardanuç-Ardahan şosesini kontrol etmek üzere Ardanuç'un Geçitli (Heva) köyünde, 60 kişilik bir müfreze de Bülbülan bölgesinde idi.[92] Bölge halkı Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine barınma, ulaşım ve kılavuzluk gibi konularda gönüllü olarak yardımcı oluyordu.

Ardanuç'ta bulunan Stange Bey 23-24 Aralık gecesi emrindeki müfrezelere bir emir yayınladı. Bu emre göre, Hanlı'da bulunan 200 kişilik müfreze 24 Aralık'ta köylülerin kullandığı patika yoldan ilerleyerek Başhan Karakolu'nun üzerindeki kayalıklara ulaşacak ve bizim taraftan taarruz işareti olan top ateşini işitince, Ardanuç-Ardahan şosesini Yalnızçam Geçidi'nde tutan karakoldaki Rus kuvvetlerinin geri çekilme yolunu kesecekti. Bülbülan'da bulunan 60 kişilik müfreze siperler kazarak bölgeyi savunacak, Rusların bu yoldan ilerlemesini engelleyecekti. Kocabey ve Sahara'da bulunan 500 kişilik kuvvetlerle Yakup Cemil Bey, 29 Aralık Pazar günü Ardahan üzerine yürüyecek, karşısındaki kuvvet fazla ise ana kuvvet taarruza geçtiği zaman savaşa girecekti.

Ardanuç Harmanlı'da bulunan 400 kişilik kuvvet ile Geçitli'de bulunan 500 kişilik kuvvet 26 Aralık akşamı hareketle sabahtan evvel karakol civarında bulunan Rus kuvvetlerine yandan saldıracak. Ardanuç-Ardahan şosesi üzerindeki karakolun karşısında bulunan 100 kişilik müfreze ve Müezzinler köyünde bulunan Artvin Taburu ileri yürüyüşle topçumuz ateş açar açmaz taarruza geçecekti. Süvariler ise şose üzerindeki ana kuvvetleri takip edecek ve verilen emre göre hareket edecekti.[93]

---

[90] Maslofski, *age*, s. 140.

[91] Turgay Akkoyun, "Şavşat'ın Şirin Bir Köyü: Yavuzköy", *Bizim Ahıska*, S. 16, Sonbahar-2011, s. 44-45.

[92] Yalçın, *agt*, s. 62.

[93] Yalçın, *agt*, s. 62.

Tablo 3: Ardahan üzerine giderken 8. Alay ve Melo Hudut Taburu Kuvvetleri

Birlik	Subay	Asker	Makinalı Tüfek	Dağ Topu	Hayvan
8. Alay 1. Tabur	22	975			104
8. Alay 3. Tabur	16	980			101
Topçu	11	258		3	85
İstihkâm Bölüğü	5	268			24
Süvari	1	29			35
Melo Hudut Taburu	3	386	2 (Ruslardan alınma)		39
TOPLAM	**58**	**2896**	**2**	**3**	**398**

24 Aralık'ta Ardanuç'tan yola çıkan Stange Bey'in karargâhı, Ardanuç-Akarsu köyü–Üzümlü (Çirkis) Mahallesi'ne geldi. Alay'ın 1.Tabur, topçu ve istihkâm bölükleri, Müezzinler (Mecegil) köyü, 3. Taburu Aşıklar (Şavgular) köyünde konakladı. Arazide birkaç karış kalınlığında kar vardı. Askerler karda açılan yolda tek kişilik sıra halinde ilerleyebiliyorlardı.

Bölge halkı, makineli tüfek ve toplarla donanmış 500 kişilik bir Rus birliğinin Yalnızçam geçidini tuttuğunu, bunların 200'ünün Karakol Hanı'nda, ihtiyat kuvvetlerinin Bağdeşan (Kinzodamal) köyünde bulunduğu bilgisini kuvvetlerimize iletmişti. Stange Bey'in verdiği emir üzerine 8. Alay kuvvetleri, 25 Aralık'ta Ruslara karşı taarruza geçecek şekilde tanzim edildi ve çatışmada yaralananları tedavi etmek üzere yol üzerindeki hanlardan biri hastane haline getirildi.

Topları Yalnızçam Geçidi'ni topçu ateşi altına alabilecek bir tepeye yerleştirmeyi ve taarruzu buradan yönetmeyi düşünen Stange Bey, bölgede mevzilenmiş gruplara daha önce gereken emirleri iletmişti. Taburlar 2.300 m rakımdaki Kutul Hanları'na doğru ilerlerken, Başhan'daki Rus Karakolu civarında mevzilenmiş olan Dr. Bahattin Şakir'e bağlı müfreze de taarruz için hazırdı.

Taarruz top ateşi ile başlayacaktı. Fakat toplar kar yüzünden konuşlanmaları gereken tepeye çıkartılamamıştı. Saat 9'da önde bulunan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri, daha önce aldıkları emre göre Başhan Karakolu'na ateş açarak taarruzu başlattılar. Ruslar, topçu ateşi ile karşılık vermeye başlamıştı. Rus topçusu, yol ve tepeleri ateş altına aldığı için gruplar karakolu ele geçiremedi. Bunun üzerine taburlar Rus direnişini kırmak ve öncü gruplara destek vermek üzere bulundukları yerlerden ileriye hareket ettiler. Her yer 1,5-2 m karla kaplı olduğu için, sert rüzgâr ve kar yağışı altında ilerlemeye çalışan taburlar

müfrezelerin bulundukları yere ancak saat 2.30'da ulaşabilmişlerdi. O sırada başlayan dehşetli bir tipi nedeni ile göz gözü görmez bir hal almıştı.

Çevreden gelip Türk kuvvetlerine yardım için toplanan Ardanuç köylüleri; karla kaplı yolda askerin ilerlemesi için karları çiğneyip yol açıyor, topları tepeye çıkarmak için destek oluyor, cephane sandıklarını taşıyarak, askerlere yardım ediyordu. Ancak yoğun kar yağışı nedeniyle, topların tepeye çıkartılması için yol açılması mümkün olmadı. Bunun üzerine topları parçalara ayırıp, tepeye taşımak üzere harekete geçildi. Bu sırada hava da kararmaya başlamıştı. Parçalara ayrılan bir topun icra yayı kar altında kalmış ve kaybolmuştu. Arama çalışmaları devam ederken karanlık bastırınca ertesi gün tekrar aranmasına karar verildi. Fakat tüm aramalara rağmen bulunamadı.[94]

Bir yandan topların tepeye çıkması için uğraşılırken, diğer yandan da araziyi hiç bilmeyen asker, Ardanuçlu kılavuzların yönlendirmesi ile Rusların mevzilendiği tepeye taarruz etmek için tertibatlar alıyordu. Bölükler tepeye tırmanmaya başladı. Fakat ortalığı kaplayan sis ve akşam karanlığı nedeniyle ileri mevziler Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine terk edilerek, askere bir önceki akşam geceledeği mahallere çekilme emri verildi. Geldikleri yol tamamen karla kapandığı için askerler, geceyi geçirdikleri yere de gidemedi ve ormanda açık havada konakladılar.[95]

25-26 Aralık gecesini, karargâhı ile birlikte Ardanuç'a bağlı Geçitli köyünde geçiren Stange Bey, sabahleyin ileri harekât yapılmayıp, köylülerle beraber askerin ve ağırlıklarının geçebileceği şekilde yolun açılmasını istedi. 3. Tabur kumandanı Binbaşı Ahmet Tevfik Bey'in askerleri en arkada idi. Önden giden 1. Tabur'un topçu cephanesi ve top taşıyan hayvanları kara saplanmış, daha sonra da yuvarlanarak dereye düşmüştü. Bunların çıkarılmasına yardım edildikten sonra yola devam edilmişti. Subay ve askerlerin soğuk nedeniyle nefesi tıkanıyordu, akşamı geçirmek için önceki konak yerlerine dönmeye takatleri olmadığından pek çoğu yollarda takılıp, donma tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardı. Topçu cephanesini taşıyan hayvanların da büyük bir kısmı yolda kalmıştı, bu nedenle batarya kumandanı geriden gelerek bunları toplamakla uğraşmış, ertesi gün yapılacak ikinci taarruzdan önce, devam eden kar yağışı nedeniyle tekrar kapanan yol ve izlerin köylülerin de yardımıyla açılması gerekmişti. Aşıklar köyü ve yakınlarındaki köylerin halkından yolun açılması

[94] Yalçın, *agt*, s. 64.
[95] Yalçın, *agt*, s. 65.

için yardım istenmişti. Geçitli ve çevresindeki köylerin halkı da bu konuda yardım ederse, asker yorgunluk ve müşkülattan kurtarılabilecekti.[96]

Bu arada Yusuf Rıza Bey 23 Aralık'ta Borçka'dan bir rapor göndermiş, rapor üç gün sonra Stange Bey'e ulaşabilmişti. Rıza Bey raporunda; bölgesinde yaşanan çatışmaları ve kuvvetlerinin bir miktar geri çekilme durumunda kaldıklarını anlattıktan sonra, daha önce verilen emre göre Hopa'da bulunan erzakın nakli için kaymakam ile görüşüp gerekli tedbirleri aldığını, fakat erzak çuvalları ağır olduğu için bunları mevcut yol ve vasıta durumuna göre nakletmenin mümkün olmadığını, çuvalların bölünüp taşınması için çalışıldığını, boş çuval temin edilmesi ve bölme işinin de biraz zaman alacağı açıklanmaktaydı.[97]

Bunun üzerine Stange Bey, 8. Alay'ın ağırlıklarının ve erzaklarının sevki için Rize'de bıraktığı Yüzbaşı Halil Efendi'ye gönderdiği raporda; Hopa'daki erzakın sevki için bir imkân ve vasıta olmadığını ve bunun için 8. Alay'ın elindeki yük taşıyacak hayvanların Hopa'ya gönderilmesini istedi.[98] Ancak, boş hayvanların Hopa'ya ulaşması, yükleri alıp geri gelmesi 9-10 günlük bir işti. Fakat yapabilecek başka bir şey de yoktu.

Stange Bey, 26 Aralık'ta birliklerine gerekli emirleri verdikten sonra Geçitli'den Üzümlü'ye dönmüştü. 26-27 Aralık gecesi Üzümlü'de 8. Alay'ın *Harp Ceridesi*'ne 27 Aralık'ta gönüllülerle birlikte Rusların tuttuğu Yalnızçam Geçidi'ne karşı taarruza geçeceğini, hedefinin Ardahan olduğunu yazıyordu. Muharebe ağırlıkları Kutul Karakolu'ndaydı. Gün doğumuyla beraber eldeki iki tepe üzerinde mevzilenecek topçu takımının ateşiyle başlayacak olan taarruz, topçuların düşman mevzilerini dövmeyi tamamlamasından sonra çete ve piyadelerin ileri hareketi ile devam edecekti. Stange Bey de taarruzu topçuların mevzilendiği tepeden yönetecektir.

Hava soğuk fakat açıktı, karla kaplı olan arazide açılan yollar kar yağmadığı için kapanmamıştı. Yağışsız hava, Ruslara da Ardahan'a doğru çekilme imkânı sağlamıştı. 27 Aralık sabahı Rusların çekilmeye başladığı haberi geldi.[99] Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri, hemen atılarak Rusların önceki gün topçu ateşi açtığı mevzilere girdi. Fakat Ruslar giderken buradaki topları da götürmüşlerdi. Önde giden 1. Tabur Kumandanı Binbaşı Ali Fethi Bey ve Müfreze Topçu Kumandanı Mehmet Emin'den gelen pusulalarda Rusların kaldıkları kışlayı

[96] Yalçın, *agt*, s. 66.
[97] Yalçın, *agt*, s. 66-67.
[98] Yalçın, *agt*, s. 68.
[99] Altınbilek-Kır, *age*, s. 603.

yaktıktan sonra, düzgün olan şose yolundan Ardahan'a doğru çekilmekte oldukları yazıyordu.[100]

3.2.1. Ardahan'ın Alınması

Ruslar, karakol ve kışla binalarını ateşe vererek Ardahan'a doğru çekilmişti. Yalnızçam geçidi geçilmiş, asker yanan kışlaların bulunduğu yerde toplanmıştı. Bu sırada daha önce müfrezeye katılması emredilen Melo Hudut Taburu da bölgeye ulaşmıştı. Asker bir müddet istirahata çekilirken, Ruslardan ele geçen iki makinalı tüfek, Melo Hudut Taburuna verildi. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri, Rus kızaklarının karları ezdiği Ardahan şosesinden Hasköy ve Çatalköprü (Şadîvân) köyüne kadar kolayca ilerlediler.

Öncü olarak ilerleyen Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri ile bulunan Alman subayı Von Braun[101] ve topçu keşif subayı Hüseyin Hüsnü Efendi, müfreze kumandanlığına gönderdikleri raporda; Rusların 1.200 piyade, 800 Kazak süvarisi, 7 seri atışlı ve kalkanlı sahra, 2 cebel topu ile Şadîvân köyünden geçerek Ardahan'a doğru gittiklerini bildirmekteydi. Ayrıca Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı süvarilerden oluşan öncü kolu kumandanı, Mülazım-ı Evvel Kâzım Bey de gönderdiği keşif raporunda; Rusların bir gün önce çekilmeye başladığını ve o sabah son kafilenin bölgeden ayrıldığını, bölgedeki Rum ve Ermeni çeteleri ile beraber Rus kuvvetlerinin 2.000 kişi ve 8 toptan ibaret olduğunu, Bağdeşan'da hayvanları geceletecek yer olmadığı için süvarilerinin geceyi Çatalköprü Köyü'nde geçireceğini bildirmekteydi.

27 Aralık günü, 8. Alay'ın 1. Taburu da yürüyüşe geçerek Hasköy'e ulaşmış ve burada gecelemişti. Tabur Kumandanı Binbaşı Ali Fethi Bey'in bildirdiğine göre; Hasköy'ün tamamen Rum olan nüfusu da köyü terk etmişti. Rus askerleri otları ateşe verdiği için yoğun duman nedeni ile köyde göz gözü görmemektedir. Bağdeşan'a (Kinzodamal) gelen Stange Bey, karargâhını burada kurarak çatışma bölgelerinden gelen haberleri değerlendirmeye başladı. Bu sırada Yokuşdibi (Lori) köyünden bir kişi gelerek, Şavşat'ın Karaköy ve Kocabey köyünde bulunan Yakup Cemil kuvvetlerinin Sahara Geçidi'ni aşarak, Yokuşdibi köyüne ulaştıklarını bildirdi.

Stange Bey, 28 Aralık sabahı Ardahan'a yakın mesafelerdeki Yokuşdibi, Çatalköprü ve Hasköy'de bulunan kuvvetlerine Ardahan'a yaklaşma ve kuşatma

---

[100] Yalçın, *agt*, s. 70.

[101] Bu isim, Yalçın tarafından Fonberevan olarak okunmuştur.

emri göndermişti. Ardahan üzerine yürüyüşün başladığı 28 Aralık'ta hava açık fakat çok soğuktu. Askerin sakal ve bıyıkları, hayvanların yeleleri buz bağlamıştı. Rus kızaklarının ezdiği karlar buzlaştığı için atların dört nala gitmesi mümkün değildi. Ardahan üzerine yürüyüş başladıktan bir müddet sonra, uç kumandanı Mülazım-ı sani Hasan Bey, bağlı bulunduğu 9. Bölük Yüzbaşısı Vasıf Bey'e; Ovapınar (Bağdat) köyü yakınındaki sırtlardan askerin üzerine ateş açıldığını bildirmişti.

Süvari Keşif Subayı Kâzım Efendi de Ovapınar köyünün doğusundaki sırtlarda bulunan bir bölük Kazak süvarisi ile Teşkilât-ı Mahsusa süvarilerinin çatışmaya başladığı bilgisini doğrulamıştı. Durum, öncü grubun kumandanı olan 1. Tabur Kumandanı Binbaşı Ali Fethi Bey'e de iletildi.

Ardahan'a taarruz için keşfe çıkan Dr. Bahattin Şakir kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa Artvin Taburu gönüllüleri, Ağzıpek (Cincorop) köyünde yaşayan Ermeniler tarafından pusuya düşürüldü. Türkçe konuşarak askerlerimizi köye çekmiş, geceden köyde saklanan Rus Kazaklarının pususuna düşürmüşlerdi.[102] İlk ateşte Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri epey zayiat vermişti. Yüzbaşı İzzet Bey yaralananların arasındaydı. Arkadan gelen birlikler çatışmayı fark edince durdular ve bir top ileri sürerek ateşe başladılar. Sonra piyadeler de taarruza geçti ve Kazaklar çekilmeye başladı.

28 Aralık akşama doğru 3. Tabur ve Teşkilât-ı Mahsusa süvarileri, Ardahan'ın güneyinde, Melo Taburu Ardahan'ın güneybatısında, Teşkilât-ı Mahsusa Artvin Taburu, 8. Alay'ın 1. Taburu Bağdat, Ağzıpek ve Mihalovka köylerinde,[103] Yakup Cemil kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ise Yokuşdibi ve Sulakyurt (Şarzep) bölgesinde konuşlandılar. Yine Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı Veli Bey kumandasındaki piyade kuvvetlerle, Emin Bey kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa gönüllü süvarileri de Ardahan'ın kuzeybatısındaki sırtlarda yerleştirildi.[104]

Stange Bey, geceyi geçirdiği Bağdeşan'da, ertesi gün Ardahan'a yapılacak taarruzu planladı. Planına göre Şavşat-Yavuzköy-Sahara yoluyla gelen Yakup Cemil Müfrezesi sol koldan ilerleyip şehri kuzeyden, Veli Bey komutasındaki piyade ve Emin Bey komutasında süvarilerden oluşan Dr. Bahattin Şakir Bey Müfrezesi de sağ koldan ilerleyerek şehri güneyindeki sırtlardan saracaktı. 8. Alay kuvvetleri ise merkezden, Ardanuç-Ardahan şosesinden ilerleyecekti. 8.

[102] Yalçın, *agt*, s. 75.
[103] ATASE, BDH, 140, 337, 641-046-01. Ayr. bkz. Yalçın, *agt*, s. 76.
[104] Yalçın, *agt*, s. 78.

Alay'ın öncü kuvvetlerine Binbaşı Ali Fethi Bey kumanda edecekti. Binbaşı Tevfik Bey'in komuta ettiği kuvvetler de onları takip edecekti.[105]

Ardahan'a saldıran kuvvetlerin arkasında bir ikmal kolu yoktu. Bütün yiyecek ve cephaneleri, yanlarında getirebildikleri idi. Askere, cephane sarfiyatını azaltmak için düşmana iyice yaklaşmadan ateş edilmemesi emri verildi. Nitekim Rus ateşi 2.500-2.000 metrede iken başlamış, fakat bizim askerimiz 1.000-1.500 metreye kadar ilerledikten sonra karşılık vermişti.

Ardahan'a taarruzun başlayacağı 29 Aralık günü hava çok soğuktu. Asker ve subaylar soğuktan konuşmak için dahi çenelerini açamıyor, üzerlerindeki elbiseler donmuş, odun halini almıştı. Yaralıların donmuş elbiselerini çıkartmak mümkün olmadığı için, elbiseler kesilerek yaralılara müdahale edilebiliyordu. Kar çok olduğundan yürüyüşleri de gayet yavaştı.[106] Zorlu kış şartlarına rağmen Ardahan yakınlarında kanlı boğuşmalar oldu. General Zaharev kumandasındaki Rus kuvvetlerine mensup 3.000 Kazak piyadesi, şehrin çevresinde kazılmış boy hendeklerinin içinden ateş ederken, 1.000 Kazak süvarisi de zaman zaman taarruza geçerek Türk kuvvetlerinin saldırılarını kesmekte idi. 6 sahra topu ve 2 makinalı tüfeklik bir kuvvetimiz vardı. Rus topçusu; şehri kuşatanları, göz açtırmayacak derecede şiddetli bir ateş altına almıştı.[107] Bu çatışmalarda Stange Bey kolundan yaralandı fakat askerin morali bozulmasın diye yarası hemen sarılarak vazifesine devam etti.[108]

Çatışmalar bütün şiddetiyle devam ederken, Ardanuç köylüleri yaralıları kızaklarla taşıyarak askerlere yardımcı oluyordu. Taarruz esnasında oldukça fazla yaralımız vardı." Hatta 1. Tabur'un doktoru Tahsin Bey de ilk çatışmada vurulanlar arasındaydı.[109]

Sulakyurt köyü yönünden Ardahan'a taarruz eden Yakup Cemil kuvvetleri ve Kars yolunu kesmek için şehrin güneyindeki sırtlardan ilerleyen Teşkilât-ı Mahsusa süvarileri kar içinde hareket edemez halde savaşıyorlardı.

Oldukça fazla zayiat vermelerine rağmen birliklerimiz, 29 Aralık 1914 günü akşama kadar savaştılar. Hava kararmaya başladığında Stange Bey de çekilmeye karar vermişti.[110] Fakat Rusların çekileceğini anlayan Yüzbaşı Ha-

[105] ATASE, BDH, 140, 337, 641-046-01. Bahattin Şakir'in Ardahan kuşatması hakkındaki telgrafı.
[106] Yalçın, *agt*, s. 80. Bu ifadeler 8. Alay'ın *Harp Ceridesi*'nde aynen kaydedilmiştir.
[107] ATASE, BDH, 140, 337, 641-046-01.
[108] Yalçın, *agt*, s. 79-80.
[109] Yalçın, *agt*, s.81.
[110] Yalçın, *agt*, s. 87.

lit Bey (Deli Halit Paşa), emrindeki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ile taarruza kalkarak şehre girdi.[111]

Ruslar şehirden çekilirken Müslüman ahalinin evlerini yağmalayarak ateşe vermişti.[112] Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri Çıldır yolundan kaçan Rusları takip etmişler, ancak önemli bir zayiat verdirememişlerdi. Teşkilât-ı Mahsusa Süvarileri Kumandanı Emin Bey'in şehit olmasının[113] yarattığı şaşkınlık nedeniyle Kazakların Kars Yolu'ndan çekilmeleri beklenirken, Çıldır Yolu'ndan Çıldır'a kaçmaya muvaffak olmuşlardı.[114]

Ardahan'ın alınmasında çok kanlı bir boğuşma olmuştu. Nizamî birliklerimizin kaybı, 3'ü subay olmak üzere 146 şehit ve 7'si subay olmak üzere 404 yaralı idi.[115] Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin zayiatı ise, Şavşat ve Ardanuç köylerinden katılan yerel kuvvetler ve gönüllülerin kaydı tam olmadığı için tespit edilememekle beraber,[116] 2'si subay 30 kadar şehit, 3'ü subay 100 kadar yaralı idi. Şehitler arasında Kafkas Cephesi'ne gönüllü olarak gelen Cisr-i Mustafa Paşa Kaymakamı Binbaşı Asım Bey[117] de vardı.

Dr. Bahattin Şakir Bey'in, Ardahan'ın alınması ile ilgili olarak Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına gönderdiği telgrafta yer alan *"Ardahan'ı aldık. Fakat Asım'ı kaybettik"* ifadesi dikkate değerdir. Çünkü Binbaşı Asım Bey, Osmanlı'nın son neslinde vatanseverlik ve fedakârlık timsali olarak ortaya çıkan kahramanlardan biriydi. 1901 yılında Fatih Askerî Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'dan topçu teğmen olarak mezun olan Asım Bey, Makedonya'da görev yaparken çete takiplerinde gösterdiği faaliyetlerle göz doldurmuş, emsali subaylar gibi İttihat ve Terakkî'ye fedai olarak katılan, vatan uğruna cepheden cepheye koşan Osmanlının son neslinden biri olmuş-

[111] Altınbilek-Kır, *age*, s. 601-603. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 140, 337, 641-046-02. *"Düşman mevzi'inin ve topçu ateşinin rüchâniyetine ve kuvvetinin kesretine rağmen askerimiz Acıkovadan siperleriyle tahkîm edilmiş mevâki'a ta'arruz husûsunda gösterdikleri sebat ve şecâ'at şâyân-ı şükrandır. İlk evvel şehre şimâlden dâhil olan Yakup Cemil Bey gönüllüleridir."*

[112] ATASE, BDH, 140-337-641-046-01.*"Düşman burada ahali-i İslamiyeye çok mezalim icra eylemiş ve birçok köylüleri süngülemiş ve hatta bir tanesinin gözlerini oyduktan sonra öldürmüştür. Bu yaralı köylüler bizim taht-ı tedavimizdedir."* Bu ifadeler hem Dr. Bahattin Şakir Bey'in raporunda hem de Stange Bey'in komuta ettiği 8. Alay'ın *Harp Ceridesi*'nde yazılıdır. Bkz. Yalçın, *agt*, s. 86. Ayr. bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 604

[113] Teşkilât-ı Mahsusa süvarilerinin kumandanı olan Jandarma Yüzbaşısı Emin Bey, şehit olduktan sonra yerine Bekir Sıtkı Bey Süvari Çete Alayı kumandan vekili olmuştu.

[114] ATASE, BDH, 140, 337, 641-046-01. Ayr. bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 604.

[115] *Age*, s. 604.

[116] Yalçın, *agt*, s. 87. Ayr. bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 604.

[117] Arif Cemil, *age*, s. 155.

tur. Asım Bey, Balkan savaşlarında; Garp ordusunun uğradığı felaketler içinde, destanlar yazmıştı. Bataryası ile Garp ordusunun çekilmesini temin ettikten sonra düşman içinde kalmış, bataryasını bir ormanda saklayarak Sırp ordusunun arkasına düşmüştür. Bataryası ile gündüzleri saklanıp geceleri Sırp ordusuna mensup birlikmiş gibi yoluna devam eden Asım Bey, kestirme yollardan Kırcova'ya, oradan da Manastır'a ulaşmıştı.

Manastır'a geldiği zaman ordunun topçu ihtiyacı had safhada idi. Beklenmedik bir anda çıkıp gelen Asım Bey'in bataryasına *"Hüdâverdi Bataryası"* adı verilmişti. Manastır ve Gevat meydan muharebelerinde görev yaparken, ordunun çekilmesi üzerine; bataryasını düşmana teslim etmeyerek Avlonya'ya aşırtmış, oradan da İstanbul'a getirmişti. Bozgun yaşanırken sergilediği kahramanlıkları nedeniyle herkesin takdir ve sevgisini kazanan Asım Bey, 1908 yılında bir askerî heyetle beraber Afganistan'a gönderilmiş, burada bir yıl kadar kaldıktan sonra aldığı emirle İstanbul'a dönmüştü.

Edirne'nin kurtarılması harekâtına da katılan Asım Bey, Edirne'ye ilk girenler arasında idi. Burada gösterdiği başarılar nedeni ile Cisr-i Mustafa Paşa Kaymakamlığı'na atanan Asım Bey, I. Dünya Savaşı'na girmemiz üzerine bu görevinden ayrılarak İstanbul'a gitmiş ve gönüllü olarak Yakup Cemil Müfrezesine katılarak Kafkas Cephesi'ne gelmişti. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ile birlikte Ardahan üzerine yürümüş ve Ardahan'ın alınması esnasında yaşanan kanlı boğuşmada şehit düşmüştü.[118]

Birliklerimiz Ardahan'a girince, Kars yolu çıkışına gelen Stange Bey yeni emirler vermiş ve şehrin korunması için yeni tedbirler aldırmıştı. Buna göre; taburlar Kars yolundan şehrin dışına çıkarak tabyaları tutacak, İstihkâm Bölüğü Çıldır yolunu kestikten sonra yol kenarındaki kışlalara yerleşecek, Yakup Cemil kuvvetleri Posof Yolu civarında emniyet tedbirleri aldıktan sonra buradaki evlere yerleşecek, Hakkı Bey kumandasındaki Melo Hudut Taburu Ardahan'ın güneyindeki Güzçimeni (Kirman) köyünde kalacak, Teşkilât-ı Mahsusa'nın diğer kuvvetleri ise şehirdeki kışlalara yerleşecekti. Bu arada 3. Tabur Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey de Ardahan merkez kumandanlığına, Lazistan Mebusu Sudi Bey ise Ardahan Mutasarrıflığına tayin edilmişti.

[118] Asım Bey'in tecüme-i hal'i, *Harp Mecmuası,* Mayıs-1333, S. 19, s. 302.

Tablo 4: Ardahan'a Giren 8. Alay ve Melo Hudut Taburu Kuvvetleri

BİRLİK	SUBAY	ASKER	MAKİNELİ TÜFEK	TOP	HAYVAN
8. ALAY 1. TABUR	17	723			104
8. ALAY 3. TABUR	12	691			102
TOPÇU	12	249		3	85
İSTİHKAM BÖLÜĞÜ	5	261			34
SÜVARİ		15			19
MELO HUDUT TABURU	3	387	2		39
TOPLAM	47	2317	2	3	383

Bu sırada Olur-Oltu taraflarında, Sarıkamış Kuşatma Harekâtı çerçevesinde 10. Kolordu'nun yürüttüğü harekâta destek veren; Tirebolulu Alparslan kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa'nın Tavuskert Taburu, Rusların 600 kişilik Rus kuvvetini muhasara ederek, Ruslara 200 ölü verdirmiş ve 400'ünü esir etmişti.[119]

Ardahan'ı alan kuvvetlerimiz Çıldır, Posof ve Kars istikametlerine keşif kolları çıkartmıştı. Ardahan'dan Türk toprakları ile haberleşme imkânı olmadığından, Artvin, III. Ordu ve İstanbul ile Ardahan'dan Ardanuç'a gönderilen habercinin getirdiği mesajlar, Ardanuç-Artvin arasında tesis edilen telefon hattı kullanılarak Artvin'e ulaştırılmakta ve oradan da telgrafla Erzurum üzerinden adreslerine iletilmekteydi.

Ardahan alınmış fakat 10. Kolordu ile irtibat temin edilememişti. 10. Kolordu'dan Ardahan üzerine yürüyen kuvvetlerle irtibat temin etmek için gönderilen Süvari Subayı Zeki Bey komutasındaki keşif kolu da önce Tortum istikametinden Artvin'e ulaşmış, oradan da Artvin-Ardanuç yolu ile Ardahan'a gelebilmişti. 31 Aralık'ta Ardahan'ın alındığını gören keşif kolu, burada Stange Bey'den Ardahan'ın muhafazası için âcilen 2 tabur piyade, bir sahra bataryası ve makinalı tüfeklere ihtiyacı olduğu bilgisini alan müfreze kumandanı Zeki Bey, 10. Kolordu'ya ulaşmak için Oltu yolunu kullanmak istediğinden, Ardahan'dan kılavuz almış ve yoluna devam etmişti.

10. Kolordu'nun keşif müfrezesi, Oltu yolundan Kayaaltı (Poladik) köyüne kadar ilerledikten sonra, Damlasu (Sasader) köyünün Ermeni ve Rumlarının yüklerini alıp Göle'ye doğru göç ettiklerini, Göle'ye bağlı Çayırbaşı (Hokam)

[119] BOA, DH, ŞFR, 455/149.

köyünde Rusların savunma tedbirleri aldığını öğrenmişlerdi. Bunun üzerine yollarını değiştirmişler ve diğer bir yoldan Oltu'ya doğru ilerlemeye devam etmişlerdi.

31 Aralık günü öğlen saatlerinde Alagöz köyü ve çevresinden köylülerin koşarak Ardahan'a gelmekte oldukları görüldü. Olay tahkik ettirilince Kazakların bu köylerde katliam yaptıkları anlaşıldı. Bunu üzerine Veli Bey kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri ile süvarileri bölgeye sevk edildi. Bu kuvvetler Kazaklara müdahale ettikten başka, Ardahan'dan çekilen Rus kuvvetlerinin durumu hakkında da bilgi getirmişti. Gelen bilgileri değerlendiren Stange Bey, Ardahan'ı savunabilmek için yeni tedbirler almış, kuvvetlerini ona göre tanzim etmişti.

Stange Bey, Başkumandan Vekili ve III. Ordu Kumandanı olan Enver Paşa'ya 1 Ocak'ta gönderdiği telgrafta, Ardahan'ı aldığımızı fakat hasta, yaralı ve şehitlerimiz olduğunu bildirdikten[120] sonra, Rusların Ardahan'daki kuvvetlerimizi Çıldır ve Kars yolları istikametinden muhasaraya almak için vaziyet aldıklarını, bu kuvvetlerin yayılmasının, Rusların Kars'tan yeni takviyeler aldığını gösterdiğini, bizim ise arkamızda kuvvetimiz olmadığını bildirmektedir.

Yolların kavşağında olan Ardahan'ı elde tutmanın önemli olduğunu vurgulayarak, kuvvetlerinin âcilen takviye edilmesi gerektiğini, ayrıca bir kuvvetin de Kars-Ardahan arasında ve Ardahan önünde Rus kuvvetlerini kuşatması gerektiğini bildirmiştir. 10. Kolordu'dan Ardahan'ı savunmak için kendilerine bir batarya top, iki tabur asker ve 1-2 makinalı tüfek verilmesini isteyerek, cephanelerinin azaldığını bildirmişti.[121] Ardahan'ı kuşatmaya çalışan Rus kuvvetleri, öncü mevzilerimize piyade hücumu yapmasa da top ateşi açarak oyalamakta, arkadan gelecek takviyeler için zaman kazanmak istemektedir.

3.2.2. Ardahan'dan Çekilme

22 Aralık-18 Ocak tarihleri arasında yürütülen ve III. Ordu'nun Rus kuvvetlerini kuşatarak imha etmeyi amaçladığı Sarıkamış Harekâtı, ağır kış şartları yüzünden bir facia ile sonuçlanmıştı. Harekâtın 22 Aralık 1914'te başlayan ilk aşamasında, birliklerimiz Sarıkamış'a 10 km kadar yaklaşarak, Rus kuv-

[120] ATASE, BDH, 140, 337, 641-046-03.

[121] BOA, DH, ŞFR, 456/76. *"Hâsılı büyük bir fedakârlıkla zabt edilen ve ehemmiyeti pek ziyâde olan Ardahan'ın muhâfazası için sür'atle bize imdâd göndermekle beraber her günkü vekâyi'-i harbiyeden de haberdâr eylemeniz ki ana göre vaziyetimizi anlayarak tedâbir-i müsmire ittihâz edebilelim."*

vetlerini kuşatmıştı. Harekâtın başladığı sırada hava şartları aniden değişmiş, birlikler dağlarda kar içinde kalmıştı.

Göğüslere kadar çıkan karı yararak hareket etmeye çalışan askerin bir çoğu, soğuktan donarak öldü. Sarıkamış'ın orman denizinde, emir komuta zinciri kırılan birlikler, dağınık bir hal aldı. Ocak ayının ilk günlerinde; ormanın içinde gruplar halinde yaktıkları büyük ateşler etrafında toplanmış olan askerler, birliklerine katılma çağrısı yapan subayların çağrılarına kulak tıkayıp, ateş açarak yanlarına yaklaştırmamışlar, fakat 10-15 gün sonra yiyecekleri tükenmiş ve perişan halde iken, bazıları Ruslara teslim olmuşlardı.[122] Bu şekilde dağılan III. Ordu'nun bazı tümenlerinin mevcudu 300 kişiye kadar düşmüştü.[123]

Başlangıçta baskına uğrayan Rus ordusu toparlanmış, demiryolunun da sağladığı imkânla, kısa sürede Sarıkamış'a asker yığmış ve III. Ordu kuvvetlerini kuşatmaya başlamışlardı. 1 Ocak 1915'ten itibaren taarruza geçen Ruslara karşı; topsuz, teçhizatsız ve erzaksız bir durumda, hareket ve taarruz kabiliyetini kaybetmiş olan 9., 10. ve 11. Kolordular, hareketlerini birleştiremedikleri için etkisizleşmiş ve dağılmıştı.

Sarıkamış Yayıklı köyündeki (Divik) 9. Kolordu Karargâhı, kolordu kumandanı İhsan Paşa dahil olmak üzere esir düşmüştü. Karargâhta bulunan Başkumandan Vekili ve III. Ordu Kumandanı Enver Paşa, 2 Ocak'ta, yerli kılavuzlarla karargâhtan ayrıldığı için[124] esir olmaktan kurtulmuştu.[125] 3 Ocak'ta çekilme emri vermek için 9. Kolordu Karargâhına gelen 9. ve 10. Kolordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa da karargâha kurşun yağmuru başladığında, hemen atına atlamış ve hızla bölgeden uzaklaşarak esir olmaktan son anda kurtulmuştu.

Harekât[126] bir faciaya dönüşmüş; III. Ordu, Allahuekber Dağları'nda ve Sarıkamış ormanlarında yok olma durumuna gelmişti.[127] III. Ordu kurmay baş-

---

[122] Bu konuda Bkz. Ahmet Rıza İrfanoğlu, *İrfanoğlu İsmail Efendi'nin Esaret Yılları Hatıraları Allahuekber Dağları'ndan Sibirya'ya*, 2. Bs, İstanbul, 2011.

[123] Altınbilek-Kır, *age*, s. 604.

[124] (Felix) Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Çev. Hakkı (Akoğuz), *Askerî Mecmua*'nın Tarih Kısmı S. 20, İstanbul, 1931, s. 57.

[125] Mahmut İybar, "1'inci Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi?", *Belleten*, C. XLIII, s. 169, Ocak, 1979, s. 215-226.

[126] Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı*, 5.bs. İstanbul, 2014. Belen, Fahri, "Binlerce Şehide Malolan Kafkas Seferi ve Sarıkamış Savaşı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, S. 39, Aralık-1970, s. 7-12.

[127] Cemal Akbay, "Birinci Dünya Harbi'nde Sarıkamış Taarruzu ve Birinci, İkinci Kanal Seferleri Yapılmalı mıydı?", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 25, Ankara, 1988, s. 65-84. Bkz., s. 72-74.

kanı Guze Bey[128], Sarıkamış harekâtının sonunda, başlangıçta 118.000 olan ordu mevcudundan bir bilgiye göre 30.000 şehit 27.000 esir bıraktığını, diğer bir bilgiye göre de gömülen 11.000 şehit, 3.500 esir bulunduğunu bildirmektedir.[129] Guze Bey, zayiatın çoğunluğunu kaçanların teşkil ettiğini, bunların 12.000 kadarının tekrar Erzurum'da toplandığını belirtmektedir.[130]

Doktora Tezi çalışmasında rakamları değerlendiren Yavuz Özdemir ise Sarıkamış harekâtındaki zayiatı: *"118.000 kişilik III. Ordu'nun 30.000 ölü, 7.000 esir, ve 12.400 erle sınır gerisine çekilmesi ile sona ererken, III. Ordu'nun mevcudu toplanan parakendelerle kısa bir zamanda 42.000'e ulaşmıştır."*[131] şeklinde verir. Bu konuda önemli bir diğer çalışma da Ramazan Balcı'nın doktora tezidir.[132] Bu konudaki tüm kaynaklarda mevcut rakamları veren ve bu rakamların kapsamlı bir değerlendirmesini yapan Balcı,[133] konu ile ilgili çok önemli tespitlerde bulunur. Balcı, Sarıkamış bölgesine sevk edilen 118.600 civarındaki askerden en kötü ihtimalle 20-25.000 civarında askerin Sarıkamış Harekâtı'nda kaybedildiğinin söylenebileceğini ve buna 15 Aralık 1914-15 Ocak 1915 tarihleri için verilen hastahane kayıplarının da eklenmesiyle toplam kaybın 30.000'in üzerine çıkmayacağını belirtir.[134] III. Ordu geri çekilip kalan mevcutları ile Rusların karşısında yeni bir savunma hattı oluşturmaya çalışırken, bir yandan soğuk, diğer yandan tifüs salgını ile kırılıyordu.[135]

Sarıkamış'tan çekilecek Rus askerlerini çembere almak için Ardahan'a giren birliklerin giysileri yeterli olmadığından, nöbet yeri ve mevzilerde çok sayıda askerimiz donmuştu. Askerlerimiz nöbet tutamaz bir durumdayken, iyi giyimli Rus askerleri geceleyin şehre girip rahatlıkla sokaklarda dolaşabiliyordu.[136] 10. Kolordu ile irtibat temin edilemediği için ne yapacaklarını bilmeyen askerler beklemeye devam ettiler. Ardahan'da adeta mahsur kalmışlardı.

---

[128] Yarbay Felix Guze; 23 Nisan1914 tarihinde III. Ordu Kurmay Başkanlığına atanmıştır. 1 Ocak 1918'de Kafkas Grubu lağvedilene kadar Kafkas Cephesi'nin kurmay heyeti içinde kalmıştır. 1 Kasım 1918'de Türkiye'den ayrılmıştır.

[129] Guze, *age*, s. 46. Altınbilek-Kır, 3. Ordu'nun şehit sayısını 60.000 olarak verir. Bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 535-536.

[130] Guze, *age*, s. 46.

[131] Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, Erzurum, 2003, s. 353.

[132] Ramazan Balcı, *Sarıkamış Harekâtı*, T.C. İstanbul Üniversitesi A.İ.İ.T.T.E. Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

[133] Balcı, *Agt*, s. 235-244.

[134] Balcı, *Agt*, s. 240-241.

[135] Enver Paşa da bölgede kalmanın yararı olmadığı düşüncesi ile İstanbul'a dönmeye karar vermişti. 8 Ocak'ta cepheden ayrılmadan önce, Hafız Hakkı Paşa'yı III. Ordu Kumandanlığı'na atadı.

[136] Arif Cemil, *age*, s. 156-158.

Ruslar, Tiflis'ten takviye olarak getirttikleri kuvvetlerle Sarıkamış'ta üstünlüğü ele geçirirken, yine Tiflis'ten gönderilmiş olan General Kalitin kumandasındaki Sibirya Kazak Tugayı 30 Aralık'ta Çıldır ilçe merkezi ve Ardahan'a 28 km uzaklıktaki şimdi Çıldır'ın merkezi olan Zurzuna köyüne ulaşmıştı. Ardahan'dan dağınık olarak çekilmiş olan Henike'nin kumandasındaki taburlar buradaydı. 2 gün içinde onları yeniden nizama soktu. İstomin'e Kalitin'in harekâtını desteklemek üzere Ardahan'ı güneyden kuşatma emri verilmişti.[137] Fakat Kalitin, Ardahan'a doğru çekilmekte olan General İstomin kuvvetlerinin Göle'de (Merdenek) olduğunu ve Türk kuvvetleri ile çatıştığını öğrenince vakit kaybetmemek için müstakil olarak Ardahan üzerine yürümeye karar verdi. Kalitin'in emrinde toplam 32 top bulunuyordu ve elindeki kuvvetler bu iş için yeterli idi.

Sarıkamış, Çıldır ve Oltu'da olanlardan habersiz Stange Bey, uzaktan duyulan top seslerinin 10. Kolordu'nun savaşan birliklerine ait olduğunu zannediyordu. 2 Ocak günü Ardahan'ın Tepesu (Gürcübeyi) ve Taşlıdere (Pangis) köyleri bölgesinde keşif yapan Teşkilât-ı Mahsusa süvarilerinden aldığı rapora göre; 20 kadar Kazak atlısı Yaylacık'a ateş ediyor, köyden de karşılık veriliyordu. Çevrede dolaşan başka atlı grupları da vardı. Aynı şekilde Kars yolu üzerinde Kazak süvarileri keşif yapıyor, mevzilerimizi yokluyordu. Rus kuvvetleri Ardahan'dan Çıldır istikametine çekilmişti. Rus kuvvetlerinin çevrede olması, Rusların takviye aldığını göstermekteydi.

Rusların takviye aldığı anlaşıldığı için birliklerimiz, Ardahan'ın Kars yolu çıkışında, 8. Alay'ın 3. Taburu sağ tarafta, 1. Tabur sol tarafta olmak üzere, 8. Alay İstihkâm Bölüğü'nün kazmış olduğu siperlerde mevzilenmişti.[138]

3 Ocak günü erken vakitte bölgede yoğun bir sis vardı. Bundan istifade eden Ruslar, görünmeden Ardahan'ın kenar mahallelerine kadar yaklaştı. Oltu-Ardahan istikametinden gelen 1.500 kadar Kazak süvarisi yaya olarak Sugöze (Küçük Cincorop) köyüne girmişti. Sugöze'ye giren Kazaklarda bir de makineli tüfek vardı. Sayıca üstün Rus kuvvetlerinin yayılarak Ardahan'ı tam çembere almak üzere oldukları anlaşılmıştı.

Stange Bey, Bahattin Şakir vasıtasıyla Yakup Cemil Müfrezesi'nde bulunan topun bu mevziye sevkini istedi. Sugöze'yi geri almak için bu topun ateş des-

---

[137] Allen-Muratof, *age*, s. 256.

[138] Stange Bey, İstihkâm Bölüğü Kumandanı Yüzbaşı Mustafa Efendi için *Harp Ceridesi*'ne şu notu düşmüştür: *"Mumâ-ileyh Mustafa efendi, cidden çok çalışkan, faal, cesur bir zabit idi. Geceli gündüzlü çalışarak emredilen mevâni'i fer'iyyeyi bitirmek üzere bulunurdu. Ahvâl eğer bir hafta daha sükûnetle geçse idi pek güzel bir tahkimat yapılacaktı."* Bkz. Yalçın, *agt*, s. 101.

teğine ihtiyaç vardı. Fakat Yakup Cemil Müfrezesi'nin sol kanadında, bir alay Kazak süvarinin atlarına binmiş hücuma hazır vaziyette mevzilendiği bilgisi geldi. Topu sevk etmek mümkün olmadığı gibi, ihtiyatta bulunan iki bölüğün, Kayabaşı Tabyası'nda bulunan Yakup Cemil Müfrezesi'nin emniyeti için Ardahan merkezinden 5 km kuzeyde 2.500 rakımlı Ramazanoğlu Tepesi'nde bulunan[139] Ramazanoğlu Tabyası'na sevk edilmesi emri verildi. Böylece savunmadaki gedikler kapatılmak istendi. Fakat Ramazanoğlu Tabyası'na sevk edilen 2. Tabur 1. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ethem, Yakup Cemil'in bulunduğu Kayabaşı Tabyası'ndan gönderdiği raporda; Ramazanoğlu Tabyası'na ulaşmanın 3-4 saat alacağını ve Kayabaşı Tabyası'ndaki Yakup Cemil Bey'in bunun bir fayda sağlamayacağını belirttiğini bildirdiler. Bunun üzerine o bölgede her duruma göre tedbir alınması emri verildi.

Çevirme harekâtını tamamlamış olan Ruslar taarruz için beklerken, Ardahan'da bulunan kuvvetlerimiz Oltu, Kars ve Çıldır istikametinden gelen Rus kuvvetlerine karşı[140] savunma için tedbirler almaya devam ediyordu. Siper kazmakta olan istihkâm bölüğüne emir verilerek, Oltu-Ardahan yolu civarındaki Melo ve Artvin taburlarının gerisinde ihtiyat kuvveti olarak yer almaları ve taburların ihtiyat kuvvetlerini sağ kanatlarının gerilerine yerleştirmeleri istendi.[141]

3 Ocak sabahı saat 7.00'de Oltu, Kars ve Çıldır istikametinden gelen ve Ardahan'daki kuvvetlerimizden kat be kat üstün olan Rus kuvvetlerinin taarruza hazır oldukları anlaşıldı. Birliklere gönderilen emirde mevzilerin katiyen terk edilmemesi istenmişti. Saat 10'da şehir içinde bulunan Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı gönüllü süvarilere, Ardahan'ın güney batısındaki Rus süvarisine saldırmaları ve geri püskürtülmesi emri verildi.[142]

Gönüllü süvarilerin taarruzla şehirden çıktığını gören Rus süvarileri Sugöze'ye doğru çekilmeye başladı ve bir müddet sonra köyün içinde olan iki alay mızraklı Kazak süvarisi karşı taarruza geçti. Bizim süvarilerde mızrak olmadığı gibi kılıç da yoktu. Süvarilerimiz şehre doğru çekilirken, 15-20 Kazak süvarisi onları takiben Ardahan'a girmişti. Fakat bunlar Kayabaşı'ndan yetişen parekende askerlerin karşı ateşiyle şehir haricine çıkmak zorunda kaldılar. Ruslar ateş menzilinden çıkıp eski mevzilerine dönmüşlerdi.

---

[139] Ülkü, *agt*, s. 59.

[140] Altınbilek-Kır, *age*, s. 604.

[141] Yalçın, *agt*, s. 103.

[142] Yalçın, *agt*, s 104.

Bu sırada ön mevzilerde bulunan askerler, Ardahan önlerine yeni gelen asker ve topların 10. Kolordu'ya mensup olduğu zannına kapıldılar. Çünkü sis nedeniyle tam seçilememekle beraber karşı taraftan Türkçe konuşmalar duyuluyor, Türkçe nidalar yükseliyordu. Bahattin Şakir Bey, Stange'nin karargâhına gönderdiği pusulada; *"Yol üzerinde ilerleyen gönüllü müfreze zabitinin gönderdiği habere nazaran Küçük Cincorop (Sugöze) ve Alagöz istikametinde atılan topların bizim 10. Kolordunun olduğu bildiriliyor. Şimdi ileri bir süvari müfrezesi gönderdim"* diye yazmaktadır.[143] Aynı tereddüt diğer mevzilerde de söz konusu idi.

Ardahan'a saldıran Rus kuvvetleri, Oltu'dan gelen 77. ve 78. Piyade Alayları, Gorska Mazdofski Alayı ve 1. Kazak Süvari Alayı, 12 sahra topu, 1 ağır top ve iki makinalı tüfekten oluşmaktaydı.[144]

Öğleden sonra saat dörde doğru Ardahan'ın güneyindeki Sugöze ve Alagöz istikametlerinden taarruza geçen Ruslar, altı sahra topu ile birlikte Türk siperlerini dövmeye başlamıştı. Aynı şekilde Kars yolu tarafından da altı sahra topu ateşe başladı. Bütün bu kargaşalık arasında Ardahan'a doğru ilerleyen süvarilerin hangi tarafa ait olduğu netlik kazanmamıştı. Bu sırada Sugöze cihetindeki düşmanın top ateşi sıklaşmış ve avcı birlikler birbirine 500 metreye kadar yaklaşmışlardı. Bu cephede top ve makinalı tüfeğimiz yoktu.

Açılan ateşin yoğunluğundan, Ardahan'ı kuşatan Rusların kuvvetini tahmin eden Stange Bey, durumu değerlendirmek için bir toplantı yaptı ve teslim olmayı önerdi. Fakat Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri resmî asker olmadığı için casus muamelesi görüp kurşuna dizilebilirdi.[145] Bunun üzerine Sahara üzerinden Karaköy-Şavşat istikametinde çekilmeye karar verildi.[146] Çekilme, Ardahan'ı saran Rus kuvvetlerine karşı huruç hareketi şeklinde oldu.

Ruslar, 29 Aralık'ta Ardahan'dan çekilirken bir hastanede çok sayıda yaralı askeri de geride bırakmıştı. Türk kuvvetleri, Ardahan'da kaldıkları müddet zarfında Rusların bıraktığı yaralılara, Türk yaralılarla birlikte bakıldı. Rusların da aynı şekilde davranacakları düşünülerek, kuvvetlerimiz geri çekilirken 3 doktorla birlikte 500 kadar yaralı ve ağırlıkların Ardahan'da bırakılmasına karar verildi.[147] Ardahan'da kalan yaralılar arasında 1. Taburun doktoru Binbaşı Hasan Tahsin Bey, 1. Bölük'ten Yüzbaşı İzzet Bey, Üsteğmen Lütfü Efendi, 11. Bölük'ten Üsteğmen Yusuf Efendi, 10. Bölük'ten Üsteğmen Fettah Efendi, 12.

---

[143] Yalçın, *agt*, s. 105.

[144] Altınbilek-Kır, *age*, s. 605. Ayr. bkz. Yalçın, *agt*, s. 109.

[145] Arif Cemil, *age*, s. 159.

[146] Allen-Muratof, *age*, s. 261.

[147] Altınbilek-Kır, *age*, s. 604.

Bölükten Yüzbaşı Ferhat Efendi, 3. Tabur kafile kumandanı Üsteğmen Sabit Efendi vardı.[148]

Stange Bey, 3 Ocak 1915 Pazar günü saat 16.35'te, *"Çekilme istikameti Şavşat'tır!"* emrini verdi.[149] Saat 17.00'de çekilme başladığında[150] Ruslar mevzilerimize 100 metreye kadar yaklaşmışlardı. Asker sabahleyin mevzilere girerken süngü harbine hazır olmak için sırt çantalarını çıkartmıştı. Çekilme başladığında askerin sırt çantaları Ardahan'da kaldı.

4. Bölük Ardahan'ı kuzeybatıdan sararak Ardahan-Sahara-Kocabey (Kuçen) [151] köyü yolunu kesen Rus süvarilerini taarruzla yardı ve Ardahan'dan çıkış başladı. Yoğun sis nedenle Rus kuvvetleri Ardahan'dan çekilen birliklerimizin arasına girdi. Ardahan'dan son çıkan artçı bölükleri önlerindeki Kazak süvarilerini fark edemedi ve tuzağa düştüler.

Rus süvarilerinin aralarında bulunan Ermenilerin, düzgün bir Türkçe ile konuşup *"Ateş etmeyin biz de Türküz!"* diye bağırması askerimizi aldatmıştı. Silah indirip ayağa kalkan neferlerin tamamı açılan ateşle vurulmuştu. Bunun üzerine karşı taraftan *"Ateşi kesin, yanlış oldu, onlar da Türk!"* sedaları işitilmeye başladı. Bu sesleri duyup ya da yanlarındaki yaralılara yardım için kalkan askerlerimize tekrar ateş açıldı. Artçı bölük tamamen mahvedilmişti.[152]

Ardahan'dan çekilen Stange Bey'in kuvvetleri, gece Sahara Geçidi'ni aşmış ve 4 Ocak sabaha karşı Kocabey köyü bölgesinde toplanmaya başlamışlardı. Bahattin Şakir komutasında bir kısım Teşkilât-ı Mahsusa kuvveti de Yalnızçam istikametine çekilmişti. Rus ordusunda bulunan Ermenilerin Türkçe konuşarak aldattığı askerlerimiz, huruç harekâtını tamamlarken geride; 190 şehit, 400 yaralı ile birlikte 1.000 kadar esir ve 4 dağ topu bırakmıştı.[153] Stange Bey'in III. Ordu ve 10. Kolordu'ya gönderdiği raporlar ile 8. Alay *Harp Ceridesi*'ne yazdığına göre; *"Alay sancağı muhafızları şehit ve sancak da geceleyin yırtılmış olduğu halde, şüheda miyanında (şehitlerin arasında) kalmıştır."*[154]

---

[148] Yalçın, *agt*, s.113.

[149] Yalçın, *agt*, s. 107.

[150] Arif Cemil, Stange Bey ve yardımcısı Alman subayının, Yakup Cemil ve Yüzbaşı Halit Bey'in önderliğinde ve 1. Tabur'un önünde şehirden çıktıklarını yazmaktadır. Bkz. Arif Cemil, *age*, s. 159.

[151] Yalçın tarafından Koçan olarak okunmuştur.

[152] Yalçın, *agt*, s. 107.

[153] Allen-Muratof, *age*, s. 261.

[154] Yalçın, *agt*, s. 109.

Tablo 5: Ardahan'dan Çekilen 8. Alay ve Melo Hudut Taburu'na Mensup Kuvvetler

BİRLİK	SUBAY	ASKER	MAKİNALI TÜFEK	TOP	HAYVAN
8. ALAY 1. TABUR	13	381			96
8. ALAY 3. TABUR	10	510			89
TOPÇU	3	74			58
İSTİHKÂM BÖLÜĞÜ	1	74			28
KARARGÂH BÖLÜĞÜ	2	36			32
MELO HUDUT TABURU	1	86	2		
TOPLAM	30	1161	2		294
YARALI	2	51			
AYAKLARI DONMUŞ		16			

Kocabey köyünde konaklayan Stange Bey, dağınık vaziyette gelen kuvvetleri burada toparladı. Sahara Karakolu'nu Melo Hudut Taburu'ndan Teğmen Sabri Efendi kumandasında, gelebilen askerleri ile, Yalnızçam Geçidi'ni de o istikametten Ardanuç'a doğru çekilmiş olan Dr. Bahattin Şakir Bey müfrezesinin tutmasını emretti. Kocabey köyünden 5 Ocak'ta III. Ordu ve 10. Kolordu kumandanlıklarına gönderdiği raporunda; Rusların Ardahan'daki kuvvetlerine üç koldan hücum ettiğini, saat 5'te Karaköy istikametine çekilmeye başladığını, artçılarının Kazaklar tarafından pusuya düşürülüp imha edildiğini, 500 yaralı ve hastanın Ardahan'da bırakıldığını, kayıplarının büyük olduğunu ve kuvvetleriyle Ardanuç'a çekildiğini bildirmişti. Bölgede bıraktığı kuvvetlerin iaşeleri, çevre köylerden toplanabilecek yiyeceklerle sağlanacaktı. Daha sonra toplanan nizamî kuvvetler ile birlikte Ardanuç'a hareket etti.

Ardahan'a giren Ruslar, şehirde ve çevre köylerdeki Türklere karşı bir katliam başlattı. Türk yaralılarla birlikte Rus yaralılarının da kaldığı hastaneyi taradılar. İçeri girdikten sonra çok sayıda yaralıyı süngüleyerek öldürdüler.[155] Çemberden çıkamayıp esir kalanlar da çoktu. Bunlar hakkında bilgi olmamakla birlikte, 8. Alay'ın *Harp Cerîdesi*'nin kenarına düşülen nottan, 2. Bölük Üsteğmeni Halil, 3. Bölük Üsteğmeni Mehmet Yaşar, 3. Bölük zabit vekili Rüknettin, İstihkâm bölüğünden Yüzbaşı Mustafa, Üsteğmen Şükrü, Üsteğmen

[155] Arif Cemil, *age*, s. 162.

Mehmet, 3.Tabur İmamı Lütfü Efendilerin esaretten ailelerine mektup gönderdiği anlaşılmaktadır.[156]

3.2.3. Ardanuç Merkezli Yeni Savunma Hattı ve Ardanuç'tan Çekilme

Ardahan üzerine yürürken 4.000 kişi olan kuvvetlerimiz geri çekilirken 2.500 kişi kadar kalmışlardı. Stange Bey, Dr. Bahattin Şakir Bey'e gönderdiği emirde, Yalnızçam Geçidi'ni Kutul mevkiinde tutması ve Ardahan istikametine kuvvetli bir keşif kolu gönderip, düşmanın ve geride kalan askerlerin durumunu bildirmesini istemişti.[157]

Kuvvetler Ardahan'dan çekilirken, gönüllüler öteye beriye dağılmış, Yakup Cemil'in kuvvetlerinden çok az kişi Sahara üzerinden Kocabey Yaylası'na ulaşmıştı. Ardahan'dan çekildikten sonra eldeki kuvvetlerin yarısından çoğunun eridiğini gören Yakup Cemil Bey, çevresindekilere bir an evvel İstanbul'a gidip, durumu anlatıp, tertipleyeceği yeni kuvvetlerle birlikte tekrar bölgeye gelmek kararını açıkladı ve yanına Lazistan mebusu Sudi Bey'i alarak 5 Ocak'ta bölgeden ayrıldı. İstanbul'a dönmek için Trabzon'a doğru yola çıktı.

Müfrezesini, İstanbul'dan birlikte geldikleri Yüzbaşı Halit Bey'e bırakmıştı. Halit Bey Ardahan'dan geri çekilme esnasında dağılan gönüllülerin toplanabilmesi için Karaköy'deki karargâhtan Sahara'dan gelen yoldan Kocabey-Yavuzköy yollarının ayrıldığı Sacela'ya gelmişti. 70 kadar gönüllü kendisine iltihak edince bunları tertipleyip, bugün Şavşat ilçe merkezi olan Söğütlü'de (Satlel) karargâh kurmuş ve buradan Hanlı bölgesindeki Hantuşat, Arsiyan ve Sahara geçitlerini tutmakla görevlendirdiği Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerini koordine edip yönetmeye başlamıştı.

Sahara'dan çekilen birliklerin Kocabey'de toplanması tamamlanınca, Stange Bey 6 Ocak'ta Şavşat'tan Ardanuç'a hareket etti. Çünkü müfrezenin iaşesini bölgeden temin etmek mümkün olmadığı gibi, çevre ile haberleşmek de oldukça güçtü. Akşam Aşağıırmaklar (Samsar) köyünde konaklayan kafilenin ihtiyacı olan yiyecekler, köylüler tarafından karşılanmış, yolda yenmek üzere askere ekmek de dağıtılmıştı.

Müfreze, 7 Ocak'ta Ardanuç'a vardı. Hava çok soğuk olduğu için kışlaya sığmayan askerler ev ev dağıtıldı. Stange Bey'in Sarıkamış Cephesi'nde olanlardan, III. Ordu Karargâhı'nın da Stange Bey Müfrezesi'nin durumundan

[156] Yalçın, *agt*, s. 113.

[157] Yalçın, *agt*, s. 108.

haberi yoktu. 10. Kolordu ile irtibat sağlamak üzere Ardahan'dan gönderilen subay da Ardanuç'a gelmişti. Verdiği bilgiye göre; 10. Kolordu, 22 Aralık'ta Kaleboğazı, 23 Aralık'ta Oltu, 24 Aralık'ta Vişneli (Sirdanos), 24-25 Aralık'ta Şenkaya-Penek Mahallesi ve Harapkale'de yaptığı savaşlarda, aralarında 1 albay olmak üzere çok sayıda subay bulunan 1.500 esir, 6 top, 15 makinalı tüfek, 1 otomobil, yüzden fazla at arabası, çok miktarda cephane ve erzak ele geçirmiş ve 25 Aralık'ta Akşar'a (Kosor) ulaşmıştı.[158]

10. Kolordu Akşar'da bir müfreze bıraktıktan sonra, 25/26 Aralık gece yarısından sonra Şenkaya-Ormanlı'dan (Ersenek) hareket ederek, Sarıkamış'tan geri çekilecek olan Rusların çekilme hattını kesmek üzere ileri harekâtına devam ediyordu. Ardahan'a giden kuvvetlerin geri dönmesi, Ardanuç'ta halk üzerinde olumsuz bir tesir yaratmıştı. Stange Bey, 10. Kolordu Kumandanından gelen mektubu, büyük kâğıtlara, iri harflerle yazdırarak kasabanın bazı yerlerine asılmasını temin etmiş, oluşan bozgun havasını değiştirmeye çalışmıştı.[159] Tüm subaylarını karargâha çağırarak yapmış olduğu toplantıda Ardanuç'ta toplanan kuvvetlerinin durumu hakkında raporlar almış, askerin elbise ve ayakkabı eksiklerinin tamamlanmasını istemişti.

Ardanuç'a yerleşen müfreze, 8 Ocak'ta, mevcudunu yoklama ettirdi. 30 subay, 1.161 er mevcuttu. Bunlardan 2'si subay, 51 er yaralı idi. Bunlara yolda ayakları donan 16 er daha ilave edildi. Müfreze, çevredeki yol ve köprülerde tertibat alarak Ardanuç'un savunması için çalışmaya başlamıştı. Bu sırada köylüler, Ardahan'ın Türk kuvvetleri tarafından tekrar geri alındığı haberini getirmişti. Bunun üzerine Süvari Teğmen Kâzım Efendi, keşif için Bağdeşan'a

[158] Sarıkamış faciasının nedeni olarak 10. Kolordu'nun kuşatma harekâtında gecikmesi ileri sürülmüş, facianin ikinci müsebbibi olarak 10. Kolordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa gösterilmiştir. 10. Kolordu'nun harekâtının bir gün gecikmesinde, mesafeleri yanlış gösterilen ve arazide mevcut yerleri kaydetmeyen eldeki haritaların yetersizliği ile Osmanlı Ermenilerinin teşkil ettiği ve ordumuza karşı savaşan ve tamamına yakını imha edilen Erzurumlu Keri'nin kumanda ettiği 4. Ermeni Lejyonu'nun önemli rolü olduğu bilinmektedir. 10. Kolordu'nun harekâtı, karşısında mevzilenmiş düşman kuvvetlerinin durumu, harekât sahasındaki arazi, yol ve hava koşulları ile birlikte düşünülse, süratli hareket edebilmek için sırt çantalarını bile çıkarmış, istirahatsız yoluna devam eden, % 20 yürüyüş zayiatına rağmen sahra toplarını Soğanlı Dağları'ndan geçiren askerlerin durumu ve 9. Kolordu ile irtibatı temin ettiği anda İsmail Hakkı Paşa'nın askeri için iki gün istirahat istemesi gibi hususlar bir arada incelenirse, bu konuda hayalî yorumlar yerine, daha vicdanî ve sağlıklı bir hükme varılabilir. Ayrıca, Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın Enver Paşa'dan önce Kars'ı almak hevesi ile kuşatma yolunu uzattığı gibi ifadeler tamamen gerçek dışıdır. (Bkz. Guze, *age*, s. 52)

[159] Yalçın, *agt*, s. 111.

gönderildi. Fakat Yalnızçam Geçidi'ni aştıktan sonra Bağdeşan'da bulunan Kazaklar tarafından üzerlerine ateş açıldığı için geri döndü.

Stange Bey, Ardanuç'ta çevre ile seri haberleşme imkânına da kavuşmuştu. Borçka'da bulunan Yusuf Rıza Bey'e gönderdiği telgrafta, durumu açıkladı. Zayiatının çokluğundan bahsederek, Borçka'da yardım için bıraktığı askerlerinin ve makinalı tüfeklerin yanı sıra, takviye için gelen 1.600 kişinin ve sahra toplarının kendisine gönderilmesini istedi. Takviye kuvvetler, Stange Bey İstanbul'dan ayrılırken yer azlığından gemiden indirilmiş olan askerler ve gönüllüler idi. Stange Bey bunların hemen arkadan gönderildiğini düşünüyordu. Yusuf Rıza Bey ise gönderdiği cevapta, 1.600 kişilik bir kuvvetin henüz gelmediğini, bununla beraber eldeki topları ve makinalı tüfekleri göndereceğini bildirmiş, makinalı tüfeklerin ikisinin Borçka'da kalması için izin istemişti.

Bu sırada Ruslar, üç Müslüman Kürt'ü müfreze kumandanı Stange Bey'i vurmak üzere kiralamıştı. Bunlar teşebbüse geçerken yakalandı ve Dîvân-ı Harb'de yargılanarak 9 Ocak'ta idam edildiler.[160] Bölge halkı, Rus askeri geldiğinde katliama girişeceğini düşündüğü için, göç etmeye başlamış, yolları doldurmuştu. Sahara'dan Hanlı köyüne çekilmek için Mağara yolunu emniyet altına almak üzere Dr. Bahattin Şakir Bey'e emir gönderildi. Trabzon'dan da cephane istendi. 10 Ocak'ta Makinalı Tüfek Bölüğü'nün 1. Takımı'ndan Yüzbaşı Abdullah ve Teğmen Mustafa ve Rıza beyler ile alayın baytarı Yüzbaşı Ferit Efendi, 2 makinalı tüfek ve 20 asker ile Ardanuç'a geldiler.[161]

11 Ocak'ta iki Kazak süvari bölüğü, Sahara geçidine doğru ilerleyerek, keşif yapmak istemişti. Pusu kuran gözcülerimiz bunlara ateş açarak püskürtmüş, üçünü de esir almıştı. Esirler sorgulamalarında, Ardahan'ı geri alan ve Ardahan'da bulunan kuvvetler hakkında bilgiler vermişti.

Stange Bey aynı gün III. Ordu Kumandanlığı ile yaptığı haberleşmelerde, hem bu bilgileri hem de Ardanuç havalisindeki durum hakkında bilgiler veriyordu. Buna göre, Sahara Kazarması, Melo Taburu'ndan toplanabilen bir bölük asker tarafından tutulmakta idi.[162] Bugün Şavşat ilçesi dahilinde olan Rusların Şavket Starşinası (Karaköy, Yavuzköy, Kocabey köyleri) civarında bulunan önemli geçit yerlerinden Arsiyan Kazarması, Karaköy ve Hanlı (Hantuşat) mevkii Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri tarafından tutulmuştu.

---

[160] Yalçın, *agt*, s. 113.

[161] Yalçın, *agt*, s. 116.

[162] Yalçın, *agt*, s. 123.

Halit Bey, 10/11 Ocak gecesi saat 11.00'de Söğütlü (Satlel) köyünden Stange Bey'e gönderdiği raporda; Rusların Karaköy'e saldırdığını, 70 kişiden ibaret kuvveti ile mukabele için bölgeye hareket ettiğini bildirmiş, durum kuvvet göndermeye müsait ise takviye kuvvet gönderilmesini istemişti.[163]

Daha sonra gelen bilgilerden çatışmanın Kocabey'de (Kuçen) olduğu, daha önce Sahara Geçidi'ni tutan Melo Taburu'ndan arta kalan kuvvetlere kumanda eden Üsteğmen Refik Efendi'nin emrindeki tüm askerin de 85 kişi olduğu anlaşılmıştı. Melo Hudut Taburu'nun Ardanuç'ta bulunan bir takım askerine, taburlarına iltihak emri verildi. Bölgeye sevk edilen kuvvetlerin tümü de Melo Tabur Kumandanı Hakkı Bey'e bağlandı.

Yüzbaşı Halit Bey, 11/12 Ocak, gece gönderdiği raporda; 11 Ocak günü saat 9.00'da tamamen boş olan Sahara Geçidi'ndeki Kazarma'yı işgal ettiğini, Melo Taburu'ndan da Üsteğmen Hacı Efendi'nin maiyetiyle orada olduğunu ve cephaneye ihtiyaçları bulunduğunu bildirdi.[164] Stange Bey, maiyetinde bulunan Teğmen Von Braun Bey'i keşif için oraya gönderdi.

Melo Hudut Taburu teğmenlerinden Mehmet Suphi Bey, 12 Ocak günü Sahara Kazarması'ndan gönderdiği raporda, 11 Ocak akşamı Sahara Kazarması işgal olunduktan sonra, 60 askeri ile burada göreve devam ettiğini, askerlerin kardan siperler oluşturarak düşmanın gelişini beklediklerini, askerin yiyeceği çevre köylerden sağlandığı için bu kuvvetin gece gündüz baskına karşı hazır olduğunu, sağ ve sol yanda bulunan çeteler ve geride bulunan Yüzbaşı Halit Bey Müfrezesi'yle ayağı çabuk askerler vasıtasıyla irtibat kurulduğunu, Teğmen Von Braun Bey'in gelip durumu gördüğünü ve yarın Yüzbaşı Halit Bey ile birlikte Karaköy yolunu kullanarak Ardahan civarındaki Ramazan Tabya'ya kadar keşfe çıkacaklarını, bunun için de Karaköy'e gittiklerini bildirmekte idi.[165]

Aynı gün Dr. Bahattin Şakir, Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta subay ve astsubay gönderilmesini, silah başına 100 mermi düşecek şekilde 1.000 küçük çaplı Muaddel Martin ve 200'den fazla donmuş askeri olduğunu belirterek, kıyafet gönderilmesini istemektedir.[166]

14 Ocak'ta Söğütlü (Satlel) köyüne ulaşan Melo Tabur Kumandanı Hakkı Bey, Stange Bey'e gönderdiği raporda; emri altında olan kuvvetlerden 60 kişilik bir müfrezenin Üsteğmen Hacı Efendi kumandasında Sahara Kazarması'nda, 80 kişilik bir müfrezenin de Sahara Kazarması'nın, yaya 1 saatlik me-

163 Yalçın, *agt*, s.117.
164 Yalçın, *agt*, s. 122.
165 Yalçın, *agt*, s. 128.
166 BOA, DH, ŞFR, 457/62

safe gerisinde Kocabey ve Karaköy köylerine giden yolların kavşağında, Sasile denilen mevkide, Kazarma'da bulunan müfrezeye artçı kuvvet olarak bulunduğunu bildirmişti. Yakup Cemil Müfrezesi'ne ait bir takımın, Hanlı köyü tarafında Hantuşat Geçidi'ni tutmakta, Sabit Efendi Grubu'nun da Ahıska yolu üzerindeki Arsiyan Kazarması'nda bulunduğunu, kalan kuvvetlerin de kendisi ile birlikte Söğütlü köyünde olduğunu, Von Braun Bey ve Yüzbaşı Halit Bey'in ise Ardahan üzerine yapılacak ikinci bir taarruz için gittikleri keşiften henüz dönmediğini bildirmektedir.[167]

12 Ocak'ta ileri karakol olarak Yalnızçam Geçidi'ni tutmakla görevlendirilmiş olan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden 2. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Rifat Bey, Geçitli (Heva)[168] köyünden gönderdiği raporda, Rusların akşam saatlerinde Kazarma'yı işgal ettiğini, askerin hem az hem de hasta olduğunu bildirerek, yeni asker gönderilmezse burada bir iş görülemeyeceğini bildirmişti. Geçitli'deki grubun takviyesi için derhal kuvvet sevk edildi. Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden Teğmen Hasan Bey Grubu ve Veli Bey Grubu bu bölgede bulunmakta idi. Gönderilen kuvvetler, Kutul Karakolu ile Geçitli'de mevzilenip, Rusların köyleri yağma için göndereceklerı kuvvetlerin önü kesilecekti.

13 Ocak'ta akşama kadar Kazarma'yı ele geçiren Rusların üzerine taarruz edilmiş, fakat geri alamamışlardı, askerler hasta idi ve korkak davranıyorlardı; işe yarar takviye kuvveti gelmediği takdirde Geçitli'yi elde tutamayacaklardı. Konaklı (Hertvis)[169] köyünde bulunan kuvvetlerle Kutul tutulmuştu, bu arada Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden Teğmen Hasan Bey ve grubu da oradaydı, Ardanuç'tan gelen takviyeler henüz bölgeye ulaşmadığı için askerin perişanlığından bahsetmek gereksizdi ve âcil cephane ve takviye gönderilmesi gerekmekteydi.[170] Ardahan'dan çekildikten sonra Yalnızçam Geçidi'nin tutulması için Dr. Bahattin Şakir'e emir veren Stange Bey, Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin burada olmadığını zannederek sinirlendi ve korkaklıkla suçladığı gönüllülere tek bir mermi verilmemesini emretti.

Akşama doğu 8. Alay'ın İstihkâm Taburu 3. Tabur subay vekili Sabri Bey komutasındaki takviye kuvvetleri geldiğinde, Ruslar bir tabur kuvvetle Kutul civarındaki tepeleri işgal ederek, Hanik üzerine yürümüştü. Sabri Bey de Geçitli köyü gerisindeki şose ve tepeyi tutarak 10. Bölük Kumandanı'na durumları hakkında bir süvari ile bilgi göndermişti. Aldıkları emirde mümkün ol-

---

167 Yalçın, *agt*, s. 132.

168 Yalçın tarafından Hive olarak okunmuştur.

169 Yalçın tarafından Hırtos olarak okunmuştur.

170 Yalçın, *agt*, s. 129.

dukları kadar dayanıp, çekilme icap ederse, şose yoldan çekilmeleri istenmişti. Durumu derhal Ardanuç'a bildirdiler. Ardanuç'ta bulunan kuvvetler baskına uğramamak için ileriye doğru kollar çıkardı. Ardanuç'tan Aşağıırmaklar'a giden yolun, Ardanuç-Ardahan şosesini kestiği Kaşıkcı bölgesinde kuvvetli bir ileri karakol kuruldu. Bu sırada 10. Bölük Yüzbaşı Haydar Bey de kuvvetleri ile birlikte Güleş köyüne gelmişti.

Dr. Bahattin Şakir Bey'e bağlı Yüzbaşı Rifat Bey ve Teğmen Hasan Bey gruplarının, halkın Ermeni ve Rus baskınına uğramadan güvenli bir biçimde göç etmesi için burada bulunduğunu bilen köylüler, nizamî askerin geri geldiğini görünce umutlanmış ve göç durmuştu. 10. Bölük'ten Yüzbaşı Ali Haydar Bey, bölgedeki Yüzbaşı Rifat Bey ve Teğmen Hasan Bey'den aldığı bilgileri 14/15 Ocak gecesi Güleş köyünden Ardanuç'ta bulunan Stange Bey'e iletmişti.

Bir tabur piyade ile Yalnızçam Geçidi'ne yüklenen Rusların 300 kadar askeri Geçitli köyü sırtlarına ulaşmış, 300 kadar askeri de orman içinde mevzilenmişti. Gerek Kutul'da gerekse Güleş köyü civarında bulunan gönüllüler, bu kuvvet karşısında Güleş köyünde savunma yapmak mümkün olmadığı için çekilmek üzeredir. Nizamî kuvvet olarak bölgede bulunan istihkâm bölüğü subayı da aynı nedenle Ardanuç yakınlarındaki sırtlara kadar çekilmek üzere izin istiyordu.[171]

Stange Bey, 14/15 Ocak gecesi 8. Alay'dan arta kalan kuvvetlerine, Artvin'e çekilme emri vermişti. Melo Hudut Taburu ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine gönderdiği müfreze emrinde ise; Rusların Yalnızçam Geçidi'ni geçerek ilerlediğini, müfrezelerin Ardanuç'tan Artvin'e giden yolun hakim tepelerinde düşmanın taarruzunu kabul etmek için hazır olmalarını istemişti.

III. Ordu Karargâhı; 13 Ocak'ta Stange Bey'den Oltu tarafına geçip burada sıkışan kuvvetlere yardım etmesini istiyordu. Fakat Stange Bey'in hem Oltu'ya yardım edecek kuvveti yoktu, hem de yolların vaziyeti bilinmemekte idi. Üsteğmen Kâzım Bey, Olur-Oltu yolunu keşif için bölgeye gönderildi. Kâzım Bey dönüşte yazdığı raporda birliklerin top, makinalı tüfek ve ağırlıkları ile bu yolu kullanamayacağını bildirmişti. Durum III. Ordu'ya bildirildi. Bu sırada Oltu, Rusların eline geçmiş, Türk kuvvetleri Kaleboğazı'na çekilmişti.

Ardanuç ise savunmaya pek elverişli değildi. Çünkü Yalnızçam ve Sahara'dan gelen yollardan başka bir de Aydın (Danzot) köyünden gelip, Sakarya-Gümüşhane köylerine ulaşan ve Ardanuç'u üç taraftan kuşatan yolların mevcudiyeti Ardanuç'un mevcut kuvvetlerle savunulmasını imkânsız kılmaktaydı. Berta Köprüsü'nün Sahara-Şavşat tarafından gelen düşman tarafından tutul-

[171] Yalçın, *agt*, s. 134.

ması, çemberin kapanıp tüm çekilme yollarının kapanması demekti. Nitekim Stange Bey, tüm bu yolları kontrol eden müfrezelere ilave olarak, Berta Köprüsü'ne üç manga asker sevk ederek köprünün çekilme tamamlanana kadar emniyete alınmasını sağlamıştı.

Rusların Yalnızçam Geçidi'nden ilerlemesi üzerine, Stange Bey, Ardanuç'taki kuvvetleri, Ardanuç-Artvin yoluna hakim tepelere çekip, Rusların taarruzunu orada karşılamaya karar vermiş, 14/15 Ocak gecesi bütün birliklere emirler yazılmış ve durum açıklanmıştı. Buna göre; 3. Tabur, makinalı tüfek ve istihkâm bölükleri Ardanuç-Aşağıırmaklar yolunu kesecekti. 1. Tabur, Ardanuç'ta kışla civarında kalırken, iki toptan ibaret topçu da Yalnızçam-Ardanuç arasındaki şose yolu dövebilecek bir mevzi tutacaktı.[172]

Ağırlıklar, hasta ve yaralılar Artvin'e doğru yola çıkarken, müfreze de müdafaa hattı oluşturacakları noktalara hareket etti. Bu arada Şavşat bölgesindeki kuvvetlere çekilme emri verilmişti. Rusların tekrar bölgeyi işgalinin söz konusu olması, bölgedeki halkın da göç etmesine neden olmuştu. Fakat Teşkilât-ı Mahsusa ile birlikte hareket etmekte olan Hamşioğlu Ramiz Bey, müfrezesi ile birlikte Şavşat'ta kalmaya karar vererek, bölgeden çekilmedi ve ormanlarda saklanmaya başladı.

Kurudere köyündeki Çamlık içinde saklanan Şavşatlı fedailerin liderleri Hamşioğlu Ramiz ve kardeşi Nusret[173] beyler, Vantalı (Cakelilerden) Şevki Bey, birkaç ay bu şekilde direnişlerini sürdürdükten sonra kendilerini saran Ruslarla girdikleri çatışmada şehit olmuşlardı. Bukosman Atabeklerinden Nevzat Bey'in yaralı olarak kurtulabildiği bu çatışmada[174] direniş liderleri öldürülmesine rağmen, Ruslar Türk kuvvetlerinin Şavşat bölgesini boşaltmasından birkaç ay sonrasına kadar bile Şavşat direnişinin bitmediğini düşünüp, kendilerini emniyette görmemiş, Şavşat kasabasına inememişlerdi.[175] Sonunda direnişçilerin dağıldığına emin olmuş ve bölgede büyük bir tedip hareketi başlatmışlardı. Ardahan'dan çekilmeden sonra başlayan göç de hızlanmıştı. Ardanuç halkının tamamı göç için yola düştü. Muhacir kafileleri yolları doldurduğu için, askerin ileri doğru hareket etmesi imkânsızdı.

15 Ocak'ta gün içinde karargâha birbirinin zıddı bilgiler içeren raporlar geliyordu.[176] Ardanuç'taki 1. Tabur; aynı zamanda Aydın Deresi'nin oluşturdu-

---

[172] Yalçın, *agt*, s. 135.

[173] Ardahan Savaşı'nda yaralanmıştı.

[174] Özder, *age*, s. 127.

[175] Özder, *age*, s. 125-126. Ayr. bkz. Özdemir, *age*, s. 243.

[176] Yalçın, *agt*, s. 139.

ğu vadiden Ardanuç'a ulaşan yolları kontrol altına almakla görevli idi. Aldığı yeni emir üzerine, aynı gece Yalnızçam ve Aşağıırmaklar istikametinden gelen yolları kontrol edebileceği sırta yayılırken, 3. Tabur topçu, makinalı tüfek, istihkâm süvarileri Naldöken (Masalahet)[177] köyünde, Artvin'e çekilme yolları üzerindeki köprülerde tertibat almıştı. Rifat Bey kumandasında Geçitli'den çekilen kuvvetler ise Ardanuç'un güneydoğusundaki Tepedüzü (Müker) köyüne ulaşmıştı.

16 Ocak öğlene doğru Melo Taburu, ağırlıkları ile birlikte Berta Köprüsü'ne geldiğini bildirmişti. Stange Bey'in çekilme emri ile birlikte, Şavşat'tan çekilen Melo Hudut Taburu Kumandanı Hakkı Bey, Berta Köprüsü'ne gelmiş ve karargâhını burada kurarak parekende gelen askerlerini toplamaya başlamıştır. Bu sırada Hanlı geçidi ve Şavşat bölgesinde bulunan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri Ardanuç-Berta Köprüsü'ne ulaşmış ve bir kısmı Artvin'e gitmişti. Sahara geçidinde bulunan Teğmen Subhi Efendi ise henüz Berta Köprüsü'ne ulaşmamıştı. Teşklât-ı Mahsusa'nın süvari bölüğü ise Berta Köprüsü civarında beklemekteydi. Stange Bey karargâhının bulunduğu Naldöken'den Hakkı Bey'e yazdığı emirde, 17 Ocak sabahı Artvin'e hareket etmesini ve Artvin-Borçka yolunda Rus ilerleyişine karşı emniyet tedbirleri almasını istemişti.

III. Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa, 14/15 Ocak akşamı yazdığı emirde, Rusların tekrar aldıkları topraklardaki Müslüman köylerinde katliam yaptığını, *"kesin bir mecburiyet olmadıkça bulunulan mevkiden çekilmemenizi taleb ederim"* diyordu. Emir 15 Ocak'ta Ardanuç'a ulaştığı zaman Stange Bey geri çekilme emrini iptal ederek Ardanuç bölgesinde kalmaya karar verdi.[178] Fakat daha önce verilen emir gereği müfrezeler çoktan çekilmeye başlamıştı.

15/16 gecesi yazılan yeni emirde; geri çekilmenin iptal edildiği, birliklerin vaziyetlerini muhafaza etmesi gerektiği yazılırken, Ardanuç'tan ayrılan kaymakam ve hükümet memurlarının söktüğü Artvin-Ardanuç telefon hattı yeniden tesis edildi. Rusların Ardanuç'a baskın yapmasının önüne geçmek için, daha önce Yalnızçam Geçidi'ni tutan 1. Bölüğe ileri hareketle Konaklı'daki Kazarma'yı işgal etmesi emri gönderildi.

Yüzbaşı Vasıf'a, kumandası altındaki 1. Bölük, 96 silahlı mevcuduyla Konaklı (Hertus) köyüne gidip, burada yolu kesmesi ve düşmanın Ardanuç'a taarruzuna mani olması emri verilmişti. Bu sırada Teşkilât-ı Mahsusa Müfreze Kumandanı Teğmen Hasan Bey, boşalttığı Konaklı (Hertus) Kazarma'sını

[177] Yalçın tarafından Maçalahat olarak okunmuştur.

[178] Yalçın, *agt*, s. 142.

yakarak bölgeden çekiliyordu. Daha önce Güleş köyü civarında bulunan 10. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ali Haydar Bey de gece düşmana hissettirmeden Aşıklar köyüne kadar çekilmiş ve burada Ardanuç-Ardahan şosesini emniyet altına alacak şekilde mevzilenmişti. Hanlı köyü geçitlerinde bulunan Dr. Bahattin Şakir Bey'in müfrezesine kumanda eden Veli Bey ise bölgeye gelmiş ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerini koordine etmeye başlamıştı.

Yalnızçam Geçidi'ni korumakla görevli Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine kumanda eden Teğmen Rifat Bey de gönderdiği pusulada; 14 Ocak akşamı Rusların 500 kişilik bir kuvvetinin Geçitli köyüne girdiğini, kuvvetlerinin Tepedüzü (Müker)[179] köyünde olduğunu ve aynı zamanda Çıralı'dan Ardanuç'a gelen yolu emniyete alacağını belirtmektedir.

Teğmen Hasan Efendi ve beraberindeki 40 kişilik müfreze, Sakarya (Sagara) köyünün Künye Mahallesi'ne çekilmişti. Köyler boşaldığı için askerin ekmek bulması da güçleşmişti. Buna rağmen Aydın (Danzot) köyü yolundan gelebilecek Rus kuvvetlerine karşı mevzilenen Teğmen Hasan Bey, Rus süvarilerinin ilerlediğini görünce, yanında savaşmakta olan Sagaralı Refik ile Stange Bey'e durumu haber vermişti. Stange Bey, Sakarya köyünden Refik'i elindeki 40 kişilik kuvvetle geçidi müdafaa etmesi için tekrar Hasan Bey'e gönderir. Naldöken köyündeki karargâhından bütün kuvvetlerine de, 14/15 Ocak gecesi yazdığı emirde belirtilen şekilde tertip olup 17 Ocak'ta Artvin'e çekilme emrini verir.[180]

Bu sırada Teğmen Hasan Efendi müfrezesi ile Ruslar arasında çatışma başlamış, silah sesleri Ardanuç'tan duyulur olmuştu. 1. Tabur Kumandanı iki manga askeri Aydın istikametinden gelen yolu kapatmak için ileri çıkartmıştı. 16/17 Ocak gecesi Müezzinler köyünde bulunan 8. Alay'ın 1. Taburu'nun 1. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Vasıf Bey'e de düşmana hissettirmeden gece çekilmesi emri gönderildi.

Ardahan'dan çekilme esnasında gönüllü müfrezelerin çoğu dağılmıştı. Dr. Bahattin Şakir Bey de Hanlı köyü yolundan çekilmiş ve Yığılı'da toplanan 200 kadar çete mensubunu Veli Bey komutasında burada bırakarak, 12 Ocak'ta önce Artvin'e, oradan da Borçka'ya geçmişti. Stange Bey gönüllü müfrezelerin tamamen dağıldığını zannediyordu.[181] Oysa Bahattin Şakir Bey, Ardahan'da

---

[179] Yalçın Mokosdar olarak okumuştur.

[180] Yalçın, *agt*, s. 146.

[181] Yalçın, *agt*, s. 141-142. *"Bütün çeteler dağılmış olduğu gibi Bahattin Şakir Bey de üç dört gün evvel (12 Ocak 1915'de) Artvin'e ve oradan Borçka'ya gitmiş bulunuyordu. Zaten katiyyen disiplini olmayan adamların dağılması şüphesiz idi."*

yaşananlar nedeniyle dağılan kuvvetlerinden toparlanabilenlerle Rus ilerleyişini durdurmak için geçitlerde tedbir aldıktan sonra, silah, erzak ve personel konusundaki işleri yoluna koyabilmek için çok hızlı hareket ediyordu.

Muhtemelen Stange Bey'in bilgisi dahilinde Artvin'e geçen ve burada gerekli telgrafları gönderen Bahattin Şakir Bey, 14 Ocak tarihinde Borçka'ya inmişti. Yusuf Rıza Bey'le görüşmesinde, Ardahan'da yaşananları anlattıktan sonra silah ve erzak durumunu konuşan Dr. Bahattin Şakir Bey, Yusuf Rıza Bey'in elinde bol miktarda silah ve cephane olduğunu zannediyordu.

Dr. Bahattin Şakir Bey, Borçka'ya Yusuf Rıza Bey'den silah konusunda yardım istemek için gittiğini belirtiyordu.[182] İstanbul'dan gönderilen silahlar önce Trabzon'a indiği için Bahattin Şakir Bey bunların büyük bir kısmını Yusuf Rıza Bey'in kendine aldığını zannediyordu.[183] Belgelere yansıyan *"Nâmıma gönderilecek esliha ve cephâneyi evvelce bildiriniz ki teslîm için lâzım gelen mahalle kadar me'mûr-ı mahsus (özel memur) göndereyim. Rıza Bey değil bize âit silahları vermek hattâ hasta olarak geride kalmış efrâdı oradan geçer iken silahlarını alarak irsâl ediyor (gönderiyor). Bahaeddin Şakir"*[184] şeklindeki sözlerinden de anlaşılacağı gibi, bu zannı raporlarına da yansımıştı. Fakat Borçka'da da durumun aynı olduğunu kendi gözleriyle gördü.[185]

Ardahan'da yaşananları Yakup Cemil ve Sudi Bey'den dinleyen Yusuf Rıza Bey, olayları bir de Dr. Bahattin Şakir Bey'den dinlemişti. Yusuf Rıza Bey, Dr. Bahattin Şakir'den birkaç gün önce Yakup Cemil ve Sudi Bey ile görüşmesinde, eski arkadaşlara içini dökmüştü.[186] Fakat ikili, samimi bir ortamda söylenen sözleri farklı değerlendirilmişti. Yakup Cemil ve Sudi Bey ile Trabzon'da görüşen Vali Cemal Azmi Bey, ikiliden *"Yusuf Rıza Bey'in görevini değiştirmek üzere çalışmak için kendisinden vekâlet aldık"* sözünü duyunca durumu önce Yusuf Rıza Bey'den sormuştu. Yusuf Rıza Bey, böyle bir kasdı olmadığını, söylenen söz-

---

[182] ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-088. Bu konuda gönderdiği raporda; *"Silah ve cephâne meselesi için Rıza Bey'le görüşmek üzere Borçka'ya geldim. Silah olmadığını te'mîn ediyor."* diye yazıyor.

[183] Bu yazışmalardan anladığımız kadarı ile Teşkilât-ı Mahsusa'da kim olursa olsun, emirsiz veya izinsiz bir iş yapmamaktadır.

[184] ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-092.

[185] BOA, DH, ŞFR, 457/93. Ayr. bkz. BOA, DH, EUM, 2. Şb, 3/71. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-088.

[186] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-052 *"Dün Yakup Cemil ve Sûdî Bey Rıza Bey'in yorulmasına ve vazîfesinin kesb-i ehemmiyet etmesine mebnî yerine bir erkân-ı harbiye zâbiti talep etmekde olduğu ve keyfiyeti Rıza Bey'e vekâleten zât-ı sâmîlerine arz edeceklerini söylediler. Rıza Bey ile müfrezesine umûm ahâlî ile me'mûrîn Trabzon Vilâyeti'nin nâmûs ve şerefi ve haysiyeti nazarıyla bakılmakda olduğu cihetle ifâde-i vâkı'a bendenizi fevkalâde me'yûs ve müte'essir etdikden keyfiyeti şifreli telgrafla Rıza Bey'den sordum."*

lerin samimi sohbet boyutunda olduğunu[187] belirtince de, ikilinin İstanbul'da yapabilecekleri dedikodunun önünü almak için konuyu Talat Bey ile paylaşmıştı.[188]

Stange Bey, Dr. Bahattin Şakir'e ve III. Ordu'ya yazarak emirlerinin dinlenmediğini belirtip, Yüzbaşı Halit Bey'i şikâyet etmişti. Bu konuda III. Ordu'dan müstakil hareket ettiği iddia edilen Halit Bey'e telgraf çekilmiş, Stange Bey'in Müfreze Kumandanı konumunda bulunduğu ve onun âmir olduğu belirtilerek, emirlere uymayanların şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları bildirilmişti.[189] Bu sırada Borçka'ya giden Bahattin Şakir Bey de olayı Stange Bey'in ifadeleri ile öğrendiği için, Talat Bey'e yazarak; Yakup Cemil'in bölgeden ayrılması esnasında 76 kişi kalan ve sayıları daha sonra 140 kişiye ulaşan ve birkaç subayı da olan müfrezenin kendilerine katılması halinde, kendi kuvvetlerinin daha faydalı olabileceği hususunda talepte bulunmuş[190] ve Halit Bey'e gereken emirlerin yazılmasını istemişti.[191]

Bahattin Şakir Bey, birkaç gün sonra gönderdiği yazıda, Ardahan'dan çekildikten sonra Yakup Cemil'in, kendi yerine kumandan olarak atadığı Yüzbaşı Halit Bey'in, Stange Bey'in emrine girmeme hususundaki tutumunun[192] bir

---

[187] Yusuf Rıza Bey, Vali Cemal Azmi Bey'e yazdığı cevabında *"yalnız hasbihâl olarak arkadaşlar arasında tekevvün eden sözlerden ibâretdir. Şimdiye kadar lütuf buyurulan teveccüh ve her husûsdaki inâyetinize ne sûretle teşekkür edeceğimden âcizim. Ne gibi fikrim olsa evvelâ efendimize arz ederim. Ve bütün mütâlebâtım vâsıta-i sâmîleriyle icrâ edilmekde olduğu ma'lûmunuzdur efendim."* demektedir. Bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-052.

[188] BOA, DH, ŞFR, 457/101. *"Dâhiliye Nâzırı Talat Beyefendi Hazretleri'ne. Yakup Cemil Bey'in ifâdesine i'timâd edemediğimden Rızâ Bey'den lede'l-istifsâr Ardahan'ın ma'alesef düşman elinde olduğu anlaşılmış, inşâallâh yakında yine zabt ve istîlâya muvaffak oluruz. Yakup Cemil Bey'in ifâdesine istinâden hilâf-ı hâl ma'rûzâtda."*

[189] ATASE, BDH, 2817-55-003.

[190] BOA, DH, ŞFR, 457/93 Ayr. bkz. BOA, DH, EUM, 2. Şb, 3/71. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-088.

[191] BOA, DH, ŞFR, 457/93, BOA, DH, EUM, 2.Şb., 3/71. BOA, DH, ŞFR, 49/23. Ayrıca ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-088 numarada kayıtlı BOA, DH, ŞFR, 457/93 numaradaki şifre telgrafın şifresin çözülmüş sureti olan belgenin altına düşülen notta Halit Bey'e 4 telgraf yazıldığı belirtilmektedir. Nitekim Stange Bey de 19 Ocak tarihinde III. Ordu Kumandanlığı'na yazdığı raporda *"Emriniz gelmezden evvel Halid Bey Müfrezesi dahi Bahattin Bey'in emri altında birleşmişlerdi."* diyerek, bunun bir yanlış anlaşmadan kaynaklandığına işaret etmişti. Bkz. Yalçın, *agt*, s. 155.

[192] Müstakil bir kuvvet olarak bölgeye gelmiş ve öyle hareket etmiş olan Yakup Cemil, Kafkasya sahillerine çıkma planı ertelenince Ardahan harekâtına katılmıştı. Bu nedenle Stange Bey'in 8. Alay'a iltihak etme emrini kabul etmeyen Halit Bey, Teşkilât-ı Mahsusa emrinde olduğu için Dr. Bahattin Şakir kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine katılmıştır. Bkz. BOA, DH, EUM, 2. Şb, 3/71. *"Erzurum Vilâyeti'ne 3 Kânûn-ı sânî sene 330 (16.01.1915) târihiyle şifre*

yanlış anlama olduğunu, Halit Bey'in Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı olduğu için Stange Bey'e katılmadığını ve halen Teşkilât-ı Mahsusa'da görev yaptığını bildirmişti.

Bu arada bahsedilmesi gereken bir başka olay da Yusufeli bölgesinde Teşkilât-ı Mahsusa'nın savaşın başlangıcında Artvin, Ardanuç ve Şavşat'ı alan kuvvetlerin kumandanı olarak görülen Galatalı Halil Bey'in, savaşta cebaneti (korkaklığı) görüldüğü için görevden alınıp Yusufeli'ne gönderilmesidir. Korkaklıkla suçlama, Teşkilât-ı Mahsusa içinde çok ağır bir ithamdır ve gerçekte Halil Bey'in suçlanmasının korku ile bir alakası yoktur.

Kumandanı olduğu Yakup Cemil Müfrezesi ile Sahara'dan çekilip Artvin'e geldiği zaman Yüzbaşı Halit Bey ve Dr. Bahattin Şakir Bey, Artvin harekâtı esnasında, Ermenilerden para ve altın müsadere ettiği anlaşılan Galatalı Halil Bey'in bu parayı Artvin postanesinden babasına havale ettiğini ortaya çıkartmıştı.[193] Erzurum'a giden Halil Bey'in durumu Dîvân-i Harp'te yargılanması için Erzurum ve İstanbul'a bildirilmiş, postanede el konulan havalesinin ne yapılması gerektiği İstanbul'dan sorulmuş, Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umumîsi müsadere edilen altınların sahiplerine iadesini emreden bir kararı müştereken imzalayıp Dr. Bahattin Şakir'e göndermişti.

Stange Bey, nizamî birliklerle, bölüklerin taburlara, taburların da müfreze karargâhına günlük muntazam yazdıkları raporlar vasıtası ile haberleşebiliyordu. Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerinde subay az bulunduğu gibi, böyle bir usul de yoktu. Daha önce çetelerle Dr. Bahattin Şakir vasıtasıyla irtibat kurabiliyordu. Hiçbir haber alamadığı ve emir gönderemediği için Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerinin dağıldığını zanneden Stange Bey, Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin bir kısmının toplanıp tekrar görev başında olduğunu anlayınca, Borçka'da bulunan Dr. Bahattin Şakir Bey'e bir süvari ile emir gönderip derhal müfrezeye gelmesini yazmıştı.

Dr. Bahattin Şakir Bey, 16 Ocak'ta Artvin'den Stange Bey'e yazdığı mektupta, nakliye vasıtalarının kıtlığı nedeniyle Borçka'dan ancak Artvin'e gelebildiğini bildirerek, 17 Ocak'ta karargâhta olacağını yazıyordu. 17 Ocak'ta

---

telgrafnâme yazılmışdır. Hâlid Bey'e iltihâk için telgraf keşîde olunmuşdu."

[193] BOA, DH, EUM, KLH, 5/23. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-90. *"Evvelce Artvin'de çete kumandanı iken muhârebede görülen cebâneti (korkaklığı) üzerine Yusufili'ne i'âde edilen Galatalı Halil Bey Artvin ahâlîsinden epeyce bir meblağ toplamışdır. Postahânede mûmâileyhin 'Bayramiç'de pederi Döngel-zâde Ali Ağa' nâmına kadınların boynundan koparılmış sırf zînet altunlarından ibâret altmış beş bin kuruş kıymetinde emânet göndermiş olduğunu kayden gördüm. Cürmün sübûtuna delîl olmak i'tibârıyla postahâneden zabt ve müsâderesi muvâfıksa icrâsı ma'rûzdur."*

Ardanuç'tan çekilme başladığında, önce Dr. Bahattin Şakir Bey'in mektubu, birkaç saat sonra da kendisi, Stange Bey'in Ardanuç-Naldöken'deki karargâhına ulaştı.[194]

Dr. Bahattin Şakir Bey, Stange Bey ile görüştükten sonra, gönüllülerin bulunduğu yerleri dolaşmış ve onların durumları hakkında Stange Bey'e bilgi göndermişti. Stange Bey de Bahattin Şakir Bey'den aldığı malumata göre, III. Ordu karargâhına 22 Ocak 1915 tarihinde şu bilgiyi göndermişti: *"Teşkilât-ı Mahsusa Baha Bey Grubu nefer 562, silah 562."*[195]

Bu rakam 23 Ocak'ta 729 nefer ve 729 silah olarak düzeltilmiştir. Bu durum Stange Bey'in, harp ceridesinde; korkaklık gösterip silah atmadan tamamen dağıldıkları, hiçbir fayda temin etmedikleri ifadeleri ile suçladığı,[196] *"Çete efradına bir tek fişenk verilmesini bile men ederim"*[197] ifadesi ile müfreze emrinde tehdit ettiği Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin, bölgede ve görev başında olduklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir.[198]

Burada sorun, tamamen farklı usullerle çalışan iki kuvvetin koordinasyonunda yaşanan güçlükle izah edilebilir. Çünkü Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri, sadece Ardahan'ın fethinde değilki Ardahan'a ilk giren kuvvet Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleridir, Kafkas cephesinde de birçok başarıya imza atmıştır.[199] Ayrıca yaşananlar bu kadar basit değildir. Nizamî asker diye bölgeye gelen 8. Alay'ın bölgedeki mevcut yollarda hangi güçlüklerle yürüdüğü dahi, alayın harp ceridelerinde mevcuttur. Üzerlerinde yırtık dökük elbiselere, ellerindeki derme çatma silahlara bakarak, işe yaramadıklarını söylemek; onca fedakârlıklarla verilen görevleri yapan insanlara karşı bir haksızlıktır.

Dr. Bahattin Şakir Bey 14 Ocak tarihinde Ardanuç'tan çekildikten sonra 1 tabur kadar kuvveti kalan 8. Alay'ın Kumandanı Stange Bey, tüm müdafaa

---

194 Yalçın, *agt*, s. 150.

195 Yalçın, *agt*, s. 160.

196 Nizamî kuvvetlerin subayları tarafından yazdırılan belgelerde Teşklât-ı Mahsusa kuvvetleri bu şekilde sıkça suçlanır. Hatta birçok araştırmacıyı da bu kervana katabiliriz. Gerçeğin ne olduğunu ise ancak belgelerin yardımı ile olayları izleyerek anlayabiliriz.

197 Yalçın, *agt*, s. 127.

198 Stange Bey'in bir Alman subayı olarak Türk insanının seciyesi ve karakterini bilmemesi normaldir. Nitekim bundan sonra da birkaç kez gönüllüleri sevk ve idarede yetersiz kaldığını, harp ceridesine yazdıklarını okudukça göreceğiz.

199 Kafkas Cephesi'nde savaşın başlangıcından 1918 yılına kadar Rus arazisine (Murgul, Borçka, Muratlı, Kemalpaşa, Artvin, Ardanuç ve Şavşat) girip savaşan tek kuvvet Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleridir. Jandarma ve hudut kıtaları ile nizamî kuvvet olarak Ardahan harekâtına katılan 8. Alay, Teşkilât-ı Mahsusa'yı takiben harekât yapmıştır.

hattını Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine bırakıp Artvin'e çekilmek ve askerini burada dinlendirip tanzim etmek istediğini, bunun için de ordudan izin aldığını, fakat Artvin'de erzak sıkıntısı olduğu için orada iki günden fazla kalamayacaklarını, bu nedenle Hopa'dan Artvin'e yiyecek sevk edilmesini istemekte, Ardanuç ve havalisinin terk edilmesinin, oradaki ahaliyi Rus kılıcına teslim etmek olduğunu belirterek, bunun bir felaket olacağını yazmaktadır.[200]

17 Ocak'ta III. Ordu Karargâhı Köprüköy'de, 10. Kolordu Karargâhı da Narman'da idi. III. Ordu'dan gelen emirde, Artvin'in müdafaa edilmesi ve 10. Kolordu'nun üzerine yürüyen Rusların sağ cenahını tehdit etmesi isteniyordu. Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerini Ruslarla temas edecek noktalar olarak Gökçeköy-Acıelma Tepesi ve Gümüşhane–Sakarya-Avcılar köyü bölgelerinde görevlendiren Stange Bey, Melo Hudut Taburu'nu ikiye bölerek bir kısmını Borçka-Artvin yoluna, bir kısmını da Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin Ardanuç bölgesinde tuttuğu mevzilerin arkasındaki Sirya Köprüsü'ne yerleştirdi. Böylece Artvin'e ulaşan yolların emniyetini sağlayacak tertibatı almış oldu.

Stange Bey, 17 Ocak gecesi, müfreze karargâhı ile birlikte Artvin'e gelmişti. Yolda çekilen askerlerinin çoğunun ayaklarının donmuş ve hasta olduğunu gördü. Artvin'deki yaralı ve hastalar Borçka yolu ile Hopa'ya sevk edilmişti. 3. Tabur Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey'i Artvin'e merkez kumandanı tayin ederek, halkının bir kısmı göçmekte olan Artvin'de yağma ve bozgunculuğa meydan vermemesi konusunda uyardı. Ayrıca Artvin'de bir hastane teşkil edilmesi için çalışma başlattı.

Bu sırada Trabzon'dan istenen silah, cephane ve erzakla ilgili gelen telgrafta; istenen 100 sandık cephanenin kayıklarla Hopa'ya gönderildiği, diğerlerinin de bir iki güne kadar gönderileceği bildiriliyordu. Malzemeyi Artvin'e sevk etmesi istenen Yusuf Rıza Bey ise, Rus taarruzları nedeni ile sıkışmış ve çok güç durumdaydı. Daha önce tuttuğu mevzilerden çekilmek zorunda kalmış, yeni savunma mevzilerini hazırlamaya çalışıyordu. Stange Bey'in sevkiyat için Hopa'da bıraktığı birkaç askeri dahi emrine almış, müdafaa hattına sevk etmişti. Hopa işgal tehdidi altında idi ve halk göç etmeye başlamıştı.[201]

18 Ocak'ta III. Ordu Karargâhı'ndan gelen emirde, Ardanuç havalisinin terk edilmemesi isteniyordu. III. Ordu ile Stange Bey müfrezesi arasında silah cephane ve yiyecek gönderilmesi açısından bir irtibat mevcut değildi. III. Ordu

[200] BOA, DH, ŞFR, 457/93. Ayr. bkz. BOA, DH, EUM, 2. Şb, 3/71. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-088.

[201] Yalçın, *agt*, s. 157.

ya da 10. Kolordu ile haberleşmede güçlükler vardı. Bu nedenle gönderilen raporlar vaktinde ulaşmıyor, emirler de gecikerek geliyordu.

Daha önce Ardahan üzerine yürüyen tüm kuvvetlerin kumandanlığına atanan Stange Bey'e 18 Ocak tarihinde III. Ordu Kumandanlığı'ndan gelen emirde o civarda mevcut Dr. Bahattin Şakir Bey kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri de dahil tüm kuvvetleri emri altına alıp, düşmana karşı hareketlerini birleştirme emri verilmişti.[202]

19 Ocak öğle vakti; tabur kumandanları ve yaverler ile topçu, makineli tüfek ve süvari birliklerinin kumandanlarını, etrafın kolaylıkla görülebildiği Artvin Kilisesi yakınlarında bir mevkide toplayan Stange Bey, açık arazide göstererek, Artvin'in savunması ile ilgili birlik kumandanlarına ayrıntılı emirler not ettirdi.

Buna göre; 3. Tabur, Çoruh'un sağ yanında Batum-Ardanuç şosesi güzergâhında, Ardanuç ve Borçka yönlerinden gelecek tehditlere karşı tedbir alacaktı. 1. Tabur, Ardanuç'un Aydın köyü istikametinden gelen ve Ardanuç'un Gümüşhane köyünden geçerek Zeytinlik (Sirya) Köprüsü ile Çoruh'u aşan ve Artvin'in güneyine düşen sırtlardan Artvin'e uzanan yolu kontrol altına alacaktı. Melo Taburu; Zeytinlik Köprüsü'nden Artvin'e gelen yolları tutacak, Artvin'de konuşlanan topçu ise; Borçka ya da Ardanuç istikametinden Artvin'e bir taarruz vuku bulduğu zaman, gereken yerde konuşlanıp, savunma yapan kuvvetlere ateş desteği sağlayacaktı. Dr. Bahattin Şakir Bey emrindeki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ise emirlerini 1. Tabur Kumandanı Binbaşı Ali Fethi Bey'den alacaktı.

Ayrıca, Gökçeköy'den (Opiçala) Ortaköy Camii'nin bulunduğu mevki arasındaki 7 saatlik yaya yürüyüşü olan mesafe, Acaralı 20, İstanbullu 8 asker ile Berta köyünden gelen 16 gönüllüye ilave olarak; Şavşat'tan gelen 6'sı tüfekli, 3'ü tüfeksiz yaklaşık 60 piyade ve 34 süvari tarafından tutulmuştu. Ardanuç Gökçeköy bölgesinin kumandanı 8. Alay'a bağlı 2. Tabur'un 1. Bölük Kumandanı olan Yüzbaşı Cemal Bey idi. Burası tamamen gönüllülerden oluşan bu kuvvetle tutulmaya çalışılmaktaydı.[203] Dr. Bahattin Şakir Bey, gönderdiği raporda belirttiği gibi, 8. Alay, kuvvetlerinin yarıdan fazlasını kaybetmiş, bir tabur kadar kuvveti kalmıştı.[204]

---

202 ATASE, BDH, 2817, 55-003.

203 ATASE, BDH, 5258-003-01.

204 BOA, DH, ŞFR, 49/23 Ayr. bkz. BOA, DH, ŞFR, 457/93. Ayr. bkz. BOA, DH, EUM, 2. Şb. 3/71. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-88.

Bu sırada merkezi Demirkent (Erkinis) olan Yusufeli Kazası Kaymakamı da, 20 Ocak 1915 tarihinde III. Ordu'ya gönderdiği telgrafta; Rusların işgali üzerine Ardanuç muhacirlerinin yolları doldurduğu ve Demirkent bölgesinde asker ve gönüllü olarak hiçbir kuvvet bulunmadığı, Pamukçular (Ohur) ve İşhan yolunun Rus askerî harekâtına açık olması nedeniyle kazada telaş başladığını bildirmişti.[205] Durumu Stange Bey'e ileten ordu karargâhı o kesimde de tertibat alınmasını istemişti.

Stange Bey durumu, Dr. Bahattin Şakir Bey'in yardımcısı olarak orada görev yapan Erzurum Mebusu Seyfullah Bey ve İşhan'daki müfreze kumandanı Abdülkerim Efendi ile telgraf başında görüştüğünü; o bölgede, Teşkilât-ı Mahsusa'nın Yüzbaşı Hüseyin Avni Alparslan emrindeki Tavusgert Taburu'ndan ayrılan 300 kişilik bir kuvvetin tüm yol geçitlerini tuttuğunu, buna göre; 40 askerin Soğukgöze (Kâpk) köyünde, 30 askerin Yukarı Karacasu'da (Peneskirt)[206], 37 askerin Olur'da, 50 askerin Yeşilbağlar'da (Norpet), 60 askerin Ormanağzı (Karnavas), 60 askerin de Enzevar Deresi üzerinde Hasköy'de olmak üzere tüm hudut bölgesinde karakolların bulunduğunu bildirmişti.

205 Yalçın, *agt*, s. 158.

206 Yalçın, Benegart olarak okumuştur.

3.3. Ardahan Harekâtı Esnasında Yusuf Rıza Bey Müfrezesi'nin Durumu

Yusuf Rıza Bey, Batum'un alınmasının, Kafkasya'da Rus esaretinden kurtulmayı bekleyen halkları harekete geçireceğini düşünüyordu. Rusya bu kargaşalıklarla uğraşırken, III. Ordu'nun gerçekleştireceği ileri harekâtla Ruslara ağır bir darbe vurulacağını hesaplıyordu. Acara bölgesi halkını ayaklandırıp, Batum'u kuşattığı günden beri, nizamî kıtalarla takviye edilip, denizden de donanmanın desteği ile Batum'un kolayca alınabileceğini İstanbul'a defalarca yazmıştı.

İstanbul'dan gelecek yeni destekle bu taarruz uygulamaya konulacaktı. Ruslarla savaşın ilk günlerinde, Batum'un alınması öncelikli hedeflerden biriydi. Batum'un alınmasının yaratacağı psikolojik şartlarda, Doğu Anadolu'dan taarruza geçilecek ve Kars'a ulaşılacaktı. Japon savaşında yenilen Rusların henüz toparlanamadığı biliniyordu. Eski gücünü elde edebilmesi için bir-iki yıla daha ihtiyaçları vardı. Bu durum da Almanların I. Dünya Savaşı'nı başlatmasının en önemli nedenlerinden biri idi. Nitekim savaşın başladığı ilk günlerde Rusların, Kafkasya'dan önemli miktarda kuvvet çekip Avrupa cephelerine sevk ettiği anlaşılmıştı. Almanların Osmanlı'yı bir an önce savaşa sokma çabası da, bu sevkiyatın durdurulması, Rusların bir kısım kuvvetlerini Osmanlı'ya karşı tutmasının sağlanması içindi.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girdiği günlerde, Rus ordusu Kafkas Cephesi'nde oldukça zayıf bir durumdaydı. Bölgeden topladığı genç askerleri ve vurucu güçlerini Avrupa cephelerine sevk etmişlerdi. Fakat Ruslar gerek demiryolu ile gerekse şose yollarla oluşturdukları ulaşım sistemlerinin ve silah sanayiinin sağladığı imkânlarla, Türkistan'dan topladığı askerleri kısa sürede silahlandırmış, iki kolordu halinde tanzim etmiş ve bir kolorduyu Avrupa

Cephesi'ne sevk ederken bir kolorduyu da Kafkasya'ya göndermişti. Harbin başlangıcında Osmanlı Donanması, Karadeniz'de Rus Donanması'na karşı üstünlük sağlayamadığı için Ruslar tezgâhlarda inşa halindeki gemilerini kısa sürede devreye sokarak Osmanlı Donanması'na karşı kesin bir üstünlük elde edeceklerdi.

III. Ordu, karşısında bulunan Rus kuvvetlerinin yetersizliğini iyi değerlendirememiş, savaşa girdikten sonra geçen her gün Osmanlı Devleti'nin aleyhine işlemişti. Ruslar ise demiryolu sisteminin sağladığı imkânlarla, cepheye kuvvet yığmaya devam ettikleri gibi, ihtiyattaki kuvvetlerini cephenin sağından soluna, solundan sağına kolaylıkla kaydırabilmekteydi.

Sahildeki çatışmalarda yetersizliğini gördükleri Batum Kumandanı General Yeltsin'i değiştirip, yerine Doğu Anadolu'da daha atak olduğunu göstermiş olan General Lyakhov'u atamış, Batum bölgesini yeni kuvvetlerle takviye etmişlerdi. Bu aşamada Yavuz ve Midilli'nin Osmanlı Donanması'na sağladığı manevra üstünlüklerine karşı da tedbirler alınmıştı. Bunlardan birisi Rus Donanması'nın toplu hareket etmesi, ikincisi ise Batum gibi sahil tahkimatlarındaki topların daha uzun menzilli toplarla takviye edilmesi idi. Nitekim her iki tedbir de sonuca ulaşmış, Yavuz ve Midilli, Karadeniz'de karşılaştıkları Rus Donanması'na önemli bir hasar verememiş, fakat süratleri sayesinde yaralı da olsalar kurtulabilmişlerdi.

Lyakhov, kısa sürede Batum ve çevresinde durumu kontrol altına almıştı. Trenle Batum'a ulaşan takviyeler hemen ileri mevzilere sevk edilmişti. 15 Aralık'tan itibaren taarruza geçen Rus kuvvetleri ilk günlerde geri püskürtülürken, Türklerin eline geçen bazı mevziler karşı taarruzlarla geri alınmıştı.

Bu arada İstanbul'daki hava da değişmişti. Başkumandanlık karargâhı kesin neticenin III. Ordu cephesinde alınacağını düşünüyordu. Savaşın başlangıcından itibaren III. Ordu cephesindeki durum ise şu şekilde gelişmişti: Savaşın ilk günlerinde Doğu Anadolu'da sınırı geçen Rus birliklerini Köprüköy savaşları ile durduran III. Ordu, Azap muharebelerinde Ruslara üstünlük sağlayınca, Sarıkamış taarruzunu planlamıştı.

Planlanan Sarıkamış taarruzunun bir parçası olarak, 10. Kolordu'nun Sarıkamış'tan geri çekilecek olan Rus kuvvetlerinin arkasını kesmesi arzulanıyordu. Bu amaç doğrultusunda bölgeye gönderilen kuvvetler, Artvin üzerinden, Oltu'ya veya Ardahan'a yürüyecekti. Yeni birliklerin Rize'ye çıkartılması bölgede sevinç uyandırmıştı ama bu birlikler Batum üzerine yürümediler. Yollarına devam etmeleri Borçka'da morallerin tamamen çökmesine neden oldu. Yusuf Rıza Bey durumu ve yaşanan çöküntüyü birçok defalar dile getirmişti:

"Alay bize saadet getireceği yerde felâket getirdi"[207] ifadesi ile gerçeği tüm çıplaklığıyla açıklamaktaydı.

Yavuz, Enver Paşa'yı Trabzon'a indirdikten sonra Batum önlerine gelerek burayı bombardıman etmek istemiş, fakat Batum tabyalarına yerleştirilen yeni ve uzun menzilli toplar, Yavuz'un Batum'da hasar yaratabilecek atışlar yapmasını engellemiştir. Ortaya çıkan bu durum, Batum üzerine yapılacak bir taarruzda donanmadan fayda umulamayacağını, Batum'un ancak iki tümenlik bir kuvvetin kara harekâtı ile elde edilebileceğini göstermişti.

Bu sırada İstanbul'da Teşkilât-ı Mahsusa yönetiminde tekrar bir değişiklik olmuştu. Süleyman Askerî Bey'in yerine Teşkilât-ı Mahsusa İstanbul Merkez Kumandanı olan Binbaşı Halil Bey'in, 16 Aralık'ta 5. Seferî Kuvvetler Kumandanı olarak Irak'a gönderilmesinden sonra, onun yerine İstanbul Merkez Kumandanı olan Yarbay Cevat Bey bakmaya başlamıştı. Cevat Bey bu görevinden dolayı Mütareke döneminde Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmıştı.

3.3.1. Stange Bey Müfrezesi'nin Borçka'dan Ayrılmasından Sonraki Gelişmeler

14 Aralık itibariyle Yusuf Rıza Bey müfrezesinde, bölgeden katılan gönüllülerin dışında, 3 subay ve 3.000 kişi bulunmakta idi. Bu arada teşkilât kurmak üzere Acara taraflarına gönderilen Yüzbaşı Kâmil Bey, bir yandan Ruslarla çarpışırken bir yandan da Acara ahalisinden 1.000 kişilik bir milis kuvveti oluşturmuştu. Kâmil Bey'e verilen görev Çürüksu'ya (Kobuleti) kadar gidip Batum-Kutayis hattını kesmek idi.[208]

Batum'un kuşatıldığını ve bölgeye yeni Türk kuvvetlerinin geldiğini öğrenen Ruslar, kuvvetlerini takviyeye karar vermiş ve takviyeler geldikçe süratle cepheye sevk edip; yeni Türk kuvvetleri ulaşmadan, elverişli tepelerde şehrin uzağından Batum'u savunmak üzere tertibat almışlar, Batum'u kuşatan kuvvetlerimizi geri atmaya karar vermişlerdi.

Stange Bey, Hopa'ya ulaştığı günlerde çok şiddetli çatışmalar yaşanıyordu. Herkes nizamî kuvvetler gelene kadar direnme azmindeydi. Fakat Ruslar, Rize'ye çıkan kuvvetlerle Batum üzerine yürüneceğini düşündükleri için cepheyi sürekli takviye ediyorlardı. Son gelen takviyelerle birlikte Çoruh Nehri'nin sağ ve sol sahillerinde yeniden taarruza geçmişlerdi. Rusların taarruza başlayacağı

207 BOA, DH,ŞFR, 454/115.

208 Sarısaman, agm, s. 512.

sırada, Stange Bey kuvvetleri karşılarına dikilmişti, fakat çatışma başlayınca, Stange Bey'in kuvvetleri Artvin'e gitme emri almıştı.

Emrin tehiri için birkaç kez yazılmasına rağmen, Sarıkamış taarruzu ile birlikte Ardahan'a yürüyecek olan 8. Alay'ın geç kaldığı ve derhal Artvin'e gitmesi emri tekrarlandığı için çatışmalar sürerken alay cepheden çekilmeye başladı. 8. Alay Artvin'e giderek bölgeden uzaklaşınca Yusuf Rıza Bey kuvvetleri çok zor bir durumda kalmıştı. Tüm hayaller yıkılmış, moraller bozulmuştu. Panik köylere yayılmış, ahali göç etmeye başlamıştı. Muhacirler Borçka'ya yığılmış, bölgeye tam bir kargaşa hakim olmuştu.

Bu sırada Trabzon'dan gelmekte olan Binbaşı Hafız Süleyman Efendi, Borçka'ya yeni ulaşmış ve kargaşalığın hüküm sürdüğü Borçka'da soğukkanlılığını muhafaza ederek duruma el koymuştu. Yanına Borçka'da bulunan üç manga askeri alarak Karşıköy Mahallesi'ne (Zerdüban) giderek, Rusların ilerleyişini yavaşlatmak ve vakit kazanmak için harekete geçmişti. Fakat oraya vardığı zaman, yanında sadece üç asker kalmıştı. Düşmana çok görünmek için onlara dağda ateşler yaktırmıştı. Ne olduğunu anlayamayan Ruslar, üç gün ilerlemeyi durdurmuştu. Bu zaman zarfında dağınık bir vaziyette Borçka'ya gelen kuvvetlerden toparlanan askerleri tepelere mevzilendirerek tekrar direnişi başlatmıştı.[209] Arif Cemil; *"Binbaşı Hafız Süleyman Efendi'nin aldığı tertibat sayesinde Borçka emniyet altına alınabilmişti."* diye yazmaktadır.[210] Takip eden günlerde durumu toparlamak için herkes elinden geleni yapmaya çalışıyordu.

Yusuf Rıza Bey, içinde bulunduğu durumu açıklamak için raporlarını daha ayrıntılı yazıyordu. En büyük endişesi, kurtarılan toprakların tekrar Ruslar tarafından geri alınması idi. İkincisi elindeki kuvvetler savaşa gönüllü olarak gelmişlerdi, fakat askerî eğitimden yoksundular. Üstelik bir aydan fazla süredir devamlı savaştıkları için yorgun düşmüşlerdi ve hasta sayısı fazla idi. En şikâyetçi olduğu konu ise ellerindeki silahların eski ve yetersiz olması ve top, makinalı tüfek gibi ağır silahlar kullanan düşman karşısında çaresiz kalmaları idi.

Bu çatışmalarda gönüllülerin elindeki muaddel Martini tüfeklerin iğne tırnakları kırılmış, eski Martinilerin yivleri bozulmuş olduğundan birçok kişi silahsız kalmıştı. Şiddetli çatışmalarda Teşkilât-ı Mahsusa'nın tecrübeli müfreze reisleri şehit düşmüştü. Nizamî askerlerin çekilmesi ve reislerin şehit düşmesi, Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri arasında panik yaşanmasına ve dağıl-

209 Binbaşı Hafız Süleyman Bey, *age*, s. 151.

210 Arif Cemil, *age*, s. 151.

malara sebep olmuştu. Bu durum Ruslardan alınan arazide yaşayan ve Türk kuvvetlerine katılan halka da sirayet etmiş ve bölgeden Trabzon'a doğru bir göç hareketi başlamıştı.

Rusların taarruz esası top ve makinalı tüfek ateşi ile Türklerin savunma mevzilerindeki kuvvetlerini baskı altına alıp eritmekti. Yusuf Rıza Bey, Rusların birkaç gündür arka arkaya yinelediği taarruzlarla, Çoruh'un sağ ve sol kolundan ilerleme teşebbüslerine karşın; Muratlı ile Borçka arasındaki Çavuşlu'nun karşısındaki Karşıköy mevkiinde savunma tedbirleri almıştı. Ruslardan elde edilen toplardan birini de burada konuşlandırmıştı. Aynı şekilde Çoruh'un sol sahilinde, Çavuşlu'dan Pehlivan köyüne kadar bir savunma mevzii oluşturmuştu.

Sahil kısmında ise Batum'dan gelen Rus donanmasına ait gemiler, Gönye'ye asker çıkarmış, açılarak direnen kuvvetlerimize bomba yağdırmaya başlamıştı. Bu taarruzu, Rus Donanması'na mensup üç bacalı bir zırhlı bombardıman yaparak desteklemekteydi. Akşama kadar süren çatışmalarda, Rus kuvvetleri ilerlemeye muvaffak olamamış ve fazla zayiat vermişti. Hava kararırken ani bir taarruz yapan Ruslar, buradaki kuvvetlerimizi geri atmaya muvaffak oldu. Fakat birliğimizin kumandan Üsteğmen Tevfik Efendi sabaha kadar uğraşıp dağılan kuvvetlerimizi toplamış ve şafakla beraber bir taarruzla eski siperlerini geri almıştı.[211]

Ruslar, Sarp köyünün ilerisindeki sırtlarda mevzilenen müfrezemize 23/24 ve 25 Aralık günlerinde on altı top, yirmi mitralyöz ile donanmış bir kuvvetle üç gün arka arkaya yüklenmiş, bu taarruzu denizden destekleyen, Rus Donanması'na mensup gemiler her gün 500'den fazla mermi yağdırmış, fakat ilerlemeye muvaffak olamamıştı. Üç gün zarfında, birçok ölü ve yaralı vermelerine rağmen direnen bu küçük müfrezeye; ancak altmış beş kişilik bir gönüllü ve elli kişilik bir Seyyar Jandarma kıt'ası gönderilebilmişti.

26 Aralık tarihli raporda[212] yer alan; *"süngüsüz bir tüfenkle düşmanın top mitralyozlarına ve denizden de bombardumanına karşı durmak ve en ârızalı bir arazîde her gün boğaz boğaza harp etmek artık bu kuvvetin kuvve-i ma'neviyesi kesr iderek fîrârın artmasını mûcib"* olmaktadır ifadesi her şeyi açıklamaktadır.

Bunun nedeni yine Yusuf Rıza Bey'in raporunda yer alan şu satırlarla çok net bir şekilde açıklanmaktadır:

---

211 Yalçın, *agt*, s. 67.

212 BOA, DH, ŞFR, 502/105.

"Cephânesinin tükenmesinden dolayı mükerrer ateşli Avusturya tüfenklerinin yerine mu'addil Martin vermekte olduğumuzdan ve mezkûr tüfenklerin yüzde on nispetinde iken ve tırnaklarının bozuk birkaç endahtı müte'âkib mezkûr parçaların sakatlığı yüzde yirmiyi tevâvüz etmekde (geçmekte) olduğundan bu gayr-ı muntazam efrâd bu silahdan da almamağa, hattâ bu sebepten kaçmağa da başlamışlardır. Bir taraftan kuvve-i ma'neviyenin bozukluğu, dîğer taraftan da nizâmiyenin mu'âvenet için verilmemesi artık eldeki kuvveti idâre için bizde hiçbir çâre bırakmamışdır. Düşman toplarla, kuvvetlerle her türlü vesâitle sıkıştırmaktadır."[213]

Beş gün boyunca Rusların, günde iki kez hücum ettikleri Kemalpaşa noktasındaki Hopa Hudut Taburu'nun iki bölüğü ile Teşkilât-ı Mahsusa Müfrezeleri tuttukları mevzileri savunmak için çok büyük çaba sarf ettiler. Sarp'ın doğusunda kalan Kvariati sırtlarını savunan bir bölük kadar kuvveti olan müfrezemize, 16 top ve 20 makinalı tüfekle üç gün boyunca saldıran Ruslar, buradaki mevzilerimize her gün denizden de 500 top mermisi atıyorlardı. Harbin başında Limanköy'deki karakolun ele geçirilmesi sırasında yaralanan Üsteğmen Cemal Bey'in şehadet haberinin gelmesi savaşan gönüllülerin moralini bozmuştu.

Yusuf Rıza Bey burada yaşananları şöyle anlatmaktadır: *"Fakat en kıymetli Cemal Efendi nâmında bir mülâzımla tabur kumandan Yüzbaşısı İbrahim Efendi'nin ve yirmi kadar fedakâr efrâdın şehâdetiyle ve Mülâzım Mahmud Bey'in yaralanmasıyla o noktadaki kuvvet bugün fenâ halde zedelenmişdir."*[214] Sonunda, bulundukları mevzileri terk etmek zorunda kaldılar.

Sahil müfrezesinin elinde cephanesi tükendiği için sopa haline gelen üç bin Avusturya Mannliher tüfeklerinin yanı sıra, toplam beş bin muaddel Martini tüfekleri vardı. Bunların 1.500 kadarı Acara'da teşkilâta katılanlara dağıtılmıştı. Kalanları ise Avusturya Mannliher tüfeklerinin yerine savaşçılara veriliyordu. Bir yandan dağılan gönüllülerin toparlanması için uğraşan Yusuf Rıza Bey, bir yandan da; cephanesi kalmadığı için istifade edilemeyen Avusturya Mannliher tüfekleri yerine gönüllülere dağıtılan muaddel Martinilerle uğraşıyordu. Daha çatışmanın ilk anlarında bu tüfeklerin % 20'sinin tartakları arızalanıp elden çıkmıştı.[215]

Yusuf Rıza Bey raporunda çaresiz: *"Bir tarafdan kuvve-i ma'neviyenin bozukluğu dîğer tarafdan da nizâmiyenin mu'âvenet (yardım) için verilmemesi artık eldeki kuvveti idâre için bizde hiçbir çâre bırakmamışdır. Düşman toplarla kuvvetlerle her tür-*

[213] BOA, DH, ŞFR, 502/105.

[214] ATASE, BDH, 140-337-641-042.

[215] BOA, DH, ŞFR, 455/78.

lü vesâitle sıkıştırmakdadır. Eğer şu iki gün zarfında bu mıntıkaya bir alaylık kuvve-i nizâmiye gönderilmez ise felâket muhakkaktır. Hem düşman Artvin'e kadar ilerleyecek hem de yüz binlerce ahâlî-i İslâmiye kadın ve çocuklar düşman süngüsü ve çizmeleri altında inleyecek, ırz ve nâmûsu pâymâl (çiğnenmiş) olacaktır." diye yazmaktadır. Nitekim son gelişmeler üzerine bölge halkı göçe başlamıştı.

Müfreze sık sık takviye isterken ellerindeki seri atışlı tüfeklerin cephanesi bitmiş, tek atışlı tüfeklere kalmışlardı. Bir de cepheye Anadolu'nun değişik yerlerinden gelen gönüllüler, Karadeniz bölgesi insanı kadar atak değildi. Tüm bu gerçekler, gönderilen raporlara şöyle yansıyordu: *"Eğer elimizde beylik mavzer yâhûd Avusturya tüfengi yâhûd mükerrer ateşli dîğer bir silah on onbeş bin parça bulunmuş olsa her halde Sivas gönüllülerine kat ender kat müreccah (tercih edilen) Trabzon kahramanlarından on bin gönüllü daha tedârik edilmesi kâbil olacak idi ki bize gönüllü göndermekten ise mükerrer ateşli silah cephâne tedârik ve irsâli (gönderilmesi) ehem (mühim) ve elzem (lazımdır)."*[216]

İşgal ettiğimiz arazinin tekrar Rusların eline geçmesi ve Ardahan ve Oltu üzerine harekâta başlayan kuvvetlerimizin çekilme durumunda kalmaları halinde perişan olabileceğini belirten Rıza Bey, Batum-Artvin yolunun elde olması için nizamî kıtalara ihtiyaç duyulduğunu bir kere daha yinelemişti. Bu hattın süngüsüz bir tüfekle savaşan ve hapishaneden çıkmış, şuradan buradan tedarik edilmiş veya sadece cihat etmek için gelmiş olan gönüllülerle tutulmasının mümkün olmadığını daha önce de yazmıştı. Denizden donanmanın top ateşiyle desteklenen Rusların top ve makinalı tüfeklerine karşı, bir buçuk aydır her gün boğaz boğaza harp eden gönüllülerin moralleri çökmüş ve firarlar başlamıştı.

Rıza Bey'in raporundaki şu son satırlar artık sözün bittiğini gösteriyordu:

"Tekrar arz ediyorum, bu mıntıkaya ehemmiyetli bir nizâmiye kıt'ası gönderilmezse, bu mıntıkadan hiçbir hizmet beklenemeyeceği, istîlâ edilen bu kadar arazînin tekrar düşman eline geçeceği ve artık âcizleriyle dîğer rufekâmın (arkadaşlarımın) mes'ûliyet kabûl edemeyeceğini arz eylerim efendim."[217]

27 Aralık tarihinde Stange Bey, Yusuf Rıza Bey'e gönderdiği emirde; İstanbul'da kalan ve Trabzon'a gelen makinalı tüfek bölüğünün Hopa'ya gönderildiğini bildirerek, Bölük Hopa'ya geldiği zaman, bunları âcil olarak Borçka'ya aldırmasını istedi.[218] 28 Aralık'ta Batum'dan gelen üç Rus gemisi ateşini Ke-

[216] BOA, DH, ŞFR, 455/101

[217] BOA, DH, ŞFR. 502/105

[218] Yalçın, *agt*, s. 77.

malpaşa mıntıkasındaki kuvvetimiz üzerinde toplamış, kuvvetlerimiz tamamen dağılmıştı. Akşama kadar ancak yüz nefer toplanılabildi.[219]

Top ve makinalı tüfeklerle saldıran Rus kuvvetlerinin karşısında reislerinin çoğu şehit olmuş, silah ve cephanesiz kalmış, her gün savaşarak iyice yorulan ve yoğun top ateşi ile dağılan gönüllülerin toparlanması ve tekrar savaşa sokulması herkesin kolayca altından kalkabileceği bir iş değildi. Borçka'da bulunan Yusuf Rıza Bey, etrafında bulunan birkaç subay ve kâtib-i mes'ul ile bunu başarmaya çalışıyordu. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey durumu bildiği için *"Bugün Rızâ Bey iki üç tabur nizâmiye askeriyle birkaç topa fevkalâde muhtaçtır. Böyle bir kuvvet verilirse efrâdın şevk ve gayreti tezâyüd edecek ve mel'ûn Moskof askeri tekrar tenkîl olunacakdır. Bir de Rızâ Bey silaha da fevkalâde muhtâc olmakla, hiç olmazsa evvelce buradan i'âde ettiğimiz iki bin adet büyük çaplı mavzerleri yine bize ihsan buyurmanızı niyâz eylerim"* diye yazarak adeta yalvarmaktadır.[220]

Silah ve takviye için yalvarmalar sonuç vermese de, cephede savaş devam etmektedir. Denizden donanmanın, karadan topçu birliklerinin ateşi altında iyice dağılmış olan mevzilerimize Ruslar, 27 Aralık'ta bir süngü hücumu tertip ettiler. Fakat ilerlemeye muvaffak olamadıkları gibi geri atıldılar.[221]

Yusuf Rıza Bey, bundan sonra gönderdiği rapora; *"Her tarafa ettiğim bunca feryâda rağmen hiçbir taraftan asker husûsunda mu'âvenet (yardım) göremediğim cihetle"* diye başlamıştı. III. Ordu'nun ve Ardahan'a ilerleyen birliklerin emniyetinin bu mıntıkanın muhafazası ile mümkün olduğunu hatırlatmaktadır. Raporunun bundan sonraki kısmını ise, durumu ve olabilecekleri çok açık ifade ettiği için, aynen aşağıya aktarıyoruz:

"2- Bugünkü perîşân mevcûdumla düşmanın bütün savlet ve şiddetine karşı ancak bir iki gün daha mevzi'imi muhâfazaya muktedir olacağımı kumandanlığa mükerreren arz ettim yine tekrar ediyorum. Şu birkaç gün zarfında burada hiç olmazsa bir alay süvârî, iki cebel bataryasıyla bir kıt'a nizâmiye gelmezse hafezenallâh felâket muhakkaktır.

3- Eğer bu kuvvet yetişirse bu noktayı anlara terk ile tekmîl mevcûdumla Acara noktasına geçerek şimdiye kadar orada teslîm ettiğimiz bin beş yüz Acaralı ile Çürüksu noktasını teşkîlâta rabt ve dün mevsûkan haber aldığıma nazaran hâzır bulunan ve silah bekleyen Hristiyan Gürcüleriyle birleşerek bütün şimendüfer hatlarını ve sâireyi tutarak asıl düşman ordusunun felâketini ihzâr etmiş olurum. Külliyetli bomba ve dinamit yaptırdım.

---

219 BOA, DH, ŞFR, 455/125. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249-505-1036-039.

220 BOA, DH, ŞFR, 455/103.

221 ATASE, BDH, 249, 505, 1036-046.

4- Bu mıntıkaya biraz çokca silah lazımdır. Geçenlerde verilen üç bin mu'addil Martin gerek müfrezelere ve gerek Acaralılara kâmilen tevzî' birle (dağıtıldı) şu maddeleri yazarken yüzlerce Acaralılar silah ve cephâne için en müthiş karlı dağları aşarak Borçka'ya gelmişlerdir. Acaraları boş boş çevirmeye mecbur[um] çünkü cephânesinin tükenmesinden üç bin Avusturya silahı mu'attal kalmıştır.

5- Vaziyyetini yakından görmekte olduğum ve işgâl etdiğim noktanın ehemmiyetini evrâkım derecesinde takdîr ettiğim için biraz fazla feryâd ediyorum. Ma'atteessüf hiçbir taraftan mazhariyet görememekteyim. Ale'l-husûs bugüne gelinceye kadar İstanbul buraya hiç mu'âvenet (yardım) etmedi.

6- Mükerreren istirhâm ettiğim halde hâlâ ne zâbitan ne de küçük zâbitan gönderilmedi. Dâimâ olacak yapılacak gönderilecek va'adleriyle mütesellî olmaktayım. Halbuki öyle bir vaziyyetteyim ki geçenler âdetâ hayat memât meselesidir. Telâşım kendi herzelerim için değildir. Ben ya mahv olurdum yâhûd başka bir tarafa sarkarım. Fakat bu nokta elden giderse en mühim bir geçidi elimizden gâib ederiz ve bir daha telâfî de edemez ve bundan Acara ve Macahel ahalisini de kırdırırız.

7- Beş gün mütemâdiyen düşmanın iki tehacümüne (hücumlarına) ma'rûz kalan Makriyal (Kemalpaşa) noktasındaki hudût taburunun iki bölüğüyle teşkilât müfrezeleri hârikulâde sebat ve metânet göstermişdir. Fakat en kıymetli Cemal Efendi nâmında bir mülâzımla tabur kumandanı yüzbaşısı İbrahim Efendi'nin ve yirmi kadar fedâkar efrâdın şehâdetiyle ve Mülâzım Mahmud Bey'in yaralanmasıyla o noktadaki kuvvet bugün fenâ halde zedelenmişdir.

8- Zâbitsiz, küçük zâbitsiz, şuradan buradan tedârik edilen ufak tefek kuvvetlerin emir ve idâresinin ne kadar güç olduğunu, çekmekte olduğum müşkilâtla en güzel takdîr eden bendenizim. Tefâhur (övünmek) için söylemiyorum, şimdiye kadar muvaffak olduğumuz husûsât doğrudan doğruya Cenâb-ı Hakk'ın bir lütf-ı mahsûsudur. Muhtâc bulunduğum, esliha ve cebhâne ile fedâkar zâbitân ve küçük zâbitândır. Bunları bir anlık lütf ederseniz avn-i Hak'la bizlerden de hizmet ümîd edebilirsiniz, yoksa felâket ve vehâmet vardır efendim."[222]

Borçka'dan Trabzon Valisine ulaştırılan ve Trabzon Valisi tarafından İstanbul'a gönderilen 28 Aralık tarihli şifreli telgrafta; Yusuf Rıza Bey özetle; 28 Aralık'ta Borçka bölgesinde bulunan müfrezeler ve düşman tahkîmâtla meşgûl bulunduğundan, bugün müsâdeme vukû' bulmamıştır diye yazdıktan sonra, aşağıdaki konulara bir kere daha vurgu yapmış; *"Müfrezelerin kuvve-i ma'neviyeleri pek ziyâde kırık ve zâbitân mevcûdu pek noksan olduğundan dağılan efrâdın tekrar toplanması pek bir müşkil olmuştur. Bugün Batum'dan gelen üç düşman gemisini gören*

[222] BOA, DH, ŞFR, 455/123. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-038.

Makriyal mıntıkasındaki kuvvetimiz kâmilen dağılmış ve akşama kadar ancak yüz nefer toplanılabilmiştir." sözleriyle durumunu özetlemiş ve *"Her halde bu mıntıkaya kıt'aât-ı nizâmiye lâzım olduğunu tekrar arz eylerim."*[223] diyerek ihtiyacını tekrar belirtmiştir.

Şartlar ne olursa olsun Yusuf Rıza Bey ve karargâhı görev başında idi. Ağır saldırılar karşısında biraz geri çekilmiş ve Borçka ile Muratlı arasındaki arazide Çoruh Nehri'nin sağ tarafındaki Karşıköy (Şubanı) mıntıkasıyla sol tarafındaki Pehlivan mıntıkasından geçen yeni bir müdafaa hattı kurmuş, Borçka yolunu kapatmıştı. Bir taraftan mevzileri tahkim ederken bir taraftan da düşmanla çarpışıyorlardı. Burada bütün ordunun kaderini belirleyecek öneme sahip bir direniş verdiklerine inanıyorlardı.

Gelen haberlerde kuvvetlerimizin Ardahan'a kadar ilerlemiş olması onlara moral vermişti. Bu hat yarılırsa sadece Borçka değil, Ardahan yolu da Rusların eline geçer hatta Arhavi bile tehlikeye düşerdi. Bu şuurla Rıza Bey *"Bu günkü perîşân mevcûdumla düşmanın bütün savlet ve şiddetine karşı ancak bir iki gün daha mevzi'imi muhâfazaya muktedir olacağımı kumandanlığa mükerreren arz ettim, yine tekrar ediyorum"* diye yazmaktadır.[224]

Çekilme yaşanmadan önce Yusuf Rıza Bey müfrezesine katılan 1.500 Acaralı gönüllü ile Çürüksü bölgesinde yapılmış bir teşkilât mevcuttu. Bu sırada Rusya içlerine sokulmuş bulunan Hristiyan Gürcülerden mesaj ulaşmış ve oluşturdukları teşkilâtın ayaklanması için silah sevk edilmesini beklediklerini bildirmişlerdi.[225] Bu kuvvetler birleşerek Batum'un tren yolu irtibatını kesebilirlerdi, bunun için çok sayıda dinamit ve bombalar Yusuf Rıza Bey tarafından hazırlatıldı. Bu arada yüzlerce Acaralı karlı dağları aşarak silah almak üzere Borçka'ya gelmekte, ancak boş olarak geri çevrilmekte idi.

Rıza Bey, defalarca yazmasına rağmen ne subay, ne de küçük subay göndermişlerdi. Gönderildiğini bildirdikleri kuvvetler ise Yusuf Rıza Bey'e selam verip Ardahan'a doğru gitmişti. Derdini anlatmak için tüm gücü ile çalışıyordu. *"Vaziyyeti yakından görmekte olduğum ve işgal ettiğim mıntıkanın ehemmiyetini idrâkim derecesinde takdîr etdiğim için biraz fazla feryâd ediyorum"* sözlerine bizim ilave edebileceğimiz bir şey yok. Ama o çabalıyor ve raporunun biraz ilerisinde *"Telâşım kendi müfrezelerim için değildir. Ben ya mahv olurum yâhûd başka bir tarafa*

223 BOA, DH, ŞFR, 455/125.

224 BOA, DH, ŞFR, 455/123. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-038.

225 BOA, DH, ŞFR, 455/123. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-038.

sarkarım. Fakat bu mıntıka elden giderse en mühim bir geçidi elimizden gâib ederiz, bir daha telâfî edemeyiz. Acara ve Maçahel ahâlîsini de kırdırırız." diye yazıyordu.[226]

Yusuf Rıza Bey, subay, küçük subay (astsubay), silah, cephane, nizamî kıta diye kıvranırken, Sahil Müfrezesini desteklemek için toplanan gönüllülerin bölgeye sevki için çalışmalar sürüyordu. Canik Mutasarrıfı Süleyman Necmi Bey, Bafra'daki gönüllülerin Canik Sancağı'nda Tufan Ağa liderliğinde teşkil edilen 48 kişilik müfrezeye ilave edilerek, motorlara bindirilip Trabzon'a sevk edildiğini, Fatsa'da teşkil edilmiş olan Hakkı Efendi Kırali idaresinde 57 neferden ibaret bir gönüllü grubunun[227] da bunlara katılmasının istendiğini, fakat Çarşamba'da bekleyen gönüllülerin başka bir kafileyle gönderileceğini bildiriyordu.[228] Cepheye topladığı Giresunlu gönüllü gençlerle gelen Topal Osman[229] müfrezesi, Borçka-Çifteköprü cihetinde çarpışan ve cesaretiyle ün kazanan Teğmen Gürcü Hasan Efendi ve Teğmen Ali Efendi müfrezelerine taksim edilmişti.[230] Hiçbir eğitime tabi tutulmadan süratle cepheye sevk edilen bu gönüllüler, faydalı olmanın aksine, cephede kargaşalığın artmasına neden oluyordu.

Borçka'dan Sivas Valisi Muammer Bey'e yazan Yusuf Rıza Bey, Hacı Bey'in âcilen kendisine gönderilmesini istemişti.[231] Muammer Bey, bu konuda izin almak için Dahiliye Nezâretine yazmış ve Talat Bey imzalı yazıda Hacı Bey'in tahliye edilerek Yusuf Rıza Bey emrine sevki istenmişti.[232]

Bu sırada Gürcü Misyonu'nun, Gürcistan'a göndermiş olduğu ajanların birinden Rusya'nın Kafkasya'daki askerî durumu ile ilgili bir rapor karargâha ulaştı. Bu rapor; 28 Aralık tarihinde III. Ordu'ya ve İstanbul'a gönderilmişti. Bu rapora göre, Rusların İran dahil, tüm Kafkasya'da 200.000 askeri mevcuttu. Batum'da 10.000 asker, 400 topçu neferi ve çoğunluğu eski sistem olan topları vardı. Bunlardan iki tanesi son sistem ve uzun menzilli top olup yakın zamanda getirilmişti. Raporda Batum'da kıtlık baş gösterdiğini ve askerin açlıktan sokaklarda dilenme durumuna düştüğü yazılı idi. Erzak yokluğu yüzünden askere yarım tayin verilebilmekteydi. Prusya mıntıkası Kafkasya mıntıkasından, Kafkasya mıntıkası ise Prusya mıntıkasından yardım istemektedir.

---

226 BOA, DH, ŞFR, 455/123. Ayr. bkz.ATASE, BDH, 249, 505, 1036-038.

227 BOA, DH, ŞFR, 456/9.

228 BOA, DH, ŞFR, 455/139.

229 Topal Osman'ın hayatı için bkz. Süleyman Beyoğlu, *Millî Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa -Yayınlanmamış Belge ve Bilgilerle*, 2. Bs., İstanbul, 2009.

230 Arif Cemil, *age*, s. 171.b.

231 BOA, DH, ŞFR, 455/146.

232 BOA, DH, ŞFR, 48/218.

Askerin morali bozuk olduğu için Türk donanmasının bombardımanında çoğu silahlarını bırakarak kaçmıştı.[233]

Bu haberler Rıza Bey'i tekrar umutlandırmış ve birkaç top ve makinalı tüfekle iki tabur asker gelirse Batum'u tekrar sıkıştırabileceğine inancı artmıştı. Bu nedenle daha önce defalarca III. Ordu'dan ve İstanbul'dan olan isteklerini tekrarladı.[234] Özellikle Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in gizli ve özel damgalı yazışmalarda kullandığı dilden anlaşılacağı gibi, Cemal Azmi Bey de Sahil Cephesi'nin içinde bulunduğu durumu değiştirmek için özel çaba sarf ediyordu. İstanbul'da ise Teşkilât-ı Mahsusa'nın başında bulunan Süleyman Askerî Bey'den sonra Halil Bey de Bağdat'a gönderilmiş, yerlerine İstanbul Merkez Kumandanlığı'na atanmış olan Yarbay Cevad Bey bakmaktaydı.

'Teşkilât-ı Mahsusaya Me'mûr Kâimmakâm Cevad' imzası ile 31 Aralık tarihinde Yusuf Rıza Bey'e gönderilen cevabî yazıda; harbin başından beri Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı müfrezelerden en fazla faaliyet gösteren bölgenin Yusuf Rıza Bey'in müfrezesi olduğu belirtilerek, genel bir durum değerlendirmesiyle birlikte en azından subay ihtiyacının temini hususunda umutları diri tutulmaya çalışılmıştır:

1. Batum bölgesinin Türkistan Tugayı ile takviye edildiği öğrenilmiştir. Eğer Batum şehri müstahkem bir mevki olmasa idi elbette sizin müfrezeleriniz tarafından ele geçirilebilirdi. Fakat ordu kuvvetleri Erzurum civarında toplandığı için kati bir netice alabilmek ancak buradaki ordunun zaferine bağlıdır. Bu mühim mevkiden kuvvet eksilterek başka bir yerde harekât yapmanın münasip olmayacağını takdir edersiniz. Çok yakın bir zamanda burada zafer kazanıldıktan sonra çok miktarda kuvvetle Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerini takviye etmek mümkün olacaktır.
2. Ruslar, zayıf kuvvetlerini karşınızda bırakarak ana kuvvetlerini Kars havalisinde toplamaktadır. Bu durumu, dün düşmanın tahkimat yapmakla meşgul olduğu konusundaki telgrafınız da teyit etmektedir. Bu nedenle düşmanı, orada mümkün olduğu kadar çok kuvvetini tutmaya mecbur etmelisiniz.
3. Hiçbir bölgeye binler hesabıyla silah gönderilmemiştir. Bu durum ülkede silah azlığından ileri gelmektedir. Bu nedenle tüfek başına beşer

[233] BOA, DH, ŞFR, 455/17.
[234] BOA, DH, ŞFR, 455/148.

yüz fişek, bini asker üzerinde ve iki bini sandıkta olmak üzere bu defa gönderilecek grupla iletilecektir. Daha önce verilen muaddel Martinilerin iğne ve tırnaklarının bir müddet atıştan sonra kırılmakta olduğu konusu her taraftan bildirilmektedir. Yeni gönderilen tüfeklerde bu şikâyet giderilmiştir. Fakat yedek olarak bin tırnak ve iğne, bir miktar da diğer yedek malzeme ile iki tüfekçi ustası heyeti beraber gönderiliyor.

4. Yakup Cemil Bey ile oldukça subay geldiği gibi Yüzbaşı Adil ve Teğmen Mehmet efendiler doğrudan size gönderilmiştir. Ayrıca Canik Jandarma Taburu'ndan bir teğmenle Trabzon Jandarma Alayı'ndan bir teğmenin size gönderilmesi için emir verilmiştir. Şimdi göndereceğimiz heyette ise yirmiden fazla subay ve subay adayı ile bir o kadar da küçük zabit ve sıhhiye heyeti gönderilecektir.
5. Müdafaa'a-i Milliye Merkez-i Umumîsi'nden elbise talep etmişsiniz. Piyasada haki kumaş olmadığı için daha fazla istemişseniz de 2.000 kat elbise gönderiliyor.
6. Sevkiyat sınırlı olduğu için, arzu edilen şeyler muayyen zamanlarda yetiştirilememektedir.[235]

3.3.2. Rusların Cepheyi Takviyesi ve Yusuf Rıza Bey'in Âcil Takviye Talepleri

Nizamî asker, silah ve cephane gönderilmesi isteklerine cevap bekleyen Yusuf Rıza Bey; müfrezesinin devamlı müdafaada kalmasının ve Rusların top ve mitralyöz ateşi ile şehit ve yaralı sayısının artmasının, askerin moralini bozduğunu ve düşmanın cesaretini artırdığını görmüştü. Durumu değiştirebilmek için 1 Ocak Cuma günü şafakla birlikte bir taarruz planladığını Trabzon Valisi vasıtasıyla III. Ordu'ya ve İstanbul'a bildirdi.[236]

Rusların denizde ve karadaki toplarına rağmen, düzenlemeyi planladığı taarruz esnasında, donanmanın hiç olmazsa iki üç günlüğüne Batum civarına gönderilmesini, Kemalpaşa ile Batum arasında bulunacak savaş gemilerimizin de, karadan göstereceğimiz hedeflere ateş etmesini istemişti.[237]

---

[235] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-040.

[236] BOA, DH, ŞFR, 456/11. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 140, 337, 641-044.

[237] BOA, DH, ŞFR, 456/11. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 140, 337, 641-044.

Yusuf Rıza Bey bu telgrafı gönderdikten sonra Kemalpaşa kısmındaki kuvvetlerimiz, 31 Aralık 1914 ve 1 Ocak 1915 günlerini, Batum'dan gelip Kemalpaşa önlerinden ateş yağdıran Rus gemilerinin bombardımanı altında geçirmişti.[238] Ruslar, Kemalpaşa-Muratlı arasındaki savunma hattındaki en önemli iki tepeyi ele geçirmiş, oradaki kuvvetlerimiz dağılmıştı. Bunları toparlayıp tekrar düşmanın karşısına dikmek, hem arazi yapısı, hem kadro, hem de moral olarak imkânsızdı. Yusuf Rıza Bey; *"Yarınki ta'arruzu def' edecek vesâite mâlik değiliz"*[239] diye yazarken durumu tüm çıplaklığı ile ortaya koymaktadır.

Bu sırada Ruslar, Dağıstan bölgesinden tertip ettikleri üç alay kuvvetle Batum'daki kuvvetlerini takviye etmişti.[240] Taze kuvvetlerle saldırıya geçen Ruslar, hem sahilden hem de Çoruh Vadisi'nden yukarıya doğru savunma mevzilerimizi zorlamaktaydı. Yusuf Rıza Bey durumu: *"Düşman yeniden celb ettiği üç alay Dağıstan askerini Batum kuvvetine zam ettiğinden her türlü vesâitle düşman gâyet şiddetli bir sûrette ta'arruza devâm etmekte, süngüsüz bir tüfenkli mukâbeleden âciz kalan bütün kuvvetlerimiz de firâr etmeke"* şeklinde özetlemekte idi.[241]

Rus torpidoları, sahildeki mevzileri denizden bombalamaya devam ederken gönüllüler arasındaki firarlar da bir kat daha artmıştı. Ruslar bir taarruzla 31 Aralık'ta Güreşen köyü bölgesindeki kuvvetlerimize yüklendi. Buradaki savunma hattımız Muratlı ile Güreşen köyü arasındaki sırtlarda idi. Gece de devam eden çatışmalardan sonra, savunma hattımız yarılmıştı. Buradan ilerleyen Ruslar, Şerefiye (Ohordiya) köyünü işgal ettiler. Kuvvetlerimiz dağıldığı için, yeni bir savunma hattı kurmamıza imkân kalmamıştı. Çifteköprü-Balıklı arasında bir müdafaa hattı kurmak için çalışılacaktı. 1 Ocak'ta sahil kısmını tutan kuvvetler de çekilince Hopa ve Borçka, karadan ilerleyen Rus kuvvetlerinin işgaline açık bir duruma düştü. Özellikle Hopa denizden de savunmasız olduğu için işgale daha açıktı.[242]

Yusuf Rıza Bey; *"Cenâb-ı Hakk'ın kudret ve azametine sığınarak düşmanla çarpışacak ve imkân dâiresinde muhârebenin te'mînine de uğraşacağız. Vaziyetimizi îcâb eden makâmâta (makamlara) bildirmenizi ricâ ederim. Düşman bütün işgâl ettiği köyleri yakıyor ve katl-i âmme yapıyor."* şeklindeki acı cümlelerle raporunu sonlandırı-

[238] BOA, DH, ŞFR, 456/29. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-041.
[239] BOA, DH, ŞFR, 456/29. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505,1036-041-041a.
[240] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-043.
[241] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-043.
[242] BOA, DH, ŞFR, 456/40. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-042.

yordu.[243] Sahildeki kuvvetlerimiz Kemalpaşa'dan çekilmiş, bombardımandan dolayı harabe olan Hopa sakinleri de göçe başlamıştı.

İç Anadolu vilayetlerinden gelen gönüllü grupları hemen cepheye sevk ediliyordu. Yusuf Rıza Bey'in emrinde dört bine yakın gönüllü olmuştu. Fakat bunlara cepheye sevk edilmeden önce herhangi bir eğitim verilmemişti. Çoğu, değil harp etmeyi, tüfek kullanmayı bile bilmiyordu. Yeni gelen gönüllüler, Rus askeri ateş menziline girmeden ateş açıyor, Ruslar top ateşi açınca dağılarak kaçıyordu. Başlarında idare edecek subayları da yoktu, onların bu davranışları diğer gönüllülere de sirayet ediyordu.

İhtiyaç sadece askerî karargâhlara değil, birçok kereler de Talat Paşa'ya iletilerek yardımı isteniyordu. Sorunların ortadan kalkması adına çözüm üretilemediği için de Trabzon Valisi Cemal Bey, Yusuf Rıza Bey'den veya Nâ'il Bey'den aldığım telgrafı aynen iletiyorum demeden bizzat kendi insiyatifini kullanarak vaziyeti belirtmektedir. Nitekim 30 Aralık tarihli ve *"Mahrem ve mahsûsdur"* işaretli telgrafta Cemal Azmi Bey, adeta yalvarmaktadır:

"Muvaffakiyetimiz, fa'âliyetimiz, devâm-ı me'mûriyetimiz, himâye-i muzâharetinizle kâim olduğundan, umûmî-i zât-ı sâmîlerine medyûnuz. Bunu pek a'lâ bilir ve takdîr edersiniz ve iki aydır [gerek] Rıza Beyefendi, gerek kulunuz birkaç top ve mitralyoz ve birkaç tabur asker içün hem hâkipâyinize hem Enver Paşa Hazretleri'ne birçok istirhâmât ve tazarru'âtda bulunduk. Netice i'tibârıyla her halde fevkalâde tahsîn ve memnûniyetinizi mûcib olmayacak mürâcaatımız henüz is'âf buyurulmadı. Rızâ Bey ve rüfekâsı gibi fa'âl fedâkar cesûr karındaşlarımızın ufak bir himmetiyle vatan ve millete ettiği ve edeceği hizmetin tevâlîsi zât-ı devletlerince daha ziyâde mültezemdir. Meşâgil-i fahîmâneleri arasında niyâzımızın köşe-i nisyâna ilişerek her halde bize iki üç taburla birkaç top ve iğneli tüfenk yetiştirilmesini muhterem ellerinizi öperek asâleten, karındaşlarımıza vekâleten ricâ ederim."[244]

Bu iki yazışma, resmin tamamını görmek ve durumu özetlemek için yeterlidir. Bu tabloyu bilmeden hangi mevkide olursa olsun, olaylar ve kişiler hakkında yorum yapmak bizi gerçeklerden uzaklaştıracaktır. Cephedeki durum ise, kendi mecrası içinde akmakta, fedakârlık edenler daha büyük fedakârlıklara talip olarak savaşmaya devam etmektedirler.

Ruslar, Batum'da bulunan kuvvet kumandanlarının yerine General Lyakhov'u atadıktan sonra bu bölgedeki kuvvetlerini de takviye etmeye başlamıştı. 12 tabur, 8 top ve Gürcü milislerinden oluşan 2 Drujina'dan ibaret kuvvetleri

[243] BOA, DH, ŞFR, 456/29. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-041 ve 041a.

[244] BOA, DH, ŞFR, 455/150.

toplam 10.000 nizamî askerle 5.000 kadar Gürcü milisten ibaretti. Allen-Muratof bu kuvvetlerin dökümünü, 264. Korgofski (Georgiyevski) Alayı, 19. Türkistan Piyade Alayı, 1. Tugay'dan 1 tabur, 3. Tugay'dan 3 tabur olmak üzere 4 Plaston Taburu, Tiflis ve Kutayis milisleri, her biri 8 topluk iki batarya olarak verir.[245] ATASE arşivindeki belgeye göre de Batum'da 19.Türkistan ve 264. Korkofski alaylarından başka 83. Dağistan Alayı, 3 Plaston Taburu, 2 Depo Taburu, 5. Hudut Taburu 1-2 bölük süvari 8 cebel topu, 2 obüs, 1 karatop ve bahriye askerleri bulunmaktaydı.[246]

9 Ocak'ta Kronstadt'dan 254 mm'lik, uzun menzilli 2 yeni top daha gelmiş ve Batum Limanı Yavuz ve Midilli karşısında daha güvenli bir hale getirilmişti. Limanın savunması güçlenince Rus donanma kumandanı da Batum'da önce 2, daha sonra 2 olmak üzere toplam 4 destroyer görevlendirdi. Bunlardan başka Batum limanında üzerinde top, havan topları, makinalı tüfek bulunan birkaç eski zırhlı mevcuttu.[247]

Önce Batum'daki kargaşalığı bir düzene koyan Lyakhov, Ocak ayının ilk günlerinden itibaren taarruza geçmişti. Sahil kısmında taarruz eden kuvvetlerine donanmaya bağlı gemiler ateş desteği veriyor, Çoruh kısmında aynı desteği topçu bataryaları sağlıyordu. Sarıkamış'ta üstünlük sağladıktan sonra taze kuvvet alma imkânı da artmıştı. Gelen takviyeleri hemen cepheye sevk edebiliyor, yorulan kuvvetlerini dinlendirirken yerlerine taze kuvvetler koyabiliyor ve ağır zayiatlar vermelerine rağmen taarruzlarını art arda tekrarlayabiliyordu.

Sahil kısmındaki kuvvetlerimiz; denizden ve karadan top ateşi ile ezildikten sonra, taze kuvvetle taarruz eden Ruslara karşı tek atımlı, süngüsüz tüfeklerle karşı koymak zorunda kalmışlardı. Yusuf Rıza Bey günlerce hiç olmazsa iki tabur gönderin diye feryat ederken, cephedeki askerimizi bırakın takviye etmeyi, dinlendirecek imkân bile yoktu.

Çaresizlik Yusuf Rıza Bey'i pervasız yapmıştı. En yüksek makamdakilere yazdıkları yenilir yutulur gibi değildi: *"Terk etmeğe mecbûr bulunduğumuz bütün köy ve kasabaları düşman yakmakta ve yüz binlerce ehl-i İslâm kadın ve çocuk dağlarda aç ve sefîl kaçmakta, yakalananlar Rusların ayakları altında aranılmakta, ırz ve nâmûs mahv olmaktadır. Bu kadar feryadlarımın mukâbili iki tabur olsun gönderilmediğinden bu fecî'aların burada, mezâlimin karşısında kalplerimiz parçalanmaktadır. Bunları Allah kime soracaktır?"*[248] Bu satırları yazarken; hakkını vererek İttihat ve Terak-

[245] Allen-Muratof, *age*, s. 274.

[246] ATASE, BDH, 2816, 50-004.

[247] Allen-Muratof, *age*, s. 275.

[248] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-043.

kî'nin Merkez-i Umumî üyesi olduğunu ortaya koymuştu. Bu telgrafın cevabı da bizzat Talat Paşa'dan gelmişti.[249]

"Trabzon Vâlisi vâsıtasıyla Rıza Bey'e,

Enver Paşa Sarıkamış cihetinde ordu kumandasını bizzat idâre etmek sûretiyle harp etmektedir. Henüz kendisiyle te'sîs-i muhâbere edilemedi. Buradan asker sevkine imkân yoktur. Çünkü Amiral muhâfazasını deruhde etmiyor.

Siz Ardahan'dan kuvvet alabilirseniz ora ile te'mîn-i muvâsalaya çalışınız. Telâşa ve beyhûde feryâdlara lüzûm yoktur. İmkânsızlık karşısında imkân dâiresinde çalışmak sizin gibi müteşebbislere yakışır. Talat"

Aslında bu telgrafın satırlarına o dönemin birçok olayı sinmişti, ama biz konumuz olan askerî tarafını ele alarak *"Çünkü Amiral muhâfazasını deruhde etmiyor"* cümlesinin üzerine sinen gerçeği kazıyalım:

Rus Donanması'na mensup gemilerin her gün muntazaman Batum Limanı'ndan çıkıp Hopa'nın doğusunda Kemalpaşa civarındaki Türk mevzilerini sabahtan akşama kadar bombardıman etmesi, sahil kesimindeki kuvvetlerimizin burada tutunmasını imkânsız kılmaktaydı. Burada bir şey yapabilmek için, Türk donanmasının bölgede bir görünüp buna müdahale etmesi ya da Batum Deniz Üssünü tahrip etmesi gerekiyordu. Fakat donanmayı Boğazlardan Karadeniz'e çıkartma konusunda Amiral Souchon'u ikna etmek çok güçleşmişti. O, Alman Genelkurmay Karargâhı'nın istekleri doğrultusunda Karadeniz'e çıkıp Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini sağladıktan sonra, Karadeniz'e çıkma konusunda daima isteksiz olmuştu.

İstanbul'un, ve içinde bulunduğu durum dolayısıyla III. Ordu'nun Yusuf Rıza Bey'in istekleri karşısında yapabileceği bir şey yoktu. Ayrıca İstanbul'un III. Ordu'nun durumu hakkında da pek bilgisi yoktu. Yusuf Rıza Bey'e gönderilen cevapta mükerrer ateşli tüfeklerden tedarik imkânı olmadığı, Avusturya Mannliher tüfeklerinin cephanesinin teminine çalışılmakta olduğu bildirilmektedir. Fakat Almanya'dan sevkiyat konusunda problemler yaşandığı için bu da mümkün değildi.

Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin takviyesi için İstanbul'da oluşturulan iki tabur, donanmanın Karadeniz'de faaliyet gösterememesi nedeniyle kara yolu ile sevk edilmişti. Trenle Ankara'ya sevk edilen taburlar buradan yürüyerek Sivas'a ulaşmıştı. Taburların birinde iki maksim makinalı tüfek ve diğerinde ise iki adet maksim tüfek ile iki adet teaddi ateşli cebel topu bulunmaktaydı.

---

[249] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-043 ve 043a Ayr. bkz. BOA, DH, ŞFR, 48/ 160-1.

Arızalanan tüfeklerin yapımı için tüfekçi ustaları ve yedek malzeme de bu kafilelerle gönderilmişti.

Yusuf Rıza Bey; çatışmalarda dağılan askerini toparlamak ve tekrar cepheye sürmek ve bir daha dağılmasına meydan vermemek için, çok âcil birkaç subay, küçük subay ve düşmana karşı koyabilmek için silah ve cephane istemektedir. İsteklerine cevaben Yusuf Rıza Bey'e gönderilen telgraflarda; şimdiye kadar kendine verilen silahlardan ne kadarının mevcut olduğu, Trabzon, Giresun Seyyar Jandarma taburlarının elinde hangi tür silahların bulunduğu, şimdiye kadar düşmandan ele geçen silahların cins ve miktarları, hangi bölgelerde ne kadar tüfek dağıtıldığı, bölgesinde kullanılan tüfek adetlerinin cinsleriyle miktarları, muhtelif tüfeklerin cephane miktarı, tüfek başına düşen cephane sayısı, İstanbul'dan barut, kapsül, kurşun ve imla altı gönderilse, çatışma esnasında boş kovan toplama imkânı olup olmadığı şimdiye kadar Ruslardan ele geçen topların ve makineli tüfeklerin cins, çap ve adetleri, bunların cephane durumları ve koşum takımlarının olup olmadığı hususları, emrindeki silahlı silahsız askerlerin ayrı ayrı miktarları, bulundukları mahal ve mevkiler, askerin ne kadarının askerî elbise giydiği, elbise, kaput, fişeklik, kundura, yemeni, çamaşır, fanila, don, gömlek ve saireye olan ihtiyaç miktarı, hasta ve yaralılar için sıhhiye heyetinin alet ve edevatları, hastane malzemeleri, ihtiyaç olan malzemelerin ayrıntılı bir şekilde bildirilmesi istenmektedir.[250] Bunları tespit edip bildirebilmek için herhalde birkaç subay ve onlarca memur gerekirdi.

Yusuf Rıza Bey, her şeye rağmen aynı gün elindeki silahların durumu hakkında çok tafsilatlı 6 sayfalık bir rapor göndererek bilgi vermiştir.[251] Buradan elde ettiğimiz bilgilere göre Rıza Bey müfrezesinde bulunan, ne hudut taburu, ne Seyyar Jandarma, ne de Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin askerî elbisesi yoktur. Yalnız hudut taburunda kundura ve yağmurluk vardır, diğer askerlerin tamamı çarık giymekte ve ayaklarındaki çarıklar ise en fazla on beş gün dayanmaktadır.

Müfrezenin sağlık sorunları, elinde dört tıbbiye talebesi bulunan Op. Dr. Tevfik Bey'in çabalarıyla karşılanabilmekteydi. Murgul Fabrikası'nda hazırlanan hastaneye ilave olarak yüz yataklı iki hastane daha kurulmuştu. Yaralılar peyderpey Trabzon'a sevk ediliyordu.

Gönye ile Sarp arasındaki Kvariati'den başlayarak on gün devam eden çatışmalarda; Batum'dan gelen gemiler, sahildeki mevzilerimize bomba yağdırıyor-

250 BOA, DH, ŞFR, 459/93. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-26

251 BOA, DH, ŞFR, 459/94 .Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-27.

du. Hem karadan, hem de denizden top ateşi altına alınan bölgede çarpışmaya çalışan kuvvetlerimiz, verdikleri zayiatın fazlalığına rağmen direnmeye devam etti. Adım adım çekilen kuvvetlerimiz Kemalpaşa'dan sonra 1 Ocak'ta Esenkıyı'ya geçmek zorunda kalmıştı. Hopa-Borçka arasındaki dağlık arazide Rus kuvvetlerinin ilerlemeye başlaması, Hopa'nın düşmesi ve düşman elinde kalma tehlikesini artırmıştı. Hopa, hem hudut taburunun, hem Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin, hem de Ardahan'a gitmiş olan 8. Alay için ikmal limanı idi ve buradaki depolar erzak ve malzeme doluydu. Hopa'yı bu durumdan ancak donanmanın bölgede yapacağı bir hareket kurtarabilirdi ama buna da imkân yoktu.

3 Ocak sabahı erken saatlerde Batum'dan bir torpidobot Kemalpaşa önlerine gelmiş ve burada bulunan mevzilerimizi ateş altına almıştı. Bir başkası ise Sarp köyü sahiline gelmiş ve orada beklemekteydi. Ayrıca üç savaş gemisinin Çürüksu tarafından Batum istikametine geldiği yüksek tepelerden gözlemlenmişti.[252]

Nâ'il Bey bulunduğu Çifteköprü mevkiinden, kendi adına, Trabzon üzerinden bir telgraf çeker. Bu şahsî telgraf, Sahil Cephesi'nde idare zincirinin tamamen kopmuş olduğu anlamına geliyordu.

"Daha büyük cinâyetlere meydan verilmemek için evvelâ şunu söyleyeyim ki ne Rıza Bey ne de bendeniz bu işin ehli değiliz. Çünkü elimizdeki kuvveti güzel kullanmış olsak idik eldeki kuvvetle her şey yapılabilir idi. Vali beyin himmetiyle dâimâ yiyecek giyeceğimiz gönderilir iken bir intizamsızlık yüzünden askerimiz aç çıplak yalın ayak geceli gündüzlü dağ başlarında örtüsüz vazîfe görmekte bî-tâb kalarak bugün nısfından fazlası fırâr etti. Bu fırâr bugün bizi gâlibiyetten mağlûbiyete düşürdü. Olacağı bu idi. Şimdiye kadar işgâl ettiğimiz mahallerden çekilmekliğimiz hasebiyle binlerce Acaralı'nın Rus kılıncı altında inlemesine, hânümânının sönmesine sebebiyet verilmiştir. Bidâyetde yapılması îcâb eden bugün yapılarak Hopa yolu berren de düşmana küşâde edildi (karadan da açıldı). Buraya kuvvetli nizâmiye kıta'âtı gönderilerek bizlerin yerlerine ehl-i civan zâtlar gönderilmezse, yarın Hopa değil biz de Rize'ye kadar bütün şube-i müselleha-i mühimme Rus çizmeleri altında can verecektir. İntizamsızlığımızın kurbânı olmasından korkuyorum, vakit zâyi' etmeksizin sevk edilecek mücehhez ve muntazam bir kıt'a-i nizâmiyeyi vatan-perverliğinize istinâden arz ederim efendim. Nâ'il"[253]

3 ve 4 Ocak günleri Ruslar, karadan ve denizden müfrezelerimiz üzerine şiddetli top ateşi açarak ve ağır bombardıman altında ezilen kuvvetlerimize

[252] BOA, DH, EUM, 2. Şb, 3/46.

[253] BOA, DH, ŞFR, 456/65. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505,1036-044.

karşı piyâdelerini ileri sürerek taarruz etmişti ama müfrezelerimiz bulundukları mevkileri muhafaza etmiş, karşı taarruza geçerek Rus siperlerine girmiş ve oradaki istihkâm aletlerini zapt etmişlerdi.[254]

Stange Bey; 3 Ocak'ta gönderdiği emirde Yusuf Rıza Bey'den Trabzon'dan Hopa'ya gönderilen makinalı tüfek bölüğünün, âcilen Ardahan'a sevkini istemekteydi. 6 Ocak'ta gönderdiği emirde ise; Ardahan harekâtı esnasında verilen zayiatının çok büyük olduğunu, Yusuf Rıza Bey'i takviye için İstanbul'dan gönderilen 1.600 kişilik kuvveti ve Borçka'dan ayrılırken Yusuf Rıza Bey'e bıraktığı birkaç manga askerle makinalı tüfekleri âcilen göndermesini istedi. Yusuf Rıza Bey bu telgraflara 7 Ocak'ta gönderdiği cevapta; 1.600 kişilik bir takviye kuvvetinin gelmediğini ve mümkünse, Hopa'ya gelecek olanlardan iki makinalı tüfeğin kendisine bırakılmasını istiyordu.[255]

6 Ocak'ta bir Rus torpidosu Esenkıyı sırtlarındaki mevzilerimize 20 mermi atarak bombardıman ettikten sonra, Arhavi'ye doğru gitmişti. Arhavi'ye de yüz kadar mermi atan torpido, sahili takiben Batum'a döndü.[256] Bu sırada Yüzbaşı Salih Efendi Sahil Cephesi'nin emrine gönderilmişti.[257]

Yavuz'un yokluğunda, Karadeniz'i Ruslara bırakmamak ve Zonguldak'a asker götürmek için 2 Ocak'ta Karadeniz'e açılan gemilerinden Berk, Boğaz çıkışında mayına çarpmış ve asker yüklü bir başka gemi ile çekilerek İstanbul'a dönmüştü. Midilli, Zonguldak'a uğradıktan sonra hızla doğuya doğru hareket etmiş ve Kemalpaşa'nın karşısındaki Rus mevzilerini bombaladıktan sonra, Kırım önlerine yönelmişti. 4 Ocak'ta Sinop'un batısında Rus donanması ile çarpışan Hamidiye de yara almasına rağmen doğuya doğru yoluna devam etmiş ve Kırım açıklarında Midilli ile birleşmişti. Bu sırada Rus donanması ile karşılaşmış ve muharebeye başlamışlardı. Çatışarak Rus donanmasının arasından sıyrılan gemiler 7 Ocak'ta Boğaz'dan içeri girdiler. [258]

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in verdiği bilgiye göre, 7 Ocak'ta 500 kadar gönüllü, 500 tüfek ve cephane, erzak ve elbise; Trabzon'dan 60'a yakın kayıkla Rıza Bey'e gönderilmişti. Bu sırada Ünye, Giresun ve Ordu kazâlarından da 1.300 kişilik bir grup karadan yürüyerek gelmektedir. Bunlar Trabzon'a ulaşınca cepheye sevk edilecektir. Cemal Azmi Bey; "burada askeriyenin elinde ancak 500 tüfek kaldı. Teşkilât-ı Mahsusa'nın mevcudu günden güne artmakta, fakat

[254] ATASE, BDH, 140, 337, 641-048.
[255] Yalçın, *agt*, s. 112.
[256] ATASE, BDH, 140, 337, 641-049.
[257] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-047.
[258] Çakmak (1936), *age*, s. 299.

artan miktara göre silah ihtiyacı da yükselmektedir. Buraya en az 3.000 mavzer, birkaç dağ topu ve makinalı tüfek sevk edilmesi gerekmektedir" diye yazarak,[259] asıl sorunun silah ve cephane olduğunu bir kere daha vurgulamaktadır.

7 Ocak sabahı, Terme Kaymakamı Hristaki Efendi, Samsun istikametinden on sekiz adet geminin süratle Trabzon'a doğru geldiğini bildirmişti.[260] Üst üste yağan telgraflar, Rus donanmasına ait gemilerin, Rize'yi, Pazar'ın doğusundaki Kirazlık (Bulep) köyünü, Fındıklı'yı bombardıman ettiğini ve sahillerdeki kayıkları tahrip ettiklerini bildirmektedir. Rize'yi bombardıman eden Kagul Kruvazörü idi. Rus Donanması'nın bu akınının sebebi, Trabzon'dan hareket ettiğini haber aldıkları 60 kadar kayığı tahrip etmekti.

Aynı gün Batum limanından çıkan iki torpido, mutat olduğu üzere Esenkıyı ve Sarp önlerine gelerek günlük atışlarına başlamıştı.[261] Rus Donanması, Doğu Karadeniz sahillerinde pervasızca dolaşıyordu. 8 Ocak sabahı, başları doğuya dönük vaziyette Trabzon önünde dizilen[262] Rus donanmasına mensup gemiler, Sahil Cephesi'nin takviye edilmesini engellemek için tüm sahillerde tedirginlik yaratırken, Rıza Bey, tuttuğu mevzileri muhafazaya çalışıyor, Trabzon'da, gönderileceği bildirilen kuvvetleri bekliyordu.[263]

Fakat gelenleri eğitecek veya savaşta yönetecek subaylardan henüz bir ses yoktu. İstanbul'dan Yakup Cemil ile birçok subay gönderildiği bildirilmişti. Fakat Yakup Cemil, Borçka'ya geldiğinde müfrezesinden hiç kimseyi vermeden, Artvin üzerinden Ardahan'a gitmişti. Nizamî birlik gönderilme müjdelerinden sonra Stange Bey komutasında 8. Alay'ın 2 taburu gelmiş ama durmadan gidişleri, Rıza Bey müfrezesinin sadece moral ve ahengini bozmuştu.

Stange Bey Borçka'daki durumun vahameti karşısında iki makinalı tüfek, birkaç asker ve subay olarak da Üsteğmen Celal Bey'i bırakmıştı. Ayrıca Ruslardan alınan topları kullanmak üzere gönderilen Teğmen Adil Bey vardı. Fakat Ardahan harekâtından sonra Stange Bey, bıraktığı iki makinalı tüfeğin, birkaç askerin, Üsteğmen Celal Bey ile Adil Bey'in hemen kendisine gönderilmesini istiyordu.[264] Bunu üzerine; yeterli subay olmaması yüzünden elindeki kuvvet-

[259] BOA, DH, ŞFR, 456/124. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505-1036-048
[260] ATASE, BDH, 140, 337, 641-050-06
[261] ATASE, BDH, 140, 337, 641- 050
[262] ATASE, BDH, 140, 337, 641-050-01
[263] BOA, DH, ŞFR, 456/146
[264] BOA, DH, ŞFR, 457/ 39.

leri yönetmekte güçlükler yaşayan Yusuf Rıza Bey, İstanbul'dan bu subayların kendi emrinde kalması için emir verilmesini istemek durumunda kalmıştı.[265]

Yusuf Rıza Bey, cephedeki durum ağırlaştıkça İstanbul'dan silah istemeye devam ediyordu. Bu konuda Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey vasıtasıyla Talat Bey'e gönderdiği telgrafta, daha önce Acara'dan katılan gönüllülere dağıtmış bulundukları iki bine yakın silahın, geri çekildiğimiz için kontrolümüzden çıktığını, üç bin Avusturya tüfeğinin ise cephanesi bittiği için kullanılamadığını, Trabzon'dan kalmış olan 500 tüfeğin ise yeniden teşekkül ettirilmeye çalışılan gönüllü taburuna yetmeyeceğini bildiriyordu. Her taraftan gelen gönüllülere verecek silah olmadığı gibi, Dr. Bahattin Şakir Bey de acele 500 tüfek istiyordu ve her ihtimale göre 5000 tüfek daha gönderilmesi gerekiyordu.[266]

Dr. Bahattin Şakir Bey'in kuvvetleri, Ardahan'dan çekilirken dağılmış, tüm ağırlıkları da orada kalmıştı. Bu nedenle Yusuf Rıza Bey'den âcilen silah ve cephane göndermesini istemişti. Yusuf Rıza Bey, hudut taburlarının cephanesinden elli sandık büyük çaplı mavzer fişeği almış, kendi tüfeklerinden de bir miktarını cephanesiyle birlikte göndermişti.[267]

Bu sırada İstanbul'dan Yusuf Rıza Bey'in hakkında; Erzurum'da yayınlanan *Envar-ı Şarkiyye* gazetesine gönderdiği Murgul ve Borçka'nın ele geçirilmesi ve Batum'un kuşatılması hakkındaki haber içerikli bir telgrafın, İstanbul'da yayınlanan gazetelerde iktibas edildiği bildirilerek, tahkikat açılmıştı. Yusuf Rıza Bey askerî sırlar hakkında bilgi vermekle suçlanmaktadır.[268] Bu suçlama Talat Bey imzası ile ilgili vilayetlere de bildirilmişti.

Ardahan'dan çekildikten sonra kuvvetlerinden geri kalanını Yüzbaşı Halit Bey'e bırakıp, yanında Lazistan Mebusu olan Sudi Bey ve Hamal Ferit Bey ile beraber bölgeden ayrılan Yakup Cemil, Borçka'da Rıza Bey ve maiyeti ile görüşmüş, Hopa üzerinden ulaştıkları Trabzon'da, Yusuf Rıza Bey'in yorulmuş olduğunu bildirerek; görevden alınıp, yerine bir kurmay subay gönderilmesini

---

265 BOA, DH, ŞFR, 457/71. Rıza Bey, Ruslardan ele geçen topları kullanabilmek için isteği üzerine İstanbul'dan gelen topcu Mülâzım-ı evvel (teğmen) Adil Efendi'nin müfrezesinde kalabilmesi için bir kere daha yalvarmak durumunda kalıyordu.

266 BOA, DH, ŞFR, 457/16. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-050.

267 BOA, DH, ŞFR, 457/16. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-050.

268 BOA, DH, ŞFR, 48/ 334 *"Çoruh'da icrâ-yı harekât eden Rızâ Bey'in* Envâr-ı Şarkiye *gazetesine derc olunan mufassal bir telgrafnâmesinin Dersa'adet matbû'âtına kadar geçdiği ve harekât-ı askeriyeye dâir havâdisin cerâide ve öteye beriye intişârına sebep verildiği takdîrde düşmanlarımıza ma'lûmât teraşşuh edememesi icün vaz' olunan sansür ve sâir takayyüdatdan hiçbir sûretle istifâde olunamayacağı cihetle alâkadarânın ehemmiyetle nazar-ı dikkatlerinin celbi lüzûmu Başkumandanlık Vekâleti'nden iş'âr kılınmışdır. Muhâfaza-i ihkâmına fevkalâde i'tinâ olunması. Fî 29 Kânûn-ı evvel sene 330 Nâzır Talat"*

istediğini ve durumu ona vekâleten Talat Paşa'ya bildireceklerini söylemişlerdi. Bu durum Cemal Azmi Bey'i fevkalade üzmüştü. Çünkü tüm Trabzon Vilayeti, Yusuf Rıza Bey'e vilayetin şeref ve haysiyeti gözü ile bakmakta, şehit olmak için gönüllü istediğinde dahi tüm isteklerini geciktirmeden karşılamakta idiler.[269]

Yusuf Rıza Bey'e şifreli bir telgraf göndererek durumu sorar ve aldığı cevabî durumu bir telgrafla Talat Bey'e arz eder. Yusuf Rıza Bey, 13 Ocak 1915 tarihinde Cemal Azmi Bey'e gönderdiği telgrafında: *"İnâyet-i Hak'la düşmanın her türlü teşebbüsâtına karşı sebat ve şânıyla mukâbele edilmektedir. Vatan ve milletin selâmet ve sa'âdeti içün mümkün olan her fedakârlık yapılacaktır."* diye yazarak durumunu açıklamaktadır.

Bunun üzerine Vali Cemal Azmi Bey de *"Düşmanın donanmasının topuna ve mitralyozuna karşı yalnız tüfenkleriyle mukâbele ederek bir hayli arazi zabt eden ve her gün muntazaman ve mütemâdiyen düşmanın yağdırmakta olduğu top mermilerine karşı muhâfaza-i mevki' ve metânet eyleyen bu merdler ve kumandan-ı muhteremleri Rıza Bey [ile] inşâallâh düşmana daha mükemmel darbeler indireceğiz ve her halde izdiyâd-ı teveccüh-i devletlerine muvaffak olacağız."* sözlerinden sonra, yola çıkartıldığı söylenen subaylara ilave olarak birkaç ufak dağ topu ile birkaç adet de makineli tüfenk isteğini yinelemekte ve son cümle olarak da *"Rıza Bey'den sorulmadıkça zât-ı sâirenin ifâdâtına atfen hiçbir icrâatta bulunulmamasını büyüklüğünüzden istirhâm eylerim."* cümlesi ile telgrafını sonlandırmaktadır.[270]

Osmanlı yönetimi; vatan toprağında yol yapmadığı gibi, zamana göre mümkün olan telgraf ve telefonla görüşmek için de yeterli alt yapı oluşturmamıştı. Ordular İstanbul ile İstanbul'da bulunan harp karargâhı da, bağlı merkezler ve ordularla, mevcut hattı kullanarak görüşme yapmak mecburiyetinde idi. Rus casusları İstanbul'daki gelişmeleri telsizle Rusya'ya iletirken, ordumuzda telsiz yoktu.

Ardahan ile haberleşme imkânı sınırlı olduğu için; harekâta katılanlar ve Ardahan dışındaki karargâhlar, gelişmelerden gecikmeli olarak haberdar oluyordu. Çoğu kez haber ulaştığı sırada haberin geldiği bölgede durum çok farklı bir hal almış oluyordu. Bu nedenle art arda gelen haberler çok şaşırtıcı idi. Birçok kez haberin doğruluğunun teyidi isteniyordu.

---

269 BOA, DH, ŞFR, 457/75 Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-052 *"Rıza Bey ile müfrezesine umûm ahâlî ile me'mûrîn Trabzon Vilâyeti'nin nâmûs ve şerefi ve haysiyeti nazarıyla bakılmakda olduğu cihetle ifâde-i vâkı'a bendenizi fevkalâde me'yûs ve müte'essir etdikden.."*

270 BOA, DH, ŞFR, 457/75 Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-052

Yusuf Rıza Bey de, Ardahan cephesindeki gelişmelerden haberdar oldukça durum hakkında Trabzon Valiliği vasıtasıyla bilgi vermekteydi. Rıza Bey, Türk kuvvetlerinin Ardahan'a girdiğini öğrendikten sonra, Trabzon'a bilgi vermiş ve bu bilgi 1 Ocak tarihinde İstanbul'a iletilmişti.[271] Oysa 1 Ocak 1915'te Ruslar aldığı takviyelerle Ardahan'ı kuşatmış ve şehirde bulunan Türk kuvvetlerinin üzerine yüklenmişti. Stange Beyin gerek Ardahan, gerek Ardanuç ve gerekse Artvin'de karargâh kurduğu dönemlerde, kuvvetlerinin bağlı olduğu III. Ordu'dan gelen emirlere; "Emrinizi aldım. Fakat hâl-i hazırda durum tamamen değişmiştir" şeklinde karşılık vermek zorunda kalıyordu. Nitekim Stange Bey, Ardanuç'a geldiği zaman III. Ordu'dan Ardahan'ın savunulması, Artvin'e geldikten sonra da Ardanuç'un savunulmasının önemi konusunda emirler almış[272], hepsine de aynı cevabı vermek durumunda kalmıştı.

Çekilmeye başladığımız Acara'da köylere giren Rus ordusuna mensup Kazak askerlerinin, kadın-çocuk demeden köylüleri süngüden geçirmesi, cephede savaşanlar arasında büyük bir moral çöküntüsüne sebep oluyordu.[273] Çünkü bir çoğunun köyü Rus işgali tehdidi altındaydı ve ailelerini güvenli yerlere göç ettirmeyi istiyorlardı.

Savaşın ilerlemesi ile birlikte çevre vilayetlerden derlenen gönüllüler de cephelere ulaşmaya başlamıştı.[274] Fakat gelenler hiçbir eğitim almadıkları gibi gelir gelmez kendilerini harbin ortasında bulmuşlardı. Geçen zaman içinde Ruslar Batum bölgesinde bulunan kuvvetlerini tam teşekküllü ve dolgun mevcutlu kıtalarla takviye etmişlerdi. Özellikle top ve makineli tüfeklerin ateş gücü ile desteklenen saldırılar etkili olmaya başlamıştı.

Takviyeler ulaştıkça savaş hattına sevk eden Lyakhov, taarruz için yeterli kuvvet toplandığına kani olunca ileri harekâta başlamıştı. Ocak ayının ilk haftasında, sahil kısmına taarruza başlayan Lyakhov, denizden donanmanın desteği ile taarruz eden 19. Türkistan Alayı ve Plaston taburları ile on beş gün

---

271 BOA, DH, ŞFR, 457/27 *"Ardahan'ın zabtını Rızâ Bey'in iş'ârına atfen tebşir (müjde) eylerim. Fî 19 Kânûn-ı evvel sene 330 (01.01.1915) Trabzon Vâlisi Cemal Azmi"*

272 *"Mecburiyet-i katiyye görmedikçe Ardanuç havalisini terk etmeyiniz ve Artvin'e çekilmeyiniz."* Bkz. Yalçın, *agt*, s. 152

273 ATASE, BDH, 249, 505, 1036, 045a. *"Esnâ-yı hayatdan çekinene milyonlarca kereler la'net olsun, biz bunu Trabzon bombardumanında Rus hudûdunda ispat etdik ve ediyoruz. Edeceğiz. Bizi ezen, me'yûs ve müte'essir bırakan, bir takım İslamlar'ın kadın ve çocuklar da dâhil olduğu halde murdâr Kazakların mülevves süngü ve çizmeleri elinde can vermeleridir."*

274 16 Ocak tarihinde Fatsa Kaymakamlığı'ndan bildirildiğine göre İbrahim Çavuş ve iki arkadaşının idaresinde elli altı neferden oluşan bir gönüllü grubu daha yola çıkartılmıştı. BOA, DH, ŞFR, 458/24.

içinde Kemalpaşa'ya girebilmişlerdi. Lyakhov, kuvvetlerinin bir kısmını Çoruh boyuna sevk ederek buradaki kuvvetleri de sıkıştırdı.

Bu gelişmeler Borçka'nın da savunmasını zorlaştırmıştı. Her defasında taze kuvvetlerle yüklenen Ruslar, yeni müdafaa hattı oluşturulmasına da imkân vermiyordu.[275] Ardahan harekâtı esnasında kuvvetlerinin yarısından fazlasını kaybetmiş olan Stange Bey, hem III. Ordu'dan, hem de Rıza Bey'den kuvvet ve silah istemekte idi. Yusuf Rıza Bey Ruslardan ele geçmiş iki topu Stange Bey'e gönderirken, 8. Alay'ın İstanbul'dan gelen makinalı tüfek bölüğünden Teğmen Arif Efendi komutasındaki bir takımı ve takımın subayı Teğmen Celal Efendi'yi kendi emrinde bırakmıştı.[276]

Rusların 14 Ocak'taki büyük taarruzunu da püskürten Yusuf Rıza Bey'in ardı arkası kesilmeyen takviye isteğine karşı, 23 Ocak'ta Trabzon'dan 550 kişilik silahsız bir gönüllü grubu gönderilmişti. Ne yazık ki cephedekiler, işe yaramadığı için silahlarını atıp kaçıyorken, yerlerine yeni silahsız gönüllüler gönderiliyordu.

Cepheden gelen haberler durumun vehametini anlatıyordu. Ancak, Vali Cemal Azmi Bey telgraflarla yetinmeyip durumu Talat Paşa'ya geniş ve tafsilatlı bir şekilde rapor etmeye karar verdi. Aslında bu rapor, bazı şeyleri anlamamakta ısrar edenlere durumu bir kere daha özetlemenin ötesinde, açık seçik izahlar içermekteydi. Fakat, 19 Ocak gecesi talepleri için İstanbul'dan gelen cevabî yazı üzerine, artık tahammülü tükenmiş ve çok açık bir şekilde haykırmaya mecbur olmuştu.

İlk vurgu yaptığı şey, bölgeden gönüllü temin etmenin her vakit mümkün olduğu ve bunu için İstanbul'dakilerin zahmet etmesine ya da hazinece herhangi bir masrafa gerek olmadığıdır. İhtiyaç olan birkaç top ve makinalı tüfek ile birkaç fedakâr subaydır. Bunların bir an evvel gelmesi elzemdir. Donanımlı Rus birlikleri, her gün pek çok top mermisi yağdırıp ellerinde mükemmel tüfekler bulunan piyadelerle saldırırken, bizim askerimiz, iki buçuk aydır kâh iğnesi kırılan, kâh tırnağı bozulan, askeri ve kumandanı savaş sırasında zor durumda bırakan muaddel Martini tüfeklerle harp etmeye, çok sayıda şehit ve yaralı vermesine rağmen top ve makinalı tüfeklere karşı koymaya çalışmaktadır. Eğer bu askerin elinde, son sistem mavzer veya cephanesi tükenmiş olan Avusturya Mannliher tüfekleri ile birkaç top olsa, mevkilerini muhafaza

[275] BOA, DH, ŞFR, 458/72.

[276] Yalçın, *agt*, s. 116.

ettikleri gibi, başlangıçta kazandıkları başarılara birçok muvaffakiyetler daha katmış olacaklardı.[277]

Cemal Azmi Bey, içinde bulundukları durumu her seferinde izah etmekten artık yorulmuş bir haldedir: *"Düşman herhangi bir mahalle küllî miktarda asker ihrâcına tesaddi ettiği halde o zaman mezkûr kuvâ-yı külliyenin (kuvvetlerinin tamamının) tenkil (uzaklaştırılması) ve imhâsı vazîfesi donanma ile asâkir-i muntazamaya intikâl eder. Milletin düşündüğü çalıştığı ihsân eli olan hâk-ı pâk-ı vatanı müdâfa'a ve muhâfazadır. Halk a'dâ-yı dînin bombardumanıyla sadâ-yı ülfet etdiler. Hopa'da sağlam bir binâ yoktur. Gündüz makineli mermilerine hedef oluyor ve geceleri derûnunda (içinde) yine ahâlî ve me'mûrîn (memurlar) yatıyor. Yalnız Batum'dan i'tibâren düşmanın donanma himâyesinde berren (karadan) ta'arruzu efrâdın (askerin) inkisâr-ı şevk ve gayretlerine (şevk ve gayretlerinin kırılmasına) sebep oluyor. Bu hâl dahi topa ve tüfenge ve ara sıra donanmaya ihtiyâcımızı gösteriyor."*[278]

3.3.3. Borçka'nın Ruslar Tarafından İşgali

Sarıkamış bozgunu sonrası, Batum cephesini tekrar takviye eden Ruslar, Lyakhov'un emrinde 12 Tabur, 8 top ve Gürcü milislerden oluşan 2.000 kişilik bir kuvvet toplamıştı.[279] Yavuz'un yara alması ile Karadeniz'de de üstünlüğü ele geçirmiş olan Rus donanması, Batum'da üs kuran savaş gemileri ile sahil bölgesindeki Türk mevzilerini her gün bombardımana tutarak, ileri harekâta geçen kuvvetlerini desteklemeye başlamıştı.

Rus genel karargâhı, savaşın aldığı son duruma göre yeni bir düzenleme yaptı. Sarıkamış'ta perişan olan Türk kuvvetleri, artık ciddi bir tehlike teşkil edemeyeceği için, bu cephedeki bir kısım kuvvetlerini batıda Alman Cephesi'ne sevk etmeye karar verdiler. Ardahan'ı işgal eden Ruslar, General Henikin'in yönettiği üç taburla Artvin üzerine yürümüştü. Henikin kuvvetleri, kısa bir çatışmadan sonra Yalnızçam Geçidi'ni ele geçirmiş ve Ardanuç'a doğru inmeye başlamıştı. Bu sırada General Henikin, Batı cephesine tayin edildi. Çoruh Vadisi'nin ve Artvin'in ele geçirilmesi Batum'daki General Lyakhov'a bırakıldı.

Başkumandanlık, III. Ordu ve Stange Bey karargâhları, ellerindeki süngüsüz tüfeklerle sahil kısmında savaşan kuvvetlerden, denizden yaklaşan savaş gemilerinin ve karadan ağır topçuların ateş altına aldığı savunma hatlarımıza yüklenen Rus piyadesinin saldırılarına karşı durmasını bekliyordu. Aylardır

[277] BOA, DH, ŞFR, 458/85.
[278] BOA, DH, ŞFR, 458/85.
[279] Allen-Muratof, *age*, s. 274.

savaşmaktan bitap düşmüş birkaç subay da; çoğu değişik vilayetlerdeki hapishanelerden toplanmış, sayıları kabarık görülen, eğitimsiz gönüllüleri iyi yönetememekle suçlanıyordu.

Gerçekte ise subaylar ve elinde olan kuvvetlerle hiç dinlenmeden aylarca savaşan ve ekseriyeti Trabzon vilayeti halkından, savaşçı reis ve gönüllü kadrosunun çoğu şehit olmuştu. Kalanlar ise iyice yorulmuştu. Takviye olarak gelenler ya daha önce savaştan kaçmışlar ya da gönüllü gelmekle birlikte, savaşmayı bilmiyorlardı. Başlarında, savaş esnasında idare edebilecek cevval reisler olmadığı için, ağır ateş altında dağılıp kaçıyorlardı. İlk günden durumu gören Yusuf Rıza Bey; *"Eğer bu kuvvetler bir müddet için hatt-ı harpten çekilerek ıslâh edilmez ise andan sonra bunlardan istifâde yerine zarar gelir."* diye yazarken,[280] çarenin de harp mevzilerini bir müddet nizamî kuvvetlere bırakıp, teşkilât kuvvetlerini geri almak ve burada eğiterek tekrar nizama sokmak olduğunu belirtiyordu.

Yazışmaları dikkatle izlediğimiz zaman Rıza Bey'in felaket gelmeden önce cephedeki durumu ve kendi durumunu bütün açıklığı ile önceden yazarak, ihtiyacı olan subay, silah, cephane ve nizamî birliklerden oluşan destek istediğini, isteklerini karşılayamayanların ise Yusuf Rıza Bey'in öngördüğü sonuçlar ortaya çıkınca, durumu iyi idare edemediği için yine Yusuf Rıza Bey'i suçlamayı tercih ettiklerini görüyoruz.

Önemli bir ikmal üssü durumundaki Hopa; denizden Rus Donanması'nın bombardımanı altında, her an bir çıkartma tehdidi ile karşı karşıya idi. Stange Bey, Yusuf Rıza Bey'e yanlarında bulunan Alman heyetinden Mosel'in yaveri Teğmen Schmit'e bombalar hazırlatılması ve bunlarla Batum'dan Hopa'ya gelen yolların tahrip edilmesi emrini verdi.[281]

Ruslar yeni takviye kuvvetleri ile yüklendiği için sıkışan sahil müfrezesi, mevzilerini tutmakta zorlanıyor ve Yusuf Rıza Bey ısrarla yardım talep ediyordu. 22 Ocak'ta III. Ordu karargâhından Stange Bey'e gelen emirde Murgul'da bulunan tüm bakırların Arhavi'ye sevk edilmesi için gayret gösterilmesi istenmişti. Aynı gün Stange Bey'e Borçka'da sıkışan Yusuf Rıza Bey'e yardım etmesi için emir verilince; Stange Bey, çaresizliğini ifade ederek, müfrezemle Rıza Bey'e yardım da mı bulunayım, yoksa Murgul'daki bakırları nakil için mi çaba sarf edeyim diye sorarak, bu konuda yazılı olarak emir verilmesini istemektedir.[282]

---

280 BOA, DH, ŞFR, 459/52.

281 Yalçın, *agt*, s. 155.

282 Yalçın, *agt*, s. 162.

Stange Bey, Teğmen von Braun ve Topçu Teğmen Hüsnü Efendileri Borçka'daki vaziyetle ilgili keşif yapmak üzere gönderdi. Keşif için Borçka'dan dönen teğmenler verdikleri malumatta, bölgede yeteri kadar adam bulunduğunu, Rusların top ve makinalı tüfeklerle yüklendiklerini, Borçka'daki kuvvetlerin moralinin bozuk olduğunu ve bu nedenle kuvvetlerin iyi idare edilemediğini bildirmişlerdi.[283] Rıza Bey, 20 Ocak'ta çok sıkışan birliklerin dağılmadan çekilmesini temin için, hali hazırda tuttuğu mevzilerin gerisinde ikinci bir savunma mevzisi daha oluşturdu.

Yusuf Rıza Bey'e yardım için Borçka'ya gitme emri alan Stange Bey, 24 Ocak akşamı kumandanlarına, ertesi sabah Borçka'ya giderken ne şekilde hareket edeceklerini açıkladı. Plana göre, iki makineli tüfek ve iki cebel topu ile desteklenen bir bölük piyade, Çoruh'un sol yanındaki Murgul yolundan Borçka'ya inecekti. Borçka'dan, Güleşen/Güreşen köyüne giderek, buradaki Giresun Seyyar Jandarma Bölüğü'ne destek verecekti. Kendisi de bir kısım kuvvetlerini Artvin'i müdafaa için bıraktıktan sonra, kalan piyadesi ve iki makinalı tüfekle, Çoruh'un sağ sahilinden harekete geçecekti.

8. Alay, Ardahan'da oldukça büyük zayiat vermiş olduğu için yeterli kuvvete sahip değildi. Arif Cemil, Stange Bey'in alayı ile Borçka'ya ikinci defa geldiğini belirterek; *"Fakat ilk gelen alay ile bu gelen alay arasında müthiş bir fark vardı. Ardahan taarruzu Stange Bey Alayını pek harap bir hale getirmişti"* diye yazmaktadır. [284]

25 Ocak sabahı Artvin-Köprübaşı'nda topladığı kuvvetleri ile gün ışımadan Artvin'den ayrıldı. Çoruh'un sağ sahilindeki şoseden ilerleyerek Borçka'ya doğru hareket etti. Şose'den Sünbüllü köyüne kadar gitti. Oradan yalnız piyadelerin geçebileceği patika yoldan tırmanarak Sünbüllü köyü-Vake Mahallesi üzerinden Kaynarca Vadisi'ne döndü. Çoruh'un sağ tarafından hareket ederek Kaynarca köyü üzerinden Aralık köyü bölgesine ulaşacak, bu bölgede Yüzbaşı Kâmil Bey komutasında savaşan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine destek vererek, Ruslara sağ kanattan yüklenecekti.[285]

Kaynarca köyüne ulaştığı zaman köy halkının göç etmekte olduğunu görmüştü. Köy halkı, askerleri görünce göçten vazgeçtiler ve geceyi köyde geçirecek olan askerleri evlere dağıtarak misafir ettiler.[286] Köylülerden, savaş ve yol durumu hakkında bilgiler alan Stange Bey, Borçka-Muratlı arasında Çoruh'un

[283] Yalçın, *agt*, s. 163.
[284] ATASE, BDH, 2817, 55-005-07. Bkz. Arif Cemil, *age*, s. 182.
[285] BOA, DH, ŞFR, 459/52.
[286] Yalçın, *agt*, s. 166.

sağ sahilinde Aralık köyü civarındaki tepelerde Ruslarla çatışmaların devam ettiğini öğrendi. Borçka'ya inmeden Kaynarca'dan Aralık köyü sırtlarına ulaşmak için gidilecek yolun durumunu sordu. Arazi çok meyilli ve aşılacak tepeler kar altındaydı. Yol hayvanlarla ağırlıkların sevk edilmesine uygun değildi. Ağırlıkları şoseden Borçka'ya gönderdi. Yusuf Rıza Bey, bölgeyi bilen bir kılavuz subay göndermişti ama Kaynarca köyünden de üç kılavuz aldı.

Yusuf Rıza Bey, 25 Ocak akşamı Trabzon valisine gönderdiği telgrafta: *"Dün akşam kumandanlığa keşîdesini istirhâm ettiğim telgrafı çekmeniz ricâ olunur. Çünkü başıma geleceğini evvelden keşfetmiş idim. Pehlivan mıntıkası düştü. Borçka artık öldü demektir. Akşam bütün tehlikeyi göze alarak alayın avdetini beklemek ve hatt-ı ric'ati te'mîn etmek içindir. Yanımda altmış nefer vardır."* diye yazıyordu.

Bu telgrafın satır araları, Yusuf Rıza Bey'in son gelişmeler nedeniyle içinde olduğu ruh halini de yansıtmaktadır. Görevden alınmasını isteyen bir telgrafı göndermesi için Trabzon Valisi'ne rica eden Yusuf Rıza Bey kısaca; iyice yıprandıkları için görevden alınmasını, cephenin nizamî kuvvetler ile gönderildiği söylenen jandarmalara verilmesini ve cephe gerisinde dağılan kuvvetlerinin yeniden tanzim edilmesine imkân tanınmasını istemişti. Cemal Azmi Bey, İstanbul'a gönderdiği raporunda şu açıklamayı yapmıştı:

"Birinci telgraftaki talebinden sarf-ı nazar etmesi hakkında yazdığım mufassal telgrafa ikinci telgrafla cevab-ı redd alarak, Üçüncü Ordu kumandanlığına yazılmasında ısrâr eylediğinden, gece kumandana keşîde edildi. Bendeniz mîr-i mûmâileyhin (Rıza Bey'in) kumandadan çekilmesini zâbitânın pek noksan olmasına, eslihanın kemiyet ve keyfiyet i'tibârıyla adem-i kefîyesine ve düşmanın mevâki'-i müstevliyeyi karadan ve denizden top ve mitralyozlarla bilâ-fâsıla döğerek istirdâd etmesinden efrâdın kuvve-i ma'neviyesinin kırılmasına atf ediyorum. İhtimâl ki diğer sebep dahi vardır."[287]

Kaynarca'dan hareket eden kuvvetin öncüleri, 26 Ocak ikindi vakti, Aralık köyü sırtlarına ulaştığı zaman, Ruslar köyün güneyindeki tepelere kadar ilerlemişti. Buradan, gelen kuvvetlerimizin üzerine makinalı tüfeklerle ateş açtılar. Uzun mesafeden açılan karşılıklı ateş şeklindeki çatışma neticesinde, Ruslardan 2 ölü bir yaralı, bizden de bir yaralı vardı.[288]

Rusların, Türk tarafından haber alma teşkilâtı çok iyi çalışıyordu. Artvin bölgesinde, Türk tarafının taarruz hazırlıkları ya da takviye aldığı durumunda değişik yerlerde yangınlar çıkıyor ve bu vasıta ile Rus tarafına haber veriliyordu.[289]

---

[287] BOA, DH, ŞFR, 459/52.

[288] ATASE, BDH, 2817, 55-005-07. Ayr. bkz. Yalçın, *agt*, s. 169.

[289] Arif Cemil, *age*, s. 131.

26 Ocak'ta Çoruh'un sağ yanındaki Aralık köyü sırtlarından ilerleyen Rusları çevirmeye teşebbüs eden Stange Bey, kuvvetlerini tertiplerken Ruslar, Çoruh'un karşı yakasındaki Güreşen bölgesinde taarruza kalkarak Rıza Bey müfrezesini sıkıştırmıştı.

Takviye kuvvetlerinin geldiğini haber alan Ruslar, birlikler yerleşmeden hemen taarruza geçmiş, Çoruh'un sol yanında Güreşen köyü tepelerine yüklenmişti. Rus topçusunun on yedi gün aralıksız dövdüğü mevziler, o gün bir iki saat devam eden topçu ateşinden sonra makinalı tüfek ateşi desteğinde Rus piyadesinin taarruzuna maruz kaldı. Çatışmalarda tecrübeli reislerin tamamına yakını şehit olmuştu. Çoğunluğu yeni gelen gönüllülerden oluşan ihtiyatlar; topçu ve makineli tüfek ateşi ile ürkmüş,[290] reislerin şehit olması üzerine başıboş kalarak firara başlamıştı. Panik kısa sürede tüm cepheye sirayet etmiş ve cephe dağılmış, Pehlivan köyü boşaltılmıştı. Borçka'nın kuzeyindeki tepeler Rus kontrolüne girmiş, top mermileri Borçka'ya düşmeye başlamıştı.

Yusuf Rıza Bey'in Güreşen mıntıkasında görevlendirdiği ve çoğunluğu yeni gelen takviyelerden oluşan kuvvetlerin tümü dağılmıştı. Firar etmeyip sebat eden sadece Trabzonlu Yahya Reis'in grubu idi. Bu gelişmeler sonucu, Aralık köyüne yaklaşan kuvvetlerimiz de tehlikeye düştü. Rus birliklerinde topçu bulunduğu için Güreşen sırtlarından Aralık köyü civarını ateş altına alma ihtimali vardı. Bunun üzerine taarruz için hazırlanan Stange Bey kuvvetlerini bulundukları yerden çekmek zorunda kaldı.

Güreşen mıntıkasında dağılan kuvvetler, üçe bölünerek çekiliyordu. Top ve makinalı tüfek grubu ile bir grup gönüllü çete efradı; Murgul Deresi civarına, bir kısım gönüllü çete efradı Çifteköprü'ye, bir kısmı da Borçka'nın batısına düşen Çoruh'un sol yanındaki tepelere çekilmişti. Yusuf Rıza Bey, Stange Bey kuvvetlerinin güvenliği için Borçka-Muratlı şosesinde 100 kişilik bir kuvvet bekletiyordu. Rıza Bey Stange Bey'e gönderdiği raporda; *"Her ne kadar çekilme hattının emniyetini sağlamak ve Borçka'yı müdafaa etmek için tertibat alınmış ise de eldeki kıtaların müdafaa'âya muvaffak olacaklarına i'timâdım bulunmadığından bir an evvel avdet buyurulması rica olunur efendim."* diye yazmaktadır.[291]

Borçka'da panik ve dağılma başladığında, Yusuf Rıza Bey'in yanında olan kâtib-i mes'uller, Göktaş vadisindeki Küre köyüne giderek burada tertibat almışlar, dağılarak kaçan gönüllüleri burada toplayarak organize etmeye başlamışlardı. Daha sonra, Yahya Reis (Trabzonlu Kahya Yahya) de onlara yardımcı olmuştu. Birkaç gün içinde, dağılan kuvvetlerden 1200 kişi toplanarak tekrar Rusların karşısına sevk edilmişti. [292]

---

[290] BOA, DH, ŞFR, 459/52.

[291] Yalçın, *agt*, s. 170.

[292] Arif Cemil, *age*, s. 181-191.

Stange Bey, taarruza geçemeden tehlikeye düşmüştü. Bu yüzden taarruzdan vazgeçti ve 27 Ocak sabahı Borçka'ya doğru çekilmeye başladı. Aralık Deresi boyunda çatışan Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine kumanda eden Kâmil Bey, Stange Bey'e gönderdiği pusulada, Çoruh'un karşı yakasındaki Pehlivan köyü bölgesinin de düştüğünü ve bu yakadaki kuvvetlerin emniyetinin de tehlikede olduğunu, kendisi de bu yakadaki çekilmeyi himaye etmek üzere Yıldırımlı (Samherev) köyünde mevzilendiklerini, Stange Bey'in kuvvetleri emniyet içinde çekildikten sonra kendilerinin de çekileceklerini bildirdi. Borçka'da bulunan Yusuf Rıza Bey'den gelen raporda da, Pehlivan köyü ile Suadiye (Satiye) mahalleleri arasında bulunan kıtaların, sol yanlarında Rus ilerlemesi olduğu için çekildikleri bildiriliyordu.

Stange Bey, Borçka'ya yaklaştığında, kışlaların alevler içinde yanmakta olduğunu ve müfrezelerin dağınık bir şekilde Murgul'a doğru çekildiklerini gördü. Ruslar Borçka'nın karşısında, İçkale Deresi ile Çoruh arasındaki üçgendeki Çavuşlu (Gataphiya) köyü ve Dikiciler (Murkivet) Mahallesi'nin tepelerini işgal etmişti.

Rıza Bey, Stange Bey'in Borçka'ya ulaşmasını sağlamak için bir miktar kuvveti kuzey yönünde bırakmıştı. Stange Bey Borçka'ya ulaştıktan sonra geri çekileceklerdi. Borçka'da yapabileceği bir şeyin olmadığını gören Stange Bey, 27 Ocak gecesi Artvin'e dönmeye karar verdi. Yusuf Rıza Bey'in dağılan kuvvetlerini toparlamak için subaya ihtiyacı vardı, fakat Stange Bey'in elinde de yeterli subay yoktu. Yusuf Rıza Bey için ancak iki subay bırakabildi. Kuvvetlerini 3. Tabur kumandanı Tevfik Bey kumandasında ertesi sabah Artvin'e doğru yola çıkması için organize eden Stange Bey, 27 Ocak gecesi Artvin'e gitmek üzere Borçka'dan ayrıldı.[293]

Stange Bey, III. Ordu'ya gönderdiği raporunda; askerin çok yorgun olduğunu belirterek, arazi müsait olmadığı ve karanlık çöktüğü için, 26 Ocak 1915 gecesi taarruz etmediğini belirtiyordu. Aynı gece yarısı saat 1'de Rızâ Bey'den almış olduğu rapor, Pehlivan mıntıkasının Rusların eline geçtiğini, gönüllüler bozularak firar ettiği için Borçka'nın müdafaasının mümkün olamayacağını bildiriyordu. Bunun üzerine Stange Bey ve askerleri, geceyi kar üzerinde geçirerek 27 Ocak günü Borçka'ya hareket ettiler. Bu sırada gönüllü efrâdı Borçka'ya 480 metre uzakta olan düşmana ateş ederek geri çekilmekteydi. Topçu ve makineli tüfek bölük kumandanlarının Stange Bey'e verdiği bilgiye göre, gönüllüler silah kullanmayı bilmediklerinden, sabit nişangâh kullanıyor, düşman top attığı vakit dağılarak kaçıyorlardı.[294]

---

[293] Belen, Rusların 22 Şubat tarihinde Borçka'ya girdiğini yazmaktadır. Bkz. Belen, *age*, s. 95.

[294] ATASE, BDH, 2817, 55-005-07.

Durumu bu şekilde açıklayan Stange Bey, Rıza Bey'e bir kurmay subay ile çok sayıda subay lazım olduğunu, kendisinin ancak iki subay verebildiğini belirterek raporunu; *"Rıza Bey grubuyla nizamîye askerim berâberce harp edemez. Zira Rıza Bey gönüllüleri kıta'at-ı nizamîyeyi görür görmez umumu firâr ediyorlar. Bu hâl iki defa vâki' olmuştur umumu firar ediyorlardı"* diye bitirmektedir.[295] Rıza Bey Müfrezesi, Murgul'a çekilirken, Stange Bey kuvvetleri de Artvin'e çekilmişti.

Ruslar, her taarruz öncesi siperlerden çektiği askerini, harp sahası dışında bir-iki gün dinlendiriyor ve tekrar mevzilere sokup taze kuvvet olarak taarruz başlatıyordu. Cephedeki askerin dönüşümlü olarak dinlendirilmesi askerlik mesleğinin ve savaş sanatının gereklerindendi. Yusuf Rıza Bey ve emrindekiler aylarca süren çatışmalarda yorulmuş ve çoğu savaşkan reisleri şehit olduğu için gönüllüler dağılmışlardı. İş görebilmeleri için geri çekilip bir müddet dinlendirilmeli ve yeniden organize edilmeliydiler. Fakat bunun için elde yeterli imkân yoktu. Bir alay nizamî kuvvet gönderilerek, Arhavi-Hopa-Murgul bölgesini onlara teslim edip, mevcut kuvvetlerin birkaç gün dinlendirilmesi Yusuf Rıza Bey, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ve Stange Bey tarafından[296] pek çok kez dile getirilmişse de bu mümkün olamamıştı.

Yusuf Rıza Bey Müfrezesi'nin; subaylarla takviye edilmesi isteğini karşılayabilecek durumda olmayan III. Ordu karargâhı; Trabzon'da bulunan Jandarma Alay Kumandanı Kâzım Bey'i, sahil kısmındaki Jandarma kıtaları ve Hudut Taburu'nun emir ve kumandasını bizzat ele almak üzere Hopa'ya göndermişti.

Kendisi de sıkışık durumda olan III. Ordu'nun dağılan Sahil Cephesi'ni ayakta tutmak için elinden gelen bir şey yoktu. Bölgede bir hudut taburu, iki de Seyyar Jandarma bölüğü bulunuyordu. Fakat ellerindeki Martini ve muaddel Martini tüfeklerle; Rusların top ve makinalı tüfekle desteklediği piyadeleri karşısında tutunması mümkün değildi.

Borçka'ya giren Ruslar, İçkale Deresi'nden Çifteköprü'ye kadar keşif kollarını çıkarmış ve bu bölgedeki kuvvetlerimiz ile Ruslar arasında küçük çaplı bir çatışma meydana gelmişti.

---

[295] ATASE, BDH, 2817, 55-005-07. Ayr. bkz. Yalçın, *agt*, s. 174

[296] Yalçın, *agt*, s. 175. *"Şimdi veya bilahare tam mevcudla bir alay nizamiye göndererek Murgul ve Hopa ve Arhavi mıntıkasını onlara tevdi ile Rıza Bey kuvvetlerini maddî ve manevî tensik etmek için büsbütün saha-i harbin gerisinde toplayarak ta'lim ve terbiye ve istirahat etdirmek elzemdir."*

Dördüncü Bölüm

Kafkas Cephesi'nde Sol Kanat'ın Çökmesi ve Yeniden Organize Edilmesi

4.1. Kafkas Cephesi'nde Sol Kanat'ın Çöküşü

17 Aralık 1914'te Trabzon ve Rize'ye yeni Türk kuvvetlerinin çıktığını öğrenen Ruslar, muhtemel hedefin Batum olacağını düşündükleri için Batum'u süratle takviyeye karar vermişler ve Tiflis'te ihtiyat kuvveti olarak bulunan Dağıstan Alayı'nı süratle bölgeye sevk etmişlerdi. Bu arada Hristiyan Gürcülerden de asker toplayarak cepheye sevk etmek üzere hazırlık yapıyorlardı.

Batum bölgesi kumandanlığına yeni atanmış olan General Lyakhov, müstahfizlar ve bahriyeliler dahil elinde bulunan tüm kuvvetlerini Türkleri Batum'dan uzaklaştırmak için harekete geçirmiş, sahilde ve Çoruh Vadisi'nde bulunan kuvvetlerimizin üzerine yüklenmişti. Ruslar, Sarıkamış'ta iyi bir sonuç elde ettikten sonra, kuvvetlerini demiryolundan kolaylıkla Batum bölgesine sevk edebiliyorlardı. Kafkas Cephesi'ni takviye için gelen II. Türkistan Kolordusu'na bağlı 19. Türkistan Alayı, Tiflis'ten demiryolu ile sahil cephesine nakledildi.

General Lyakhov, elinde bulunan topların ve makineli tüfeklerin ateş gücünü denizde ve karada kullanarak; cepheyi tutmaya çalışan Türk kuvvetlerini ezdikten sonra, piyadelerini devreye sokarak netice elde etmeye çalışırken, Türk tarafının cephedeki kuvvetlerini dinlendirebilecek yedekleri veya cepheyi takviye edecekleri taze kuvvetleri yoktu. Bölgedeki kuvvetlerimiz, Rusların bu taarruzlarını bir müddet durdurmayı başarmış, fakat hırpalanmış, erimiş ve yorulmuşlardı.

Âcil takviye istekleri karşılıksız kaldığı gibi, İstanbul'daki Genel Karargâh'ta da Kafkas Cephesi'nin gerçek durumu hakkında sağlıklı bir bilgi mevcut değildi. III. Ordu karargâhındaki durum ise karmakarışıktı. Bu durumda sol kanadın âcil takviyesi, çevre köy ve kazaların yardımı ile olabilirdi. Artvin kısmında bu durum Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli köylerinden toplanan gönüllülerle halledilmeye çalışılıyordu. Aynı durum sahil kısmında da yapılmıştı ama bölge halkının göçe başlaması yeni problemler yaratmıştı.

III. Ordu'nun ve Stange Bey'in, silah, asker ya da subay verecek durumda olmadığının anlaşılması üzerine, top ve makinalı tüfekler gönderilemese de Trabzon sahillerinde bulunan Seyyar Jandarma bölüklerinin cepheye gönderilmesine karar verildi. İlk elde bir Rus çıkartmasına karşı sahilleri gözetleyen Seyyar Jandarmalar, bulundukları yerden cepheye sevk edilirken bunların görevleri, Arhavi, Pazar ve Rize halkından gönüllü olarak toplanan ve müstahfız denilen 40-50 yaş grubundaki gönüllü köylülere verildi. Gönüllü halkın bu görevde sebatkâr olduğunun görülmesi üzerine, Seyyar Jandarmalar sahillerin kontrol ve savunmasından alınarak çatışma bölgelerine sevk edildi.[1] Önce, Hopa-Rize arasındaki sahilde görev yapan jandarmalardan 1311 doğumlu olanlar; hudutta ihtiyaç duyulan bölgelere alınmış, yerlerine köylülerden silahlı kişiler görevlendirilmişti.[2] Daha sonra Trabzon, Giresun ve Canik bölgesi sahillerinde görev yapan Seyyar Jandarmalar da bu uygulama ile cepheye sevk edildi.

Hopa ve Borçka'dan takviye istekleri arttıkça Trabzon vilayetinden cepheye gönüllü sevkiyatı hızlanmıştı. 14 Ocak tarihi itibariyle yolda olan 450 askere ilave olarak 600 asker Trabzon'da, 270 asker Akçaabat'ta hazırlanmıştı.[3] İki gün sonra da Fatsa'dan üçüncü bir kafile olarak İbrahim Çavuş ve iki arkadaşının da dahil olduğu 56 kişilik bir gönüllü müfrezesi kara yolu ile Trabzon'a gönderilmişti.[4] Sinop'tan beşinci kafile olarak on bir gönüllünün de karadan Trabzon'a sevk edildiği Sinop Mutasarrıflığı'ndan bildirilmişti.[5]

4.1.1. Hopa'nın Ruslar Tarafından İşgali

Hopa, Kafkas Cephesi'nin sol kanadı için bir ikmal üssü idi. Hem sahil kısmındaki Yusuf Rıza Bey müfrezesinin, hem de Artvin'deki Teşkilât-ı Mahsûsa kuvvetleri, Melo Hudut Taburu ve 8. Alay bakiyelerinden oluşan Stange Bey müfrezesinin ikmali bakımından çok önemli idi. Burada müfrezeler için kayıklarla denizden sevk edilmiş, fakat iç kesimlere taşınamamış birtakım malzeme ve erzaklar vardı.

Hopa'nın mutlaka elde tutulması lazımdı. Fakat eldeki kuvvetlerle bunu yapmak mümkün değildi. Çünkü Ruslar her gün denizden ve karadan mevzileri bombalıyor, makinalı tüfeklerle askere fırsat vermiyordu. Askerin elinde ise sadece tüfekler vardı. Asker denizden bombardımanın etkili olamadığı kı-

---

1 ATASE, BDH, 2825, 90, 035-07.

2 *"Müdafaa ahâlî-i müslime kısmına tevdi' edilmişdir."*

3 BOA, DH, ŞFR, 457/99.

4 BOA, DH, ŞFR, 458/24.

5 BOA, DH, ŞFR, 459/44.

sımlara sığınmış, sahil kısmında asker kalmamıştı. Halkın bir kısmı daha önce göç etmişti. Rusların taarruzlarla ilerlemesi, kalanların da Hopa'yı boşaltıp iç kesimlere çekilmesine yol açtı.

Ruslar 1915 yılı Ocak ayının ilk gününden itibaren, Batum'da üslenen dört gemilik filonun denizden bombardımanla desteklediği kuvvetler ile Gönye'nin batısına düşen Eski Kvaryat mevkiinden taarruza başladı. Hem karadan hem de denizden top ateşi altında olan kuvvetlerimizin pek şansı yoktu. Yine de canla başla kanlı boğuşmalar yaptıktan sonra, kuvvetlerimiz Sarp bölgesindeki mevzilerden Esenkıyı sırtlarındaki mevzilere çekildiler.

Esenkıyı sırtlarındaki mevzilerin de top ateşi altında olması ve Rusların Batum'u takviye etmek için gönderdiği Dağıstan Alayı'nın hemen cepheye sürülüp art arda taarruza geçmesi, burada savunma yapan askerin moralini bozmuştu. Savunmada olan kuvvetlerden firarlar başlamıştı.[6] Donanmamızın gelerek bu duruma müdahale etmesinin mümkün olmadığı anlaşılınca, bu mevzilerin topçu birlikleri olan nizamî kuvvetlerle takviyesi istendi.[7] Aksi halde Hopa'nın da elde tutulması mümkün görünmüyordu.

Sahil kısmında, Rusların Batum'dan gelen bir alay kadar piyadesi, 1 tabur bahriye askeri, Ermeni ve Rum müfrezeleri, birisi 15 cm'lik diğeri 12.5 cm'lik iki obüs ve 8 cebel topu, 15'ten fazla makinalı tüfeği vardı. Rus donanmasına ait gemiler, her gün Batum'dan gelip ya mevzilerimizi bombardıman ediyor ya da sahil boyu batıya doğru giderek, Trabzon'dan gönderilen ve müfrezelerin ikmali için malzemeler taşıyan kayıkları tahrip ediyordu. Kıyı gözetleme istasyonlarından Rus donanmasının hareketini haber alıp, sahillere gizlenmiş kayıklar tekrar hareket etmek için Rus savaş gemilerinin Batum'a çekilmesini bekliyordu. Ruslar kayıkların harekâtı hakkında tafsilatlı haber aldığı gibi, işi de sıkı tutmaktaydılar. On gün daha böyle sıkıştırırlarsa Trabzon'dan nakliye yapacak kayık kalmayacaktı.[8]

Kafkas Cephesi'nin sol kanadının takviyesi, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in olağanüstü çaba göstermesi ile mümkündü. Yusuf Rıza Bey'e elbise veya erzak bakımından eksiklik çektirmemek için Trabzon halkı seferberdi. Gerekirse binlerce insan da gönderilebilirdi. Fakat Canik Sancağı'ndan gelen mahkûm ve gönüllülerden oluşan grupta görüldüğü gibi, bunların bir kısmının faydadan çok zararı oluyordu. Savaş başladıktan sonra aralarında hapishanelerden alınan gönüllülerin de bulunduğu gruplar, cepheye ulaştıkların-

[6] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-043.

[7] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-042.

[8] BOA, DH, ŞFR, 459/93. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249-505, 1036-021-29.

da pek yararlı olmamıştı. Bunların bir kısmı firar ettiği gibi, bir kısmı yaralı esirleri soymak ve eziyet etmek gibi serkeşlikler yapıyordu. Cemal Azmi Bey, Canik'ten gelenler için bu ifadeleri yazarken; *"Biz vatan ve millet için ölecek adam isteriz. Çapulculara ihtiyacımız yoktur."* vurgusunu yapmıştı.

Seyyar Jandarmalar kıyafetleri ve tertipleri itibariyle nizamî askerdi. Başlarında subayları olduğu halde gönderilmeleri ile subay sorununa da bir nebze çözüm bulunacağı düşünülmüştü. Trabzon Jandarma Alay Kumandanı Kâzım Bey'in de cepheye gönderilmesi ile bu birliklerin sevk ve idaresi kolaylaşacaktı. Cepheyi takviye için ilk elde 150 jandarma sevk edildi. Canik Sancağı tarafında da hazırlık vardı. Canik Seyyar Jandarma Alayı'na, alaya bağlı Giresun Seyyar Jandarma Taburu'nun subayları ile birlikte hemen Yusuf Rıza Bey ma'iyetine gönderilmesi için emir verildi.

Bu birliklerin subayları motor veya römorkörle sahili takip ederek gönderilebilir ve cephe süratle takviye edilebilirdi.[9] Cephenin âcil takviyesi için çırpınan Cemal Azmi Bey'in bildirdiğine göre; verilen emirler doğrultusunda toplanan jandarmalardan bir bölük kayıklarla Hopa'ya sevk edilmiş, ikinci bölük de başlarında alay kumandanı Kâzım Bey ile iskelede sevk edilmek üzere bekliyordu. Fakat eldeki nakliye vasıtasının azlığı ve Rus donanmasının son günlerde işi sıkı tutması nedeniyle, denizden sevkiyat zordu. Bu nedenle jandarmaların büyük bir kısmı karadan gönderildi.

Batum'da üslenen bir eski kruvazör ve iki eski torpidobottan oluşan küçük filo, her gün Hopa ve Kemalpaşa sahillerindeki kuvvetlerimizi ateş altına alıyor, kuvvetlerimize göz açtırmıyordu. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey raporunda bu durumu açıklayarak; subay, asker, silah ve birkaç top gönderilmesini bir defa daha istemekteydi.[10]

---

[9] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-045.

[10] *Donanmamız Karadeniz'de bulunmadığı zaman düşman vilâyetin aksâm-ı sâhiliyesinden (sahil kısmından) herhangi birisini arzû ederse donanmasının ateş ve himâyesi altında asker çıkarır. Fakat sâhilden ileri götüremez ve çıkaracağı askeri de sağ olarak geri dönemez. Vilâyetin cesûr nâmuslu vatanperver ahâlîsi anları tathîre (temizlemeye) kâfi ve kâfildir. Hopa'da da vaziyet bu merkezdedir. Halkı müte'essir eden çürük iki murdar teknenin her gün Hopa civârını muntazaman bombarduman etmesi ve buna karşı da buraca bir çâre bulunamamasıdır. Hopa'da bulunan levâzım ve erzâk kısmen dâhile içerilere ve kısmen dahi Atina (Pazar) yâhûd Rize dâhiline alınarak buradan Rıza Bey müfrezelerinin ihtiyâcı muntazaman kayıklarla nasıl te'mîn olunursa Ştange Bey müfrezesinin ihtiyâcını da o sûretle tesviye ediliyor. Bendeniz her vakit erzak-ı mühimme ve melbûsât (giyecekler) ve sâireyi muntazaman berren (karadan) göndermekteyim. Hattâ üç dört gün akdem (8. Alay'a ait) mitralyozları dahi denizden gönderdim. Ruslardan korkan Ruslardan alçak olsun."* ATASE, BDH, 249, 505, 1036, 045a.

Rus donanmasına mensup altı gemi Kemalpaşa-Hopa arasındaki sahile gelmiş ve buradaki mevzilerimizi akşama kadar ateş altına almıştı. Hopa Kaymakamı Abdurahman Bey, 17 Ocak günü gönderdiği telgrafa; *"Şu dakikada bi't-tabi' her tarafı bir telaş aldı"* diye başlamakta ve Esenkıyı ve Sultanselim'deki jandarma bölüğü ile 50 kişilik Teşkilât-ı Mahsusa müfrezesinin dağılarak mevzilerini terk ettiğini, Bucak Mahallesi sırtlarında tutunmaya çalıştıkları bilgisini vermekteydi. Kıyıya yakın kuvvetler Hopa'ya yakın sırtlara kadar çekildiği için, Koyuncular köyü bölgesindeki kuvvetlerimiz de zor durumda kalmıştı. Borçka'dan destek için Koyuncular bölgesine Hopa Hudut Taburu'na bağlı bir bölük sevk edilmişti. Ayrıca Hopa'nın içinde Stange Bey Müfrezesi'nden 100 kişi vardı. Fakat bunlardan 50-60 kadarı işe yarayabilir durumdaydı. Bu askerler Esenkıyı tarafına sevk edilerek durum kontrol altına alınmaya çalışıldı.[11] Ayrıca Pazar bölgesinde bulunan Seyyar Jandarmalar, o gece mutlaka Hopa'ya yetiştirilmek üzere bölgeye sevk edildi.[12]

Bu günlerde tüm vilayet seferber olmuş, Hopa'ya yardım yetiştirmeye çalışıyordu. 17 Ocak gecesi, Giresun Taburu'ndan 200, gönüllülerden de 500 olmak üzere toplam 760 kişi, Rus Donanması'nın oluşturduğu her türlü tehlikeye rağmen, kayıkla Hopa'ya sevk edildi. Pazar Seyyar Jandarma Bölüğü de aynı gün karadan Hopa'ya gitmek üzere yola çıktı. Cemal Azmi Bey, sahil müfrezesini takviye için binden fazla gönüllünün de yola çıkmak için hazırlandığını belirtiyordu.[13]

Giresun Seyyar Jandarma Taburu'nun iki bölüğündeki 180 askerin elinde muaddel Martin tüfekler, karadan gelen 450 kişilik bölüklerde ise eski Martin tüfekler vardı. Pazar Seyyar Jandarma Bölüğü ise büyük çaplı Mauserlerle donatılmıştı.[14]

Yusuf Rıza Bey de cephenin durumu hakkında gönderdiği raporunda; bütün uğraşılara rağmen Rusların aldığı taze kuvvetlerle yüklenmesi ve denizden donanmasının sağladığı kesintisiz ateş sayesinde savaştan önceki Osmanlı-Rus hududunu geçerek Hopa'ya doğru ilerlediğini belirterek, Murgul'u elde tutmak, çok sıkışırlarsa Arhavi-Soğucak sırtlarına çekilmek ve karla kaplı dağlara dayanarak müdafaaya çalışmak azminde olduğunu belirtmekteydi.[15]

---

[11] ATASE, BDH, 140, 337, 641, 054-04.

[12] ATASE, BDH, 140, 337, 641, 054-05.

[13] ATASE, BDH, 140, 337, 641-054-02.

[14] BOA, DH, ŞFR, 459/93.

[15] *"Bu kadar uğraşıldığı halde düşmana galebe mümkün olmadı. Mütemadiyen aldığı kuvve-i imdâdiye ve denizden icra edilen bombardımanla hatt-ı hududu zabt ederek ilerlemektedir. Hopa büyük bir tehlikede-*

19 Ocak'ta Rusların üstün kuvvetlerle Sultan Selim tepelerine yönelttiği taarruzlar sonucu Teğmen Şahin Efendi isimli bir subay[16] ile birlikte 30 kadar şehit ve yaralı verilmiş, Hopa'nın güneydoğusuna düşen Yoldere-Çavuşlu-Başköy mevkilerinde yeni bir savunma hattı kurulmasına karar verilmişti.[17] Yoğun bombardıman ve başlarında bulunan subayın şehit olması, gönüllülerin moralinin bozulmasına ve dağılmalarına neden olmuş ve stratejik tepeler Ruslar tarafından işgal edilmişti. Durumu haber alan Stange Bey, Murgul'da bulunan Rıza Bey'e Batum-Hopa yolundaki köprülerin Alman heyetinde bulunan Schmit vasıtasıyla bağlanan dinamit lokumları ile hemen havaya uçurulmasını, Hopa'da bulunan erzak ve cephanenin de Borçka'ya nakledilmesini istemişti.[18]

Aynı gün Rusların Güleş köyü bölgesinden ilerlemesi üzerine Borçka'nın durumu kritikleşmiş, Hopa artık savaş alanı olduğu için kaza merkezinin Arhavi'ye nakli gerekmişti. Yusuf Rıza Bey durumu telefonla Hopa Kaymakamı'na, o da Vali Cemal Bey'e iletmişti.[19] Yusuf Rıza Bey, 19 Ocak'ta gönderdiği telgrafta; Çoruh'un sol sahiline düşen Güreşen köyü sırtlarını tekrar ele geçirmek için bir karşı taarruz başlatmışken kuvvetlerimizin bozularak çekilmeye mecbur olması üzerine Borçka'yı da elde tutmanın zorlaştığını, yeni savunma hattının biraz daha geri çekileceğini bildiriyordu.[20]

Yusuf Rıza Bey Borçka'da, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de Trabzon'da güçlerinin son raddesine kadar mücadele veriyorlardı. 19 Ocak günü, Cemal Azmi Bey 656 mevcutlu Giresun Seyyar Jandarma Taburu'nun yarım bölüğünü daha Trabzon'dan kayıklarla sevk etmiş, kalanları da nakliye hayvanları ile birlikte karadan göndermişti.[21]

O günlerde Rus donanmasının Trabzon önlerine döktüğü mayınlar toplanmış, bir kısmı Boğaz'ın savunmasında kullanılmak üzere kayıklarla İstanbul'a sevk edilirken, kalanlar da yine kayıklarla Hopa'ya taşınmış, Hopa önlerinde denize bırakılarak Rus gemilerinin Hopa önlerinde sahile fazla yaklaşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştı. Hopa'yı bombardıman etmek için gelen Rus

---

dir. 2-Bu günkü müsâdeme epeyce kanlı olmuştur. Mülâzım Şahin Efendi ile Seyyar Jandarmadan yirmi kadar ve çete efrâdından da yirmiyi mütecâviz (aşkın) şehit ve mecruh (yaralı) vardır. Hopa'nın sukûtu (düşmesi) hâlinde düşmanın yukarıdan Artvin'e takarrübü (yaklaşması) hasebiyle bizim de vaziyetimizi değiştirmeğe mecbûr ediyor." ATASE, BDH, 140, 337, 641-054-02.

16 ATASE, 140, 337, 641, 054-02.

17 BOA, DH, ŞFR, 458/64.

18 Yalçın, *agt*, s. 155.

19 BOA, DH, ŞFR, 458/64.

20 BOA, DH, ŞFR, 458/72.

21 BOA, DH, ŞFR, 458/86.

donanması iyi döşenemeyen mayınları fark edince tuzağa düşmemiş, çekilip gitmişti. 20 Ocak'ta Batum'dan gelen bir torpido Hopa açıklarındaki mayınları toplamaya teşebbüs etmiş ve denize bir sandal indirmişti. Fakat Hopa sahillerinden açılan ateş üzerine sandal görevini yapamadan torpidonun yanına gitmişti.[22]

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, telgraf makinası başında sorulan bir soruya verdiği cevabında; Rusların Esenkıyı, Hopa ve Arhavi'yi bombardımanının ve taarruzunun bir gösteriş taarruzu olmayıp, maksatlarının Borçka-Artvin yollarını tutmak, Yusuf Rıza ve Stange Beylerin ikmalini engellemek olduğunu açıklıyordu. Bu arada Trabzon'da 20 Ocak günü 300 seyyar 100 de sabit jandarma ve 800 gönüllü toplanmış, sevk için hazırlanıyordu.[23]

Türk tarafının sahil cephesini takviye ettiği haberini alan Rus Donanması Karadeniz'in güneyine inmiş, doğudan batıya doğru ilerleyerek sahili kontrol ediyordu. 21 Ocak sabahı Rus gemileri Fındıklı'yı ve Pazar'ın doğusuna düşen Kirazlık (Bulep) Mahallesi sahilinde tespit ettikleri kayıkların çekildiği kıyıları bombaladı. Rize açıklarına gelen Kagul kruvazörü de bir müddet sahili gözetledikten sonra, sahilindeki kayıkları ve şehri bombardıman etmeye başladı. İki üç saat süren bombardımandan sonra önde ve arkada birer kruvazör olmak üzere kol teşkil eden donanmaya bağlı gemiler Trabzon'dan batıya doğru geçip gittiler.[24] Aynı gün Batum'da üslenen ve her gün Hopa bölgesindeki sahillerimizi ateş altına alan gemiler de Sarp, Kemalpaşa arasındaki sahile gelip bir saat kadar sahilde gözetleme yaptıktan sonra tekrar Batum'a döndü. Trabzon'dan batıya doğru giden filo da geri dönmüş ve başları doğuya dönük halde Trabzon açıklarında beklemeye başlamıştı.[25]

22 Ocak'ta III. Ordu Karargâhı'ndan gelen emirde Murgul'da bulunan tüm bakırların Arhavi'ye sevk edilmesi istendi. Yöre halkı göç yolunda olduğu için nakliye işinde onlardan yararlanmak mümkün değildi. Artvin'de bulunan müfreze, Rusların her an işgal edebileceği Hopa'daki malzemenin taşınması için ellerinde bulunan yirmi dokuz hayvanı kullanmak zorunda kaldı, ancak sevkiyatın tamamlanabilmesi için birkaç sefer yapılması gerekiyordu. Sıkışık durumda olan Yusuf Rıza Bey'in elinde ise bakırların nakli için ayırabileceği adamı yoktu.

---

[22] ATASE, BDH, 140, 641, 054-03.

[23] BOA, DH, ŞFR, 458/85.

[24] ATASE, BDH, 140, 337, 641 – 050.

[25] ATASE, BDH, 140, 337, 641, 050-01. ATASE, BDH, 140, 337, 641, 050-05.

Yusuf Rıza Bey, bölgede vehamet arz eden durumu her gün rapor ederek; elindeki kuvvetlerle burayı tutmasının mümkün olmadığını, takviye kuvvete ihtiyacı olduğunu bildirmesi üzerine Sahil Müfrezesi'nin âcilen takviyesi gündeme gelmişti. Karadeniz'de mevcut durumdan dolayı İstanbul'dan sevkiyat yapma imkânı yoktu. Takviyelerin trenle Ankara'ya ve Sivas üzerinden yaya olarak Erzurum veya Trabzon'a ulaşması ise bir aydan fazla zaman alırdı.

Daha önce Teşkilât-ı Mahsusa'yı takviye etmek için İstanbul'da hazırlanan ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden oluşan bir taburluk kuvvet, Şubat ayının ilk günlerinde ancak Sivas'a ulaşabilmişti. Sivas Valisi Muammer Bey'den kente gelen Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin durumu hakkında rapor istenmişti. Muammer Bey 7 Şubat tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği raporunda; vilayet hududu dışına çıkıncaya kadar Teşkilât-ı Mahsusa Taburu'nu izlettiğini, askerin tavır ve hareketlerinin cidden dürüst ve kendilerinden istifâde edilebilir olduğunu bildirmiştir. Tabur Kumandanı Salih Ağa'nın cesûr ve bahadır bir kişi olmasına rağmen okuma yazması olmadığından bir taburu idâre edecek iktidâra sahip olmadığını, bu durumun bölük subayları arasında onun yerini almak için bir çekememezlik yarattığını, bunun taburda intizamsızlığa neden olduğunu ve istihkâm bölüğü kumandanı Canbolat Bey'in durumunu dikkate değer gördüğünü[26] bildirmektedir.

Yusuf Rıza Bey, Aralık ayı sonunda Borçka'ya uğrayıp geçen 8. Alay'dan sonra, yeni gelen gönüllülerle felaketi yaşıyordu. Murgul'daki karargâhından Stange Bey'e gönderdiği mesajda, bu kuvvetlerle cepheyi tutacak durumda olmadığını bildirerek, durumu düzeltebilmek için kuvvetleri ile birlikte gelerek iyice dağılan gönüllülerin yerini almasını ve geriye alınacak gönüllülerin birkaç gün dinlendirilerek yeniden tertip edilmelerine imkân sağlanmasını istiyordu.

Aynı doğrultuda III. Ordu'dan da emir alan Stange Bey, Artvin bölgesinin kritik durumu nedeniyle Murgul'a geçmeyi geciktirmekteydi. Sahil Cephesi için daha çok Trabzon'dan gelecek Seyyar Jandarma kuvvetlerinden medet umuyordu.

Trabzon'dan takviye olarak gönderilen Seyyar Jandarmaların önemli bir kısmı Pazar'da, bir kısmı da Fındıklı'da idi. Ruslar taarruzlarını sıklaştırmış, cephe zorlanıyordu. Yaya olarak gelen kuvvetlerin Hopa'ya yetişmesi bir gün alırdı. Yusuf Rıza Bey, Hopa'nın önemini açıkladıktan sonra, elde tutabilmek için Giresun Seyyar Jandarma Taburu'nun iki güne kadar sevk edilme imkânı olup olmadığını, donanmanın kendilerine yardım edip edemeyeceğini sordu.

[26] BOA, DH, ŞFR, 460/73.

Borçka bölgesinde bulunan Hopa Hudut Taburu'na bağlı bir bölüğü Hopa tarafına sevk etmiş, Esenkıyı ve Sultanselim tepelerinde tutunamayan kuvvetleri takviyeye çalışmıştı.[27]

Giresun Seyyar Jandarma Taburu'nun sahili tutmak üzere âcilen kayıklarla Hopa'ya sevki istenmişti ama buna imkân yoktu. Trabzon'dan yola çıkmış olan toplam 950 kadar gönüllü de Sürmene ve Of bölgesinde idi. Bunların silahlı olarak Hopa'ya taşınması için; Sürmene, Of kaymakamlıklarına ve Lazistan Mutasarrıflığı'na emirler yazıldı.[28]

Bu yazışmalardan anlaşılabileceği gibi, cepheye gönderilebilenler, cephede ihtiyaç olanlar değildi.[29] Bu satırları okuduğumuz zaman yazılması gereken bir şeyin de kalmamış olduğunu anlıyoruz. Bu durum sorunun çözülebilmesine değil, daha da fazla düğüm olmasına neden oluyordu. Nitekim takviye kuvvetleri Hopa'ya ulaştıkça bir heyecan yaratmadığı gibi cephedeki durum daha da ağırlaşmıştı.

Gönderilen müfrezeler, parça parça Hopa'ya ulaşmaya başladığında, Giresun Seyyar Jandarma Taburu'nun elinde de yivleri silinmiş Martini tüfeklerinin[30] olduğu görüldü. Trabzon'da 112 sandık muaddel Martini bulunuyordu. Fakat harp esnasında bunların tırnağı ve iğneleri kırıldığı ve Hopa'da da silah bulunmadığı için, bu etkisiz tüfekleri, daha iyi olan tüfeklerle değiştirme imkânları yoktu. Bu konuda ne yapılmak gerekiyorsa Trabzon'da yapılabileceği hususu Trabzon'a bildirildi.[31]

---

[27] ATASE, BDH, 140, 337, 641-054-06.

[28] ATASE, BDH, 140, 337, 641-054-06.

[29] Bu konu yazışmalarda defalarca belirtilmişti. *"İhtiyacımız birkaç top ve makineli tüfenk ile fedâkar ve cesur zâbitler ve mükemmel tüfenklerle düşman karadan ve denizden her gün pek çok top mermileri yağdırdığı ve makineli tüfenkleri icrâ-yı fa'âliyet etdiği halde bizim efrâdımız ikide birde gâh iğnesi vü gâh tırnağı bozulan ve esnâ-yı harpde askeri ve kumandanını müşkil bir mevki'e ilgâ eden mu'addil Martinlerle top ve mitralyoza iki buçuk aydır mukâvemet etti ve düşmana telefâtının öşrü raddesinde bile olmamakla beraber bir hayli şehit verdi. Eğer bu efrâdın yedinde (elinde) muntazam ve son sistem mavzer yâhûd cephânesi tükenmiş olan Avusturya tüfenkleri ve birkaç top bulunmuş olsa idi, mevki'lerini muhâfaza ettikten başka şimdiye kadar birçok muvaffakiyetler elde etmiş olurlardı."* BOA, DH, ŞFR, 458/85.

[30] BOA, DH, ŞFR, 458/64. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 140, 337, 641-054-01. Altmışlı yılların sonuna doğru bu çatışmalarda bulunmuş birkaç yaşlının anılarını dinleme imkanım olmuştu. *"Rus kurşun attı mı kurşun vınnn diye selam verur geçer. Bizim tüfekler bori. Ateş edersun poff diye bir ses. Kurşun namlunun içinde tak tuk diye bir ses daha çıkaru, gider beş metre önünde yere düşer. Siperlerin önünde kurşunlardan bir duvar olur."* şeklinde bu olayı mizahileştirek anlatırlardı.

[31] ATASE, BDH, 140,337, 641-054-04.

Daha önce Giresun Taburu Kumandanı iken 17 Ocak 1914 tarihinde Trabzon Seyyar Jandarma Alay Kumandanlığı'na atanan[32] Binbaşı Kâzım Bey, 30 Ocak'ta Hopa'ya geldi. Durumunu Artvin'deki Stange Bey'e bildiren bir rapor gönderdi. Bu rapora göre; Kafkas Cephesi'nin Karadeniz sahilinden başlayan en sol ucunda; bir hudut bölüğü ile 400 mevcutlu Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri vardı. Bu kuvvet Esenkıyı, Sultan Selim Tepeleri, Koyuncular köyünün doğusu, Balıklı Tepesi hattını tutmaktaydı.

Stange Bey, Yusuf Rıza Bey müfrezesini teftiş için geldiği Murgul'dan, Hopa'da bulunan Kâzım Bey'e; Yusuf Rıza Bey'e gönderilen takviyelerin yolda olduğunu, Balıklı Tepeleri'ni ve ayrıca Çavuşlu ile Esenkıyı arasındaki tepeleri ne pahasına olursa olsun savunmasını, Balıklı mevzilerinde jandarma olmadığı için o bölgeye bir jandarma bölüğü gönderilmesi emrini vermişti. 3 Şubat'ta gönderilen emirde ise Yusuf Rıza Bey'in emrindeki gönüllülerin dinlendirilmesi ve yeniden tanzimi için ön siperlerde bulunan tüm gönüllülerin geri alınmasını istedi.[33]

Yeni gelenlerle Hopa bölgesinde 7 subay, 994 askerden oluşan 5 bölük jandarma kuvveti bulunuyordu. Gelen seyyar jandarmalardan bir-iki bölük Borçka tarafındaki kuvvetleri desteklemek üzere Murgul tarafına sevk edilirken, sahil kısmı komuta ve koordinasyon dahil olmak üzere tamamen jandarmalara teslim edilmişti.

Stange Bey, Trabzon Seyyar Jandarma Alayı Kumandanı Kâzım Bey'e 3 Şubat tarihinde yazdığı emirde, Yusuf Rıza Bey için gönderilen yardım kuvvetlerinden bahisle; bu kuvvetler gelinceye kadar Çoruh'un sol yakasındaki Çavuşlu'dan sahildeki Esenkıyı'ya kadar olan mevzileri tutan jandarmaların katiyen çekilmemesini ve Balıklı Tepeleri'nin savunulması için de oraya bir bölük jandarma gönderilmesini istiyordu.[34] Fakat Kâzım Bey, bir an evvel cepheden ayrılmak arzusunda idi. Verdiği cevapta; emirleri Esenkıyı ile Subaşı arasındaki hattı savunan tabur kumandanına aynen tebliğ ettiğini, sahilde bulunan jandarma kıtalarını teftiş ederek yarın alay merkezinin bulunduğu Trabzon'a döneceğini ordu kumandanlığına bildirdiğini[35] yazıyordu.

Stange Bey, 5 Şubat'ta Kâzım Bey'e gönderdiği emirde, Hopa ve civarında bulunan jandarmaların başında bizzat bulunması gerektiğini söyledi. Fakat karşısında Giresun Seyyar Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Hasan Vasfi

[32] BOA, DH, EUM, EMN, 49/4-4.
[33] Yalçın, *agt*, s. 187-188.
[34] Yalçın, *agt*, s. 187-188.
[35] Yalçın, *agt*, s. 192.

Bey'i bulmuştu. Kâzım Bey'in çoktan Trabzon'a ulaşmış olduğu anlaşılıyordu. Sadece askeri mevziler değil, Hopa çarşısı da denizden bombalanıyordu. Hopa'nın içindeki yiyecek ve malzemeler bu bombardıman altında kasabadan içeriye doğru nakledilmeye çalışılıyordu.[36] İki aydan fazla süredir devam eden bombardıman nedeniyle Hopa'da sağlam bina kalmamıştı. Gündüzleri makinalı tüfeklerle taranan binalarda geceleri halk ve memurlar kalmakta idi.

Sahil kısmındaki tüm harekâtı Binbaşı Hasan Vasfi Bey yürütmeye başlamıştı. Cephenin Hopa kısmında jandarmalar ile birlikte Hopa Hudut Taburu'ndan da 1 bölük bulunmaktaydı. Buradaki kuvvetlerimiz 7'si muharip, 4'ü muharip olmayan 11 subay, 1.139'u muharip, 178'i muharip olmayan asker, 1.151 tüfek, 111 sandık büyük çaplı mavzerler için cephane, 11 binek, 55 de nakliye hayvanı bulunmaktaydı.[37]

Hopa'nın doğusunda, Rusların eline düşen stratejik bir tepe geri alınmak üzere iken, Rusların ağır bombardımanına maruz kaldılar. Taarruz nedeniyle Trabzon Seyyar Jandarma Taburu'nun 3. ve 4. Bölükleri, tutmuş oldukları tepeden dağılarak çekildi. Hopa her an Rusların eline düşebilirdi. Sahildeki kuvvetlerimiz ise Hopa'ya iki saat mesafedeki Yoldere (Zurpici), Çavuşlu ve Başköy mevkilerinde müdafaa hattı oluşturmaya çalışıyordu. Gelişmeler Hopa'yı işgal tehdidi ile karşı karşıya bırakmış, kaza merkezinin Arhavi'ye taşınması gündeme gelmişti.[38]

Murgul'da bulunan Yusuf Rıza Bey; geçen birkaç gün içinde kuvvetlerini dinlendirip toparlamıştı. Gelen haberler üzerine çok kısa sürede gönüllülerden bir tabur kurdu. Teşkilât-ı Mahsusa 1. Tabur adı verilen bu birliğin kumandanlığına da İzmit Merkez Jandarma Bölüğü Kumandanı iken Teşkilât-ı Mahsusa emrine verilen Yüzbaşı Adil[39] Bey'i atadı. Yüzbaşı Adil Bey, Stange Bey'e gönderdiği raporda; düşmana taarruz için hazır olduklarını bildirmişti. Hopa'nın düşmesi gündeme gelince bu birliği Hopa bölgesindeki kritik durumu düzeltmek için bölgeye sevk etti. Yeni gelenlerle birlikte Hopa savunmasında 5 jandarma, 2 hudut bölüğü ile 700 Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüsü olmak üzere toplam 1.850 asker vardı.[40]

---

[36] BOA, DH, ŞFR, 458/100. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-24. BOA, DH, ŞFR, 458/85.

[37] Yalçın, *agt*, s. 202.

[38] ATASE, BDH, 140, 337, 641-054.

[39] Ayrıca Yusuf Rıza Bey'in yanında, aslen 8. Alay kadrosunda olup Stange Bey tarafından Rıza Bey'e yardım için bırakılan ve Ardahan harekâtından sonra geri istenen Topçu Teğmen Adil Bey de vardır.

[40] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-28.

Bu bölgede eski Osmanlı-Rus hududunun geçtiği hakim tepeler, Rusların işgali altında idi. Sağ tarafa düşen Balıklı tepelerinde ise gönüllüler direnmeye devam ediyorlardı. Durumu daha üst makamlara bildiren telgraflarda, evvelce de arz olunduğu üzere, "şiddetle muhtâc olduğumuz top ve tüfenklerle subayların kısa bir zaman zarfında buraya yetiştirilmesine lütfederek yardım edilmesine özel bir önem verilmesini bir defa daha istirhâm eylerim" ifadesi bir kere daha karşımıza çıkmaktadır.[41]

Bölgeye ulaşmaya başlayan Seyyar Jandarmalar hemen çatışma bölgelerine sevk ediliyordu. Bunlardan Tirebolu Jandarma Bölük Kumandanı Mehmet Efendi Hopa'dan doğuya doğru ilerleyerek Bucak Mahallesi'ne varmış ve buranın sırtlarında bulunan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden cephenin durumu hakkında bilgi almıştı. Onların verdiği ve Mehmet Efendi'nin raporuna kaydettiği bilgiye göre; Rusların Sarp ile Gönye arasındaki Kvariati köyü bölgesinde bulunan birliklerimize başlattığı taarruz, Batum'dan her gün gelen üç gambot tarafından ateş altına aldığı mevzilerimize Rus piyadesinin hücumları ile günlerce devam etmiş ve birliklerimiz tutunamayarak adım adım çekilmeye başlamıştı. 14 Şubat'ta Bucak sırtlarındaki mevzilerde bulunan Mehmet Efendi, kendisi orada bulunurken denizden gelen geminin mevzilerimizi ateş altına aldığını gördüğünü yazmaktadır.[42]

Koyuncular köyü mıntıkası, Borçka'dan bir hudut bölüğü ile takviye ediliyordu. Fakat altı gemiden oluşan Rus donanması, kuvvetlerimizin Esenkıyı sırtlarında tutunmasına müsaade etmiyordu. Hava kararana kadar bölgede kalıp kıpırdayan her şeye ateş yağdıran gemiler, akşam olunca Batum Limanı'na döndüler.[43]

Rıza Bey Hopa'nın savunulabilmesi için, daha evvel elden çıkan bir iki stratejik noktanın geri alınması gerektiğini düşünüyordu. Bu amaçla yeniden tabur şeklinde organize edilmiş gönüllülerden oluşan ve Yüzbaşı Adil Bey kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa 1. Taburu'na bir keşif taarruzu ile söz konusu tepelerin işgal edilmesi emrini vermişti. 19 Şubat'ta keşif taarruzu yapan

[41] BOA, DH, ŞFR, 458/64. Her yazışmada mutlaka; *"Rıza Bey'e nizamî kuvvet ve top yetiştirilmesi âcildir"* diye yazmaktadır. Hiçbir zaman karşılanamayan ve Ocak aylarındaki her yazışmada dile getirilen bu talepten bir sonraki cümle ise yaşanan dramı anlamak adına mutlaka okunmalı: *"Mukaddemâ (önceden) bilhassa yazdığım veçhile (gibi) mu'addil Martinlerin iğne ve tırnakları gâyet tez bozulmakda olduğu gibi, Giresun jandarmaları yedindeki (elindeki) yivi silinmiş Martinlerin ne derece hâiz-i i'timâd (güvenilir) oldukları müstağnî-i arz bulunmuşdur. (Daha önce şikâyet ettiğimiz şeye şükür edilecek durumdayız)."*Ayr. bkz. BOA, DH, ŞFR, 458/86.

[42] ATASE, BDH, 140, 337, 641, 059-01

[43] BOA, DH, ŞFR, 458/49. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 140, 337, 64,1054-05.

kuvvetlerimiz, Çan Boğazı'nı ele geçirip, Hopa'ya bağlı Başköy (Higi)'e girmişlerdi.

Bu taarruzda; Ruslara yüz civarında zayiat verdirilirken, Hopa Hudut Taburu 1. Bölük Kumandanı Teğmen Rüştü Efendi ve 10 askerimiz şehit olmuş, 20 askerimiz yaralanmıştı.[44] Rusların ise 100'den fazla zayiatı vardı. Rusların Koyuncular köyüne düzenlediği karşı taarruz ise püskürtülmüştü. Rusların çekilirken geride bıraktıkları çok sayıdaki ölülerden bu bölgede püskürtülen kuvvetlerin 19. Türkistan Alayı'na mensup Nişancı Taburu olduğu anlaşılmıştı.

Yusuf Rıza Bey, 21 Şubat'ta Stange Bey'e verdiği raporda; 19 Şubat'taki çatışmaların sonuçlarını aktarırken Rusların, Kopmuşburnu'ndan[45] 2. Hudut Taşı'na kadar olan bölgeyi, Sultan Selim'i, 3. Hudut Taşı ile Orta Yol'u, Şekerci Tepesi ile Orta Yol arasını ve Koyuncular (Zalona) Tepesi'yle Kırmalık arasını da birer olmak üzere toplam 5 bölük ile tuttuğunu 3 bölük kuvvetini de ihtiyatta beklettiğini bildirmişti.[46]

22 Şubat günü kuvvetlerimiz bir karşı taarruzla düşmandan Başköy ve Çan (?) köyünü geri almıştı.[47] Fakat burayı elde tutabilmek için, Çifteköprü'de bulunan Rusları bir taarruz ile buradan çıkartmak ve ikinci bir taarruzla Pehlivan mıntıkasına doğru ilerlemek gerekiyordu. Bu durumda, Ruslar Batum'a yeni kuvvetler getirip hemen karşı taarruza geçer ve eski mevzilerimizi bile kaybedebilirdik. Stange Bey, durumu değerlendirip Yusuf Rıza Bey'e taarruz etmemesini ve gönderildiği söylenen toplarla takviye edilmiş destek kuvvetini beklemesini yazdı.[48]

23 Şubat'ta Kemalpaşa önlerine gelen bir Rus savaş gemisi Kemalpaşa'yı ve sahil boyundaki mevzilerimizi ateş altına almıştı. Bombardıman bütün gün sürdü. Bu bombardımanda Esenkıyı bölgesindeki istihkâmlarımız çökmüştü. Bombardıman başka mevzilere yönelirken Rus piyadeleri ilerleyerek bu bölgeyi işgal etmişti. Başköy'de bulunan hudut bölüğümüz yan ateşi yediğinden geri çekilip mevzilerini yeniden düzenlemişti.[49] Gemi, Batum limanına döndükten sonra; Rıza Bey'in emriyle, Binbaşı Hasan Vasfi Bey, 23 Şubat'ı 24 Şubat'a bağlayan gece bir hücum düzenlenmişti. Sağ kolda Borçka'nın kuzeyine düşen ve Hasan Efendi müfrezesi tarafından tutulan Satibe Tepesi sırtlarına,

---

[44] Yalçın, *agt*, s. 216.

[45] Yalçın bu ismi Koyunburnu olarak okumuştur.

[46] Yalçın, *agt*, s. 216.

[47] BOA, DH, EUM, 2. Şb, 4/78. Yalçın, *agt*, s. 204

[48] Yalçın, *agt*, s. 217.

[49] Yalçın, *agt*, s. 223.

sol kolda ise Başköy ve Çan Boğazı'ndan ilerleyen kuvvetlerimiz Başoba (Higoba) Tepeleri'ni ele geçirmişti. Rus askerleri çadır, çanta ve nakliye hayvanlarını bırakıp kaçmaya mecbur edilmişlerdi.[50]

Fakat 24 Şubat günü Ruslar buradaki kuvvetlerini takviye ederek karşı taarruza başladılar. Donanmanın açtığı ateş sonucu Esenkıyı sırtlarındaki istihkâm tahrip olmuştu. Denizden bombardımanla desteklenen Rus piyadesi de Esenkıyı'dan Başköy'e doğru ilerlemişti. Donanmanın attığı toplar, Başköy'deki mevzilerimizi yandan vurduğu için burada da bir miktar geri çekilmek zorunda kalmıştık.[51] Esenkıyı'dan ilerleyen Rus kuvvetleri, bombardıman sonucu dağılan Türk mevzilerini işgal etti. Buradan Sultanselim Tepesi'ne yöneldi. Rusların karadan açtıkları top ateşi Sultan Selim tepelerindeki istihkâmlarımıza düşmeye başladıktan sonra, buradaki savunma mevzilerimiz de kısa bir sürede tahrip olmuştu.

Ruslar aynı zamanda, Hopa'nın Bucak mahallesi sırtları ile Subaşı (İsgaristi) ve Kuşanuk Tepesi istikametinde de ilerliyordu. Dört gündür burada savaşan asker yorgundu. Denizden ve karadan; top ve makinalı tüfek ateşi desteğinde saldıran Rus piyadelerini tüfeklerle durdurmaya çalışıyordu. Ruslar Yüzbaşı Adil Bey kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa 1. Taburu'na yüklendi. Buradaki kuvvetlere kumanda eden Adil Bey; askerin yorulduğunu, yüzden fazla şehit verildiğini, tutmaya çalıştığımız tüm mevzilerden çekilmenin başladığını bildirmişti. Ruslar, Koyuncular ve Şekerci Tepesi'nde kurduğu toplarla, mevzilerimizi ateş altına almış ve siperleri tahrip etmişti. Art arda gelen raporlardan sonra Stange Bey, mevzileri savunmada ısrar edilmesi emrini verdi.

Hasan Vasfi Bey, bu emir üzerine Subaşı'nda bulunduğundan, buraya gelen askerleri durdurarak savunmaya devam etmeleri için geriye gönderdi.[52] İhtiyatta bekleyen üç Jandarma bölüğünden ikisi, Teşkilât-ı Mahsusa'nın 1. Taburu'nu desteklemek için sevk edilmek istenmişse de, Rusların yoğun bombardımanı nedeniyle bu mümkün olamamıştı.[53]

Türk kuvvetleri, iki gün önce taarruzla ele geçirdiği tepeleri, takviye alan Rus kuvvetlerinin karşı taarruzu ile elden çıkarmıştı. Bu çatışmalarda Yüzbaşı

---

[50] Yalçın, *agt*, s. 222. Ölen Rus askerlerinin üzerinden az mermi çıkması ve Rus topçusunun ateş açmaması, aynı gün Rusların Borçka kısmından Murgul'a doğru Kâmil köy ve Civan köyü istikametlerine 109 top mermisi atması, kuvvetlerinin bir kısmını bu bölgeye sevk ettiğini göstermektedir.

[51] Yalçın, *agt*, s. 223.

[52] Yalçın, *agt*, s. 224.

[53] Yalçın, *agt*, s. 225.

Adil Bey'in kumanda ettiği Teşkilât-ı Mahsusa 1. Taburu'nun zayiatı 100 kişi idi. Alınan esirler Rusların zayiatının da 300 kişi kadar olduğunu söylüyordu.[54] Karadan 4 tabur asker, 8 top ve 16 makinalı tüfekle saldıran Rusların bu taarruzunu denizden donanmaya ait iki gemi top atışıyla Yoldere (Zürpici) sırtlarını döverek destekliyordu. Ruslar üstün kuvvetlerle Çifteköprü yönünden de taarruza geçtiler ve şiddetli çatışmalar oldu. Bu taarruzun Koyuncular köyü sırtları ve Sultan Selim tepelerindeki saldırı ile koordineli olduğu Rusların ısrarlı taarruzlarından anlaşılıyordu.

Ruslar sahilden donanmanın iki gemisinin ateş desteği ve 8 top ve 16 makineli tüfek bulunan 4 tabur kuvveti ile 24 Şubat'ta taarruza geçmiş ve Subaşı'na kadar ilerlemişti. Bu şekilde Hopa-Borçka yolu tamamen Rusların kontrolüne girmişti. Balıklı sırtlarına doğru çekilmek zorunda kalan kuvvetlerimiz her şeye rağmen savaşmaya devam ediyordu. Yusuf Rıza Bey, Murgul'dan gelişmeleri izlemekteydi. Hazırladığı 450 kişilik takviye kuvvetini çatışma bölgesine sevk ederken, Stange Bey'e gönderdiği raporunda; Hopa'nın tehlikeye düştüğünü belirterek *"Hasta bulunduğum için hareket edemiyorum. Yarın hayvana binecek kadar kendimde iktidar bulursam hemen Hopa'ya gideceğim"* diye yazmaktadır.[55] Yusuf Rıza Bey, Borçka'dan çekilme sırasında dizanteriye yakalanmıştı ve Murgul'da hasta yatıyordu.

Yusuf Rıza Bey 25 Şubat'ta gönderdiği raporunda ise Rusların denizden ve karadan taarruzunun devam ettiğini, top atışı desteğinde Koyuncular'dan ve Sultanselim'den Balıklı istikametine ilerlemeye çalıştığını, verilen emirlere rağmen oradaki kuvvetlerin direnmek için yetersiz olduğunu, yeni kuvvetlerin sevk edildiğini fakat düşmana karşı direnmek asıl top ve mitralyözlerin gelmesi gerektiğini yazmaktadır. Ertesi sabah Yusuf Rıza Bey kendini biraz toparlayınca hemen Arhavi'ye geçmişti. Fakat oradan ilettiği haberler hiç de iç açıcı değildi.

25 Şubat'ta Binbaşı Hasan Vasfi Bey'in verdiği bilgiye göre; bir saat kadar devam eden çatışmalarda, Balıklı-Subaşı hattında yapılan taarruzda Ruslar 5-600 telefat vermesine rağmen, Koyuncular-Esenkıyı arasındaki mevzilerimize ve Çifteköprü'ye olan taarruzlarına ısrarla devam ediyorlardı. Buradaki askerlerin silahlarının eski Martiniler olması risk yaratmaktaydı. Nitekim günün ilerleyen saatlerinde Ruslar taze kuvvetleri ile ağır zayiat verdikleri ve bizim de en güçlü olduğumuz mevki olan Subaşı'na yüklenmiş ve buradaki kuvvetlerimizi geri çekilmeye mecbur etmişti.

---

[54] Yalçın, *agt*, s. 225.

[55] Yalçın, *agt*, s. 226.

Hopa Kaymakamı, 25 Şubat sabahı Trabzon'a gönderdiği telgrafta 23 ve 24 Şubat tarihlerinde yapılan taarruzlardan bir netice elde edilemediğini, Rusların üstün kuvvetlerle karşı taarruzu sonucu askerimizin geri çekildiğini ve 25 Şubat günü her noktadan yüklenen Ruslarla çatışmanın aralıksız devam ettiğini; Rus gemilerinin Esenkıyı köyü ve Bucak Mahallesi sırtlarını bombardıman ederek, Hopa önlerinde dolaştığını, Esenkıyı ve Bucak tarafından taarruz eden Rus piyadesinin denizden yapılan bombardıman ile siperleri bozulmuş olan kuvvetlerimizi geri attığını bildirmekte idi.[56]

Öğle saatlerinde de gönderdiği telgrafta; cephenin sahil kısmına kumanda eden Binbaşı Hasan Vasfi Bey ile telgrafla görüştüğünü, saat 13'e kadar devam eden muharebelerden sonra durumun kritik bir hal aldığını ve bugünkü taarruzda Subaşı ve Kuşanug Tepesi kollarında düşmanın 5-600 ölüsü olduğunu, fakat diğer kısımdan düşmanın Koyuncular ile Çifteköprü arasındaki bölgeye hücum ettiğini ve bu mevkilerdeki askerimizin müdâfaaya devam ettiklerini ve Esenkıyı tarafındaki düşman tecavüzünün oldukça önünün alındığını bildirmektedir.[57]

Fakat aynı gün saat 2'ye doğru Ruslar, takviye almış, gelen taze kuvvetleri ile taarruzuna devam etmişti. Israrlı taarruzlar karşısında dayanamayan kuvvetlerimiz dağılmıştı. Esenkıyı-Subaşı-Çifteköprü arasındaki cephenin merkezinin çökmesi üzerine Binbaşı Vasfi Bey, kanatlardaki kuvvetlere de tutulması gereken yeni hattı bildirerek çekilme emri verdi. Esenkıyı-Bucak bölgesindeki kuvvetlerimiz Sugören (Kise) sırtlarına çekilirken Hopa da boşaltılmaya başlanmıştı.[58]

Hopa Kaymakamı Abdurahman Bey, 25 Şubat tarihli son telgrafında[59]: *"Şu son telgrafım ile Hopa'nın sukûtu haber-i mü'essifini arz etmekle kendimi pek bedbaht addediyorum Son kalan Âb-ı Islâh müfrezesiyle biz de gözyaşları dökerek ve fakat bi'l-âhere düşmanın kahr ve tenkîlini emîn du'â ederek Hopa'dan şu dakîkada ayrılıyoruz."* diye yazarak Hopa'nın düşmüş olduğu haberini iletiyordu.[60]

---

[56] BOA, DH, ŞFR, 462/105

[57] BOA, DH, ŞFR, 462/105.

[58] BOA, DH, ŞFR, 462/105.

[59] Altınbilek-Kır, *age*, s. 609. Belen, Hopa'nın 28 Şubat'ta Rusların eline düştüğünü yazmaktadır. Bkz. Belen, *age*, s. 95. Hopa'nın Rusların eline düşmesi Stange Bey'in komuta ettiği 8. Alay'ın *Harp Ceridesi*'nde Yusuf Rıza Bey, 26 Şubat tarihinde Murgul'dan gönderdiği telgrafta Hopa'nın düştüğünü bildirmektedir. Bkz. Yalçın, *agt*, s. 227 ve Hopa Kaymakamı'nın gönderdiği telgrafa göre 25 Şubat 1915 tarihindedir.

[60] BOA, DH, ŞFR, 462/106.

26 Şubat tarihli telgrafında Balıklı ve Hopa'nın Rusların eline geçtiğini, yeni müdafaa hattının Sugören köyü-Subaşı köyü-Boyuncuk (Parih) hattı olacağını yazan Yusuf Rıza Bey; ayrıca dağılan askeri toplamakla uğraştığı için yaralı ve şehit miktarını tespit edemediğini, ayrıca takviye olarak gönderilen 900 kişilik bir tabur ve iki seri atışlı top ve iki de makineli tüfeğin Arhavi-Konaklı'ya (Kordelit) ulaştığını bildirmekte ve bu durumda Murgul Vadisi'ndeki savunma hattının da Erenköy (Ereguna) hattına çekilmesini istemekte idi.[61]

Yusuf Rıza Bey olanları rapor ederken, Trabzon üzerinden İstanbul'a bir telgraf daha göndererek; "Dizanteriden fevkalâde mûzdarip olduğunu ve rıfk ve mu'âvenetden mahrûmiyeti hasebiyle yatağa düşecek olur ise kuvve-i mevcûdeye kumanda edecek kimse bulunmadığını ve kuvvetin tekessürü ve mıntıkanın vüs'ati, mukâbil bir kumandanın vücûduna olan ihtiyâc-ı şiddeti göstermekte bulunduğunu beyân ile ber-sâbık kendisi dahi hizmet ve fa'âliyetden beklememek şartıyla binbaşı rütbesinden büyük ve kâbil olur ise bir erkân-ı harbiye zâbitinin kumandanlığa ta'yîniyle sür'at-i i'zâmına müsâ'ade buyurulmasını.." rica ediyordu.

Arkasından Hopa'nın düştüğü haberi gelmişti. Yusuf Rıza Bey Borçka'dan sonra Hopa'yı da kaybetmenin çaresizliği içindeydi.[62] 25 Şubat günü Hopa'nın düşmesi üzerine Yusuf Rıza Bey, Subaşı-Balıklı hattında bulunan ve Murgul'dan gelen 450 kişilik müfreze tarafından takviye edilmiş kuvvetlerimize Hopa'yı geri almak için karşı taarruz emri vermişti. Fakat üç gün art arda süren taarruzlara rağmen bir sonuç alınamadı. Yusuf Rıza Bey'in Hopa için gösterdiği çabalar bir sonuç vermediği gibi, durumu kontrol altına alacak gücü de kalmamıştı. *"Evvelce ricâ ettiğim vechile buraya bir kumandan gönderilmesini memleketin selâmeti nâmına te'kîd buyurmanızı ayrıca temennî ederim. Zîrâ pek vücûddan*

---

[61] Yalçın, *agt*, s. 230.

[62] BOA, DH, ŞFR, 463/24. *"Dün hastalığıma rağmen yataktan fırlayarak geceye kadar (...) koşturmak üzere koştum ise de yetişemedim. Geldiğim zaman askerin dağılmış olduğunu gördüm. Bu gün hemen akşama kadar dağlarda dolaşıp mehmâ emken (mümkün olduğu kadar) bir hatt-ı müdâfa'a te'sîsine çalıştım. Şimdiye kadar bu noktaya hiç gelmemiş iki direkli ve iki bacalı mükemmel bir [düşman] zırhlısı içeri köylere yeni hatt-ı müdâfa'aya en cesîm toplarıyla akşama kadar mermi yağdırdı. Tutulan hatt-ı müdâfa'a denizden bombardumana ma'rûz olmak üzere Mitre sırtları denilen yer mıntıkadır ki Kisedere arkasındaki hâkim sırtdır. Sâhilden i'tibâren Balıklı Tepeleri ve Potoçurbaşı-Parih hatt-ı bâlâsı ile Murgul noktasındaki Cuvan Kâmilet, Ereguna (Erenköy) ile Kura (Küre) ve Poroset (Balaban) hatt-ı bâlâsıdır ki aralarına beş altı kilometreye kadar ileri karakol tertîbâtı ve keşif kolları çıkarılmıştır. Her ne kadar bu hatt-ı müdâfa'a pek uzun âdetâ bir kolordudan ziyâde kuvvete ihtiyâcı varsa da Murgul'u terk etmemek için mecbûrî olarak bu vaziyeti muhâfaza ediyorum. Çünkü Murgul'u terk ettiğim anda Artvin sukûta mahkûmdur. Maatteessüf Murgul'un sukûtu da pek yakındır. Çünkü hatt-ı ric'ati tehlikededir."*

düştüm, belki bir iki gün sonra artık yataktan kalkamayacak sûrette hasta düşeceğim ma'rûzdur." diye yazarak görevden alınmasını bir kere daha istedi.

Sahil cephesindeki son gelişmeler üzerine III. Ordu Kumandanı vekili namına Guze Bey, 26 Şubat'ı 27 Şubat'a bağlayan gece Stange Bey'e gönderdiği emirde; Melo Hudut Taburu'nu Artvin'de bırakarak müfrezesi ile birlikte sahil bölgesine geçmesini ve Rıza Bey Müfrezesi'nin de kumandasını üstüne alarak Rusların ileri harekâtını durdurmasını istemişti.[63]

8. Alay'ı takviye etmek için İstanbul'da oluşturulan kuvvetler de aynı günlerde cepheye ulaşmıştı. İki top, iki makineli tüfeği bulunan 900 mevcutlu bir tabur 26 Şubat'ta Arhavi-Konaklı'ya (Kordelit) ulaşmıştı.[64] Aynı gün Ruslar, Subaşı köyüne girmiş, buradaki savunma hattımız bozulmuştu.

4.1.2. Stange Bey'in Sahil Bölgesine Geçerek Komutayı Alması ve Murgul'dan Çekilme

28 Ocak'ta Trabzon Valisi vasıtasıyla Stange Bey'e ulaştırılan bir telgrafta, III. Ordu Kumandanlığı, Rıza Bey'in yönettiği mıntıkanın, Jandarma bölüklerinin ve hudut taburlarının Stange Bey'in emrine verildiği bildiriliyordu. Rıza Bey'in de kuvvetlerini mümkün olduğu kadar süratle düzenlemesi, takviye etmesi, ondan sonra muharebeye iştirak etmesi istenmekteydi. Ayrıca cepheye gelen gönüllülerin ayrı olarak istihdam edilmeyip nizamî kıtaların kadro boşluklarını gidermekte kullanılması istenmekteydi.

Aslında İstanbul'daki Genel Karargâh gibi III. Ordu da Yusuf Rıza Bey'in, subay, top, makinalı tüfek gibi isteklerini karşılayabilecek durumda değildi. Çünkü III. Ordu Sarıkamış'ta dağılmış ve kendi derdine düşmüştü. Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa'yı III. Ordu Kumandanlığı'na atayarak bölgeden ayrılırken, ortada ordu falan kalmamıştı. Ayrıca kalıntıların toparlanması, tanzim edilmesi için en büyük engel salgın hastalıklar idi. Hafız Hakkı Paşa, Stange Bey'e gönderdiği telgrafta; *"Rıza Bey'e iki top yoldadır. Sa'ir teklifiniz kabil-i icra değildir."* diye yazmıştı. Anlaşılan Hafız Hakkı Paşa, 10-15 gün içinde III. Ordu'nun Sarıkamış'tan kalan bakiyelerini toparlamış ve duruma hakim olmuştu.

Stange Bey, 28 Ocak tarihli bu emri, 8. Alay *Harp Ceridesi*'ne kaydederken yanına, *"Bu benim III. Ordu'ya gönderdiğim raporun cevabı değil, daha önce Rıza Bey'in Trabzon üzerinden III. Ordu'ya gönderdiği telgrafa cevap olsa gerektir."* notunu

[63] Yalçın, *agt*, s. 230-231.

[64] Altınbilek-Kır, *age*, s. 610.

düşmüştür.[65] Bu da bize Stange Bey'in bizzat görerek kaydettiği gerçeklerin, daha önce de Yusuf Rıza Bey tarafından III. Ordu'ya iletildiğini gösteriyor. III. Ordu'nun elinde Yusuf Rıza Bey'i takviye için kurmay subay ve gönüllülerin eğitim ve sevki için subaylar gönderme imkânı olmadığı ve çözümün, Yusuf Rıza Bey emrindeki nizamî askerleri Stange Bey'e bağlamakta ve gönüllüleri de yeniden düzenlemekte veya nizamî birliklerin boş kadrolarına dağıtarak savaşa iştirak ettirmekte bulunduğu anlaşılıyor.

Bu son emre karşılık olarak Stange Bey, 29 Ocak tarihinde Artvin'den gönderdiği cevapta; Rusların, Batum ve Ardahan'daki kuvvetlerinin durumunu açıkladıktan sonra, Artvin-Murgul arasında gidip gelerek, sahil bölgesindeki kuvvetleri yönetmenin mümkün olmadığını, Sahil Cephesi için ancak tam mevcutlu bir alay gönderilmesi halinde bunun mümkün olabileceğini bildirmekteydi. Bu sırada Trabzon Valiliği'nden gelen telgrafta 60 sandık cephanenin kayıklarla Hopa'ya sevk edildiği bildirilmişti. Başkumandanlık Vekâleti'nden Trabzon'a gelen emirde ise Lazistan müfrezelerine ait bilgi ve istekleri, bunların bağlı olduğu III. Ordu'ya bildirilmesi ve ayrıca Genel Karargâha gönderilmemesi istenmişti.[66]

Yusuf Rıza Bey, Borçka bölgesindeki kuvvetlerinin dağılmasından dolayı çok üzgündü, üç günlük uğraşmadan sonra Murgul'un Küre köyünde eski Rus kışlalarının bulunduğu mahalde, 1200 kişi toplayabilmişti ama bunlar da karınlarını doyurmak için gelenlerdi.[67] Bu nedenle Stange Bey'in gelerek sahil kısmında idareyi almasını, yolda olduğu bildirilen kuvvetlerden hiç olmazsa on subayın araba ya da motorlarla âcilen sevkini istemişti. Günlerdir süren ağır topçu bombardımanı altında ezilip dağılan kuvvetlerini, Rusların takip ederek imha etmemesinin bir şans olduğunu düşünüyordu. Anlaşılan Rusların ellerinde yeterli piyadesi kalmamıştı.

Hopa bölgesinde yaklaşık 1.200 kişilik bir kuvvet vardı. Trabzon Seyyar Jandarma Alayı'nın ve Giresun Jandarma Taburu'nun 400 mevcudunun ellerinde eski Martini tüfekleri olduğu için doğrudan doğruya düşmanın karşısında değil, Arhavi ve Hopa'da bir Rus çıkartmasına karşı tedbir almak üzere kullanılacaktı.[68] Ruslar, donanmaları vasıtasıyla Trabzon ile Hopa arasındaki sahili pek sıkı kontrol ettiği için erzak sevki de aksamıştı. Yusuf Rıza Bey, Mur-

[65] Yalçın, *agt*, s. 174.
[66] BOA, DH, ŞFR, 49/162.
[67] Arif Cemil, *age*, s.187-189.
[68] Altınbilek-Kır, *age*, s. 607.

gul'da günlerdir halktan topladığı mısırla idare etmekteydi. Murgul ahalisi göç etmeye başladığı için birkaç gün sonra böyle bir imkân da kalmayacaktı.[69]

Borçka-Murgul bölgesinde, Çoruh'un sol sahili elimizde olduğu için, İçkale Deresi'nin sol yanındaki Demirciler sırtlarından, Murgul Çayı'nın sol sahilindeki Civan köyü arasında tepelerin sırt noktalarından geçen bir savunma hattı oluşturulmuştu.[70] Murgul Vadisi'nin girişinde bulunan müfrezede; 5'i muharip 1'i muharip olmayan subay, Hopa Hudut Taburu'nun 3 bölüğü, 2 bölük Seyyar Jandarma ve 1.200 Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüsü vardı. Bu mıntıka ile Balıklı arasında irtibat tesis edecek şekilde; Demirciler köyü-Azure Mahallesi ile Kâmilköy arasında bir savunma çizgisi daha oluşturulmaya çalışılmaktaydı.[71]

Murgul Çayı'nın sağ ve Çoruh'un sol yanındaki Taraklı (Trapa) ile Sülüklü arasındaki sırtlarda Teğmen Hayri Bey komutasında Pazar Jandarma Taburu'na bağlı bölük mevzilenmişti. Kâmilköy, Mağvan Tepesi, İçkale Deresi sağ sahilinden yükselen Demirciler sırtlarına uzanan müdafaa hattı ise Hopa Hudut Taburu'nun üç bölüğü ve Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri tarafından tutulmuştu. Bu bölgeyi tutan kuvvet 4 subay, 941 erden oluşuyordu. Bu kuvvetler Hopa Hudut Taburu Kumandanlığı'na atanmış olan Binbaşı Hafız Süleyman'ın komutasında, merkezi ise Murgul-Kâmilköy'de idi.

Stange Bey, düşmanın üstün bir kuvvetle yüklenmesi ve mevzileri savunamayacak durumda olmaları halinde çekilmek üzere Akantaş (Bucur) tepeleri ile Erenköy (Eregona)[72] tepeleri arasında ikinci bir mevzi hazırlanmasını ve bu hattın Balıklı sırtları ile birlikte uzun müddet savunulmasını istemişti.

Artvin'de bulunan Stange Bey, bir yandan zor durumda olan Borçka cephesine yardımcı olurken, diğer yandan Artvin'i müdafaaya hazırlanıyordu. Zira Stange Bey'in askerleriyle Borçka'ya gittiğini haber alan Ruslar, Ardahan bölgesinden kuvvet sevk ederek taarruz için hazırlanmış ve bir keşif taarruzu yaparak harekete geçmişti.

Stange Bey, 1 Şubat günü Murgul'da bulunan Yusuf Rıza Bey'e gönderdiği pusulada; eğer düşman taarruzu vuku bulmazsa, bir gün sonra teftiş için Murgul'a geleceğini bildirmişti. Nitekim 2 Şubat günü yerine Tevfik Bey'i vekil bırakarak Çoruh'un sol yanındaki patikadan Murgul'a gitmiş ve duruma el koymuştu. Bu sırada III. Ordu'dan gelen emirde, Yusuf Rıza Bey kuvvetle-

[69] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-29.

[70] BOA, DH, ŞFR, 459/93. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-021-28.

[71] ATASE, BDH, 140, 337, 641-056.

[72] Yalçın, Arifoma okumuştur.

rinin ezdirilmemesi ve taarruz vuku bulursa mutlaka yardım edilmesi istenmekteydi.[73]

Stange Bey, Murgul bölgesinde savunma hattı kuran askerlerimize neler yapılabileceğini ayrıntılı bir şekilde anlatarak uygulamaya koyduruyordu. İstekleri arasında hat boyunca, avcı hendekleri kazılması, büyük ağaçların kesilerek dalları düşman tarafında kalmak üzere yatırılıp siper yapılması, bulunulan tepe veya sırtın gerisinde askeri içine alacak büyüklükte dinlenme mahalleri inşa edip çifte nöbetçiler siperlerde görev yaparken kalan askerin buralarda dinlenmesinin temin edilmesi, ileri hatta birkaç gün görev yapan bölüğün mutlaka değiştirilerek dinlenmesi ve eğitim almasının temin edilmesi gibi ayrıntılı tedbirler vardı.

Bu arada düşman karşısında bir varlık gösteremeyerek dağılan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin yeniden eğitimi ve organize edilmesi için de emirler verdi. Buna göre gönüllüler, Artvin'deki Bahattin Şakir Bey kuvvetleri gibi; bölük ve taburlar kurularak nizamî kuvvetler haline dönüştürülecekti.

3 Şubat'ta Artvin'den Dr. Bahattin Şakir Bey, Murgul'da bulunan Stange Bey'e gönderdiği raporda; Çoruh'un sağ yanındaki şoseyi takiben, Artvin'den Borçka istikametine doğru ilerleyen süvari keşif kolunun, Rus süvarileri ile karşılaşıp karşılıklı birbirlerine ateş açtıktan sonra Rusların geri çekildiğini bildiriyordu. Dr. Bahattin Şakir Bey; aynı gün içinde gönderdiği ikinci raporda, Rusların Ardanuç bölgesindeki Sakarya köyünün Künye Mahallesi'ndeki kuvvetlerimize topçu ateşi açtığını ve Artvin-Borçka arasındaki Bakırköy'e (Kuvarsan) durumu kontrol etmesi için Teşkilât-ı Mahsusa Alay Kumandanı Vekili olan Ahmet Bey'i gönderdiğini ve Tevfik Bey'i de durumdan haberdar ettiğini bildirmişti.

Murgul-Kâmilet'te bulunan Hopa Hudut Taburu kumandanı[74] Binbaşı Hafız Süleyman Bey, 3 Şubat'ı 4 Şubat'a bağlayan gece yarısı Stange Bey'e gönderdiği raporda; on atlıdan ibaret olan süvari keşif kolunun Artvin'den Borçka istikametine ilerlediğini ve Deviskel Köprüsü'nü görebilecekleri yere geldikleri zaman oradaki Rus nöbetçilerin geri çekilip Borçka'dan çıkan yeni bir Rus müfrezesinin üzerlerine ateş açtığını, kendine bağlı 1. Bölük erlerinin bunu görünce süvarilerimizin geri çekilmesini sağlamak için Ruslara ateş açtığını, bu olaydan sonra, Rusların 200 kadar piyade ile Borçka'dan çıkıp Nigaya (Te-

[73] Yalçın, *agt*, s. 187.

[74] Savaşın başladığı zaman Hopa Hudut Taburu'nun kumandanı olmadığı için bu tabura Yüzbaşı İbrahim Efendi vekâlet ediyordu. İbrahim Efendi yaralanınca tabura Teşkilât-ı Mahsusa'dan Binbaşı Hafız Süleyman Bey vekâleten komuta etmeye başlamıştı.

keli) Mahallesi'ni işgal ettiklerini ve o miktarda bir askerin de Borçka civarında mevzilendiğini bildirmektedir.[75]

Rusların Ardanuç bölgesinde harekete geçtiği haberini alan Stange Bey, 4 Şubat sabah erkenden Artvin'e dönmeye karar verdi. Dönüşünde Artvin-Borçka arasına yeni kuvvetler sevk ederek; hem ileri karakolları takviye ettirdi, hem de Kâtip Hanları-Adagül hattının tutulmasını emretti. Rus topçusu her gün ateş açıp 10-15 mermiyi Türk mevzilerine gönderiyordu. 5 Şubat'ta günlük atılan mermi sayısı 40'a, 6 Şubat'ta 80'e ulaşmıştı.

III. Ordu Kurmay Başkanı Guze, 4 Şubat tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta; Çoruh Vadisi'nde, Murgul kısmında 2.050 mevcutlu Yusuf Rıza Bey Müfrezesi'nin görev yaptığını, müfrezenin elinde iki seri ateşli cebel topu bulunduğunu, iki cebel topunun da Rıza Bey'e gönderilmek üzere Erzurum'dan hareket ettirildiğini, Artvin ve Çoruh müfrezelerinin düşmana ciddi mukavemet etmekte olduğunu ve bazı mevkilerden düşmanı püskürttüklerini bildirmektedir.[76]

7 Şubat'ta, Binbaşı Hafız Süleyman Bey'in emrinde; 4 muharip 1 de muharip olmayan subay ile 927'si muharip, 160'i de muharip olmayan asker, 1.240 büyük çaplı Mavzer, 126 sandık cephane, 25 binek ve 87 nakliye hayvanı bulunmaktaydı. Yusuf Rıza Bey'in emrinde ise; 2.026 Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüsü ve 2.026 tüfek, 300 sandık muaddel Martin cephanesi vardı.[77]

Sık sık keşif kolları çıkaran Ruslarla ufak tefek çatışmalar yapılmaktaydı, Rus Donanması'nın denizden yaptığı abluka nedeniyle, Hopa ve Arhavi'ye yiyecek gönderilmesinde güçlükler oluyordu, dolayısı ile müfrezelerde yiyecek sıkıntısı vardı ve bu nedenle askerlere yarım tayın verilebilmekteydi. Yiyecek sıkıntısı Artvin ve Ardanuç'ta olan kuvvetlerimizde daha fazla olduğu için, Ardanuç'ta bulunan Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri, gizlice Rus hatlarından geçerek, işgal altındaki Şavşat'ın Yavuzköy ve Karaköy mahallerinden yiyecek temin etmeye çalışıyorlardı.

III. Ordu'nun ve Kafkas Cephesi'nin sol kanadının ikmali için kullanılabilecek tek yol Ankara'ya kadar tren, oradan Sivas-Erzincan üzerinden kara yolu idi. Ancak, bu yolla sevk edilen herhangi bir şeyin cepheye ulaşması en az bir ay sürmekteydi.

31 Ocak tarihinde Dr. Bahattin Şakir Bey, Artvin'den bir telgrafla durumu Talat Paşa ve onun vasıtasıyla Merkez-i Umumîye iletmişti: *"(Rıza) Bey hakkın-*

[75] Yalçın, *agt*, s. 191.

[76] ATASE, BDH, 140-337-641-055

[77] Yalçın, *agt*, s. 204.

da bir şey yazmak istemezdim. Fakat hâl ve mevki' ve bi'l-hassa selâmet-i memleket beni mecbûr ediyor. Mûmâ ileyhin deruhde etdiği vazîfe kendi sa'y ve gayretinin değil, fakat iktidârının çok fevkindedir. Yerine ma'lûmât-ı askeriye sâhibi ve sâhib-i salâhiyet bir zâbit gönderilmezse Murgul değil Lazistan da istîlâya ma'rûzdur. Buradaki kanâ'at-i umûmiye budur." İstanbul'un ve III. Ordu'nun hatânın ta'mîrine değil şiddetlenmesine sebep olduğunu, Rıza Bey'in elindeki kuvvetlerin oraları müdâfaa edemeyeceğini bildirerek, ordu kumandanlığını sıkıştırdığını, Erkân-ı Harbiye'nin elinde düzgün haritalar bulunmamasından ve buraları bilen olmamasından yerine getirilmesine imkân olmayan emirler verdirilmesine sebep olduğunu yazarak, Yusuf Rıza Bey'in karargâhından, kendisine iletilen bilgilerin yanı sıra, bu durum üzerine III. Ordu Karargâhı'nda oluşan havayı özetlemektedir.[78]

Dr. Bahattin Şakir Bey'in bu telgrafı, III. Ordu ve Stange Bey karargâhında Yusuf Rıza Bey ve müfrezesi hakkında oluşmuş bulunan havayı yansıtması bakımından önemlidir. Fakat Yusuf Rıza Bey'in elindeki derme çatma kuvvetlerle, üstün kuvvet ve silahlarla denizden ve karadan yüklenen Rusları aylardan beri durdurduğu düşünülürse, burada hem Yusuf Rıza Bey'e hem de emrindeki gönüllülere bir haksızlık yapıldığı anlaşılır. Nitekim Yusuf Rıza Bey'in kuvvetlerinin dağılmasından sonra, hem kumandayı alan hem de nizamî birlikleri ile görev yapan Stange Bey'in, Yusuf Rıza Bey müfrezelerinin savaştığı arazide ve üstün düşman karşısında düştüğü durum ortadadır. Telgrafta Erkân-ı Harbiye'nin elinde muntazam haritalar bulunmaması gerçeği ise ayrı bir kapsamda değerlendirilmelidir.

Yusuf Rıza Bey; Hopa ve Borçka'nın savunulabilmesi için nizamî kıtalara, gönüllüleri sevk ve idare edebilmek için subaylara ve düşmanın elinde bulunan makinalı tüfek ve top gibi ateş gücü yüksek silahlara ihtiyaç olduğunu, eğer bu yerler elimizden çıkarsa Artvin, Ardahan, Oltu gibi bölgeleri de elde tutmanın güçleşeceğini belirterek, silah ve takviye isteklerini yineliyordu. Dr. Bahattin Şakir de aynı tehlikeye vurgu yapıyor, fakat *"Artvin ve Şavşat havalisi de pek yakın zamanda elimizden çıkar, biz de Rıza Bey'in hodperestliğine (kendini beğenmişliğine) heder olur gideriz"* diye bu sonuçtan Yusuf Rıza Bey'i sorumlu tutuyordu.

Hâlbuki mevcut şartlar altında bir kurmay subayın durumu düzeltebileceğine inanmak da pek mümkün değildir. Nitekim Yusuf Rıza Bey'in yerine, Sahil Bölgesi Kumandanlığı'na Stange Bey atanmış ve kendi kuvvetleri ile birlikte sahile geçip, Yusuf Rıza Bey kuvvetlerini de emrine almış, ama denizden ve karadan taarruz eden Rusları durdurmak için bir şey yapamamıştı. Bölgede-

[78] BOA, DH, ŞFR, 459/94. Bu bilgileri Nail Bey'in iletmiş olması muhtemeldir.

ki yolların durumundan şikâyetlerini *Harp Ceridesi*'nden okuduğumuz Stange Bey, Yusuf Rıza Bey'in aylardır beraber savaştığı kuvvetleri yönetmekte oldukça zorlanmıştı.

Harp Ceridesi'nden okuduğumuza göre; çok iyi eğitimli Alman subayı olan Stange Bey, çözümü siperlerdeki askerlerin arkasına bir manga asker dizerek ve kaçanın vurulmasını emretmede bulmuştu.[79] Fakat bir sonuç elde edemediği, yine aynı ceridede kayıtlıdır.[80] Hatta Yüzbaşı Kâmil Bey'in hastalanıp ayrılmasından sonra, *"kumandanımız olmadan savaşmayız"* diyen birkaç gönüllüyü vurmasına rağmen savaşa süremediğini de kaydetmiştir.[81] Kâmil Bey ile güle oynaya ölüme gidenler, birkaçının kafalarından kurşun yemesine rağmen, Stange Bey'in emri ile yerlerinden kıpırdamamıştı.

Dr. Bahattin Şakir Bey'in Yusuf Rıza Bey'den müspet bahsetmemesinin arkasında yatan gerçek; Yusuf Rıza Bey ile Nâ'il Bey arasında yaşananlardı. Muhtemelen Dr. Bahattin Şakir bu konuda tek taraflı bilgilendirilmişti. Bu durum, İstanbul'da duyulmuş ve Talat Bey tarafından açıkça Vali Cemal Azmi Bey'den sorulmuş ve belgelere geçmiştir.

Cemal Azmi Bey *"Nâ'il Bey ile Rıza Bey arasında ihtilâf ve husumet vardır."*[82] diye açıkça yazarken 16 Şubat tarihinde gönderdiği bir başka telgrafta olayı; *"Rıza ve Nâ'il Bey'in arasında başlangıçta çok sağlam bir kardeşlik*[83] *varken, her halde başkalarının dahi nifak sokarak bir yanlış anlama vücuda gelmiş ki Rıza Bey, Nâ'il Bey'i kumandaya iştirak ettirmemektedir.*[84] *İki kardeş arasında meydana gelen bu yanlış*

[79] Yalçın, *agt*, s. 257.

[80] Yalçın, *agt*, s. 262.

[81] Yalçın, *agt*, s. 253.

[82] ATASE, BDH, 505, 1038-058

[83] Bazı telgrafların başlangıcında veya sonunda yer alan "*Kardeşlere*", "*Kardaşlarım*" ve "*Kardaşınız*" ifadeleri, aslında gizli bir örgüt halinde çalışırken İttihat ve Terakkî'ye yemin merasimiyle girenlerin birbirini kardeş, İttihat ve Terakkî'yi de ev-yuva olarak kabul etmelerinden ileri gelir. Bu "Masonik Biraderlik" kavramına benzer bir bağdır. Muhalifler, İttihat ve Terakkî içinde tartışma çıktığı zaman bu bağa işaret ederek "*kardeşler birbirine düştü*" diyerek olayı açıklarlar. İttihat ve Terakki'nin masonik ilişkileri için bkz. Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal İttihad-Terakki ve Masonluk*, 2.bs. Çev. Tülin Altınova, İstanbul, 2005; Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, 1991

[84] Bu olayın başlangıcı Kara Kemal Bey'in Trabzon'dan ayrılırken Teşkilât-ı Mahsusa'nın Trabzon misyonuna bir başkan belirtmemesine dayanır. Fakat bu sorun Rıza ve Nâ'il Beylerin İttihat ve Terakkî Cemiyeti içindeki kıdemlerine göre şeklen çözülmüştü. Daha sonra Süleyman Askerî Bey, Rıza Bey'i başkan, Nâ'il Bey'i de yardımcısı olarak belirtmiştir. Fakat Kara Kemal, Nâ'il Bey'i zaman zaman bu konuda umutlandırır ve mesele çıkar. Yusuf Rıza Bey arkadaşları tarafından ihtirassız, sebatkâr ve azimkâr olarak bilinir. Her defasında olayın bir şekilde tatlıya bağlanmasından ve üstünde durmamasından dolayı, birlikte çalışmaya devam eder.

anlaşılma beni de son derece üzmektedir. Bu nedenle iki kardeşin arasına girmek mecburiyetinde kaldım. Taraflara yazılacak ve söylenecek şeyleri yazdım söyledim." şeklinde anlatmaktadır.[85] Yusuf Rıza Bey ile Nail Bey arasındaki anlaşmazlığı biraz da Alman ve Gürcü heyeti mensuplarının tahrikine bağlamaktadır.

Nâ'il Bey iyice gerginleşen ilişkiler sonucu cepheden ayrılıp, 5 Şubat'ta Trabzon'a giderken kâtib-i mes'ullerden Ethem Bey'i de yanına almıştı. Hasan Basri ve Hopalı Mamovi-zâde Ramiz Bey ise Yusuf Rıza Bey ile kalmıştı.[86] Vali Cemal Azmi Bey, Yusuf Rıza Bey ve Trabzon'a gelen Nâ'il Bey ile görüşmüş, ortada ciddi bir neden olmadığını ve bazı kişilerin, bu iki kişi arasındaki ilişkilerin bozulması için gayreti olduğunu anlamıştı. 16 Şubat tarihinde Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafla taraflar arasındaki yanlış anlamaların kaybolduğunu belirttikten sonra; *"Nâ'il Bey yakında Murgul'a avdet edecektir. Şimdi zât-ı sâmîlerinden istirhâmım Nâ'il Bey tarafından her kime olursa olsun her ne yazılmış ve buradan avdet edenler (dönenler) tarafından her ne söylenmiş ise hiçbirisine nazar-ı sıhhat ve hakîkatle bakılmamasıdır."*[87] vurgusu yapmaktadır.

Cemal Azmi Bey, ortada olduğunu söylediği yanlış anlamanın Nâ'il Bey'in sahilde savaşın başladığı günlerde; Yusuf Rıza Bey'in görevden alınıp kendisinin sahil bölgesindeki kuvvetlerin kumandanlığına atandığını zannettiği, İstanbul kaynaklı olaylar olduğunu sanıyoruz. Çünkü bu yanlış anlamanın İstanbul'dan gönderilen kâtib-i mes'ulleri de ikiye ayırdığını ve tarafgirlik oluştuğunu belirtmesi ve İstanbul'a dönen Yakup Cemil ve Sudi Bey'i kast ederek *"İstanbul'a avdet edenlerin ifâdâtı her halde muvâfık-ı hak ve hakîkat olamaz."* diye yazması dikkat çekicidir. Ayrıca izin verilseydi, Murgul'a gidip işi başlangıcında halletme imkânı olduğuna da vurgu yapmaktadır.

Nitekim Yusuf Rıza Bey de Dîvân-ı Harb-i Örfî'deki yargılanması esnasında verdiği ifadede; *"Nâ'il Bey bendenizi istihlâf etmiştir (yerime geçmiştir). Orada kâtib-i mes'ûl (parti sekreterleri de) bulunuyordu. Vaki'â (gerçekten) harb zamanında bendeniz kendisiyle meşgûl oldum. Ma'iyyetimde (emrim altında) bulunuyordu. Oradan ayrıldıktan sonra da Nâ'il Bey'le hiçbir münasebetimiz yoktur. Söylemesini arzû etmezdim. Fakat mecbûr oluyorum Nâ'il Bey'le aramız iyi bir halde değildir. Onun için zerre kadar ne mu'amelem (işim) vardır, ne de muhâberem (haberleşmem)."*[88] diyerek bu hususu doğrulamıştır.

---

[85] BOA, DH, ŞFR, 461 /78

[86] BOA, DH, ŞFR, 460/50.

[87] BOA, DH, ŞFR, 461 /78.

[88] Dadrian-Akçam, *age*, s. 345.

Nâ'il Bey'in kabullenemediği bir pozisyon ve cephede sergilediği tavırlar, bu sürtüşmenin başlamasına ve en sonunda Nâ'il Bey ile Yusuf Rıza Bey'in arasının iyice açılmasına sebep olmuştu.[89] Vali Cemal Azmi Bey, bu duruma çok üzüldüğünden iki arkadaş arasındaki sorunu çözmek üzere Murgul'a gitmek için izin istemişti. Nitekim, Trabzon'a gelen Nail Bey ile görüşmüş, Yusuf Rıza Bey ile irtibata geçmiş ve ortada ciddi bir sebep olmadığını görmüştü. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in araya girmesi ile fevrî bir hareketle cepheden ayrılan Nâ'il Bey, Yusuf Rıza Bey ile barışarak cepheye dönmüş ve yaklaşık bir ay sonra yakalandığı dizanteri nedeniyle cepheden ayrılmak zorunda kalan Yusuf Rıza Bey tarafından vekil olarak bırakılmıştı.

Hastalığı nedeniyle görevden alınmasını isteyen ve cepheyi Stange Bey'e teslim etmek için bekleyen Yusuf Rıza Bey, 16 Şubat 1915 tarihinde; diğer subaylar için de bir teşvik vesilesi olması düşüncesiyle, savaşın başlangıcından bu yana, savaşırken büyük kahramanlıklarını ve fedakârlıklarını gördüğü, verilen her görevi hakkıyla yerine getirip başarılar sergilediği için çok sevip, çok güvendiği[90] ve komuta ettiği askerin de çok sevdiği, Acara halkının millî kahraman olarak karşıladığı Çürüksulu Ali Paşa'nın büyük oğlu olan Süvari Üsteğmeni Kâmil Bey'in terfi ettirilmesini istemişti.[91]

Ruslar, 23 Şubat'ta Civan-Çifteköprü arasındaki mevzilerimize sabahtan akşama kadar 109 top mermisi attı. Burada piyade hareketi görülmemekle beraber, 24/25 Şubat gecesi Yusuf Rıza Bey Murgul'dan, Stange Bey'e gönderdiği raporda; *"orada bulunan kıtaata dayanmaları emri yazıldı. Yarın sevk etmekte olduğum mühim bir kuvvet gelene kadar direnin emrini verildi. Sevk edilen 450 kişilik kuvvetin, en mükemmel şekilde talim gördüğünü..."* yazmakta, sevki için emir istemektedir.[92] Burada yazılanlardan Borçka bölgesinde dağılan ve Murgul-Küre'deki

---

[89] Yusuf Rıza Bey, Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılanırken verdiği ifadesinde Nâ'il Bey ile ilgili; *"Kendisi de esâsen yüzbaşılıktan meb'us olmuştur, askerdir. Harp zamanında bendeniz her kuvvetten istifâde etmeği düşündüğüm gibi Nâ'il Bey'den de bi't-tabi istifadeyi düşünmüş idim. Maa't-te'essüf (ne yazık ki) düşünüldüğü, me'mûl edildiği (istenildiği), göründüğü gibi çıkmadığından dolayıdır ki bendeniz biraz soğumuştum. Eğer onda ümid ettiğim şecâ'ati (yiğitliği), fedakârlığı, cesâreti bulabilse idim bi't-tabi daha ziyade şey ederdim. Binâ'en-aleyh ben oradan ayrılıncaya kadar onu idâre etmeğe çalışmıştım... Bendeniz üç mıntıkada (bölgede) harp etmek mecburiyetinde bulunuyordum. Tabiî isterdim ki en ziyade itimat ettiğim (güvendiğim) insanları o mıntıkanın başında bulundurayım. Nâ'il Bey'i, nereye hangi mıntıkaya gönderdimse aradığım fedâkarlığı kendinde bulamadım. Yoksa başka bir sû'-i halinden (kötü halinden) dolayı değildir."* şeklinde olaya açıklık getirmiştir. Dadrian-Akçam, *age.*, s. 345.

[90] Arif Cemil, *age*, s. 196-197.

[91] BOA, DH, ŞFR, 461/79.

[92] Yalçın, *agt*, s. 225.

karargâhta toplanan gönüllülerin eğitim ve yeniden organizasyonuna devam edilmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Murgul'da bulunan Hopa Hudut Taburu Kumandanı Binbaşı Hafız Süleyman Bey vasıtası ile Stange Bey'e yeni müdafaa hattının Kayabaşı Mahallesi (İsina sırtları)–Balıklı-Boyuncuk hattında olacağını; Murgul-Erenköy'de bulunan müdafaa hattının da Soğucak istikametine doğru çekilmesini ve Akantaş (Bucur)–Gemkaya-Balıklı hizasını işgal etmesini emretmişti. Fakat Stange Bey, Hafız Süleyman'dan kendisinden emir alıncaya kadar bulunduğu hattı terk etmemesini istedi.[93]

Hopa Hudut Taburu Kumandanı Binbaşı Hafız Süleyman Bey, 26 Şubat'ta Artvin'deki Stange Bey'e gönderdiği telgrafta; *"Arhavi'de bulunan Rıza Bey'den aldığım telgrafta İskaristi (Balıklı) ve Hopa'nın sukût ettiği ve yeni hatt-ı müdafaanın Kise, Balıklı, Parih (Boyuncuk) hattı olacağı cihetle Ereguna (Erenköy) hatt-ı müdafaasına çekilmelisiniz ve şu halde Bucur (Akantaş), Gemkaya- Balıklı hattını işgal edeceğimiz emr olundu. Bu babdaki talimat mucebince mezkür hatt-ı müdafaayı işgal etmek üzere çekileceğimiz maruzdur"* diye yazmaktadır.[94]

Türk kuvvetleri Murgul bölgesinden çekilmeye hazırlanıyordu. İkinci savunma mevzilerinin düzenlendiği Güvercinli (Buçe), Erenköy, Gemkaya ve Balıklı hizasını tutmak üzere çekileceklerini Stange Bey'e bildirdiler, ancak *"Murgul'da benden emir alıncaya kadar bulunduğunuz hatta katiyen kalınız."* emri aldılar.

Yeni durum III. Ordu Karargâhı'na bildirilmişti. Stange Bey ile III. Ordu Kurmay Başkanı Guze Bey telgraf makinası başında görüşme yaptılar. Bu görüşmelerde Murgul'daki kuvvetimizin 900 kişiden oluşan üç hudut bölüğü, iki Jandarma bölüğü olduğu, bunların Borçka'ya bağlı Taraklı ile Demirciler köyü arasını tuttukları, Hopa'daki kuvvetlerin geri çekilmesi ile bunların da geri çekildiği, Balıklı Dağı ve Murgul'un etrafındaki dağların karlı olması nedeniyle barınmanın mümkün olmadığı ve Murgul'un uzun müddet savunulamayacağı sonucuna ulaşıldı.

Müfrezelerin güçleri ve bulundukları yerler ile düşmanın gücü hakkında bilgi alışverişinden ve karşılıklı mütalaalardan sonra Guze Bey, bir kısım kuvvetleri ile Arhavi'ye gitmesi emri verdi. Artvin'in müdafaası, Melo Hudut Taburu ve Bahattin Şakir Bey'in emrindeki Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine bırakılacaktı. Stange Bey Artvin'den ayrılmadan önce, Melo Hudut Taburu Kumandanı Yüzbaşı Hakkı Bey'i Artvin Kumandanlığı'na atadı.

---

[93] Yalçın, *agt*, s. 227.

[94] Yalçın, *agt*, s. 227.

8. Alay'ın 1. ve 3. Taburu'nun piyadelerini, Binbaşı Ahmet Tevfik Bey'in komutasında Murgul'a gitmek üzere 27 Şubat'ta yola çıkaran Stange Bey, gidilecek yolu önden gönderdiği keşif kolları ile kontrol ettirmekteydi. Nitekim keşif kollarından, Murgul Deresi Vadisi'nin sağ yanındaki Korucular (Gevul) köyü ahalisinin köyü boşaltıp göç ettiği, Erenköy Köprüsü'nün bizim elimizde olduğu, bu bölgede bizim bir Jandarma bölüğümüzün bulunduğu raporu verilmişti.

Artvin'den III. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği son raporunda; lazım gelen emirleri verip Artvin'den ayrıldığını, Yusuf Rıza Bey'in, emri olmadan taarruz edip Hopa'yı kaybettiğini, onun yerine muktedir bir kurmay subay gönderilmesini istemektedir. Hiç şüphesiz, bu durumda; denizden Rus donanmasının bombardımanı altında, sayıca kendilerinden 4-5 kat üstün askere ilave olarak 8 top ve 16 makinalı tüfekle saldıran Rusları, ellerindeki tüfeklerle durduramadığı için Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri ve onların kumandanı Yusuf Rıza Bey'den daha iyi suçlu bulunamazdı!

Stange Bey, düşmanla temas hatlarına daima Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerini yerleştirdiği gibi, herhangi bir başarısızlık durumunda da kolaylıkla Teşkilât-i Mahsusa güçlerini de suçlu ilan ediyordu. Nitekim bu raporu yazdıktan sonra, 8. Alay'ın ağırlıkları, topçu ve makinalı tüfek takımı, istihkâm ve bir kısım piyadelerle yola çıkmış ve akşam saatlerinde Ormanlı'ya kadar gelmişti. Grubun bir kısmı Tütüncüler (Kartla) köyünde kalırken, 8. Alay'ın *Harp Ceridesi*'ne; *"Yollar pek fena ve gayet arızalı olduğundan 3 saatlik bir yere 7 saatte gidilebiliyordu"* diye yazmıştı.[95] Binbaşı Ahmet Tevfik Bey komutasında 8. Alay'ın öncüsü olarak yola çıkardığı 1. ve 3. Tabur'dan oluşan grup da 27-28 Şubat gecesini Borçka'ya bağlı Zorlu (Tıhlazor) köyünde geçirdi.

28 Şubat sabahı saat 6'da Ormanlı'dan hareket ederken, saat 7'de de Binbaşı Ahmet Tevfik Bey grubu Zorlu köyünden hareket etti. Öne çıkan keşif kollarının verdiği raporlara göre Murgul'un Korucular köyünün karşısına düşen Kâmilet sırtlarında, Morgan Tepe - Mağvan Tepe arasındaki bölgede Ruslar ağır ağır ilerlemekteydi. Korucular köyü halkı tamamen göç etmiş ve köy boşaltılmıştı. Bunun üzerine piyadeler gece ay çıktıktan sonra hareket etmek üzere bekletilerek ağırlıkların bir an önce ilerlemesi ve Küre'ye ulaşması sağlandı.

Murgul'un karşı tarafındaki Civan köyü sırtlarında bulunan Rus askerleri 8. Alay'ın ağırlıkları, topçu ve makinalı tüfek takımından oluşan grubu fark etti. Civan sırtlarından birkaç top atışı yapılmasına rağmen grup çatışmaya girme-

[95] Yalçın, *agt*, s. 232. Bunu yazarken kolaylıkla suçladığı Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin de aynı yolları kullandığını belki de hiç düşünemiyordu.

den Küre'yi geçerek Başköy'e ulaştı. Burada istirahate çekildi. Gece aşılan bu zorlu yolda ağırlıkları taşıyan birkaç hayvan dayanamayarak ölmüştü.

Rıza Bey, 28 Şubat'ta Arhavi'den Konaklı köyüne gelerek, karargâhını kurdu. Murgul ve Hopa bölgesinden çekilen kuvvetleri buradan koordine ediyordu. 28 Şubat'ı 1 Mart'a bağlayan gece, Stange Bey'e yazdığı raporda; Murgul Vadisi'ndeki Erenköy'den çekilen kuvvetlerin; Balıklı Dağı'nın Murgul'a bakan yamaçlarında, Murgul-Başköy'ün Yukarı Balaban (Porosetbaşı) Mahallesi sırtları ile Gemikaya Tepesi, Balıklı Tepesi sırtları ve Boyuncuk hattında 600 kişilik Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetiyle tutulduğunu, buranın sahil cenahında Metiberi[96] sırtlarında da 650 kişilik Teşkilât-ı Mahsusa'nın muharip mevcudu bulunduğunu, takviye olarak; 900 mevcudu, iki makinalı tüfek ve iki topu bulunan yeni bir taburun geldiğini ve bu taburun da ihtiyatta tutulduğunu bildirmektedir.[97]

Bu durumda kuvvetlerimiz Murgul-Başköy sırtlarından Hopa'nın batısındaki Sugören köyü arasında kabaca çizilen bir hatta savunma mevzileri oluşturmuştu. Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine ilave olarak Artvin'den çekilen 8. Alay'ın 2 taburu ile 2 top, 4 makineli tüfeği Arhavi- Konaklı (Kordelit) köyünde, 2 top Arhavi-Ulukent (Pilarget) köyünde, İstanbul'dan gelen gönüllü taburundan 2 bölük Arhavi-Soğucak'ta ihtiyatta beklemektedir.

Stange Bey, Murgul Vadisi'ni tutan Hopa Hudut Taburu Kumandanı'na daha önce, 8. Alay geçinceye kadar bölgeyi terk etmemeleri ve alayın gelişinin gizli tutulması emrini vermişti. Alay geçerken bölge Rusların kontrolünde idi. Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerinden az bir kuvvet Küre'de, bir Jandarma bölüğü de doğuya düşen Çimenli (Kordet) köyünde idi. Burada bulunan kuvvetlerin karargâhı ise Murgul-Başköy'deydi. Stange Bey ve 8. Alay, tesadüfen Ruslar yolu kapamadan Murgul suyunun batı yakasındaki Küre'ye ulaşmıştı.[98] Kuvvetlerimizin geçişini son anda fark eden Ruslar topçu ateşi açmışlarsa da bir etkisi olmamıştı.[99]

Arif Cemil, Stange Bey'in Küre'den geçmesi ve sonrasında yaşananları şöyle aktarmaktadır:

"Stange Bey alayının gelmekte olduğu haber alınınca kâtib-i mes'ul bey fırınları yaktırarak gelecek efrada ekmek hazırlatmıştı. Nihayet alay ertesi akşam Küre'ye mu-

[96] Metiberi, Arhavi Balıklı köyünde bir mevkii adı. Bkz. Taner Artvinli, *Artvin Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul, 2013, s. 191.

[97] Yalçın, *agt*, s. 234.

[98] Arif Cemil, *age*, s. 214.

[99] Yalçın, *agt*, s. 236.

vasalat etmişti. Fakat kâtib-i mes'ul beyin zan ve tahmin ettiği gibi Stange Bey Küre'de kalmak istememişti. Çünkü daha o gece eski Türk-Rusya hududunu geçerken Ruslara geldiğini duyurmadan müdafaa hazırlıklarını tamamlamak lazım geldiği kanaatinde idi. Fakat Stange Bey'in bu ihtiyatlı hareketine rağmen Ruslar herhalde Murgul cephesinin çekildiğini anlamış olacaklardı. Çünkü Stange Bey hududu geçer geçmez Ruslar büyük bir taarruza başlamışlardı. Bu taarruz o kadar müthiş olmuştu ki civar tepelerde çete efradından hiçbirisi tutunamayarak ricat etmişti."[100]

Küre'yi Kâmil Bey müfrezesi müdafaa ediyordu. Yusuf Rıza Bey, Arhavi'ye gitmiş olduğu için Murgul önündeki kuvvetlere de Hafız Süleyman Bey kumanda ediyordu. Ruslar taarruza geçince, Hafız Süleyman Bey kuvvetlerini geri çekmişti. Kâmil Bey, Stange Bey kuvvetleri geçtikten sonra askerlerini göndermiş ve Küre'de biri kâtib-i mes'ul olmak üzere dört kişi kalmışlardı.[101] Çatışmalar başlayınca gece yarısı ayrılmaya karar verdiler. Çevrelerindeki kuvvetlerin çekildiğinden habersizdiler. Eski hudut hattına geldikleri zaman Rus nöbetçilerini görmüş ve bulundukları bölgenin tamamen Ruslar tarafından işgal edilmiş olduğunu anlamışlardı. Rus nöbetçileri onları kendi subayları sanarak selam durdu. Selama mukabele ederek önlerinden geçip gittiler. Yüz metre ilerledikten sonra Ruslar durumu fark edip ateş etmeye başladıklarında onlar gecenin karanlığına karışmıştı.[102]

1 Mart'ta Soğucak üzerinden Arhavi bölgesindeki Konaklı'ya geçen Stange Bey, Konaklı'da Yusuf Rıza Bey'den mevcut durum hakkında rapor aldıktan sonra, Konaklı'dan Hasankale'de bulunan III. Ordu Karargâhı ve doğrudan Başkumandanlık Vekâleti'ne göndermiş olduğu raporunda; III. Ordu'dan aldığı emir üzerine Artvin'i Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri ve Melo Hudut Taburu'na bırakarak Arhavi'ye geldiğini, Hopa Hudut Taburu Kumandanı Binbaşı Hafız Süleyman Bey'in, emre aykırı olarak tuttuğu mevkiden geri çekildiğini bildirmişti.[103]

Yusuf Rıza Bey'in yalnız olarak vazifesini yapamadığı için, hastalığında ve icabında vekilliğini yapabilecek tecrübeli bir subay veya erkân-ı harbin yanına gönderilmesi gerektiğini belirten Stange Bey; Yusuf Rıza Bey'in emrinde 3.000 gönüllü, 2 cebel topu ve 2 makinalı tüfek bulunduğunu ve bu gönüllülerin

[100] Arif Cemil, *age.* s, 215.

[101] Arif Cemil, *age,* s. 215.

[102] Arif Cemil, *age,* s. 216.

[103] Hafız Süleyman Bey anılarında olayı, Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri çekildiği için, kendisinin de çekilmek zorunda kaldığını, Yusuf Rıza Bey ayrılırken kendisine bu doğrultuda emir verdiğini yazmaktadır.

katiyen kıymet-i harbiyesi olmadığını, çatışmalarda gönüllülerden fayda sağlanamadığı ve Rus saldırılarında dağılarak cephenin düzenini bozdukları için, cepheye gönüllülerin gönderilmemesini, cephede bulunanlar için de en az 50 subaya ihtiyaç olduğunu, nizamî subay yoksa, ihtiyat subayı veya subay namzedi gönderilmesini istemişti.[104]

4.1.3. Arhavi'nin Ruslar Tarafından İşgali

1 Mart Pazartesi günü Hopa'yı gözlemekte olan gözcüler, bir nakliye gemisinin arkasında üç mavna olduğu halde Hopa'ya yanaştığı bilgisini vermişti. Hopa'ya asker ve malzeme çıkartmaya devam eden Ruslar, karaya çıkan askerleri süratle çatışmaların bulunduğu tepelere sevk etmekteydi.

Karargâhını Arhavi-Ulukent (Pilarget) köyünde kuran ve cephenin sahil kesiminde kumanda emekte olan Giresun Jandarma Taburu Kumandanı Binbaşı Hasan Vasfi Bey telefonla Stange Bey'i arayarak: Hopa'dan Pınarlı (Ancoruh) köyüne doğru ilerleyen 300 kişilik bir Rus kuvvetinin, Pınarlı sırtlarını tutmuş olduğunu söyledi. Aynı şekilde, 330'dan fazla bir kuvvet Balıklı istikametinde, 200'den fazla bir kuvvet de Orta Hopa sırtlarında hareket halinde idi. Ruslar, Hopa'ya çıkarttıkları üç taburluk kuvveti, Hopa'dan ileri mevzilere doğru süratle sevk etmişti. Ayrıca Hopa-Çavuşlu köyünün kuzeydoğusundaki Düşük Tepe'de (Gohça Tepe) mevziler hazırlıyorlardı.

Aynı gün, Balıklı Tepelerindeki mevzileri tutan Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin kumandanı Teğmen Adil Bey, Borçka-Çifteköprü ile Cankurtaran Tepesi arasına Rusların iki cebel topu yerleştirdiğini ve bu toplarla Subaşı köyü ve civarındaki yerleşim yerlerini top ateşi altına aldığını, halkın beyaz bayraklar sallayarak teslim olduğunu bildirmekteydi.[105]

Binbaşı Hasan Vasfi Bey de iki saat sonra, Rusların 5-600 kadar bir kuvvetle Hopa-Hendek (Garci) köyü bölgesinden Balıklı Deresi boyunda taarruza başladığını, bu bölgeyi tutan Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri kumandanı Ahmet Bey'e 100 askerlik bir takviye gönderdiğini, bölgede bulunan Metiberi Boğazı'nda da çatışmaların başladığını rapor etti. Gelen haberlerden, Rusların Hopa'ya çıkardığı takviye kuvvetlerinin, cepheye ulaşır ulaşmaz taarruzu başlattıkları anlaşılmaktadır.

Bunun üzerine Arhavi'deki karargâhında bulunan Stange Bey, Soğucak bölgesindeki Hopa Hudut Taburu'nu telefonla arayarak, iki bölüğün Balıklı

[104] Yalçın, *agt*, s. 236. ATASE, BDH, 140, 337-641-063.
[105] Yalçın, *agt*, s. 238.

sırtlarına gönderilmesini, giden bölüklerden birinin Balıklı tarafını, diğerinin de Murgul-Yukarı Balaban tarafını cephe alacak şekilde yayılmasını emretti. Arhavi'den Konaklı'ya geçen Stange Bey, Yusuf Rıza Bey'e yazarak, ihtiyatta bekletilen iki topun Üçırmak sırtlarına hareket ettirilmesini, batarya kumandanının da Konaklı'da bulunan karargâh önünden geçerken kendisi ile görüşmesini istedi.[106]

Ruslar, 2 Mart günü 500 kişilik bir kuvvetle taarruz ederek, Balıklı Tepesi'ni işgal etmiş ve tahkimat yapmaya başlamışlardı. Yusuf Rıza Bey, 2 Mart günü karargâhından Soğucak'a hareket etmiş ve 2 Mart'ı 3 Mart'a bağlayan gece, Stange Bey'e gönderdiği raporda, 100'den fazla Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüsünün Soğucak bölgesinde toplandığını, bunları ileri mevzilerde bulunan subayların yanına sevk edeceğini bildirmekteydi.[107]

Aynı gece Binbaşı Hafız Süleyman Bey de gönderdiği raporda; Balıklı Dağı sırtlarına yerleştirdiği iki bölüğün arasından, iki bölük kuvvetinde bir Rus kolunun ilerlemeye başladığını, ilerlemenin bulunduğu tarafı tutan 2. bölüğün 70 kişi kuvveti olduğunu ve takviye edilmesi gerektiğini bildirerek, takviye için telefonla emir beklediğini, iki bölüğün aralarındaki açıklığı kapatarak mevzileri birleştirdiğini, ihtiyat kuvvetinin de bölgeye ulaşmak üzere olduğunu, fakat sol tarafın zayıf kaldığını, Rusların gün açınca taarruza başlamalarını beklediklerini yazıyordu.[108]

Bunun üzerine bölüklerin takviye edilmesi emrini veren Stange Bey, mevzileri görmek üzere Ulukent bölgesine gideceğini, Konaklı'da bulunan 8. Alay'a bağlı kuvvetlerin, sabah hareket etmek üzere hazır olmasını istedi. 8. Alay kuvvetlerini sabahleyin Konaklı'dan Üçırmak'a hareket ettiren Stange Bey, topçu bölüğüne de harekete hazır vaziyette beklemesi emrini vermişti.

Harekâtı yönetmek üzere Üçırmak'ta karargâhını kuran Stange Bey, 3 Mart sabahı çatışmanın başladığı haberini aldı. Hafiz Süleyman Bey, üç bölüğü ile ilerleyen Rusları kuşatıp, çatışmaya girdiğini bildirmişti.[109] Bunun üzerine Stange Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kâmil Bey müfrezesinin Balıklı'da savaşan kuvvetlerin yardımına gönderilmesini, İbrahim Efendi müfrezesinin de nerede bulunduğunun bildirilmesini istemişti. Konaklı'da bulunan ve Trabzon'dan henüz gelmiş olan 900 kişilik Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin yarısını cephenin sol yanına, diğer yarısını da Dülgerli'ye ihtiyat olarak sevk etti.[110]

---

[106] Yalçın, *agt*, s. 239.
[107] Yalçın, *agt*, s. 240.
[108] Yalçın, *agt*, s. 241-242.
[109] Yalçın, *agt*, s. 243.
[110] Yalçın, *agt*, s. 243.

Hopa ve Murgul'dan çekilen kuvvetlerin düşman karşısında dizilişi oldukça karışıktı. Farklı yerlerden çekilen kuvvetler, birbiri içine girmişti. Ayrıca hangi kuvvetin nerede olduğu konusunda da yeterli bilgi yoktu. Rusların art arda taarruzları, birliklerin yeniden tanzimine de izin vermiyordu. Stange Bey, *Harp Ceridesi*'ne düştüğü notta; *"Bununla beraber gerek teşkilât ve gerek hudut Jandarma bölükleri o kadar karışık idi ki, ne kuvvet almak ve de nerelerde bulunduklarını kıt'a kumandanları bile layıkıyla bilemiyorlardı."* diye yazmaktadır.[111]

3 Mart'ta Rus taarruzu başladığında Stange Bey, III. Ordu Karargâhı'na ve İstanbul'a gönderdiği telgrafta; *"Vaziyetimiz tehlikelidir, düşman Murgul Vadisi ile Balıklı'dan birçok taburla taarruz ediyor. Gönüllü ve hudut taburları mevzilerinde durmuyorlar, mezkûr mahalde, makinalı tüfek ve top kullanmak mümkün değildir, Rusları ancak Arhavi Deresi'nde durdurmaya gayret edeceğim"* diye yazdıktan sonra; *"eğer buraya bir tümen ya da 7 tabur gönderilirse, Batum kuvvetlerini geriye atarak Ardahan istikametine taarruz edebiliriz."* demekteydi.[112] III. Ordu Karargâhı'ndan bu isteğe; *"Orada düşman sizden kuvvetli değildir. Hatta taarruzda muvaffakıyetiniz bile gayr-ı mümkün addedilemez."* cevabı verilmişti.

Rusların 3 Mart'taki taarruzu, Türk kuvvetlerinin durumunu ölçmek için bir keşif taarruzu idi. İlk günkü taarruz püskürtülmüş, takip eden gün, daha çok keşif kolları ile karşılıklı taciz ateşi açılmıştı. Ruslar cepheden bir kısım kuvvetlerini geri çekerek bir sağ tarafa, bir sol tarafa sevk ediyor, nereye kuvvet yığdıkları, nereden taarruz edecekleri konusunda Türk kuvvetlerini şaşırtmaya çalışıyorlardı. İlk taarruzdan sonra elde ettikleri verilere göre, cephenin bazı kesimlerine büyük müşkülatlarla da olsa top ve makinalı tüfek sevk ederek mevzilendiriyorlardı. Ara sıra ateş açılsa, keşif kolları arasında çatışma çıksa da, gerçekte cepheyi takviye için gelecek kuvvetleri bekliyorlardı.

Cepheden daha sağlıklı bilgi almaya başlayan Stange Bey, kuvvetlerin 32 kilometrelik çok uzun bir hatta yayıldığını görmüştü. Verdiği emirlerle, Rusların ilerleme istikametlerinde daha fazla kuvvet bulundurabilmek için, tutulan hattın 14 kilometreye düşürülmesini temin etmiş, cepheyi küçültmüştü. 8. Alay *Harp Ceridesi*'ne düştüğü notta; Teşkilât-ı Mahsusa'dan İbrahim Efendi müfrezesinin, Hopa Hudut Taburunun, Balıklı'da bulunan bölüklerine katıldığını, Yüzbaşı Kâmil Bey'in de Balıklı sırtlarını tutan kuvvetlerin solunu kapattığını yazıyordu. Hopa Hudut Taburu, 3 Mart'ta Balıklı Tepelerine hücum eden Rus-

[111] Yalçın, *agt*, s. 244.
[112] Yalçın, *agt*, s. 244.

ların taarruzunu akşama doğru durdurabilmişti. Gün boyu süren çatışmalarda Hopa Hudut Taburu'nun zayiatı 9 şehit, 1'i subay olmak üzere 24 yaralıydı.[113]

Yusuf Rıza Bey, kuvvetlerini yeniden organize etmeye uğraşıyor, fakat Rusların taarruzları buna imkân tanımıyordu. Stange Bey'e verdiği raporda; karşılarındaki Rus kuvvetlerinin 19. Türkistan Alayı'na mensup 3 tabur, Plaston Kazaklara mensup 3 tabur, 2 Korkofski taburu, 8 cebel topundan oluştuğunu ve 2 tabur bahriye askeri ile takviye edildiğini bildirmesine rağmen, Stange Bey inanmayarak keşif kolları göndermişti.[114]

Ruslar hemen hemen her gün nakliye gemileri ile Hopa'ya silah, cephane, erzak ve asker boşaltmaktaydı. 6 Mart'ta da Rus donanmasına mensup 4 torpido korumasında 4 nakliye gemisi, silah cephane ve erzak boşaltmaya başlamıştı. Nakliye gemileri ile birlikte 4 mavna da çekilerek getirilmişti.[115]

Bizim kuvvetlerimiz ise ikmal bakımından güçlük çekiyorlardı. Trabzon'dan cepheye asker ve malzeme sevkiyatı konusundaki her gelişme, anında Rusya'ya ulaşıyor ve Ruslar da donanmaları ile Karadeniz'in güneyine inerek anında müdahale ediyorlardı. Donanma bölgede dolaşmaya başlayınca sahili takip ederek ilerleyen kayıklar derhal saklanıp, kamufle ediliyordu.

Buna rağmen Ruslar, vaktinde ve tafsilatlı haber almanın da avantajlarını kullanarak, Ocak ayının ortalarında Karadeniz'in güney sahillerinde devriye gezen torpidolarıyla nakliyede kullanılan 200'den fazla kayığı tahrip etmişti. Bu durum hem nakliye yapacak kayık, hem de kayıkçı bulmayı güçleştirmişti.[116]

Rus Donanması'nın Trabzon sahillerinde faaliyetini artırması Trabzon'da depolarda bulunan malzemelerin durumunu da tehlikeye düşürmüştü. Bu nedenle imkân ölçüsünde yiyecek ve malzemeler Maçka'ya taşınmıştı. Fakat Trabzon'da oldukça fazla miktarda yiyecek ve malzeme vardı. Trabzon'daki erzaklar nakledildikçe, Samsun'dan yeni erzaklar geliyordu. Torpidoların bölgede uzun müddet kalması bu sevkiyatın da karadan yapılmasını gündeme getirmişti.

Bu sırada Türk keşif kolları, 19. Türkistan Alayı'nın 8. Bölüğü'ne mensup iki Rus askerini esir almıştı. Esirlerden Yuvan (İvan) adlı olan; Rusya'da ortaokul tahsili görmüş ve askere alınmadan evvel adliyede kâtiplik yapmakta imiş. İspiriton adlı ikincisi ise Sohum Müslümanlarından olup din değiştirerek Hristiyan olmuştu. Esirlerden alınan ifadelere göre; 19. Türkistan Alayı, Şubat

[113] Yalçın, *agt*, s. 245.
[114] Yalçın, *agt*, s. 248.
[115] Yalçın, *agt*, s. 246
[116] BOA, DH, ŞFR, 461/8.

ayının ilk haftasına kadar hasta, yaralı ve ölü olarak 1.300'den fazla zayiat vermişti. Tiflis'te bulunan Sibirya Kolordusu'ndan bir alayla kendilerini değiştirip, dinlenmek üzere geriye çekmişlerdi. Batum'da bulunan 10.000 askerin bir kısmı Kafkasya'ya gönderilmişti. 19. Türkistan Alayı'nda Müslüman Tatarlar bulunmaktaydı ve bunlara Rum ve Ermenilerden öncüler verilmişti.[117]

7 Mart'ta sahildeki müfrezemizin dizilişi şöyleydi: Pazar Jandarma Bölüğü ile gönüllü müfrezeler Murgul taraflarında, Hopa Hudut Taburu Balıklı Tepelerinde, gönüllü müfrezelerinin bir kısmı ile beş Jandarma bölüğü, İstanbul'dan yeni gelen gönüllü taburundan iki bölük ve iki makineli tüfek Balıklı Tepeleri ile sahil tarafında, Afyonbaba ve Ciha tepeleri ve sahil hattında idi.[118] Karşılarında 19.Türkistan Alayı'nın 3 taburu, 3 Plaston taburu, 2 Korskofski taburu, sekiz cebel topu, bir tabur bahriye askerleri ve 15 adet makinalı tüfek vardı.[119] Bu makinalı tüfeklerin beş tanesi, sabit mevzilerden ateş eden ve uzun menzilli olan Maksim ağır makinalı tüfekleriydi. Ayrıca kolayca taşınabilen ve 25 mermi atan çok sayıda hafif makinalı tüfekleri vardı.

Stange Bey, 8. Alay'a bağlı nizamî birlikleri daha çok ihtiyat olarak tutuyordu. Bunun üç nedeni vardı. Birincisi, iki taburdan geriye 600 kişinin kalmış olması, ikinci nedeni ise, kesin sonuç almak gereken durumlarda bunları kullanmak, üçüncüsü ise bir çekilme halinde yeniden teşekkül edecek savunma hattının oluşması için elde kuvvet bulundurmak idi. Rusların taarruzları zayıflayınca Stange Bey; 8. Alay'ın 1. ve 3. Taburunu tekrar Konaklı'ya çekmiş ve dinlenmeye almıştı.

Ruslar, 7 Mart sabahı topyekûn bir taarruzla, Balıklı tepelerine yüklendi. Buranın kumandanı olan Binbaşı Hafız Süleyman Bey, günlerdir savaşan askerin yorgun, durumun sıkışık olduğunu belirterek takviye istedi. Zinde kuvvetlerle yüklenen Ruslar, birkaç saat içinde Balıklı tepelerinin güneyine düşen bölgeyi işgal etti. Binbaşı Hafız Süleyman Bey, bu mıntıkayı savunan Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin Ruslar tarafından çembere alındıkları için bölgeden çekildiklerini, kendisinin durumu bizzat yerinde görmek için bulunduğu Soğucak'tan Balıklı bölgesine gittiğini belirtmekte idi. Birkaç dakika sonra gelen ikinci bir raporda ise bütün mıntıkanın Ruslar tarafından işgal edildiğini ve müfrezelerin tepelerden indiğini bildirerek, yeni müdafaa hattının neresi olacağının bildirilmesini istiyordu.[120]

---

[117] BOA, DH, ŞFR, 461/43.

[118] Altınbilek-Kır, *age*, s. 611.

[119] ATASE, BDH, 249, 505, 1036021-29.

[120] Yalçın, *agt*, s. 249. Stange Bey; Balıklı Tepeleri'nin kaybında, Hopa Hudut Tabur Kumanda-

Fakat Stange Bey'in, değersiz addettiği Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin onca olumsuzluğa rağmen hangi duygularla cephede bulunduğunu ve savaştığını anlayamadığını söyleyebiliriz. Ancak, başından beri askerî açıdan kıymet-i harbiyesi yok, savaşmıyor, kaçıyorlar diye sürekli olarak suçladığı bu kuvvetler, düşmana karşı ilk hatta savaşıyorlardı. III. Ordu'ya gönderdiği raporda ve 7 Mart gününe ait raporunun satır aralarında Teşkilât-ı Mahsusa müfreze kumandanlarının o günkü faaliyetleri hakkında şu bilgiler vardı:

"3)... Ziya, Kâmil, İbrahim ve Halil efendiler düşmana oldukça zayiat verdirmiş ve düşman siperlerini işgal etmişlerdir. 4)La'akall (en az) düşmanın 1 zabitle (subay) 15'i mütecaviz (15'den fazla) telefatı vardır. Düşman maktüllerini almağa vakit bulamamıştır. 5)Düşman Balıklı Tepelerini kâmilen terk etmişti."[121]

Harp Ceridesi'ne, Rusların 7 Mart'ta Balıklı Tepeleri ve Ulukent bölgesine taarruzunu kaydederken: *"Düşman aynı zamanda Pilarget (Ulukent) civarına da taarruz ediyordu ise de ciddi bir taarruz icra etmiyordu. Gerek topçumuz ve gerek oradaki efrad güzel hareket ederek güzel bir ders veriyorlardı."* diye yazmakta ve ihtiyat olarak Konaklı'da tuttuğu 8. Alay'a bağlı 1. Tabur ve 3. Tabur ile hareket ettiğini, 150 mevcudu kalmış olan 1. Tabur'u Ulukent'e sevk ederken, 3. Tabur ile de Üçırmak'a ulaştığını belirtmekte idi.[122]

Stange Bey, 7 Mart'ta Arhavi'den III. Ordu Karargâhı'na göndermiş olduğu raporunda; Artvin'i Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerine ve Melo Hudut Taburu'na bırakarak Arhavi'ye geldiğini, Artvin'den Murgul'a geçerken, Binbaşı Hafız Süleyman Bey'in düşmanla harp etmeden Hopa Hudut Taburu ile tuttuğu mevzilerden çekildiğini, bu durumu gören Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin de geri çekilerek Artvin yolunu Ruslara açtığını ve kendisinin bundan habersiz olarak Ruslarla karşılaşmadan, tesadüf eseri bölgeden geçebildiğini, savaşmadan geri çekilen ve cephede boşluk yaratan bu subayın görevinden alınarak yerine daha faal ve çevik bir kumandan gönderilmesini isteyerek, daha önce Murgul'dan çekilme meselesi nedeni ile tartıştığı Binbaşı Hafız Süleyman Bey'i de görevden alıp Dîvân-ı Harb'e verdiğini bildiriyordu.

---

nı Binbaşı Hafız Süleyman Bey ve Yusuf Rıza Bey'i suçlarken, her nedense burada Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin Balıklı Tepelerini tekrar geri aldığını yazmıyor. Şüphesiz bu ayrıntılar bize belgeleri değerlendirirken müstakil değil bir bütün halinde değerlendirmemiz gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

[121] Yalçın, *agt*, s. 251.

[122] Yalçın, *agt*, s. 249.

8 Mart'ta, Binbaşı Hafız Süleyman Bey'i görevden alarak Dîvân-ı Harb'e (Rize'ye) sevk etti.[123] Hopa Hudut Taburu'nda, bir adet kıdemsiz yüzbaşı bulunduğu için, 8. Alay 11. Bölük Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Ethem Bey'i Hopa Hudut Taburu Kumandanlığı'na tayin etti.[124]

Teşkilât-ı Mahsusa Müfreze Kumandanı Yüzbaşı Kâmil Bey'in; 7 Mart'ı 8 Mart'a bağlayan gece Üçırmak ile Boyuncuk köyü arasında bulunan Patoğlu Yaylası Boğazı'ndan gönderdiği; *"Sağ cenah kıtaâtının ric'atı üzerine düşman sağ cenahımıza şiddetle ta'arruz etti ve edilen mukabil ta'arruzda düşmana telefat-ı külliye verdirilerek ric'at etdirilmiş ve hudut taburu 4. Bölük mıntıkası istirdat etdirilmiştir. 2) İbrahim Efendi müfrezesi muvasalat ederek dördüncü bölük mıntıkasını teslim almıştır. 3) Hafif surette müsademe devam etmektedir. 4) Esnay-ı muharebede dört şehit ve mecruh (yaralı) vardır 4) Efrat (askerler) fevkal'ade yorgundur."* şeklindeki raporundan sonra, Teşkilât-ı Mahsusa Müfreze Kumandanı İbrahim Efendi de Stange Bey'e göndermiş olduğu raporda; *"Bu gün sağ cenah mıntıkasının hezimeti üzerine, aldığım emre göre bölüğümle derhal Kâmil Bey mıntıkasına yetiştim."* diyerek durumu açıkladıktan sonra *"gerek Kâmil ve gerek bizim müfrezeye erzak ve cebhâne yetiştirilmesi müsterhamdır (istirham ederim)"* diye yazmaktadır.[125]

7 Mart günü, 8. Alay *Harp Ceridesi*'nin sağındaki sütuna; *"Rıza'nın zamanında gönüllü kıtaatı bilâ mukavemet biraz müşkilâta ma'ruz kalınca derhal ikinci bir hatt-ı müdafaanın neresi olacağı istizana alışık olduklarından o usule göre hareket ediyorlardı."* şeklinde bir not düşmüştü.

Stange Bey, bir gün önce sergilediği peşin hükümlü tavrın farkına varmış olacak ki, 8 Mart'ta karargâhının bulunduğu Üçırmak'tan müfrezesine şu emri yayınladığını *Harp Ceridesi*'ne kaydetmiştir:

"1- Düşman dört bütün cepheden geriye püskürtülmüştür.

İbrahim ve Kâmil Beylerin harekât-ı fedakârileri sayesinde mukabil taarruzlarıyla hudûd taburunun gayb ettiği mevki'i istirdâd ettiklerinden bi'lhassa teşekkür ederim.

Ziya Bey'in müfrezesi dahi hizmet-i fedâkâranede bulunduğundan onlara da teşekkür ederim.

Atina (Pazar) jandarma bölüğüyle, Adil Bey müfrezeleri şimdi eski mevki'leri olan 7., 8. Nişan taşlarını işgal edecektir.

---

[123] Süleyman Bey, Yusuf Rıza Bey'in kendisine, diğer birlikler çekildiği zaman sen de çekilebilirsin şeklinde emir verdiğini belirtmektedir. Süleyman Bey bu yargılamadan 15 gün hapis cezası almış, cezasını kumandan odasında misafireten geçirmiştir.

[124] Yalçın, *agt*, s. 252.

[125] Yalçın, *agt*, s. 250.

Hudut taburu derhal eski mevki'lerine gidecektir. İkinci emri Balıklı Tepeleri'nde alacaktır."[126]

Stange Bey, III. Ordu'ya gönderdiği raporda; Rusların 7 Mart tarihinde sahilde Afyon Baba Tepesi'nden Balıklı'ya kadar olan mevzilerimize taarruz ettiğini, Hopa Hudut Taburu'yla bir bölük gönüllü, Soğucak'a kadar ricat etmişse de gerek Balıklı tepelerinden ve gerekse sair cephelerden düşmanın geriye püskürtüldüğünü, (Teşkilât-ı Mahsusa Gönüllü Müfrezeleri Kumandanları olan) Ziya, Kâmil, İbrahim ve Halil efendilerin düşmana oldukça zayiat verdiklerini ve düşman siperlerini işgal ettiklerini, düşmanın bir subayıyla 15'ten fazla askerinin öldürüldüğünü ve düşmanın ölülerini bırakarak çekildiklerini, yaralanan Halil Efendi'nin bilahare şehit olduğunu yazmaktadır.[127]

Sahildeki kuvvetlerin kumandanlığına atanan Stange Bey'in başlangıçta sergilemiş olduğu davranışlar ve hareket tarzı nedeni ile Yusuf Rıza Bey ile arasında anlaşmazlıklar çıkmıştı. Belgelere de yansıyan tartışmaların bir kısmı Yusuf Rıza Bey'in kuvvetlerini nizamî bir şekilde bölük, tabur olarak organize etmemiş olmasıdır. Fakat esas nedenler, elde yeterli subay bulunmaması ve Rusların art arda yinelediği taarruzların buna imkân tanımamasıdır.

Stange Bey'in kumandayı aldıktan sonraki süreçte ise geleceği bildirilen takviyeler ulaşmadan taarruz etmemesini bildirmesine rağmen, Yusuf Rıza Bey'in, Borçka'dan dağılarak çekilen kuvvetlerden Küre köyünde toplanabilmiş gönüllülerden tertipleyip, birkaç gün de eğitim verilen bir kuvveti, Hopa–Balıklı kısmından istenen âcil destek talebi üzerine bölgeye sevk etmesi ve bu kuvvetle hakim bir tepeyi ele geçirmek üzere taarruza geçmesidir.

Fakat bu taarruz, Rusların yeni kuvvetlerle cepheyi takviyesi yüzünden sonuca ulaşamamıştı. Stange Bey bu hareketten dolayı Rıza Bey'i Hopa ve Murgul'un elden çıkmasına sebebiyet vermekle suçlamaktadır. Rıza Bey ise Stange Bey'i davranışlarından dolayı suçlamaktadır.[128]

Takip eden günlerde, sahilden Rus torpidolarının bombardımanı ile desteklenen Rus taarruzları geri atılmış, Balıklı tepelerinde küçük çaplı çatışmalar devam etmişti. *Harp Ceridesi*'nde yer alan, 12 Mart tarihli notlarda Stange Bey, Hudut Taburu'nda bulunan askerlerin çoğunluğunun bu civardaki köylerin ahalisinden olduğu için, ailelerini göç ettirmek üzere kıtalarından firar ettiklerini ve bir kısmının da büsbütün savuştuğunu, tabur mevcudunun 20-30 kişi kaldığını, taburda tek bir subay bile olmadığını yazarken; Binbaşı Hafız

[126] Yalçın, *agt*, s. 250.
[127] Yalçın, *agt*, s. 251.
[128] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-058.

Süleyman Bey'in hangi şartlarda askeri cephede tuttuğunu, hangi şartlarda savaştırdığını, kayıtlarda tabur diye geçen kuvvetten geriye 20-30 mevcut kalınca daha iyi anlamış olduğunu zannediyoruz.

Hiç şüphesiz savaş zor ve her sahnesi acılarla doludur. Bu nedenle savaş alanında bulunmuş olanları herhangi bir davranışları nedeniyle suçlamak gibi kolaycılığın da ötesinde bir davranışta bulunmak istemiyorum, ama belli başlı sahneleri ders çıkarmak adına açıklamak da bir zorunluluktur.

Balıklı tepelerinin geri alınması, burada tutulan hattın savunulabilmesi için önemli idi. Bu nedenle Ruslar, Balıklı tepelerini alabilmek için sahil kesiminde denizden torpidoların top atışıyla destekledikleri taarruzlarını sürdürüyorlardı. 9 Mart'ta Ciha taraflarında ilerlemek isteyen Rus kuvvetleri geri atılmıştı. 10 Mart'ta denizden bombardımanı sürdüren Ruslar, Murgul bölgesinden top atışı yaparken, Boyuncuk Boğazı'na getirdiği ağır makinalılar ile mevzilerimizi ve Boyuncuk köyünü ateş altına almışlar, ani bir baskınla, Balıklı'daki mevzilerimizde bulunan Hudut Taburu bölüklerine yüklenip bunları dağıtmışlardı.

Bu gelişmelerden; Rusların Hopa'ya çıkardığı bir ağır ve dört dağ topundan başka Batum'dan Murgul'a şose yolu ile sahra topları sevk ettiği anlaşılmıştı. Rusların Ciha ve Afyonbaba tepelerinden oluşan sahil kısmı ve Balıklı ve Ulukent köylerinin bulunduğu merkez kısmına yapmış olduğu taarruzlar püskürtülürken, Murgul ve Balıklı Dağı istikametlerinden geliştirdiği taarruzla, Boyuncuk köyünü işgal etmişlerdi.

Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı Kâmil Bey Müfrezesi ise, Kâmil Bey hastalanıp geri gittiği için İbrahim Efendi komutasında savaşmayacaklarını, Kâmil Bey'i istediklerini bildirmişti.[129] Stange Bey bunlardan bir ikisini vurmuş ama hiçbirini harbe sevk edememişti.[130] Bu olay, Stange Bey'in kolayca suçladığı kişilere karşı, kendi kumanda etme yeteneklerini sergilemesinin ne derece başarılı olabildiğini göstermektedir. Rusların tepeden büyük bir makinalı tüfekle yaptığı ateş, kullandıkları dom dom kurşunları gece ayazında sabaha kadar kar üstünde süngü takmış olarak bekleyen askere taarruz imkânı vermediği için planlanan gece baskınından da bir netice alınamamıştı.

Arhavi'ye bağlı Balıklı ve Ulukent köyleri bölgesinden 150 neferden ibaret kuvveti kalmış olan 8. Alay'ın 1. Taburu'na, Ziya Bey müfrezesinin tuttuğu bölgenin güneyinde bulunan ve mevcudu 100 nefer olan Ahmet Bey müfrezesini alıp, Balıklı tepelerine taarruz etmesi emrini vermişti. Teşkilât-ı Mahsusa

[129] Kâmil Bey'in cesareti ve kişiliği nedeniyle askeri tarafından çok sevildiğini Arif Cemil de birkaç defa vurgulamaktaydı.

[130] Yalçın, *agt*, s. 253. Ayr. bkz. *agt*, s. 262.

karargâhı da Üçırmak bölgesine; 450 kişiden ibaret Muhsin Bey müfrezesini sevk etmişti. Bir makinalı tüfekle desteklenecek olan bu taarruza 8. Alay'ın 3. Taburu da destek verecekti.[131]

Rusların işgal ettikleri Balıklı tepelerini geri almak için 12 Mart'ta başlatılan ve 13 Mart'ta devam eden karşı taarruzda; 8. Alay'a bağlı 3. Tabur Üçırmak yönünden hücuma kalkmıştı: 1.Tabur da Ulukent tarafından taarruz edecekti. Stange Bey telefonla 3. Tabur Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey'i arayarak, bu gece o tepenin mutlaka alınmasını, yarım takım askerin avcı halinde askerin arkasında dizilmesini ve firar edenlerin vurulmasını emrederek taarruzu başlatmıştı.[132] 12 Mart günü karla kaplı Balıklı tepelerine yaklaşan kuvvetlerimiz, koltuklarına kadar battıkları kar içinde ancak tepenin dörtte birini tırmanabilmişti.

13 Mart günü şiddetli bir yağmur başlamış ve ardından tepeleri sis kaplamıştı. Neticeyi ise 1. Tabur Kumandanı Binbaşı Ali Bey'in yazdığı rapordan öğreniyoruz. 15 şehit ve 3'ü subay, 50 kadar yaralı vermemize ve cephane azlığına rağmen, düşman siperlerine 40-50 metre kadar yaklaşılabilmişti.[133] Ruslar ön hattaki siperlerinin gerisinde ikinci bir siper hattı daha hazırlamıştı. Bunun gerisinde ve merkezde üçüncü bir siper hattı daha vardı. Burada da 3 Maksim makinalı tüfek bulunuyordu. Ayrıca Ruslar bu tepeyi bir gece önce bir tabur askerle de takviye etmişlerdi.

Sağ ve sol yandaki ikinci siperlere çekilen Ruslar, merkezdeki siperlerine süngü ile dalan askerimizi Maksim makinalı tüfeklerle iki yandan ateş altına almış ve zayiat verdirmişti. Rusların bu tuzağından ancak, karanlıktan istifade ederek geriye çekilince kurtulmak mümkün olmuştu. Gündüz koltuklara kadar çıkan kar içinde tepeye tırmanan ve geceden istifade Rus siperlerine ani bir baskın vermek için süngü takarak kar üstünde yatan askerden şehit olanlar en şanslı olanları idi. Zaten çekilmeyi başaran askerlerden bazıları da soğuktan sancılanmak suretiyle şehit olmuştu.

Ayrıca askerin yiyeceği Ulukent köyünün yukarı kesiminde kaldığı için gün ve gece boyunca aç savaşmak zorundaydılar.[134] Tabur Kumandanı Binbaşı Ali Bey; 13 Mart akşamı yaptırdığı yoklamada elinde sadece 70 asker kaldığını görmüştü. Onlar da günü aç geçirmişlerdi.[135]

---

[131] Yalçın, *agt*, s. 252.
[132] Yalçın, *agt*, s. 257
[133] Yalçın, *agt*, s. 258.
[134] Yalçın, *agt*, s. 260.
[135] Yalçın, *agt*, s. 258-259.

Bu sırada Ziya Bey müfrezesi, tuttuğu mevzilere ikinci defa yüklenen Rusları önemli ölçüde zayiat verdirerek geri atmış, bir ağır makinalı tüfeklerini ise tahrip etmişti. Ruslar bu kısımda verdikleri ağır zayiat üzerine Hopa'ya nakliye gemisi ile gelen askerleri derhal buraya sevk etmişlerdi.[136]

Hopa Hudut Taburu ise 13 Mart günü 28 şehit ve 55 yaralı verdikten sonra Rusların top ateşi ile başlattığı taarruzda ilerleme eğilimi göstermesi üzerine çözülmüş, ortalığı kaplayan sisten de istifade ederek dağılmışlardı. Taburdan geriye 20-30 mevcut kalmıştı. Tabur Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Ethem Bey, etrafında kalan 20-30 askeri ile Üçırmak sırtlarını tutup direnmeye çalışıyordu.

Savaş raporlarından çıkararak yazdıklarımız savaşın gerçek yüzünü göstermesi bakımından önemlidir. 3. Tabur Kumandanı Binbaşı Tevfik Bey'in 13 Mart'ta gönderdiği rapor ise savaşın bir başka gerçeği idi. Burada Tevfik Bey, Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin hiçbir iş görmeden geriye çekildiğini belirtmektedir. *"Hatta bundan sonra bile bunun gibi namussuz ve alçak efrattan istifade mümkün değildir. Muhsin Bey'in efradı birkaç defa harbe girip firar eden efrattan müteşekkildir. Hudut bölükleri efradı ise bunların aynıdır."*[137] Burada kast edilen; bulundukları cephelerden kaçmış ve cephe gerisinde yakalanıp İstanbul'dan gönüllü olarak destek isteyen Yusuf Rıza Bey'in yanına sevk edilmiş ve Muhsin Bey komutasında savaşa sokulmuş olan gruptur. Muhsin Bey raporunda; *"Başlangıçta 250 olan müfrezemden geriye 65 nefer kalmıştır"* diye yazmaktadır.[138] Diğer müfrezeler üzerlerine düşen görevi hakkıyla yapmaktadır. Nitekim Stange Bey, 14 Mart tarihinde III. Ordu Karargâhı'na gönderdiği raporda; *"Her muharebede hudut taburu ile çeteler kaçıyor, yalnız 350 mevcutlu olan Ziya Bey, İbrahim, Kâmil Bey müfrezeleri müstesna (hariç)"* diye yazmaktadır.[139]

Tablo 6: 12-13 Mart 1915 Tarihinde Balıklı Tepeleri Savaşındaki Şehit ve Yaralılarımız (Seyyar Jandarmalar ve Teşkilât-ı Mahsusa Kuvvetleri Hariç)

BİRLİK	ŞEHİT	YARALI	KAYIP
8. ALAY 1. TABUR	15	(3'ü subay) 37	5
8. ALAY 3. TABUR		2	2
8. ALAY İSTİHKÂM BL.			2
HOPA HUDUT TABURU	28	55	
TOPLAM	43	94	9

[136] Yalçın, *agt*, s. 262.
[137] Yalçın, *agt*, s. 259.
[138] Yalçın, *agt*, s. 264.
[139] Yalçın, *agt*, s. 263.

Ayrıca, Hopa Hudut Taburu'nun eksilen kadroları, Hopa, Murgul ve çoğunlukla Arhavi çevresindeki köylülerden takviye edilmişti. Bunlar Rus işgalinde kalan veya kalma tehlikesinde olan köylerdeki ailelerini göç ettirmek için, çoğu kez Tabur Kumandanı Binbaşı Hafız Süleyman Bey tarafından izin verilerek gönderiliyor ve bu kişiler 4-5 gün sonra geri geliyorlardı. Bu uygulama Hafız Süleyman'ın başına sıkıntılar açmış, görevden alınmasından sonra, böyle bir imkânları olmayacağını düşünen askerler bir iki gün ortalığı kaplayan sisten de istifade ederek birliklerinden ayrılmışlarsa da, takip eden günlerde azar azar geri gelmişlerdi.

Balıklı tepelerini tekrar ele geçirmek için 12 Mart günü başlayan çatışmalarda, 8. Alay ve Hopa Hudut Taburu'ndan toplam 43 şehit, 3'ü subay[140] 97 yaralı ve 9 kayıp vardı. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin zayiatları için kayıt yoktu. Yalnız Stange Bey, 14 Mart tarihinde Hasankale'de bulunan III. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği raporunda; 700 kişi olan 6 bölüklük Seyyar Jandarma kuvvetinin o kadar kıymet-i harbiyesi olmadığını, her muharebede Hopa Hudut Taburu ile Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin kaçtığını yazarken, 350 mevcutlu Ziya Bey, İbrahim Bey ve Kâmil Bey müfrezelerinin bundan istisna olduğunu belirtiyordu.[141]

Karla kaplı Balıklı sırtlarındaki Rus mevzilerine karşı planlanan taarruz, 12-13 Mart günlerinde icra edildiyse de başarı sağlanamamıştı. Kara ve deniz topçusunun ateş desteğinde bütün cephelerden taarruza geçen Ruslar, iki gün iki gece devam eden muharebelerden sonra, etraf sisten kapandığı için taarruzu kesmişlerdi. Gelen raporları değerlendiren Stange Bey, Arhavi Deresi'nin batı yakasındaki sırtlara çekilerek yeni bir savunma hattı oluşturmaya ve kuvvetlerini burada tertip etmeye karar verdi.[142]

Konaklı'daki karargâhından gönderdiği müfreze emrinde; Rusların sağ kanadımıza girip Boyuncuk ve Soğucak bölgesinden ilerlemesi üzerine, birliklerin, güneyde Meto Tepe'den sahile kadar Arhavi Deresi'nin batısındaki sırtlara çekilmesini istedi. Öncelikle topçu, makinalı tüfek ve ağırlıklar, Yolgeçen'e (Lome) çekildi. Akabinde karanlık basar basmaz Jandarma bölükleri çekilecek, onların çekilmesi bitince, sağ cenahtan Ahmet Bey, İbrahim Çavuş müfrezeleri, 8. Alay'ın 1. Taburu ve en sonunda Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı Ziya Bey Taburu verilen istikametlerde çekilecekti. Sol cenahta ise Adil Bey müfrezesi,

[140] 8. Alay, 1,Tabur yaveri Teğmen Hasan Tahsin Efendi 19 Mart 1915'te Pazar'daki hastanede şehit olmuştur.

[141] Yalçın, *agt*, s. 263.

[142] Yalçın, *agt*, s. 260-261.

Ciha ve Afyonbaba tepelerinden saat 8'den sonra hareketle Yemişlik köyüne çekilecekti.[143]

Sahilden ilerleyen Rus kuvvetleri, denizden top ateşi ile desteklendiği için, sahile yakın bölgedeki kuvvetlerimiz çekilmeye devam etti ve Ruslar 14 Mart 1915'te Arhavi'ye girdi. 16 Mart'ta Ruslar Arhavi'ye denizden bir taburluk bir kuvvet çıkarttı. Balıklı istikametinden ilerleyen Rus askerleri de Konaklı (Kordelit) civarına yayılmıştı. Aynı gün, Arhavi Deresi'nin doğusundaki tepelerde gözetleme için bıraktığımız ileri karakollarımız ile Ruslar arasında çatışmalar başladı ve ileri karakollar geri çekildiler. Arhavi Deresi'nin doğu sırtlarına yerleşen Ruslar, takip eden günlerde daha çok siper kazmak ve mevzi hazırlamak, denizden ve havadan keşifler yapıp Türk kuvvetlerinin durumu hakkında bilgi toplamak için çalıştılar.

16 Mart tarihinde son karakollarımız Arhavi Deresi'nin doğusunda çekilirken, Ruslar da bir torpido himayesinde üç tabur nakledebilecek büyüklükte bir nakliye gemisi ile Arhavi'ye asker çıkartmaktaydı.[144] Stange Bey'in raporuna göre elde kalan kuvvetler; 8. Alay'dan 550, Jandarma'dan yaklaşık 750, Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden ise 700-800 muharip, 3 cebel topu, 6 makinalı tüfekten ibarettir. Stange Bey âcilen donanmanın desteğini istemekteyse de bunun mümkün olmadığı kendisine bildirilmişti.[145]

Stange Bey, Arhavi Deresi'nin batı yakasına çekilen kuvvetlerini ise şu şekilde tertip etmişti: Güneyde, Ortaköy'den Çifteköprü'ye kadar olan bölgeyi Hasan Vasfi Bey kumandasındaki iki Jandarma Bölüğü ve Yüzbaşı Şevket Bey kumandasındaki Ordu Jandarma Bölüğü, Çifteköprü'den Kemerköprü (Ciğeryazan) köyüne kadar olan bölgeyi Ziya Bey'in kumandasındaki Kâmil, Ahmet, İbrahim beyler ve İbrahim Çavuş müfrezeleri, Kemerköprü'den Lome Deresi'ne kadar olan bölgeyi Yüzbaşı Mustafa Efendi ve Hasan Vasfi Bey taburu, buradan sahile kadar olan bölgeyi ise Yüzbaşı Adil Bey kumandasındaki, Refik, İhsan ve Topçu Teğmen Adil Efendi müfrezeleri tutacaktı. Bu hattın tamamının kumandanlığına ise Binbaşı Hasan Vasfi Bey atanmıştı. Stange Bey ise karargâhını Yolüstü (Lome) köyünde kurmuştu.[146]

---

[143] Yalçın, *agt*, s. 261.

[144] Yalçın, *agt*, s. 267. Bu bilgiyi veren rapor, 3 Mart'ta Arhavi Deresi'nin doğu yakasından son çekilen Seyyar Jandarmalar Mıntıka Kumandanı Yüzbaşı Mustafa Bey tarafından yazılmıştır. Belen, Arhavi'nin Ruslar tarafından işgal tarihini 13 Mart 1915 olarak vermektedir. Gerçekte bu tarih 16 Mart 1915'dir. Altınbilek-Kır, *age*, s. 613.

[145] Yalçın, *agt*, s. 269.

[146] Yalçın, *agt*, s. 261.

Tablo 7: Sahil Müfrezesi Arhavi Deresi'nin Batı Yakasına Çekildiği Zamanki Kuvveti

BİRLİK	SUBAY	MUHARİP ASKER	GAYRI MUHARİP ASKER	TÜFEK	MAKİNALI TÜFEK	TOP
8. ALAY 1. TABUR	7	159	117	283		
8. ALAY 3. TABUR	2	42	44	528		
MAKİNALI TÜFEK BL.	3	43	58	43	4	
TOPÇU	6	143	6	46		2
İSTİHKÂM	3	42		133		
HOPA HUDUT TABURU	5	228	88	303		
JANDARMA		1180		1180		
TEŞKİLÂT-I MAHSUSA	5	1595	714	2262	2	2
TOPLAM	**31**	**2252**	**1027**	**4778**	**6**	**4**

4.2. Artvin Savunması

Ocak sonunda, Stange Bey müfrezesinde, 8'i gayr-i muharip olmak üzere 49 subay, 40' i gayr-i muharip olmak üzere 1887 asker, 2 cebel topu ve 4 makinalı tüfek, 28 makinalı tüfek koşum hayvanı, 33 topçu katırı, 10 katana, 101 binek ve 291 nakliye hayvanı mevcuttu. Bahattin Şakir Bey'e bağlı Teşkilât-ı Mahsusa'nın ise 9 subay, 658 asker ile 20 binek ve 5 nakliye hayvanı vardı.[147]

Ardahan'ı, 3 piyade alayı, 2 Kazak süvari alayı ve 12 sahra topu ile alan Ruslar, 31 Ocak'ta Ardahan'dan Ardanuç istikametine harekâta başlamıştı. Rus ilerleyişini durdurabilmek için cephenin yeni kuvvetlerle takviyesi gerekiyordu. Stange Bey, kuvvetlerinin yarıdan fazlasını kaybetmişti. Elinde kalan kuvvetle Artvin'in savunmasının mümkün olmadığını biliyor ve takviye kuvvet istiyordu. III. Ordu takviye isteğini karşılayabilecek durumda değildi. Yeni kuvvet gelecek beklentisi ile cephedekiler oyalanıyordu. Hatta Erzurum Valisi'nden alınan haberlere göre, gelecek yeni kuvvetlerle tekrar Ardahan'a taarruz edileceği ve bunun için hazırlanılması isteniyordu. Bu nedenle Teğmen von Braun ve Yüzbaşı Halit Bey, karlı dağlarda yürüyebilmek için, ayaklarına hedik takarak Şavşat'ın Mansurat Dağı'ndaki Vardosan Yaylası'na çıkmışlar, oradan Ardahan karşısındaki Ramazan Tabya tepelerine geçerek Ardahan'a taarruzu için keşif yapmışlardı.

Ardahan'dan çekilen kuvvetlerin toplanıp, savunma hatlarını takviye etmeleri devam ederken; Stange Bey de bir kısım nizamî kuvvet gönderip Yalnızçam Geçidi'ni kapamaya çalışmıştı. Bu sırada Sakarya köyünden Refik Efendi, Ardanuç'a gelerek Rusların Ardanuç'a ilerlemek için kullanabileceği yolların ve hali hazırda yolları kesen kuvvetlerin durumu hakkında bilgi vermişti.

Dr. Bahattin Şakir Bey de aynı durumdaydı. Sağ kalan kuvvetlerinin çoğu dağılmıştı. Yakup Cemil Müfrezesi'nden geriye 70 kişi kalmıştı. Çekilme es-

---

[147] Yalçın, *agt*, s. 177.

nasında Yalnızçam geçidini Hasan Efendi 40 kişilik bir kuvvetle tutuyordu. Hasan Efendi, Ruslar Yalnızçam geçidine doğru yaklaşınca, Konaklı (Hertus) köyündeki kazarmayı yakarak çekilmeye hazırlandı. Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı subaylardan Rifat Efendi ve en son Ardahan üzerine yürürken, Orucuk Müfrezesi kumandanı olan Veli Bey gelmişti. Burada toplanma devam ederek Veli Bey komutasındaki kuvvetlerin sayısı 200'e ulaşmış, bölgede ayrıca Besim Efendi, Mehmet Efendi, Hüseyin Efendi, Teğmen Sabit Efendi ve Ardanuçlu Recep Efendi müfrezeleri[148] kalmıştı.

Dr. Bahattin Şakir Bey, yeni kuvvet toplamak ve onları tanzim etmek için subay ve astsubaya ihtiyacı olduğunu bildiriyordu. Bu doğrultuda isteklerini III. Ordu'ya iletiyordu. Eldeki kuvvetlerini eğitip yeniden düzenlemek için çalışma başlatmıştı. Sahara yolundan çekilen Teğmen Sabit Efendi, Arsiyan Geçidi'ni tutmakla görevlendirilip bölgeye sevk edilirken, bir kısım kuvvetler de Hanlı'dan geçen yolu kapatmıştı.

Stange Bey, Ardanuç'tan ayrılıp karargâhını Artvin'de kurduktan sonra bir kısım kuvvetlerini Borçka ve Ardanuç yönlerinden Artvin üzerine ilerleyecek olan Rus kuvvetlerine karşı konuşlandırmıştı. Ana kuvvetini Artvin'de tutarak, gerektiği zaman her iki tarafa da yarım edebilecek şekilde tertibat almıştı. Çoruh'un sağ yanından ilerleyen Borçka-Artvin şosesi, Erenler (Irsa) köyü ve Beşağıl köyü sırtları arasında oluşturulan bir savunma hattı ile emniyete alınmıştı.

Stange Bey kuvvetleri ile Rus kuvvetlerinin arasındaki arazide; Dr. Bahattin Şakir Bey'e bağlı Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri bulunuyordu. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin bir kısmı Şavşat ve Ardanuç'tan inen yolları kontrol altında tutmakta, bir kısım kuvvetleri ise Artvin merkezde idi. Dağılan ve takviye için toplanan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin yeniden ve nizamî ordu birlikleri gibi organize edilmesi için, Yüzbaşı Halit Bey Artvin'e gelmiş ve Teşkilât-ı Mahsusa alayını kurmak için çalışmaya başlamıştı.

Bu çalışmalar kapsamında Yusufeli, İspir, Bayburt gibi çevre kazalardan yeni gelenlerle birlikte 1.000 kişi kadar kuvveti organize edip, iki taburlu bir alay haline getirmiş, gelen kuvvetlerden üçüncü bir tabur teşkil etmek için çalışıyordu. Gelecek gönüllüler ve silahlarla birlikte, ikinci bir alay daha kurmayı ve bu iki alayı küçük bir tugay haline getirmeyi planlıyordu. Taburlar şeklinde organize edilen gönüllülere bir yandan da eğitim verilerek savaşma yeteneği kazandırılıyordu.

[148] ATASE, BDH, 5258, 2-036.

Türk kuvvetleri Çoruh'un doğusunda Rus işgali altında kalmış bölgeye geçtikten sonra Ardanuç'un Naldöken köyünden Kâhyaoğulları'ndan Şükrü Bey, topladığı gönüllüler ile Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine katılmış, Ardahan taarruzundan sonra da hizmete devam etmişti. O günlerde Artvin Taşlıca (Hatila) bölgesinde savaşmaya devam ediyordu. Müfreze Kumandanlığı görevini ise aynı köyden ve gönüllülerden Arslan Güreşen (Pehlivan) üstlenmişti.[149]

Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı Tavusgert Taburu Kumandanı Yüzbaşı Hüseyin Avni Alp Arslan Bey, 300 kişilik kuvveti ile Çoruh Vadisi'ni Ruslara kapamak için Olur bölgesinden Demirkent bölgesine doğru çekiliyordu. Parakende hale gelmiş olan müfrezeler, bölük ve taburlar şeklinde yeniden tanzim ediliyor, eksiklikleri tamamlanarak birkaç gün eğitim veriliyor ve göreve sevk ediliyordu.

Yusuf Rıza Bey de Murgul'da, benzer bir uygulama başlamıştı. III. Ordu'dan aldığı emre göre, birkaç gün içinde nizamî tabur şeklinde yeniden tertip edip eğitilen gönüllüleri, teftiş edip, devralmak üzere Stange Bey'i Murgul'a çağırıyordu. 31 Ocak ve 1 Şubat'ta Rusların önemli bir hareketi görülmediği için, Artvin'de bulunan Stange Bey; 2 Şubat'ta karargâhı ile birlikte Çoruh'un sol yanında bulunan yamaçları takip eden bir patikadan Murgul'a geçti. Yolun büyük bir kısmı sadece yaya yürümeye müsait olduğu için, hava karardıktan sonra Murgul'a varılabilmişti. Yolda Borçka tarafındaki tepelerde, Rus askerlerinin yaktığı ateşleri seyreden Stange Bey, Rusların bölgedeki tüm hakim noktaları işgal etmiş olduğunu gördü.

Stange Bey, 3 Şubat'ta Murgul'daki kuvvetleri denetlerken, Dr. Bahattin Şakir Bey, Çoruh'un sağ sahilinden Borçka istikametine bir süvari keşif kolu çıkartmıştı. Süvariler, Borçka'ya doğru ilerlemekte iken Rus askerlerini görünce çatışmaya girmişler ve Rus süvarileri çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Bahattin Şakir Bey, Süvari subayı Bekir Bey komutasında ikinci bir keşif kuvvetini bölgeye sevk etti.[150]

Çoruh'un sağ sahilindeki Bakırköy'de bulunan bölük kumandanı, 2 Şubat günü öğleden sonra Borçka'ya doğru bir keşif kolu daha gönderdi. Artvin-Bakırköy arasında bir telefon hattı kurulmuş ve 3 Şubat günü Dr. Bahattin Şakir Bey, Teşkilât-ı Mahsusa Alay Kumandanı Vekili Yüzbaşı Ahmet Bey'i teftiş için Bakırköy'e göndermişti. Fakat Rusların Ardanuç-Gümüşhane tarafında taarruza geçtiği haberinin gelmesi ve 4 Şubat'ta bu taarruzun devam etmesi üzerine Stange Bey, 14 saatlik bir yolculuktan sonra Artvin'e döndü.[151]

[149] Özder, *age*, s. 135.
[150] Yalçın, *agt*, s. 190.
[151] Yalçın, *agt*, s.194.

Bakırköy'deki 8. Alay'a mensup bir bölüğü takviye ve Kaynarca–Adagül-Kâtiphanı hattında siperler kazıp mevzi kurmak için, 8. Alay İstihkâm Bölüğü'nden 7 mangalık bir takımı bir subay komutasında bölgeye sevk edildi. Burada hazırlanacak mevziler ile Artvin'in müdafaası kuvvetlendirilecekti. III. Ordu Karargâhı'ndan Başkumandanlık Vekâleti'ne 4 Şubat tarihinde Kurmay Başkanı Guze tarafından gönderilen telgrafta; Artvin'de bulunan Stange Bey Müfrezesi'nin 1.873 asker, 4 makinalı tüfek ve 2 seri ateşli cebel topunun mevcut olduğu bildirilmektedir.[152]

III. Ordu'dan gelen telgrafta, Stange Bey'in alayının 1.600 piyade, 30 topçu ve 15 makinalı tüfek neferi ile takviye edilmesi için emir verildiği bildirilmektedir.[153] Fakat Kafkas Cephesi'nin sol kanadı için beklenen takviyeler bir türlü gelmiyordu.

Ruslar sahildeki kuvvetlerimizi, donanmalarının ateş desteği ile güç durumda bırakarak, 25 Şubat'ta Hopa'ya girince, sahil kısmındaki durum kritik bir hal almıştı. Savaşın başlangıcındaki Osmanlı-Rus hududu üzerinde bulunan kuvvetlerimiz dağılmış, bölgeyi savunacak durumlarını kaybetmişlerdi. III. Ordu Karargâhı Stange Bey'e kuvvetlerinin bir kısmı ile Artvin'den ayrılıp sahil kısmına geçmesi emrini vermişti. Artvin'i, Melo Hudut Taburu Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Hakkı Bey'e bırakan Stange Bey, bölgeden ayrıldı. Artık Artvin ve çevresi Melo Hudut Taburu ve Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri tarafından savunulacaktı. Borçka ve Murgul'dan çekilen kuvvetlerimiz eski Osmanlı-Rus hududunda direnmeye çalışırken, ilerleyen Ruslar da tekrar Murgul Vadisi'ne girmişti.

Artvin'i savunan Kıdemli Yüzbaşı Hakkı Bey'in komutasındaki Melo Hudut Taburu'nun biri üsteğmen, ikisi teğmen olmak üzere toplan dört subayı ve 337 muharip askeri, 4 süvarisi, Teğmen Ahmet Efendi kumandasında 39 kişilik bir müfrezesi ve Melo'da bulunan 15 kişilik bir müfrezesi ile 3 gayr-i muharip subayı ve 87 gayr-i muharip askeri vardı. Gayr-i muharip askerlerinin 32'si hasta ve yaralı olarak Melo ve Yusufeli hastanelerinde idi. 40 katırcısı, 12 aşçısı ve 3 iaşe memuru ise değişik yerlerde idi.[154]

Stange Bey'in ayrılmasından sonra, bölgede sevk ve idarede bir karışıklık söz konu oldu. Bölgede takviye kuvvetine âcil ihtiyaç vardı ama gönderildiği söylenen kuvvetler görünürde yoktu. Cephane kıtlığı had safhadaydı ve Mur-

[152] ATASE, BDH, 140-337-641-055
[153] Yalçın, *agt*, s. 199.
[154] ATASE, BDH, 5258, 002-001

gul'un Rusların elinde olduğu Artvin'de bilinmiyor ve Stange Bey ile irtibat kurulamıyordu.

Artvin Ruslar tarafından hem Borçka, hem de Ardanuç yönünden sıkıştırılıyordu. Borçka yönünden gelen Ruslar, Çoruh'un hem sağ, hem de sol yönünden ilerlemekteydi. Murgul Vadisi'nden ilerleyen Rusların Taşlıca'ya kadar geldiği haberi, Ormanlı (Omana) tarafından silah seslerinin duyulması, Artvin'deki tedirginliği artırmıştı. Hatila Vadisi'nden içeriye doğru ilerleyen Rus kuvvetlerinin Artvin'deki kuvvetlerimizi kuşatma ihtimali vardı. O tarafa bir keşif kolu gönderildi ve Murgul Çayı kenarında görülen Rus askerlerine köylülerin ateş açtığı öğrenildi.[155]

Artvin ve Melo Hudut Taburu Kumandanı Yüzbaşı Hakkı Bey'in 7 Mart tarihinde bildirdiğine göre Artvin'deki hastanede 121 hasta vardı. Bunların bir kısmı savaşta yaralanmış, bir kısmı da tifo hastalığından yatıyordu. Artvin bir taarruz sonrası terk edilme durumunda kalsa, bu hastaların sevki mümkün olmayacağı için, Yusufeli hastanesine nakillerine karar verildi. 30 askerin hastalığı ağırdı ve sevki mümkün değildi. 36 asker hayvanlarla, kalanı da yaya olarak Yusufeli'ne gönderildi. Ayrıca Artvin'de Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerinin kullandığı silahlara ait cephane kalmadığı için bunların da âcilen gönderilmesi istendi.[156]

12 Şubat'ta Bahattin Şakir Bey, yeni kuvvetler toplayıp, tanzim edip, döneceğim diyerek cepheden ayrılan Yakup Cemil'in durumunu sorarak; eğer bir teşebbüsü var ve gelmek istiyorsa bu tugayın komutasını kendisine vereceğini belirtmektedir. Gelmeyecekse de, sekiz on subay ve bin kadar kaput ve asker elbisesi gönderilmesini istemektedir.[157]

Artvin'de ise kuvvetlerin yeniden organizasyonu, erzak temini ve savunmanın güçlendirilmesi ile meşgul olan Dr. Bahattin Şakir, 14 Şubat'ta Erzurum'da salgın hastalığın artması üzerine Vali Tahsin Bey ve Filibeli Hilmi Bey tarafından âcil olarak Erzurum'a çağrıldı. Gerçekte III. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'nın hastalığı nedeniyle çağrılmıştı. Hafız İsmail Hakkı Paşa, 15 Şubat'ta Erzurum'da tifüs hastalığından vefat etmiş ve orada defnedilmiştir. Bunu bilmeyen Dr. Bahattin Şakir ayrılması ile boşluk doğacağını söyleyerek, Yakup Cemil'in Artvin'e gönderilmesini istedi.[158]

---

[155] Arif Cemil, *age,* s. 222-226

[156] ATASE, BDH, 2866, 499-260-004a.

[157] BOA, DH, ŞFR, 461/34.

[158] BOA, DH, ŞFR, 461/68.

Dr. Bahattin Şakir Bey, salgın hastalıkla boğuşan Erzurum'a tekrar çağrılmış[159] ve 22 Şubat'ta Erzurum'a gitmişti. III. Ordu, Ruslardan daha beter tifüs salgını ile boğuşuyordu.

Dr. Bahattin Şakir'in Erzurum'a gitmesi üzerine; Stange Bey, Teşkilât-ı Mahsusa Alay Kumandanı olan Yüzbaşı Halit Bey'i, tüm Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin kumandanlığına atamıştı. 8. Alay'ın Artvin'den sahil mıntıkasına geçme emri almasından sonra Stange Bey, Artvin'in ne şekilde savunulacağını açıklamış, Artvin'i savunmak üzere kalan kuvvetler de Borçka ve Ardanuç yönünden gelecek saldırılara karşı; Garp ve Şark mıntıkaları kumandanlıkları adı altında iki gruba ayrılmıştı. Buna göre Melo Hudut Taburu, Borçka yönünden gelecek taarruza karşı Bakırköy'de ve Ardanuç yönünden gelen taarruzda Zeytinlik'te kuvvet bulunduracaktı.[160]

4.2.1. Artvin'in Ardanuç Yönünden Savunulması

Ardahan'dan, Sahara ve Yalnızçam geçitlerinden çekilen kuvvetlerimizi takip eden Ruslar, Sahara'da, tepedeki karakol noktasını[161] ele geçirmiş, fakat Melo Hudut Taburu'ndan ve Yakup Cemil Müfrezesi'nden arta kalan kuvvetler ile Şavşat halkından oluşan gönüllü kuvvetler sayesinde durdurulmuştu. Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden bir müfreze, Hanlı (Hanuşet) - Ardahan yaylaları arasındaki Mağaraboğazı-Handere geçidini tutmuş, Ruslara hayli zayiat verdirmişlerdi.[162] *"Sahara Savaşları"* diye anılan bu mücadelede, Yavuzköy halkının kadınlı erkekli gösterdiği faaliyetler[163] başlı başına bir direniş destanıdır.

Halit Bey, Şavşat ve Ardanuç gönüllüleri ile birlikte Sahara ve Yalnızçam'da Rus ilerleyişini engellemeye çalışarak, kuvvetlerimize Ardanuç bölgesinde savunma mevzileri hazırlaması için zaman kazandırmaya çalışıyordu. Şavşat köyleri ise ekmeğini Ardahan'dan çekilen askerle paylaşarak müfrezenin erzakını temin ediyordu. Ardahan'daki kayıplarımız nedeni ile elde çok az kuvvet kalmıştı. III. Ordu'nun isteği doğrultusunda Oltu istikametine çekilmek ise yolların elverişsizliği nedeniyle imkânsızdı. Köylülerin muhacir çıkması nede-

[159] BOA, DH, ŞFR, 461/60. *"Erzurum'da hastalığın aldığı şekl-i vehâmet hasebiyle Erzurum Valisi Tahsin Bey ve Hilmi Bey ve beni ehemmiyetle muvakkaten Erzurum'a çağırıyorlar. Benim buradaki vaziyetim pek mühimdir. Yakup Cemil Bey'i sür'atle buraya gönderirseniz benim buradan infikâkimdeki mehâzir kısmen ber-taraf edilmiş olur. Sür'atle re'y ve cevabımıza muntazır olduğum ma'rûzdur. 1/2 Şubat sene 1330 (14/5.02.1915) Bahattin Şakir."*

[160] Yalçın, *agt*, s. 231.

[161] Sahara Kazarmasını

[162] Özdemir, *age*, s. 240.

[163] Özder, *age*, s. 125.

niyle askeri Ardanuç'ta beslemek imkânsızdı. Bu nedenle Stange Bey, kuvvetlerini Artvin'e çekerek Artvin merkezli bir savunma yapmaya karar vermişti.

14 Ocak'ta Ruslar Oltu'yu aldığı için, Ardanuç'ta, göç eden halkın emniyetini sağlamak ve dağlardaki müfrezelerin gelmesini bekleyen Stange Bey, 18 Ocak'ta Ardahan-Ardanuç arasındaki bölgenin savunmasını, Bahattin Şakir Bey'e bağlı Teşkilât-ı Mahsusa kumandanlarından Veli Bey komutasındaki gönüllülere bırakarak, 8. Alay'a ait birliklerle Ardanuç'tan ayrılıp Artvin'e çekildi. Artvin'e çekildikten sonra, III. Ordu'dan Artvin'i savunma emri aldı.

Ardanuç bölgesinde, Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin tuttuğu savunma hattımız; Sakalar (Saltetri) - Gökceköy - Acıelma Tepesi - Ferhatlı (Akhiza)- Avcılar (Arkim) - Gümüşhane - Okumuşlar (Boselt)[164] köyleri ile Dalahet Yaylası hattında idi.[165] Veli Bey, 200 kişilik grubu ile Şavşat ve Ardanuç'tan gelen yolları, Gökçeköy - Acıelma Tepesi hattında tutarken, karargâhını Berta Köprüsü yakınlarındaki Berta Hanları'nda kurmuştu. Artvin ile Berta Hanları arasındaki telefon hattını da faaliyete geçirmişti.

50-60 mevcutlu Hasan Bey Grubu da Aydın (Tanzot) köyünden Sakarya köyüne inen yolu tutmuştu. Yüzbaşı Halit Bey, dağılan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerini askerî bir düzen içinde sevk ve idare edebilmek için yeniden organize etmek üzere Artvin'de idi.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın elindeki tüm kuvvetler, 1. hatta ve siperlerde bulunuyordu. Geride ihtiyatta bekleyen hiçbir kuvveti yoktu. Bu nedenle de tuttukları mevzileri uzun süre müdafaa imkânları bulunmuyordu. Stange Bey, Avcılar-Gümüşhane bölgesindeki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin arkasını teşkil eden Okumuşlar ve Zeytinlik (Sirya) Köprüsü bölgesine de Melo Hudut Taburu'na bağlı birlikler yerleştirmişti.

Artvin'in savunması için çalışmalar devam ederken, Ruslar da keşif taarruzları ile Türk kuvvetlerinin mevzilerini ve gücünü tespit ettikten sonra, taarruz için gerekli kuvvetleri direniş noktalarının karşısında toplamaya başladı.

30 Ocak sabahı Teşkilât-ı Mahsusa kumandanlarından Nusret Bey, Berta Hanları'ndan Artvin'de bulunan Bahattin Şakir Bey'e telefonla Rusların taarruza başladığını bildirmişti. Aydın köyünden ilerleyen Rus kuvvetleri ile Sakarya köyünün ilerisinde çatışmaya giren Teğmen Hasan Efendi, çatışmada Ruslara 200'e yakın telefat verdirmiş,[166] fakat ertesi gün Rusların top ateşi ile

[164] Yalçın Poslat okumuştur.

[165] ATASE, BDH, 2866, 499, 260-004.

[166] Yalçın, *agt*, *s*. 178..

başlattığı yeni bir taarruz sonucu, geri çekilmeye mecbur kalmıştı. Bu sırada Ardahan yönünden ilerleyen Ruslar, boşaltılmış olan Aydın köyüne girmişti.

Rusların harekete geçtiği haberi gelince, Stange Bey, Veli Bey'i takviye etmek üzere iki makinalı tüfeği bölgeye sevk etti. Hopa'daki erzak ve cephanenin bir an önce aldırılması için de, emrindeki hayvanları Hopa'ya gönderdi. III. Ordu Karargâhı'ndan da bir an önce Yusuf Rıza Bey'in yardımına gitmesi için emir almıştı. Fakat Rusların Ardahan istikametinden harekete geçtiği haberi, Stange Bey'i sıkışık durumda bıraktı. Yüzbaşı Halit Bey'i, yeni kurulan Teşkilât-ı Mahsusa Alay Kumandanlığı'na tayin ederek, 200 kadar kuvvet ile birlikte Hasan Bey kuvvetlerinin bulunduğu, Ardanuç'un Sakarya köyü bölgesini takviye için Gümüşhane köyü tarafına gönderdi. Jandarma Yüzbaşı Ahmet Bey'i de Artvin'de Teşkilât-ı Mahsusa Alay Kumandan Vekilliğine atadı.

Yüzbaşı Ahmet Bey Artvin'de, Yusufeli, İspir ve Bayburt'tan gelen yeni gönüllüleri organize ediyordu. Gümüşhane köyüne ulaşan Halit Bey, müfrezesinin geri çekilme hattını emniyete almak için, Okumuşlar Geçidi'ne bir müfreze gönderdi. Bu müfreze aynı zamanda Zeytinlik Köprüsü'ndeki Melo Hudut Taburu'na bağlı Teğmen Mahmut Suphi ve Okumuşlar'da bulunan Teğmen Mustafa Efendi komutasındaki müfrezelerle irtibat sağlayacaktı. Gümüşhane'de aldığı bilgiler doğrultusunda ilerlemeye devam eden Halit Bey, 1 Şubat 1915 tarihinde Ruslarla karşılaşmadan Sakarya köyüne kadar ilerledi. Ruslara rastlamamış ve Sakarya köyünü işgal etmişti.[167] Fakat Rusların Geçitli (Heva)[168] köyünde olduğu biliniyordu. Buradan bir keşif kolu Bereket (Klarcet) köyüne, diğer bir kol da Ocaklı (Künye) Mahallesine kadar ilerledi. Daha önce Boselt Geçidi'ne gönderdiği müfrezede Teğmen Mustafa Efendi 40 askerle Okumuşlar'da, 10 asker Okumuşlar köyünün Didvel mevkiinde, 30 asker Dalahat'te, 20 asker Kömür Sırtı'nda olacak şekilde karakol kurmuşlardı.[169]

Ardanuç bölgesinde savunma yapan tüm Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri, Teşkilât-ı Mahsusa Alay Kumandanı Yüzbaşı Halit Bey'in emrine verilmişti. Bölgedeki kuvvetleri organize eden Yüzbaşı Halit Bey, Avcılar - Gümüşhane bölgesindeki kuvvetlerin kumandanlığına, Borçka'da kendilerine katılan Mamovi-zâde Rauf Bey'i getirmişti.

Kendisi de Berta Hanları-Acıelma taraflarına geçmiş, buradaki grupları organize ediyordu. Ardanuç ve Şavşat köylerinden gelen gönüllüler silah kullanmayı bilmediği için, bir grup siperlerde beklerken, bir gruba da biraz gerilerde

[167] Yalçın, *agt*, s. 185. Yalçın, Sakarya köyünün eski ismi olan Sagara'yı Mağara olarak okumuştur.
[168] Yalçın, Hive okumuştur.
[169] Yalçın, *agt*, s. 201.

silah kullanma ve savaşma eğitimi veriliyordu. Yapılacak eğitimler grup liderlerine ayrıntılı olarak anlatılmış, bu eğitimlerin birkaç gün içinde tamamlanması istenmiş ve Halit Bey, Acıelma - Gökçeköy - Sakalar arasındaki müfrezelere teftiş için ne zaman orada olacağını bildirmişti. 6 Şubat tarihinde durumunu Stange Bey'e bildiren ve âcil olarak cephane isteyen raporunu, Artvin'e iletmek üzere Okumuşlar köyündeki Teğmen Mustafa Efendi'ye iletmişti.

Artvin savunmasında Ardanuç yönünden gelecek Rus tehdidi Ardanuç bölgesinde Sakalar-Gökçeköy-Acıelma Tepeleri ile Avcılar-Gümüşhane-Okumuşlar ve Dalahet Dağı hattında karşılanmak üzere konuşlanmıştı. Ruslar da kuvvetlerini Sakarya (Sagara),[170] Bereket (Klarcet),[171] Örtülü (Ortis), Ovacık (Sağre),[172] köyleri bölgelerine toplamıştı. Veli Bey'in tuttuğu Acıelma bölgesinde ise 200 kişi kadar Rus kuvveti yük hayvanları ile birlikte mevzilerin yakınındaki araziye gelip yerleştiler. Bu esnada karşılıklı ateş edildi ve hava kararınca ateş kesildi.[173]

Teşkilât-ı Mahsusa Alayı Tabur Kumandanı Rauf Bey, Avcılar (Arkim) köyü sırtlarında, müfreze reisi Teğmen Hasan Efendi, Sakarya köyü sırtlarında, Halit Bey ise Acıelma Tepeleri-Gökçeköy sırtlarında idi. Arazi karla kaplı, yollar çamur içindeydi.

Ruslar, 3 Şubat'tan itibaren taarruza başlamıştı. Ardanuç bölgesinde top ve makinalı tüfeklerle desteklenen 600 kişilik bir kuvvetle Sakarya köyünün Ocaklı (Künye) Mahallesi'nden ilerleyerek Teğmen Hasan Bey'in komutasındaki müfrezeye (Hod Çetesi)[174] taarruz ettiler.

Ruslar mevzilerimize yaptıkları keşif taarruzları ile kuvvetlerimizin durumunu ölçmüş, bir kısım kuvvetlerini geride dinlemeye alırken, gelecek takviyeler için beklemeye başlamışlardı. Buna karşılık bizim kuvvetlerimiz de eğitimlerini tamamlıyor, tuttukları mevzileri sağlamlaştırmaya çalışıyor, keşif kolları arasında da ara sıra çatışmalar çıkıyordu.

Zeytinlik Köprüsü'nde bulunan Melo Hudut Taburu'na mensup müfreze kumandanı Teğmen Mahmut Suphi Efendi gönderdiği raporunda; Rusların Zeytinlik Köprüsü'ne gelebileceği yollara hakim olan Derinköy (Hacergivit) Tepesi'nde tahkimat yapıldığını, Okumuşlar Boğazı'nın Teğmen Mustafa Efendi'nin müfrezesi tarafından tutulduğunu, Sakarya ve Bereket köylerinden ge-

[170] Yalçın, Sahara okumuştur. Şavşat'taki Sahara ile karışabilir.
[171] Yalçın, Filaket okumuştur.
[172] Yalçın, Sağaza okumuştur.
[173] Yalçın, *agt*, s. 193.
[174] Yalçın, *agt*, s. 193

lip Genç Boğazı'ndan geçerek Okumuşlar'a inen yol üzerinde karakollarımızın mevcut olduğunu, Okumuşlar'a kadar olan bölgenin ahalisinin tamamen göç ettiğini bildirmekte idi.[175]

Ruslar girdikleri köylerde; buldukları Müslümanları katlediyor, boş buldukları köyleri ise ateşe veriyorlardı. 7 Şubat'ta Berta Hanları bölgesinde Teğmen Rıfat Efendi bölüğünden bir keşif kuvveti, Rusların boşalttığı Şenköy'e (Şavta) gitmişti. Rusların bu köyde katliam yaptıklarını görmüşler, kama ile parçalanmış çıplak halde iki Müslüman kadın cesedi ile karşılaşmışlardı.[176]

Yüzbaşı Halit Bey, Acıelma tarafındaki teftişten Gümüşhane-Avcılar tarafına dönmüştü. Teğmen Hasan Efendi, müfrezesi ile birlikte Avcılar sırtlarında bulunuyordu. Okumuşlar'daki Teğmen Mustafa Efendi'ye gönderdiği haberde, cephaneye ihtiyaç olduğunu bildirmişti. 12 Şubat'ta çıkardığı bir süvari keşif kolu, rastladıkları Rus süvarileri ile çatışmaya girmiş ve onları Ardanuç'a doğru çekilmeye mecbur bırakmıştı.15 Şubat'ta Rusların taarruzunu geri püskürten Halit Bey, 16 Şubat'ta Rusların daha ciddi bir taarruzuna muhatap oldu.

Halit Bey, Berta Köprüsü'nden görülen ve Ferhatlı Kalesi'nin bulunduğu sırtlardaki bir mevkiden işaret verdirerek Berta Hanları'nda telefonun bulunduğu karargâha Rusların ciddi bir taarruz başlattığını bildirmişti. Bu durum Berta Hanları'ndan telefonla Artvin'deki karargâha bildirildi. Telefonla bilgileri aktaran kişi, bulunduğu yerden çatışma ve top sesleri duyulmakla birlikte henüz Halit Bey'den bir rapor gelmemiş olduğunu da belirtmişti.[177] Bu sırada Rus kuvvetleri Ferhatlı (Akhiza) köyünün güneydoğusundaki Akhizataşı'na[178] saldırmakta idi.

Daha sonra gelen raporunda Halit Bey; buradaki cepheyi Teğmen Hasan Efendi'ye bırakarak, yanındaki ihtiyatlarla beraber daha mühim gördüğü sağ tarafa geçtiğini ve asıl durumun oradan yazacağı rapora göre ortaya çıkacağını belirtmişti.[179] Fakat, 500'den fazla asker, 3 top ve çok sayıda makinalı tüfekle taarruz eden Ruslar, art arda devam eden taarruzlarla Akhizataşı'nı tutmuştu. Rusların Akhizataşı'na taarruzu esnasında Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın Tabur Kumandanı olan Teğmen Mamovi-zâde Rauf Bey de iki yerinden yaralanmıştı. Akhizataşı'ndan çekilen kuvvetlerle birlikte yaralı olan Rauf Bey ile yolda kar-

[175] Yalçın, *agt*, s. 201.

[176] Yalçın, *agt*, s. 202.

[177] Yalçın, *agt*, s. 206.

[178] Yalçın, bu ismi Ahasnetaş / Ahesnetaşı olarak okumuştur. Akhiza Ferhatlı köyünün eski ismidir. Bazı haritalarda bu yer Küçükvashettaşı 1.474 m olarak kayıtlıdır.

[179] Yalçın, *agt*, s. 206.

şılaşan Halit Bey, buradan dağılan kuvvetleri durdurmuş, lazım gelen mahallerde yeni mevzilerini tutturmuştu.[180]

Dr. Bahattin Şakir Bey, Berta'dan telefonla aldığı haberleri Artvin'den Murgul'da bulunan Stange Bey'e iletiyordu. Bu sırada Zeytinlik'te bulunan Teğmen Mahmut Suphi Efendi de Okumuşlar'da bulunan Teğmen Mustafa Efendi'nin bir rapor göndererek Rusların Avcılar ve Hod Boğazı'na saldırdığını bildirmişti.

Stratejik öneme sahip Akhizataşı'nın Rusların eline geçmesi haberi üzerine, Stange Bey, Halit Bey kuvvetlerine yardıma gidilmesine, stratejik öneme haiz bu kayalığın geri alınmasına karar vermişti. Artvin'de bulunan ve 8. Alay'a bağlı birliklerini toplamış, Dr. Bahattin Şakir Bey'i yerinde vekil bırakarak, 16 Şubat akşamı saat 7'de Zeytinlik Köprüsü'ne doğru yola çıkmıştı. Karanlık nedeniyle, 4 saatlik yol 8 saatte alınabilmişti. Gece saat 4'te Zeytinlik Köprüsü'ne ulaşan Stange Bey, burada ileri harekâtla ilgili emirlerini yazarak müfrezesine bildirmişti.[181]

Zeytinlik Köprüsü tahrip olduğu için Çoruh'u yalnız kayıkla geçmek mümkündü. Orada yalnız bir kayık bulunduğu için, kıtaların karşıya geçmesi de dört saat almıştı. Top ve makinalı tüfekleri karşıya geçirme imkânı olmadığı için yalnızca karşıya geçebilen piyadelerle Okumuşlar köyüne gidilmesine karar verildi. Saat 5'te Okumuşlar köyüne ulaşıldı. Asker burada konaklarken, Gümüşhane civarında bulunan Halit Bey'e özel bir süvari ile top ve makinalı tüfeklerin hareket ettirilemediğini, yalnız piyade ile Okumuşlar köyüne gelinebildiğini ve göndereceği rapora göre hareket edileceği bilgisi verilmişti.

Okumuşlar köyünde, savunma için stratejik noktalara dağılan kuvvetler istirahat ederken emniyet tedbirlerini de almıştı. İlk bilgi Okumuşlar'daki müfreze kumandanı Teğmen Mustafa Bey'den gelmişti. Raporunda, Akhizataşı'nda saat üçten on bir buçuğa kadar savaşın devam ettiğini, fakat netice hakkında bir bilgisi olmadığını, Rusların bir kısım kuvvetlerini karşılarından çekip Akhizataşı'na sevk ettiğini bildiriyordu.[182]

Halit Bey'den gelecek cevaba göre hareket edilecekti. Beklenen haber Halit Bey'in yerine Teşkilât-ı Mahsusa 2. Tabur, 3. Bölük Kumandanı Yüzbaşı Ekrem Bey'den gelmişti. 17/18 Şubat gecesi ulaşan haberde; Rusların 1.400 kişilik piyade, 200 süvari, 2 top ve 2 makinalı tüfekten oluşan bir kuvvet ile Avcılar köyü mevkiindeki savunma hatlarımıza yüklendiği, çatışmalar esnasında Halit

[180] Yalçın, *agt*, s. 208.
[181] Yalçın, *agt*, s. 209.
[182] Yalçın, *agt*, s. 211.

Bey'in yaralandığı, yaralı olarak Berta Köprüsü istikametine geçtiği,[183] dağılan kuvvetlerle Gümüşhane tepelerini tutmak istedi ise de bunda muvaffak olamadığı ve kuvvetlerimizin dağılarak çekildiği bildirilmekteydi.[184]

Stange Bey, bu haber üzerine Okumuşlar köyü mevkiindeki savunmanın Artvin savunmasını zayıflatacağını düşündüğü için o gece Artvin'e çekilmeye karar verdi. Hemen yola çıkan birliklerine verdiği emirde, Çoruh'un o gece geçilmesini istedi. Zeytinlik Köprüsü'ne yanaştığı sırada, Halit Bey'in gönderdiği rapor gelmişti. Halit Bey; Rusların şiddetli taarruzundan sonra Avcılar köyüne gelmiş ve orada yeni bir müdafaa hattı oluşturmaya çalışıyordu. Eğer takviye kuvvetleri yetişebilirse, bunların desteği ile başlatılacak olan bir taarruzla, kaybettikleri mevzileri geri almaya çalışacaklarını bildiriyordu.[185]

Ferhatlı Kalesi'nin güneybatısına düşen Akhizataşı'na Rusların taarruzu esnasında 2. Tabur 4. Bölük Kumandanı olan Hüseyin Hüsnü Efendi, savunmakla yükümlü olduğu bölgeden çekildiği gibi, bu sırada Avcılar bölgesindeki hatlarda savunmada olan Halit Bey'in yanındaki kuvvetlerin bir kısmı da bu çekilmeyi görünce siperlerden ayrılmış ve Gümüşhane'ye doğru çekilmiş, Halit Bey ve yanında bulunan birkaç asker düşmanın ortasında kalmıştı.

Hüseyin Hüsnü Bey, Gümüşhane köyünde toplanan 100 kadar askeri de alarak Okumuşlar'a doğru çekilmeye devam etmişti. Yüzbaşı Ekrem Bey de, bu dağılma ve çekilme ortamında, Okumuşlar'da bulunan Stange Bey'e; dağılarak çekilen askerlerden elde ettiği ve doğru bilgiler içermeyen raporunu yazmıştı. Bu gelişmelerden habersiz olan Halit Bey ise çok zor anlar yaşamış, yanında kalan birkaç askerle son bir gayret hücuma kalkıp düşmanı püskürtmüştü.

Ardanuç'ta Avcılar-Gümüşhane-Okumuşlar hattındaki kuvvetlerimize saldıran Ruslar, epey hırpalanmış olduklarından saldırılarını gevşetmişlerdi. Rusların vaziyetini gören Halit Bey, ilerleyerek Akhizataşı bölgesinde oldukça hakim bir sırtı işgal etmiş ve burayı savunmak için mevziler hazırlamaya başlamıştı. Rusların yorulduğunu gördüğü için, Stange Bey'e takviye gelecek olursa kaybedilen yerleri geri almanın mümkün olduğunu bildirmişti. Halit Bey'den haber geldiği zaman 8. Alay'ın kıtalarının bir kısmı Çoruh'un karşısına geçmişti. Stange Bey, esas amaç Artvin'in savunması olduğu fikriyle, Artvin'e dönüşü iptal etmedi.

---

[183] Teşkilât-ı Mahsusa Tabur Kumandanı Rauf Bey'in yaralanması, Halit Bey'in yaralanması olarak algılanmış olmalı.

[184] Yalçın, *agt*, s. 213.

[185] Yalçın, *agt*, s. 214.

Bölgedeki durumu raporlardan öğrenen Dr. Bahattin Şakir Bey, 18 Şubat'ta Halit Bey'e gönderdiği emirde; Stange Bey'in Berta Hanları'ndaki Yüzbaşı Ethem Bey'e verdiği emirde Rusların taarruzlarına karşı direnme imkânı kalmadığı zaman çekilme emri üzerine, Halit Bey'e eğer Avcılar-Gümüşhane bölgesinde direnme imkânı kalmamışsa Zeytinlik üzerinden kademe kademe çekilme yapabileceklerini, öncelikle yaralıları, fazla tüfek ve cephaneleri nakil için eğer hayvanları yoksa bunları askerlere ve köylülere dağıtmasını, Zeytinlik'e çekildikten sonra buradaki kayığı da tahrip etmeyi unutmamaları emrini göndermişti.[186]

Çatışmalarda esir alınan Rus askerlerinin ifadesine göre; Ardahan yönünden Ardanuç'un batısındaki savunma hatlarımıza saldıran kuvvet Rusların 78. Navaginsky Alayı idi. Alayın bir taburu Ardahan'da, bir taburu Yalnızçam Geçidi'nde, bir taburu da Ardanuç bölgesinde idi. Çatışmalarda kuvvetleri eriyen alay, Koban[187] Plaston Kazak Alayı'nın depo taburu tarafından takviye edilmişti. Ardanuç'ta bu alayın iki topu bulunuyordu. Ruslar ikmal yapamadığı için, kıtlık çekiyor, askerine yeterli yiyecek dağıtamıyordu.[188]

Stange Bey'in nizamî kuvvetleri, yolsuz ve engebeli arazide değil savaşmak, savaşacakları bölgelere bile ulaşamıyordu. Çünkü bu yollardan sadece yayaların geçebilmesi mümkündü. Böylece Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine giden yardım kuvveti, hiçbir şey yapamadan 19 Şubat'ta Artvin'e dönmüştü.[189] Artvin-Zeytinlik üzerinden Okumuşlar köyüne yaptığı harekâtta, yol iz bulunmayan bu bölgede kendi kuvvetleri ile bir iş göremeyeceğini anlamıştı. Ardanuç bölgesinde takviye için daha önce gitmiş olan 8. Alay'a bağlı askerleri geri çağırarak, yerlerine Artvin civarında görev yapan Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerini gönderdi ve çeşitli bölgelere dağılan kuvvetleri toparlayarak, Artvin'i Ardanuç yönünden gelecek saldırılara karşı koruma görevini tamamen Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine bıraktı. Bu çerçevede, 19 Şubat'ta Artvin'de bulunan 320 kişilik Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetini de Ardanuç tarafına sevk etti.[190]

Stange Bey; Çoruh'un Artvin-Borçka arasındaki kısımda, sağ kıyıdaki Bakırköy bölgesini savunan Yüzbaşı Ahmet Bey emrindeki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin, bulundukları mevzileri 8. Alay'ın 3. Taburu ve İstihkâm bölüğüne devrederek, Artvin-Ardahan şosesini takiben Berta Hanları'na gitmesi-

[186] ATASE, BDH, 5258-3-002.
[187] Yalçın Gubân olarak okumuştur.
[188] Yalçın, *agt*, s. 215.
[189] Altınbilek-Kır, *age*, s. 609.
[190] Yalçın, *agt*, s. 215

ni, Berta Hanları'nda bulunan Ethem Bey kumandasındaki 8. Alay'a mensup 2 bölüğün de işgal ettiği mevzileri Yüzbaşı Ahmet Bey'e bırakarak Artvin'e gelmesini istedi. Verilen emirde devir teslim yapıldıktan sonra mutlaka gece yola çıkılması istenmişti.[191] Böylece bu kuvvet değişiminin bir çekilme olarak algılanıp panik yaratmasının önüne geçilmek istenmişti.

Stange Bey; geri çağırdığı 8. Alay'a mensup kuvvetleri de Artvin'i Borçka yönünden savunmak için Bakırköy bölgesindeki mevzilere yerleştirmişti. Böylece değişik bölgelere dağılan kuvvetlerin komuta ve koordinasyonunda yaşanan kargaşalıkların da bir nebze önüne geçmiş oldu.

Dr. Bahattin Şakir Bey'in yaveri Yüzbaşı Şakir Niyazi Bey, Teşkilât-ı Mahsusa Yaverliğine devam edecekti.[192] Artvin'in Ardanuç yönünden savunması görevi de Halit Bey emrindeki gönüllüler tarafından sağlanacaktı. Yalnız Zeytinlik Köprüsü'nde Melo Hudut Taburu'na bağlı müfreze, göreve devam ediyordu. Stange Bey, kuvvetlerinin bulunduğu vaziyetin tafsilatlı bir krokisini vermek üzere, Halit Bey'i Artvin'e çağırdı.

Halit Bey, 24 Şubat 1915 tarihinde Ardanuç bölgesinden ayrılıp Artvin'e giderken, Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na yayınladığı emirde, yerine vekil olarak Veli Bey'i atadığını, kendisi yokken, siperlerde yeterli asker bırakılması kaydıyla askerin savaş kabiliyetini artırmak için eğitiminde yarım kalmış olan, kabza kavramak, tüfeği omuza yerleştirmek, diz üstü ve ayakta nişan vaziyeti hususlarının öğretilmeye devam edilmesini, geri çekilmede dikkat edilmesi gerekli hususları, günlük süvari ve piyade olarak çıkartılacak keşif kolları vasıtasıyla devamlı olarak düşmanın hal ve hareketinin izlenmesi konularındaki emirlerini sıraladıktan sonra, firar halindeki subaylardan emir alınmamasını, bir iki gün Artvin'de kalacağını ve tekrar *"Teşkîlâtı Mahsûsa'nın fedâkar evlâdları arasında bulunacağını, döndüğü zaman siperlerin derinleştirilerek boy siperi haline getirildiğini görmek istediğini"* yazarak Artvin'e gitti.[193]

26 Şubat tarihinde yayınladığı alay emrine; *"Âhiren icrâ kılınan muhârebede ikinci tabur zâbitânından Akhizataşını terk eden 2. Tabur 4. Bölük takım kumandanı Hüseyin Hüsnü Efendi ile bilâ-sebeb-i meşrû' muhil-i ictimâ' olan Gümüşhâne'den yüz kadar efrâdı da beraber alarak Sirya'ya (Zeytinlik) kadar giden ve orada Şitange Bey'e gayr-ı sahîh rapor veren Ekrem Bey'in evrâkı dîvân-ı harb'e teslîm edilmiştir"*[194] diye başlayarak, bölgesini boşaltıp, Akhizataşı'nın Rusların eline geçmesine neden

[191] Yalçın, *agt*, s. 218.

[192] Yalçın, *agt*, s. 217.

[193] ATASE, BDH, 5258, 3-002-001 ve ATASE, BDH, 5258, 3-002-001a.

[194] ATASE, BDH, 5258, 3- 005

olan ve kendini düşmanın ortasında bırakanlarla, olaylar hakkında yanlış rapor veren Ekrem Bey'i Dîvân-ı Harb'e vermişti. *"Teşkilât-ı Mahsusa'da kumandanda, en nihâyet nefere varıncaya kadar mes'ûliyet vardır."* diye yazan Halit Bey, Avcılar sırtlarında kendisini yalnız bırakan askerleri ancak fevkalade bir kahramanlık yapmaları halinde affedebileceğini, *"Bi-tevfîkihî Te'âlâ benimle beraber beş on kişi ile hizmetime mukâbil hücûm yapan düşmanı püskürden efrâttan nefer Osman Çavuş nasb edilmiş ve iki madalya-yı Osmânî ile de taltîf edilmiştir. Henüz tanımamakta olduğum muhterem diğer arkadaşlarım kimler ise bana mürâca'at edecekler ve mazhar-ı taltîf olacaklardır."* diye yazarak kahramanları da ödüllendireceğini yazmaktadır.[195] Alay emrinde yer alan; *"Teşkilât-ı Mahsusa'nın rehberi ta'arruzda ileri, müdâfa'ada kat'iyyen sebat"* ifadesi ise, ön mevzilerde Artvin'i savunmaya çalışan Teşkilât-ı Mahsusa neferlerine genel bir talimat niteliğindedir.

Halit Bey 8 Mart tarihinde, daha önce Acılema bölgesinde, Şavşat yolunun muhafazası için görevlendirilen Kemal Efendi'yi, burada gerekli tertibatı noksan aldığı ve emrindeki Arslan Pehlivan'ın mevkiini terk ederek Artvin'e gittiği için Dîvân-ı Harb'e vermişti.[196] Arslan Pehlivan, Artvin'de Rus işgali altındaki köyünün bulunduğu bölgede, Hatila Deresi boyundaki çatışmalara katılmış, 1915-1916 yıllarında Halit Bey komutasındaki Çoruh Müfrezesi ile İspir boğazındaki savaşlara girmiş, birçok arkadaşının şehit olduğu Kop Dağı'ndaki çatışmalarda yaralanmıştır.[197]

III. Ordu kumandanlığında Rusların Arhavi üzerine ileri harekâtını durdurmak emrini alan Stange Bey, Halit Bey ve Hakkı Bey ile Artvin'in savunması için yapmaları gerekenler hakkında bir toplantı yapar. Toplantıda zorunlu hallerde çekilme istikametlerinin Çoruh Vadisi'nin kapatılması esasına göre olması da izah edilmiş, Artvin'in savunmasını ve Artvin'deki tüm kuvvetlerin

---

[195] Daha önce Yemen, Trablusgarp ve Balkan savaşlarında yaşadıkları, savaşın disiplin, cesaret ve fedakârlıkla kazanıldığını gören Halit Bey, yayınladığı Alay Emrinde; *"Her mıntıka ve her kıt'a kumandanları merhametin bir maraz-ı asabî ve bunun da bi'n-netîce memlekete bir nev' ihânet olduğunu unutmamalı ve ana göre – zulm değil – infâz-ı askerî te'sîs etmelidir. Yalnız Alay Kumandanının mesâ'îsi kâfî değildir. Çünkü bende kuvve-i kudsiye yokdur."* diye yazmaktadır. (ATASE, BDH, 5258, 3-005-001) Halit Bey'in askerlik hayatında, belinde iki tabanca bulunduğu, namuslu dediği sağ taraftaki ile düşmana ateş ettiği, namussuz dediği sol taraftaki ile de düşmandan kaçanları infaz ettiği anlatılır. (Solmaz, *age*, s.152). Tüm Kuzey ve Doğu Anadolu'da Köroğlu misali efsaneleşmiş ve "Deli" lakabıyla anılan Halit Bey'in, bu uygulamaları, yaşananlar tam olarak bilinmeden açıklanamaz.

[196] ATASE, BDH, 5258, 3-005-001.

[197] Özder, *age*, s. 135.

kumandanlığına da Kıdemli Yüzbaşı Hakkı Bey atanmıştı.[198] 27 Şubat'ta Murgul'a hareket eden Stange Bey'in emirlerine göre, Nedim Bey komutasındaki 3. Taburun tuttuğu Bakırköy bölgesinin savunmasından da Melo Hudut Taburu sorumlu olacaktı. 8. Alay'ın hasta ve yaralıları da Artvin'de bırakılmış, önden çıkartılan keşif kollarının verdiği rapora göre 8. Alay'ın kuvvetleri Murgul'a doğru yola çıkmıştı.

Tablo 8: Artvin Müdafaasında Bulunan Birliklerin 1 Mart 1915 Tarihindeki Durumu[199]

BİRLİK	BULUNDUĞU YER	BÖLÜKLERİ	MEVCUDU
TABUR 1	AVCILAR (ARKİM)	2, 3, 4	419
TABUR 1'DEN AYRILMIŞ	BEREKET-OVACIK (DALAHET)		250
TABUR 1'DEN AYRILMIŞ	OKUMUŞLAR (BOSELT)		60
TABUR 2	BERTA KÖPRÜSÜ	2, 3	322
TABUR 2	SAKALAR (SALTETRİ)	1	160
ŞAVŞAT MÜFREZESİ	SÖĞÜTLÜ (SATLEL)		200
TABUR 3 MELO	ERENLER (İRSA)	1, 2	427
TABUR 1	ORMANLI (OMANA)	1	206
SÜVARİ BÖLÜĞÜ	TÜTÜNCÜLER (KARTALA)		50
TOPLAM			2094

2 Mart'ta Gökçeköy-Acıelma-Gümüşhane-Okumuşlar hattında tekrar çatışmaların başlaması üzerine Yüzbaşı Ahmet Bey müfrezesini çatışma bölgesine gönderen Halit Bey, giden müfrezeden ve cepheden tutarlı bir haber alamayınca 130 kişilik bir kuvvetle Artvin'den ayrılıp bölgeye gitmeye karar verdi. Artvin'de cephane sıkıntısı vardı ve bu da askerlerin moralini bozuyordu. Hazırlıklar tamamlanırken Ahmet Bey'den gelen raporda; Rusların Şavşat yolunu kestiklerini, Gökçeköy (Opiçala) içinde kalan Kemal Bey'le irtibat kuramadığını ve düşman içinde kaldıklarını anlatıyordu. Çatışma bölgesine giderken Berta'ya gelince göçen ahaliden Ahmet Bey'in Acıelma bölgesinden çekilmeye başladığını öğrenir. Durumu düzeltmek için Gökçeköy'e hareket eder.[200] Şavşat yolları Ruslar tarafından tutulduğu için Müslüman ahalinin göçme imkânı da kalmamıştır.

[198] Altınbilek-Kır, *age*, s. 610.

[199] ATASE, BDH, 5265, 42-004-05 nolu belgeden yararlanılarak hazırlanmıştır.

[200] Arif Cemil, *age*, s. 222-223.

5 Mart'ta bir grup Şavşatlı gönüllü[201] silah altına alınır. Şavşat gönüllüleri 200 kişilik bir gruptur. Halit Paşa'nın 13 Mart 1915 tarihinde hazırladığı haritaya göre merkezi Satlel (Söğütlü) köyü olmak üzere konuşlanmışlardı. Belgelere yansıyan bilgilere göre; kuvvetlerimizin Ardanuç hattına çekilmesinden sonra da Şavşat'ta faaliyet gösteren bu grup, Ardanuç savaşlarında yiyeceksiz kalan kuvvetlerimize Yavuzköy ve çevre köylerden yiyecek temin etmişti. 8 Mart'ta 2. Bölüğü teftiş eden Halit Bey, Alay emrine; *"Şavşatlılar, bugün icrâ eylediğim teftîşde ümîdin fevkinde ibrâz-ı ma'lûmâ eylediklerinden hem bölük kumandanına ve hem de mu'allimine beyân-ı teşekkür eylerim"* diye yazmaktadır. Şavşat gönüllülerinin Şavşat ormanlarında faaliyet gösteren grubu, yerel beylerden olan liderlerinin Ruslar tarafından pusuya düşürülüp öldürülmesinden sonra dağılmıştır.

Karargâhları Berta Köprüsü'nde olan ve Şavşat istikametinden gelecek tehlikeye karşı Acıelma sırtlarında mevzilenmiş bulunan kuvvetler Veli Bey'e bağlı idi. Berta Köprüsü'nde Şavşat'tan gelen yolları kesen Teğmen Sabit Efendi kuvvetlerine çekilme emri verilmişti. Teğmen Sabit Efendi çekilirken kendisine bağlı Şavşat gönüllüleri de dağlık, ormanlık, ıssız yerlere çekilerek saklanmışlardı.

Halit Bey, Veli Bey'i Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na bağlı tabur kumandanı olarak Ardanuç bölgesindeki tüm kuvvetlerin kumandanlığına atayarak bölgeden ayrıldıktan sonra, Veli Bey'in resmî yazışmalardaki vasfı Şark Mıntıkası Grup Kumandanı idi.[202] Emrindeki kuvvetler, Çoruh'un sağ yanına düşen ve Berta Köprüsü'nden Erkinis'e kadar uzanan bir araziye dağılmıştı ve görevleri bu araziden Artvin'e inen yolları kapamak idi.

Berta Köprüsü ve Acıelma tepelerinde bulunan ve Veli Bey'in komuta ettiği müfreze, Şavşat yönünden ilerleyen Rusların önünü kesiyordu. Acıelma Tepesi'nde görevini yapmış ve birkaç gün süren kanlı çatışmalarda müfreze oldukça fazla şehit vermişti. Takviye edecek kuvvet kalmadığı için geri çekilmesi ve Avcılar-Gümüşhane-Okumuşlar hattında savunma yapan kuvvetleri desteklemesine karar verildi. Fakat Ruslar aynı anda Avcılar-Gümüşhane-Okumuş hattına da taarruz ediyorlardı. Rusların ilerlediği haberi gelince 80-90 kadar mevcudu kalmış olan müfreze, Hamamlı istikametinden geri çekilir.

Halit Bey'e çatışmalar hakkında raporlar gönderen Veli Bey, 27 Mart tarihinde gönderdiği raporlarda;[203] Rusların 400'den fazla bir kuvvetle hücuma

[201] ATASE, BD, 5265, 42-004-05

[202] ATASE, BDH, 5258, 2-010-13.

[203] ATASE, BDH, 5258, 2-004-12. ATASE, BDH, 5258, 2-004-13 ve ATASE, BDH, 5258, 2-004-14.

geçtiğini ve bu taarruzu top ateşi ile desteklediklerini, ilk saldırıları püskürtmeye muvaffak olmuşlarsa da daha sonraki taarruzlarda Gümüşhane arkalarına kadar çekildiklerini bildirmektedir. Aynı gün Dalahet Müfrezesi de Rusların şiddetli taarruzuna uğramıştı. Üç top ve makinalı tüfeklerin ateşi ile desteklenen bu taarruz karşısında Dalahet Müfrezesi de bozularak çekilmeye başlamıştı.[204]

Bölgede bulunan Besim Efendi, Mehmet Efendi, Hüseyin Efendi, Ardanuçlu Recep Efendi, Teğmen Sabit Efendi müfrezelerine geri çekilme emri iletilmişti. Bu çekilmede üç defa haber gönderilmesine rağmen Mehmet Efendi müfrezesi hâlâ gelmemişti.[205] Top ve makinalı tüfek desteğinde bu hatta ilerlemeye devam eden Ruslar, Gümüşhane'den sonra Okumuşlar'a da girmişlerdi.[206] Bunun üzerine Veli Bey, Şutumbaşı'nı tutan 80 kişilik kuvvete de geri çekilme emri gönderdi. Okumuşlar bölgesini tutan 82 kişilik kuvvet de çekilmeye başlamıştı.[207] Rusların bir iki gün içinde kuvvetlerini takviye ettiği anlaşılmıştı. Daha önce 400-600 olarak tahmin edilen kuvvetin 1.000 civarında olduğu düşünülmekteydi.[208]

Müfrezelerin çekileceği yollar ve Çoruh'u geçebilecekleri Zeytinlik Köprüsü muhacir kafileleri ile doluydu. Zeytinlik'teki kayık da muhacirleri geçirmek için kullanılıyordu. Suların yükselmesi halinde bu kayığı kullanma ihtimali bile yoktu. Zeytinlik'e gelen Veli Bey, buradaki telgraf hattını kullanıp raporlarını verirken Ruslar Çoruh'un sahillerine yaklaşmıştı. Telgraf merkezinin ateş altında kaldığını görünce merkezi Orucuk'a kaldırmaya karar verdi ve köprüyü söktürmeye başladı.[209]

Artvin'den cevap veren Halit Bey, 300 kişilik bir yardım kuvveti gönderdiğini bildirerek İşhan yolunu açık tutma imkânını sormaktadır.[210] Veli Bey şimdilik kuvvet istemediklerini, Rusların tüm kuvvetleri ile Dalahet Müfrezesi üzerine yüklendiğini, çatışmadaki top ve makinalı tüfek seslerinin Zeytinlik'ten duyulduğunu, birkaç saat süren çatışmadan sonra şimdi ise bir şey duyulmadığını, Demirkent Köprüsü'ne 100 nefer gönderdiğini bildirir.[211] Daha sonra gönderdiği raporda ise müsademenin devam ettiğini, fakat karşılarında-

[204] ATASE, BDH, 5258, 2-010.
[205] ATASE, BDH, 5258, 2-004-13.
[206] ATASE, BDH, 5258, 2-004-02.
[207] ATASE, BDH, 5258, 2-004-12.
[208] ATASE, BDH, 5258, 2-015.
[209] ATASE, BDH, 5258, 2-004-15.
[210] ATASE, BDH, 5258,2-004-16.
[211] ATASE, BDH, 5258, 2-010-08.

ki kuvvetlerin zayıf olduğunu, Rusların asıl kuvvetlerini Dalahet Müfrezesi'nin üzerine sevk ettiğini ve saatler süren çatışmadan sonra şimdi silahların sustuğunu bildirmektedir. Gelen raporlardan Rusların, 1.000 kişilik bir kuvvetle de Nuri Bey'in kumandasında 320 neferden oluşan Hod (Maden) Müfrezesi üzerine yüklendiği anlaşılmaktadır.[212]

Bölgenin tekrar Rusların eline geçmesi üzerine müfrezelerde bulunan Şavşat, Ardanuç ve Artvinli gönüllüler ailelerini göç ettirmek için kumandanlarından izin istemektedirler.[213]

4.2.2. Artvin'in Borçka Yönünden Savunulması

Stange Bey, III. Ordu'dan aldığı emir üzerine 8. Alay'a bağlı kuvvetlerle sahil bölgesine geçerken Melo Hudut Taburu Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Hakkı Bey'i Artvin Kumandanlığı'na atamış ve Melo Hudut Taburu'na Zeytinlik'ten ve Borçka istikametinden gelecek tehlikelere karşı Artvin'in emniyetini sağlama görevi vermişti.[214]

Artvin ve çevresindeki yerlerin işgal altına girme tehlikesi, bölgede yaşayan Müslüman halkın göç etmeye başlamasına yol açmıştı. Bu göç hareketi ile, birliklerdeki askerlerden Artvinli olanlar arasında, ailelerini göç ettirme telaşı baş göstermiş, çevre köylerden olan askerler üçer beşer firar etmeye başlamışlardı.

Şubat ayı sonlarında Çoruh'un sağ yanındaki Rus karakolları Erenler (İrsa) ve Adagül köyünün Ahaldaba Mahallesi'nde bulunurken, Türk kuvvetleri de Bakırköy köyünde idi. Bu bölgedeki kuvvetlerimizin kumandanı Üsteğmen Mehmet Suphi Bey idi.

Murgul Vadisi'ndeki Türk kuvvetlerinin Balaban-Boyuncuk-Dülgerli sırtları-Balıklı (Dagisti) Dağı hattına çekilmesi ile Rus kuvvetleri Murgul Vadisi'nden geçerek Çoruh'un sol sahilinde de ilerleme imkânı bulmuş ve keşif kollarını bu istikametten sevk etmişti. Sahil kısmındaki kuvvetlerimizin, Çoruh Vadisi ile irtibatını kesen Ruslar, 4 Mart'ta Çoruh'un sağ yakasında Borçka üzerinden Artvin'e doğru ilerlemeye başladılar. Murgul Vadisi'nden Çoruh Nehri'nin sol yanına geçen Ruslar, 5 Mart'ta Çoruh'un sol yakasından da Artvin'e doğru ilerlemeye başlamışlardı.

Artvin'i batı yönünden gelecek düşmana karşı savunan kuvvetler, coğrafî şartlar nedeni ile birbiri ile bağlantısı güç olan noktalarda mevzilenmişti. Her-

[212] ATASE, BDH, 5258, 2-016.
[213] ATASE, BDH, 5258, 2-017.
[214] Yalçın, *agt*, s. 231.

hangi bir noktanın saldırıya uğraması halinde diğer bölgeden yardım sevk etme imkânı yoktu. Hakkı Bey, Çoruh'un sağ ve sol yanındaki kuvvetleri ayrı ayrı organize ettikten sonra, aralarında irtibatın ve yardımlaşmanın temini için emirler vermiş, sıkı tenbihatta bulunmuştu.

Bu bağlantının yapılabilmesi ise Çoruh üzerinde bulundurulan bir kayıkla mümkündü. Müfrezelerden birinin saldırıya uğraması durumunda, birbirine yardım edebilmek için iki manga asker ayrılacak ve bu yardım kuvveti, Fıstıklı (Nacviya) civarında kayık bulunabilecek bir yerde bekletilecekti. Ayrıca her müfreze, karşısındakinin durumunu gözleme imkânına sahip olduğu için; birbirlerine karşı tertiplenen bir taarruz hazırlığı, hem merkeze, hem de karşı taraftakine bildirilecekti.

Ruslar, Murgul Vadisi'ne girdiği için buradan, Çoruh'un sol sahilini izleyerek Taşlıca (Hatila) Deresi istikametinde ilerleyecek olan kuvvetlerin, vadiden içeri girerek Artvin'in arkasına düşen bölgeye sarkmaları ve Artvin'i savunan kuvvetlerimizi tehlikeye düşürmeleri mümkündü. Hakkı Bey, 6 Mart'ta bu durumu III. Ordu'ya yazarak, Rus ilerlemesine açık bu yolları tutacak yeterli kuvvetimiz olmadığı için, *"miktar-ı kâfi kuvvetin bir an evvel yetiştirilmesini"* istemişti.[215] Rusların, bu kısımdaki kuvvetlerinin 1.200 kişi olduğu sanılmaktaydı.[216]

Artvin'i savunmakla görevli olan Melo Hudut Taburu Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Hakkı Bey, 7 Mart günü; Çoruh'un sol sahilini takip ederek ilerleyen Rus kuvvetlerine karşı, Artvin'i savunmak üzere Yüzbaşı Rifat Bey komutasında bir müfreze görevlendirmişti. Karargâhını Ormanlı köyünde kuran Rifat Bey, Ormanlı köyünde ve köye yaklaşan yolları kontrol altında bulunduracak yerlerde karakollar kurmuştu. İhtiyat kuvveti Uzundere'de (Urzuma) idi. Murgul'dan Hatila'ya gelen yolu kontrol altına almak üzere dört mangalık bir kuvvet de Gökçeyurt'a (Tepanize) sevk edilmişti. Hakkı Bey, verdiği emirde Bakırköy ile Ormanlı arasında her zaman irtibatın sağlanmasını istemiş ve Ormanlı-Artvin arasında telefon hattı kurulacağını bildirmişti.[217]

Ormanlı köyü yakınlarına kadar ilerleyen Rus süvarileri, burada bulunan Yüzbaşı Bekir Sıtkı Bey'in komutasındaki 50 atlıdan oluşan süvarilerle çatışmaya girmiş ve geri püskürtülmüştü.[218] Artvin'in tehlikede olduğu anlaşılınca, Artvin'deki hasta ve yaralıların tahliyesine başlanmıştı.[219] 7 Mart tarihinde

[215] ATASE, BDH, 2866, 499-260-004.
[216] ATASE, BDH, 5265, 42-004-05.
[217] ATASE, BDH, 2866, 499, 260-004-05a.
[218] ATASE, BDH, 2866, 499-260-004.
[219] ATASE, BDH, 2866, 499, 260-004a.

Çoruh bölgesindeki Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin ellerindeki Belçika ve küçük çaplı mavzerlerin cephanesi kalmadığı için yeterli cephanenin takviyesi istenmişti.[220]

15 Mart'ta müfrezelere gönderilen emirde, günlük verilen emirlere göre hareket edilmesi, ileri karakollarla ve Artvin ile haberleşmenin sağlanabilmesi için postaların hazır bulundurulması ve raporların düzenli olarak iletilmesi istenmekte idi. Bakırköy ile telefon irtibatı vardı. Bir vukuat olduğu zaman hemen, vukuat olmazsa her akşam saat 5'te telefonla rapor verilmesi istenmiştir.

Artvin ve Melo Hudut Taburu Kumandanı Hakkı Bey, 15/16 Mart gecesi, Bakırköy'deki[221] ve Ormanlı'daki müfreze kumandanlıklarına yazdığı emirde, Ormanlı'nın ilerisinde bulunan Tütünlü (Kartla), Zorlu (Tıhlazor) ve Avcılar (Avana) tarafına keşif kolu çıkartılarak; Rusların vaziyeti ve kuvveti hakkında sıhhatli bilgiler elde edilmesini, bu işin süvarilerle yapılamayacak ise piyadelerle gerçekleştirilmesini istemişti. Rusların Ormanlı ya da nehrin karşı sahilindeki Bakırköy'e taarruzu halinde bilgi verilmesini de istemişti.[222] Bir taarruzu hazırlık aşamasında haber verirseler, Stange Bey'in aynı anda düşmana taarruz ederek, Rusların dikkatini o tarafa çekeceğini bildiriyordu.[223]

16 Mart'ta Çoruh'un sağ ve sol yakasından taarruza geçen Ruslar, ilerleme sağlayamadıkları gibi akşam olması ile birlikte taarruzlarını durdurmuşlardır. Bu sırada Teşkilât-ı Mahsusa Alay Kumandanı Yüzbaşı Halit Bey fevkaladeden[224] binbaşılığa terfi etmiş ve Teşkilât-ı Mahsusa Alayı ve Melo Hudut Taburu; Artvin Müfrezesi adıyla birleştirilerek, Artvin Müfrezesi Kumandanlığı'na atanmıştı.

Taarruzlarına devam eden Ruslar, 23 Mart'ta Ormanlı ve Uzundere'ye girmişlerdi fakat Taşlıca Deresi'ne kadar ilerleyememişti. Yüzbaşı Rifat Bey, Ruslarla temas sağlamadan Mustafaoğlu-Örenli (Muhrana)-Gökçeyurt (Tepanidze) hattını boşaltmış, kuvvetlerini Taşlıca Deresi'nin Artvin yanına çekmişti. Artvin'in Borçka yönündeki savunma mevzilerini teftiş eden Halit Bey, cepheyi gezerek alınan tertibatı kontrol ederken, Çoruh'un sol yanındaki mevzilerde Ruslarla aramızda bir boşluk bulunduğunu görmüştü.

---

[220] ATASE, BDH, 2866, 499, 260-004a.

[221] ATASE, BDH, 2866, 499, 260-004-05a.

[222] ATASE, BDH, 2866, 499, 260-004-05.

[223] ATASE, BDH, 2866, 499-260-004-05 ve 5a.

[224] Hakkı Bey Kıdemli Yüzbaşı olduğu için, Artvin Kumandanlığına atanmıştı. Uygulamaya göre harpte geçen süre normal süreden iki misli kıdem kazandırıyordu. Halit Bey; Yemen, Tablusgarp ve Ardahan seferindeki harp hizmetleri nedeni ile terfi etmiş ve Binbaşı olmuştu.

Halit Bey; 24 Mart 1915 tarihinde Taşlıdere'den III. Ordu Karargâhı'na gönderdiği raporunda Artvin'i Çoruh'un sol yanından ilerleyerek kuşatan Rusların Ormanlı ve Uzundere'de olduğunu, Örenli, Mustafaoğlu ve Gökçeyurt'ta olmadığını, buradaki kuvvetlerin 25 Mart sabahı Gökçeyurt-Örenli yolu ile ilerleyeceklerini ve Örenli'ye ulaştıktan sonra izleyecekleri yolu ayrıca bildireceğini belirtmektedir.

Durumu tespit ettikten sonra, 24 Mart'ta Taşlıca'dan yazdığı emirde; Rifat Efendi'nin müfrezesinden dinlendirilmiş 100-200 kadar askeri kumandasına alarak Çoruh sahilinden Mustafaoğlu'na kadar olan bölgeden ve Taşlıca Deresi'nden geçilerek düşmanla karşılaşılıncaya kadar ilerlenmesini emretmişti. Gökçeyurt'tan Örenli'ye olan yolu bizzat Rifat Bey komutasında ilerleyecek olan kuvvetin izlemesini, Örenli'den sonra hangi yolu izleyeceğini daha sonra bildireceğini belirtti. [225]

Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na bağlı 2. Taburun 1. Bölüğünün öncü, 2., 3. ve 4. bölüklerinin ise ana kuvvetler olarak Uzundere'ye doğru düşmanla karşılaşıncaya kadar ilerlemesini, düşmanla karşılaşınca işgal için taarruza geçmesini, kıtaların ihtiyat cephanelerini de yanlarında getirmesini emretmiş ve emrini *"Muvaffakıyet Allah'dandır"* kelimesi ile bitirmişti.[226]

25 Mart'ta 20 süvariden oluşan Rus keşif kolu, Borçka-Artvin şosesinden İrsa (Erenler) Hanı-Kuvarsan (Bakırköy) Hanı istikametinde ilerleyerek, Kuvarsan Hanı'na yaklaştılar. Rusların ana kuvveti Erenler köyünde idi. Kuşluca'nın (Ahaldaba) arkasında da Rus kuvvetleri vardı. Rusların keşif kolları ilerleyerek Bakırköy'de bulunan fabrikaya çıkan şose yol kenarında, evlerin yanında bir müddet durduktan sonra tekrar ilerlemeye teşebbüs ettiler. Bu sırada bölgede bulunan kuvvetlerimiz ateş açınca 20 süvari ve piyadeden oluşan Rus keşif kolu geri çekildi. Arkalarında sayıları 800-1.000 kadar tahmin edilen, süvari ve piyadelerden oluşmuş bir kuvvet vardı.[227]

Bu kuvvetin Artvin üzerine yürümek için yeterli olmayacağını anlayan Ruslar, bölgeye yeni kuvvetler sevk etmeye başladılar. Çoruh'un sol yakasında Ormanlı köyünün sırtlarındaki mezralardan Rusların hareketlerini gözetleyen Yüzbaşı Rifat Bey, 26 Mart tarihinde Artvin Kumandanlığı'na gönderdiği raporda; Rusların bölgeye 4-5.000 kadar kuvvet topladığını, Çoruh'un sağ yanındaki sırtlarda bulunan çadırlarını toplayan düşmanın Erenler ve Beşağıl

[225] ATASE, BDH, 5258,1-074.

[226] ATASE, BDH, 5259, 1-074a.

[227] ATASE, BDH, 5265, 42-005-001. Bu bölgenin kumandanı olan Mehmet Subhi Bey'in müfreze kumandanlığına yazdığı rapor.

köylerinin içine indiğini, sol yakada bulunan Rusların ise hiçbir hareketinin görülmediğini, yalnız bir iki defa Çoruh'un karşı yakasında bulunan kuvvetlerimize yaylım ateş açtıklarını bildirmektedir.[228]

27 Mart'ta 250-300 piyadesi ile Sümbüllü (Sinkot) köyü sırtlarını aşan Ruslar, Çoruh'un sol yanında Artvin'in Mazlumoğlu Mezrası'nda konuşlanmış topçularımızın açtığı ateş ile Sümbüllü köyü ve Bakırköy Deresi Vadisi'nin içlerine doğru dağılarak kaçtılar. Daha sonra şoseden 60-70 süvariden oluşan bir kuvvet ilerlemeye başladı. Gelen Rus kuvvetlerinin üzerine topçumuz tekrar ateş açtı ve 2-3 zayiat veren süvariler dağılarak geri çekildiler.[229]

Ruslar, ertesi gün Borçka-Artvin şosesi üzerine yığdığı 1.000'den fazla kuvvetle Artvin üzerine yürümeye devam etti. 4 top ve 2 makinalı tüfek Çoruh'un sol yamaçlarındaki kuvvetlerimize göz açtırmıyordu.[230] Çoruh'un sağ yakasındaki kuvvetler kademe kademe çekilmeye başlarken, Çoruh'un sol yakasındaki birlikler de çekilme emri bekliyordu. Rusların Bakırköy'ün üzerindeki tepeden Sümbüllü Köyü'ne inen yolda, 300'den fazla piyadesi, Borçka-Artvin şosesine yığdığı kuvvetlerin arkasında, 100'den fazla nakliye hayvanı ve 20 arabası vardı.[231]

Borçka yönünden gelip Erenler köyüne giren Ruslar, evleri ateşe vermiş ve Sümbüllü köyüne yerleştirdikleri topla Artvin'i dövmeye başlamışlardı. Çoruh'un sol yanında 1.000'den fazla piyade taarruz ederken, 2 Rus makinalı tüfeği Fıstıklı'daki askerimize baş bile çıkartmıyordu.[232] Borçka şosesinde ilerleyen Rus kuvvetleri 3.000'den fazlaydı idi ve arkası görülmüyordu.[233]

Fıstıklı'daki kuvvetlerin kumandanı Yüzbaşı Ahmet Bey, 1 çavuş ve 100 kişinin Gökçeyurt Mahallesi köprüsünde, 100 kişinin de Taşköprü'de Taşlıca Deresi boyunda karşılarında olan düşmanla savaşırken, Çoruh'un sağ sahilinden, yandan ateş yediklerini, savsakların ağladığını yazarak; cephanesi azaldığı için Artvin'den ellerindeki Rus tüfekleri için cephane istemekte, eğer çekilme emri verilecekse bundan erken haberi olması gerektiğini, çünkü dağınık bir vaziyette olan kuvvetlerini toparlamak için zamana ihtiyacı olduğunu yazmaktadır.[234]

---

[228] ATASE, BDH, 5258, 2.
[229] ATASE, BDH, 5258, 2-004-10 ve ATASE, BDH, 5258, 2-004-10a.
[230] ATASE, BDH, 5258, 2-004-05 ATASE, BDH, 5258, 2-004-07.
[231] ATASE, BDH, 5258, 2-004-03.
[232] ATASE, BDH, 2866, 499-004.
[233] ATASE, BDH, 5258, 2-004-05.
[234] ATASE, BDH, 5258, 2-004-02.

Bu günlerde, Artvin'de tifüs salgını etkisini artırmıştı. Artvin'i boşaltmaya başlayan Müslüman ahali, top ateşi altında Mezralar yolu ile Mersevan Dağı'nı aşarak Yusufeli istikametine doğru gitmeye çalışıyordu.[235] Çoruh'un sağ yanındaki kuvvetlerimiz, bir yandan Ruslarla savaşırken diğer yandan da geride hazırladıkları mevzilere çekiliyordu. Böylece kademeli bir müdafaa ile Artvin'e doğru çekilme başlamıştı. Mazlumoğlu mezrasında tabya edilen topun ateş açarak desteklediği çekilme, 27 Mart akşamı hava karardıktan sonra tüm kuvvetlerimizin Artvin Köprübaşı'ndan Çoruh'un sol yanına geçmesi ile sonuçlandı.[236]

Teşkilât-ı Mahsusa 1. Alay 2. Tabur Kumandanı Yüzbaşı Mustafa Bey, tedbir olarak 27 Mart'ı 28 Mart'a bağlayan gece yarısından sonra, Çoruh üzerindeki köprüyü havaya uçurdu. Çoruh'un sağ yanından çekilen bölüklerden biri Mazlumoğlu mezrasına sevk edilirken, bir bölüğü de Rifat Bey kuvvetlerini takviye için gönderildi.[237]

Yüzbaşı Rifat Bey de Ormanlı'dan Fıstıklı'ya çekilerek, Artvin'den çekilmenin güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesi için hazırlıklar yapıyordu.[238] 28 Mart'ta Taşlıca Deresi üzerindeki Gökçeyurt ve Eskicami köprülerinde tedbir aldırmıştı. Fakat aralarındaki yol ateş altında olduğu için buralardan rapor alamıyordu. Bu sırada yardım için gönderilen bölük de Fıstıklı'ya gelmişti. Karşısında beş mislinden fazla düşman askeri vardı. Mevzileri iki yönden ateş altında idi ve mukavemet imkânları yoktu. Hatta yedikleri ateşin şiddetinden, Rifat Bey'in yakındaki mevzileri dolaşıp durumu kontrol etme şansı bile yoktu. Bütün bunları raporuna yazdıktan sonra, henüz bir emir almamasına rağmen, düşmanın durumundan çekilmenin o gece olacağını umuyordu.[239] Aksi takdirde imha veya esir olma ihtimalleri fazla idi.

Fakat çekilme emri henüz ulaşmamıştı. Emir geciktikçe, Rifat Bey açıkça çekilme emri beklediğini ve çekilmenin gerekçelerini açıklayan raporlar gönderdi.[240] Artvin Kumandanı Binbaşı Halit Bey, Artvin'in batısında savunma yapan Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın 3. Taburu'nu takviye için 2. Taburu da sevk etti ve gönderdiği emirde Artvin'i savunmaya devam etme kararında olduğu-

[235] Özder, *age*, s. 139. Ayr. bkz. Özdemir, *age*, s. 246.
[236] ATASE, BDH, 5258, 2-010-10.
[237] ATASE, BDH, 5258, 2, 004-09. ATASE, BDH, 5258, 2-004-05.
[238] ATASE, BDH, 5258, 2-010-04.
[239] ATASE BDH, 5258, 2-010-05. ATASE, BDH, 5258, 2-010-06.
[240] ATASE BDH, 5258, 2-010-03. ATASE, BDH, 5265, 42-005-05.

nu, fakat kesin kararını raporlar geldikten sonra bildireceğini yazıyordu.[241] Burada dikkati çeken husus; Halit Bey'in gönderdiği emirlerde, kırık ve bozuk tüfeklerin toplanarak Artvin'e gönderilmesi, cephanenin son derece dikkatli sarf edilmesi hususunda maddelerin de yer almasıydı.[242]

28 Mart günü öğleden sonra, Artvin Mazlumoğlu Mezrası civarında bulunan tabyadan topçularımız ateş etmeye başlamıştı.[243] Melo Hudut Taburu Kumandanı Hakkı Bey, daha önce aldığı emre göre; Artvin'den çekilme yollarının emniyetini sağlamak üzere, taburu ile birlikte Artvin'in batısında eski Osmanlı-Rus hududuna çekilmişti. Melo Hudut Taburu'nun tuttuğu mevziler de Ardanuç bölgesinden çekilen Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri tarafından tutulmuştu. Hakkı Bey'in karargâhı Artvin'in batısında, Kafkasor'dan sonra çıkılan Salalet Mezrası'nda idi. Buradan düşmanın hareketini izliyordu. Rusların 50'den fazla piyadesini Mustafaoğlu Mahallesi'ne sevk ettiğini, buradan Örenli'ye (Muhrana) ilerleyip, Gökçeyurt'a yöneldiğini dürbünle gözlemiş, durumu âcil bir raporla Artvin Müfrezesi Kumandanı Halit Bey'e bildirmişti. Buradan Eski Cami Deresi mevkiinin doğusundaki tepede mevzilenen Süvari Yüzbaşı Bekir Sıdkı Bey'in yanına geçti.[244]

Gün içinde saat başı raporlar geliyor, emirler gönderiliyor, düşmanın durumu izlenerek takviye edilmesi gereken yerlere kuvvetler sevk ediliyordu. Halit Bey yazdığı emirlerin sonuna *"Artvin'de durum sakindir"* cümlesini koyarak panik gösterilmesinin önüne geçmeye çalışıyordu. Fakat gelen raporlar düşmanın; 600 m, 500 m, 400 m'ye kadar yaklaştığı bilgisi ile başlıyor, *"karşımızdaki mitralyöz ile piyade kuvveti pek faiktır (üstündür)"* cümlesi ile devam ediyor ve *"piyade kuvveti yalnız bizim cephemizde üç bin kişi kadardır"* ifadesi ile bitiyordu.[245] Bu arada Ruslar Taşlıca Deresi üzerindeki köprüleri sıkıştırdığı gibi yeni köprüler kurmak için de teşebbüs ediyordu.

Halit Bey, gönderdiği raporlardan çok sıkışık durumda olduğu anlaşılan Yüzbaşı Rifat Bey'e 28 Mart günü çekilme kararını vermeden birkaç saat önce yazdığı emirde, emirden daha çok moral vermeye çalışıyordu. *"İstirahate muhtaç olduğunu anlıyorum. Metin ol, tayinde seni tebdil edeceğim. Bu akşam kuvvet göndereceğim."* diye başlayan emir, birliklerin emniyet içinde çekilmesi tamamlanana

[241] ATASE, BDH, 5258, 2-010-07.

[242] ATASE, BDH, 5258, 2-010-12. Bunların arasında, karşıdan piyadeler ilerlemedikçe ve ateş menziline girmedikçe ateş açılmaması, mühim hedeflere ateş açılması gibi eğitici emirler vardı.

[243] ATASE, BDH, 5258, 2, 010-10.

[244] ATASE, BDH, 5258, 2-010-09.

[245] ATASE, BDH, 5265, 42-005-05.

kadar Artvin'den ayrılmayacağı, dört güne kadar 460 nefer kuvva-i imdadiye (yardım kuvveti) geleceği, 600 kadar neferin yolda olduğu, ayrıca III. Ordu'nun 1.000 asker daha göndereceği cümleleri ile devam ediyor, cephane sarfına son derece dikkat ediniz ve kesin mecburiyet olmadıkça Artvin'i terk etmeyeceğim ifadeleri ile sonuçlanıyordu.[246]

Rusların Artvin'in Melo ile irtibatını kesme ihtimali ortaya çıkınca Halit Bey, çekilme emrini hazırlamıştı. Ricat emrine *"bu emri vicdanı sızlayarak yazdığı"* ifadesini de eklemişti.[247] Emre göre, çekilmenin güven içinde olabilmesi için, hareket gece çekilme yapılacaktı.[248]

Tablo 9: 1 Nisan 1915 tarihinde Melo Hudut Taburu Kuvveti

Görevi	Mevcut
Tabur Kumandanı (Yüzbaşı Hakkı Bey)	1
Muharip Subay (Üsteğmen)	1
Muharip Subay (Teğmen)	2
Muharip Asker	337
Süvari Emir Atlısı	4
Teğmen Ahmet Efendi Kumandasında	39
Melo Müfrezesi	15
Mekkareci	30
Mekkareci (Melo'da)	10
Melo ve Yusufeli Hastanelerinde hasta ve yaralı	32
Aşçı	12
Toplam Gayr-ı Muharip Subaylar	3
Toplam Muharip Subay	4
Toplam Muharip Asker	395
Toplam Gayrı Muharip Asker	84
TOPLAM	486

[246] ATASE, BDH, 5258, 2-010-12.
[247] ATASE, BDH, 5265, 42-005-05.
[248] ATASE, BDH, 5258, 2-010-12.

4.2.3. Artvin'den Çekilme

Rusların Ardanuç ve Borçka yönünden yaptığı taarruzlarla Artvin'de sıkışan Halit Bey, eski Osmanlı-Rus hudut hattına çekilmeyi düşünüyordu. Fakat bu çekilmenin panik halinde ve dağılma şeklinde olmaması için planını gizli tutuyordu. Önden Melo Hudut Taburu'nu eskiden savunduğu hudut hattını tutmak için sevk etmişti. 26 Mart'ta bu görev için hareket ederek, Salalet Mezrası'na çıkan Melo Hudut Taburu Kumandanı Yüzbaşı Hakkı Bey, ertesi gün Salalet Mezrası ile Taşlıca köyünün Nakerav Mahallesi arasındaki araziyi inceledikten sonra, bu bölgeden gelebilecek tehditlere karşı ve Keçi (Kıldiyet) Dağı tarafına üçer mangadan oluşan dört müfrezeyi araziye hakim noktalardaki mezralara sevk etti ve bunların arasında iletişimi sağlamak için postalar görevlendirdi.[249]

Birkaç gündür Rusların yüklendiği Artvin'deki kuvvetlerimiz cephane sıkıntısı çekmekte idi. Müfrezede Alman tüfeklerinin cephanesi kalmadığı gibi, büyük çaplı Mauser tüfeklerinin ihtiyat cephanesi olarak iki sandık mermi kalmıştı.[250] 28 Mart'ta hem Ardahan, hem de Batum yönünden ilerleyen Ruslar taarruzlarını devam ettirmekteydiler. İşhan Hudut Taburu da Olur istikametinden gelen Rus kuvvetlerinin taarruzu altındaydı. Bu şartlar altında Artvin'de 5-6 saat daha direnebileceğini anlayan Halit Bey, III. Ordu'ya gönderdiği raporunda, *"Bir avuç kuvvetle yedi sekiz misli fazla bulunan düşmana karşı Artvin'i müdafaa edemiyorum. Müfrezemi bu gece (28 Mart 1915) Melo'ya çekilmek ve ricat etmeye karar verdim, arz ederim."* diye yazmıştır.[251]

Mevzilerden son gelen raporları değerlendiren Halit Bey, Ardanuç istikametinden ilerleyen Rus kuvvetlerinin Zeytinlik'e ulaşmak üzere olduğunu anlayınca, buradaki müfrezelerin Ardanuç-Olur hattından ilerleyecek olan Rusların eski hududun uzandığı Sarıbudak (Melo)-Keçi (Kıldiyet) Dağı hattının gerisine düşme ihtimaline karşı, Çoruh'un sağ yanından da eski Osmanlı-Rus hududunun geçtiği, Oruçlu (Orucuk)-Maden (Hod)-Habarcet Dağı hattını tutmalarını istemişti. Artvin savunmasında Garp Mıntıkası Kumandanı olan Yüzbaşı Rifat Efendi ise kuvvetini en emniyetli ve en kısa yoldan Osmanlı-Rus hududuna çekecekti.

Halit Bey, 28 Mart 1915 tarihinde yazdığı emirde, çekilmenin, düşmanın sezemeyeceği şekilde sessiz yapılacağını, katiyen firar halinde olunmayacağını,

[249] ATASE, BDH, 5258, 2-004-08.
[250] ATASE, BDH, 2-010-1a .
[251] ATASE, BDH, 5258, 2-010-1a.

kıtaların muntazam, subayları başlarında, bir tanesi ortada, bir tanesi de kıta sonunda olmak üzere yürüyüş kolunda olacağını belirttikten sonra, *"Herhangi bir kıtada döküntü fazla olur ve dağılırsa, o kıta kumandanının hamiyetinden, vicdaniyetinden şüpheleneceğim."* demektedir. Artvin merkezinde bulunan kıtanın, Halit Bey kumandasında en son çekileceğini belirterek, *"gelmekte olan takviye kuvvetleri ile inşallah ve inşallah yine memlekete birçok Artvin kazandıracağız"* sözleri ile emrini bitirmektedir.[252]

Artvin'de yiyecek kıtlığı da vardı. Bu konuda III. Ordu'ya yazılmış ve müfrezenin erzakının III. Ordu tarafından sevk edilmesi istenmişti. Fakat III. Ordu'nun bunu sağlama imkânı olmadığını,[253] ihtiyacın karşılanması için Erzurum Valiliği vasıtasıyla Yusufeli Kaymakamlığı'na yazıldığı[254] cevabı alınmıştı. *"Bu durumda halkın yiyeceğini almak caiz midir?"* diye sorulmuş ve askerin aç bırakılmaması gerektiği cevabı alınmıştı. Bazı birliklerin ekmek ihtiyacı birkaç gündür Taşlıca Muhtarı Ahmet Ağa'nın yardımı ile temin edilmekteydi.[255] Arazi karla kaplı ve rakım yükseldikçe soğuk etkisini artırıyordu.

Kuvvetler tertipli bir şekilde çekilmeye başladıklarında, durumu sezen Ruslar da toplu bir kuvvetle köprüye yüklenmiş ve burayı savunmakla görevli askerlerimizle çatışmaya girmişti.[256] Rusların verdikleri zayiata aldırmadan köprüyü geçme çabaları, sonunda neticesini vermiş ve karşıya geçen kuvvetleri köprü başını tutmuştu. Fakat geçen zaman içinde Artvin'deki kuvvetlerimiz Kafkasör'ü geçip Salalet Mezrası'na ulaşmıştı. Bunun üzerine köprüyü savunan kuvvetlerimiz de Şehitlik (Mamazimda) köyü üzerinden çekilmeye başladı. Çekilmeyi emniyete almak için artçı bırakılan 3 asker bu gün Santral Deresi denen derenin oluşturduğu küçük vadinin Aşağışehitlik köyü kısmında, 3 asker de Yukarışehitlik köyü kısmında şehit olmuştu.[257]

Ardanuç ve Şavşat yönünden Artvin'e yönelik saldırılara direnen Halit Bey, Aşağı Çoruh havzasında durumu kontrol altına alan Rusların, Borçka ve Mur-

---

[252] ATASE, BDH, 5258, 2-010-13. Belen, Artvin'in Ruslar tarafından işgal tarihini, 27 Mart olarak vermektedir. Bkz. Belen, *age*, s. 95. Gerçekte bu tarih 29 Mart 1915'tir. Stange Bey 8. Alay *Harp Ceridesi*'ne bu olayı 30 Mart tarihinde kaydetmiştir. Bkz. Yalçın, *agt*, s. 276. *"Artvin bu gün düşman eline geçmiş. Melo Müfrezesi eski Osmanlı-Rus hududuna çekilmiştir."*

[253] ATASE, BDH, 5258, 2-005a.

[254] ATASE, BDH, 5258, 2-005-01.

[255] ATASE, BDH, 5258, 2-011 ve ATASE, BDH, 5258, 2-011a.

[256] ATASE, BDH, 5258, 2-012.

[257] Artvinliler bugün mezarları belli olan bu şehitlerin Yusufelili olduğunu söylüyor ki Ardahan'dan çekildiken sonra Artvin'i savunan kuvvetlerin, Teşkilât-ı Mahsusa tarafından silah altına alınan gönüllü Yusufelililer tarafından takviye edildiğini gösteren belgelere göre bu doğrudur.

gul yönünden ilerleyen kuvvetleri ile Artvin'e yüklenmesi üzerine 28 Mart'ı 29 Mart'a bağlayan gece,[258] üç yandan taarruz edilen Artvin'i boşaltarak, Osmanlı-Rus hududuna çekilmek zorunda kaldı. Çoruh vadisinin sağ yakasını İşhan Müfrezesi, sol yakasını ise Artvin Müfrezesi tutuyordu. 10. Kolordu'nun emrinde olan bu iki müfrezeden İşhan Müfrezesi de Olur istikametinden gelen Rusların yoğun saldırıları altında eski Osmanlı-Rus hududuna çekilmişti. Binbaşı Halit Bey, karargâhını Melo'da kurmuş ve Artvin Müfrezesi diye anılan Teşkilât-ı Mahsusa Alayı ve Melo Hudut Taburu'ndan oluşan birliklere Melo Müfrezesi adını vermişti.

31 Mart'ta Taşlıca Mezrası'ndan iki makinalı tüfekle donatılmış bir taburla ileri harekâta başlayan Rusların hedefi Sarıbudak köyünü ele geçirmekti. Orman içinde görünmeyen kuvvetlerinin miktarı bilinemediği için bir karşı taarruz imkânı da yoktu. Ruslar, ayrıca Hot (Aşağı ve Yukarı Maden) bölgesinde de taarruzlarını sıklaştırmıştı. Cephanesi azalan kuvvetlerin de pek fazla tutunma şansı kalmamıştı.[259]

1 Nisan günü Melo Hudut Taburu Kumandanı Binbaşı Hakkı Bey, Melo Müfrezesi kumandanı Halit Bey'e gönderdiği teftiş raporunda, Keçi (Kıldiyet) Dağı'nda bulunan Teşkilât-ı Mahsusa Tabur Kumandanı Mustafa Efendi, bölük kumandanı Kemal Bey ve Melo Taburu teğmenlerinden Subhi Efendi, Teşkilât-ı Mahsusa Tabur Kumandanı Veli Bey ile birlikte dolaşarak; Artvin'in güney ve güneybatı kesimlerindeki araziyi kontrol ettiklerini, hakim noktalar, geçit mahalleri ve yolları görerek, gereken yerlere ve uzak mesafelere, sabit keşif kolları yerleştirildiğini, gereken noktalarda siperler kazdırılarak tahkimat yapılması için tenbihler edildiğini yazmaktadır.[260]

Artvin'i çevreleyen dağlar her taraftan gelip geçmeye müsait olduğundan bölgenin savunması için biraz daha kuvvete ihtiyaç vardı. Heyet, Kurukürün'de Ruslarla çatışma yapılan bölgeye gitmiş, burada bulunan Teşkilât-ı Mahsusa Tabur Kumandanı Yüzbaşı Rifat Bey ve Süvari Keşif Kolu Kumandanı Bekir Efendi ile karşılaşmıştı. Onlardan aldığı malumata göre, Melo Müfrezesi Kumandanı Binbaşı Halit Bey de orada idi ve kısa bir süre önce ayrılmıştı.

---

[258] Birçok kaynakta Artvin'in 27 Mart tarihinde boşaltıldığı yazmaktadır. ATASE arşivindeki mevcut belgelerde 27 ve 28 Mart'ta Artvin'i savunmak için yapılan çatışmalar ve 28 Mart gecesi Artvin'den ayrılış hakkında bilgiler vardır.

[259] ATASE, BDH, 5258, 2-020.

[260] ATASE, BDH, 5258, 3-19.

Heyet buradan ayrılarak Sasrehev bölgesine geçmişti. Burayı tutan, 2. Taburun 3. Bölüğü 90 kişiden ibaret bir kuvvet idi. Birinci ihtiyat kuvveti olarak Hüseyin Efendi kumandasında bir bölük Sasrehev Mezrası'nda idi. İkinci ihtiyat olarak da Süleyman Bey emrindeki bölük Tekmezar'da bulunuyordu. Bölük geceyi Taşdibi'ndeki ormanda geçiriyordu.[261] Bu bölgenin sağında Haçvan Tepesi, Deliklitaş, Tespiltepe'de postalarımız mevcuttu. Bu kuvvetlerle Artvin'den Hadımzade, Salalet mezralarından Sarıbudak ve Yusufeli yönüne gelen yollar emniyete alınmıştı.

Zeytinlik yönünden ilerleyen Ruslar, 1 Nisan'da henüz Oruçlu'ya kadar ilerlememişlerdi. Artvin'in batısında; Taşlıca (Hatila) vadisinin iç kesimlerine doğru ilerleyen Ruslar, Türk kuvvetlerinin Artvin'den çekilmesinden sonra, Taşlıca Vadisi'nde bulunan Mustafaoğlu, Örenli (Muhrana), Gökçeyurt (Tepanize), Ericek (Hatila), Meydanlar, Taşlıca Mezrası köylerini ateşe vererek yakmışlardı. Kuvap köyünde ele geçirdikleri iki köylü ile iki gönüllüyü kurşuna dizdiklerini, Türk hatlarına gelen Arganet müezzini Hafız Efendi bildirmişti. Ayrıca Melo Hudut Taburu Kumandanı Hakkı Bey de Sokart sırtlarından gönderdiği raporunda; yüksek tepelerden Artvin'i gözetlerken şehirde bazı mahallelerden dumanlar yükseldiğini, bunun Ruslar tarafından Müslümanların evlerinin yakıldığını gösterdiğini bildirmektedir. [262]

Rusların 4 Nisan'da Sarıbudak nahiye merkezini zapt etmesi üzerine 1.500 neferden oluşan Melo Müfrezesi birkaç kilometre geri çekilerek Çoruh nehrinin sol yanındaki Keldağı-Cevizli köyü, Çilçim-Damlakürün hattında mevzilendi. Bölgedeki bu gelişmeler üzerine Sarıkamış Harekâtı sonrasında dağılan birliklerden Erzurum'da yeniden teşkilâtlandırılan 29. Tümen'in Tortum bölgesine sevk edilmesine karar verildi.

III. Ordu Kumandanı Mahmut Kâmil Paşa, 4/5 Nisan gecesi Halit Bey'e yazdığı emirde, III. Ordu ve 10. Kolordu karargâhlarına sık sık bilgi verilmesini istedikten sonra, daha fazla sıkışır ve çekilmek durumunda kalırsa Çoruh Vadisi'nden ayrılmamasını ve 10. Kolordu cenahına çekilmesini istemekte; "*..hiç olmazsa vaz'iyyetinizi muhâfaza edeceğinizi ümîd ederim. Hidemât-ı sâbıkanız (eski hizmetleriniz) bana bu ümîdi veriyor.*" diye yazmaktadır.[263]

[261] ATASE, BDH, 5258, 003-019a.
[262] ATASE, BDH, 5258, 003-019a.
[263] ATASE, BDH, 5258, 003-020.

Artvin'de yeterli kuvvet toplayan Ruslar, yavaş yavaş eski Osmanlı-Rus hududu bölgesinde mevzilenen Türk kuvvetlerinin üzerine yürümeye başlamıştı. Bölgeye intikal eden Ruslar, Türk postalarına saldırmaya ve sıkıştırmaya başladılar. Halit Bey, sürekli olarak mevzileri dolaşıp teftiş ettiği için, bulunduğu yer pek belli olmuyordu. Gelen isteklerden askerin ayakkabısız ve çıplak olduğu anlaşılıyordu.[264]

Artvin'den sevk edilen 1.000 kadar Rus askeri Sarıbudak'ın batısındaki Hanzart Boğazı'nda toplanmıştı. Ruslar 8 Nisan'da İşhan'a girerken öncüleri Kılıçkaya (Ersis) kasabasına ulaşmıştı. Demirkent (Erkinis) yaylalarında, Çoruh Vadisi'ne çekilen kuvvetlerimizle çatışıyorlardı. 16 Nisan'da taarruza geçen Ruslar, Melo Müfrezesi ile Arhavi Müfrezesi'nin arasındaki irtibatı kesmek istiyorlardı. Damlakürü'nde yaşanan savaşlar sonucu Melo Müfrezesi, Cilcim'e çekilmek zorunda kaldı. Bölgeden toplanan yeni gönüllülerle takviye edilen Melo Müfrezesi, Çoruh Müfrezesi adını aldı ve bu bölgedeki zafiyeti gidermek için, 600 er ve 2 adet çabuk ateşli dağ topu ile takviye edildi. Çoruh Müfrezesi'ne, Rusların Tortum Deresi'nin batısına geçmeleri durumunda, geri çekilerek İspir istikametini tutması emredilmişti.

[264] ATASE, BDH, 5258, 003-021-003. *"Bizim muvazzaflara birer kat elbise ile birer çift botun lütuf buyurulması."*

4.3. Kafkas Cephesi'nde Sol Kanat'ın Yeniden Organizasyonu

Aralık 1914-Ocak 1915'te tüm Çoruh havzası Türk kuvvetlerinin hakimiyetine girmişken, Sarıkamış'ta yaşananlar her şeyi tersine çevirmiş, kuvvetlerini art arda takviye eden Ruslar, Batum ve Ardahan'dan ilerleyerek Türk kuvvetlerini Aşağı ve Orta Çoruh Bölgesi'nden çıkartmıştı.

Karadeniz'de üstünlüğü ele geçiren Rus Donanması'na bağlı gemiler, sahil kısmında, Gönye ve Sarp arasındaki Kvariati'den itibaren Kemalpaşa, Hopa ve civarındaki kuvvetlerimizi hemen her gün topa tutarak, birliklerimizi çekilmek zorunda bıraktı. Ruslar, 1915 yılı Ocak ayının ilk günlerinden itibaren Çoruh Vadisi'nde, Khelvachauri (Helvacılar) batı yakasındaki Kabandibi Mahallesi'nden Murveneti ve Mako'ya iki kol halinde asker sevk edip, Muratlı-Güreşen-Karaşalvar Dağı hattına saldırdı. Sürekli kuvvetlerini takviye eden Ruslar, bu bölgelerdeki direnişimizi kırıp ilerlemeye başlayarak, 28 Ocak'ta Borçka ve 25 Şubat'ta Hopa'yı işgal ettikten sonra 14 Mart'ta Arhavi'ye girmişti.

Bu durum, kuvvetlerimizin çoğunluğunu teşkil eden ve bir kısmı bölge halkından oluşan gönüllülerin, ailelerini göç ettirme telaşı ile dağılıp cepheden ayrılmasına neden oldu. Ayrıca cepheye yığılan, askerî eğitimden yoksun ve çoğu Doğu Karadeniz Bölgesi dışından gelmiş olan gönüllüler, silah durumu ve arazi yapısı nedeni ile düşman karşısında tutunamıyordu. Rus torpidolarının sahile yaklaşıp mevzilerimizi top ateşi altına alması, bunları engelleyecek deniz gücü ve Ruslara mukabele edecek ağır silahların elde mevcut olmaması, sahil kısmında birliklerimizin mevzilerini tutmasına imkân vermemişti.

Rus işgalinde kalan veya kalma tehlikesi olan bölgelerden gelen gönüllüler ailelerini göç ettirmek telaşına düşmüştü. Yeni kuvvetlerin geldiğini görünce cepheden ayrılıp köylerine gidiyorlardı. Müfreze kumandanları bile müfrezelerinin mevcudunu tespit edemez durumdaydılar. Çatışmalarda fazla zayiat vermelerine rağmen, sürekli takviye alan Rus kuvvetleri yüklendikçe, dağılarak

çekilmek zorunda kalan kuvvetlerimizi toparlamak için müfreze kumandanlarının yapabileceği bir şey yoktu. Zaten çoğu yanlarında kalan askerleri ile birlikte şehit olmuştu. Nitekim, sahil kısmında kumandayı devralan Stange Bey de Rusların üstünlüğü karşısında kuvvetleri sayıca yeterli ama iyi yönetemiyor diye suçladığı Yusuf Rıza Bey'den daha müşkül duruma düşmüştü. Savaşmak için cepheye gönüllü gelenler bir yana, nizamî kuvvetler de erimişti.

Kafkas Cephesi'nin sol kanadında öncelikle Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin ve Seyyar Jandarma birliklerinin bir nizama sokulması gerekiyordu. Sahildeki ve Çoruh vadisindeki müfrezelerin harekât koordinasyonu için III. Ordu'ya bağlanması yeterli olmamıştı. Gönüllülerin müfreze nizamından çıkıp, nizamî birlikler gibi bölük tabur alay olarak organize edilmesi gerekiyordu. Daha önce yeterli subay olmadığı için yapılamayan bu düzenlemenin yapılmasına karar verildi. Bu çerçevede gönüllüler Teşkilât-ı Mahsusa alayları şeklinde organize edilmeye başlandı. Bu doğrultuda Çoruh Cephesinde 2 ve Sahil Cephesinde 1 alay kuruldu. Gönüllüler asker ve bazı çete kumandanları da başarılarına göre milis subay yapıldı.

4.3.1. Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı'nın Kurulması

Yusuf Rıza Bey, Borçka'dan çekilme esnasında, Murgul'daki hastanede dizanteri yüzünden yatıyordu ve yataktan kalkacak durumda değildi. Fakat cephede moral bozukluğu yaratmaması için, durumunu gizli tutmaktaydı. Umudu cepheyi teslim etmek üzere Stange Bey'in Murgul'a gelmesinde idi. Mart ayı başında Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'e bir telgraf göndermiş ve sağlık nedeniyle görevden alınmasını isteyen telgrafını gereken yerlere iletmesini istemişti.

Durumu net olarak bilmeyen Cemal Azmi Bey, onun ayrılma isteğini Na'il Bey ile arasındaki kırgınlığa bağlamış ve telgrafı göndermemişti. Bu konudaki görüşmelerinde Yusuf Rıza Bey, Na'il Bey istiyorsa gelsin, Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerini yönetsin demişti. Bunun üzerine Cemal Azmi Bey, Na'il Bey'i tekrar Arhavi'ye göndermişti. Gün geçtikçe iyice takatten düştüğünü gören Yusuf Rıza Bey, görevden alınmasını isteyen telgrafının gönderilmesini Cemal Azmi Bey'den tekrar istedi. Fakat Hopa'nın düşmek üzere olduğunu duyunca, Stange Bey'e yazarak Murgul'dan Hopa'ya geçmeye karar verdi ve son bir gayretle sahil kısmına geçti.

Cephenin sahil kısmında durum iyice kötüleşmiş, Hopa bölgesinden çekilme başlamıştı. Ruslar Hopa'ya girince Arhavi'nin Konaklı (Kordelit) köyüne

gelerek karargâhlarını burada kurdular. Burası, Ulukent, Üçırmak, Dülgerli ve Boyuncuk mevkileri ile irtibatı kolay olan ve sahilden Rus donanmasının ateşinden doğal olarak korunan bir yer idi.

Yusuf Rıza Bey'in aylardır istediği takviyelerin bir kısmı; cephenin dağılıp, Borçka'nın ardından Hopa'nın da düşmesinden sonra, Arhavi'ye ulaşmaya başlamıştı. İstanbul'dan gönderilen ve iki topu bulunan 900 kişilik kuvvet bu günlerde Arhavi'ye ulaşmıştı.

Yusuf Rıza Bey'in, dizanteriden yatağa düşmesi ve hastalığı nedeniyle görevden alınmasını istemesi üzerine; 4 Mart 1915 tarihinde, Arhavi bölgesindeki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerini nizama sokup yönetmek için; Teşkilât-ı Mahsusa merkezinden Mümtaz (Kurmay) Yüzbaşı Ali Rıza Bey atandı. 1884 yılında Hopa'da doğan Ali Rıza Bey, Hopalı Mamovi-zâde ailesinden Recep Ferdi Bey'in oğlu olup, daha önce Yusuf Rıza Bey ile görev yapan Teğmen Rauf ve Teğmen Ramiz beylerin amca oğlu idi. Annesi Zeliha Hanım da Fındıklılı Hacişahin-zâdelerin kızı idi.

Harp Okulu'nu altıncılıkla bitirmiş olan Ali Rıza Bey, iyi yetişmiş ve âmirlerinin itimadını kazanmış bir subaydı. Bölgeye gelmeden önce Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkezinde Kurmay Yüzbaşı olarak Kafkasya ve İran Şubesi Müdürü idi. Bölgeye geldikten sonra da; savaş esnasında, Mütareke ve Millî Mücadele döneminde bölgeden ayrılmasına müsaade edilmeyerek çeşitli görevlerle bölgede kaldı. I. Dünya Savaşı süresince bölgeden ayrılmasına müsaade edilmeyen Ali Rıza Bey, Mütareke döneminde de Trabzon Mevki Kumandanı olarak bölgede tutulmuştu. Enver Paşa kadar Mustafa Kemal'in de beğeni ve güvenine sahip olan Ali Rıza Bey, 1921'de 109. Alay Kumandanı olarak Batum'u geri alan kuvvetlerin başında görev yaptı.

Buradan Batı cephesine giden Ali Rıza Bey, 5. Kafkas Tugayı Kumandanı olarak görev yaptığı Büyük Taarruz'da, Yunan Generali Trikopis'i esir alan subay idi. Trikopis'i esir aldıktan birkaç gün sonra iyice ilerleyen mide kanseri nedeni ile askerî hastaneye kaldırılmıştı. Mustafa Kemal'in tedavi için Almanya'ya gönderme teklifini reddeden Ali Rıza Bey, Türk kuvvetlerinin Bursa'yı almasından sonra Bursa'daki hastaneye nakledildi. 29 Ağustos 1922 tarihinde, Bursa'da geçirdiği ameliyat sonrasında vefat eden Ali Rıza Bey'in rütbesi TBMM'de alınan bir kararla albaylığa yükseltildi. Ölüm haberi Ankara ve Trabzon'da büyük bir üzüntüyle karşılanan Ali Rıza Bey,[265] Bursa'da Pınarbaşı

[265] Ali Rıza Bey, Mamovi-zade Hasan Tahsin Paşa'nın kızı ve Ramiz Bey'in kızkardeşi olan Rabia

Mezarlığı'na defnedilmişti. Babası tarafından yaptırılan ve üzerinde kimliğine dair gereken bilgilerin bulunduğu mezarı, bugün mezar taşı kırık ve harap bir haldedir.

Kuruluşunda Teşkilât-ı Mahsusa'da Muhasebe Şubesi[266] ve daha sonra Kafkasya ve İran Masası Müdürü olarak görev yapan Mümtaz Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in tayini 7 Mart 1915 tarihinde Talat Paşa'nın imzası ile Trabzon Vilayetine bildirildi.[267] Ali Rıza Bey, tayin emrini alır almaz, 7 Mart günü İstanbul'dan özel bir motora binerek deniz yoluyla Trabzon'a hareket etti.[268]

Emekli binbaşı olan Yusuf Rıza Bey; atanacak kumandan kendisinden yüksek rütbeli ise onun emrinde seve seve çalışabileceğini beyan etmişti. Fakat gün geçtikçe hastalığı daha da kötüleşmiş, iyice takatten düşüp, yataktan çıkamayacak duruma gelmişti. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin kumandanlığını, Nâ'il ve Mamovi-zâde Ramiz beyler yürütmekte idi. Sahil kısmında bulunan, Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerini, Hopa Hudut Taburu ve Seyyar Jandarma birliklerinin idaresini ise Stange Bey devralmıştı.

Yusuf Rıza Bey, Arhavi'de yanında bulunan üç doktora da muayene olmuş ve doktorlar daha iyi şartlarda tedavi edilmesi gerektiğini belirtmişti. Görevini devrettikten sonra ne yapması gerektiği konusunda tekrar İstanbul'a sordu.[269] Gelen emirde; Yusuf Rıza Bey'in yerine atanan Mümtaz Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in her türlü vesaitten istifade ederek mümkün olan en süratli bir şekilde Trabzon'a gelmek üzere, 7 Mart günü İstanbul'dan yola çıktığı,[270] Yusuf Rıza Bey'in de İstanbul'a gelmesi gerektiği belirtilmekteydi.[271]

Yusuf Rıza Bey, 8 Mart tarihinde kendisine ulaşan telgraflar üzerine Arhavi'den hareketle 14 Mart'ta Trabzon'a ulaşmış ve İstanbul'a bir telgraf göndererek Trabzon'a ulaştığını, fakat vücudunun cidden rahatsız olduğunu, biraz

---

Mürşide Hanımla sözlü idi. Rabia Mürşide Hanımla evlilik zaferden sonra diye söz kesilmişti. Ali Rıza Bey ile teyze çocukları olan Rabia Mürşide Hanım, hiç evlenmeden hayatını tamamlamıştır.

[266] ATASE, BDH, 1846, 43, 79, 13-007a

[267] BOA, DH, ŞFR, 50/195. Ayr. bkz., ATASE, BDH, 249, 505, 1036-001-27.

[268] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-001-31.

[269] BOA, DH, ŞFR, 464/34. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-001-030. *"Her ne kadar buradan ayrılmak istemiyorum ise de his etmekde olduğum vechile birkaç gün sonra sedye ile göndereceklerine bugün kendim yürümeyi daha evlâ buluyorum. İstanbul'a yazarak ne sûretle emir buyuracaklarının bir an evvel iş'âr ı."*

[270] Ali Rıza Bey'in, İstanbul'dan motorlu bir kayıkla yola çıkmış olduğu, yolda yakıt almak üzere uğradığı limanlarda yapılan yazışmalardan anlaşılmıştır.

[271] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-001-31.

istirahat edip iki üç gün sonra motorla ailesinin ve kardeşlerinin bulunduğu Samsun'a gitmeye çalışacağını,[272] yanında bulunan kâtib-i mes'ul Hasan Basri Bey'in[273] de bazı sebeplerden dolayı kendisine refakat etmesini ve birlikte dönmelerine müsaade edilmesini istemişti.[274]

Bu gelişmeler olurken, Artvin ile sahil kısmı arasındaki irtibat kopmuştu. Hopa Hudut Taburu Kumandanı Hafız Süleyman Bey; Murgul-Arhavi arasındaki arazide savunmada idi. Ruslar Hopa'yı aldıktan sonra, 11 Mart tarihinde nakliye gemileri Hopa'ya 1 tabur asker, 1 sahra topu ve 4 cebel topu çıkartmıştı. Bu kuvvetler sahile çıkar çıkmaz süratle savaş hattına sevk edildi. Aynı şekilde Çoruh vadisinden sevk edilen takviye kuvvetleri de Murgul ve Kuşanug Tepesi bölgesinden cepheye sevk edilmişti. Balıklı Dağı'nın tekrar ele geçirilmesi için 11 Mart tarihinde yağmurlu ve sisli bir havada taarruza geçilmiş, ertesi gün de devam eden çatışmalara rağmen netice alınamamıştı. Stange Bey'in iki tabur diye kaydettiği birliklerinin toplam asker sayısı 500 kadardı. Günlerce devam eden çatışmalarda birlikler erimişti.

Ruslar bir yandan takviye alırken bir yandan da Hopa'nın Sugören ve Subaşı köyleri ile Murgul istikametlerinden mevzilerimize yükleniyorlardı. Bu çatışmalarda Sugören ve Subaşı köyleri yönlerinden taarruz eden Rus kuvvetleri püskürtülürken, Murgul istikametinden ilerleyen Rus kuvvetlerinin karşısında Balıklı (İskaristi) Dağları bölgesinde savunma yapan Hopa Hudut Taburu ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden oluşan kuvvetlerimiz tutunamamıştı. Ruslar 11 Mart tarihinde, Tagisti Dağı'nı ve Boyuncuk (Parih) geçidini aşarak Boyuncuk köyünü işgal etmiş, yapılan mukabil taarruzlarda bu mevkiler geri alınamamıştı.[275] Balıklı Tepesi savaşlarında ise Teşkilât-ı Mahsusa Kuvvetleri hariç 43 şehit, 95 yaralı ve 9 kayıp vardı.[276] Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin kayıtları olmadığı için zayiatı tespit edilemiyordu.

Stange Bey, Konalı (Kordelit) köyünden 13 Mart 1915 tarihinde III. Ordu'ya gönderdiği raporunda, Arhavi Deresi'nin batı yakasına çekilmeye karar verdiğini bildirerek son birkaç günlük muharebeyi şöyle özetlemektedir: 11 Mart'ta

[272] ATASE, BDH, 249, 505, 1036-001-34.

[273] Hasan Basri Bey, seferberliğin başlaması ile İstanbul'dan ayrılıp Erzincan üzerinden Trabzon'a ulaşan kâtib-i mes'ullerden biri idi. Savaş başlayınca gönüllü olarak cephede kalmış ve Rıza Bey'in yanında görev yapmıştır. Arif Cemil'in *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa* adlı eserinin Kafkas Cephesi kısmını büyük ölçüde Hasan Basri Bey'in (Kâtib-i mes'ul Bey diye bahsettiği) notlarına dayanarak yazmıştır.

[274] BOA, DH, ŞFR, 465/30. Ayr. bkz. ATASE, BDH, 249, 505, 1036-001-34.

[275] Yalçın, *agt*, s. 262.

[276] Yalçın, *agt*, s. 263.

Ruslar, Hopa'ya çıkardıkları ve Çoruh Vadisi'nden Murgul'a sevk ettikleri toplar ve denizden torpidoların ateş desteği ile tüm cephede taarruza geçtiler. Balıklı Tepelerindeki Tagisti Dağı ve Boyuncuk'u ele geçirdiler. Buraları geri almak için yapılan taarruz netice vermedi. Çürüksulu Ziya Bey, sol tarafta 12 Mart günü yeniden taarruza geçen düşmanı püskürttü ve bir makinalı tüfeğini tahrip etti. 12 Mart öğleden sonraya kadar devam eden çatışmalarda (cepheye yeni gelmiş) gönüllüler dağılarak kaçtı. Birçoğu ceza olarak öldürüldüğü halde kalanlar ileri sevk edilemedi. Ruslar 4 maksim makinalı tüfek ve birçok küçük makinalı tüfekle sağ kanat gerisine sarktı. Hopa'ya çıkardığı kuvvetlerle de sol kanatta püskürtülen kuvvetlerini takviye ettiler. Rusları bu mevzilerde durdurmak mümkün olmadığı için Arhavi Deresi'nin gerisindeki sırtlara geçildi.[277]

Rusların Hopa-Arhavi arasındaki savunma hattımızı, denizden ve karadan bombardıman desteği ile 20 günde aşabilmesi bu bölgede yaşanan çatışmaların çok şiddetli olduğunu göstermektedir. Bu çatışmalarda kuvvetlerimiz çok zayiat vermişti. Rusların da büyük kayıpları vardı ama onlar kuvvetlerini sürekli takviye ediyor ve takviyeler cepheye ulaşır ulaşmaz, taze kuvvet olarak bir önceki çatışmanın yorgunu olan askerlerimizin üzerine yükleniyordu.

Kıyı bölgesinde Rus ilerlemesi bölge halkının göçe başlamasına neden olmuş, Sahil Müfrezemiz Arhavi deresinin batı yanından yükselen sırtlara çekilerek Arhavi deresi boyunca mevzilenmiş ve Stange Bey, karargâhını Yolgeçen (Lome) köyünde kurmuştu. Ruslara hissettirmeden önce ağırlıklar, top ve makinalı tüfekler cepheden çekilmiş, gece karanlığında ise piyadeler mevzileri geniş aralıklarla dizilmiş nöbetçi görünümlü askerlere bırakarak siperlerden sessizce ayrılmıştı. Cepheden en son sahil kısmında olan Afyon Baba Tepesi ile Ulukent arasındaki arazide bulunan Çürüksulu Ziya Bey müfrezesi çekilmişti. Türk kuvvetlerinin çekilmesinden sonra Ruslar 16 Mart'ta Balıklı (Plarget) köyüne girmiş ve Konaklı (Kordelit) köyüne doğru ilerlemeye başlamış ve Arhavi'ye 1 tabur asker çıkartmışlardı.

Bu gelişmeler yaşanırken 15 Mart'ta 2 Gürcü askeri Rus tarafından gelerek kumandanları Macabelli'den mesaj getirdiklerini bildirdi. Prens Macabelli, Trabzon'daki Gürcü komitesindendi. Savaşın başlangıcında arkadaşları ile anlaşmazlığa düştüğü için tek başına teşkilât kurmak için Rus tarafına geçmişti. Rıza Bey ve Ziya Bey'i tanıyordu. O sırada karargâhta bulunan Nâ'il Bey de Macabelli'yi tanıyordu. Macabelli Rus ordusuna katılmış ve yüzbaşı rütbesi ile milis subayı olmuş, Rus ordusunda bulunan Gürcü askerlerin kumandanlığını

[277] Yalçın, *agt*, s. 262.

yapmaktaydı. Macabelli, Rusların kuvveti, yığınağı, planları ve tabur kuruluşları ve silahlarına kadar tafsilatlı malumat göndermiş ve Batum üzerine yapılacak harekâtın hangi kuvvetlerle ve ne yoldan yapılması gerektiği konusunda tavsiyeler iletmişti. Macabelli'ye göre, bir Türk tümeni Rusların yaptığı şose yolu kullanıp, Artvin istikametinden Batum önlerine inerse, Rus idaresinden memnun olmayan tüm Acaristan isyan edecektir. Macabelli, emrindeki Gürcü askerlerin çatışmalarda sadece yukarıya doğru ateş ettiğini ve Türklerin de onları başlarındaki şupardlerden tanıyacağını bildirmişti.[278]

Macabelli'nin göndermiş olduğu etraflı malumata göre, Ruslar sekiz günden beri Kars'tan Batum'a kuvvet sevk etmektedir. Amaçları Sarıkamış'dan değil Oltu ve sahilden ilerlemektir. Bu çerçevede kumandan Kabayef Kars'tan Batum'a gelmektedir. Rusların, 20.000 kişilik bir kuvvet ve ayrıca rediflerden ibaret Plaston Tugayı, her taburda 600 fişek atan bir maksim makinalı tüfek ve her biri 180 kişi mevcutlu 4, 5 bölükten kurulmuş olan 9 piyade taburu vardır. Rusların Kars'tan sevk ettiği bu 9 tabur ve 20.000 kişilik kuvvetin amacı Lazistan'ı ele geçirmektir.

Yine Macabelli'nin göndermiş olduğu rapora göre; Rusların Boyuncuk köyü üzerinde 2 cebel topu, 1 bölük Plaston, 100 kişilik bir Gürcü bölüğü bulunuyordu. Borçka'da 6 eski sahra topu, 4 adet son sistem top, 7 adet 15'lik obüs, Türkistan Alayı'na ait 2 tabur piyadesi, Muratlı sırtlarında Georgiofsky Alayı'ndan 180 mevcutlu bir bölük vardı.

Kütayis Alayı'nın Artvin-Beşağıl (Satibe) köyünde, çoğunluğu Gürcülerden oluşan bir taburu, Artvin karşısındaki Erenler köyünde Plaston Alayı'ndan iki bölük, Acara'nın Geda köyünde 300 mevcutlu süvari, 4 bölüklü Plaston redif taburu, 6 büyük makinalı tüfek bulunmaktadır. Sahil kısmında Georgiofski Alayı'nın 800-1.000 mevcutlu bir taburu, bir tabur Kazak ve miktarı belli olmayan seri ateşli cebel topları vardır. Batum'dan kara yolu ile sayısı belli olmayan Kazak askerleri gelmektedir.

Balıklı istikametinden Cankalamof Alayı ilerlemektedir. Bunların gerisinde dört taburluk Plaston ve dört taburluk Georgiofski alayları (henüz 2'şer tabur gelmiştir), Üçırmak üzerinden Plaston Alayı'nın bir taburu, Korkofski (Georgiofsky) Alayı'nın bir taburu, 250 mevcutlu Gürcü bölüğü, on makinalı tüfek, iki cebel topu mevcuttur. Macabelli'nin verdiği bilgiler III. Ordu karargâhına iletildi. Mesajı getiren askerler geldikleri yoldan geri gönderildi.[279]

[278] Yalçın, *agt*, s. 265-267.

[279] Yalçın, *agt*, s. 265-267. III. Ordu şimdilik böyle bir harekâtın mümkün olmadığını, ordunun Sahil Müfrezesini desteklemek için bile taze kuvveti bulunmadığını bildirmiştir.

Kuvvetlerimizin tek ikmal yolu olan deniz, Rus donanmasının kontrolü altında idi. Çekilme zorunlu olursa nizamî çekilme için bölgede herhangi bir yol yoktu. Böyle bir durumda asker dağılarak dağlara çıkabilir, bu da tüm ağırlıkların cephede bırakılması ile mümkün olabilirdi. Bu durumda Osmanlı Donanması'nın bölgeye gelerek bizim kuvvetlerimize denizden destek vermesi talep edilmişse de bu mümkün değildi. Stange Bey'in komuta ettiği 8. Alay erimiş, 600 kişi kalmıştı. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ve Seyyar Jandarmaların ise bir çoğu şehit düşmüş, bazıları firar etmiş, cephede kalanlar da moralleri bozuk ve dağınık bir halde idi. Hopa, Arhavi halkı göç etmiş, Fındıklı ve Pazar ahalisi de göçe başlamıştı. Rize halkı da göç için müracaat etmişti.[280] Stange Bey'in görevden alınması isteği de kabul edilmemiş, ısrar etmesi durumunda, Liman von Sanders Paşa'ya müracaat etmesi istenmişti.

Takip eden günlerde Rus donanmasına bağlı gemilerle denizden, uçaklarla havadan sürekli gözetlemeler yapılmış, birkaç defa da piyadeler arasında karşılıklı ateş açılmıştı. Birliklerimiz Arhavi Deresi'nin batı sırtlarında mevziler hazırlamış ve bu mevzilere iyice yerleşmişti. Stange Bey bu durumdan istifade, birliklerinin kesin mevcutlarını tespit ve tanzim ettirmekte idi. Elindeki kuvvetler İstanbul'dan gelen 8. Alay'ın 1. ve 3. Taburu'ndan arta kalanlar, Sahil Bölgesi'ne iltihak eden Seyyar Jandarma bölükleri, Hopa Hudut Taburu ve Teşkilât-ı Mahsusa Gönüllü Müfrezeleri idi.

Tablo 10: Teşkilât-ı Mahsusa'nın
1915 - Mart Ayı Başındaki Sahil Cephesi Muharip Kuvvetleri

BİRLİK	MEVCUT
Ziya Bey Taburu	610
Muhsin Bey Taburu (Yolgeçen köyünde İhtiyatta)	360
Adil Bey Taburu	475
İbrahim Efendi Müfrezesi (Müstakil)	150
TOPLAM	**1595**

Stange Bey, bu kuvvetleri alay, tabur, bölük gibi askerî birimlerle belirtse de hiçbiri sahip olduğu kuvvet bakımından bu unvanlarla anılacak durumda değildi. Diğer tarafta her raporda elindeki Seyyar Jandarmaların savaşta hiçbir kıymet-i harbiyesi olmadığını, Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri hakkında da; *"iyi*

[280] BOA, DH, ŞFR, 466/115.

bir teşkilât (organize) olmadan bu kuvvetten istifade elde etmek mümkün değildir" diye yazmaktaydı. Sayıları gün gün değişen bu müfrezelerin top, makineli tüfek gibi ağır silahları olmadığı gibi, ellerindeki silahlar tek tip değil, toplama silahlar idi.

Hopa Hudut Taburu Balıklı sırtlarında iken askerlerin çoğu civar köy ve kasabalardan olduğu için ailelerinin göçüne yardım etmek isteği ile firar etmeye başlamış, bunun üzerine Binbaşı Hafız Süleyman Bey askerleri ile konuşarak, kaçmaktansa silahlarını bırakarak gitmek üzere, onlara izin vermiş ve ailelerini göç ettirdikten sonra tekrar geri geleceklerine dair söz almıştı. Geçen günler zarfında bu askerler de tekrar kıtalarına dönmeye başlamıştı.[281] Stange Bey, bir ara 15-20 olarak belirttiği Hopa Hudut Taburu mevcudunu 28 Mart tarihinde beş muharip subay, bir gayr-i muharip subay, 363 muharip asker, 98 gayr-i muharip asker olarak vermektedir.[282]

Yusuf Rıza Bey ayrıldıktan sonra, sahil kesimindeki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri Nâ'il Bey tarafından yönetilmekteydi. Gelen takviyelerle birlikte kuvvetleri 15 subay, 1.957 asker, 1 top ve 4 makinalı tüfekten ibaretti. Stange Bey Karargâhı Yolgeçen (Lome) köyünde, Teşkilât-ı Mahsusa'nın karargâhı ise Kireçlik (Bahta) köyünde idi.

Hopa, Rusların eline geçtiği zaman, sahil kısmındaki birliklerimiz, Arhavi Deresi'nin batı sahilinde yükselen yamaçların sırtında mevziler hazırlamaya başlamıştı. Ruslar karadan ve gemiden havalandırdığı uçaklarla mevzilerimiz üzerinde keşif uçuşları yaparak durumu anlamaya çalışıyordu. 16 Mart 1915'te donanmaları himayesinde Arhavi'ye bir tabur asker çıkardılar.[283]

25 Mart'ı 26 Mart'a bağlayan gece Ruslar Arhavi Deresi boyundaki kuvvetlerimizi anlamak için bir keşif taarruzu düzenlemişlerdi. Taarruza geçen kuvvetleri ateş altına alınmış, çatışma iki saat kadar sürmüştü, bu çatışmada bir şehit bir de yaralımız vardı. Rusların zayiatı ise 40 kadardı. İki gün sonra Ruslar kendi taraflarında kalan evleri ateşe vermeye başladılar ve Arhavi ve Kemerköprü (Ciğeryazan) köyü bölgesindeki topçuları sabahtan akşama kadar mevzilerimize ateş açmıştı. Rusların bu hareketi 25 Mart gecesi çatışmada verdikleri zayiatın büyüklüğüne bağlanmıştı.

Sahil bölgesindeki kuvvetlerinin âcilen takviyesi ve kuvvetlerin koordinasyonunda ortaya çıkan aksaklıkların çözümü, kuvvetlerin yeniden organize edilmesini gerektiriyordu. Bu nedenle Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı'nın

[281] Yalçın, *agt*, s. 275.
[282] Yalçın, *agt*, s. 275.
[283] Altınbilek-Kır, *age*, s. 613.

kurulması ve Sahil Bölgesi'ndeki kuvvetlerin bu kumandanlık eli ile koordine edilmesine karar verilmişti. Bu amaçla III. Ordu Menzil Müfettişliği'nde bulunan Mirliva Ahmet Avni Paşa,[284] Kolordu Kumandanlığı yetki ve tahsisatıyla, Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı'na, III. Ordu Kumandanlığı karargâhından Kurmay Yarbay Kara Vasıf Bey[285] de Kurmay Başkanlığı'na atandı ve 28 Mart 1915 tarihinde Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı resmen kuruldu.[286]

Sahildeki kuvvetler, Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı kanalı ile ve III. Ordu emrinde koordine edilecekti. Bu durumda Teşkilât-ı Mahsusa'nın sahil cephesindeki misyonu sona eriyor, kuvvetleri tamamen III. Ordu'ya bağlanıyordu. Arhavi'deki sahil müfrezesi kumandanlığına 8. Alay Kumandanlığı uhdesinde kalmak üzere Yarbay Stange Bey getirildi. Durum, hem III. Ordu hem de H. Avni Paşa tarafından Stange Bey'e bildirilmişti.

Stange Bey'in emrindeki kuvvetler, 8. Piyade Alayı, Seyyar Jandarmalar, Hopa Hudut Taburu ve Teşkilât-i Mahsusa gönüllülerinden oluşmaktaydı. 8. Alay'ın toplam 887 er 809 tüfekten oluşan 1. ve 3. taburları, 4 makinalı tüfeği ve 97 askeri olan Makinalı Tüfek Bölüğü, 2 dağ topu bulunan ve 192 askeri olan Topçu Bölüğü, 143 askeri, 133 tüfeği olan İstihkâm Bölüğü, 30 askeri olan Süvari Takımı vardı. Seyyar Jandarma Bölükleri ise; 2 Trabzon, 3 Rize , 2 Giresun Seyyar Jandarma Bölükleri idi. Hopa Hudut Taburu Teşkilât-ı Mahsusa kuvveti Ziya Bey Taburu, Muhsin Bey Taburu, Adil Bey Taburu, Salih Bey Taburu, İbrahim Efendi Müfrezesi olarak adlandırmış 1.430 muharip askerden oluşmaktaydı. Cephedeki savaşçılara, nakliyeci kollar da ilave edildiği zaman

[284] Avni Paşa, 1878 yılında Batum'da doğmuştur. Şahinbaşoğlu (Lortkipanidze) Süleyman Faik Paşa'nın oğludur. Daha sonra Vahdettin'in seryaverliğini yapmış ve Bahriye Nazırlığı'nda bulunmuş olan Avni Paşa, Mütareke döneminde Saltanat ve Hilafeti Muhafaza Cemiyetini kurmak için çalışmış, Cumhuriyet döneminde 150'likler listesine dahil edilerek yurtdışına sürülmüştür. Bkz. Osman Öndeş, *Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor Millî Mücadele ve Sürgün Yılları*, İstanbul, 2012.

[285] Vasıf (Kara) Bey 1871 yılında İstanbul'da doğmuştur. Mehmet Bey'in oğludur. 1898 yılında Harp Okulu'ndan Teğmen, 1900 yılında da Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldu. 1913 yılında Harp Okulu Müdürü olan Vasıf Bey, Hafız İsmail Hakkı Paşa'nın hastalığında, III. Ordu Kumandan vekilliği yaptı. 9 Ağustos 1915 tarihinde 17. Tümen, aynı yıl 27. Tümen Kumandanlığı yaptı ve 14 Aralık 1916 yılında emekli oldu. Mütareke döneminde Karakol Cemiyetini kurarak Millî Mücadele'ye önemli katkılarda bulunan Kara Vasıf Bey, 1920'de İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürüldü. İzmir Suikasti davasında yargılandı ve suçlu bulunarak 9 Aralık 1931 tarihinde idam edildi.

[286] Altınbilek-Kır, *age*, s. 615.

Teşkilât-ı Mahsusa'nın sahil kısmındaki tüm mevcudu 2.309 kişi idi.[287] Ayrıca 2 Schneider top ve 2 makinalı tüfeğe sahipti.

Tablo 11: Teşkilât-ı Mahsusa'nın 1915-Mart Ayı Ortasında Sahil Cephesi Kuvvetleri

BİRLİK	MEVCUT
Ziya Bey Taburu	400
Muhsin Bey Taburu	330
Adil Bey Taburu	400
Salih Bey* Taburu	200
İbrahim Efendi Müfrezesi	100
TOPLAM	**1430**

Kadroları iyice eriyen 8. Alay için, 8. Alay'ın bağlı olduğu 1. Kolordu'nun ikmal kaynağı olan Eskişehir, Konya ve Adapazarı depo taburundan asker gönderilmesine emir verilmişti. Bunlardan 15 Nisan'da Yolgeçen'e ulaşan Eskişehir Depo Taburu'ndan gelenler ile 1.Taburun boş kadroları tamamlandı. Adapazarı'ndan gelenler de 3. Tabur'a verilmişti. Gelen askerlerde yalnız Martini tüfekleri ve kasatura vardı, diğer teçhizatları ise eksikti. Sırt çantası, palaska, çadır gibi eksikleri Trabzon'dan karşılandı. Eksik silahları ise Teşkilât-ı Mahsusa'nın elindeki muaddel Martin tüfeklerinden karşılandı. Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden öncelikle taburların boş kadrolarının tamamlanmasına, geriye kalanların ise yeni kurulacak olan Teşkilât-ı Mahsusa Alayı için bir ya da iki ilave tabur teşkil edilmesine karar verilmişti.

Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerini takviye etmek üzere İstanbul'dan yola çıkan Üsteğmen Veysel Bey[288] kumandasındaki 320 asker, trenle gittikleri İç Anadolu'dan yürüyerek gelmiş ve 3 Nisan günü cepheye ulaşmıştı. Veysel Bey ile birlikte iki adet cebel topu ve iki adet makinalı tüfek de cepheye ulaşmıştı.

---

[287] Yalçın, *agt*, s. 271.

* Yüzbaşı Salih Ağa; Düzce Jandarma Bölük Kumandanı iken Teşkilât-ı Mahsusa'ya memur olarak Yusuf Rıza Bey emrine gönderilmiştir.

[288] Veysel Genya: 1888 yılında İstanbul Fındıklı'da doğan Veysel Bey, 29.08.1950 tarihinde Trabzon'da vefat etmiştir. Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde savaşan Veysel Bey, Batum'un kurtarılması harekâtına katıldıktan sonra Kurtuluş Savaşı'nda Nasuh Çal Muharebesi'ne iştirak etmiştir. Yüzbaşı rütbesinde iken ordudan ayrılan Veysel Bey'in *Askerî Mecmua* ve *Türk Yurdu* dergilerinde yayınlanmış makaleleri vardır.

Bu kuvvet ihtiyat için konuşlandırılmış, daha sonra gelen emirle Çoruh Cephesi'ni takviye için Yusufeli'ne sevk edilmiştir.

Tablo 12: 1915 - Mart Ayı Sonunda Sahil Cephesi Kuvvetleri

BİRLİK	SUBAY (M)	SUBAY (GM)	ASKER (M)	ASKER (GM)	TÜFEK	MAKİNALI TÜFEK	TOP
8. ALAY	25	8	944	387	1024	4	2
HOPA HUDUT TABURU	5	1	363	98	404		
JANDARMA	13	1	1517	157	1424		
TEŞKİLÂT-I MAHSUSA	11		1704	383	1910	2	2
TOPLAM	**54**	**10**	**4528**	**1025**	**4762**	**6**	**4**

Motorla sahili takiben ve daha çok gece yol alan Ali Rıza Bey, 30 Mart'ta Trabzon'a ulaşabilmişti. 30 Mart günü akşamı Trabzon Valisi ve Trabzon'da görev yapan Teşkilât-ı Mahsusa mensupları ile bir toplantı yaparak, durum hakkında teferruatlı bilgi aldı. Daha sonra Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı'na atanmış olan Hüseyin Avni Paşa ve Kara Vasıf Bey ile görüşüp Arhavi'ye geçti. Stange Bey ile görüştü ve Sahil Müfrezesi'nin kurmay başkanı olarak göreve başladı.

Ali Rıza Bey, Yusuf Rıza Bey'in yerine göreve başlarken Arhavi'nin batısında toplanan kuvvetlerimiz yeniden organize edilmeye çalışılıyordu. İlk iş müfrezenin mevcutlarının sayımlarını yaptırmak ve ardından kuvvetlerin tertip ve tanzimine başlamak olmuştu. Ali Rıza Bey'in hedefi aynı zamanda Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden bir nizamî alay oluşturmaktı ve Teşkilât-ı Mahsusa Alay Kumandanlığı'na atandı.

Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri askerî nizama göre tertiplendi ve bu amaçla üç taburluk Teşkilât-ı Mahsusa Alayı oluşturuldu. Teşkilât ve eğitimini tamamlayan ve haki elbise giydirilen 1. Tabur, 29 Mart'ta teftiş edilerek beğenildi ve göreve başladı, gönüllü müfrezeleri ile yerleri değiştirildi. Geri alınan gönüllülerden 2. Tabur'un teşkiline başlandı. 15 günde organize edilip eğitime tabi tutulan 2. Tabur da 11 Nisan'da teftişten geçti ve savunma hattına gönderilip oradan gelenlerden 3. Tabur'un teşkiline başlandı.

Gönüllülerin askerî nizam içinde savaşmasını sağlamak için, yeni teşkil edilen Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın kumandanı Yüzbaşı Ali Rıza Bey, kumandan yardımcısı da Ramiz Bey oldu. Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın 1. Tabur'una Ziya

Bey,[289] 2. Tabur'una İzmit Jandarma Merkez Bölüğü Kumandanı iken Teşkilât-ı Mahsusa'ya memur olarak Yusuf Rıza Bey emrine gönderilmiş olan Yüzbaşı Adil Bey, 3. Tabur'una da Yüzbaşı Mehmet Ali Bey komuta ediyordu. Yüzbaşı Mehmet Ali Bey aslen Trabzonlu olup, görevli olduğu İstanbul'daki birliğinden ayrılıp 15 Mart'ta Trabzon'a gelmişti. Yeni gelen gönüllülerle Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na bağlı bir tabur daha düzenlendi ve bu tabura Ziya Bey, 1. Tabur'dan alınarak, kumandan olarak nakledildi ve tabur 'Ziya Bey Taburu' olarak anılmaya başlandı. Daha sonra müstakil bir bölük daha tanzim edilerek tüm gönüllüler nizamî kuvvet şekline sokuldu.

Ladikli Teğmen İbrahim Bey Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın İzmit Merkez Bölüğü Kumandanı iken bölgeye Teşkilât-ı Mahsusa emrine tayin edilmişti ve alayda bir bölüğü vardır; Veysel Bey müfrezesi ile Yüzbaşı Refik Bey'in kumandasındaki makineli tüfek bölüğü de Teşkilât-ı Mahsusa Alayı içinde yer almaktadır.[290] Alayın bazı subayları Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinin başarılı çete reislerinden atanan, milis subaylarından oluşmakta idi. Yukarıda sözü edilen Ziya (Çürüksulu) Bey bunlardan biridir ve Milis Binbaşı rütbesi ile tabur kumandanı olmuştur.

Alayın üç tane de çete takımı vardı. Bunlar düşman içlerine girip baskın veriyor ve çekilmelerde artçı kuvvet olarak görev yapıyordu. Bu takımlardan biri Fındıklılı Hacişahin-zâde Mustafa Bey'in, ikincisi Çakıroğlu Ahmet Ağa'nın, üçüncüsü ise İstipoğlu Maksut'un kumandasında idi.[291] Stange Bey, Ali Rıza Bey'in çalışması ve disiplininden fevkalade memnun olduğu gibi kendisine çok büyük problemler yaşatan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerini nizamî ve disiplinli bir alaya dönüştürdüğü için *Harp Ceridesi*'nde kendisine şu teşekkür ifadesini yazmıştır: *"Mûma-ileyhin (Ali Rıza Bey) bu babdaki gayret ve faaliyeti ve hüsn-i hizmeti sebat ettiğinden şayan-i teşekkür ve takdirdir."* diye yazmıştır.[292]

[289] Ziya Çürüksulu

[290] ATASE, BDH, 6/5280, 5257, H-4 , ATASE, BDH, 6/5280, 5257, F. 1-7.

[291] Yiğit, *age*, s. 82.

[292] Yalçın, *agt*, s. 291.

Tablo 13: 28 Mart 1915 Tarihinde Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı'nın Sahil Müfrezesi Kuvvetleri

BİRLİK	ASKER	TÜFEK	MAKİNALI TÜFEK	TOP
8. ALAY 1. TABUR	306	275		
8. ALAY 3. TABUR	581	534		
MAKİNALI TÜFEK BÖLÜĞÜ	97	23	4	
TOPCU BATARYASI	192	46		2
İSTİHKÂM BÖLÜĞÜ	140	133		
SÜVARİ TAKIMI	30	27		
TRABZON JANDARMA TABURU	400	1147		
RİZE JANDARMA TABURU	450			
GİRESUN JANDARMA TABURU	330	330		
HOPA HUDUT TABURU	330	345		
TEŞKİLAT-I MAHSUSA	1430	2262	2	2
TOPLAM	**4286**	**5152**	**6**	**4**

Daha önce cephede görev alan Rize, Trabzon, Giresun taburlarından oluşmuş Seyyar Jandarma Alayı'ndan arta kalan kuvvetlere 28 Nisan'da cepheye ulaşan Amasya Seyyar Jandarma Taburu da katılmıştı. Bu birlikler de Binbaşı Hasan Vasfi Bey kumandasında ve Seyyar Jandarma Alayı olarak yeniden tertiplendi. Amasya Taburu, Trabzon'a ulaştığı zaman ellerinde muaddel Martini tüfekler vardı. Yola çıkmadan evvel bu tüfeklerin kullanımı ile ilgili eğitim alan askerin tüfekleri, Trabzon'a ulaştıkları zaman büyük çaplı Mauserlerle değiştirilmişti. Asker bu yeni silahların kullanışını bilmediği için cephenin gerisinde yeniden eğitilmeye başlandı.

Müstakil şekilde teşkilâtlandırılan Hopa Hudut Taburu da, kadro eksikliklerı gönüllülerden tamamlanarak yeniden düzenlendi. Sahil Müfrezesi'nin ayrıca bir süvari takımı, iki toptan oluşan bir topçu bataryası ve bir de istihkâm bölüğü vardı.

Sahil Müfrezesi'nin karargâhı, Arhavi'ye bağlı Yolgeçen köyünde idi. Kuvvetlerimizin bir kısmı denizden yapılabilecek bir çıkartmaya karşı Sümer (Sümle) köyü-Fındıklı (Viçe) hattını tutuyordu. Ali Rıza Bey, Sümer köyünde kurulan hastaneye ilave olarak bölge halkının yardımları ile Fındıklı-Gara'da ve daha sonra da Pazar'da birer hastane daha kurdu.

Sahil Cephesi'nde Ruslar, Arhavi-Konaklı (Kordelit)-Aşağı Ortaköy-Soğucak-Boyuncuk hattında idi. Türk savunma hattının ana mevzii güneyde Yukarı Ortaköy hizasından başlamakta, sahilde Kavak (Galata) köyüne kadar uzanmakta idi. Marsis'de, Çoruh havzası ile irtibatı sağlayan geçit bölgesi bir müfrezemiz tarafından emniyete alınmıştı. 29-30 ve 31 Mart günleri Ruslar, sabahtan akşama kadar toplarıyla ve makinalı tüfekleriyle mevzilerimize ateş açmıştı. Aynı şekilde denizden gelen torpidolar da Sümer köyü bölgesini ateş altına almıştı. Sahil'de Kale (Kapistre) Mahallesi kısmında; Binbaşı Hasan Vasfi Bey'in kumandasında, Rize, Trabzon, Giresun taburlarından oluşan Seyyar Jandarma Alayı Rusların bu tacizine karşı tertibat almıştı.

Ruslar, Arhavi Deresi'nin doğusundaki sırtlarda, bazı noktalara 10,5'luk dağ topları yerleştirmiş ve bunlar bazı günlerde Türk mevzilerine ateş açarak taciz etmekteydi. Mayıs ayının sonlarına doğru bu toplara 15'lik havan topu ilave edildiği ve bu topun Afyonbaba Tepesi civarına yerleştirildiği anlaşılmıştı.

5-14 Mayıs arasında 1. Tortum muharebeleri cereyan ettiği sırada, sahildeki kuvvetlerimizin taarruza geçerek Rusların Tortum'a kuvvet sevkini engellemesi isteniyordu. Fakat Stange Bey hem organizasyonun tamamlanmadığını, hem de teçhizat noksanlıklarının bulunduğunu bildirerek bu taarruz tekliflerini reddetmekte idi.[293]

Ruslar, Arhavi Deresi'nin doğusunda beton koruganlar inşa etmişken ve genellikle karadaki savunma sistemlerini güçlendirirken, denizden donanmalarının sunduğu ateş gücüne dayanarak, Türk kuvvetlerinin takviyesini ve ikmalini engellemeye devam ediyorlardı. Bu amaçla, 13 Mayıs 1915'te Fındıklı'yı bombalamışlardı. 19 Mayıs'ta bir motor içine makinalı tüfek yerleştirmişler ve sahile yakın seyrederek taciz atışları yapmaya başlamışlardı. Fakat nakliyemiz genellikle gece yapıldığı için Ruslar engelleme yapamamışlardı. Takip eden günlerde silahlandırılmış motor sayısı ikiye çıktı. 2. kayıkta makinalı tüfeğe ilave olarak küçük bir top da bulunuyordu. Bu motora 23 Mayıs'ta Kale (Kabistre) Mahallesi bölgesinde bir pusu kuruldu ve motor ateş altına alındı. Motorun içindeki iki asker yaralandı ve sahilden uzaklaşarak gittiler.

[293] Altınbilek-Kır, *age*, s. 617.

Sahil Cephesi ile Çoruh Cephesi arasında tek bağlantı, Çağlayan Deresi'nin yukarı kesiminde, Gürcüdüzü'nden sonra; Çatak Yaylası-Godimli Yaylası-Çamlık Yaylası-Kükürt Tepe ile Marsis Kayalığı arasındaki Zalikhan Boyunu'ndan aştıktan sonra, Zalikhan Deresi'ni takiben Kobak köyü üzerinden sağlanmaktaydı.

Çoruh Cephesi'nde yaşananlar ve cephenin daha da geri çekilmesi, Sahil ve Çoruh Cephesi kuvvetlerinin arasında kalan Marsis bölgesini kritik bir duruma sokmuştu. Artvin ya da Murgul bölgelerinden ilerleyebilecek Ruslar buradan Yusufeli ve Arhavi bölgelerindeki kuvvetlerimizin arkasına sarkabilirdi.

21 Mayıs'ta Yusufeli ile irtibat noktası olan Marsis Kayalığı'ndaki yolları kontrol edebilmek için Çağlayan Deresi'nin kaynaklarına yakın Çamlık Yaylası'nda barakalar inşa edip, Çamlık'tan Sümer köyüne kadar olan patika yolu hayvanlarla nakliyeye elverişli hale getirmek üzere bir takım istihkâm askeri sevk edildi.[294] Yeni teşkil edilen Ziya Bey Taburu, savunma hattının güney kanadında, Marsis Geçidi'ni tutmak için 24 Mayıs 1915'te bölgeye gönderildi ve merkez Çamlık Yaylası olmak üzere bölgeye yerleştirildi.

Ziya Bey Taburu'na verilen görev; Yusufeli bölgesinde bulunan Çoruh Müfrezesi ile temas etmek, iki cephe arasında boşluğu doldurup, Rusların sahildeki müfrezemizin arkasına geçmesini engellemekti. Tabur karargâhı Çamlık Yaylası olmakla beraber, bölgede bulunan çok sayıda geçiş noktasını da kontrol altında tutacaklardı. Bu doğrultuda Şevval Tepe'nin kuzeyine düşen Ortayayla, Kızıltepe, Agara Geçidi ve civarını sararak, Rusların Murgul ya da Artvin bölgesinden sızma yolları kesilecekti. Bu geçitler, sahil tarafında Sırt Yaylası'nda konuşlanmış bir birliğimiz tarafından korunuyordu. Çamlık Yaylası'ndaki kuvvetlerimize erzak ve takviye götüren 98 kişilik bir birliğimiz, Çamlık Yaylası'na ulaşamadan çığ altında kalarak şehit olmuştu. Şehitler arasında Arslandere köyü sakinlerinden Osman Topal ve Sırt Yaylası'nda askerlerle birlikte görev yapan ağabeyi Mahmut'a battaniye götürmekte olan Mehmet Özkaya da vardır. Bu 98 şehidimizin naaşları Türk birlikleri bölgeden çekildikten ve karlar eridikten sonra bölge halkı tarafından bulunmuş ve Çamlık Yaylası'nın aşağı kısmında topluca defnedilmiştir.

26 Mayıs 1915 tarihinde Lazistan ve Havalisi Kumandanı Avni Paşa teftiş için Yolgeçen köyüne gelmişti. Yüksek bir noktadan mevziler gösterilmiş ve ihtiyat kıtaları geçit resmi yapmıştı. 29 Mayıs'ta, Yolüstü köyünden ayrılan Avni Paşa Trabzon'a dönmüştü.

---

[294] Yalçın, *agt*, s. 293.

Ruslar o günlerde Kafkas Cephesi'nden bazı kuvvetlerini çekerek Avrupa cephelerine sevk etmeye başladılar. Bu haberin Batum sahillerinden değil de Rus kuvvetlerinin çıktığı Galiçya'dan gelen raporlardan ve İstanbul vasıtasıyla öğrenilmesi ise, III. Ordu Karargâhı'nın canını sıkmış, *"Bu haberi sizden beklerdik"* diye yazarak haber alma işlerinde pek başarılı olamayan Stange Bey'i ikaz etmişlerdi.

Stange Bey ise 5 Haziran'da yazmış olduğu cevapta, cepheden düşmanın avcı siperlerine girip esir almanın mümkün olmadığını, iki hafta evvel denizden birisi Batum'a diğeri Arhavi'ye gitmek üzere iki casus gönderdiğini, daha geri gelmediklerini, esir yakalamaları için Murgul'a birçok keşif kolu göndermesine rağmen bir haber alamadığını yazarak; *"Burada başka casus bulmak mümkün değildir, Avni Paşa'ya casus bulmak için telgraf çektim."* demektedir.[295]

1 Haziran 1916 tarihinde Alman Teğmeni von Braun Bey de bir grup askerle Çamlık Yaylası civarından hareketle Murgul bölgesini keşfe gönderilmişti. Von Braun'un kılavuzu ve yanındaki askeri ile esir düştüğü, geri dönen iki askerinden öğrenilmişti. Ayrıca Stange Bey'in denizden gönderdiği iki casus da Ruslar tarafından yakalanmıştı.[296]

Rus Donanması'na mensup gemiler Türk kuvvetlerinin takviyesini ve ikmalini engellemeye devam ediyordu. Cephedeki kuvvetlerin ikmali için gönderilen malzemelerin yola çıktığını haber alan Ruslar, denizden torpido ve motorla devriyelerini sıklaştırıyor ve kayıkların çekildiği ya da malzemelerin saklandığı yerleri bombalıyordu. Bu amaçla, 5 Haziran 1915'te Pazar bombalandı ve erzak yüklü birkaç kayık tahrip edilerek batırıldı. Aynı şekilde nakliye kollarının bölgede olduğu haberini alınca,16 Temmuz 1915'te Fındıklı'yı ve 30 Eylül 1915'te Pazar'ı bombaladılar.

1915 yılı boyunca Ruslar, Arhavi Deresi'nin doğusunda beton koruganlar inşa etmiş ve genellikle karadaki savunma sistemlerini güçlendirirken, denizden donanmalarının sunduğu ateş gücüne dayanarak savunmalarını geliştirmişlerdir. Bu sırada, Stange Bey de hastalanarak cepheden ayrılmıştı. Sahil Cephesi kumandanlığına Binbaşı Ahmet Tevfik vekâlet ediyordu. Daha sonra 20 Kasım 1915'ten itibaren Ali Rıza Bey 25 gün kadar cephe kumandanlığını vekâleten yürütmüştür. Stange Bey sahil cephesinde bulunan kuvvetlerin kumandanlığından ayrıldıktan sonra yerine Binbaşı Ahmet Tevfik Bey getirilmiş

[295] Yalçın, *agt*, s. 297.
[296] Yalçın, *agt*, s. 299.

ve Ali Rıza Bey de kurduğu Teşkilât-ı Mahsusa Alayı Kumandanı olarak görevine devam etmiştir.

4.3.2. Çoruh Müfrezesi'nin Kurulması

Artvin'i savunan Melo Hudut Taburu ve Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'ndan oluşan Artvin Müfrezesi Kumandanlığı'na atanan Binbaşı Halit Bey, 28 Mart gecesi Artvin'den eski Osmanlı-Rus sınırına çekilme mecburiyetinde kalınca, müfrezenin adını da Melo Müfrezesi olarak değiştirdi. Artvin'den çekilen müfrezenin yeni karargâhı Sarıbudak köyünün Natezhev Mahallesi'nde idi. 4 Nisan'da Rusların Sarıbudak (Melo) Nahiye merkezini işgal etmesi üzerine 1.500 neferden oluşan Melo Müfrezesi, birkaç kilometre geri çekilerek, Çoruh Nehri'nin sol yanındaki Geldağı-Cevizli köyü (Çilçim) hattında mevzilendi. III. Ordu'dan Çoruh Vadisi'ni Rus ilerleyişine karşı kapama emrini alan Binbaşı Halit Bey, Çoruh Nehri'nin sol kıyısında kalmış ve karargâhını Çoruh'un sol yanındaki, Yusufeli'ne bağlı Havuzlu (Oker) köyünde kurmuştu. Bölgedeki bu gelişmeler üzerine Sarıkamış harekâtı sonrasında dağılan birliklerden Erzurum'da yeniden teşkilâtlandırılan 29. Tümen'in Tortum bölgesine sevk edilmesine karar verilmişti.

Ardahan'dan başlayan geri çekilme esnasında, Türk kuvvetlerinin arasında bulunan Şavşat, Ardanuç ve Yusufeli gönüllülerinin bir kısmı işgal altında kalan topraklardaki ailelerini emniyet altına almak ve göç ettirmek için birliklerinden ayrılmıştı. Kalan ve takviye olarak yakın kazalardan gelen gönüllüler ise Teşkilât-ı Mahsusa Alayları adı ile anılan iki alay şeklinde yeniden teşkilâtlandırılmış ve Çoruh Müfrezesi olarak adlandırılmıştı.

Çoruh'un sol yanında görev yapan ve Melo Hudut Taburu ile gönüllülerden oluşan kuvvetler, Teşkilât-ı Mahsusa 1. Alayı olarak teşkilâtlandırılmıştı. Bu alayın kumandanlığına savaşın başlangıcında Melo Hudut Taburu Kumandanı ve bölgede Kara Yüzbaşı olarak tanınan Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey[297] atanmıştı. Çoruh'un sağ yanında bulunan Erkinis (Demirkent) Müfrezesi diye adlandırılan kuvvetler de Teşkilât-ı Mahsusa 2. Alayı olarak teşkilâtlandırılmış ve kumandanlığına daha önce Erkinis Müfrezesi Kumandanı olan Yüzbaşı Tirebolulu Hüseyin Avni Alparslan Bey getirilmişti.

Tirebolulu Hüseyin Avni Alparslan, 1876 yılında Tirebolu'da doğdu. 1901 yılında Harp Okulu'ndan piyade teğmeni olarak mezun olduktan sonra Balkan komitacıları ile uğraşan III. Ordu'da görev aldı ve eşkıya takibinde bulundu.

[297] Özder, *age*, s. 110.

1903 yılında üsteğmen olan Hüseyin Avni Alparslan Bey sınıf değiştirerek Jandarma oldu. 1907 yılında, yüzbaşı olduktan sonra, 1909 yılında Jandarma sınıfından ayrıldı ve daha sonra Hareket Ordusu ile İstanbul'a yürüdü. Seferberliğin ilanından sonra III. Ordu'nun Menzil Müfettişliği Emir Subayı yardımcılığına atanan Yüzbaşı Alparslan Bey, 8 Kasım 1914'te Dr. Bahattin Şakir'in emrindeki Teşkilât-ı Mahsusa'ya katılmış ve Çoruh bölgesinde Teşkilât-ı Mahsusa'nın organizasyonu ile toplanan gönüllülerden oluşan Tavuskert (Olur) Taburu Kumandanlığı'na atanmış ve bu taburla Olur, Oltu ve Şenkaya taraflarında görev yaparak Ruslarla pek çok çatışmaya girmişti. 25 Aralık 1914 günü Şenkaya Kömürlü bucağına bağlı İnceçay (Pancirot) köyündeki bir taburluk Rus kuvvetine taarruz ederek imha etmiş, Kızılkep taraflarında keşif taarruzlarında bulunmuştu.[298]

Yüzbaşı Alparslan Bey, 9 Ocak'ta Çatak ve Esenyurt (Norşen) arasındaki sırtlarda Ruslara karşı savaşırken, soğuktan ayakları donarak kısmen malül olmasına rağmen birliğinin sevk ve idaresini bırakmamış, askerin sırtında taşınarak muharebeleri yönetmişti. Çatışmaların durması, birliklerin mevzilere yerleşmesinden sonra, cepheden ayrılmayı kabul etmiş ve Erzurum'da tedavi görmüştü. İyi bir asker olduğu kadar, iyi bir düşünce adamı ve Türkolog da olan Alparslan Bey, Türkçülük düşüncesine gönül verdiği için Türkoloji ilmine ilgi duyuyor ve bu konuda çalışmalar yapıyordu. Tedavisi esnasında hastanede yatarken bir makale yazarak İstanbul'da yayınlanan *Türk Yurdu Dergisi*'ne göndermişti. *"Kayı Han mı? Kaya Han mı?"* başlıklı makalesini dergiye gönderirken derginin yayın yönetmeni Ağaoğlu Ahmet Bey'e ağabey diye hitap ederek yazdığı 11 Mart 1915 tarihli mektuba *"Bu yıl epeyce cenk ettim. Cenk ederken ayaklarımı dondurdum. İyileşmek için Erzurum'a geldim. Boş dururken canım bir makale yazmak istedi."* diye başlar. Dergi yönetimi *"Şark Ordusunda cenk eden bahadır zabitlerimizden birisi yazıyor"* başlığı altında mektubu ve makaleyi yayınlar.[299]

Tedavisi tamamlanan Alparslan Bey görev isteyerek tekrar cepheye döndü ve Melo Müfrezesi'ne bağlı Erkinis Müfrezesi Kumandanı oldu. Kuvvetlerin yeniden organizasyonu ile oluşturulan Teşkilât-ı Mahsusa 2. Alayı Kumandanlığı görevine başladı. I. Dünya Savaşı'ndaki başarıları nedeniyle birçok ödül

---

[298] Hacıfettahoğlu, *age*, s. 24.

[299] Bu mektup ve makale *Türk Yurdu Dergisi*'nin Mart 1331'de (Mart-Nisan 1915) yayınlanan 8. Cilt, 391. sayı 2547-2550 sayfaları arasında yayınlanmıştır. Aynı derginin Haziran 1331'de yayınlanan 8. Cilt, 7. Sayısının 122-127 sayfaları arasında Tirebolulu Alparslan'ın *"Türk Bayramlarından Ot Göçü"* başlıklı bir yazısı daha vardır. Alparslan Bey bir yandan savaşırken diğer yandan da önemini bugün bile koruyan değerli makaleler yazmıştır.

ve madalyalar aldı. Parlak bir askerlik hayatı olan Binbaşı Hüseyin Avni Alparslan, Kop Savunmasındaki kahramanlıkları nedeni ile bölgede kumandan olan Fevzi Çakmak'ın büyük beğeni ve güvenini kazandı. 1920 yılında Giresun Askerlik Şubesi Başkanı iken Topal Osman ile birlikte teşkil ettikleri 42. ve 47. Alaylarla birlikte Kurtuluş Savaşına iştirak etmek üzere Ankara'ya giderken, Samsun-Merzifon bölgesini Pontuscu çetelerden temizledi ve 42. Alay Kumandanı olarak Sakarya Meydan Savaşı'na katıldı. 14 Eylül 1921 tarihinde Gökgöz Dağı'nın güney sırtlarında yaralandı. Keskin'deki hastanede acı içinde kıvrandığı birkaç günden sonra şehit oldu.[300]

Müfreze'nin Binbaşı Halit Bey tarafından yeniden düzenlenmesi esnasında, daha önce gönüllü grupların kumandanları rütbesiz *"Reis"* yetkisiyle[301] yaptıkları görevleri, bundan sonra rütbeli *"Milis Subayı"* olarak yapacaklardı.[302] Çoruh Müfrezesi 6 taburluk bir kuvveti ile burada Rus kuvvetlerini bir yıl kadar durdurmaya muvaffak olmuş,[303] bu küçük müfrezenin direnişi düşmanın bile takdirini kazanmıştı.[304]

1915 baharında Çoruh Cephesi'nin kuzeyinde Arhavi Deresi'nin batı yamaçlarından Kükürttepe'ye kadar uzanan hatta "Sahil Müfrezesi", güneyinde ise Çoruh Nehri'nden Demirkent'in (Erkinis) batısında olan bölgede "Aşbişen (Aşbeşan/Kınalıçam) Müfrezesi" vardı. 8 Nisan'da İşhan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine buradaki kuvvetlerimiz de Çataksu (Tavuskert) bölgesinden kaçan köylülerle beraber, Yusufeli'ne bağlı Dağeteği (Vaşkan) ve Havak taraflarına çekilmişlerdi. Ruslar daha sonra Yusufeli kazasının o günkü merkezi olan Ersis (Kılıçkaya) kasabasını da işgal edeceklerdi.

---

[300] Hayatı ve eserleri için bkz. İsmail Hacıfettahoğlu; *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey-Tirebolulu Alparslan-Hayatı-Eserleri, Trabzon İli Lâz mı Türk mü Tirebolulu Alparslan,* Ankara, 1999. Millî kahramanlarımızdan olan Alparslan Bey, Harbiye'den yetişme, II. Meşrutiyet döneminin sağlam Türkçülerinden, kudretli bir kumandan olduğu kadar değerli bir fikir adamı idi. Bir elinde kılıç bir elinde kalem her iki cephede mücadelesini en şerefli bir şekilde vermiştir. Birçok gazete ve dergide yazıları yayınlanmış bu asker - fikir adamı Kurtuluş Savaşı'na katılmadan önce Giresun'da Tirebolulu Alparslan imzası ile *"Trabzon İli Laz mı? Türk mü?"* adlı değerli bir eser yazdı. Kendi cebinden masraflarını ödeyerek 10.000 adet bastırdığı bu eseri Rum ve Ermeni iddialarına karşı ücretsiz olarak dağıttı. Bu değerli eserin içindeki bilgiler, günümüzde de geçerliliğini korumakta ve günümüzdeki tartışmalara da ışık tutmaktadır.

[301] ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-036 *"Halil Nusret beyler kumandasında, (Teğmen) Sâbit, Nadir, Bekir, Mustafa, Dursun reislerin çeteleri..."*

[302] Adil Özder, bu şekilde görev alanların bir listesini eserinde vermektedir. Bkz. Özder, *age*, s. 139-143.

[303] Çakmak (1936), *age.* s. 87.

[304] Guze; *age*, s. 63.

Erzurum'dan bölgeye sevk edilen 29. Tümen, 19 Nisan'da Tortum'a gelmiş ve Tortum'un kuzeyine düşen Şenyurt Bucağı'na bağlı Pehlivanlı (Vihik) ve Uncular (Kisha) bölgesine yerleşmişti. Tortum Gölü kuzeyindeki bölge ile Tortum Çayı vadisinde arazi yapısı, büyük çaptaki Rus kuvvetlerinin harekâtına uygun değildi. Savunması kolay olan bölge müfrezelerle savunulmaktaydı.

Buradan Narman'a kadar olan bölge 10. Türk Kolordusu tarafından tutulmuştu. Karşılarında, Kaçkar Dağlarının güney akar-bakarından, Narman yakınlarındaki Koziçan Dağı'na kadar olan bölgede, Rusların daha önce 15 yıl kadar Erzurum'da Rus Konsolosluğu yapan,[305] av ve gezi bahanesi ile bölgeyi dolaşıp, bütün dağ, yol ve geçitleri avucunun içi gibi öğrenen General Perjevalski komutasında II. Türkistan Kolordusu vardı. Orta Asya'dan toplanan Müslüman-Türk askerlerden oluşan bu kolorduya bağlı ve Albay Kamyanski'nin komutasındaki 3. Koban Plaston Tugayı, Çoruh'un sol yanında Halit Bey'in kumandasındaki Melo Müfrezesi'ni oluşturan kuvvetlerimizin karşısına dizilmişti.

Ruslar, Çoruh Müfrezesi'ne bağlı 2. Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'nın savunduğu Kolik, İncat ve Demirkent tepelerine şiddetli bir taarruz başlatmıştı. Bu taarruzlarda Demirkent ve İncat tepelerindeki Rus taarruzu püskürtülmüş, fakat Kolik Tepesi Rusların eline geçmişti. 12 Temmuz'da Alparslan Bey'in kumandasındaki birliklerimiz Kolit Tepesi'ne bir karşı taarruz düzenler ve tepeyi Ruslardan geri alır. Bu çatışmalarda Ruslar, arkalarında bin kadar ölü bırakırken iki makineli tüfek ve birçok hayvan da ele geçmişti.[306]

4.3.3. Türk Kuvvetlerinin Çekilmesinden Sonra Rus ve Ermenilerin Çoruh Havzasında Yaptığı Katliamlar

Rus kuvvetleri ilerledikleri her yerde, sivil halk üzerine saldırarak büyük bir cezalandırma harekâtına başlıyordu. Nitekim General Lyakhov'un kuvvetleri Batum'dan ilerlerken geçtiği her yerde Müslüman köylerini yakmaya başlamıştı. Bu cezalandırma hareketinde Helvaçuri'den itibaren Ağmarti köyünde 41 evden hepsi, Mağlakoni köyünde 10 evden 8'i, Kedkedi köyünde 20 evden 2'si, Uçhiti köyündeki 50 evden 9'u, Kirnati köyünde, 47 evden 7 ev yakıldı. Ağmati köyünden kaçan Şuhut Nagervadze'nin ifadesine göre Hertvisi böl-

[305] Çakmak (1936), *age*, s. 124.
[306] Hacıfettahoğlu, *age*, s. 95.

gesinde bulunan 786 aileden 196'sının evi yakıldı. 295 aile ise kaybolmuştu, nereye gittikleri ve ne oldukları bilinmiyordu.[307]

Çukuneti'den bu tarafa olan köyler ise Ruslar henüz gelmeden tamamen boşaltılmıştı. Osmanlı Ordusu ile birlikte bölgeden göçenlerin sayısı 7.000 kişi olarak verilmekte, fakat kışın en soğuk günlerinde dağlardan geçmek zorunda kalanlardan yaşlı veya hastasını götüremeyenler kardan evler yaparak onları saklamaya, Rus ve Kazak katliamcıları bölgeden ilerledikten sonra onları kurtarmaya çalışıyorlardı. Fakat bunların çoğu soğuktan donmuştu. Yukarı Maçahel bölgesi bu katliamdan kurtulmuş, fakat ağır vergi cezası uygulanarak soyulmuştu.[308] Bölgeden Sibirya'ya sürülenler 1917 devriminden sonra, Osmanlı topraklarına kaçabilen halkın bir bölümü de 1918'den sonra köylerine dönebilmişlerdi.

Bölgede Türk kuvvetlerinin ileri harekâta geçerek; Murgul, Borçka, Muratlı, Şavşat ve Ardanuç'u alıp Batum ve Ardahan üzerine yürüdükleri dönemde, işgal altından kurtulan bölgelerin halkına ilave olarak Rus işgalindeki Çoruh Nehri-Oltu Çayı ve Peneskirt (Aşağı ve Yukarı Karacasu köyleri) ile Çatalsu köylerini içine alan Olur ilçesinin kapsadığı bölgenin Türk ahalisi de, 40 yıllık Rus işgalinden kurtulma gününün geldiğine inanarak, 10. Kolordu Sarıkamış Harekâtı için Oltu bölgesinden geçerken Türk askerine destek vermişti.

Savaşın hemen öncesinde, Doğu Anadolu'da işgal edeceği yerleri Ermenilere vereceğini ve bağımsızlıklarını tanıyacağını vaat ederek, Osmanlı ve Kafkasya Ermenilerinden gönüllü birlikler ve çeteler teşkil eden Rusya, bu haberleri Anadolu'daki Ermeni köylerine, daha önce kurulan örgütler vasıtası ile iletmiş ve Osmanlı toprağından da çok sayıdaki Ermeni, bu birlik ve çetelere katılmıştı. Osmanlı Ordusu'nda silah altına alınan Ermeni askerlerin tamamına yakını silahları ile birlikte kaçarak bu birlik ve çetelere iltihak etti veya kendi bölgelerinde dağa çıkarak, çevredeki Müslüman köylerini ve Osmanlı Ordusu'nun ikmal kollarını vurmaya başladı.[309]

Ruslar, Rus topraklarında yaşayan Müslüman ahaliyi de düşman olarak algılamaktaydı. Bir yerden çekilecekleri zaman en son Müslümanları cezalandırma hareketi adı altında yağma ve katliam yapmaktaydılar. Bunun en somut örneği Ardahan'da yaşananlardır. Dr. Bahattin Şakir, Ardahan'a girdikleri zaman karşılaştıkları manzarayı şöyle anlatıyor:

---

[307] Sioridze, agm s. 8-9.

[308] Sioridze, agm, s. 8.

[309] Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni hareketleri (1914-1918)*, Ankara, 1996, s. 44.

"....Düşman şehrin mühim birçok aksamını (kısımlarını), cephanelikleri, kısmen erzak depolarını ateş vererek ric'at itmiş (geri çekilmiş) ve saat yedide şehir kuvâ-yı nizâmiye ve gönüllüler tarafından işgâl edilmiş ve aynı zamanda şehrin evvelce işitildiği üzere Rus Kazak ve piyâdeleri tarafından yağma edildiği görülmüşdür. Düşmandan mecruh (yaralı) ve sağlam olmak üzere on altı esir vardır. Düşman burada ahâlî-i İslâmiyeye çok mezâlim eylemiş ve birçok köylüleri süngülerle ve hattâ bir dânesinin gözlerini oydurdukdan sonra öldürtmüşler, bu yaralı.."[310]

Nitekim Ruslar ve Ermenilerin bu ahlakını iyi bilen Şavşatlılar, toptan silahlanmış ve nahiyelerine Rus ve Ermeni askerlerini sokmamak için mücadele etmişlerdi.

Rus ve Ermenilerin savaş usûlü Türk kuvvetlerinin çekildikleri yerlerdeki Müslüman ahaliye katliam yapmaktı. Savaş esnasındaki yazışmalarda bunlara değinen birçok ifade var. Bunlardan bir tanesini yine Dr. Bahattin Şakir'in Artvin'den gönderdiği bir başka telgraftan aktaralım:

"Artvin'den gelen şifre Tavusgerd (Olur), Şavşat, ve Acara ahâlîsi Kazak süvârîleri ve Ermeni çetelerinin katl (kesme), ihrâk (yakma), yağma gibi mezâlimine ma'rûz kalarak düşmandan ahz-ı sâr ve müdâfa'a-i nefs hisleri uyanmıştır. Her gün bize fevc fevc mürâca'at ederek silah istiyorlar. Bahaeddin Şakir."[311]

Sayıları altıya ulaşan Ermeni Lejyonları, Rus birliklerinin en önünde savaşırken, Ermeni çeteleri de Van, Şebinkarahisar gibi huduttan çok uzak bölgelerde isyan edip katliamlar yapıyordu. Savaşta Ermenilere verilen bir diğer görev de işgal edilen bölgelerde, Türk Ordusu'nu destekleyen Müslüman ahaliyi cezalandırmalarıydı.

Türk kuvvetlerinin çekildiği bölgelerde Ruslar bir cezalandırma hareketi başlatmış ve bu konuda acımasızlığı ile meşhur Kazakları ve Ermenileri birlikte görevlendirmişlerdi. Müslüman köyleri yakılmış, bölge ahalisinden göç edemeyenler katliama maruz kalmıştı. Köylüler, Türk kuvvetlerinin bulunduğu yerlere haberler göndererek yardım istemekteydi.

Ruslar, II. Türkistan Kolordusu'nun tuttuğu bölgenin gerisine düşen Olur civarında kontrolü sağlamak ve Türk Ordusu'nu sevinçle karşılayan bölge ahalisini cezalandırmak için, 3. Gorskomazdofski, 16. ve 17. Türkistan Alayları'ndan ve bir dağ bataryasından oluşan bir kuvvet görevlendirmişti. 17. Türkistan Alayı'nın kumandanı olan Albay Kruten adlı bir Ermeni'nin kumandanlığını yapığı bu birleşik kuvvet, dağlık bölgede saklanan köylüleri bulmak için

[310] ATASE, BDH, 140, 337, 641-046-01.
[311] ATASE, BDH, 246, 705, 1022-001-092.

yerli halkı, araziyi ve yolları çok iyi bilen ve çevrede tanınmış bir Ermeni'yi de kurmayları arasına almıştı.

Albay Kruten komutasındaki kuvvetler, Rus askerî tarihçisi Maslofski'nin X. U. Pilarof olarak kod adını verdiği Ermeni intikamcının yol göstermesi ile Olur ilçesine bağlı, Çataksu, Karacasu, Boğazören, Colakir, Ekinlik (Oğdadab), Uzunharman (Haydos), Yaylabaşı (Kamis) köylerine saldırmıştı. Etrafı sarılmış köylerde, çok şiddetli katliamlar yapıldı.[312] Oltu'nun İriağaç (Pernik) köyünün halkı Ermeni çeteleri tarafından katledilerek açılan çukurlara doldurulmuştu.[313] Şavşat ve Ardanuç'a ilk giren kuvvetleri oluşturan ve Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin içinde önemli görevler yapan Maden köylü[314] gönüllüler de katliamdan kaçan Tavuskert bölgesi halkının güvenli topraklara geçebilmesi için bölgeyi saran Rus kuvvetleri ile savaşa girişmiş ve büyük bir kısmı şehit olmuştu.[315]

Albay Kruten'in komutasındaki bu kuvvetin geçtiği yerler, ateşe verilen köylerdeki yangınlardan, göğe yükselen dumanlardan belli oluyordu. Adım adım ilerleyerek Çoruh'un sağındaki tüm bölgeyi tarayan katliam birlikleri Demirkent'in doğusundaki Türk mevzilerine kadar gelmişlerdi. Ruslar, çok şiddet kullanmalarına ve katliam yapmalarına rağmen, Türk kuvvetlerinin Artvin ve Sarıbudak'tan çekilmesinden iki hafta sonra Nisan'ın sonlarına doğru bölgede kontrolü sağlayabilmiş, bölgeden kaçabilenlerin haber verdiği bu vahşi katliam III. Ordu Kumandanlığı'nca da protesto edilmişti.

Müfreze karargâhını Çoruh Nehri'nin sol tarafında kuran Binbaşı Halit Bey, Ardanuç, Olur ve Çoruh'un sağ yanındaki diğer köylerden gelen muhacirlerin Çoruh'u geçebilmeleri için Demirkent'te bulunan ahşap köprüde tertibat aldırmış ve 19 Nisan'da son muhacir kafilesinin geçmesinden sonra bu köprüyü

---

[312] Adil Özder, *age*, s. 169. Ayr. bkz. Altınbilek-Kır, *age*, s. 623.

[313] Demirel, *age*, s. 71.

[314] Halk arasında "Hod köyleri" diye anılan ve Çoruh'a dökülen Hod Deresi'nin oluşturduğu vadide yayılan yerleşimler o dönemde de Aşağı Hod (Aşağı Maden) ve Yukarı Hod (Yukarı Maden) olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Savaşın başlangıcında Türk-Rus sınırı Aşağı Hod köyündeki caminin içinden geçiyor, Aşağı Hod Türk tarafında ve Yukarı Hod köyü Rus işgalinde kalıyordu. Savaş başlayınca her iki köy halkı da gönüllü olarak Türk kuvvetlerine katılmış ve "Hod Grubu" diye anılan gönüllüler, Ardanuç, Şavşat bölgesini Ruslardan almış ve Ardahan seferine katılmıştı. Ruslar bakır madeni işlettiği için bugün Artvin ili Zeytinlik bucağına bağlı Aşağı ve Yukarı Maden köyleri olarak anılan Hod Köyü gönüllülerinden sağ kalanlar Halit Bey'in emrinde milis subayı olarak Çoruh Cephesi'nde göreve devam etmiş, daha sonra Doğu Anadolu ve Kars bölgesi ile Artvin bölgesinin kurtuluşunda hizmet yapmışlardır.

[315] Osman İlker, *Yukarı Maden ve Yukarı Madenliler (Yukarı Hod ve Yukarı Hodlular) Köyün Doğal ve Toplumsal Yapısı*, C. 1, Ankara, 1989, s. 31-33.

yaktırmıştı.[316] Rus ve Ermeni katliamından korkarak, hayvanlarını serbest bırakıp, erzak ve eşyalarını terk ederek köylerinden kaçan muhacir kafilelerinin "Kaçhakaç/Kaçakaç" dedikleri bu dramatik göç, Rus ve Ermeni kuvvetlerinin Maden köylerine doğru geldiği haberi üzerine, katliamdan kaçan 300 kadar ailenin 21/22 Nisan gecesi Ruslar yetişmeden Çoruh'u geçebilmek telaşı ile koşturması, diğer muhacirlerin yaşadıklarına ilave olarak apayrı acılara sahne olmuştu.

Rus ve Ermeni zulmünden kaçanların bir kısmı baharda coşkulu akan Çoruh üzerindeki köprüler tahrip olduğundan, Zeytinlik (Diyaken) ve Çağlayan (Hostapor) köyleri yakınında gerilmiş halat yardımı ile nehri geçmek zorunda kaldılar. Bu geçiş esnasında, muhacirlerden bazı hasta ve yaşlılar kendilerini Çoruh'a bıraktı. Birçok gelin, kundaktaki bebeklerini suya bıraktı. Sessiz bir vedalaşma yaşandı. Gerçeği herkes bilse de kimse bir şey sormadı, söylemedi, suçlamadı. Bunlar Çoruh'un çamurlu suları arasında kaybolmuş kabul edildi. Zaten bunları düşünecek zaman da yoktu. Muhacirleri takip eden Ermeni ve Rus kuvvetleri; Çoruh'un sağ yakasında yakalayamadıkları muhacirleri, sol yanında, Yusufeli'ne bağlı Esenkaya (Zor) köyü yamaçlarında, yola devam ederken top ateşine tuttu. [317]

Bölge halkı, Rus ve Ermeni zulmü ısrarla devam ettiği için; işgali takip eden aylarda da göçe devam etmişti. Şavşat halkı başlangıçta Rus askerleri Ardahan'a çekilirken, Ermenilerin tecavüzüne karşı tedbir almıştı. Türk kuvvetleri Ardahan'a ilerlerken yardımcı olmuş, bölgeden çekildikten sonra da nahiyelerini bizzat kendi silahları ile korumaya devam etmişlerdi. Bunlardan yazı dağlarda geçiren 45 kişilik bir grup, kışı dağlarda geçiremeyecek oldukları için 1915 yılı Ekim ayının ilk günlerinde, Türk askerlerinin bulunduğu bölgeye gitmek amacıyla, düşmana görünmemek için geceleri seyahat ederek, eski Türk-Rus sınırına ulaşmışlardı. Demirkent (Erkinis) mezralarına geldikleri gece, Rus ordusundaki Türkçe konuşan Ermeni askerler tarafından tuzağa düşürüldüler. O gece bir kısmı kayboldu, dördü yaralı olmak üzere 36 kişi sınıra ulaşabildi. 10 Ekim 1915 günü, Demirkent yakınlarında, Çoruh'a ulaştıktan sonra nehri geçebilmek için yardım istediler ve Tarakçılar köyü yakınından Çoruh'un sol yanına geçtiler. [318]

---

[316] Özder, *age*, s. 170.

[317] İlker, *age*, s. 34-35.

[318] ATASE, BDH, 2862, 243-011-04.

Çoruh Müfrezesi Kumandanı Binbaşı Halit Bey; *"Rus tarafında Ardanuç kazasının kuzey doğusunda bulunan Şavşat Nahiyesi'nin Ahali-i İslamiyesinden 36 kişi Erkinis mıntıkasından hududu geçerek iltica etti."* diye yazarak durumu III. Ordu'ya bildirdi. Halit Bey; Bunlardan elde edilen "Ruslar Şavşat'ta katliamlar yaparak 2.000 kişiyi toplayıp, Sarıbudak'a yapılan yolda çalıştırdığı" bilgisini de raporunda yazıyordu.[319]

Rusların Ermenilerle birlikte bu bölgede yaptıkları bunlardan ibaret değildi. Ardahan ve Oltu, Narman ve Tortum bölgelerinde de çoluk çocuk demeden katliamlar yapmış, Türk kuvvetlerini destekledikleri diye Oltu'nun Bahçecik, Aşağı ve Yukarı Çamlı (Terpenk), Çengelli (Havdos) köylerindeki erkekleri tamamen kılıçtan geçirmiş, bugün Şenkaya'ya bağlı Çatalelma (Nüsünk), Güreşken, Şenpınar (Zakim), Kaynak (Çermik) köylerinin de erkeklerinin tamamını Sibirya'ya sürmüşlerdi.[320]

[319] ATASE, BDH, 2862, 243-011-04.

[320] Mecit Haşimoğlu; "Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Millî İslam Komitesi", *Tarih Yolunda Erzurum,* C. 1, S. 1, (Mart 1959), Erzurum, s. 13-22.

SONUÇ

Bu çalışma kapsamında, I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya misyonu ve operasyonlarını açıklığa kavuşturmak için, belgelerin bize sunduğu imkânlar çerçevesinde bazı tespitlerde bulunmaya çalıştık.

Savaş, milletin imkânlarını topyekûn kullanarak yaptığı bir eylemdir. Savaşlarda, sonucu belirleyen unsurlar millî varlıkların mevcudiyetleri ile verilen kararların toplamıdır. Bu kadar muazzam yekûnun harekete geçirilip toparlanmasında, değerlendirilmesinde ve sevkiyatında, düşman karşısındaki sıcak anlarda birçok hatanın olması doğal ve kaçınılmazdır. Uzun yıllar savaşa hazırlık dönemi yaşamış, ulaşım alt yapısını, ekonomisini, sanayisini ve insan gücünün eğitimini muhtemel bir savaşa göre oluşturmuş milletler için dahi bu hataların bedeli çoğu kez ağır olur.

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı'ndan bir hezimetle çıkmıştı. Orduları dağılmış, genç nüfusun önemli bir kısmı savaş meydanlarında tükenmiş, vatan topraklarının çoğunu kaybetmiş ve kaybedilen topraklardan merkeze büyük nüfus göçlerinin yaşanması ile birçok ekonomik ve sosyal problem yaşıyordu. Kendini; sanayisini kurmuş, halkını eğitmiş ve modern ordularını kurmuş, Almanya, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletlerin arasındaki büyük bir paylaşım savaşının içinde bulmuştu.

I. Dünya Savaşı öncesindeki birkaç aylık dönemde, Balkan Savaşı'nda yenilmiş ve dağılmış ordularını toparlamış, tertiplemiş ve kurbanı olacakları büyük paylaşım savaşının içinde varlığını muhafazaya kararlı bir kadro tarafından yönetilen Osmanlı Devleti'nin akıbeti, savaşta kazanan tarafın iradesi ile belirlenmek istenmişti. İşte bu noktada, tarihsel kökleri olan bir millet olmanın birikimi ile Türk Milleti kendi kaderini kendi belirlemiştir.

Kafkas Cephesi'nde Teşkilât-ı Mahsusa'nın koordine ettiği kuvvetlerimiz, Hudut Taburları, Seyyar Jandarma Birlikleri ve Teşkilât-ı Mahsusa gönüllülerinden oluşmakta idi. Ağır silahları olmayan bu kuvvetler savaş başladıktan çok sonra gönderilen ve en fazla 2-4 dağ topundan oluşan kuvvetle bile düşmana üstünlük sağlayabilecek durumda değildi.

Aynı şekilde ateş üstünlüğü sağlayacak olan makinalı tüfek sayısı da çok azdı. Bölgeye gönderilen ilk nizamî birlik olan 8. Alay'ın makinalı tüfek takımı bile alaydan bir-iki ay sonra bölgeye ulaşabilmiş ve kuvvetlerin erimesinden sonra devreye girebilmişti. Seyyar Jandarmaların silahları çoğunlukla tek ateşli, yiv ve setleri aşınmış etkisiz silahlardı. Aynı şekilde gönüllülere dağıtılan silahlar ise bazen cephanesi olmayan, bazen de ateş ederken iğne ve yayları kırılan tüfeklerdi.

Rusların Sahil Cephesi'nde ilerlemesi, uzun menzilli sahra ve dağ toplarının desteği, ağır makinalı, elde taşınan 25'li denilen makinalı tüfeklere ilaveten denizden donanmanın ağır bombardımanlarla desteklediği taarruzlarla olmuştu. İlerlemenin önlenebilmesi için sahilde belli noktalara denizden donanmanın bu etkisini azaltacak uzun menzilli toplar yerleştirilmesi gerekli idi. Fakat bölgedeki merkezî şehir olan Trabzon'da bile bu şekilde bir savunma imkânı yoktu.

Diğer yandan askerleri ve ağır silahları bölgeye sevk edecek yolların olmayışı, Türk kuvvetlerinin cephe gerisi hizmetleri açısından en büyük handikaptı. Cephelerin ikmali bazen denizden küçük hacimli kayıklarla, çoğu zaman da karadan ve yol vasfı olmayan küçük patikalarla sağlanabilmekteydi. Bölgede 5-10 kilometre aralıklarla karşılaşılan büyükçe derelerde köprü olmaması ve sık sık yağan yağmurlar sonrası suların kabarık olması geçişleri güçleştirmekte, bazen de imkânsız kılmakta idi.

1915 tarihinde III. Ordu'nun, salgın hastalıktan ölen binlerce askeri gibi kendi de tifüsten ölen kumandanı Hafız Hakkı Paşa'nın ölümünden birkaç gün evvel, 21 Ocak 1915 tarihinde, bütün gece hasta askerlerin haliyle uğraştıktan sonra günlüğüne düştüğü şu satırlar ile sözü bitireceğim:[321]

"Ah millet. Millet yetişmemiş olmaz. Böyle yetişmemiş milletle cihangirlik sevdaları boştur..."

Bu feryat, anlayanlar için çok şey ifade eder ve hem olayları hem de sonuçlarını doğru olarak büyük bir açıklıkla gözler önüne serer.

Konumuzu ait olduğu bütünün içinde açıklayabilmek için; birçok farklı konuya da değinmek zorunda kaldık. Bunlardan biri *Ermeni Meselesi* ile ilgilidir. Metinde ismi geçen bazı kişiler, Mütareke döneminde Dîvân-ı Harb-i Örfî'de ve Malta'da; Ermeni soykırımı iddiasıyla suçlanmış ve yargılanmıştı. Mahkemeye teslim olmayanlar hariç, yargılananlar iddia edilen suçlarla ilgileri bulunmadığını ifadelerinde açıkladılar.

[321] Hafız Hakkı Paşa, *age*, s. 105.

Ermeni meselesinde Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian'ın, *Ermeni Soykırımı'nda Kurumsal Roller Toplu Makaleler Kitap 1*[322] adlı kitabında ve birçoğu alanında ünlü süreli yayınlarda yer almış yazılarıyla ortaya koymaya çalıştığı[323] ve birçok Türk yazarı tarafından rağbet gören[324] tezlerinin; ve *"Teşkilât-ı Mahsusa ve sayıları 30 bine ulaşan gönüllüleri"*[325] şeklindeki abartmalar ve *"en üst rütbeli Alman gerilla kumandanı Miralay Stange"*[326] şeklindeki çarpıtmalar,[327] *"3 Aralık'ta Ardahan'ın Rıza'nın birlikleri tarafından ele geçirildiği"*[328] gibi uydurmalar ile süslü olduğunu ortaya çıkardık.

Dadrian ve benzerleri, Dîvân-ı Harb-i Örfî'deki yargılamalarda, iddianamede yer alan ifadeleri tarihsel gerçek olarak kabul etmektedir. Oysa birçoğu Mütareke'den sonra ortaya atılmış olan bu iddialar, İstanbul'u işgal etmiş ve devlete el koymuş bulunan İngilizler ve işbirlikçileri tarafından ispatlanamamıştı. Sanıklar, yargılanmaları sürecinde isnat edilen suçlarla ilgili, görev yaptıkları zaman diliminde, nerede olduklarını ve ne görev yaptıklarını, Ermeni tehciri veya katliamıyla ilişkilerinin olamayacağını mahkemelerde ortaya

---

[322] Prof. Dr. Vahakn N. Dadrian üniversite eğitimini Avrupa'da Berlin (Matematik bölümü), Viyana (Tarih Bölümü) ve Zürih (Uluslararası Hukuk bölümü) üniversitelerinde yaptı. Doktorasını Chicago Üniversitesi Sosyoloji bölümünden aldı. Birçok ünlü üniversitede çalıştı. Ermenistan Bilimler Akademisi üyesidir. Ermeni soykırımı konusunda oluşturduğu, 'Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ve Alman Subayları katliamı organize ettiler' şeklinde özetlenecek tezi için bkz. Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller Toplu Makaleler Kitap 1*, Çev. Atilla Tuygan, İstanbul, 2004.

[323] Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya misyonunu ve operasyonlarında yaşananları açıklarken Dadrian'dan ve tezlerinden haberimiz yoktu. Yusuf Rıza Bey'in kimliğini ortaya çıkartabilmek için iz sürerken, Mütareke döneminde İstanbul'da Dîvân-ı Harb-i Örfî mahkemesinde yargılandığını öğrenip, tutanakları inceledikten ve bu konudaki yayınlara ulaştıktan sonra haberdar olduk.

[324] Dadrian'ın tezleri, başta Taner Akçam olmak üzere birçok Türk yazar tarafından benimsenmekte, hatta Ermeni Meselesi ile doğrudan ilgisi olmasa da bazı eserlerinin başlangıç bölümünde kullanılmaktadır. Bunlara örnek olarak bkz. Gülçiçek Günel Tekin, *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Ergenekon'a Kayıplar, Yargısız İnfazlar ve Faili Meçhuller*, 2. Bs, İstanbul, 2012.

[325] Bu rakam, tüm Osmanlı imparatorluğu topraklarında ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın faaliyet süresinde toplanan gönüllülerin toplamından fazladır.

[326] Dadrian, *age*, s. 111.

[327] Dadrian'ın eserinde en masum çarpıtmaya bir örnek, *"Deli" Binbaşı Halit* ifadesidir. (Dadrian, *age*, s.116) "Deli" Binbaşı Halit ile Binbaşı Deli Halit arasındaki farkı ve buradaki çarpıtmayı, Türkçe bilen herkes anlayabilir. Dadrian'in "deli"si, aklî dengesi olmayan anlamındadır. Halit Paşa'nın isminden önce kullanılan ve halk tarafından yakıştırılmış olan Deli lakabı ise cesareti vurgulayan bir lakaptır. Ayrıca eski Osmanlı Ordusu'nda, ordunun önünde savaşan, cesaretleri ve korkusuzlukları ile de düşmana korku salan Deliler Bölüğü'nün mevcudiyeti hatırlanırsa, halkın bu lakabı Halit Paşa'ya niçin yakıştırdığı daha iyi ortaya çıkar.

[328] Dadrian, *age*, s. 117.

koydular. Beraat kararları geçersiz sayılarak tekrar tekrar yargılandılar. Sonuç değişmeyince bu defa mahkemelerde; *"İkinci bir Teşkilât-ı Mahsusa mı vardı?"* sorusu gündeme geldi ve bu konu da mahkemede soruşturuldu. Sonuç olarak sanıklar için beraat kararı verildi. Bu defa da İngilizler sanıkları Malta'ya sevk ederek orada yargıladılar.

Dadrian ve takipçileri olan Türk araştırmacılar, suçladıkları kişilerin, yönelttikleri iddialardan yargılanıp beraat ettiğini, sadece mahkemeye teslim olmayanların idama mahkûm edildiğini görmezden gelmektedir. Bu iddialar İstanbul'da ispatlanamadığı gibi, Malta'da yapılan yargılamalarda da İngilizler tarafından ispatlanamamıştır. Yusuf Rıza Bey gibi bu çalışmada ismi geçen birçok kişi de Malta'ya götürülmüş, yargılanmış ve serbest bırakılmıştır.

Yükselen güç olarak Batı Osmanlı İmparatorluğu'nu tasfiye sürecinde çok çeşitli silahlar kullandı. Bunlardan biri de geniş bir coğrafyaya yayılan İmparatorluğun nüfusunu değişik kimliklere ayırarak, aralarında ayrışmalar, çatışmalar yaratarak, İmparatorluğa karşı kullanmaktı. Cumhuriyet, bu anlamda da imparatorluktan farklı bir yapı oluşturmaya çaba göstermiş olsa da, bu silah günümüze uyarlanmış ve İmparatorluğun devamı olan Cumhuriyet'e karşı kullanılmaya devam etmektedir.

İmparatorluğun *Ermeni Meselesi*, Cumhuriyet'e *Ermeni Soykırımı* olarak miras kalmıştır. Ermeni Meselesi konusundaki açıklamalar; doğal çerçevesi içinde, Şark Meselesi olarak telaffuz edilen, İmparatorluğun tasfiye sürecini kapsamıyorsa, elinizdeki parça, bütünü açıklama adına pek işe yaramayacak, aksine, ana sorunun üzerinin örtülmesine veya yan sorunların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Olaylar doğal çerçevesi içine oturtulup, içinde geliştikleri süreç açıklanarak ele alınabildiği zaman, dış güçler tarafından hâlâ etkin bir tehdit kılıcı olarak bize karşı kullanılan Ermeni Meselesi'ndeki döngüyü fark edebilir, Ermeni Meselesini, Türklerin Ermenileri katletmesi çizgisinden daha doğru bir zemine oturtabiliriz.

Olayları doğal çerçevesi olan Şark Meselesi sürecinin içindeki yerine koyarak, yaşananlar, Avrupalı güçlerin İmparatorluğu tasfiye etme süreci içinde değerlendirildiği zaman, Berlin Kongresi'nde alınan kararlar, bu kararların yansıması olarak imparatorluk coğrafyasında yaşanan gelişmeler, bütünün içinde daha gerçekçi olarak değerlendirilecek, Türkler ve Ermeniler arasında bir mesele olarak sunulan tarihî olaylar, daha net teşhis edilebilecektir. Bu da, yaşananlardan gerekli derslerin çıkartılması adına, günümüz sorunlarının çözümüne bir katkı da sağlayabilir.

Konumuz sınırları içinde ve Sarıkamış sürecinde; yazışmalarından aldığımız örnekler Enver Paşa, Hafız İsmail Hakkı Paşa, Dr. Bahattin Şakir, Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) ve Trabzon Valisi Cemal Azmi beylerin; konumları, yaptıkları işler, bazı düşünceleri, kişilikleri ve taşıdıkları endişeler konusunda ipuçları içermektedir. Bunlarla Sarıkamış faciası ile ilgili tartışmalara katkıda bulunduğumuzu düşünüyoruz.

İttihatçı fedailerin, tarihî olayların akışı içerisinde oynadığı roller, her zaman tartışma konusu olmuştur. Olay bazen bir fedainin etrafında kurgulanarak abartılmış ya da olumsuz algılanabilecek bir davranışla tüm fedailer mahkûm edilmiştir. Dönemin birçok ünlü fedaisi, çalışmamıza konu oldu. En şöhretlilerinden, en isimsizlerine kadar tüm fedaileri; vatanı kurtarmak için her şeyini ortaya koymuş Osmanlı'nın son nesli olarak tanımlarken, kişisel anlamda hiçbir abartmaya yönelmeden, sadece belgelere dayanan gerçekleri yazdık.

Doğrudan konumuz olmamakla birlikte, bu çalışma ile ortaya çıkan gerçeklerden hareketle geçersiz kılınan teorilerden biri de Tiflis kaynaklı ve Ardahan'ın alınmasında Gürcü Misyonu'na ait kuvvetlerinin kullanıldığı iddiasıdır.[329] Bu iddianın tarihsel temelden ve gerçeklikten yoksunluğu, ortaya koyduğumuz olayların izlenmesi ile daha iyi anlaşılır.

[329] Bu iddia için bkz; Gela Guniava'nın Ankara Üniversitesi S.B.E.'ne sunduğu yüksek lisans tezi. Tezinin 43. sayfasında; Abel Surguladze ve Kakhaber Surguladze'nin *Gürcü Lejyonu Tükiye'de*, Batum, 1997 eserinin 12. sayfası kaynak gösterilerek; *"9-12 Aralık 1914'te Kafkas Cephesinde savaşırken Alman Komutası emrinde olan Türk ordusunun 7 ve 8. Piyade Alayıyla Gürcü Lejyonu, Ardahan'ı ele geçirdiler."* şeklinde tekrarlanmaktadır. Bkz. Gela Guniava, *Türk Rus İlişkileri ve Gürcistan XX.Yüzyılın İlk Çeyreğinde*, Ankara Üniversitesi S.B.E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 43.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV BELGELERİ

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

BOA, DH, EUM, Belge No: 51/9-3 ; 51/9-4 ; 51/9-5 ; 51/9-6.

BOA, DH, EUM, EMN, Belge No: 62/4-1 ; 62/4-2 ; 62/14-1 ; 62/14-2 ; 64/29-1 ; 64/29-2 ; 72/21-1 ; 72/21-2 ; 72/21-3.

BOA, DH, EUM, VRK, Belge No: 14/14.

BOA, DH, KMS, Belge No:16/34-1 ; 16/34-2 ; 16/34-3 ; 16/34-4 ; 16/34-5 ; 16/34-6 ; 16/34-7 ; 16/34-8 ; 21/44-6 ; 21/44-7 ; 27/25-1 ; 27/25-2.

BOA, DH, EUM, KLH, Belge No: 5/23.

BOA, DH, EUM, 2. Şb, Belge No: 3/46 ; 3/71 ; 4/78.

BOA, DH, EUM, 6. Şb, Belge No: 51/4-1 ; 51/4-2 ; 51/4-3 ; 51/4-4 ; 51/4-5

BOA, İ, TAL, Belge No: 498/48-1 ; 498/48-2

BOA, DH, ŞFR, Belge No: 39/195 ; 44/154 ; 46/134 ; 47/96 ; 47/96-1 ; 48/160-1 ; 48/218 ; 48/334 ; 48/344 ; 49/11-1 ; 49/23 ; 49/162 ; 50/195 ; 431/83 ; 432 /64 ; 434/108 ; 435/59 ; 435/63 ; 436/32 ; 436/105 ; 437/81 ; 438/32 ; 438/87 ; 438/94-1 ; 438/123 ; 439/4 ; 439/6 ; 439/42 ; 439/99 ; 439/105 ; 440/101 ; 440/122 ; 441/19 ; 441/49 ; 442/31 ; 442/45 ; 442/74 ; 442/87 ; 443/44 ; 443/69 ; 443/77 ; 443/83 ; 444/10 ; 444/10-1 ; 444/18 ; 444/27 ; 444/65 ; 444/124 ; 444/125 ; 445/31 ; 445/58 ; 445/64 ; 445/115 ; 445/126 ; 445/131 ; 445/132 ; 445 /6011 ; 446/11 ; 446/84 ; 447/96 ; 447/121 ; 447/126 ; 448/12 ; 448/33 ; 448/34 ; 448/35 ; 448/75 ; 448/98 ; 449/9 ; 449/25 ; 449/105 ; 450/1 ; 450/11 ; 450/62 ; 450/65 ; 450/104-1 ; 450/131 ; 451/12 ; 451/100 ; 451/102 ; 451/131 ; 452/27 ; 452/29 ; 452/42 ; 452/2773 ; 453/69 ; 453/89 ; 453/90 ; 454/21 ; 454/79 ; 454/115 ; 455/17 ; 455/78 ; 455/101 ; 455/103 ; 455/123 ; 455/125 ; 455/139 ; 455/146 ; 455/148 ; 455/149 ; 455/150 ; 456/9 ; 456/11 ; 456/29 ; 456/40 ; 456/61 ; 456/65 ; 456/76 ; 456/112 ; 456/124 ; 456/146 ; 457/16 ; 457/18 ; 457/19 ; 457/27 ; 457/39 ; 457/62 ; 458/64 ; 457/75 ; 457/93 ; 457/99 ; 457/101 ; 457/103 ; **458/24 ;** 458/49 ; 458/72 ; 458/85 ; 458/86 ; 458/100 ; 459/44 ; 459/52 ; 459/65 ; 459/75 ; 459/84 ; 459/93 ; 459/94 ; 459/79 ; 459/94 ; 460/50 ; 460/93 ; 461/8 ; 461/34 ; 461/43 ; 461/60 ; 461/68 ; 461/78 ; 461/79 ; 462/105 ; 462/106 ; 463/24 ; 464/34 ; 465/30 ; 466/115 ; 502/105.

2. ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜD BAŞKANLIĞI ARŞİVİ

ATASE, BDH, Belge No: 2-010-1a.

ATASE, BDH, Belge No: 6/5280, 5257, H-4 ; F-1-7.

ATASE, BDH, Belge No: 140, 337, 641-001; 140, 337, 641-002 ; 140, 337, 641-003; 140, 337, 641-006;140, 337, 641-007-01; 140, 337, 641-007-02; 140, 337, 641-

007-04; 140, 337, 641-017-01; 140, 337, 641-029; 140, 337, 641-053; 140, 337, 641-018; 140, 337, 641-018-01; 140, 337, 641-019; 140, 337, 641-020; 140, 337, 641-022; 140, 337, 641-028; 140, 337, 641-031; 140-337-641-042; 140, 337, 641-044; 140, 337, 641-046-01; 140, 337, 641-046-02; 140, 337, 641-046-03; 140, 337, 641-048; 140, 337, 641-049; 140, 337, 641-050-06; 140, 337, 641- 050; 140, 337, 641-050-01; 140, 337, 641-054; 140, 337, 641-054-01; 140, 337, 641-054-02; 140, 337, 641, 054-03; 140, 337, 641-054-04; 140, 337, 641-054-05; 140, 337, 641-054-06; 140, 337, 641-055; 140, 337, 641-056; 140, 337-641-063.

ATASE, BDH, Belge No: 246, 705, 1022-001-015; 246, 705, 1022-001-022; 246. 705, 1022-001-025; 246, 705, 1022-001-039; 246, 705, 1022-001-066; 246, 705, 1022-001-081; 246, 705, 1022-001-085; 246, 705, 1022-001-088; 246, 705, 1022-001-090.

ATASE, BDH, Belge No: 249, 505, 1036-001-004; 249, 505, 1036-001-006; 249, 505-1036-001-009; 249, 505,1036-001-014; 249, 505, 1036-001-021; 249, 505, 1036, 001-022; 249, 505, 1036-001-027; 249, 505, 1036-001-030; 249, 505, 1036-001-031; , 249, 505, 1036-001-034; 249, 505-1036-002; 249, 505-1036-002a; 249, 505, 1036-003; 249, 505-1036-003a; 249, 505-1036, 004; 249, 505-1036, 004a; 249, 505, 1036-005; 249, 505-1036, 005a; 249, 505, 1036-006; 249, 505, 1036-007; 249, 505, 1036-010; 249- 505-1036-012; 249, 505-1036-015; 249, 505-1036-016; 249, 505, 1036-018; 249, 505, 1036-019; 249, 505, 1036-019-01; 249, 505, 1036-019-02; 249, 505, 1036-020-01; 249, 505, 1036-021; 249, 505, 1036-021-06; 249, 505, 1036-021-08; 249, 505, 1036-021-11; 249, 505, 1036-021-15; 249, 505,1036-021-24; 249, 505, 1036-021-25; 249, 505, 1036-021-26; 249, 505, 1036-021-27; 249, 505, 1036-021-28; 249, 505, 1036-021-29; 249, 505-1036-022 ; 249, 505, 1036-023; 249, 505, 1036-024; 249, 505, 1036-024-01; 249, 505, 1036-027-01; 249, 505, 1036-028; 249, 505, 1036-030-03; 249, 505, 1036-030-04; 249, 505, 1036-030-06; 249, 505, 1036-031; 249, 505, 1036-033; 249, 505, 1036-034; 249, 505, 1036-038; 249-505-1036-039; 249, 505, 1036-040; 249, 505, 1036-041;249, 505,1036-041a; 249, 505, 1036-042; 249, 505, 1036-043; 249, 505, 1036-045; 249, 505, 1036, 045a; 249, 505, 1036-046; 249, 505, 1036-047; 249, 505-1036-048; 249, 505, 1036-050; 249, 505, 1036-052; 249, 505, 1036-053-01; 249-505, 1036-056; 249, 505, 1038-058.

ATASE, BDH, Belge No: 499-260-004a.

ATASE, BDH, Belge No:1828, 185-140-001-06; 1828, 185-140-001-24; 1828, 185-140-001-25; 1828, 185-140-001-31

ATASE, BDH, Belge No: 2812, 34-011-01.

ATASE, BDH, Belge No: 2817-55-003; 2817, 55-005-07

ATASE, BDH, Belge No: 2825, 90-001-30

ATASE, BDH, Belge No: 2846,173-2

ATASE, BDH, Belge No: 2862, 243-011-04; 2866, 499-004; 2866, 499-260-004; 2866, 499, 260-004a; 2866, 499, 260-004-05; 2866, 499, 260-004-05a.

ATASE, BDH, Belge No: 5258, 001-074; 5258, 002; 5258, 002-001; 5258, 002-004-02; 5258, 002-004-03; 5258, 002-004-05; 5258, 002-004-07; 5258, 002-004-08; 5258, 002, 004-09 ; 5258, 002-004-10 ; 5258, 002-004-10a; 5258, 002-004-12; 5258, 002-004-13; 5258, 002-004-14; 5258, 002-004-15; 5258, 002-004-16; 5258, 002-005a; 5258, 002-005-01; 5258, 002-010; 5258, 002-010-1a; 5258, 002-010-03; 5258, 002-010-04; 5258, 002-010-05; 5258, 002-010-06; 5258, 002-010-07; 5258, 002-010-08; 5258, 002-010-09; 5258, 002-010-10; 5258, 002-010-12; 5258, 002-010-13; 5258, 002-011; 5258, 002-011a; 5258, 002-012; 5258, 002-015; 5258, 002-016; 5258, 002, 017; 5258, 002-020; 5258, 002-036; 5258, 003-001; 5258, 003-002; 5258, 003-002-001; 5258, 003-002-001a; 5258, 003-005; 5258, 003-005-001; 5258, 003-019; 5258, 003-019a; 5258, 003-020; 5258, 003-021-003.

ATASE, BDH, Belge No: 5259, 1- 074a

ATASE, BDH, Belge No: 5265, 42-004-005; 5265, 42-005-001; , 5265, 42-005-005.

B. KİTAPLAR

Acar, Ahmet — *Ardahan-Erzurum Artvin Acaristan (Ardahan, Posof, Ordu, Olur, İsrail, Karnavas, Satlel, Sitloban, Şavşat, Artvin, Acaristan Tarihi)*, Ankara, 2002.

_____ — *Tarihte Hamşioğulları*, Ankara, 1995.

Ahmad, Feroz — *İttihat ve Terakkî (1908-1914)*, Çev. Nuran Yavuz, 9. Bs, İstanbul, 2013.

_____ — *İttihatçılıktan Kemalizme*, Çev. Fatmagül Berktay (Baltalı) , 6. Bs. İstanbul, 2011.

Akad, Mehmet Tanju — *Stratejik, Taktik, Teknolojik ve Jeopolitik Yönleriyle 20. Yüzyıl Savaşları, 1. C*, İstanbul, 1992.

Akal, Emel — *Millî Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakkî ve Bolşevizm*, 2. Bs, İstanbul, 2013.

Akbal, İsmail — *Derin Cinayetler Cumhuriyet'in Karanlık Yılları*, İstanbul, 2014

_____ — *Millî Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Trabzon, 2008.

Akbay, Cemal — *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi 1nci cilt Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Ankara, 1970.

Akın, Kadir — *Ermeni Devrimci Paramaz Abdülhamit'den İttihat Terakkî'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım*, Ankara, 2015.

Aksakal, Mustafa — *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?*, İstanbul, 2010.

_____ — *The Ottoman Road to War in 1914, the Ottoman Empire and the First World War*, Cambridge, 2008.

Aksoley, İhsan — *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kuvva-yı Milliye'ye*, Yay. Haz. Hüseyin Hastaş, İstanbul, 2009.

_____ — *Teşkilât-ı Mahsusa Enver Paşa'nın Sırdaşı Anlatıyor*, Yay. Haz. Mehmet Hastaş, İstanbul, 2012.

Aksun, Ziya Nur — *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı*, 5.bs. İstanbul, 2014.

Akşin, Sina — *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakkî*, İstanbul, 1980.

Albayrak, Hüseyin — *Tarih İçinde Trabzon Valileri 1461-2007*, Trabzon, 2008.

Ali Tevfik — *Mufassal Memalik-i Osmaniye'nin Coğrafyası*, İstanbul, 1913.

Alkan, Ahmet Turan — *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, 2.bs, İstanbul, 2013.

Allen, W.E.D. ve Paul Muratoff — *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966.

Alpagut, Haydar — *Büyük Harbin Deniz Cephesi*, İstanbul, 1937.

Alpat, Levent — *Bir Osmanlı Askerinin Anıları Balkan Savaşından Kurtuluşa*, Yay. Haz. Ahmet Mehmetefendioğlu, Ozan Arslan, İstanbul, 2010.

Altınanıt, Hasan İzzet : — *Ülkem Ateş Çemberi İle Kuşatılmış İken... Sarıkamış* , Yay. Haz. Bingür Sönmez, İstanbul, 2013.

Altınbilek, Hakkı-Naci Kır: — *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı C. II Birinci Kitap*, Ankara, 1993.

Andreyev, A. : (Ed.) — *Rus Generali Berhman'a Göre Sarıkamış Harekâtı 12-24 Aralık 1914 (Bazı Belgeler)*, Yay. Haz. Nurhan Aydın, Oktay Kızılkaya, Ankara, 2024.

Arı, Kemal : — *I. Dünya Savaşı Kronolojisi*, Ankara, 1977.

Arıcı, Muzaffer : — *Arşivden Seçmelerle Genişletilmiş Her Yönüyle Rize*, Ankara, ty

Armaoğlu, Fahir : — *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1980)*, Ankara, 1988.

Artvin 1973 İl Yıllığı, Ankara, TY.

Artvinli, Taner : — *Artvin Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul, 2013.

_____ : — *Doğu'nun Kırkpınarı Çalışkan, Dürüst ve Mert İnsanların Diyarı Yusufeli*, Ankara, 2000.

_____ : — *Yusufeli Külliyâtı*, 2C. İstanbul, 2012.

Askeri Lügatçe, İstanbul, 1928.

Aslan, Ali (Ed.)-Mustafa Selçuk (Ed.) — *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti*, İstanbul, 2015.

Aslanova, Sevilya — *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917)*, Konya, 2011.

Atabey, Figen — *Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Millî Mücadele Dönemi)*, Ankara, 2006.

Atakan, Rauf ve Heyet : — *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari ve Lojistik X ncu Cilt*, Ankara, 1985.

Atalay, İbrahim - Mehmet Tetik - Özer Yılmaz : *Kuzeydoğu Anadolu'nun Ekosistemleri*, Ankara, 1984.

Aydemir, Şevket Süreyya: *Makendonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa C.1 (1860 – 1908)*, İstanbul, 1971.

_____: *Makendonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa C. II (1908-1914)*, İstanbul, 1986.

_____: *Makendonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa C. III (1914-1922)*, İstanbul, 1985.

Aydın, Mahir (Yay. Haz.): *Yapay Sorun "Ermeni Meselesi"*, İstanbul, 2008

Aydoğan, Erdal : *İttihat ve Terakkî'nin Doğu Politikası 1908-1918*, İstanbul, 2005.

Aydoğan, Erdal - İsmail Eyyüpoğlu (Haz.) : *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İtthat ve Terakkî*, Ankara, 2004.

Aykut, Mehmet Şeref : *Trakya Millî Mücadele Tarihi Malta Hatıratı ve Malta'da Türkler*, Haz. Hasan Berke Dilan, İstanbul, 2010.

Aysan, E. *Büyük Harpte İran Cephesi, Askeri Mecmua*'nın C. III, S. 111 Lahikası, İstanbul, 1938.

Aziz Samih *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivin'den Peteriç'e*, Ankara, 1934.

Babacan, Hasan *Mehmet Talat Paşa 1874-1921(Siyasî Hayatı ve İcraatı)*, Ankara, 2005

Badem, Candan *Çarlık Rusya'sı Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul, 2010.

Balcı, Sezai *Giresun Rumları ve Gayrimüslim Bir Belediye Başkanı Kaptan Yorgi Kostantinidi Paşa*, İstanbul, 2012.

Balcıoğlu, Mustafa *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete*, İstanbul, 2001.

Balkan, Recep *I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekâtı*, Yay. Haz. Kerime Şahiner, Ankara, 2006.

Bardakçı, Murat *Enver*, İstanbul, 2015.

_____ *Talât Paşa'nın Evrâk-ı Metrûkesi*, 4. Bs. İstanbul, 2009.

Barutçu, İrem *Nâ'il Keçili Ailesi'nin Üç Kuşak Trajik Öyküsü*, İstanbul, 2012.

Baytın, Arif *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3. Alay Sancağı (Hatıralar)*, İstanbul, 1946.

Bayur, Yusuf Hikmet *Türk İnkilâbı Tarihi C. 1 Kısım 1*, 2. Bs. Ankara, 1963.

_____ *Türk İnkilâbı Tarihi, C. III 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım 1 Savaşın Başından 1914-1915 Kışına Kadar*, 3.Bs. Ankara, 1991.

Belen, Fahri *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Ankara, 1964.

_____	*Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri 2. C*, Ankara, 1964.
Benli, Faruk	*Mamoylar Aile Tarihi*, Ankara, 2005.
Berdzenişvili, Niko - Simon Canaşia	*Gürcüstan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul, 1977.
Besbelli, Saim	*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VIII nci Cilt Deniz Harekâtı*, Ankara, 1976.
Beşikçi, Mehmet	*I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, İstanbul, 2015.
Beyoğlu, Süleyman	*İki Devir Bir İnsan Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, İstanbul, 2011.
_____	*Millî Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa Yayınlanmamış Belge ve Bilgilerle*, 2.Bs., İstanbul, 2009.
Birgen, Muhittin	*İttihat ve Terakkî'de On Sene 2. C İttihat ve Terakkî'nin Sonu*, Haz. Zeki Arıkan, 2. bs. İstanbul, 2009.
Binbaşı Hafız Süleyman (Güveli) Bey	: *"Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır.." Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları*, Haz. Ömer Türkoğlu, Ankara, 1997.
Bleda, Mithat Şükrü	*İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979.
Bookchin, Murray	*Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri (Üçüncü Devrim / C. 3)*, Çev. Ali İhsan Başgül, Ankara, 2013.
Burak, Durdu Mehmet:	*I. Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Türk İngiliz İlişkileri*, Ankara, 2004.
Butbay, Mustafa	*Kafkasya Hatıraları*, Yay. Haz. Ahmet Cevdet Canbulat, Ankara, 1990.
Bülbül, Yusuf (Der)	*Dünden Bugüne Borçka*, İstanbul, 2010.
Büyüktuğrul, Afif	*Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması* C. 4. İstanbul, 1984.
Caiani, İvane	*Borçka Mektupları*, Çev. Fahrettin Çiloğlu, İstanbul, 2002.
Can, Sıtkı	*Ordu'lu Şair Tıflı'nın Hayatı ve Eserleri*, Ordu Halkevi Neşriyatından 1, Ordu.
Cavdar, Tevfik	*İttihat ve Terakkî*, İstanbul, 1991.
_____	*Talat Paşa Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara.
Cebecioğlu, Murat	*Mehmet Asaf Bey'in Hatıraları Sarıkamış'tan Volga Kıyılarına Volga Kıyılarından, Eğridir Can Adasına Esaret Hatıra ve Maceraları*, Ankara, 2007.
Cebesoy, General Ali Fuat	:*Sınıf Arkadaşım Atatürk Okul ve Genç Subaylık Anılarım*, İstanbul, TY.
Cengizer, Altay	*Adil Hafızanın Işığında, I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*, İstanbul, 2014.

Clausewitz, Carl von — *Savaş Üzerine*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul, 1975.

Çağal, Erol — *Resimlerin Diliyle Eski Artvin Albümü*, Artvin, 2011.

Çakır, Fahri — *Elli Yıl Önce Anadolu ve Şark Cephesi Hatıraları*, İstanbul, 1967.

Çebi, Sıtkı — *Ordu Şehri Hakkında Derlemeler ve Hatıralar*, Yay. Haz. Meral Aktaş, Ordu, 2000.

Çakmak, Mareşal Fevzi: — *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasyada ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, Ankara, 1936,

_____ — *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı -1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Yay. Haz., Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seven, Serdar Demirtaş, Ankara, 2005.

_____ — *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı Şark Vilayetleri'nde Kafkasya'da İran'da*, Yay. Haz., Ahmet Tetik, İstanbul, 2011.

Çalhan, Özden - Alev Keskin — *1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı Zaman Dizini*, Ankara, 2004.

Çankaya, Ali — *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiyeliler Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı) C. III.*, Ankara, 1968-69.

Çelebyan, Aram — *Antranik Paşa*, Çev. Mariam Arpi-Nairi Arek, İstanbul, 2003,

Çeliktepe, Atilla : — *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Siyasî Misyonu*, İstanbul, 2002.

Çetişli, İsmail : — *Memduh Şevket Esendal*, Ankara,1991.

Çırpanlı Ömer Efendioğlu Muvahhit Zeki : — *Artvin Vilayeti Hakkında Malümât-ı Umumiye Haritalı Resimli*, 1927.

Çiçek, Hikmet — *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakkî'den Teşkilât-ı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, 2. bs, İstanbul, 2004.

Çifci, Erhan (Haz.) — *Kutü'l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 2015.

Çoker, Fahri — *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Ankara, 1994.

_____ — *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM 1. Dönem 1919 - 1923 III. Cilt 1. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri*, Ankara, 1995.

Çulcu, Murat — *Ayrıntılarda Saklı Tarih*, İstanbul, 2005.

_____ — *İttihat ve Terakkî I. Meşrutiyetten II. Meşrutiyete*, İstanbul, 2011.

Çulcu, Murat — *Paşaların Asya Misyonu*, İstanbul, 2013.

Dadrian, Vahakn N. *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller Toplu Makaleler Kitap 1*, Çev. Atilla Tuygan, İstanbul, 2004.

Dadrian, Vahakn N. - Taner Akçam *"Tehcir ve Taktil" Dîvân-ı Harb-i Örfî Zabıtları, İttihad ve Terakkî'nin Yargılanması 1919-1922*, 2. Bs, İstanbul, 2010.

Dağlı, Yücel - Cumhure Üçer *Tarih Çevirme Kılavuzu V.C.*, Ankara, 1997.

Dayı, Esin *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilâtlanma*, Erzurum, 1997.

Demir, Necati *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihi Alt Yapısı (Tarih-Etnik Yapı- Dil – Kültür)*, Ankara, 2005.

Demirel, Ahmet *İlk Meclisin Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul, 2010.

Demirel, Emin *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, İstanbul, 2.000.

Demirel, Muammer *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)*, Ankara, 1996.

_____ : *Yusufeli Tarihi*, İstanbul, 2010.

Demirhan, General Pertev: *Generalfeldmarschall Colmar Freihher Von Der Goltz – Das Lebensbild Eines GroBen Soldaten-Aus meinen Persönlichen Erinnerungen"*, Göttingen, 1960.

(Denker), Arif Cemil *I. Dünya Savaşında Teşkilât-ı Mahsusa*, İstanbul, 1997.

_____ *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Haz. Yücel Demirel, İstanbul, 1992.

Deutze Offiziere in der Turkei, (Yayın evi, basım yeri ve yayın tarihi yok.)

Dilan, H. Berke : *Siyasî Tarih 1914 - 1939*, İstanbul, 1999.

Dönitz, Karl - Theodor Kraus *Goeben ve Breslau'nun (Yavuz ve Midilli) Deniz Seferleri Osmanlı İmparatorluğunu Yıkılışa Götüren Gemiler*, 2.bs. Çev. Mustafa Haydar Cümbüş, İstanbul, 2013.

Dönmez, Ömer Mustafa: *Bir Kafkas Gazisi (İlbaşıoğlu Mustafa Ağa)*, 2. Bs., İstanbul, 2008.

Dündar, Fuat *İttihat ve Terakkî'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul, 2001.

Ekrem, Reşat *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923*, İstanbul, 1934.

Emiroğlu, Kudret *Trabzon Vilayet Salnamesi 1888 C. 13*, Ankara, 2002.

_____ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1892 C. 14*, Ankara, 2005.

_____ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1888 C. 12*, Ankara, 1999.

Endres, Franz Carl *Osmanlı Binbaşısı Endres İttihat Terakki ve Osmanlılar*, Çev. Güray Beken, İstanbul, 2013.

Ener, Suat — *Türkiye'nin Sıradağları, Havzaları, Anayolları*, Ankara, 1937.

Engin, Vahdettin — *Hesaplaşma Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle İzmir Suikastı*, 3.bs, İstanbul, 2011.

Enver Paşa — *Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)*, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, İstanbul, 1991.

Erdoğan, Fahrettin — *Türk Ellerinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibirya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*, Ankara, 1998.

Ertürk, Hüsamettin — *İki Devrin Perde Arkası, 3*. Bs. Yaz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1969.

Erzurumlu Tellibeyzade Hacı Faruk Efendi : — *Erzurum'un Kara Günleri*, Haz. Yunus Zeyrek, İstanbul, 2014.

Esatlı, Mustafa Ragıp : — *İttihat ve Terakkî'nin Son Günleri Suikastlar ve Entrikalar*, Haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul, 2007.

_____ — *İttihat ve Terakkî Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü*, İstanbul, 1975.

_____ — *Meşrutiyetten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, Haz. Rahşan Aktaş, İstanbul, 2007.

Eti, Ali Rıza — *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, Haz. Gönül Eti, İstanbul, 2009.

Falkenhayn, Erich von : — *I. Dünya Savaşı'nda Almanya*, Çev. Bursalı Mehmet Nihat, Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul, 2012.

Fevzi — *Cihan Harbinde Deniz Muharebeleri Türk Donanması Ne Yaptı?*, İstanbul, 1927.

Gaunt, David — *I. Dünya Savaşı Sırasında Doğu Anadolu'da Katliamlar, Direniş, Koruyucular, Müslüman Hristiyan İlişkileri*, Çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, 2007.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa: — *Anılar-2 Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, Eski Yazıdan Aktaran Yücel Demirel, Yay. Haz. Nuri Akbayar, İstanbul, 1996,

Gologlu, Mahmut : — *Trabzon Tarihi*, Trabzon, 2013.

Goltz, Colmar von der : — *Golç Paşa'nın Hatıratı İstanbul'da (1914-1915) Irak ve İran'da (1915-1916)*, Çev. Salih Mayakuşu, İstanbul, 1932.

_____ — *Yirminci Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtırâtı"*, Haz. Faruk Yılaz, İstanbul, 2012.

Gör, Emre — *II. Abdülhamid'in Hafiye Teşkilâtı*, İstanbul, 2015.

Görgülü, İsmet — *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922 Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Harbi)*, Ankara, 1993.

Gövsa, İbrahim Alaettin: — *Meşhur Adamlar*, İstanbul, 1933-35.

_____ : — *Türk Meşhurları*, İstanbul, 1946.

Graves, P. Philip — *İngilizler ve Türkler Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)*, Çev. Yılmaz Tezkan, Ankara, 1999.

Guze, (Felix) — *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Çev. Hakkı (Akoğuz), Yay. Haz. Alev Keskin, Ankara, 2007.

Gündüz, Ali — *Çoruh Havzası ve Artvin*, Ankara, 2001.

Güneş, İhsan — *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyet'e Geçiş Süreci I. Ve II. Meşrutiyet II.C. Ayân ve Mebusân Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, Ankara, 1998.

Gürün, Kamuran : — *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983.

H. Nazmi : — *Cenral Reich Von Falkhenhayn Hazretleri*, İstanbul, 1335.

Hacıfettahoğlu, İsmail : — *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey -Tirebolulu Alparslan- Hayatı ve Eserleri Trabzon İli Lâz mı Türk mü*, Ankara, 1999.

Hacipoğlu, Doğan — *29 Ekim 1914 Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Harbine Girişi*, Gen. 2. bs, İstanbul, 2003.

Hafız Hakkı Paşa — *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Yay. Haz. Murat Bardakçı, İstanbul, 2014.

Haşimoğlu, Yasin — *Oltu Şûrâ Hükümeti ve Yasin Haşimoğlu'nun Anıları*, Haz. Erdal Aydoğan, 2. Bs, Erzurum, 2013.

Hatiboğlu, Tahir : — *Jöntürklerden Sontürklere Tıbbıyeli*, İstanbul, 2002.

Havadar, Süleyman : — *Efsane Karçhal*, Ankara, 2012.

Hayat Büyük Türk Sözlüğü: — İstanbul, TY.

Heyet : — *Çoruh-Şavşat Tarih- Coğrafya-Folklor- Halk Edebiyatı*, İstanbul, 1945.

Hiçyılmaz, Ergun — *Belgelerle Teşkilât-ı Mahsusa ve Casusluk Örgütleri*, İstanbul, 1979.

_____ — *Cellatları da Asarlar*, İstanbul, 1994.

_____ — *Silahım ve Namusum Üzerine Yemin Ederim ki... Tarihten Günümüze Çeteler ve Özel Harekât Birimleri*, İstanbul, 2012.

_____ — *Teşkilât-ı Mahsusa (ve Casusluk Örgütleri)*, İstanbul, 1996.

_____ — *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Mit'e*, İstanbul, 1970.

_____ — *Türkiye'de Casus Savaşları 'Operasyon' MİT CIA MOSSAD KGB Kim Kimdir Gizli Servislerde İlk Defa Açıklanan 2 Bin İsim*, İstanbul, 2008.

_____ — *Yemin Billah Önce Vatan Teşkilât-ı Mahsusa*, İstanbul, 2014.

Iacovella, Angelo — *Gönye ve Hilal İttihad-Terakki ve Masonluk*, 2.bs. Çev. Tülin Altınova, İstanbul, 2005.

Işık, Hüseyin : — *I. Dünya Savaşında Seyyar Jandarma Birlikleri*, Ankara, 1999.

(İlden), Köprülü Şerif : — *I. Dünya Savaşı Başlangıcında III. Ordu Sarıkamış*, Yay. Haz. Sami Önal, İstanbul, 1998.

İlgün, Koptagel — *Toplum Kalkınmasında Örnek Bir Lider Hüseyin Köycü*, İstanbul, 2005

İlker, Osman — *Yukarı Maden ve Yukarı Madenliler (Yukar Hod ve Yukarı Hodlular) Köyün Doğal ve Toplumsal Yapısı C. 1.* Ankara, 1989, s. 31-33.

İnönü, İsmet — *Hatıralarım Genç Subaylık Yılları (1884-1918),* Haz. Sabahattin Selek, İstanbul, 1969, s. 161.

İrfanoğlu, Ahmet Rıza : — *İrfanoğlu İsmail Efendi'nin Esaret Yılları Hatıraları Allahuekber Dağları'ndan Sibirya'ya,* 2. Bs., İstanbul, 2011.

İttihat Terakkî ve Jön Türkler : İstanbul, 2009.

İznik-Batum ve Havalisi Kültür Derneği: — *Acaristan Özerk Cumhuriyeti,* İznik, 1998.

Kaçaznuni, Ovanes : — *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor),* Çev. Arif Acaloğlu, 17. bs, İstanbul, 2007.

Kafesoğlu, İbrahim — *Türk Millî Kültürü,* 14. bs. İstanbul, 1996.

Kamensky, Stebline — *1914-1918 Karadeniz'de Mayın Harbi,* Çev. S. Gökdeniz, İstanbul, 1938.

Kansu, Aykut — *1908 Devrimi,* 7.Bs. Çev. Ayda Erbal, İstanbul, 2015.

Kara, İlyas — *Fedaî Cepheden Sehpaya Yakup Cemil Bir İdealistin, Türk Rowan'ının Trajik Hayat Serüveni,* İstanbul, 2008.

Karahan, Faris - Egemen Çakır — *Uzundere Turizm Master Planı 2023,* Uzundere Belediyesi, 2011.

Karabekir, Kâzım — *I. Dünya Savaşı Anıları, Cihan Harbine Neden Girdik? Cihan Harbine Nasıl Girdik? Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*
Irak Cephesi Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi, İstanbul, 2011.
İttihat ve Terakkî Cemiyeti 1896-1909, İstanbul, 1993.

Karal, Enver Ziya — *Osmanlı Tarihi C. VIII,* Ankara, 1995.

Karasüleymanoğlu, Şahver Kara : — *Artvin Halkbiliminden Çizgiler,* Ankara, 2015.

Karatamu, Selahattin : — *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi III. Cilt 6. Kısım (1908-1920) 1. Kitap,* Ankara, 1971.

Karibi, (P. P. Goleyşvili): — *Ermeni İddialarına Yanıt Gürcü Devleti'nin Kırmızı Kitap'ı,* Sun. Mehmet Perinçek, İstanbul, 2007.

Karinyan, A.B. — *Ermeni Milliyetçi Akımları,* (Çev. Arif Acaloğlu), 2. bs., İstanbul, 2006.

Kars, Zübeyr — *Kayseri ve Sivas'ın Çağdaşlaşmasında Vali Ahmet Muammer Bey (1910-1923),* Erzurum, 2008.

Kasap, Murat — *Osmanlı Gürcüleri,* İstanbul, 2010,

Kesici, Adem İmdat — *Mapavri'den Çayeli'ne Tarihi Kültürel Araştırma 1461-2013,* Trabzon, 2013.

Kevorkian, Raymond : *Ermeni Soykırımı*, Çev. Ayşen Taşkent Ekmekçi, İstanbul, 2015.

Kırzıoğlu, M Fahrettin : *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1993.

_____ *Yukarı – Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*, Ankara, 1992.

Kocaoğlu, Turgut *Yusufeli Dedikleri, Yusufeli Kataloğu 2003*, 2003.

Kocahanoğlu, Osman Selim *Dîvân-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları (1919)*, İstanbul, 2007.

_____ *İttihat- Terakkî'nin Sorgulanması ve Yargılanması Meclis-i Mebusân Tahkikatı Teşkilât-ı Mahsusa Ermeni Tehcirinin İçyüzü Dîvân-ı Harb-i Örfi Muhakemesi*, İstanbul, 1998.

Kocatürk, Önder *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914) İlişkilerin Bozulması ve İlk Krizler Birinci Cilt (1911-1912)*, İstanbul, 2011.

Koday, Saliha *Murgul Çayı Havzası'nın Coğrafyası*, Erzurum, 2000.

Koday, Zeki *Arhavi Çayı Havzası'nın Coğrafyası*, Erzurum, 2003.

Koloğlu, Orhan *Curnalcilikten Teşkilât-ı Mahsusa'ya*, İstanbul, 2013.

_____ *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, 1991

Koral, Necmi - Rauf Atakan ve Heyet : *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik Xncu Cilt*, Ankara, 1985.

Köse, Mürsel *Elviye-i Selâse Kars Ardahan ve Batum 1877-1920 İşgalden Kurtuluşa Kırk Yıllık Kara Günler ve Ermeniler*, Ankara, 2003.

Köseoğlu, Nevzat : *Şehit Enver Paşa*, İstanbul, 2008.

Kraus, Theodor-Karl Döniz: *Goben ve Breslau'nun (Yavuz ve Midilli, Deniz Seferleri Osmanlı İmparatorluğunu Yıkılışa Götüren Gemiler*, Çev. Mustafa Haydar Çümbüş, 2.bs., Ankara, 2013.

Kurat, Akdes Nimet *I. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara, 1966.

_____ *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, 1948.

Kurtoğlu, Fevzi *1877-1878 Türk-Rus Harbinde Deniz Hareketleri*, İstanbul, 1935.

_____ *Birinci Dünya Savaşı ve Çanakkale'de Türk Donanması*, Haz. Ali Fuat Örenç- Levent Düzcü, İstanbul, 2015.

Kutay, Cemal *Birinci Dünya Harbinde Teşkilât-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1962.

_____ *Trablusgarb'de Bir Avuç Kahraman*, İstanbul, 1963.

Kutlay, Naci *İttihat Terakkî ve Kürtler*, Gen. 3. Bs, Ankara, 1992.

Külçe, Süleyman — *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* Haz. İsmail Dervişoğlu-İsmail Küçükkılınç, İstanbul, 2013

Kümbül, Bengi — *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918),* İstanbul, 2006

Lalayan, A.A. — *Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923*), Çev. Kayhan Yükseler, 3. Bs. İstanbul, 2006.

Larcher, M(aurice) — *Büyük Harbde Türk Harbi 1. C.* , Nakil ve Tahşiye Eden Kaymakam Bursalı Mehmet Nihat, İstanbul, 1927.

_____ — *Büyük Dünya Savaşında Türk Cepheleri-1 Kafkas Harekâtı*, Çev. Can Kapyalı, Yay. Haz. Bingür Sönmez, İstanbul, 2010.

Lermioğlu, Muzaffer — *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul, 2012.

Leverkuehn, Paul — *Sonsuz Nöbette Görev,* Çev. Zekiye Hasançebi, İstanbul, 1998.

Lorey, Hermann — *Türk Sularında Deniz Hareketleri C. II Boğazlar Etrafında Mücadele*, Çev. Tacettin Talayman, İstanbul, 1946.

Ludwig, Emil — *Yavuz ve Midilli Göben ve Breslav,* Çev. Arif Gelen, İstanbul, 1968.

Macfie, A.L. — *Osmanlının Son Yılları 1908-1923,* Çev. Damla Acar- Funda Soysal, İstanbul, 1949.

Marancı, Cavit — *Sarıkamış Harekâtı ve 91. Alay,* İstanbul, 2009.

Maslofski, E. V. — *General Maslofski'nin Umum Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi,* Çev. Nazmi, Ankara, 1935.

MCMeeken, Sean — *I. Dünya Savaşında Rusya'nın Rolü,* Çev. Nurettin El Hüseyni, İstanbul, 2013.

Mehmet Arif Bey — *Başımıza Gelenler*, 3 C, Yay. Haz. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul,

Meram, Ali Kemal — *Türk Rus İlişkileri Tarihi,* İstanbul, 1969.

Mozgfesky — *Rus Karadeniz Filosu Tarihi,* Der. Fevzi Kurtoğlu, İstanbul, 1935.

Mutlu, Cengiz — *I. Dünya Savaşı'nda Amele Taburları,* İstanbul, 2007.

Muvahhit Zeki — *Artvin İli Hakkında Genel Bilginler,* Bugünkü Alfabemize Çev. Sad. Hayrettin Tokdemir- Ertuğrul Tokdemir, İstanbul, 1999.

_____ — *Artvin Vilâyeti Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmîye*, Yay. Haz. Muammer Demirel, İstanbul, 2010.

Mütercimler, Erol — *İmparatorluğun Çöküşüne Denizden Bakış (Çöküşün Son On Yılı 1912-1922),* İstanbul, 2013.

Nesimi, Abidin — *Yılların İçinden,* İstanbul, 1997.

Nikolski — *Bir Rus Generalinin Anlatımıyla Sarıkamış Harekâtı 12-24 Aralık 1914*, Çev. Nazmi, İstanbul, 2010.

Nogales, Rafael de — *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, Çev. Vedii İlmen, İstanbul, 2008.

Orhan, Fatih — *Şavşat'ın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Ankara, 2015.

Ortaylı, İlber — *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, 2. Bs. İstanbul, 1981.

_____ — *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, 2. Bs., Ankara, 2004.

Onuş, Sinan — *Teşkilât-ı Mahsusa'dan Kurtuluş Savaşı'na Kızılca Kıyamet Alb. Ali Rıza Bey ve Yzb. Fuat Bey'in Günlükleri*, İstanbul, 2015.

Öğün, Tuncay — *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Ankara, 1999.

Öke, Mim Kemal — *Ömer Fevzi Mardin Gazî ve Sûfî*, İstanbul, 2009.

Ökse, Necati - Nusret Baycan - Salih Sakaryalı — *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Kumandanların Biyografileri*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

Öksüz, Hikmet — *20. Yüzyıl Başlarında Trabzon Toplumsal Tarih Yazıları*, Trabzon, 2014.

Ömer Lütfü Efendi — *Bir Gazi'nin Anıları*, Yay. Haz. Mehmet Kanar, 2012.

Önal, Ülkü — *Artvin Muhacirlik Hatıraları*, Ankara, 2010.

Öndeş, Osman — *Vahdettin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor Millî Mücadele ve Sürgün Yılları*, İstanbul 2012.

Öner, Özer : *Yavuz ve Midilli Osmanlı'nın Son Savaşı*, İstanbul, 2012.

Özav, Lütfi : *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Erzurum, 1996.

Özçakmak, Ali İmdat : *Dünden Bugüne Arhavi*, İstanbul, 2014.

Özel, Selahattin : *Millî Mücadelede Trabzon*, Ankara, 1991.

Özdede, Dursun : *Her Yönüyle Şavşat*, Samsun, 2009.

Özdemir, Bülent : *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*, 2.bs. İstanbul, 2008.

Özdemir, Halit — *2000'de Ardanuç*, Ankara, 2000

_____ — *Artvin Tarihi*, 2. Bs, Ankara, 2002.

_____ — *Ermeni Asıllı Rus General Korganof'a Göre Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusuna Karşı Ermeni Faaliyetleri*, İstanbul, 2010.

_____ — *Salgın Hastalıklardan Ölümler(1914-1918)*, Ankara, 2005.

_____ — *The Ottoman Army, 1914-1918 Disease & Death on the Battlefield*, Utah, 2008.

Özdemir, Yavuz — *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekâtı*, Erzurum, 2003.

Özder, Adil — *İlçenin Coğrafî Bakımından Tetkiki Çoruh-Şavşat Tarih-Coğrafya-Folklor Halk Edebiyatı*, İstanbul, 1945.

_____ — *Kurtuluşunun 50. Yılı Dolayısıyla Artvin ve Çevresi*, Ankara, 1971.

Özder, Adil - Abdullah Aydın — *Yazı ve Resimlerle Çevre İncelemesi Artvin İli I*, Ankara, 1969.

Özder, M Adil — *Resimli Artvin İli Bilgileri*, Ankara, 1971.

Özkan, İbrahim — *Deli Halit Paşa Unutulan Yıllar Unutturulan Kahraman*, İstanbul, 2015.

Özkaya, Mesut — *Her Yönüyle Kılıçkaya Ersis*, İstanbul, 2002.

Öztürk, Kâzım — *Türk Parlamento Tarihi TBMM-II. Dönem 1923-1927, III. Cilt*, Ankara, 1995.

Parlar, Suat — *Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet*, İstanbul, 1997.

Pehlivanlı, Hamit — *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Süreli Yayınları Makaleler Dizini I*, Ankara, 1992.

Perinçek, Mehmet — *Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, İstanbul, 2006.

_____ — *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni (Taşnaklardan ASALA'ya Yeni Belgelerle)*, İstanbul, 2015.

_____ — *Rus Devlet Arşivlerinden 150 Belgede Ermeni Meselesi*, İstabul, 2012.

Polat, Nazım Hikmet : — *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara, 1991.

Polattimur, İsmail Hakkı: — *Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Rus Muharebeleri ve Bayburt'ta Ermeni Hadiseleri*, Haz. M Yasin Taşkesenoğlu, İstanbul, 2012.

Pomiankowski, Joseph : — *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü (1914-1918 I. Dünya Savaşı)*, Çev. Kemal Turan, İstanbul, 1990.

Ramsour, Ernest Edmondson — *Genç Türkler ve İttihat - Terakki 1908 İhtilâlinin Hazırlık Dönemi* Terc. Hasan Yüncü, İstanbul, 2001.

Rathmann, Lothar — *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, 3. Bs., Çev. Ragıp Zarakolu, İstanbul, 2001.

Renouvin, Pierre — *I. Dünya Savaşı Tarihi (1914-1918) C. 1*, Çev. Adnan Cemgil, İnc. ve Gen. Niyazi Akşit, İstanbul, 1969.

Sabis, Ali İhsan — *Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi, 2. C.* İstanbul 1990.

Safi, Polat — *19 ve 20. Yüzyıl Belgelerinde Artvin Göğe Komşu Topraklar*, Ankara, 2007.

Sağlam, Tevfik — *Büyük Harpte III. Ordu'da Sıhhi Hizmet*, İstanbul, 1941.

Sanders, Liman von — *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev. M Şevki Yazman, İstanbul, 1968.

Sazanov, S. *Kader Yılları S. Sazanov'un Anıları Rusya Eski Dışişleri Bakanı (1910-1916)*, Çev. Betil Önuçak, Yay. Haz. Sabahattin Özel, İstanbul, 2002.

Sert, Selahattin *1914 Alman İhaneti "Sarıkamış'tan ve Soykırıma Savaşın Gizli Katilleri"*, İstanbul, 2009.

Sever, Ramazan *Coğrafî Açıdan Bir Araştırma Çoruh Havzası Enerji Yatırım Projeleri ve Çevresel Etkileri*, Konya, 2004.

Sezen, Tahir *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Ankara, 2006

Shaw, Stanford. J. *I. Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, Terc. Beyza Sümer Aydaş, Ankara, 2014.

(Soku), Ziya Şakir *1914 Cihan Harbine Nasıl Girdik?*, İstanbul, 1943.

_____ *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare ettik?* İstanbul, 1944.

_____ *İttihat ve Terakkî-I Nasıl Doğdu?*, İstanbul, 2014.

_____ *İttihat ve Terakkî-II Nasıl Yaşadı?*, İstanbul, 2014.

_____ *İttihat ve Terakkî-III Nasıl Öldü?*, İstanbul, 2014.

Solmaz, Gürsoy *Çayeli'nden Sarıkamış'a Şehit Yakınlarından Anılar*, Erzurum, 2014.

_____ *Deli Halit Paşa*, Ankara, 1996.

Sorgun, Taylan *Devlet Kavgası İttihat ve Terakkî*, 2.bs. İstanbul, 2003.

_____ *Esir Şehrin Fedaileri Bir yanda Vatanseverler, Öte Yanda İşbirlikçiler*, İstanbul, 2011

_____ *İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor)*, İstanbul, 2004.

_____ *Halil Paşa İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, 2. Bs. İstanbul, 1997.

Sostavlena İlitografigovana Voenno-Topografiçeskom Otdele Kavkazskago Voennago Okruga : Tiflis, 1903.

Sönmez, Prof. Dr. Bingür - Reyhan Yıldız : *Ateşe Dönen Dünya Sarıkamış*, 8. Bs. İstanbul, 2011.

Stebline-Kamensky : *1914-1918 Karadeniz Mayın Harbi*, Çev. S. Gökdeniz, İstanbul,1938.

Stoddard, Philip H. *Teşkilât-ı Mahsusa*, 3.bs, Çev. Tansu Demirel, İstanbul, 2003.

Sükan, Şadi *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, C. II, Ankara, 1985.

Şensözen, Vasfi *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, Yay. Haz. Saro Dadyan, İstanbul, 2013.

Şimşir, Bilal *Malta Sürgünleri*, Ankara,

Şirokorad, A.B. — *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2009.

T. C. Genelkurmay Başkanlığı — *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 C. 1*, Ankara, 2005.

T. C. İçişleri Bakanlığı : — *Türkiye'de Meskün Yerler Kılavuzu 2 C*, Ankara, 1947.

_____ : — *Yeni Tabiî Yer Adları 1977 Yeni, Eski ve İllere Göre Dizileri*, Ankara, 1977.

Talat Paşa : — *Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1998.

Tarakçıoğlu, Mustafa Reşit: — *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon, 1986.

Tarkan, M Tevfik : — *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası Beşeri ve İktisadi Coğrafya Bakımından Bir Bölge Araştırması*, Ankara, 1973.

_____ — *Rize Hopa Yöresi Coğrafî Etüdü*, Erzurum, 1973.

Taşpınar, Ali — *Rize Tarihi*, Rize, 2004.

Tetik, Ahmet — *Teşkilât-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi C.1 1914-1916*, İstanbul, 2014.

Tevetoğlu, Fethi — *Ömer Naci*, Ankara, 1987.

Tokdemir, A. Mecit — *7 Mart Kahramanları*, Ankara, 1972.

Tokdemir, Hayrettin — *Kocabey*, Ankara, 1968.

_____ — *Kocabey*, Yay. Haz. Ertuğrul Tokdemir, Faruk Tokdemir, İstanbul, 2012.

Toker, Hülya – Nurcan Aslan — *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Kumandanların Biyografileri*, 3 C, Ankara, 2009.

Topallı, Osman Fikret : — *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihinde Giresun*, Haz. Veysel Usta, Trabzon, 2011.

Toprak, Zafer — *İttihat-Terakkî ve Cihan Savaşı, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul, 2003.

Torun, Fevzi — *Her Yönüyle Artvin ve Örnek Bir Köy İncelemesi*, İzmit,1998.

Tuğaç, Hüsamettin — *Bir Neslin Dramı Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusyasında Tutsaklıktan Anılar*, İstanbul, 1975.

Tunaşar, Seyhun : — *Gizemli Bir Devrimci İsmail Canpolat*, Ankara, 2004.

Tunaya, Tarık Zafer : — *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 3. C. İstanbul, 1984.

Turan, Betül, Nurcan Aslan, Zafer Erzan : — *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri*, 2 C. Ankara, 2010.

Türkmen, Zekeriya — *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, Ankara, 1999.

Türkol, Berkay Sadi — *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kurduğu Kahramanlar Grubu, Emirber Fedaileri*, İstanbul, 2012.

Uluraspa, Ali — *Karlara Gömülen Tarih Sarıkamış Soğuktu, Ölümdü ve Beyazdı*, İstanbul, 2011.

Uzer, Tahsin — *Makendonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmalı Yönetimi*, 3.bs., Ankara, 1999.

Uğurlu, Nurer — *Rus Devlet Arşivi Gizli Belgeleri Türkiye'nin Parçalanması ve Rus Politikası (1914-1917)*, İstanbul, 2004.

Umur, Hasan — *Of ve Of Muharebeleri*, İstanbul, 1949.

Üçüncü, Uğur — *İttihatçıların Trabzon'daki Faaliyetleri(1919-1926)*, Ankara, 2012.

_____ — *Millî Mücadele Yıllarında Trabzon'da İttihatçı Bir Sima Kâhya Yahya*, Trabzon, 2015.

Ülman, Halük — *I. Dünya Savaşına Giden Yol*, Ankara, 1972.

Üsteğmen Celal Bey — *Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü*, Haz. Bahtiyar İstekli, İstanbul, 2009.

(Vandemir), Baki — *Büyük Harpte Kafkas Cephesi 1. C.*, İstanbul, 1933

_____ — *Büyük Harpte Kafkas Cephesi, 2. C., Harp Başlangıcından Sarıkamış'a (Hariç) Kadar*, İstanbul, 1933.

Vardar, Galip — *İttihat ve Terakkî İçinde Dönenler*, Yaz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1960.

Wallach, Jehuda L. — *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri heyetleri 1835-1919*, Çev. Fahri Çeliker, 2. Bs, Ankara, 1985.

Winterstetten, Karl von: — *Berlin Bağdat Alman Yayılmacılığı ve Osmanlı Politikaları*, Yay. Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul, 2011.

Yalçın, Soner — *Teşkilâtın İki Silahşoru Biri Meşrutiyet'in Silahşoru Dede Yakup Cemil Diğeri Cumhuriyet'in Silahşoru Torun "Yakup Cemil"*, 18. Bs. İstanbul, 2005.

Yağcıoğlu, Eşref (Sad.) : — *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları 1916 Kongresi Zabıtları*, İstanbul, 1992.

Yamauchi, Masayuki — *Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa*, İstanbul, 1995.

Yeghiayan,Vartkes — *Malta Belgeleri İngiltere Dışişleri Bakanlığı "Türk Savaş Suçluları" Dosyası*, Çev. Julide Değirmenciler, İstanbul, 2007

Yerasimos, Stefan — *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye C. 2*, Çev. Babür Kuzucu, İstanbul, 1987.

Yergök, Ziya — *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Yay. Haz. Sami Önal, İstanbul, 2005.

Yılmaz, Veli — *1nci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul, 1993.

Yiğit, Altay — *Birinci Cihan Savaşı'nda Doğu Karadeniz Muharebeleri (Birinci Kitap)*, Trabzon, 1950.

Yücel, Talip — *Türkiye Coğrafyası*, Ankara, 1987.

Zaman, Mehmet — *Doğu Karadeniz Kıyı Dağları'nda Yaylalar ve Yaylacılık*, Erzurum, 2007.

Zeyrek, Yunus — *Acaristan ve Acaralılar*, Ankara, 2001.

_____ — *Gürcistan Acaristan ve Türkiye*, Trabzon, 1999.

C. MAKALELER

"30. Tümenin Harp Cerideleri", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Y. 58, S. 122, Ankara, 2009.

Akbal, İsmail — "Millî Mücadele'de Trabzon'daki İttihatçı Örgütlenme ve Yahya Kahya Meselesi", *Tarih Peşinde*, S. 2, 2009, 65-98.

_____ — "Komitacı Eylemlerin Son Temsilcisi İsmail Hakkı Tekçe ve Faaliyetleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Y. 7, S. 13, Bahar-2011, s. 70-102.

Akkoyun, Turgay — "Şavşat'ın Şirin Bir Köyü Yavuzköy", *Bizim Ahıska*, S. 16, Sonbahar-2011, s. 44-45.

Akbay, Cemal — "Birinci Dünya Harbinde Türkiye'yi Harbe Sürükleyen Karadeniz Olayı", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 13 / 25 Ağustos-1988, s, 37-45.

Akgül, L. Hilal — "I. Dünya Savaşı ve Türk Ulusal Bağımsızlık Savaşımız İçinde Batum", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6. S. 1, 2005, s. 117- 141.

Akgül, Suat — "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara, 2003, s. 235-257.

Aksu, Cemil — "Artvinli Ermenilere Ne Oldu?", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 16, Yaz-2013, s. 91-126.

Akyıldız, Ali — "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliaht Yapma Çabaları", Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan; *Deutch-Türkische Begegnungen Alman-Türk Tesadüfleri Festschrift für Kemal Beydilli Kemal Beydilli'ye Armağan*, Berlin, 2013, s. 509-537.

Alasania, Guili — "Gürcistan Kıpçakları", Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca; *Türkler 2.C*, s. 793-797.

Alkan, M Nâ'il — "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri", *SDÜ Fen Edebiyet Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, Nisan-2015, s. 35-48.

Ali Tevfik — "1913'te Erzurum Vilayeti", Çev. Ramazan Özey, *Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 3, Erzurum, 2.000, s. 149-154.

Alpar, Güray "Güvenliğin Sağlanmasında Bir Kolluk Kuvveti Olan Jandarmanın Geçmişten Günümüze Rolü ve Dünyadaki Konumu," *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, C. 2, S. 1, Ankara, 2013, s. 79-106.

Arar, İsmail "Yakın Tarihimizden Potreler Macera Dolu Bir Hayat : Vehip Paşa", *Tarih ve Toplum*, C. 8, S. 47, Kasım-1987, s. 23-30.

_____ "Yakın Tarihimizden Potreler Macera Dolu Bir Hayat : Vehip Paşa", *Tarih ve Toplum*, C. 8, S. 48, Aralık-1987, s. 41-48.

Ardel, Ahmet "Samsunla Hopa Arasındaki Kıyı Bölgesinde Coğrafî Müşahadeler", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 13, 1963, s. 36-49.

Arıkan, Mustafa "Harb-i Umûmî'de Osmanlı Devleti'nin İran Cephesi'nde Yaşadığı Bazı İstihbarat Zaafları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih araştırmaları Dergisi*, C. 32, S. 53, 2013, s. 1-16.

Armutak, Murat "Bir Makineli 200 Tüfekliye Eşitti..," *Çanakkale 1915*, Y. 4, S.10, Çanakkale, 2011, s. 38-48.

Asım "Sarıkamış Muharebesi Hakkında Bir Tetkik", *Askeri Mecmua*, S. 93, İstanbul 1934, s. 328-340.

Aslan, Betül "Türk Dünyası'nda Büyük Bir Dayanışma Örneği I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları", *Atatürk Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Müdürlüğü Atatürk Dergisi*, C. 3, S. 4, 2003, s. 53-62.

Aslanoğlu, M. Erman : "Teşkilât-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi", *Teori*, S. 303, Nisan 2015, s. 22-24.

Atabaki, Touraj "Doğuya Doğru : Teşkilât-ı Mahsusa'nın İran, Kafkasya ve Orta Asya Faaliyetleri", *Kebikeç*, S. 24, 2007, s. 29-46.

Atalay, İbrahim "Mescid Dağı'nın Glasiyal Morfolojisi", *Ege Coğrafya Dergisi*, S. 2, 1984, s. 129-138.

Atlı, Cengiz "Türk Siyasî Hayatının Ardında Kalan İsim Mustafa Abdulhalik Renda", *History Studies*, C.6, S, 5, (September 2014), s. 31-50.

Avcı, Halil Ersin "I. Dünya Savaşı Öncesinde Türk Hükümeti'nin Rus Baskısını Azaltma Girişimleri Türk-Rus Komitesi'nin Kurulması ve Talat Bey'in Livadya Gezisi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 18, 2011, s. 87-112.

Avşar, Servet "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propaganda Beyannamelerinde İttihat ve Terakkî Partisi Aleyhtarlığı ve Alman Düşmanlığı", *Atatürk Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Müdürlüğü Atatürk Dergisi,* C. 3, S. 3, 2003, s. 93-110.

_____ "I. Dünya Savaşı'nda Rus Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti", *OTAM,* S. 14, 2003, s. 65-127.

Aydın, Ayhan (Der.) "I. Dünya Savaşında Artvin", *Artvin,* S. 8, Mayıs-1999, s. 4-7.

Aydın, Mahir "Doksanüç Harbi", *TDVİA,* C. IX, İstanbul 1994, s. 497-498.

_____ "Elviye-i selâse", *TDVİA,* C. XI, İstanbul, 1994, s. 68.

_____ "Savaşın Bitirdiği Doğu Açılımı Tahsin (Uzer) Bey'in Van Valiliği (1913/1914)", Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan; *Deutch-Türkische Begegnungen Alman-Türk Tesadüfleri Festschrift für Kemal Beydilli Kemal Beydilli'ye Armağan,* Berlin 2013, s. 538-570.

Aydın, Mahir - Filiz Cengiz "Kendi Kaynağından İttihat ve Terakkî Cemiyeti", *Tarih Dergisi,* S. 46, 2009, s. 129-154.

Aydoğan, Erdal "Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi,* C. 3, S. 3, 2003, s. 67- 75.

_____ "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı," *Atataürk Üniversitesi T. A. E. Dergisi,* S. 43, 2013, s. 309-322.

Aytekin, Osman "Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* S. 25, 2013, s. 58-69.

Bademi, Candan "Nusret Kopuzlu'ya Yanıt", *Kars Hüryurt Gazetesi,* 4 Ekim 2010.

Bakırcı, Muzaffer "Kırsal Yerleşmelerde Ekonomik Faaliyetlerin Çeşitlendirilmesinde Turizmin Etkisi Yaylalar Köyü Örneği (Yusufeli/Artvin)", *Türk Coğrafya Dergisi,* S. 57, 2011 s. 71-85.

Bal, Mehmet Akif "Trabzon Savunmasının Unutulmuş Bir Kahramanı Yüzbaşı Kahraman Bey ve Hakkındaki Bir Hatıra", *İlkhaber Gazetesi,* 3 Mart 2013, Trabzon.

Balcıoğlu, Mustafa "I. Dünya Savaşı Öncesinde Bir Rus Komplosu, Şeyh Selim Ayaklanması," *Türk Kültürü,* C. 30, S. 350, 1992, s.42-45.

_____ "Kendi Belgeleriyle Teşkilât-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiye Dairesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* Y. 6, S. 67, Temmuz-1992, s. 24-28.

Bayraktar, Bayram "1914 Bitlis Ayaklanması", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açıdan Türkiye (23-25 Ekim 1995-İstanbul)*, Ankara, 1996, s. 215-225.

Belen, Fahri "Binlerce Şehide Malolan Kafkas Seferi ve Sarıkamış Savaşı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*, S. 39, Aralık-1970, s. 7-12.

Belge, Murat "Teşkilât-ı Mahsusa", *Birikim*, 1988, S. 116, s.16-20.

Besbelli, Saim "Birinci Dünya Harbi'nde Türk harbi Kırım Deniz Harekâtı(1914-1918)", *Askeri Tarih Bülteni*, Y. 3, S. 6, Ankara, 1978, s. 51- 58.

Beşikçi, Mehmet "Militarizm, Topyekün Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nda Paramiliter Dernekler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 8, Bahar-2009, s. 49-92.

Beşirli, Mehmet "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 2004, s. 121-139.

Beyoğlu, Süleyman "Amele Taburlarında Ermeni Askerler", *Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı*, s. 259- 288.

_____ "I. Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", Kemal Çiçek, Kenan İnan, Hikmet Öksüz, Abdullah Saydam, *Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yılı ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılında Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998 Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 479-488.

Bilge, Fazıl "Büyük Harbde Rus Ordusu, Müttefiklerine Ne Derecede Yardımda Bulunmuştur ve Bu Yardım, Harbin İtilaf Orduları Tarafından Kazanılmasında Amil Olmuş mudur?", *Askeri Mecmua*, s. 408-417

_____ "Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı Büyük Harpten Daha Muvaffakiyetli Bir Şekilde Çıkabilir miydi?", *Askeri Mecmua*, S. 105, İstanbul, 1937, s. 260-266.

Bilgi, Necdet "Saruhan Sancağı'nın Son Mutasarrıfı Hüseyin Aziz Akyürek", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX, S. 1, Temmuz - 2005, s.1-18.

Birinci, Ali "Dr. Fuat Sabit", *Türk Yurdu*, S.139-141, Ankara, 1999, s. 45-58.

Birinci, İhsan "Sarıkamış Harekâtı ve Sonrası", *Hayat Tarih Mecmuası*, C. II, S. 12, İstanbul, 1970, s. 56-61.

Bolat, Gölhan "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, C. 6, S. 3, 2013, s, 1067-1107.

Bostan, İdris : "Batum", *TDVİA*, 5. C. 1990, s. 210-211.

Burak, Durdu Mehmet: "I. Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Faaliyetlerinden Kısa Bir Kesit", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 12, Kış-2007, s. 25-34.

Çiloğlu, Fahrettin (Haz.): "Tarihi ve Coğrafî Bölgeleri İle Gürcüstan Acara", *Çveneburi*, S. 13, Ocak-Şubat 1995, s. 16-18.

Çolak, Mustafa "Alman Belgelerinde I. Dünya Savaşı'nda Trabzon'da Gürcü Lejyonu'nun Kurulması ve Faaliyetleri", Mithat Kerim Aslan, Hikmet Öksüz", *Trabzon* , 2002, s. 507-520.

Çora, Nazmi "Doğu Karadeniz Muharebeleri", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, S. 109, Eylül -1991, s.72- 76.

Dayı, Esin (Derinsu) : "Elviye-i Selâse / Üç Sancak (Kars, Ardahan ve Batum)'da Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 11, S. 23, 2004, s. 245-261.

Demir, Sertif, Alev Keskin, Fatma İlhan : "Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşı'na Girişi Karadeniz Baskını", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Y. 9, S. 17, Şubat-2011, s. 95-133.

Demirel, Muammer "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından Sonra)," *Atatürk Üniversitesi T. A. E. Dergisi*, S. 40, Erzurum, 2009, s. 317-340.

_____ "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yusufeli'nde İdari Yapı", *Geçmişten Geleceğe Yusufeli Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2010.

Demircioğlu, İsmail H.: "İngiliz Gezgin Dr. Rickmer'in Gözüyle 19. ve 20. Yüzyılda Artvin ve Rize", *Tarih ve Toplum*, S. 212, Ağustos -2001, s. 38-40.

_____ : "Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti'nin Raporunda Batum'dan Trabzon'a Göçler", *Tarih ve Toplum*, S. 226, Ekim-2002, s. 209-211.

Dinasheva, Lazzet "Rus Tarihçilerinin Araştırmalarında I. Dünya Savaşı'nda Türk-Rus Cephesi", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 2015, s. 737—751.

Duman, Önder "I. Dünya Savaşı Yıllarında Karadeniz'de Osmanlı Kayık Taşımacılığı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 2, Bahar-2007, s. 137-147.

Ekinci, İlhan "Karadeniz'de Bir Serbest Liman Denemesi Batum (1878-1886)", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 14, Yaz-2007, s. 63-77.

Eminağaoğlu, Özgür - Rahim Anşin "The Flora of Hatila Valley National Park and İts Close Environs (Artvin)," *Turkish Journal of Botany*, S. 27, 2003, s. 1-27.

Erdaş, Sadık "Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Temel Sorunlar ve Gözlemler", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 2015, s. 665-693.

Evsile, Mehmet "I. Dünya Savaşında Karadeniz'de Kıyı Gözetleme Faaliyetleri", *Akademik Açı*, S. 3, 1977, s. 61- 69.

Gogebaşvili, Iakob "Yüzyılın Başında Acara", Çev. Fahrettin Çiloğlu, *Çveneburi*, S. 4-5, Temmuz-Ekim 1993, s. 23-24.

Göç, Eray "Türk İstihbaratının Tarihsel Gelişimi", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 2, 2013, s. 85-111.

Gök, Nurşen "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler", *Ankara Üniversitesi T. İ. T. E Atatürk Yolu Dergisi*, S. 41, Mayıs-2008, s. 89-104.

Guarracino, M Fred "Batum'dan Artvin'e Gezi Notları", Çev. Yahya Yeşilyurt, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Y. 8, S. 15, Güz-2013, s. 233-242.

Gül, Mustafa "Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar", *Ankara Üniversitesi T. İ. T. E. Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 15, 1995, s. 367 -380.

Gülboy, Burak "I. Dünya Savaşı Öncesinde Rus ve Osmanlı Donanmaları Arasındaki Silahlanma Yarışı", Yeliz Okay (Ed.), *Türk Rus İlişkileri Üzerine Makaleler "Benî Asferdir Bilin Urus'un Aslı"*, İstanbul, 2012, s. 49-62.

Gürgen, Gürcan - Serdar Yeşilyurt "Karçal Dağı Buzulları (Artvin)", *Coğrafî Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 1, 2012, s. 91-104.

Günay, Selçuk "Colmar Von Der Goltz'un Gözüyle Osmanlı Devleti ve Geleceği", *Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C.1, S. 5, 1991, s. 26-41.

Güneş, Gönül — "Teşkilât-ı Mahsusa ve I. Dünya Savaşı Yıllarındaki Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* C. XXIX, S. 85, Mart-2013, s. 101-130.

Güven, Cemal - Mustafa Zenginbaş — "Kafkas Cephesi'nin Karadeniz'den Takviyesine İlk Darbe Rus Filosu Tarafından Zonguldak Bombardımanı ve Askeri Nakliye Gemilerinin Batırılması Hadisesi", *1. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi 06-09 Ekim 2011 Sinop,* 2013. S. 285- 297.

Hacıfettahoğlu, İsmail : — "Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınmış Bir Siması Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey", *Türk İdare Dergisi,* S. 435, Ankara, 2002, s. 247-268.

Haşimoğlu, Mecit — "Bakü İslam Cemiyet-i Hayriyesi ve Oltu Milli İslam Komitesi, *Tarih Yolunda Erzurum* C. 1, S. 1, Erzurum, 1959, s. 13 – 22,

Hayrioğlu, Hayri (Der.) — : " Batı Gürcistan'ın Önemli Kenti Batumi", *Çveneburi,* S. 49, Temmuz-Eylül 2003, s. 13-15.

Henrich, C. J. — "1914 ve 1923 Yılları Arasında Türk-Ermeni İlişkileri Ermeni Sorunu'na Dışarıdan Bir Bakış", *Uluslararası Hukuk ve Politika,* C. 3, S. 11, 2007, s. 41-52.

Hiçyılmaz, Ergun — "Deli Halid Paşa," *Sabah Gazetesi Star Magazin Eki,* S. 51, İstanbul, 1992, s. 36-39.

Hidayet — "Harb-i Umumide Osmanlı Kafkas Cephesi," *Mecmua-i Askeriye,* S. 1, İstanbul 1335, s. 7- 28.

——— — "Harb-i Umumide Osmanlı Kafkas Cephesi-Üçüncü Ordu," *Mecmua-i Askeriye,* S. 8, İstanbul, 1335, s. 275- 320.

Ilgaz, Hasene — "Teşkilât-ı Mahsusa Günleri Ebülhindili Cafer Bey Teşkilât-ı Mahsusa Müfreze Kumandanı-I", Haz. Ali Birinci, *Türk Yurdu,* C. 21, S. 165, Ankara, 2001.

_____ — "Teşkilât-ı Mahsusa Günleri Ebülhindili Cafer Bey Teşkilât-ı Mahsusa Müfreze Kumandanı-II", Haz. Ali Birinci, *Türk Yurdu,* C.21, S. 166, Ankara, 200,1 s. 34-46.

İgnatyev — "XIX. Yüzyıl Sonu ile XX. Yüzyıl Başında Rus-Türk İlişkileri (Gerçekleşmeyen Yakınlaşma Tasarıları)", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 yıl 1491-1992 Ankara 12-14 Aralık 1992,* Ankara, 1999, s. 153-163.

İybar, Mahmut — "I. Dünya Savaşında Kafkas cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi?", *Belleten,* C. XLIII, S. 169, Ankara, 1979, s. 215-226.

Jelawich, Barbara "Great Britain and the Russian Acquisition of Batumi 1818-1886," *The Slavonic and East European Review*, C. 48, S. 110, January-1970, s. 44-66.

Kahidze, Nodar "Borçka'da Seramik Üretimi", *Çveneburi*, S. 38, İstanbul, 2.000, s. 27.

Kâmil, İbrahim " 1. Balkan Savaşı ve Bulgar Ordusunda Ermeni Bölüğü", *Karadeniz Araştırmaları*, S.51, (Güz 2016), s. 1-18.

Kaptan, Davut "Gürcüce Adı Bilinmeyen Bir Gürcü Köyü Adagül", *Çveneburi*, S. 47, İstanbul, 2003, s. 27-28.

Karaca, E. "Osmanlı Devleti'nde I. Dünya Savaşı Öncesi Şimendüferler (Demiryolları) Meselesi (1913 – 1914)", *OTAM*, S. 27, 2010, s. 89-105.

Karacagil, Ö. Kürşad "Alman İmparatoru İstanbul'da (1917)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 6, S. 12, Ankara, Haziran-2013, s. 111-133.

Karagöz, Hakan "Osmanlı Alman Münasebetlerinin Doğuşu ve Gelişimi (1780-1914)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, 2004, s. 21-46.

Karatepe, Mustafa "I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 8, 2002, s. 62-107.

_____ "Özgün Çalışma, I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", *Mikrobiyoloji Bülteni*, S. 42, İstanbul, 2008, s. 301-313.

Kaşıyuğun, Ali "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girmeden Önceki İttifak Arayışları", *History Studies*, C. 1, S. 1, 2009, s. 318-341.

Keleşyılmaz, Vahdet "I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler", *Türkler*, C. 13, Ankara, 2002, s. 392-397.

Keleşyılmaz, Vahdet "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Çevresine İlişkin Stratejik Yaklaşım ve Faaliyetler", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001- İstanbul)*, Ankara, 2003, s. 223-233.

_____ "Belgelerle Türkiye'nin I. Dünya Savaşına Giriş Süreci", *Erdem*, C. 11, S. 31, Mayıs-1999, s. 139-153.

_____ "Enver Paşa'ya Sunulan Önemli Bir Rapor ve Bunun Işığında Bir Değerlendirme", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 31, 2.000, s. 185- 193.

_____ "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *OTAM*, S. 11, Ankara, 2.000, s. 278-304.

_____	"Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kuruluşu, Başkanları Ve Mustafa Kemal", *Türkler,* C. 13, Ankara, 2002, s. 316-320.
Kılıç, Selami	" I. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu,* Ankara, 2015, s. 139-187.
_____	"1917-1918'de Kafkasya'daki Bazı Siyasî ve Askerî Gelişmelerin Işığı Altında 'Bağımsızlık' Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesi'nin Bu Konudaki Çalışmaları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 4, 1996, s. 19-51.
_____	"Tarihi Gerçekler ve Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimine Dair Bazı Belgeler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 6, 1996, s. 145-159.
Kırzioğlu, M Fahrettin :	"Ahıska-Ardahan- Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti- 1 (1268-1578)", *Bizim Ahıska,* Y. 4, S. 10, Bahar-2008, s. 12-17.
_____	"Ahıska-Ardahan- Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)", *Bizim Ahıska,* Y. 4, S. 11-12, Sonbahar-2008, s. 44-48.
_____	"Artvinli Mehmet Edip (Dinç) Bey'in Tarihi 1914-1915 Batum Destanı", *Türk Folkloru Araştırmaları,* S. 345, Nisan-1978, s. 8283- 8285.
_____	"Cihângîroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'deki Millî-Mücâdele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", *Belleten,* C. XLVIII, S. 189-190, Ankara, 1984, s. 109-169.
_____	"Millî Misakı'mızda Yer Alan Batum-Acara Bölgesi-I", *Bizim Ahıska,* Y. 7, S. 22, Bahar-2011, s. 17-19.
_____	"Millî Misakı'mızda Yer Alan Batum-Acara Bölgesi-II", *Bizim Ahıska,* Y. 7, S. 23, Yaz-2011, s. 25-28.
Koçak, Cemil	"Ey Tarihçi Belgen Kadar Konuş, Belgesel Bir Teşkilât-ı Mahsusa Öyküsü", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar,* S. 3, İstanbul, 2005, s. 171-214.
Koday, Zeki	"Arhavi Çayı Havzasında Coğrafî Gözlemler Hakkında İlk Notlar," *Doğu Coğrafya Dergisi,* S. 5, Erzurum, s. 481- 483.
Koday, Zeki, Kübra Erhan:	"Yusufeli İlçesinin İdari Coğrafya Analizi," *Atatürk Üniversitesi S. B. E. Dergisi,* C. 14, S. 2, Erzurum, 2010, s. 1-11.
Koloğlu, Orhan	"Teşkilât-ı Mahsusa'dan Millî Emniyet'e Geçiş", *Birikim,* S. 93-94, İstanbul, Ocak Şubat, 1997, s. 145-149.

Kopar, İbrahim - Ramazan Sever "Karagöl (Borçka-Artvin)", *Atatürk Üniversitesi S. B. E. Dergisi*, C. 11, S. 2, Erzurum, 2008, s. 21-28.

Kopuzlu, Nusret "Bir Kitap Çarlık Yönetiminde Kars Vilayeti", *Bizim Ahıska*, S. 19, Yaz-2010, s. 41-48.

_____ "Bir Kitap Çarlık Yönetiminde Kars Vilayeti-II", *Bizim Ahıska*, S. 20, Sonbahar-2010, s. 44-51.

_____ "Birinci Cihan Harbi ve Sarıkamış", *Bizim Ahıska*, Kış-2013, s. 1-7.

Köse, Abdullah "Orta Çoruh Havzası'nın Coğrafî Koşullarına Göre Şekillenen Bir Köy Yerleşmesi : Yokuşlu (Nihah)," *Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 3, Erzurum, 2.000, s. 123-141.

Köse, Osman "I. Dünya Savaşı Yıllarında Canik'in İaşe Durumu (1914-1918)", *Belleten*, C. LXIII, S. 238, Ankara, 1999, s. 775-812.

_____ "Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. S. 11, Ekim-1998, s. 59-79

Kraeff, Alexander "Sirya ile Ardanuç Arasındaki Bölgesin Jeolojisi Hakkında", *Maden Teknik Arama Dergisi*, S. 60. 1963, s. 37- 43.

Kuran, Ercüment "I. Dünya Savaşı", *TDVİA*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 196-197.

Kurat, Akdes Nimet "Üç Sancak Kars Batum Ardahan", *Türk Yurdu*, C. 7, S. 3, Mart-1970, s. 25-28.

Kurat, Yuluğ Tekin "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara 1999, s. 139-177.

Kurtcephe, İsrafil "I. Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması", *OTAM*, S. 4, Ankara, 1993, s. 291-296.

Kurtcephe, İsrafil, Suat Akgül "Rusya'nın I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerinde Faaliyetleri", *OTAM*, S. 6, Ankara, 1995, s. 249-256.

Küçükuğurlu, Murat "Cihangiroğlu İbrahim Bey'in 93 Harbi'nden Kurtuluş Savaşı'na Kadar Kars ve Çevresindeki Teşkilâtlanmada Oynadığı Rol", *Atatürk Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Müdürlüğü Atatürk Dergisi*, C. III, S. 2, Erzurum, 2002, s. 249-260.

Lahn, E. "Tortum Gölü ve Tortum Şelalesi," *Türk Coğrafya Dergisi*, S. V-VI Ankara, 1944, s, 137-140.

(Larcher, Maurice) "Büyük Harp Esnasında Alman ve Türk Kumandanlıklar, Çev. Yüzbaşı İbrahim, Osmanlıcadan Çev. Emine Yılmaz, *Askeri Tarih Bülteni*, Y. 21, S. 41, Ankara, 1996, s. 143-155.

Marsi "Kafkasya ve Şimal-i İran'da Bazı Vekayi (1914-1918)", Çev. Mehmet Cemal, *Askeri Mecmua*, S. 61, İstanbul, 1926, s. 1-62.

Ortak, Şaban "Sarıkamış Harekâtı Öncesi Kafkas Cephesi'nde Deniz Nakliyatı ve Yaşanan Deniz Savaşları", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 2015, s. 283- 307.

Ortaylı, İlber "Kars Çar'ın Şehriyken", *Atlas Tarih*, S. 14, İstanbul, 2012, s. 56-65.

Öğün, Tuncay "Turan Yolunda Bir Serap : Ardahan'ın Ele Geçirilmesi ve Osmanlı Basınında Yansımaları", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 2015, s. 581-617.

Öğün, Tuncay, Alfina Sibgatullina "Türklerin ve Rusların Gözüyle 100'üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi", *History Studies International Journal of History*, C. 5, S. 6, 2013, s. 89-111.

Ökse, Necati "1nci Dünya Harbinde 3üncü Türk Ordusu Harekâtı", *Askeri Tarih Bülteni*, Y. 4, S. 7, Ankara 1979, s.19-30.

Öksüz, Hikmet "I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanması'nın Karadeniz Limanlarını Bombalaması", Mithat Kerim Aslan, Hikmet Öksüz, Veysel Usta, *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu 16-18 Mayıs 2006 C.1 Tarih*, Trabzon, 2011, s. 391-397.

Öksüz, Hikmet, Veysel Usta "I. Dünya Savaşı Sırasında Rus Donanmasının Trabzon ve Çevresini Bombalaması", *Türkiyat Mecmuası*, C. 24, S. 1, Bahar-2014, s. 25-51.

Öksüz, Melek "Amerikan Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemlerinde Osmanlı Hükümetleri", *Turkish Studies*, C. 5, S. 1, 2010, s. 1247-1270.

Öndeş, Osman "Çarın Askerleri Karadeniz'de", *Atlas Tarih*, S. 18, Şubat-Mart 2013, s. 80-89.

Özdemir, Mehmet "I. Dünya Savaşı Başlarında Türkiye'de Kurulan Gürcü Komiteleri ve Bunlara Dayalı Olarak Gelişen Türk-Gürcü İlişkileri", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Ankara, 2003. s. 263-282.

Özdemir, Hikmet "I. Dünya Savaşı'nda Salgınlar ve Ölümler Üzerine Gözlemler", *Klinik Dergisi 2005 XII. Türk Klinik Mikrobiyoloji ve İnfeksiyon Hastalıkları Kongresi Özel Sayısı*, C. 18, İstanbul, 2005, s. 61- 68.

Özdiş, Hamdi "Coğrafya'nın Azizliği ya da Sınırboyunda Nahiye Olmak Vakıf Nahiyesi (1879-1914)," *Kebikeç*, S. 32, Ankara, 2011, s. 169-185.

_____ "Coğrafya'nın Azizliği ya da Sınırboyunda Nahiye Olmak Vakıf Nahiyesi (1879-1914)", *OTAM*, S. 25, Ankara, 2009, s. 149-166.

Özel, Oktay "Çürüksulu Ali Paşa ve Ailesi Üzerine Biyografik Notlar", *Kebikeç*, S. 16, 2003, s. 95-144.

_____ "O İnce Çizgi : Osmanlı Son Dönemi Pratiğinde Eşkıyalıkla Kahramanlık Arasında Salınanlar", *Kebikeç*, S. 34, 2012, s. 107- 138.

Özel, Sabahattin "Balkan ve Birinci Dünya Savaşları Arasındaki Dönemde Osmanlı Devleti Rusya İlişkileri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. , 1998, s. 237-257.

Özgil, İhsan "Büyük Harpte Deniz Sevk ve İdaresi ve Kara İle Olan Alâkası", *Askeri Mecmua*, S. 119, İstanbul, 1940, s .770-776.

Özmenli, Mehmet "Doğu Anadolu'da Hristiyanlık", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 5, S. 17, Bahar-2008, s. 43-50.

Öztuna, Yılmaz "1. Dünya Savaşı", *Tarih Mecmuası*, C. II, S. 10, İstanbul, 1968, s. 4-29.

Prayis, Filip "Büyük Harpte Kafkas Cephesi'nde Rus Ordusu'nun Harekâtına Dair", *Askeri Mecmua* S. 70, İstanbul, 1928, s. 175-190.

Rickmers, W. Rickmer : "Lazistan and Ajaristan", *The Geographical Journal*, C. 84, S. 6, December-1934, s. 465-478.

Rose, J. Holland "Büyük Britanya ve Doğu Sorunu", Çev. Taner Bulut, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. XII, S. 25, Güz-2012, s. 245-255.

Safi, Polat "History in the Trench The ottoman Special Organization- Teşkilât-ı Mahsusa Literature", *Middle Eastrern Studies*, C. 48, S. 1, 2012, s. 89-106.

Salim, Tevfik — "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Sıhhi Vaziyete Dair Bir Tetkik", *Askeri Mecmua*, S. 97, İstanbul, 1935, s. 487-504.

Sarısaman, Sadık — "I. Dünya Savaşı Sırasında İran Elçiliğimiz ile İrtibatlı Bazı Teşkilât-ı Mahsusa Faaliyetleri", *OTAM*, S. 7, 1996, s. 209-217.

_____ — "I. Dünya Savaşı'nda İran Afşarlarına Yönelik Çabalarımız", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 2 1995, s. 133-148.

_____ — "Cihad-ı Ekber İlanının Kafkaslardaki Yankıları", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 2015, s.707-724.

_____ — "Ömer Naci Bey Müfrezesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 4, S. 16, 1997, s. 501-513.

_____ — "Trabzon Mıntıkası Teşkilât-ı Mahsusa Heyet-i İdaresi'nin Faaliyetleri ve Gürcü Lejyonu", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 2002, s. 495-533.

Selvi, Haluk — "Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi Antranik Ozanyan", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001- İstanbul)*, Ankara, 2003, s. 459-473.

Sertoğlu, Mithat — "I. Dünya Savaşına Girişimizin Gerçek Sebepleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 15, İstanbul, 1968, s. 3-13.

Shashikadze, Zaza — "Acara Tahrir Defterlerine Göre Acara'dan Alınan Osmanlı Vergileri", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler II. C II Kısım*, Ankara, 2006, s. 1043-1047.

Sioridze, Malhaz — "I. Dünya Savaşında Maçaheli Bölgesi", *Çveneburi*, S. 39, İstanbul, 2001, s. 8-9.

Sönmez, Bingür — "Sarıkamış Harekâtında Donanma Hareketleri", **3**. *Deniz Harp Tarihi Semineri Bildiriler Kitabı 19-21 Nisan 2006 Gölcük/Kocaeli*, Ankara, 2006.

Sönmez Bingür, Reyhan Yıldız — "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde Osmanlı Türk Esirleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 265, Ocak 2009, s. 22-26.

Stefanov, T. T. — "Rus Ordularının 25 Ağustos 1878'de Batum'a Girişi," Çev. Hüsamettin Yıldırım, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 33, Ankara, 1992, s.119-133.

Süer, Aydın "1915 Ermeni Ayaklanmalarında Çarlık Rusyası'nın Rolü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 33, S. 1-2, 1990, s. 459-466.

Şahin, Enis "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 1, 2006, s. 117-140.

Şengelia, Nodar "Mufassal-i Defter-i Liva-i Acara-i Ulya ve Sufla (Aşağı ve Yukarı Acara Livası Ayrıntılı Defteri)", Çev. Hacer Özkan (İremzade), *Çveneburi*, S. 33, Temmuz-Eylül 1999, s. 17-21.

Şimşir, Bilal "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992 Ankara, 12 -14 Aralık 1992*, Ankara 1999, s. 147-152.

Taeschner, Franz "Artvin", *The Encyclopedia of Islam*, C. 1, Leiden, 1986, s. 667.

Temel, Mehmet "İtilaf Devletlerinin Osmanlı Kıyı Yerleşmelerine Yaptığı Saldırılar ve Mütekabiliyet Esasına Göre Osmanlı Devletinin Aldığı Önlemler", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. 1, Temmuz- 2009, s. 117-150.

Tıraş, Mehmet "Yusufeli (Artvin) Kasabasında Yerleşme", *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 1, S. 1, 1995, s.133-147.

Toksoy, Nurcan "I. Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Anadolu'da Yapılan Faaliyetler", *Atatürk Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Müdürlüğü Atatürk Dergisi*, C. 5, S. 1, Erzurum, 2006, s. 141-184.

Toprak, Zafer "İttihat ve Terakkî'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, S. 7, 1979, s. 95-113.

Tuna, Ozan "Amiral Souchon'un Donanma Kumandanı Olmazı ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)", *OTAM*, S. 36, Güz-2014, s. 201-227.

Tuncel, Metin "Artvin", *TDVİA*, C.3, İstanbul, 1991, s. 420-422.

———— "Birinci Coğrafya Kongresi'nde Türkiye Coğrafî Bölgelerini İsimlendirilmesi, Sınırlarının Tespiti ve Günümüze Etlileri", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 57, 2011, s. 1-10.

Tunç, S. "I. Dünya Savaşı Yaklaşırken Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Yakınlaşma Girişimleri: Fransa-Türkiye Dostluk Cemiyeti ve Cemal Paşa'nın Paris Seyahati", *OTAM*, S. 25, 2009, s.183-207.

Turan, Ömer Turkish Historiography of the First World War, *Middle East Critique*, C. 23, s. 2, 23 May 2014, s. 241-257.
Published online, http ://dx.doi.org/10.1080/19436149.2014.905079

Türközü, Halil Kemal : "Taşnak Partisinin 8nci Kongresi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın,* S. 12, Şubat-1986, s. 69.

Uca, Alaattin "Stange Müfrezesi'nin Harp Ceridesine Göre Kafkas Cephesi'nde Bahattin Şakir", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* S.13, 2001, s. 125-131.

Ural, Selçuk "1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları", *Atatürk Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Müdürlüğü Atatürk Dergisi,* C. 4 s. 4, Erzurum, 2005 s. 65-89.

Uslu, Ramazan "Taşnaksütyun Ermeni Terör Örgütü'nün 1914-1920 Yılları Arası Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar", *Turkish Studies,* C. 9, S. 1, 2014, s. 611-622.

Ünal, Fatih "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları,* C. 5, S. 17, 2008, s. 133-152.

Ünalp, F. Rezzan "Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914'ten 1918'e Kadar)", *100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu,* Ankara, 2015, s. 533-559.

Ünsal, Veli "Antik Kaynaklarda Çoruh Nehri ve Tarihi Yol Ağı", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* C. 29, S. 1, Temmuz-2009, s. 7-18.

Veltman, Mihail Pavloviç: "Asyayı Suğra Etrafında Mücadele ve Türkiye'nin Taksimi Meselesi", Çev. M N., *Askeri Mecmua,* S. 76, İstanbul, s. 201- 237.

Yalçınlar, İsmail "Soğanlı-Kaçkar ve Mescit Dağı Silsilelerinin Glasyon Şekilleri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi,* C. I, S. 2, 1951, s. 20-49.

Yanıkdağ, Yücel "Ottoman Prisoners of War in Russia, 1914-1922", *Journal Of Contemporary History,* C. 34, S. 1, Jan.1999, s. 69-85.

Yasamee "F. A. K., Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebith of the Ottoman Empire," *Diplomacy and Statecraft,* C. 9, S. 2, London, 1998, s. 91-128.

Yazıcı, İsmail "Şavşat ve Köyleri", *Çveneburi,* S.25, İstanbul, Temmuz-Eylül 1997, s. 13-15.

Yıldırım, Ayhan
Serdar Bektaş,
Murat Aslan,
Ali Atasever "Çoruh Havzası Su Potansiyeli, Balık Faunası ve Değerlendirilebilme İmkanları", *Doğu Anadolu Bölgesi IV. Su Ürünleri Sempozyumu 28-30 Haziran 2000 Erzurum*, Erzurum, 2000, s. 21-30.

Yılmaz, Reha "I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 6, 2008, s. 137-160.

Yiğit, Burak "I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Propaganda Faaliyetleri Kurmaca Dışı Metinler Üzrinde Bir İnceleme", *Journal of Azerbaijani Studies*, s. 293-311.

Yiğit, Yücel "The Teşkilât-ı Mahsusa and World War I", *Middle East Critique*, C. 23, S. 2, 2014, s. 157-174.

Zayonçkovskiy, A.M "Büyük Harb (1914-1918) Kafkas Cephesi (1)", Çev. Latif, *Askeri Mecmua*, S. 97, İstanbul, 1935, s. 480-486.

_____ "Büyük Harb (1914-1918) İran ve Çanakkale Cepheleri(1) Harekâtı", Çev. Latif, *Askeri Mecmua*, S. 97, İstanbul, 1935, s. 443-471.

Zeyrek, Yunus "Elviye-i Selâse'nin Son Yılları I Doksanüç Harbi ve Esaret Yılları,", *Bizim Ahıska*, S.16, Sonbahar- 2009, s. 12-17.

_____ "Elviye-i Selâse'nin Son Yılları-II", *Bizim Ahıska*, S. 17, Kış- 2010, s. 3-10.

_____ "Elviye-i Selâse'nin Son Yılları-III", *Bizim Ahıska*, S. 18, Bahar-2010, s. 8-14.

_____ "Elviye-i Selâse'nin Son Yılları IV Esaretten Kurtuluşa Doğru", *Bizim Ahıska*, S. 19, Yaz- 2010, s. 13-20.

D. GAZETE VE DERGİLER

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ankara Üniversitesi T. İ. T. E. Atatürk Yolu Dergisi
Artvin
Artvin Evi
Askeri Mecmua
Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Askeri Tarih Bülteni

Atatürk Dergisi
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü Dergisi
Atatürk Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Atatürk Dergisi
Atatürk Üniversitesi S. B. E. Dergisi,
Atatürk Üniversitesi T. A. E. D.
Atlas Tarih
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın
Belleten
Birikim
Bizim Ahıska
Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi
Çanakkale 1915
Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Çveneburi
Diplomacy and Statecraft
Doğu Coğrafya Dergisi
Ege Coğrafya Dergisi
Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi
Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Erdem
Gazi Akademik Bakış
Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi
Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi
Güvenlik Bilimleri Dergisi
Harb Mecmuası
Hayat Tarih Mecmuası
History Studies International Journal of History
İkdam
İlkhaber Gazetesi
İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi
Journal of Azerbaijani Studies
Journal Of Contemporary History
Karadeniz Araştırmaları
Karadeniz İncelemeleri Dergisi
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi
Kars Hüryurt Gazetesi
Kebikeç
Maden Teknik Arama Dergisi
Mecmua-i Askeriye

Middle East Critique
Middle Eastrern Studies
Mikrobiyoloji Bülteni
Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
OTAM
Sabah Gazetesi Star Magazin Eki
Silahlı Kuvvetler Dergisi
Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Tarih Araştırmaları Dergisi
Tarih Peşinde
Tarih ve Toplum
Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar
Tarih Yolunda Erzurum
Tasvir-i Efkâr
TDVİA
Teori
The Encyclopedia of Islam
The Geographical Journal
The Journal of Academic Social Science Studies
The Slavonic and East European Review
Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Turkish Studies
Türk Coğrafya Dergisi
Türk Dünyası Tarih Dergisi
Türk Folkloru Araştırmaları
Türk İdare Dergisi
Türk Kültürü
Türk Yurdu
Türkish Journal of Botany
Türkiyat Mecmuası
Türkler
Uluslararası Hukuk ve Politika,
Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi
Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları

E. BASILMAMIŞ ESERLER VE TEZLER

Akıncı, Emre — *I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda Finansmanı ve Savaşan Diğer Devletlerle Karşılaştırılması*, T. C. İstanbul Teknik Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

Akkor, Mahmut — *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, T. C. Sakarya Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Akkoyun, Turgay — *Artvin İli Şavşat İlçesi Yavuzköy Köyü Özelinde Ahıska Türkleri Üzerine Sosyal Antropolojik Bir Araştırma*, T. C. Ankara Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

Aksoy, Volkan — *Birinci Dünya Harbi'nde Doğu Karadeniz'de Muhacirlik*, T. C. Karadeniz Teknik Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2003.

Aktaş, Hayati — *Türk-Alman Askeri İlişkileri (1913-1918)*, T. C. Selçuk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Konya, 1994.

Alşan, Songül — *Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Şehitlikler*, T. C. Atatürk Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.

Artuç, Nevzat — *Ahmet Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasî Hayatı*, T. C. Süleyman Demirel Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Isparta, 2005.

Ata, Feridun — *Divân-i Harb-i Örfiler ve Ermeni Tehciri Yargılamaları*, T. C. Selçuk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Konya, 2003.

Aydoğan, Erdal — *İttihat Terâkki Fırkası'nın Vilâyât-ı Şarkiyye Politikası (1908-1918)*, T. C. Atatürk Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Doktora Tezi, Erzurum, 2003.

Bakar, Bülent — *I. Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde Batum*, T.C. Marmara Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

Balcı, Ramazan — *Sarıkamış Harekâtı*, T. C. İstanbul Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

Çakmak, Kadir — *Borçka ve Çevresi*, T. C. İstanbul Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

Çolak, Mustafa — *Alman Arşiv Belgelerine Göre Alman İmparatorluğu'nun Doğu Politikası Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914- 1918)*, T. C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Samsun, 1999.

Dede, Volkan — *Çadır Dağı'nın Buzul Jeomorfolojisi (Yalnızçam Dağları-Artvin)*, T. C. Yüzüncü Yıl Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Van, 2009.

Dinç, Mehmet Emin — *Halil (Kut) Paşa'nın Askeri ve Siyasî Faaliyetleri*, Ege Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, İzmir, 1998.

Doğan, Şahin — *Rus kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, T. C. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2007.

Duman, Önder — *I. Dünya Savaşı Sırasında Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Ermeni Terör Faaliyetleri*, T. C. Ondokuz Mayıs Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2002.

Düzcan, Sevnur — *Ardanuç İlçesindeki Tarihi Kalıntılar*, T. C. Atatürk Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, Erzurum, 2000.

Efiloğlu, Ahmet — *İttihat ve Terakkî'nin Azınlıklar Politikası*, T. C. İstanbul Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, İstanbul, 2007.

Erdoğan, Kürşat — *Osmanlı Askeri Belgeleri İle 1915 Ermeni Olaylarının Değerlendirilmesi (Erzurum-Kars İlleri)*, T. C. Trakya Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2001.

Eyicil, Ahmet — *Doktor Nazım Bey*, T. C. Ankara Üniversitesi T. İ. T. E. Doktora Tezi, Ankara, 1988.

Guniava, Gela — *Türk Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde*, T. C. Ankara Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Gürel, Cemal Necip — *İttihat ve Terakkî ve Paramiliter Yan Kuruluşları*, T. C. Dokuz Eylül Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.

Güven, Esin — *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri ve Rusya Türkleri*, T. C. Marmara Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

İpekçi, M Vahit — *Dr. Nazım Bey'in Siyasî Yaşamı*, T. C. Yeditepe Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

İsmailhakkıoğlu, Zühre: — *1908-1914 Yılları Arasında Erzurum'daki Ermeniler*, T. C. Balıkesir Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2007.

Karadoğan, Umut Cafer: — *Türk Donanması ve Faaliyetleri (1914-1925)*, T. C. Gazi Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Karataş, Birsen — *Birinci Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekilleri ve Faaliyetleri*, T. C. Kafkas Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2007.

Kaşıyuğun, Ali — *Enver Paşa'nın Orduyu Islah Çalışmaları 1914-1918*, T. C. Mustafa Kemal Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Hatay, 2009.

Kaymaz, Çağlar Kıvanç: — *Camili (Macahel)'in Coğrafî Etüdü (Artvin-Borçka)*, T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2012.

Keskin, Hızır — *I. Dünya Savaşı'ndan Bugüne Ermeni Sorunu*, T. C. Dicle Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2005.

Kobal, Yunus — *I. Dünya Savaşı Öncesinde Almanya*, T. C. Hacettepe Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Doktora Tezi, Ankara, 2000.

Koç, Sezgin Özgür — *19. Yüzyılın Son Çeyreği ve 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Acaralar*, T. C. Gazi Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Koday, Zeki — *Borçka İlçe Merkezinin Coğrafî Etüdü*, T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1991.

_____ — *Hopa İlçesinin Coğrafyası*, T. C. Atatürk Üniversitesi, S. B. E. Doktora Tezi, Erzurum, 1995.

Koparan, Necdet — *Türk Jandarma Teşkilâtı (1908-1923)*, T. C. Ankara Üniversitesi T. İ. T. E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Korkmaz, Ender — *Tahsin Uzer'in Yaşamı ve Faaliyetleri*, T. C. İstanbul Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

Mete, Ali Serdar — *Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine Türk Ordusunda Mavzer Tüfekleri*, T. C. Yeditepe Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.

Metin, Barış — *I. Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasî Nüfuz Mücadeleleri*, T. C. Gazi Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Ankara, 2007.

Nizamoğlu, Yüksel — *Vehip Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri*, T. C. İstanbul Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, İstanbul, 2010.

Öncü, Edip — *The Beginnings of Ottooman-German Partnership : Diplomatic and Military Relations Between Germany and Tha Ottoman Empire Before The First World War*, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü Master tezi, Ankara, 2003.

Özçelik, Salahattin — *Donanma Cemiyeti*, T. C. Ankara Üniversitesi T. İ. T. E. Doktora Tezi, Ankara, 1987.

Özdemir, Mustafa — *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri*, T. C. Dokuzeylül Üniversitesi A. İ. İ. T. E. Doktora Tezi, İzmir, 2007.

Özder, Adil — *Artvin ve Yöresi Tarihi İle İlgili Bazı Belgeler-Anılar-Resimler 1974* (Daktilo Metin)

_____ — *Tarih ve Folklor Yönleriyle Artvin Köylerinden Biri Erkinis (Demirkent) 1967-1972*, (Daktilo Metin)

Özdiş, Hamdi — *Taşrada İktidar Mücadelesi : II. Abdülhamit Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, T. C. Hacettepe Üniversitesi S. B. E. Ankara, 2008.

Reynolds, Michael A. : *The Ottoman-Russian Struggle For Eastern Anatolia And The Caucasus, 1908-1918 İdentity, İdeology and The Geopolitics of World Order,* A Dissertation Presented To The Faculty of Princeton University in Candidacy fort the Degree of Doctor of Philosophy, 2003

Rızvanoğlu, Mehmet Tuncer *Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası,* T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Erzurum, 2003.

Safi, Polat *The Ottoman Special Organization-Teşkilât-ı Mahsusa A Historical Assessment With Particular Reference to Its Operations Against British Occupied Egypt (1914-1916),* Bilkent Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

_____ *The Ottoman Special Organization-Teşkilât-ı Mahsusa An Inquiry İnto Its Operational and Administirative Characteristics,* Bilkent Üniversitesi Doktora Tezi, Ankara, 2012.

Salamov, Rövşen *Azerbaycan'ın Enerji Kaynakları,* T. C. Ankara Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.

Sever, Ramazan *Berta (Okçular) Çayı Havzası'nın Fiziki Coğrafyası,* T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Erzurum, 2001.

Stoddard, Pihilip Hendrick: *The Ottoman Government and The Arabs, 1911 to 1918 A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa,* Princeton University, Doktora Tezi, New Jersey, 1963.

Suakjian, Kerkor Yeghia: *Genocide in Trebizond A Cause Study of Armene-Turkish Relations During The First World War,* The University of Nebraska Doktora Tezi, Lincoln-Nebraska,1981.

Tatar, Ercan *Milli İktisat ve Kara Kemal,* T. C. Dokuz Eylül Üniversitesi, A. İ. İ. T. E. Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007.

Tekemen, Eylem *Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti (1878),* T. C. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, S. B. E., Bolu, 2006.

Türkkan, Hakan *Askeri Mecmua'da I. Dünya Savaşı Türk Cepheleri (1-145. Sayılar),* T. C. Kırıkkale Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2007.

Tüzemen, Saliha *Olur'un Beşeri ve İktisadi Coğrafyası,* T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Erzurum, 1991.

Uca, Alaattin *İttihat ve Terakkî Liderlerinden Doktor Bahattin Şakir Bey,* T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Erzurum, 2009.

Uçar, Muharrem *I. Dünya Savaşında Türk ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi,* T. C. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2010.

Uzman, Nasrullah — *İttihat ve Terakkî Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1908-1918)*, T. C. Kafkas Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2008.

Ülkü, Osman — *Kars ve Ardahan Tabyaları*, T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Erzurum, 2006.

Üner, Merve — *Kafkas Cephesi'nde Rusların Eline Düşen Türkler*, T. C. Balıkesir Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2012.

Ünsal, Veli — *Eskiçağda Çoruh Havzası*, T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Erzurum, 2006.

Uyanıker, Ferdi — *Türk Donanmasında Mecidiye Kruvazörü*, T. C. Marmara Üniversitesi T. A. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

Yalçın, Hatice — *Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi)*, T. C. Gaziosmanpaşa Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2008.

Yıldırım, Burcu — *I. Dünya Savaşı Sırasında Asker Ailelerine Devletin Yaptığı Yardımlar*, T. C. Marmara Üniversitesi T. A. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

Yıldırım, Fuat — *I. Dünya Savaşında Kafkasya'da Türk Alman Rekabeti*, T. C. İstanbul Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.

Yıldırım, Hüsamettin : — *Kafkaslarda Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, T. C. Ankara Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1990.

Yıldırım, Sefa — *Okçular/ Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Erzurum, 2007.

Yılmaz, Osman — *Tortum Çayı Havzası'nın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, T. C. Atatürk Üniversitesi S. B. E. Doktora Tezi, Erzurum, 1991.

Yurtsever, Taner — *General Korganoff'un "La Participation des Armenien a la Guerra Mondial Sur Le Front Caucause (1914-1918)" Adlı Kitabındaki Kayıtların Türk Arşivlerindeki Belgelerle Mukayesesi*, T. C. İnönü Üniversitesi S. B. E. Yüksek Lisans Tezi Ankara, 2004.

Dizin

2. Türkistan Kolordusu; 93, 104, 185
5. Hudut Bölgesi; 221, 223
6. Hudut Bölgesi; 221
8. Alay; 23, 24, 164, 214, 243, 244, 245, 248, 250, 251, 257, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 272, 275, 276, 281, 282, 285, 287, 289, 291, 296, 311, 313, 317, 320, 328, 330, 334, 337, 342, 344, 354, 355, 358, 359, 361, 362, 363, 365, 366, 368, 369, 374, 376, 377, 381, 382, 383, 386, 389, 398, 409, 411, 412, 429
9. Kolordu; 75, 76, 82, 133, 142, 184, 188, 222, 234, 270, 278
10. Kolordu; 74, 82, 138, 182, 185, 233, 250, 258, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 278, 290, 291, 294, 399, 400, 423
11. Kolordu; 137, 231, 258
19.Türkistan Alayı; 246, 361
93 Savaşı; 165
1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı; 31, 52, 58
Abasiyef (General); 94
Abaza Karyesi; 89
Abbas Bey; 159
Abdülgaffar; 133
Acara; 38, 48, 51, 58, 59, 63, 66, 67, 68, 89, 91, 136, 167, 169, 174, 189, 199, 202, 205, 206, 207, 210, 211, 216, 217, 238, 247, 251, 293, 295, 298, 300, 301, 303, 314, 316, 352, 408, 424
Acara Çayı; 38, 63, 66, 89, 205, 247
Acara-i süfla (Aşağı Acara); 68
Acara-i ulya (Yukarı Acara); 51
Acaristan; 29, 38, 40, 61, 67, 69, 90, 174, 205, 206, 211, 252, 408
Achariskal; 247
Acıelma Tepesi; 290, 377, 387
Acıgöl Tepesi; 49
Adagül; 63, 66, 348, 374, 389
Adagül Köyü; 389
Adapazarı; 150, 163, 412
Adil Bey Taburu; 409, 411, 412
Adil Özder; 26, 42, 70, 130, 151, 152, 224, 421, 425
Afganistan; 119, 122, 267
Afyon Baba Tepesi; 361, 364, 365, 369, 407, 416
Agarabaşı; 49
Ağa Bey; 130
Ağara Yaylası; 49
Ağdağlı Hümüğlu Aslan; 135
Ağmarti Köyü; 422
Ağrı; 76, 102, 143, 218
Ağveren; 104
Ağzıpek (Cincorop) Köyü; 264
Ahaldaba Mahallesi; 389
Ahıska; 26, 29, 48, 56, 68, 120, 254, 259, 281
Ahmet (Hacişahin-zâde); 30, 91, 151
Ahmet Avni Paşa; 411
Ahmet Fevzi Paşa; 75, 222
Ahmet Tetik; 27, 91, 92, 110, 439
Ahmet Tevfik Bey; 251, 261, 354, 418
Akantaş (Bucur) Köyü; 346, 353
Akarsu Köyü; 260
Akbaş Cephaneliği; 236
Akçaabat; 151, 154, 159, 160, 211, 328
Akçakale; 142, 143
Akdağ; 76, 79, 220, 221
Akdeniz; 97, 175
Akhizataşı; 380, 381, 382, 384
Aksu (Azort); 46
Aksu (Deviskel) Deresi; 40, 66
Akşar; 278
Alagöz Köyü; 269
Alanlar; 67
Alatarla (Hovak) Köyü; 78
Alfonse de Rotschild; 61, 62
Alfred Nobel; 61, 62
Ali Pehlivan; 140
Ali Rıza Bey (Kurmay Yüzbaşı Mamovi-zâde); 27, 28, 30, 49, 76, 113, 404, 405, 413, 414, 416, 418
Allahuekber Dağları; 270
Alman; 25, 29, 43, 74, 75, 89, 90, 91, 92, 109, 122, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 194, 195, 196, 197, 216, 233, 235, 237, 239, 240, 243, 257, 263, 275, 289, 309, 318, 319, 332, 350, 351, 397, 418, 430, 432

Almanlar; 169, 170, 172, 173, 175, 176, 237
Almanya; 21, 168, 169, 170, 171, 175, 176, 177, 178, 179, 211, 253, 309, 404, 428
Amerika; 96, 99, 101
Anadolu; 42, 48, 49, 57, 84, 85, 93, 96, 98, 99, 100, 101, 117, 119, 150, 180, 182, 251, 254, 299, 307, 412, 423
Anapa; 164
Ankara; 21, 22, 25, 28, 31, 41, 42, 43, 47, 48, 51, 52, 53, 56, 60, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 75, 76, 80, 81, 82, 87, 91, 92, 96, 98, 99, 100, 101, 104, 109, 111, 112, 114, 118, 119, 120, 121, 123, 127, 134, 137, 138, 142, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 158, 163, 166, 180, 181, 183, 197, 222, 223, 224, 225, 233, 243, 252, 253, 254, 270, 309, 334, 348, 404, 421, 423, 425, 432
Aralık (Klaskor) Deresi; 40
Aralık Köyü; 40, 320, 321, 322
Arap; 66
Ardahan; 22, 23, 26, 35, 36, 40, 45, 48, 49, 52, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 76, 114, 117, 120, 121, 129, 134, 135, 139, 140, 147, 174, 205, 206, 210, 213, 225, 226, 227, 228, 241, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 289, 291, 293, 294, 296, 299, 300, 302, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 337, 345, 346, 349, 359, 371, 372, 373, 376, 377, 378, 383, 391, 397, 398, 402, 419, 423, 425, 426, 427, 430, 432
Ardahan Oblastı; 57, 62
Ardanuç; 35, 41, 42, 45, 52, 57, 59, 63, 66, 67, 69, 70, 89, 90, 120, 206, 209, 224, 225, 226, 227, 228, 247, 257, 258, 259, 260, 261, 264, 265, 266, 268, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 316, 318, 327, 347, 348, 371, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 384, 387, 389, 395, 397, 398, 419, 423, 425, 427
Ardanuçlu Recep Efendi; 372, 388
Ardeşen; 160
Ardos; 79
Arganet; 400
Arhavi; 23, 24, 30, 35, 36, 37, 39, 45, 50, 52, 76, 77, 78, 80, 82, 149, 151, 153, 157, 159, 160, 161, 162, 165, 172, 173, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 203, 206, 207, 242, 245, 246, 252, 302, 312, 319, 324, 328, 331, 332, 333, 337, 341, 343, 344, 345, 348, 353, 355, 356, 357, 359, 362, 365, 368, 369, 370, 385, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 413, 416, 417, 418, 421
Arhavi Deresi; 23, 45, 359, 368, 369, 370, 406, 409, 410, 416, 418, 421
Arif Cemil; 28, 29, 30, 39, 109, 110, 117, 119, 121, 125, 129, 131, 135, 140, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 161, 168, 170, 171, 172, 190, 193, 197, 202, 203, 204, 207, 208, 211, 227, 244, 249, 251, 253, 256, 266, 271, 274, 275, 276, 296, 303, 320, 321, 322, 345, 352, 355, 356, 365, 375, 386, 406
Arinkarlı Adil; 135
Arsiyan; 41, 66, 277, 279, 281, 372
Arslandere Köyü; 417
Arslan Güreşen (Pehlivan); 373, 385
Artvin; 22, 23, 26, 29, 31, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 52, 53, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 76, 88, 90, 104, 117, 120, 125, 126, 129, 139, 141, 142, 151, 152, 153, 157, 189, 196, 197, 203, 204, 209, 215, 217, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 232, 234, 247, 248, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 264, 268, 273, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 291, 294, 296, 299, 313, 316, 318, 320, 321, 323, 324, 327, 328, 332, 333, 334, 336, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 353, 354, 355, 356, 362, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 406, 408, 417, 419, 424, 425
Arütinov; 99
Asım Bey; 253, 266, 267
Asker Bey; 130
Aslan; 20, 46, 133, 138, 143, 251, 253

Aşağı Maden; 76, 186, 425
Aşıklar (Şavgular) Köyü; 261
ATASE; 10, 20, 22, 24, 27, 113, 114, 115, 121, 124, 125, 126, 128, 136, 137, 139, 140, 143, 145, 147, 149, 150, 151, 154, 155, 157, 158, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 189, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 208, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 237, 238, 239, 240, 241, 255, 264, 265, 266, 269, 286, 287, 288, 290, 291, 298, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 320, 321, 323, 324, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 337, 338, 346, 348, 350, 357, 361, 364, 372, 374, 375, 377, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 405, 406, 414, 421, 424, 426, 427
ATASE Arşivi; 115, 255
Atıf (Kamçıl); 26, 111, 114, 127, 191
Atina (Pazar); 52, 58, 330, 363
Atrak (Kuman/Kıpçak Hakanı); 67
Atranik Ozanyan; 95
Avcılar (Arkim); 377, 379
Avcılar (Avana); 391
Avcılar Köyü; 290, 381, 382
Avusturya; 21, 73, 87, 174, 175, 176, 178, 179, 234, 237, 238, 239, 240, 298, 299, 301, 309, 314, 317, 335
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu; 73, 87, 175, 178
Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması; 48, 60, 62, 68
Aydın (Danzot) Köyü; 282
Aydın (Tanzot) Köyü; 291, 377
Aynalıkaleli Hacı Ali; 135
Aynalıkaleli Hüseyin; 135
Ayvasıl; 184, 219
Azap; 184, 219, 232, 294
Azaplı Ahmet; 135
Azaplı Nazım; 135
Azerbaycan; 63, 94, 102, 103, 105, 133, 134, 144
Azure Mahallesi; 346
Bab-ı Âlî; 127
Badiciyanlı Ali; 135
Bafra; 303
Bahattin Şakir Bey; 117
Bahçecik; 427
Bahriye Nezâreti; 176, 181
Bakırköy (Kuvarsan) Köyü; 72
Bakırköy (Kuvarsan Deresi); 41
Bakü; 61, 62, 93, 120, 134, 145, 200, 427
Balalan (Arcivan) Köyü; 41, 51
Balıklı (İsgaristi) Dağları; 36
Balıklı Tepesi; 248, 336, 355, 358, 406
Balkan Harbi; 80, 114, 126, 151, 160, 254
Balkanlar; 96, 114, 120, 151, 163, 218
Baratof (General); 105
Başbakanlık Osmanlı Arşivi; 10, 20, 24, 86, 115
Başbuğ Sevinç; 67
Başhan; 259, 260
Başkale; 96, 103
Başkaya (Salikvan) Boynu; 44
Başköy; 39, 50, 130, 183, 194, 332, 337, 339, 340, 355
Batum Oblastı; 58, 56, 62, 64, 70, 71, 72
Batum Sancağı; 51, 52, 58
Bayburt; 38, 44, 53, 64, 75, 78, 81, 82, 83, 85, 125, 149, 153, 156, 185, 254, 372, 378
Bayburt Jandarma Tabur; 78
Behçet Reis; 162
Behramoğlu Sabri; 135
Bekir; 130, 162, 224, 266, 373, 390, 399, 421
Bekir Bey; 130, 373
Bekri; 103
Beldeçur; 189
Berdinga (Tüfek); 241
Bereket (Klarcet) Köyü; 378
Bereketli (Harhan) Köyü; 225
Berkman (General); 94
Berk muhribi; 181
Berlin Antlaşması; 48, 49, 56, 57, 60, 69, 70, 123
Berlin Konferansı; 60
Berlin Kongresi; 63, 95, 99, 431
Berta Köprüsü; 42, 63, 282, 284, 377, 380, 382, 387
Beşağıl (Satibe) Köyü ; 41, 372, 392, 408

Beşağıl (Satibe) Köyü; 408
Beyazıt (Vadi); 49
Bigalı Atıf (Atıf Kamçıl) Bey; 13, 112
Bilal Şimşir; 28
Binbaşı Ali Fethi Bey; 262, 263, 264, 265, 291
Binbaşı Hafız Süleyman Bey; 25, 151, 191, 195, 196, 202, 203, 204, 207, 208, 210, 244, 296, 347, 348, 353, 356, 358, 361, 362, 363, 365, 368, 410
Binbaşı Hasan Tahsin Bey; 274
Binbaşı Hasan Vasfi Bey; 337, 339, 341, 342, 357, 369, 415, 416
Binbaşı Kâzım Bey; 109, 336
Binbaşı Ragıp Bey; 133, 136
Binbaşı Rüştü Efendi; 79
Binbaşı Sıtkı Efendi; 78
Binbaşı Tevfik Bey; 160, 204, 265, 267, 290, 366, 367
Bitlis; 87, 96, 103, 123, 158, 189, 223
Bizans; 41, 66, 68
Boğazören; 425
Borçka; 35, 36, 39, 40, 41, 50, 63, 64, 65, 66, 89, 90, 122, 149, 154, 155, 164, 169, 173, 179, 191, 193, 195, 196, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 223, 226, 227, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 255, 256, 257, 262, 279, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 306, 311, 312, 313, 314, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 328, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 343, 345, 346, 347, 348, 349, 352, 353, 354, 357, 364, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 383, 384, 389, 391, 392, 393, 397, 398, 402, 403, 404, 408, 423
Borçka-Çifte Köprü; 50
Boylu (Nakırev) Dağı; 186
Boyuncuk (Parih); 50, 190, 193, 194, 343, 353, 355, 363, 365, 368, 389, 404, 406, 407, 408, 416
Branobel (Petrol firması); 62
Bucak Mahallesi; 331, 338, 342
Bulgar; 95, 102, 120, 159
Bulgaristan; 101, 151, 159, 176, 178
Bursa; 27, 30, 236, 404
Bursa Seyyar Jandarma Taburu; 236
Büyük Halim Bey (Hacişahin-zâde); 30
Camadanlar (Aşiret); 142
Camili (Maçahel); 38, 40, 204, 205, 207, 210, 216, 247, 248, 470
Canbolat Bey; 334
Canik Sancağı; 51, 242, 303
Cankurtaran; 37, 203, 357
Cavit Bey (Maliye Nazırı); 147, 155
Celâl Efendi; 250
Celaliler (Aşiret); 142
Cemal Azmi Bey (Trabzon Valisi); 88, 90, 117, 123, 148, 151, 152, 155, 158, 159, 164, 165, 184, 191, 196, 209, 212, 219, 237, 238, 239, 241, 243, 244, 286, 287, 300, 304, 307, 312, 314, 315, 317, 318, 321, 324, 329, 330, 331, 332, 333, 350, 351, 352, 403
Cemal Bey; 125, 157, 180, 298, 307, 332
Cemal Paşa; 74, 176, 182
Cenan Hanım; 117, 227
Cevat Bey (Of Kaymakamı); 123
Cevdet Bey; 96, 218, 243
Cihangiroğlu İbrahim; 121, 131
Ciha (Tepesi); 361, 365, 369
Cilcim; 401
Civan Köyü; 340, 346, 354
Codoroğlu Hamit; 135
Colakir; 425
Culfa; 103
Cündi Ağa; 143
Çadır Dağı; 41, 42
Çağlayan (Hostapor) Köyü; 426
Çakıroğlu Ahmet Ağa; 414
Çako Sırtı; 70
Çamlıbel (Ardos) Köyü; 79, 186, 188
Çamlıhemşin; 84
Çamlı (Terpenk); 427
Çamlık (Peronit) Köyü 206
Çanakkale; 19, 74, 80, 82, 87, 112, 154, 175, 184, 197, 235, 236
Çarşamba; 162, 233, 303
Çatak; 50, 420
Çataksu (Tavuskert); 45, 46, 130, 226, 421, 425
Çatak Yaylası; 417

Çatalelma (Nüsünk) Köyü; 427
Çatalsu; 186, 423
Çavuşlu (Hopa); 37, 50, 297, 323, 332, 336, 337, 357
Çavuşlu (Gataphiya) Köyü; 323
Çayağzı (Korzul) Köyü; 14, 26
Çengelli (Havdos) Köyü; 427
Çernozubof (General); 94
Çıldır Sancağı; 57
Çıralı; 285
Çifteköprü; 40, 193, 195, 248, 250, 303, 306, 311, 322, 324, 339, 341, 342, 352, 357, 369
Çimenli (Kordet) Köyü; 355
Çoruh Havzası; 38, 44, 46, 49, 50, 51, 52, 76, 77, 197, 223, 442, 448, 449, 460, 466, 473
Çoruh Müfrezesi; 385, 401, 417, 419, 421, 422, 427
Çoruh Nehri; 38, 40, 41, 43, 44, 47, 50, 63, 66, 67, 70, 78, 179, 204, 221, 224, 247, 248, 295, 302, 389, 419, 421, 423, 425
Çoruh Vadisi; 35, 38, 41, 43, 47, 70, 78, 88, 89, 122, 187, 217, 220, 222, 224, 306, 318, 327, 348, 373, 385, 389, 400, 401, 419
Çoruh Vilayeti; 44
Çoşkun-zâde İsmail Ağa; 26, 129, 151, 152
Çürüksu (Kobuleti); 58, 210
Çürüksulu; 20, 31, 128, 165, 210, 211, 246, 352, 407, 414
Çürüksulu Ahmet Paşa; 128
Çürüksulu Ali Paşa; 31, 165, 210, 211, 352
Çürüksü; 30, 302
Dadaş Bekir (Binbaşı); 133, 136
Dağeteği (Vaşkan); 421
Dağıstan; 134, 136, 143, 200, 246, 306, 327, 329
Dağıstanlı; 144
Dahiliye Nezâreti; 51, 86, 88, 89, 113, 115, 123, 127, 148, 149, 155, 159, 160, 201, 226, 231, 303, 334
Dalahet Dağı; 379
Dalahet Müfrezesi; 388
Dalyan İbrahim; 135
Damlakürün; 44, 400
Damlasu (Sasader) Köyü; 268
Darıca (Tivasor) Köyü; 78
David Ağmaşenebeli; 67
Dede Bey; 69, 130
Deli Halit Paşa; 142, 253, 254
Deliklitaş; 400
Demir Ali Bey (Binbaşı); 143
Demirciler (Ekrek) Köyü; 46
Demirciler Köyü; 346, 353
Demirkent (Erkinis) Nahiyesi; 292, 373, 388, 401, 419, 421, 422, 425, 426
Derinköy (Hacergivit) Köyü; 379
Dersim; 81, 254
Derviş Ağa; 130
Derviş Paşa; 59, 61, 71
Dikiciler (Murkivet) Mahallesi; 323
Dimitri (1125-1156); 67
Dimitry A. Milutin (Rusya Savaş Bakanı); 54
Dîvâni Harb-i Örfî; 27
Diyarbakır; 133, 158, 189, 223
Doğu Anadolu; 32, 46, 58, 59, 74, 85, 87, 96, 97, 98, 99, 100, 105, 116, 120, 142, 143, 180, 182, 184, 185, 213, 218, 222, 232, 254, 293, 294, 385, 423, 425
Doğubeyazıt; 76, 102, 125, 143, 144, 180
Dolishane (Hamamlı) Köyü; 69
Dr. Bahattin Şakir; 26, 28, 43, 100, 114, 116, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 156, 184, 186, 190, 192, 201, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 225, 226, 227, 228, 232, 234, 237, 238, 257, 259, 260, 264, 266, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 314, 347, 348, 349, 350, 371, 372, 373, 375, 376, 381, 383, 384, 420, 423, 424, 432
Dr. Fuat Bey (Sabit); 30, 134
Dr. Nazım Bey; 26, 111, 112, 114, 147, 227, 242
Dro; 102, 103
Dursun; 31, 41, 141, 421
Dülgerli; 191, 252, 358, 389, 404
Düzköy (Cihala) Köyü; 193, 195, 248
Ebulhindili Cafer (Erçikan); 103
Ebulhindili Hacı Hamitoğlu Ethem; 135
Ebulhindili Küçükbey; 135
Edhem Bey; 88

Edirne; 48, 70, 81, 95, 112, 116, 119, 131, 137, 139, 151, 253, 255, 267
Edirne mütarekesi; 70
Ehrek (Demirciler) Köyü; 188
Ekaterinador (Şehir); 200
Ekinlik (Oğdadab) Köyü; 425
Ekrek (Demirciler) Köyü; 46, 104
Eleşkirt; 49, 76, 94, 102, 103, 183
Elviye-i Selase; 49, 117
Elzingre; 49
Emin Bey; 49, 134, 135, 222, 264, 266
Emin Efendi; 49
Eminoğlu; 121
Emir Aslan Bey; 140
Emir Haşmet; 121
Envar-ı Şarkiyye (Gazetesi); 314
Enver Paşa; 96, 110, 112, 113, 115, 116, 118, 120, 123, 124, 126, 133, 134, 139, 142, 147, 148, 150, 154, 160, 168, 169, 170, 172, 173, 177, 182, 201, 209, 215, 218, 220, 225, 227, 232, 233, 234, 243, 244, 269, 270, 271, 278, 295, 307, 309, 344, 404, 432
Enzevar Deresi; 292
Ereğli; 86, 131
Erenköy (Ereguna) Köyü; 343
Erenler (Irsa) Köyü; 372
Ericek; 400
Erivan; 94, 223
Erkinis (Demirkent) Köyü; 220
Ermeni; 22, 27, 65, 75, 85, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 117, 124, 126, 129, 132, 133, 136, 140, 142, 144, 152, 180, 197, 204, 216, 220, 225, 226, 232, 263, 268, 278, 282, 329, 421, 423, 424, 425, 426, 429, 430, 431
Ermeni Lejyonları; 99, 102, 103, 104, 105, 424
Ermeniler; 95, 96, 97, 98, 99, 100, 114, 132, 133, 142, 247, 264, 431
Ermeni Meselesi; 95, 99, 429, 430, 431
Ermeni Milli Bürosu; 102
Ermeni Soykırımı; 27, 430, 431
Ermenistan; 95, 97, 99, 100, 142, 255, 430
Ersis; 43, 44, 54, 401, 421
Erzincan; 53, 74, 75, 82, 85, 109, 116, 128, 131, 134, 135, 145, 146, 223, 254, 348, 406
Erzurum; 22, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 51, 52, 53, 57, 58, 64, 67, 69, 71, 74, 75, 79, 81, 82, 83, 85, 87, 100, 101, 104, 109, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 167, 168, 169, 179, 180, 182, 183, 184, 188, 189, 190, 191, 192, 197, 199, 209, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 227, 231, 232, 233, 234, 237, 238, 243, 252, 254, 258, 268, 271, 287, 288, 292, 304, 314, 334, 348, 371, 375, 376, 398, 400, 419, 420, 422, 423, 427, 432
Erzurum Misyonu; 122
Erzurum Kalesi; 83
Erzurumlu Keri; 104, 278
Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti; 142
Esenkaya (Zor) Köyü; 426
Esenkıyı (Abuıslah); 37, 49, 192, 199, 206, 214, 311, 312, 313, 329, 331, 333, 335, 336, 338, 339, 340, 341, 342
Esenyurt (Norşen) Köyü; 420
Eskicami; 394
Eskişehir; 147, 222, 239, 412
Esrail (Oltu-Kömürlü-Aşağımernis)Köyü; 130
Eşref Hakkı; 135
Ethem; 121, 145, 179, 202, 256, 273, 351, 363, 384
Eyüp Paşa (Hadikli); 135, 141, 142
Fahrettin Erdoğan; 49, 142
Faş; 30
Felix Guze (Yarbay); 74, 270
Ferhatlı (Akhiza) Köyü; 377, 380
Fethi Bey Müfrezesi; 258
Fevzi Çakmak; 75, 76, 91, 119, 227, 421
Fındıklı (Vice); 30, 52, 91, 151, 160, 161, 172, 173, 190, 191, 207, 238, 245, 313, 333, 334, 409, 412, 414, 416, 418
Fıstıklı (Nacviya) Köyü; 390
Filibeli Hilmi (Ardahan); 26, 103, 110, 114, 118, 120, 121, 125, 133, 134, 135, 140, 141, 143, 144, 147, 152, 156, 218, 219, 222, 232, 375

Fransa; 21, 84, 101, 175, 178, 182, 184, 204, 428
Fuat (Çürüksulu) Bey; 226
Gafur Efendi; 129
Galatalı Halil; 120, 131, 135, 140, 141, 187, 218, 221, 222, 223, 224, 226, 288
Galatalı Şevket Bey; 137
Galiçya; 80, 418
Galip Paşa; 137, 231
Galip Vardar; 255, 256
Gara; 416
Garbî Trakya; 111
Garegin; 95
Gaskanlı Aşireti; 142
Gavri Şami; 103
Gayret-i Vataniye (Muhrip); 181
Gayret Muhribi; 181
Gazi Ahmet Muhtar Paşa; 48, 69, 441
Geldağı; 419
Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi; 24
General Oklobzhio; 58, 69, 70
Georg Matschabelli (Maçabelli); 168
Giresun; 78, 86, 162, 163, 165, 174, 185, 197, 310, 312, 328
Giresun Jandarma Taburu; 165, 345, 357
Giresun Seyyar Jandarma Taburu; 82, 330, 331, 332, 334, 335
Giritli Ruşeni; 119
Gökçeköy; 290, 291, 377, 379, 386
Gökçeyurt (Tepanize) Köyü; 390, 391, 392, 393, 394, 395, 400
Gökgöz Dağı; 421
Gönye; 51, 63, 206, 211, 214, 216, 217, 247, 252, 297, 310, 329, 338, 350, 402
Görele; 83, 159, 160, 164, 180
Gülcemal vapuru; 166, 237, 238
Güleş Köyü; 282, 285, 332
Güllüdağ; 76
Gümüşhane; 51, 52, 82, 83, 85, 224, 243, 254, 282, 290, 291, 373, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 386, 387, 388
Gümüşhane Seyyar Jandarma Taburu; 83
Gürcistan; 29, 37, 38, 39, 66, 67, 68, 136, 157, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 204, 210, 215, 237, 247, 255, 303, 432
Gürcü; 29, 65, 66, 67, 92, 126, 130, 148, 149, 152, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 237, 303, 307, 308, 318, 351, 407, 408, 432, 443, 455, 458, 462, 463
Gürcüboğazı; 188
Gürcü Komitesi; 166, 168, 173
Gürcü Lejyonu; 126, 148, 174, 237, 432
Gürcüler; 67, 90, 91, 152, 172, 174
Gürcü Misyonu; 166, 169, 171, 173, 174, 303, 432
Güreşen Köyü; 40, 47, 306, 320, 322, 332, 402
Güreşken; 427
Güvercinli (Buçe) Köyü; 353
Güzçimeni (Kirman) Köyü; 267
Habarcet Dağı; 397
Hacişahin-zâde; 30, 91, 151, 172, 207, 404, 414
Hacişahin-zâde Besim Efendi; 207
Hacişahin-zâde Mustafa Bey; 414
Haçvan Tepesi; 400
Hadımzade; 400
Hadik (Bulgurlu) Köyü; 141, 143
Hadikli Eyüp Paşa; 135
Hafızınoğlu Hacı; 135
Hafız (İsmail) Hakkı Paşa; 138, 209, 225, 232, 233, 234, 257, 258, 270, 278, 284, 375, 411, 432
Hafız Sabit; 141
Hakkari; 96, 123, 124, 218
Hakkı Bey (Tabur Kumandanı) 233, 258, 267, 280, 284, 353, 374, 375, 385, 389, 390, 391, 395, 396, 397, 399, 400
Hakkı Efendi Kırali; 128, 303
Halil Bey (Halil Kut Paşa); 96, 112, 113, 118, 120, 123, 136, 187, 215, 218, 222, 223, 226, 288, 295, 304
Halil (Menteş) Bey; 177
Halit Bey; 120, 253, 254, 277, 280, 281, 287, 288, 376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 391, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 419, 421, 422, 425, 427
Hamazaspe; 102, 103
Hamidiye; 181, 199, 209, 243, 312
Hamiti Bey; 141

Hanlı Köyü; 259, 281, 285
Hanzart Boğazı; 50, 401
Harapkale; 278
Harbiye Nezâreti; 73, 90, 112, 113, 115, 127, 202, 205, 254
Hariciye Nezâreti; 85
Harşit Çayı; 24
Hasan Basri (Bey); 145, 351, 406
Hasan Efendi; 149, 250, 339, 372
Hasan İzzet Paşa; 74, 75, 137, 160, 184, 185, 234
Hasankale; 139, 187, 218, 221, 222, 258, 356, 368
Hasan Reis; 162
Hasköy; 255, 263, 292
Hatice Yalçın; 23, 24, 257
Hatisov; 99
Hatunoğulları; 144
Havker Paşa; 79
Havuzlu (Oker) Köyü; 419
Haydar; 135, 157
Haydarlı Nesimi; 135
Haydarpaşa; 145, 243, 244
Hayk Pijişyan; 104
Hego; 103
Helvaçuri/Helvacı; 89
Hemşin; 52, 84
Hendek (Garci) Köyü; 357
Henikin; 318
Hertvisi; 205, 422
Hertvis (Konaklı) Köyü; 70
Hınçak; 100, 102, 104
Hıristiyan; 29, 65, 72, 90, 91, 124, 126, 157, 168, 169, 171, 172, 195, 199, 200, 247, 300, 302, 360, 441
Hilal-i Ahmer; 231
Hod Çetesi; 379
Hod Hudut Taburu; 187, 220, 221
Hodiçor; 104
Hod-u süfla (Aşağı Maden); 78
Hopa; 30, 35, 36, 37, 39, 40, 49, 50, 52, 58, 65, 76, 77, 78, 80, 82, 83, 85, 89, 90, 122, 129, 148, 150, 152, 160, 163, 164, 165, 178, 179, 186, 189, 192, 193, 194, 195, 199, 206, 207, 208, 209, 213, 214, 227, 245, 246, 248, 249, 262, 290, 295, 298, 299, 306, 307, 309, 311, 312, 314, 318, 319, 324, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 348, 349, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 374, 378, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 415
Hopa Hudut Taburu; 37, 76, 77, 78, 80, 83, 152, 165, 186, 193, 298, 331, 335, 337, 339, 346, 347, 353, 355, 356, 357, 359, 361, 362, 363, 364, 367, 368, 405, 406, 409, 410, 411, 415
Hopalı Ali Paşa; 192
Hovak; 221
Hristaki Efendi (Terme Kaymakamı); 313
Hunikkili Aslan; 135
Hurşit oğlu Remzi; 135
Hüsamettin Bey; 137
Hüseyin Aziz Akyürek; 112
Hüseyin Hüsnü Efendi; 263, 382, 384
Hüseyin Sabri Paşa; 57
Hüsnü; 135, 163, 382
I. Dünya Savaşı; 19, 21, 22, 23, 28, 30, 31, 39, 40, 42, 44, 54, 75, 80, 82, 87, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 109, 114, 127, 138, 142, 147, 150, 159, 160, 166, 168, 181, 235, 247, 251, 255, 267, 293, 404, 406, 412, 420, 428
Iğdır; 103, 104, 143, 179
III. Ordu; 22, 74, 75, 76, 82, 84, 92, 101, 104, 112, 113, 116, 117, 119, 122, 123, 137, 138, 139, 141, 142, 150, 160, 161, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 192, 200, 201, 202, 214, 218, 219, 220, 221, 222, 226, 231, 232, 233, 234, 241, 246, 254, 257, 258, 268, 269, 270, 271, 275, 276, 277, 279, 282, 284, 287, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 300, 303, 304, 305, 309, 316, 317, 318, 319, 323, 324, 327, 328, 333, 334, 344, 345, 346, 348, 349, 353, 354, 356, 359, 362, 364, 367, 368, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 385, 389, 390, 392, 396, 397, 398, 400, 403, 406, 408, 411, 418, 419, 425, 427, 429
II. Nikolay; 100, 101
II. Ordu; 74, 119
Ilıcalı Hakkı; 135

I. Ordu; 74, 201
Irak; 80, 109, 111, 113, 202, 295
İbrahim Çavuş; 316, 328, 368, 369
İbrahim Efendi Müfrezesi; 409, 411, 412
İbrahim Hakkı Bey; 130, 152
İbrahim oğlu Mustafa; 135
İçkale (Cihala) Deresi; 15, 37, 39, 40, 66, 193, 195, 249, 323, 324, 346
İdris Bey; 139, 140, 141
İhsan Efendi; 150
İkizdere (Kura-i Seba); 52
İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkov; 54
İncat; 422
İnceçay (Pancirot) Köyü; 222, 420
İncirli (Anyıç) Köyü; 70
İnebolu; 128, 243
İngiltere; 21, 27, 31, 49, 60, 61, 62, 63, 84, 175, 178, 182, 184, 428
İran; 29, 88, 92, 96, 99, 103, 114, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 134, 143, 144, 178, 179, 199, 218, 223, 238, 303, 404, 405
İriağaç (Pernik) Köyü; 425
İskaristi Dağı; 49
İslam Köyleri; 91
İslam Muhacirler; 87
İsmail Bey; 136
İsmail Canbolat Bey; 126
İsmail Hakkı (Tekçe, Teğmen): 154, 234
İsmailoğlu Tevfik Bey; 157, 158
İsmail Paşo; 135
İspir; 53, 64, 78, 79, 81, 83, 98, 104, 372, 378, 385, 401
İstanbul; 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 31, 36, 39, 40, 42, 43, 44, 48, 49, 50, 54, 56, 57, 59, 61, 65, 66, 67, 69, 71, 73, 74, 76, 81, 85, 87, 88, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 131, 133, 134, 136, 138, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 185, 189, 190, 191, 194, 196, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 212, 214, 215, 217, 219, 220, 221, 223, 224, 227, 233, 234, 237, 239, 240, 243, 244, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 267, 268, 270, 271, 277, 279, 286, 287, 288, 293, 294, 295, 299, 301, 303, 304, 305, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 321, 327, 332, 334, 343, 344, 349, 350, 351, 355, 359, 361, 367, 404, 405, 406, 409, 411, 412, 414, 418, 420, 430, 431
İstiklal Mahkemesi; 120
İstipoğlu Maksut; 414
İşhan Arutyan; 46, 50, 76, 79, 103, 186, 187, 188, 221, 223, 258, 292, 388, 397, 399, 401, 421
İtilaf Devletleri; 19, 182
İttihat ve Terakki Cemiyeti; 22
İttihat ve Terakkî Partisi; 109, 111, 112, 114, 116, 117, 120, 130, 131, 146, 147, 256
İvan Caiani; 64
İvane İnnadze; 166
İzmir Suikasti; 111, 120, 131, 146, 147, 411
Kabandibi; 89, 90, 402
Kabayef; 408
Kaçhakaç; 426
Kaçkarlar; 76
Kadir Ağa; 129
Kadir Bey; 219
Kafkas Cephesi; 19, 21, 22, 23, 24, 35, 37, 48, 71, 73, 75, 76, 81, 82, 84, 92, 93, 95, 97, 102, 103, 105, 115, 116, 122, 124, 131, 137, 141, 142, 150, 154, 168, 169, 173, 175, 180, 182, 183, 184, 185, 190, 202, 203, 208, 219, 220, 221, 233, 234, 241, 251, 255, 256, 266, 267, 270, 289, 293, 327, 328, 329, 336, 348, 374, 402, 403, 406, 412, 418, 428, 432
Kafkas İhtilal Cemiyeti; 126, 127, 156, 157, 200, 223
Kafkasor; 395
Kafkasya; 29, 30, 32, 54, 58, 59, 64, 68, 74, 76, 80, 84, 87, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 109, 115, 116, 117, 119, 121, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 132, 134, 136, 140, 144, 145, 148, 153, 156, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 174, 177, 179, 180, 185, 189, 190, 191, 194, 199, 200, 202, 203, 209, 210, 213, 215,

221, 234, 236, 237, 238, 241, 251, 254, 255, 287, 293, 294, 303, 361, 404, 405, 423
Kafkasya Misyonu; 109, 115, 116, 124, 125, 126, 127, 129, 145, 166, 167, 169, 189, 199
Kagul Kruvazörü; 86, 206
Kağızman; 56, 76, 94, 103, 156, 179, 189, 218, 219
Kahraman; 114, 143, 159, 254
Kalburlu (İşkhalbur) Köyü; 224
Kaleboğazı; 49, 76, 79, 94, 183, 186, 187, 188, 223, 278, 282
Kale (Kapistre) Mahallesi; 416
Kalitin; 271
Kâmil Bey (Süvari Yüzbaşı, Tavgiridze); 24, 29, 31, 147, 165, 173, 192, 193, 200, 203, 204, 210, 211, 215, 295, 320, 323, 340, 350, 352, 356, 358, 359, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 369
Kâmilköy; 346
Kamyanski (Albay); 422
Karacasu; 292, 423, 425
Karadeniz; 30, 31, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 49, 58, 59, 62, 67, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 95, 153, 161, 162, 163, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 185, 189, 197, 198, 199, 201, 206, 214, 219, 233, 243, 244, 254, 294, 299, 309, 312, 313, 318, 330, 333, 334, 336, 360, 402
Karadere; 52
Karagöbek; 79, 188
Karakale; 142
Kara Kemal; 125, 126, 145, 146, 150, 152, 156, 168, 169, 170, 171, 190, 202, 350
Karakilise (Karaköse-Ağrı); 76, 81, 102, 143, 183, 218, 221
Karakin Pastırmacıyan; 101, 143
Karaköseli Mustafa; 135
Karaköy; 257, 259, 263, 274, 276, 277, 279, 280, 281, 348
Karapapak; 134
Karaşalvar Dağı; 246, 247, 402
Karaurgan; 85, 104, 141, 179
Karçal
(Dağ); 40, 41, 66, 456
Kars; 40, 45, 48, 49, 52, 54, 56, 57, 58, 85, 89, 91, 92, 93, 96, 101, 104, 109, 117, 119, 120, 121, 126, 129, 134, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 179, 185, 197, 206, 215, 223, 246, 254, 265, 266, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 278, 293, 304, 408, 425
Kars Oblastı; 56, 57, 58
Karşıköy; 296, 297, 302
Kayaaltı (Poladik) Köyü; 268
Kayabaşı Tabyası; 273
Kaymakam Rüştü; 136
Kaynak (Çermik) Köyü; 427
Kaynarca Köyü; 320
Kayseri; 131, 144
Kayzer Wilhelm; 176, 178
Kazak; 54, 69, 89, 90, 92, 94, 139, 179, 196, 241, 246, 263, 264, 265, 272, 273, 274, 275, 279, 316, 371, 383, 408, 423, 424
Keçi (Kıldiyet) Dağı; 41, 186, 223, 397, 399
Keda; 38, 51, 205, 206
Kedkedi; 422
Kel Cemal; 156
Kemalpaşa (Makriyalu); 35, 37, 38, 89, 186, 193, 194, 206, 214, 246, 248, 289, 298, 300, 301, 305, 306, 307, 309, 311, 312, 317, 330, 331, 333, 339, 402
Kemerköprü (Ciğeryazan) Köyü; 369
Kenan Bey; 130
Kerç; 180
Keri; 102
Kerson; 178
Keskin; 19, 43, 48, 60, 61, 69, 75, 421
Kesmesur; 139
Khadisyan; 99
Kıbrıs; 32, 60, 255
Kılıçgediği; 102
Kırım; 31, 68, 164, 181, 243, 312
Kırklareli; 95, 118
Kır-zâde Mustafa Ruhi Bey; 204
Kızılkep; 222, 420
Kızıl Tepe; 49
Kibe Tepesi; 206, 217
Kildiyet Dağı; 50
Kilyos; 181
Kirazlık (Bulep) Köyü; 313
Kireç Dağı; 188
Kireçli (Ağasor) Köyü; 46, 188, 222

Kireçlik (Bahta) Köyü; 410
Kiskim; 43, 53, 78
Koban Plaston Tugayı; 89, 185, 213, 383, 422
Kocabey (Kuçen) Köyü; 259
Koç Bey; 200
Kolik; 422
Komarov (Albay); 57, 58, 59, 69, 70, 71
Konaklı (Hertus) Köyü; 281, 284, 372
Konaklı (Kordelit) Köyü; 355, 369, 403, 407, 416
Konsolos; 87
Konuklu Adil; 135
Konya; 122, 126, 129, 131, 136, 144, 145, 227, 412
Kop Dağı; 385
Kopmuşburnu; 38, 49, 50, 76, 83, 186, 189, 190, 192, 193, 194, 199, 339
Korucular (Gevul) Köyü; 354
Kosor; 58, 142, 278
Kostantin Vissarionoviç Komarov; 62
Koşapınarlı Hacı; 135
Kotur; 103
Kovandarı Tepesi; 49
Koyuncular Köyü; 331, 336, 338, 341
Koyuncular (Zalona) Köyü; 37, 339
Kozlu; 86
Kömürlü; 130, 222, 420
Köprübaşı; 70, 257, 320, 394
Köprüköy; 76, 81, 104, 184, 186, 188, 189, 214, 218, 231, 232, 290, 294
Kör Mustafa; 141
Köşklü Dursun; 135
Köşklü Salih; 135
Kötek; 49, 76, 79, 139, 140, 141, 156, 179, 183, 218
Kraliçe Tamara; 67, 68
Krikor Avşaryan (Avşarov); 103
Kruten; 424, 425
Kuman/Kıpçak; 66, 67, 68
Kurtuluş Savaşı; 30, 121, 183, 251, 256, 412, 421
Kuşanug Tepesi; 342, 406
Kuşluca (Ahaldaba) Köyü; 392
Kutayis; 62, 63, 64, 71, 157, 173, 200, 295, 308
Kutul Hanları; 260
Kuvap Köyü; 400
Kuvarsan; 41, 72, 347, 392
Kuvarsan (Artvin) Köyü; 66
Kuzey Kafkasya; 58, 91
Küçük Efendi; 146, 156
Küçük Hasan Bey; 145
Kükürt Tepe; 49, 417
Künbetli Solak; 135
Küre; 39, 154, 193, 194, 195, 196, 202, 322, 343, 345, 352, 354, 355, 356, 364
Kürorlu Mustafa; 135
Kürt; 87, 96, 97, 98, 99, 123, 136, 142, 143, 218, 232, 279
Kürt aşireti; 142
Kürtoğlu Hasan; 135
Kürt Reisleri; 143
Kvirati; 247
Lange Bey (Alman Subayı); 234
Lavrof (Albay); 196, 197
Lazistan Sancağı; 51, 52, 53
Lazistan Seyyar Jandarma Taburu; 83
Lazistan ve Havalisi Kumandanlığı; 403, 410, 411, 413, 415
Lazlar; 30
Leo Keresselidse (Kerel); 168
Lezki; 125
Lezkineoğlu; 141
Liman Von Sanders; 74, 234
Limpus; 175
Lolanlı Memo; 135
Lome Deresi; 369
Londra; 60, 63
Lord Salisbury; 60
Louis Mosel; 168
Lütfü Efendi; 277
Lyakhov (General); 213, 247, 294, 307, 308, 316, 318, 327, 422
Macahelispiri; 205
Maçka; 219, 360
Mağlakoni Köyü; 422
Mağvan Tepesi; 346
Mahmut Kâmil Paşa; 400
Makarof; 59
Makedonya; 95, 147, 266

Mako; 247, 402
Maksim makineli tüfek; 241
Maksut Kaptan; 140
Makü; 94, 179
Malazgirt; 103
Malhaz Sioridze; 247
Malta; 27, 28, 96, 131, 144, 145, 146, 204, 253, 411, 429, 431
Malta Sürgünleri; 28, 448
Malumyan; 100, 132
Mamovi-zâde(ler); 30, 113, 150, 163, 164, 208, 351, 404, 405
Mannliher (Tüfek); 174, 237, 238, 239, 240, 298, 309, 317
Maradit (Muratlı); 29, 51, 63, 89, 129, 204, 205, 216
Marmara Denizi; 120
Marsilya; 100
Martin; 82, 235, 236, 241, 298, 301, 331, 348, 412
Maslofski; 22, 100, 102, 196, 259, 425
Mauser Tüfek (Mavzer); 235, 236, 237, 397
Mazhar Bey; 96
Mazlumoğlu Mezrası; 393, 395
Megrelistan; 125, 157
Mehmed Sıtkı Bey; 222
Mehmet Ali; 19, 86, 135, 414
Mehmet Efendi; 129, 338, 372, 388
Mehmet Emin; 113, 262
Mehmet Necati Bey; 134, 143
Mehmet Suphi Bey; 280
Melo Hudut Taburu; 221, 223, 224, 225, 257, 259, 260, 263, 267, 276, 280, 282, 284, 290, 328, 344, 353, 356, 362, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 384, 386, 389, 390, 391, 395, 396, 397, 399, 400, 419
Melo (Sarıbudak); 78
Memduh Şevket; 145, 156
Mersevan Dağı; 394
Metiberi Boğazı; 357
Meydancık (İmerhev) Köyü; 41, 70
Mısır; 60, 96, 101, 116, 121, 151
Michael Tseretcheli (Ceretceli); 168
Midilli; 89, 91, 175, 176, 177, 181, 182, 197, 199, 243, 294, 308, 312
Mihalovka; 264
Mirvaneti; 247
Mirza Şerif Mirzayev; 49
Mişlayevski; 99
Mithat Şükrü (Bleda); 114, 136, 146
Mondros Mütarekesi; 120, 147, 254
Mosel; 168, 170, 171, 172, 173, 174, 196, 319
Muaddel Martin; 216, 240, 280
Muammer Bey; 144, 303, 334
Muavenet-i Milliye; 181
Muhacir; 283
Muhsin Bey; 192, 193, 366, 367
Muhsin Bey Taburu; 409, 411, 412
Muhsin Efendi; 150
Muratlı (Maradit); 40, 44, 51, 63, 89, 129, 164, 204, 205, 207, 208, 210, 216, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 289, 297, 302, 306, 320, 322, 402, 408, 423
Murex (Gemi adı); 63
Murgul; 35, 36, 37, 39, 50, 65, 66, 72, 88, 90, 98, 129, 151, 154, 164, 169, 173, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 202, 203, 208, 210, 224, 241, 252, 289, 310, 314, 319, 320, 322, 323, 324, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 361, 362, 364, 365, 368, 373, 374, 375, 381, 386, 389, 390, 399, 403, 406, 407, 417, 418, 423
Musa; 118, 133, 135
Mustafa (Reis); 162
Mustafa Abdülhalik (Renda); 96
Mustafa Efendi (İmam-zâde); 120, 130, 197, 272, 369, 378, 379, 380, 381, 399
Mustafa Kemal; 13, 67, 117, 118, 119, 121, 122, 145, 150, 163, 236, 254, 404, 435, 449, 459, 470
Mustafa Necip; 118, 150
Mustafaoğlu (Mahalle); 391, 392, 395, 400
Mustafa Suphi; 154
Musul; 158, 189
Muşlu Said; 143
Muşlu Smpad; 103
Müdafaa-i Milliye Cemiyeti; 127
Müezzinler (Mecegil) Köyü; 260
Mühür Ali; 143

Müslüman; 54, 55, 58, 62, 65, 68, 84, 88, 90, 96, 102, 134, 140, 157, 159, 160, 165, 168, 171, 180, 189, 192, 206, 210, 212, 213, 247, 266, 279, 284, 361, 380, 386, 389, 394, 422, 423, 424, 441
Nadir; 141, 143, 147, 421
Nahcivan; 133, 223
Nakerav Mahallesi; 397
Naldöken Köyü; 373
Naldöken (Masalahet); 284
Namervan (Narman); 45, 79, 94, 104, 136, 139, 140, 141, 183, 186, 187, 188, 189, 218, 221, 222, 223, 254, 290, 422, 427
Nasturiler; 99
Nazım Paşa; 110, 118
Necmi Bey; 162, 303
Nedim Bey; 126, 136, 386
Nevzat Bey; 283
Niğde; 131
Niko Berdzenişvili; 67, 247
Nikolas (Efendi) Archimendrite; 166
Nikolayev; 94
Nikolay Nikolayeviç; 54
Nizam-es Saltana Hüseyin; 121
Norşinli Entelif; 135
Novorosisk; 180
Nuri Bey; 126, 143, 225, 389
Nusret Bey; 56, 134, 141, 221, 283, 377, 421
Ocaklı (Künye) Mahallesi; 378, 379
Odesa; 178, 180, 181
Of; 52, 123, 150, 151, 335
Oflu İzzet; 162
Okçular Çayı (Berta); 41, 42, 63, 66
Okrug; 56, 57, 58, 62, 71
Okrujnoy Naçalnik; 56
Okumuşlar (Boselt) Köyü; 224, 225, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 386, 387, 388
Oltu-Çatak; 22, 35, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 56, 57, 58, 67, 68, 76, 78, 79, 94, 104, 120, 129, 130, 136, 140, 141, 142, 183, 186, 187, 188, 206, 209, 219, 221, 222, 223, 226, 234, 254, 258, 268, 272, 273, 274, 278, 282, 294, 299, 349, 376, 377, 408, 420, 423, 425, 427
Olur; 22, 35, 45, 46, 130, 187, 226, 258, 268, 282, 292, 373, 397, 399, 420, 423, 424, 425
Omurdumlu Hacı; 135
Ordu; 22, 30, 31, 38, 74, 82, 83, 86, 92, 115, 117, 119, 123, 128, 138, 139, 151, 158, 161, 165, 180, 184, 185, 190, 201, 210, 211, 219, 220, 224, 231, 232, 233, 234, 236, 243, 246, 254, 270, 271, 282, 287, 290, 294, 309, 312, 316, 321, 344, 349, 353, 356, 359, 369, 398, 400, 411, 420
Ordulu Osman; 162
Ormanağzı (Karnavas) Köyü; 292
Ormanlı (Ersenek) Köyü; 278
Ormanlı (Omana) Köyü; 375
Ortadoğu; 97
Ortuzlu Dursun; 135
Orucuk; 50, 186, 372, 388, 397
Oruçlu Kabanı; 186
Osman(Giresun Bölük Kumandanı); 123
Osman (Hacişahin-zâde); 30
Osman Bey; 166, 171, 253
Osmanlı; 38, 39, 40, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 79, 80, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 98, 101, 102, 103, 104
Osmanlı-Alman İttifakı; 87, 180
Osmanlı Arşivi; 10, 20, 24, 86, 101, 115
Osmanlı Devleti; 45, 73, 87, 118, 121, 128, 142, 164, 166, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 183, 184, 222, 237, 293, 294, 309, 428, 435, 436, 452, 453, 454, 455, 456, 458, 461, 462, 465, 466, 472
Osmanlı Donanması; 58, 175, 176, 181, 182, 183, 198, 206, 210, 294
Osmanlı Meclis-i Mebusanı; 101, 226
Osmanlı Vilayet Nizamnamesi; 56
Ovacık (Sağre) Köyü; 135, 379
Ovapınar (Bağdat) Köyü; 264
Öğdem; 43, 44, 54
Ömer Fevzi; 112, 113
Ömer Hilmi (Gür); 223
Ömer Naci; 116, 118, 120, 122, 130, 131, 135, 141, 143, 146, 218
Örenli (Muhrana) Köyü; 391, 400
Örtülü (Ortis) Köyü; 379
Öznülü Nazım; 135
Pamukçular (Ohur) Köyü; 292

Pamuklu; 187, 188, 222, 226
Parih; 49, 50, 343, 353, 406
Pasinler; 53, 137, 142, 222, 231
Pasin Ovası; 104
Pazar (Atina) Kazası; 52, 58, 83, 87, 91, 160, 241, 245, 259, 275, 313, 328, 330, 331, 333, 334, 346, 361, 363, 368, 409, 416, 418
Pazar; Jandarma Bölüğü; 241
Pehlivanlı (Vihik); 422
Penek Çayı; 45, 46, 58, 69, 278
Peneskirt; 292, 423
Perjevalsky (General); 94
Perşembeli Durmuş; 162
Perşembe (Vona); 31, 86, 111, 137, 165, 201, 210, 211
Petersburg; 98
Peterson; 99
Petre Efendi; 166
Peyk-i Şevket muhribi; 199, 244
Pınarbaşı Mezarlığı (Bursa); 405
Pınarlı (Ancoruh) Köyü; 357
Pirim-zâde Mehmet; 135
Pitkir Hudut Taburu; 79, 186, 187, 223
Poççikli Gençağaoğlu Ali; 135
Polathane; 151
Polathaneli Hasan Reis; 162
Posof (Poshov); 57, 267, 268
Poti; 61, 62, 90, 91, 180, 182, 200
Potocur Deresi; 37
Prens Svyatopolk-Mirskiy; 61
Prusya; 303
Prut; 181
Raif Hoca; 142
Ramazanoğlu Tabyası; 273
Ramgavar; 100
Ramiz Bey (Mamovi-zâde); 30, 130, 136, 163, 164, 208, 215, 283, 351, 404, 405, 413
Raşid; 162
Rauf (Mülazım); 150, 193
Rauf (Orbay) Bey; 122
Rauf Bey (Mamovi-zâde); 256, 378, 379, 380, 382
Refik Bey; 222, 414
Reis Bey; 130
Reşit Bey; 121, 131
Reşit Galip; 160, 161
Rıfat Efendi (Teğmen); 380
Richard Theremin Çeromsky; 49
Rize; 36, 44, 52, 78, 80, 82, 83, 86, 87, 122, 147, 148, 149, 150, 153, 159, 166, 171, 203, 208, 214, 243, 244, 245, 246, 252, 253, 262, 294, 295, 311, 313, 327, 328, 330, 333, 363, 409, 411, 415, 416
Rize Jandarma Taburu; 78, 80, 159
Romanya; 101, 176, 178
Rostom; 100, 132, 133
Rum; 84, 85, 87, 97, 263, 329, 361, 421
Rumeli; 48, 80, 123, 150
Rum Metropoliti; 87
Rus; 19, 29, 30, 31, 32, 36, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 121, 122, 126, 129, 132, 133, 135, 136, 137, 139, 140, 143, 150, 151, 152, 154, 157, 159, 161, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 173, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 219, 222, 223, 224, 225, 228, 231, 232, 234, 236, 237, 239, 241, 242, 243, 246, 247, 249, 252, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 263, 264, 265, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 282, 284, 285, 286, 289, 290, 292, 293, 294, 297, 299, 300, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 335, 338, 339, 340, 342, 345, 347, 348, 354, 356, 357, 358, 359, 360, 364, 365, 366, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 383, 385, 389, 390, 392, 393, 395, 397, 398, 399, 401, 402, 404, 406, 407, 409, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 432
Rus Çarlığı; 19, 54, 95, 237
Rus Donanması; 180, 181, 182, 294
Rus Konsoloslar; 87
Ruslar; 19, 45, 48, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62,

63, 65, 70, 71, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 98, 99, 104, 123, 130, 133, 137, 139, 144, 152, 153, 167, 174, 179, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 194, 195, 196, 206, 207, 208, 210, 212, 214, 217, 219, 221, 222, 223, 225, 231, 237, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 252, 253, 260, 262, 263, 266, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 279, 281, 283, 285, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 304, 306, 307, 311, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 327, 328, 329, 332, 334, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 395, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 406, 407, 408, 410, 416, 417, 418, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427
Rusya; 19, 21, 32, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 60, 62, 64, 68, 69, 74, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 119, 123, 132, 136, 140, 141, 142, 143, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 174, 175, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 192, 194, 198, 199, 210, 212, 231, 237, 238, 293, 302, 303, 315, 356, 360, 423, 428
Rüknettin; 276
Sabiserenko (General); 93
Sabri Bey; 114, 135, 281
Sagaralı Refik; 285
Sahara; 41, 42, 226, 257, 259, 263, 264, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 282, 284, 288, 372, 376, 379
Sahara Geçidi; 258, 259, 263, 275, 280
Sahil; 36, 44, 51, 76, 77, 84, 88, 165, 197, 202, 211, 213, 244, 257, 297, 298, 303, 304, 308, 311, 312, 313, 324, 329, 334, 337, 344, 345, 349, 370, 389, 403, 405, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 415, 416, 417, 418, 421, 429
Sait Halim Paşa; 175, 176
Sakalar (Saltetri) Köyü; 377
Sakarya Köyü; 347, 371, 377, 378, 379
Sakarya Meydan Savaşı; 421
Salalet; 223, 395, 397, 398, 400
Salih Ağa; 334, 412
Salih Bey Taburu; 411
Salikvan Boynu; 44, 49
Salkımlı (Sotibar) Köyü; 63, 257
Salkımlı (Tolgom) Köyü; 257
Samih Rıfat Bey (Trabzon Valisi); 86, 123, 148, 160
Samson Harutyunyan; 99
Samsun; 86, 174, 185, 211, 313
Seyyar Jandarma Taburu; 82
Samsun Seyyar Jandarma Alayı; 78
Saraybosna Suikastı; 73
Sarıbudak (Melo) Köyü; 76, 78, 141, 186, 192, 221, 223, 225, 397, 399, 400, 401, 419, 425, 427
Sarıgöl; 50, 76, 186, 258
Sarıgöl Hudut Taburu; 78, 220, 221
Sarıkamış; 21, 35, 54, 76, 85, 89, 92, 93, 94, 103, 104, 105, 109, 117, 133, 138, 142, 143, 174, 179, 180, 183, 185, 209, 210, 231, 233, 234, 252, 254, 257, 258, 268, 269, 270, 271, 272, 277, 278, 294, 296, 308, 309, 318, 327, 344, 400, 402, 408, 419, 423, 432
Sarıkamış-Kars-Tiflis demiryolu; 93
Sarp; 38, 89, 130, 206, 214, 246, 247, 297, 298, 310, 311, 313, 329, 333, 338, 402
Sasrehev Mezrası; 400
Savaşcılar (Todan) Köyü; 223
Schmit; 168, 319, 332
Schouvaloff; 60
Sebuh; 103
Seferberlik; 73, 74, 77, 81, 87, 88, 89, 92, 95, 97, 100, 101, 109, 113, 137, 144, 153, 158, 178, 179, 218, 237
Selçuklu Türkleri; 67
Selim İlçesi; 142
Seyitler Köyü; 257
Seyyar Jandarma; 22, 79, 80, 81, 82, 83, 124, 160, 187, 191, 202, 221, 241, 297, 310, 320, 324, 328, 330, 331, 332, 334, 336, 337, 338, 346, 367, 368, 369, 403, 405, 409, 411, 415, 416, 428, 429
Shell (Petrol Şirketi); 62
Sırbistan; 73, 87, 175, 176, 178
Sibirya; 101, 129, 152, 270, 272, 361, 423, 427
Sidere; 37
Sinop; 86, 312, 328

Sivas; 74, 82, 128, 131, 143, 144, 145, 223, 252, 299, 303, 309, 334, 348
Sivastopol; 180, 181, 199
Sivri (Liskav) Köyü; 46
Soğucak; 151, 191, 192, 194, 195, 331, 353, 355, 356, 357, 358, 361, 364, 368, 416
Soğukgöze (Kâpk) Köyü; 292
Soğuksu Tepesi; 49
Sohum; 30, 58, 59, 88, 90, 91, 125, 126, 157, 164, 173, 174, 178, 200, 201, 210, 251, 252, 360
Sohumkale; 58, 59
Sol Kanat; 19, 22, 183, 186, 231, 327, 402
Souchon (Amiral); 161, 175, 176, 177, 182, 233, 309
Söğütlü Mahallesi (Nohurtap); 187
Stange Bey (Yarbay); 23, 24, 25, 139, 174, 214, 215, 228, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 299, 312, 313, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 323, 324, 328, 332, 333, 334, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 383, 384, 385, 389, 391, 398, 403, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 413, 414, 416, 418
Stomin (General); 94, 104
Suad Bey; 49
Suadiye (Satiye) Köyü; 323
Subaşı (Sotibar) Köyü; 195, 203, 257, 336, 340, 341, 342, 343, 344, 357, 406
Sudi Bey; 130, 253, 267, 277, 286, 314, 351
Sugören (Kise) Köyü; 342
Sugöze (Küçük Cincorop) Köyü; 272
Sulakyurt (Şarzep) Köyü; 264
Sultan Mehmet Reşat; 43
Sultanselim Dağı; 37, 38, 40, 190
Sultan Selim Tepeleri; 49, 332, 340, 341
Suluçem (Kuştiyan) Köyü; 76, 144
Sundura Deresi; 37
Suphi Bey; 224
Suregel; 56
Suriye; 80, 151
Sülüklü; 346
Sünbüllü (Sinkot) Köyü; 41, 63, 129, 393
Süren Pastırmacıyan; 102
Sürmene; 52, 83, 149, 153, 154, 335
Şaban Bey; 140
Şahin; 20, 96, 135, 151, 204, 332
Şakir; 28, 76, 100, 110, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 127, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 152, 156, 184, 187, 190, 218, 219, 220, 221, 223, 226, 228, 231, 232, 234, 239, 252, 253, 256, 257, 258, 259, 265, 272, 274, 275, 285, 286, 287, 288, 289, 347, 350, 353, 371, 373, 375, 376, 377, 424
Şarki Karahisar (Şebinkarahisar); 82
Şavşat; 35, 39, 41, 42, 57, 67, 69, 70, 120, 151, 225, 226, 227, 257, 259, 263, 264, 266, 274, 275, 277, 279, 282, 283, 284, 288, 289, 291, 327, 348, 349, 371, 372, 376, 377, 378, 379, 385, 386, 387, 389, 398, 419, 423, 424, 425, 426, 427
Şebinkarahisar; 51, 82, 102, 185, 424
Şebinkarahisar (Seyyar Jandarma Taburu); 82
Şehitler (Simserpis) Köyü; 223
Şehitlik (Mamazimda) Köyü; 398
Şehzade Yusuf İzzettin; 43, 116
Şenkaya; 45, 130, 141, 222, 278, 420, 427
Şenköy (Şavta) Köyü; 380
Şenpınar (Zakim) Köyü; 427
Şenyurt Bucağı; 422
Şerefiye (Ohordiya) Köyü; 306
Şerif Paşa; 120
Şevki Bey; 283
Şevval Tepe; 49, 417
Şevval Yaylası; 49
Şura; 116, 142, 200
Şükrü Efendi; 129, 249
Tagisti Dağı; 37, 49, 406, 407
Tahir Paşa; 96
Tahsin (Uzer) (Erzurum Valisi); 96, 122, 123, 218, 432
Talat Paşa; 117

Tamburalı Taştan; 135
Tanin Gazetesi; 25
Tarakçılar Köyü; 426
Taraklı (Trapa); 346
Taşbaşı (Kazaris) Köyü; 187
Taşkesen Boğazı; 142
Taşlıca; 41, 373, 375, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 397, 398, 399, 400
Taşlıdere (Pangis) Köyü; 272
Taşnak Partisi; 96, 100, 102, 132
Taşnaksutyun; 98
Tatarlar; 361
Tavdgiridze; 30, 31
Tavusgert Taburu; 292, 373
Tayhocalı İbiloğlu Emir; 135
Tebriz; 103, 223
Teğmen Adil; 313, 337, 357, 369
Teğmen Ali Efendi; 303
Teğmen Ethem Bey; 253
Teğmen Gürcü Hasan Efendi; 303
Teğmen Hasan (Bey) Efendi; 149, 281, 282, 284, 285, 377, 379, 380
Teğmen Hayri Bey; 346
Teğmen Hüsnü Efendi; 320
Teğmen Mahmut Suphi; 378, 379, 381
Teğmen Mehmet Bey; 165
Teğmen Mustafa; 279, 378, 379, 380, 381
Teğmen Mustafa Efendi; 378, 379, 380, 381
Teğmen Ramiz; 30, 163, 404
Teğmen Rauf Bey; 30, 150, 163, 192, 404
Teğmen Sabit Efendi; 226, 372, 387, 388
Teğmen Subhi Efendi; 284
Tekirdağ-Şarköy; 95
Tepedüzü (Müker) Köyü; 284
Tepe Köylü Mehmet; 135
Tepesu (Gürcübeyi) Köyü; 272
Terekeme İdiris; 135
Tespiltepe; 400
Teşkilât-ı Mahsusa; 22, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 36, 37, 39, 44, 87, 91, 98, 103, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 139, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 165, 166, 167, 169, 171, 172, 173, 180, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 208, 209, 210, 211, 215, 217, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 248, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 272, 273, 274, 275, 277, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 298, 304, 309, 310, 311, 312, 320, 323, 331, 334, 336, 337, 338, 340, 341, 346, 347, 348, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 387, 391, 392, 394, 395, 398, 399, 403, 404, 405, 406, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 419, 420, 422, 425, 428, 430, 431
Teşkilât-ı Mahsusa Alayı; 44, 211, 254, 379, 380, 387, 391, 392, 394, 399, 412, 413, 414, 419, 422
Teşkilât-ı Mahsusa Gönüllüleri; 22, 24, 25, 37, 120, 135, 159, 161, 187, 190, 217, 221, 224, 225, 226, 227, 232, 235, 239, 240, 253, 257, 260, 263, 269, 277, 279, 281, 282, 284, 285, 288, 289, 290, 309, 310, 320, 334, 336, 338, 347, 353, 354, 355, 356, 358, 362, 367, 369, 372, 376, 377, 391, 403, 406, 409, 412, 413, 414, 428
Teymurhan; 200
Tıflî (Şair); 30
Tiflis; 50, 54, 61, 62, 64, 72, 85, 91, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 125, 130, 134, 143, 152, 157, 174, 179, 185, 197, 200, 215, 246, 252, 253, 271, 308, 327, 361, 432
Tirebolu; 24, 30, 83, 86, 338, 419
Tirebolulu Yüzbaşı Hüseyin Avni Alparslan Bey; 222, 228, 419
Titkirli Mehmet; 135
Titkirli Sabri; 135
Tivane; 224
Tivasor; 221
Tohrehi Tepesi; 49
Tokat; 23, 24
Topal Osman; 154, 163, 303, 421
Torbalı (Aravet) Köyü; 70

Tortum Çayı; 45, 46, 47, 67, 187, 188, 222, 254, 258, 268, 400, 401, 416, 419, 422, 427
Tosikli Yunus; 135
Trablusgarp; 21, 112, 114, 120, 121, 126, 254, 385
Trabzon; 25, 26, 27, 30, 31, 37, 39, 40, 51, 52, 53, 58, 59, 68, 73, 76, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 98, 101, 104, 112, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 139, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 178, 179, 180, 182, 184, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 214, 219, 220, 222, 225, 231, 233, 234, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 249, 251, 252, 254, 256, 258, 277, 279, 286, 290, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 321, 324, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 342, 343, 344, 345, 350, 351, 352, 358, 360, 403, 404, 405, 406, 407, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 421, 429, 432
Trabzon Misyonu; 122, 157
Trabzon Seyyar Jandarma Alayı; 78, 82, 83, 186, 336, 345
Transkafkasya Demiryolu; 61
Trikopis; 404
Turan; 117
Tutak; 102, 218, 222, 223
Türk; 10, 11, 21, 22, 23, 27, 38, 43, 44, 47, 48, 50, 57, 58, 59, 66, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 80, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 109, 111, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 129, 134, 135, 136, 137, 139, 142, 148, 150, 157, 158, 159, 160, 166, 168, 169, 171, 173, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 189, 192, 195, 196, 197, 199, 202, 204, 205, 206, 207, 210, 212, 213, 214, 216, 217, 221, 222, 223, 224, 231, 233, 234, 244, 246, 248, 251, 261, 265, 268, 270, 272, 274, 275, 276, 278, 282, 283, 289, 295, 297, 304, 309, 316, 318, 321, 327, 333, 340, 348, 353, 356, 359, 360, 369, 373, 377, 389, 400, 401, 402, 404, 407, 408, 412, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432
Türk Yurdu Dergisi; 420
Tütüncüler (Kartla) köyü; 354
Tütünlü (Kartla); 391
Uçakof; 180
Ucbeyi (Aileleri); 29, 30, 31, 151, 165
Ucbeyi; 120
Uçhiti; 422
Ulukent (Pilarget) Köyü; 355, 357
Umudumlu Mahmut; 135
Uncular (Kisha); 422
Urfa; 133
Uzundere; 22, 35, 46, 79, 390, 391, 392
Uzunharman (Haydos) Köyü; 425
Ünye; 128, 162, 243, 312
Üsteğmen Mehmet Yaşar; 276
Üsteğmen Fettah Efendi; 274
Üsteğmen Hacı Efendi; 280
Üsteğmen Lütfü Efendi; 274
Üsteğmen Mehmet Suphi Bey; 389
Üsteğmen Refik Efendi; 280
Üsteğmen Sabit Efendi; 274
Üsteğmen Şükrü; 276
Üsteğmen Veysel Bey; 412
Üzümlü (Çirkis) Köyü; 260
Vake Mahallesi; 320
Vakfıkebir; 159, 160
Vakıf Nahiyesi; 53
Van; 41, 81, 94, 96, 98, 99, 102, 103, 122, 123, 124, 125, 132, 133, 135, 137, 141, 143, 144, 158, 169, 189, 218, 219, 220, 223, 232, 237, 238, 239, 243, 256, 424
Van Misyonu; 122
Van Seyyar Jandarma Tümeni; 81
Vartan; 103
Vecengirt; 220
Veli Bey; 264, 269, 281, 285, 372, 377, 378, 379, 384, 387, 388, 399
Veliköy (Mirya) Köyü; 70
Viçe (Fındıklı); 52, 160, 173, 191, 238, 416
Vihik; 47, 79
Viladikafkas; 91

Vişneli (Sirdanos) Köyü; 278
Vladikafkas; 54, 125
Von Braun (Teğmen); 263, 280, 281, 418
Vramyan; 100, 132
Wangenheim (B. Elçi); 169, 176
Yahya Reis; 154, 155, 322
Yakup Cemil; 76, 110, 118, 120, 147, 154, 173, 174, 200, 201, 202, 208, 209, 214, 215, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 263, 264, 265, 266, 267, 272, 275, 277, 281, 286, 287, 288, 305, 313, 314, 351, 371, 375, 376
Yalnızçam Dağları; 41, 42
Yalnızçam Geçidi; 15, 45, 69, 259, 260, 262, 263, 276, 277, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 318, 383
Yarbay Cevat Bey (Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı); 112, 114, 115, 295
Yarbay Emin Bey; 69, 70
Yarbay Kara Vasıf Bey; 264, 411, 413
Yarbay Vehbi; 70, 71
Yavuz Zırhlısı; 89, 91, 175, 176, 177, 181, 182, 197, 199, 213, 234, 243, 244, 271, 294, 295, 308, 312, 318
Yavuzköy; 259, 264, 277, 279, 348, 376, 387
Yavuz Sultan Selim; 37, 40
Yaylabaşı (Kamis) Köyü; 425
Yelshin (General); 94, 213
Yenibahçeli Nâ'il; 98, 146, 208
Yeniköy; 79, 142, 186, 187
Yeniköylü Muharrem; 135
Yeşilbağlar (Norpet) Köyü; 292
Yeşilköy Anlaşması; 49
Yezidi; 144
Yıldırımlı (Samherev) Köyü; 323
Yıldız Sarayı; 60, 71
Yokuşdibi (Lori) Köyü; 263
Yoldere (Zurpici); 337
Yolgeçen (Lome) Köyü; 368, 407, 409, 410, 412, 416, 417
Yomra; 83
Yukarı Balaban (Porosetbaşı) Mahalleleri; 355
Yukarı Karacasu (Peneskirt) Köyü; 292, 423
Yukarısivri (Liskav) Yaylası; 187
Yukarışehitlik Köyü; 398
Yunanistan; 151
Yunus Vasfi Bey; 151
Yusufeli; 35, 43, 44, 45, 50, 53, 54, 65, 67, 76, 78, 79, 88, 120, 140, 141, 186, 187, 192, 218, 220, 221, 222, 225, 227, 288, 292, 327, 372, 374, 375, 378, 394, 396, 398, 400, 413, 417, 419, 421, 426
Yusuf İzzetin Efendi; 43
Yusuf Rıza; 26, 27, 28, 29, 30, 37, 76, 91, 112, 116, 122, 124, 125, 126, 129, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 171, 173, 174, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 214, 215, 217, 219, 222, 224, 225, 226, 228, 233, 237, 238, 239, 241, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 262, 279, 286, 287, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 356, 358, 360, 362, 363, 364, 367, 373, 378, 403, 404, 405, 410, 412, 413, 414, 430, 431
Yüdenich (General); 99
Yüzbaşı Abdullah; 279
Yüzbaşı Adil Bey; 337, 338, 340, 341, 369, 414
Yüzbaşı Ahmet Bey; 373, 378, 383, 386, 393
Yüzbaşı Ali Haydar Bey; 282, 285
Yüzbaşı Bekir Sıdkı Bey; 395
Yüzbaşı Cemal Bey; 291
Yüzbaşı Ekrem Bey; 381, 382
Yüzbaşı Ethem Bey; 367, 383
Yüzbaşı Ferhat Efendi; 274
Yüzbaşı Ferit Efendi; 279
Yüzbaşı Halil Efendi; 262
Yüzbaşı Halit Bey (Deli Halit Paşa); 120, 253, 254, 266, 275, 277, 280, 281, 287, 288, 314, 371, 372, 376, 377, 378, 379, 380, 381,382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 391, 392, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 419, 421, 422, 425, 427
Yüzbaşı Haydar Bey; 282

Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey (Borçkada Çoruh'a düşerek şehit oldu) 249
Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey (Daha sonra Binbaşı, Melo Hudut Taburu Komutanı); 257, 419
Yüzbaşı İzzet Bey; 264, 274
Yüzbaşı Mehmet Ali Bey; 414
Yüzbaşı Mustafa; 272, 276, 369, 394
Yüzbaşı Mustafa Efendi; 272, 369
Yüzbaşı Salih Efendi; 312
Yüzbaşı Şakir Niyazi Bey; 384
Yüzbaşı Şevket Bey; 369
Yüzbaşı Vasıf Bey; 285
Zaharev; 265
Zaruşat; 56
Zastargoyev; 246
Zavriev; 99
Zeki Bey; 268
Zeytinlik (Diyaken) Köyü; 426
Zeytinlik Köprüsü; 291, 378, 379, 381, 382, 384, 388
Zeytinlik (Sirya) Nahiyesi; 224, 291, 377
Zırnık-zâde Vehbi; 135
Ziya (Çürüksulu) Bey; 24, 28, 31, 60, 74, 114, 119, 121, 150, 210, 211, 246, 270, 362, 363, 364, 365, 367, 368, 369, 407, 409, 411, 412, 413, 414, 417
Ziya Bey Taburu; 211, 368, 409, 411, 412, 414, 417
Ziya Efendi; 150
Ziya Paşa; 74
Zonguldak; 85, 86, 182, 312
Zorlu (Tıhlazor) Köyü; 354, 391
Zurzuna Köyü (Çıldır); 48, 272

Ekler

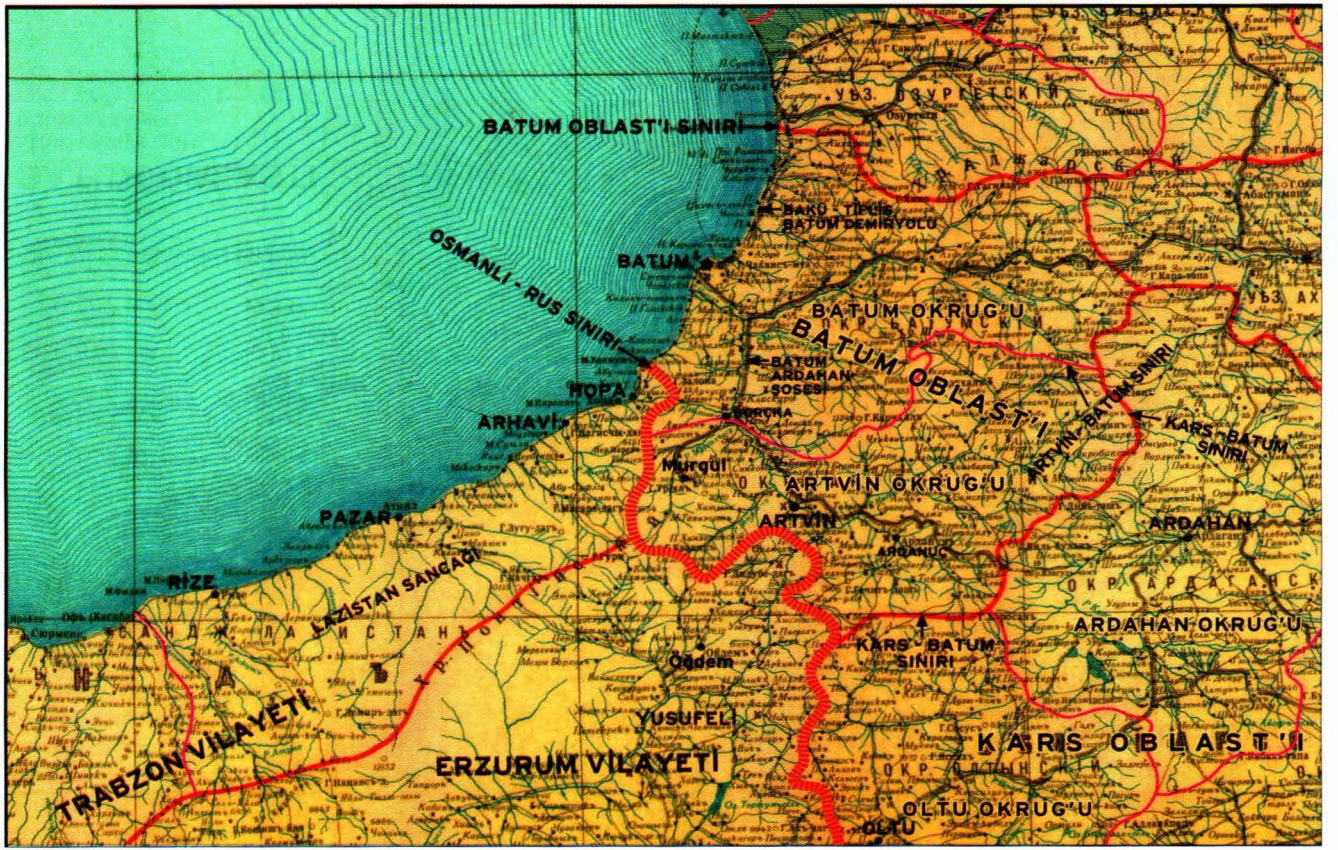

Harita 1: Rusların 1903 yılında yayınladığı Kafkasya haritasına göre
I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nin sol kanadına düşen alanda Osmanlı-Rus hududu ve hududun her iki yanında idarî bölünme

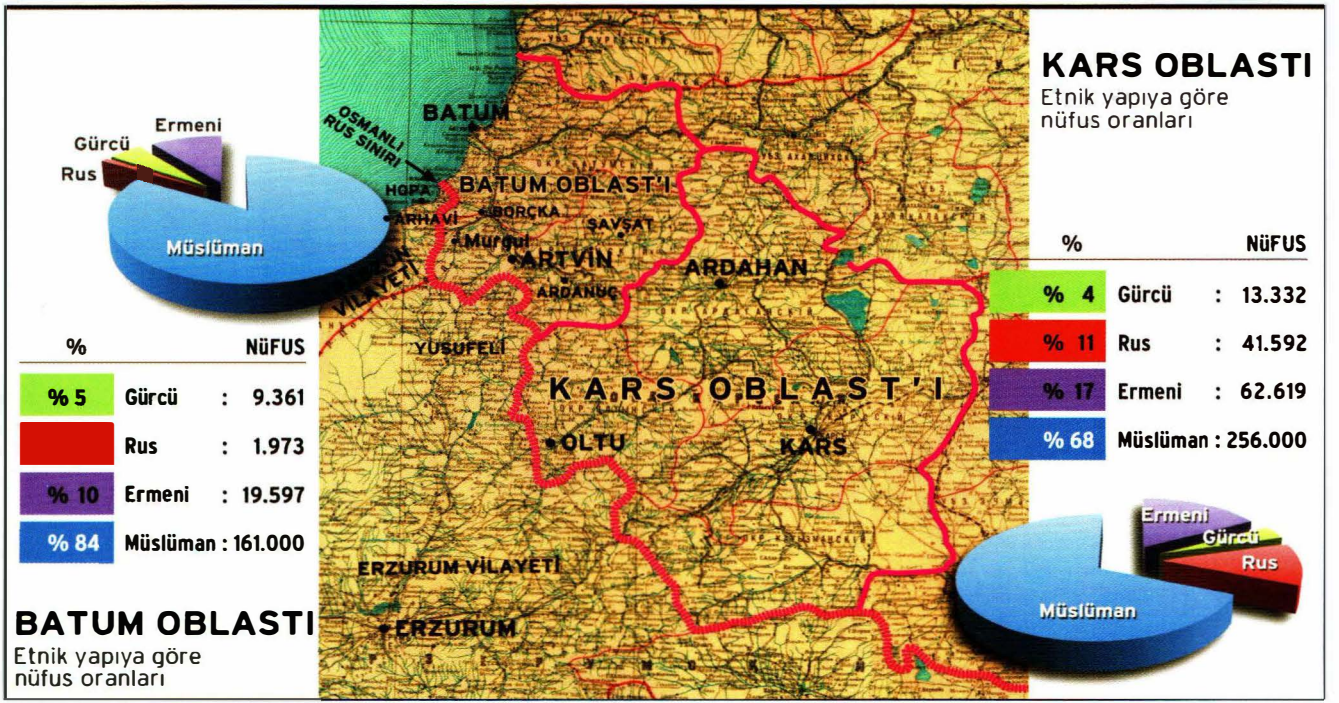

Harita 2: 1914 yılında yayınlanan Kafkas Yıllığına Göre Rusya'nın Batum ve Kars oblastlarında etnik yapıya göre nüfus oranları

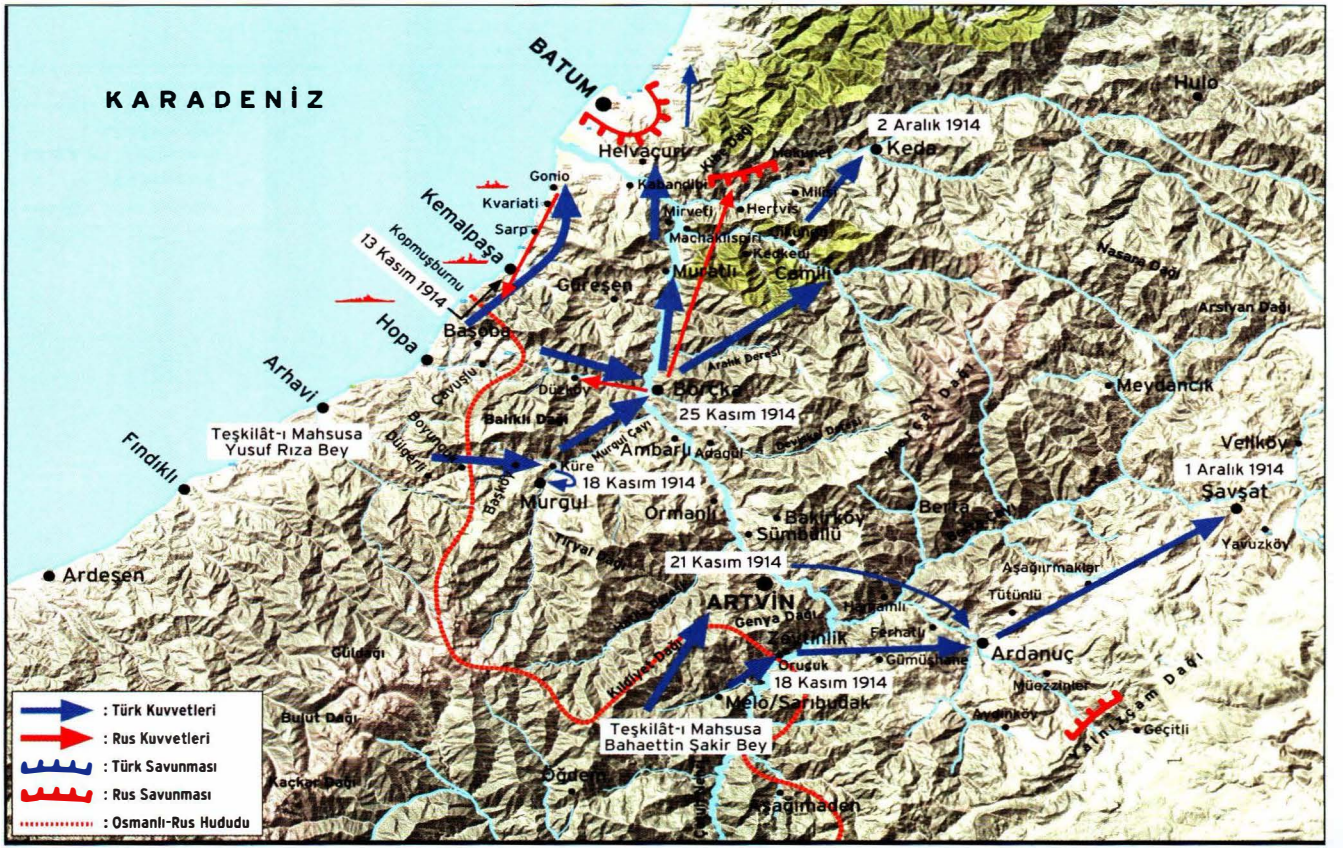

Harita 3: I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi sol kanatta 13 Kasım 1914'te Teşkilât-ı Mahsusa'nın başlattığı harekât

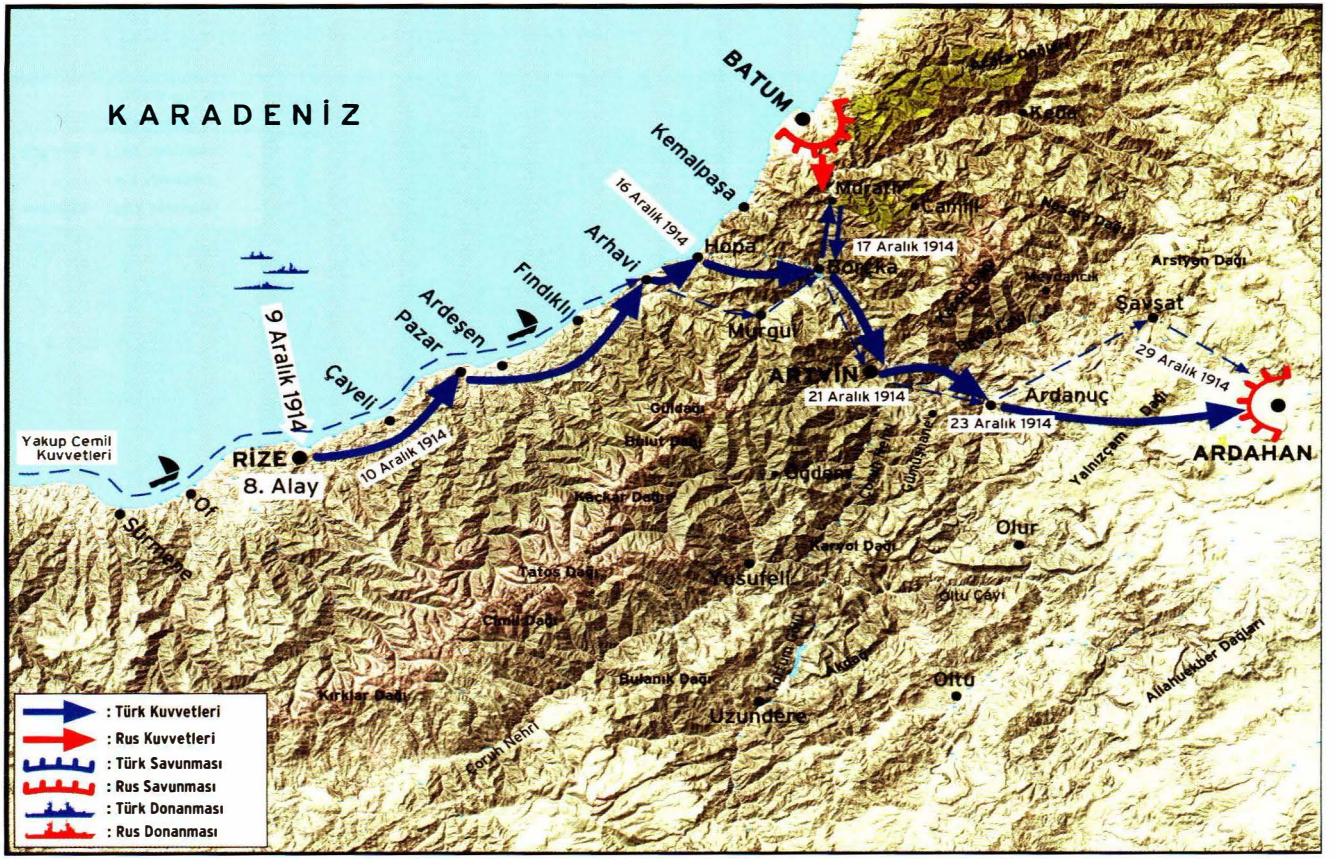

Harita 4: 8. Alay (Stange Bey) ve Yakup Cemil kuvvetlerinin bölgeye gelişi ve harekâtı

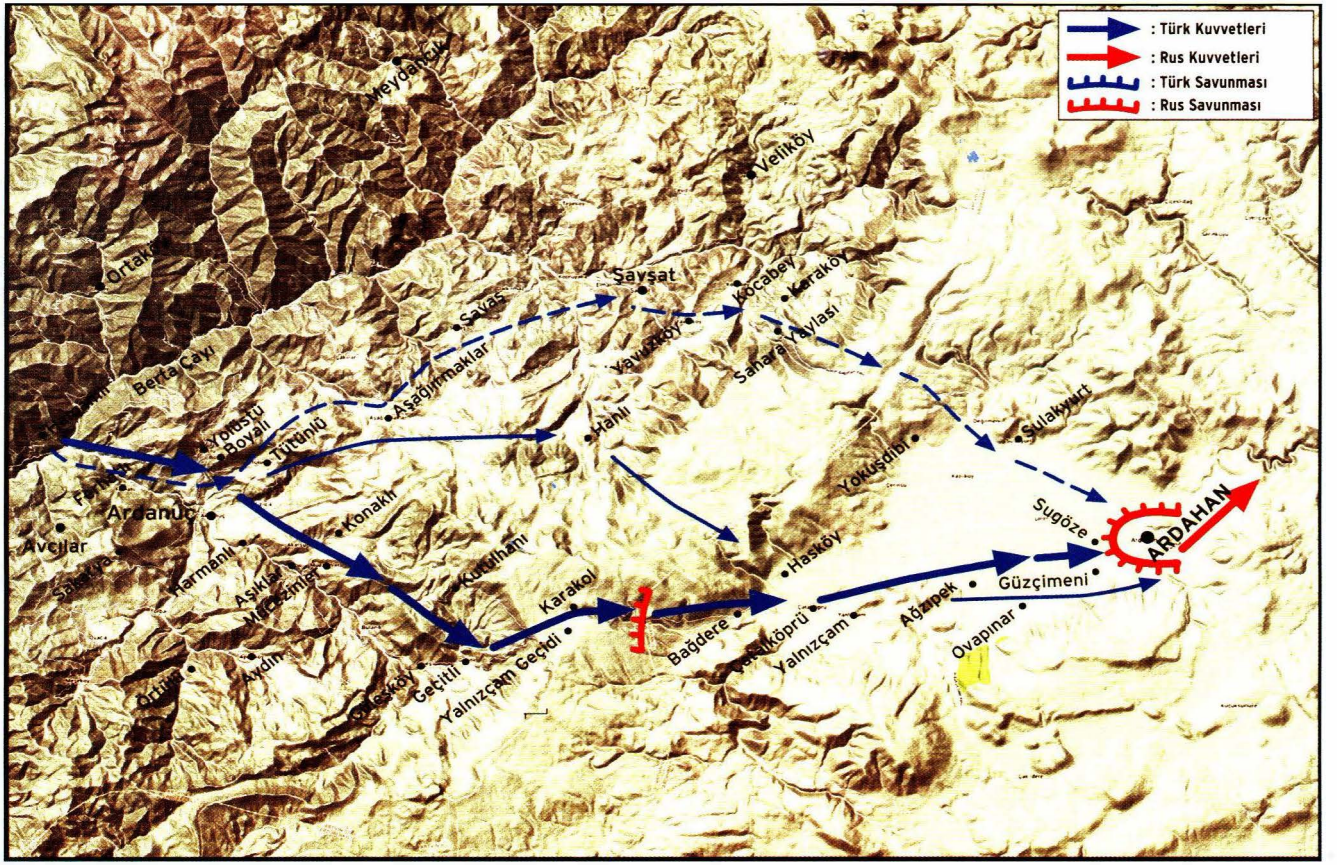

Harita 5: Stange Bey Müfrezesi (8. Alay ve Teşkilât-ı Mahsusa) kuvvetlerinin Ardahan harekâtı

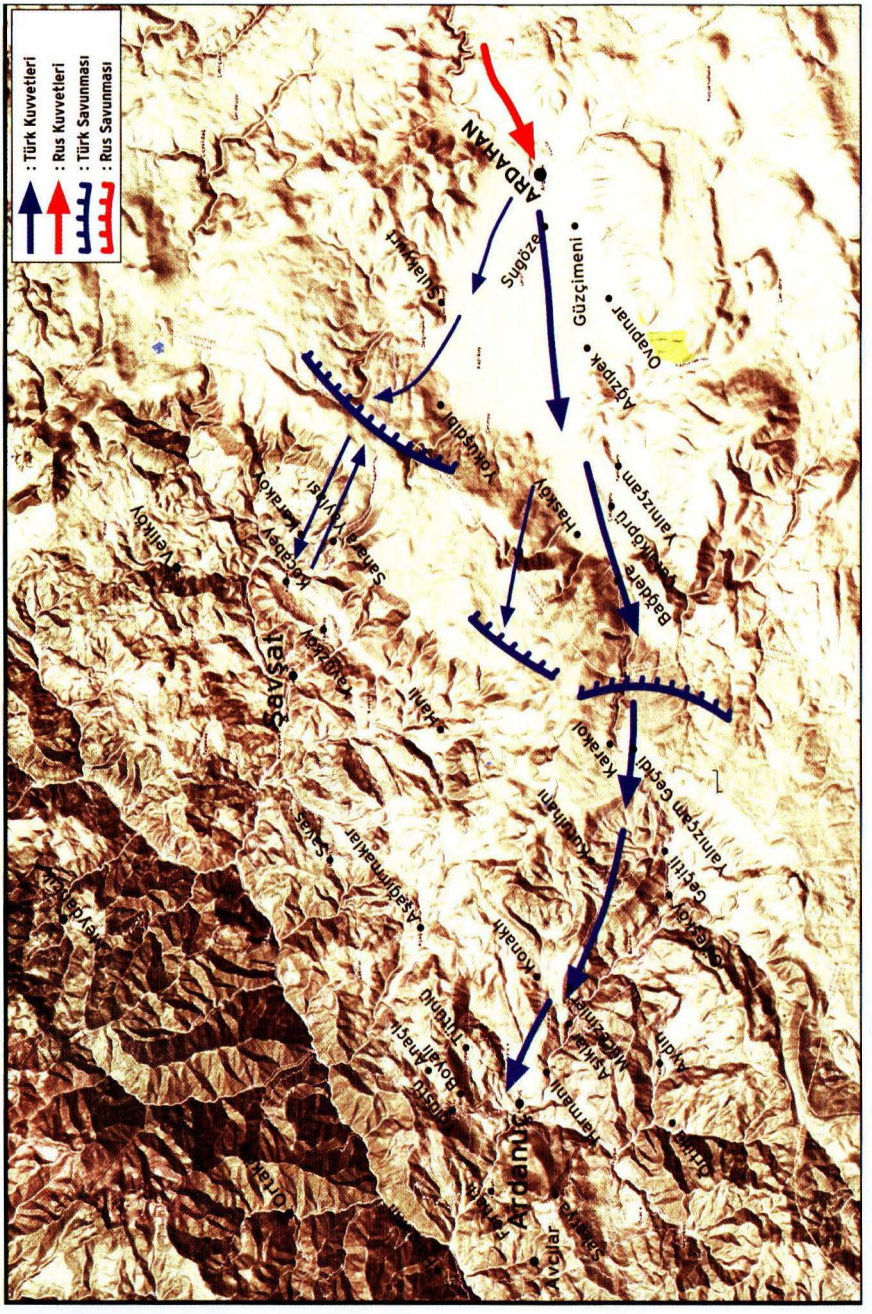
: Türk Kuvvetleri
: Rus Kuvvetleri
: Türk Savunması
: Rus Savunması
ARDAHAN
Sugöze
Güzçimeni
Ovapınar
Ağzıpek
Yalnızçam
Başdere
Hasköy
Yalnızçam Geçidi
Kayrakol
Kuşçimen
Geçitli
Kömürlü
Kemalkol
Yeşilkent
Aşağıpınarlar
Sevinç
Kaşlı
Yeşilköy
Sarıçay
Kocaçobey
Yukarıçobey
Yeşilköy
Çavuşlu
Yeşilbayır
Çamlıdere
Çamlıca
Kızılkaya
Yeşilçam
Yeşilçam Geçidi
Yeşilçam
Yeşilçam
Yeşilçam

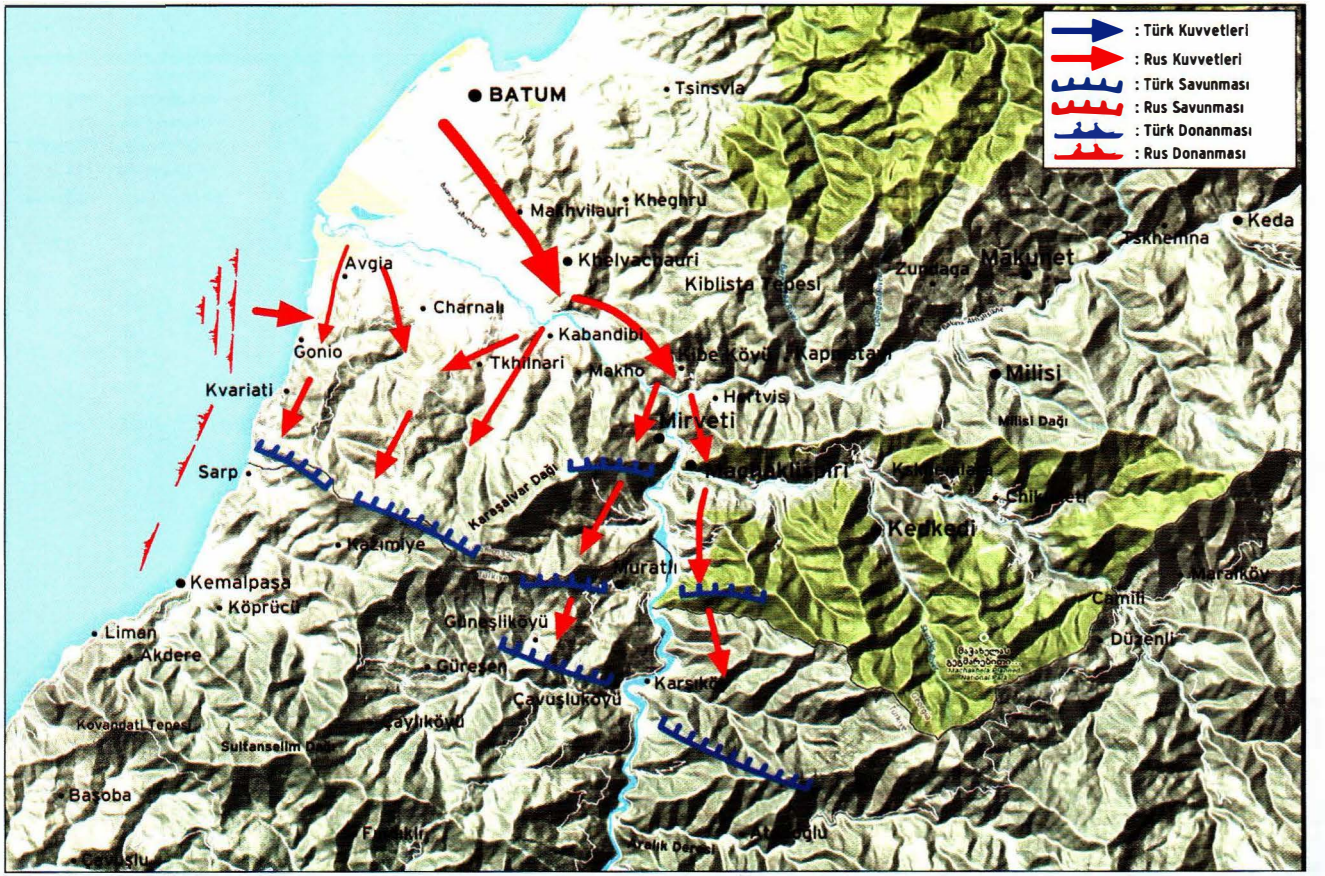

Harita 7: Rusların Batum'dan ileri harekâtı

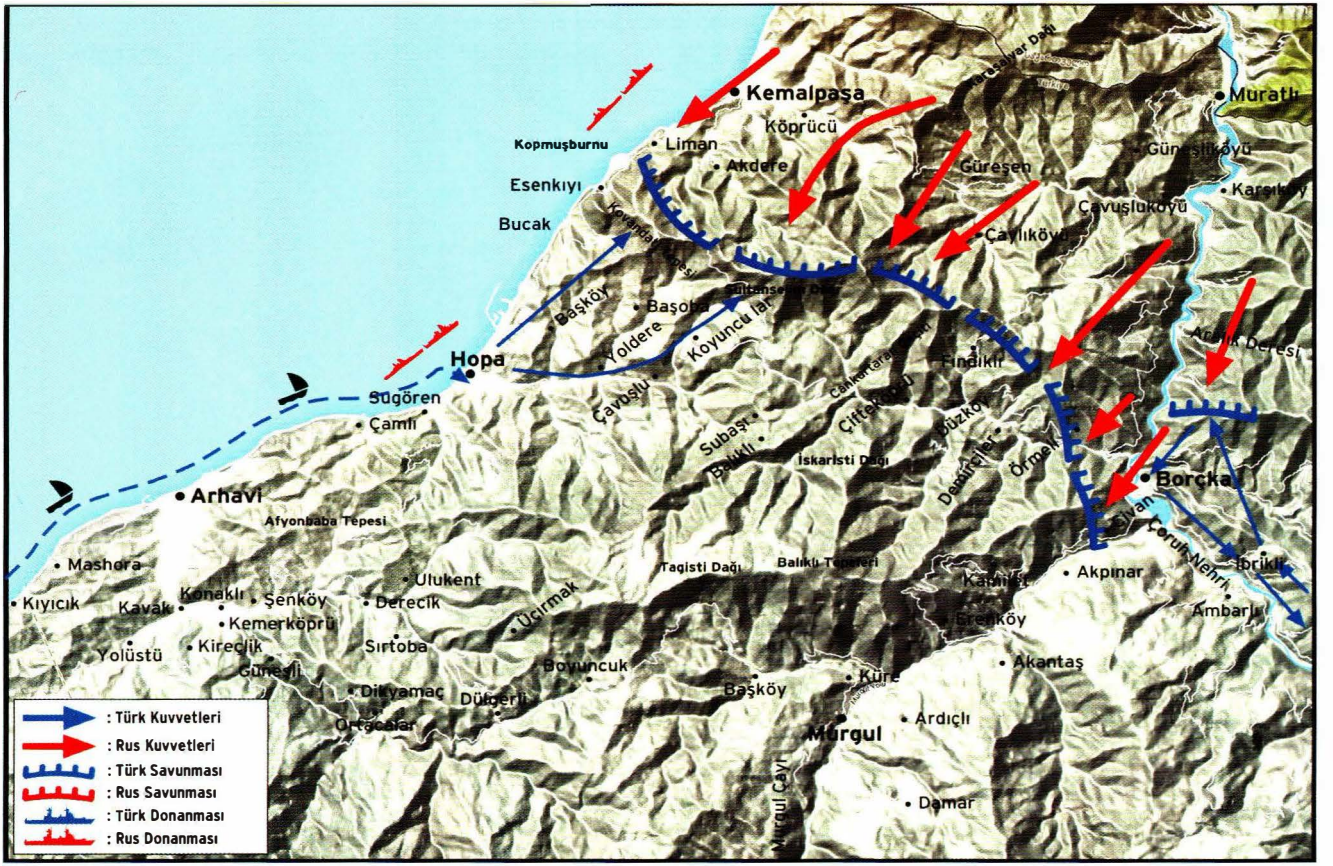

Harita 8: 27 Ocak 1915 Borçka'nın Ruslar tarafından işgali

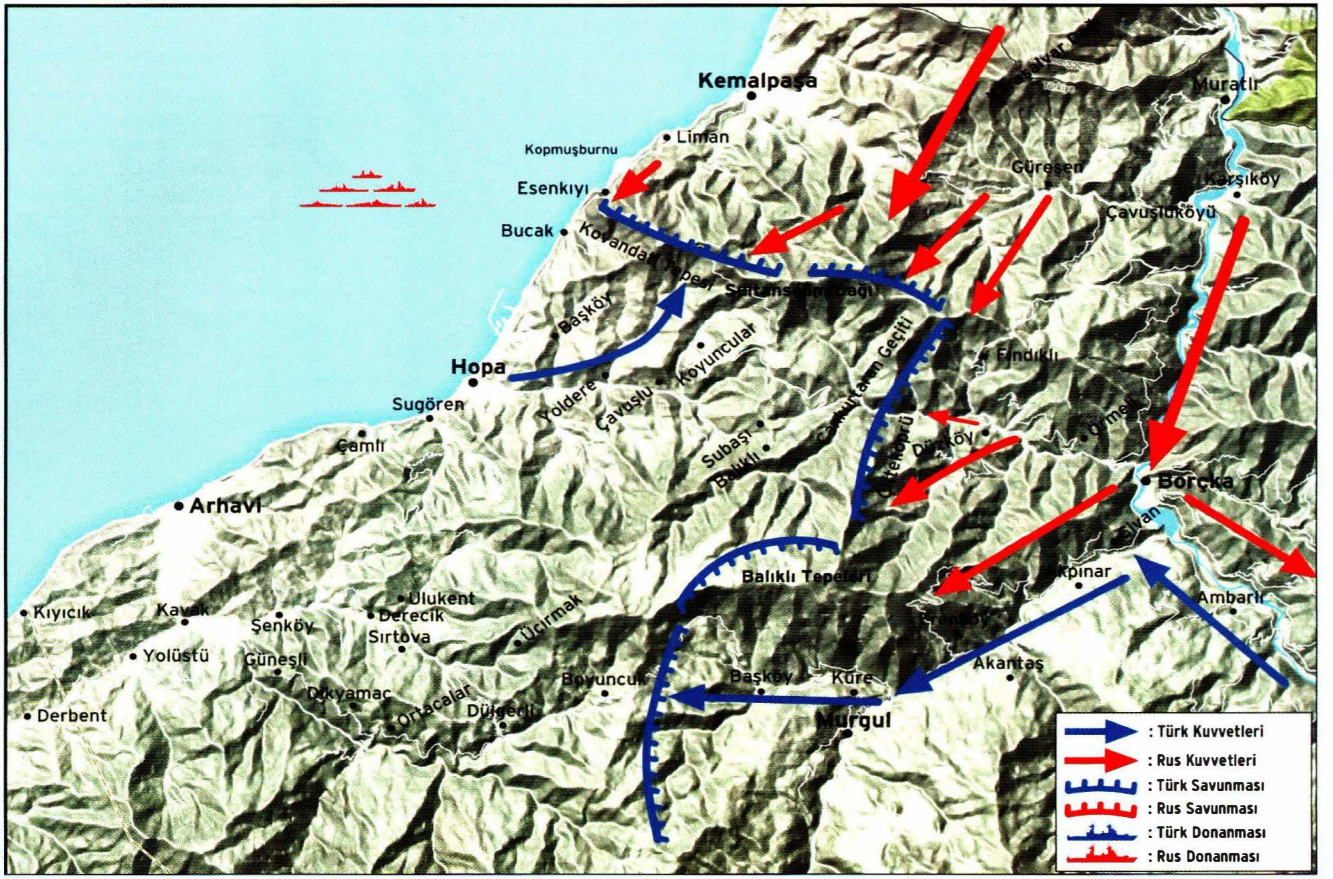

Harita 9: 30 Ocak - 26 Şubat 1915, Hopa'nın Müdafaası

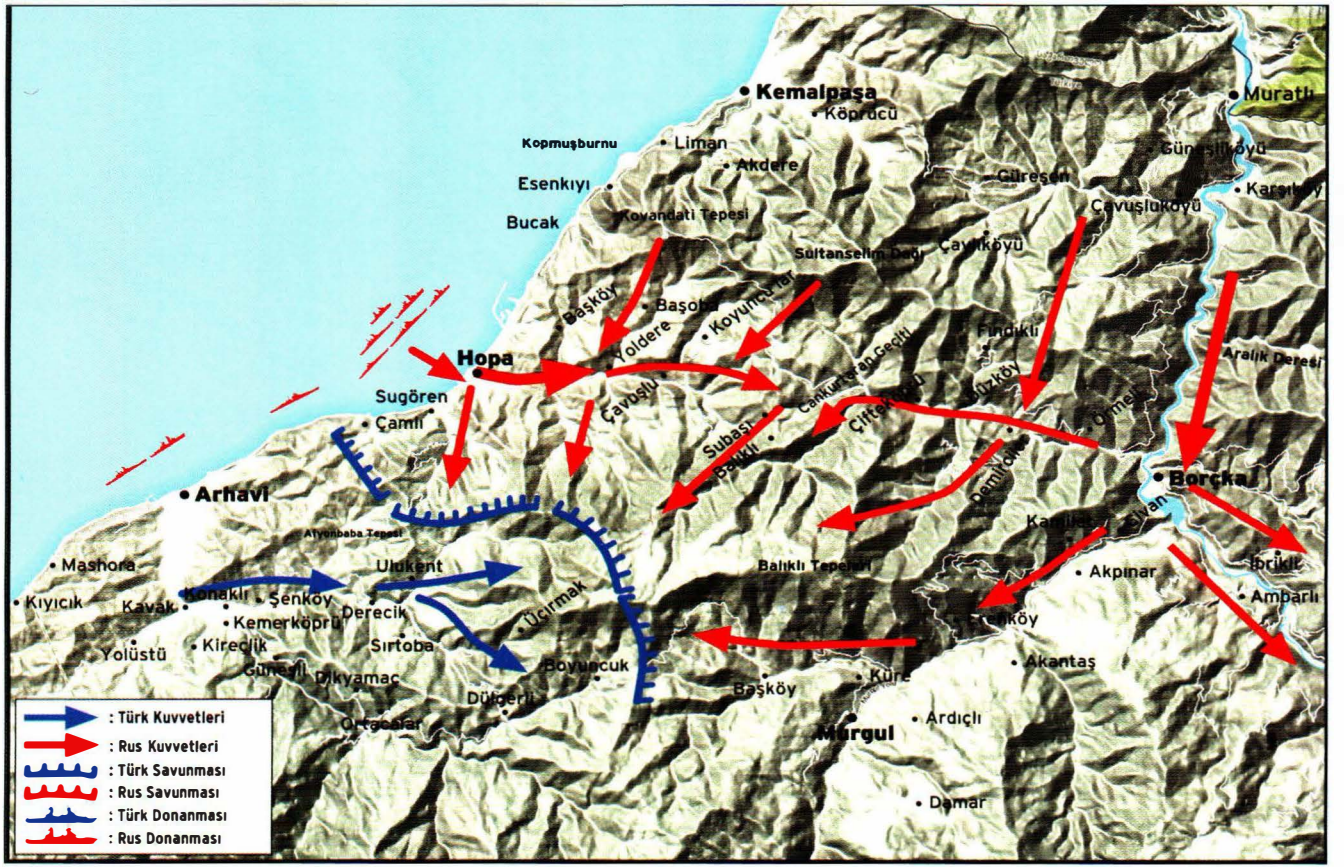

Harita 10: 26 Şubat - 1 Mart 1915, Hopa'nın düşmesinden sonra Arhavi savunması

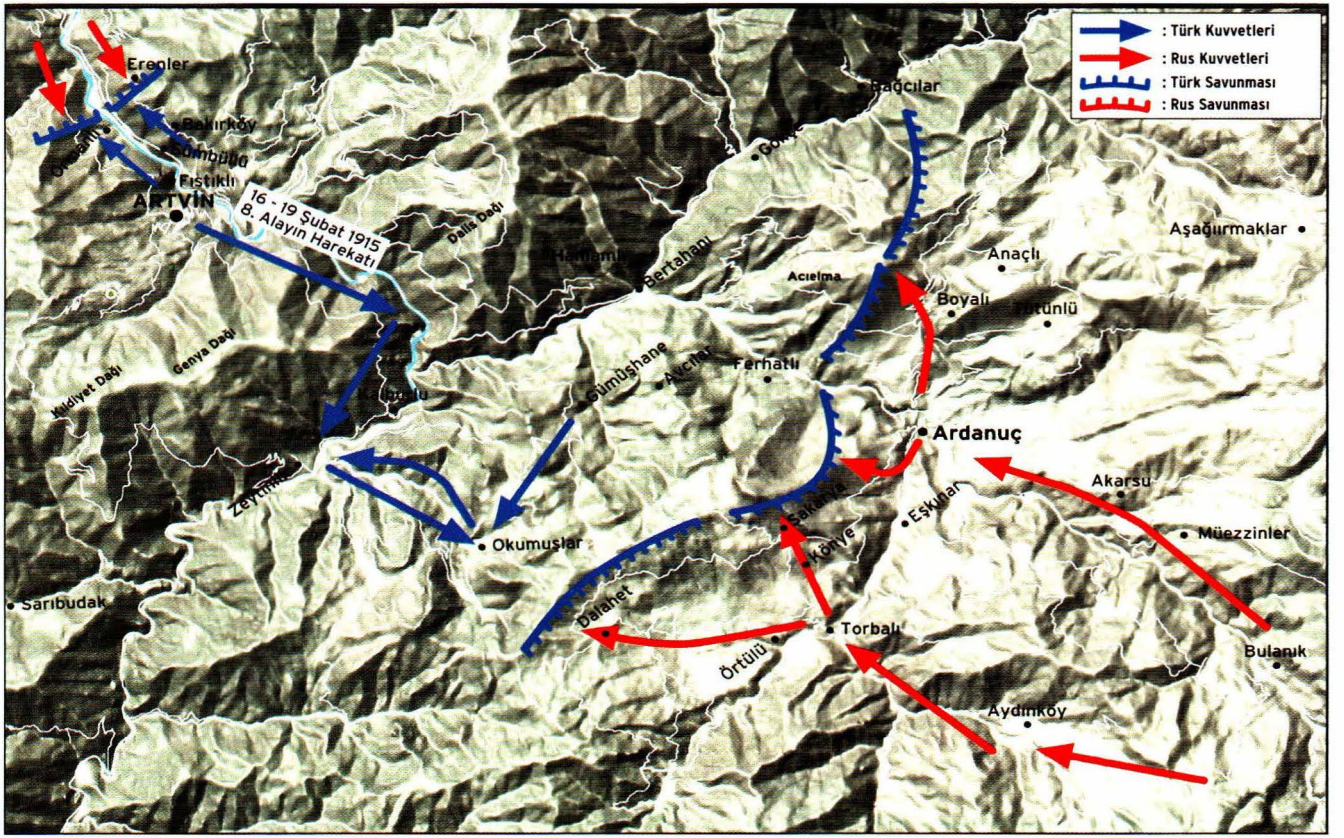

Harita 11: 20 Ocak - 20 Mart 1915, Artvin'in Ardanuç yönünden savunulması

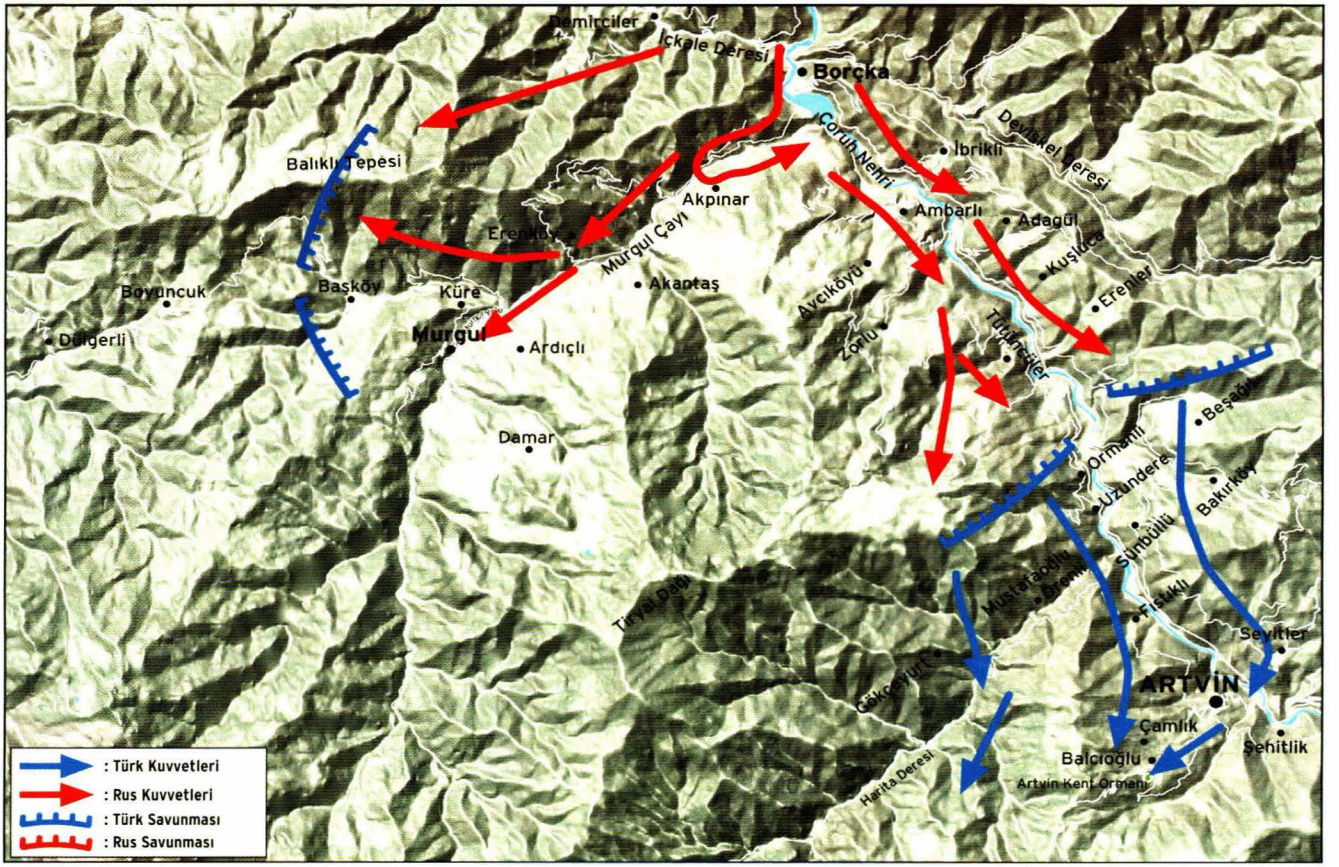

Harita 12: 15 Şubat - 28 Mart 1915, Artvin'in Borçka yönünden savunulması

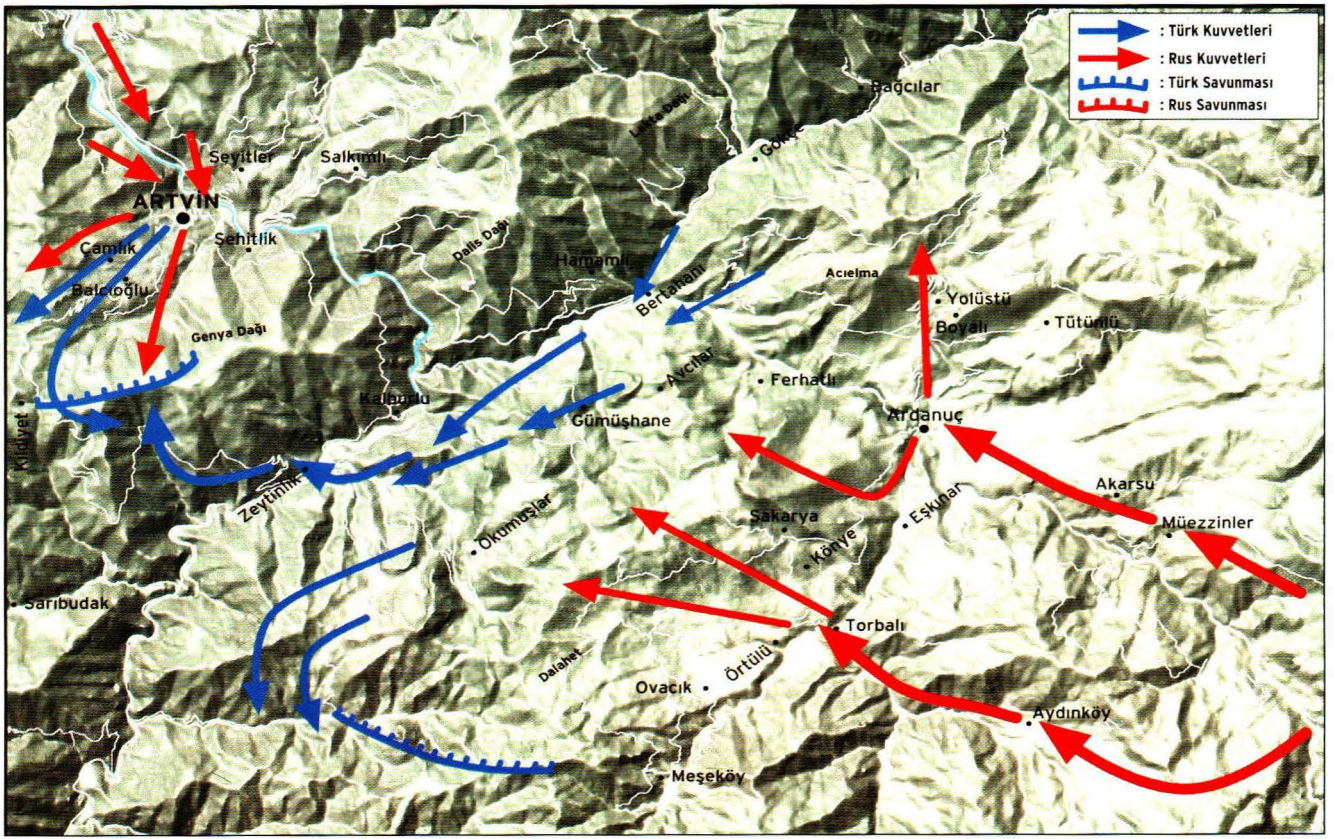

Harita 13: 27 Mart 1915, Artvin'den Çekilme

THE CONGRESS DECIDES UPON.

TERMS OF THE AGREEMENT BETWEEN ENGLAND AND RUSSIA

THE POSITION AT CONSTANTINOPLE

THE REFUGEES.

THE MACEDONIAN INSURRECTION

RUSSIAN PROGRESS

FLOATING BATTERIES AT KERTCH

EXECUTION IN EDINBURGH.

COLLIERY ACCIDENT IN WALES.

THAMES FLOODS

The Globe

THE OLDEST EVENING PAPER

FRIDAY EVENING, MAY 31.

THE ANGLO-RUSSIAN AGREEMENT.

PASSING EVENTS & APPOINTMENTS.

Fotoğraf-1: 31 Mayıs 1878 tarihli Globe Gazetesi Küpürü (Mehmet Bilgin Arşivi)

1877-78 Osmanlı-Rus savaşında imzalanan Ayastefanos/Yeşilköy antlaşmasından sonra İngiltere; ağır anlaşma şartlarını, 13 Haziran 1878 tarihinde toplanacak olan Berlin Konferansı'nda Osmanlı lehine hafifleteceğini söyleyerek, tek kurşun atmadan Osmanlı'dan Kıbrıs'ı ve ardından Mısır'ı aldı.

Aslında savaş öncesinde, Rusya ile İngiltere arasında gizli bir anlaşması vardı.

Bu anlaşma, Berlin Konferansı öncesi *Globe* gazetesi tarafından duyuruldu. 31 Mayıs 1878 tarihli gazetede yer alan haber; 93 Savaşı'nda kaybedilen toprakların yanı sıra, Batum, Kıbrıs ve Mısır gibi vatan topraklarının tek kurşun atılmadan, hangi oyunlarla elden çıktığının daha iyi anlaşılmasına katkısı olacak ve 93 Savaşı konusunda geçerli görüşlerin çoğunu değiştirecek mahiyettedir.

THE GLOBE, FRIDAY, JUNE 14, 1878.

THIRD EDITION.

GLOBE OFFICE, 1.30 p.m.

FULL TEXT OF THE ANGLO-RUSSIAN AGREEMENT.

The Berlin Congress having assembled, there is no longer any reason for our withholding the full text of the agreement between the Governments of England and Russia signed at the Foreign Office on the 30th May, the principal heads of which we published in an "Extra Special Edition" of that day.

The Agreement comprises two Memorandums. The title of the first memorandum is — "Project of a Memorandum determining the points upon which an understanding has been established between the Governments of Russia and Great Britain, and which will serve as a mutual engagement for the Russian and English Plenipotentiaries at the Congress."

After a preamble expressing the desire of the Russian and English Governments to establish an understanding that may obviate the sentiment of the Eastern Question by the sword, the Memorandum goes on to state —

[Translation.]

1. England accepts the longer final division of Bulgaria, but the Representatives of Russia reserving to himself to point out the advantages of it to the Congress, promise not, nevertheless, not to raise upon it against the definitive opinion of England.

2. The arrangement of the boundaries of Southern Bulgaria should be modified in such a manner as to remove them from the Vitosh ridge according to the northern delimitation of the Bulgarian frontiers, proposed by the Conference of Constantinople. That line does not remove the question of the frontiers as much as relates to the existence of the interval of the 20 versts line, that is to say to the west of Lagos. From this point to the east of the Rhodope the discussion of the frontier will remain free.

3. The western frontiers of Bulgaria should be extended upon the basis of nationalities, so as to exclude from that province the non-Bulgarian populations. The eventual cession of Bulgaria ought not to pass to persons of a race inimical from those to Russia or to Great Britain.

4. The Bulgaria reserved in the limits which are mentioned in the points 2 and 3 will be divided into two provinces, namely —

The one to the north of the Balkans should be endowed with political autonomy, under the government of a Prince, and the other, to the south of the Balkans, should receive a large measure of administrative self-government, consistently also with circumstances — for instance, like that which exists in England — with a Governor named with the consent of the Porte for 10 years.

The Emperor of Russia attaches a particular importance to the recess of the Turkish army from Roumelia Bulgaria. His Majesty does not see any security or guarantee for the Bulgarian population in the future if the Ottoman troops are thus armed there.

Lord Salisbury accepts the recess of the Turkish troops from Southern Bulgaria, but Russia will not object to what is asserted by the Congress concerning the limits and the cases when the Turkish troops would be allowed to enter the southern province to assist an insurrection or invasion, whether in a state of insurrection or in a state of action.

England, nevertheless, reserves to herself to assert at the Congress on the right of the Sultan to be able to station troops on the frontiers of Southern Bulgaria.

The Representatives of Russia reserves to himself at the Congress complete liberty as to the discussion of the last proposition of Lord Salisbury.

6. The British Government reminds that the superior officers (chefs supérieurs) of the Militia in Southern Bulgaria should be named by the Porte with the consent of Europe.

7. The provisions concerning Armenia stipulated by the Preliminary Treaty of San Stefano should not be made exclusively to Russia, but to England also.

8. The Government of her Britannic Majesty (things, as we say in the Imperial Government a word) engages to the future organization of the Greek provinces of the Balkan Peninsula, the Article XV. of the Preliminary Treaty of San Stefano should be modified in such a manner that the Sublime Porte and England may have the same influence. Russia, consulting also the interests of Europe, reserves to herself, as well as the other European powers, a voice in the discussion of the Porte.

9. In order to put an end to anarchy in Armenia, her Majesty the Emperor has never had the intention of annexing a new territorial acquisition, and he has no intention to give assistance in this respect.

It is understood that the war indemnity will not enter in the English Government of later reports as evidence, and as well as also certain claims in the case that it stood before the war.

Without entering the final decision which Russia reserves to herself in the interest of the subject, England reserves to herself to point out to the Congress the serious objections which she sees in the

10. As to the valley of Alashkert and the town of Bayazid, that valley being the great transit route for Persia, and having an enormous trade in the town of the Turks, her Majesty the Emperor considers as natural it is there, but he has demanded and obtained to arrange his services. Persia of the little territory of Khotour, which has no connexion of the two territory assets have found post to return to the Shah.

11. The Government of her Britannic Majesty would have to express its profound regret at the event of Russia annexing definitively upon the Caucasus.

If it maintains, she however, it is sufficiently established that the latter negotiations to the Treaty of Paris of not ready to remain by upon the destruction of Russia's engagement in that treaty, declared that [illegible] and found sufficiently concerned in the case [illegible] to be authorized to occur upon the compensation [illegible] to the change proposed, and then the limits formed as to dispute the decision in this sense.

In requesting not to concern the desire of the Emperor of Russia to occupy the port of Batoum, and to guard his concessions in Armenia, the Government of her Majesty do not hide from themselves that Porte [illegible] comparing the tranquillity of the Provinces of Turkey in Asia [illegible] in the Porte by the occupation of the Russian Province, but her Majesty's Government are of opinion that the duty of protecting the Ottoman Empire from the danger, which henceforth will [illegible] of new menace pressed upon England [illegible] to be effected without exposing Europe to the calamities of a fresh war. At the same time the Government of the Queen take cognizance of the assurances given by his Imperial Majesty that in the future the Russian frontier will be no more extended on the side of Turkey in Asia.

The Government [illegible] arrangement being subsequently of opinion that the modifications of the Treaty of San Stefano approved of in this Memorandum suffice to maintain the equilibrium that they had in the treaty in the [illegible] Turkey, engage themselves not to oppose the articles of the Preliminary Treaty of San Stefano which are not modified by the present article, and, if after the articles have been duly discussed in Congress, Russia persists in maintaining them.

It may be that during the discussions in Congress the two Governments may find it preferable to introduce of a common accord fresh modifications which it would be impossible to foresee, but if the understanding respecting them now modifications be not established here neither Russian and English Plenipotentiaries, the present Memorandum is declared to serve as a mutual engagement in Congress for the Representatives of Russia and Great Britain.

In faith of which this document has been signed by the Russian Ambassador at London, and the Principal Secretary of State for her Britannic Majesty. Done at London the 30th May, 1878.

(Signed) SCHOUVALOFF.
SALISBURY.

The Secret Memorandum forms an annex to the first, and was signed by both Plenipotentiaries on the same date. It runs as follows —

Besides the stipulations of the preceding Memorandum, the British Government reserve to themselves to point out to the Congress the following points —

(a) The English Government reserve to themselves to demand of the Congress to hear the opinion of Europe in the administrative organization of the new Bulgarian provinces.

(b) The English Government will discuss in Congress the Porte and the nature of the Russian occupation in Bulgaria and of the passage through Roumelia.

(c) The same to be given to the Southern Provinces.

(d) Without touching on the territorial question, the British Government reserve to themselves to discuss the questions of the navigation of the Danube, to which under England has rights by treaty.

(e) The English Government reserve to themselves to discuss in Congress all questions relative to the Asiatic [illegible] the Russian Ambassador at London, when negotiations of the verbal communications which he was making to the Prince Gortschakoff at Berlin, to say, the Imperial Cabinet starts by the declaration of Lord Derby of the 6th May, 1877, and greatly —

"The existing arrangements made under the Treaty of Paris, and the existing relations of the Empires and the Declaration, appear to them the British Government to be still satisfactory, and there would be, in their judgment, serious objections to their alteration at any actual period."

And the former Plenipotentiary will receive in the Congress [illegible]

(Signed) SCHOUVALOFF.
SALISBURY.

The following are the forms of the documents as the original French —

Projet de Memorandum présenté les points sur lesquels un accord s'est établi entre les Gouvernements de la Russie et de la Grande Bretagne et qui servira d'engagement mutuel pour les Plénipotentiaires Russes et Anglais au Congrès.

1. L'Angleterre accepte la division longitudinale de la Bulgarie, mais les Représentants de la Russie se réservent d'en faire valoir les avantages au Congrès, le premier, sans toutefois se [illegible] à aucune opinion définitive de l'Angleterre.

2. La délimitation de la Bulgarie au sud devra être modifiée de manière à l'écarter de la Mer Egée même la [illegible] de la ligne [illegible] par la Conférence de Constantinople. Cela ne concerne la question des frontières qu'en tant qu'il s'agit de l'existence de la zone de 20 verstes. Depuis ce point jusqu'à l'est du Rhodope la discussion des frontières restera entière.

3. Les frontières occidentales de la Bulgarie seront [illegible] sur la base des nationalités, de manière à exclure de cette province les populations non Bulgares. Une cession éventuelle de territoire ne devra pas être faite à des puissances [illegible] hostiles à la Russie ou à la Grande Bretagne.

4. La Bulgarie réservée dans les limites qui sont indiquées aux points 2 et 3 sera divisée en deux provinces, à savoir —

La province située au nord des Balkans aura [illegible] sous le gouvernement d'un Prince, et l'autre, au sud des Balkans, jouira d'une large mesure d'autonomie administrative comparable [illegible] à celle dont jouit [illegible] avec un Gouverneur nommé pour [illegible] avec l'assentiment de la Porte.

L'Empereur de Russie attache une importance particulière [illegible] de l'armée Turque de Roumélie en Bulgarie. Sa Majesté ne voit pas [illegible] pour la population [illegible] si les troupes Ottomanes y sont [illegible].

Lord Salisbury accepte [illegible] mais la Russie ne fait pas [illegible] que le Congrès [illegible] au droit du Sultan [illegible] dans la province méridionale [illegible] ou d'invasion, soit [illegible] ou [illegible].

L'Angleterre se réserve [illegible] sur les frontières de la Bulgarie Méridionale.

Le Représentant de la Russie se réserve [illegible] la discussion libre [illegible] de Lord Salisbury.

6. Le Gouvernement Britannique [illegible] que les chefs supérieurs de la Milice [illegible] devront être nommés par la Porte avec l'assentiment de l'Europe.

7. Les dispositions concernant l'Arménie stipulées par le Traité Préliminaire de San Stefano ne devront pas [illegible] exclusivement à la Russie, mais [illegible] à l'Angleterre.

8. Le Gouvernement Britannique [illegible] les [illegible] des provinces Grecques de la Péninsule Balkanique [illegible] de l'Article XV. du Traité Préliminaire de San Stefano [illegible] de manière à ce que la Sublime Porte et l'Angleterre [illegible] exercent [illegible] la discussion [illegible] de la Porte.

9. L'Empereur de Russie [illegible] n'a jamais eu l'intention [illegible] et il n'a pas [illegible] à cet égard.

Il est entendu que l'indemnité de guerre ne figurera [illegible] comme preuve [illegible] et aussi [illegible] certaines réclamations [illegible] qui existaient [illegible] avant la guerre.

Sans entrer dans la décision définitive que la Russie [illegible] au sujet du maintien de l'indemnité d'Angleterre se réserve de faire valoir en Congrès les objections [illegible] qu'elle y voit.

10. Quant à la vallée d'Alashkert et à la ville de Bayazid, cette vallée [illegible] grande route du transit pour la Perse et [illegible] un commerce [illegible] pour [illegible] Turcs, Sa Majesté l'Empereur consent à le leur restituer, mais il a demandé et obtenu de stipuler l'échange à la frontière du petit territoire de Khotour, que les Curdes soient des [illegible] aucune connexion avec les tribus de [illegible] en Perse.

11. Le Gouvernement de Sa Majesté Britannique [illegible] devrait exprimer une profond regret [illegible] dans le cas où la Russie [illegible] définitivement [illegible] du Caucase.

Si elle [illegible] il est [illegible] que les dernières négociations relatives au Traité de Paris ne sont pas prêtes à [illegible] de la destruction de l'engagement [illegible] déclaré [illegible] et [illegible] suffisamment [illegible] pour [illegible] [illegible] de la frontière [illegible] [illegible] [illegible]

Fotoğraf-3: 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Kafkasya'daki Osmanlı-Rus sınırı.

Fotoğraf-4: Ağustos 1914 tarihinde ilan edilen seferberlik ile ilgili bir afiş.

Fotoğraf-6: Enver Paşa (1881-1922)

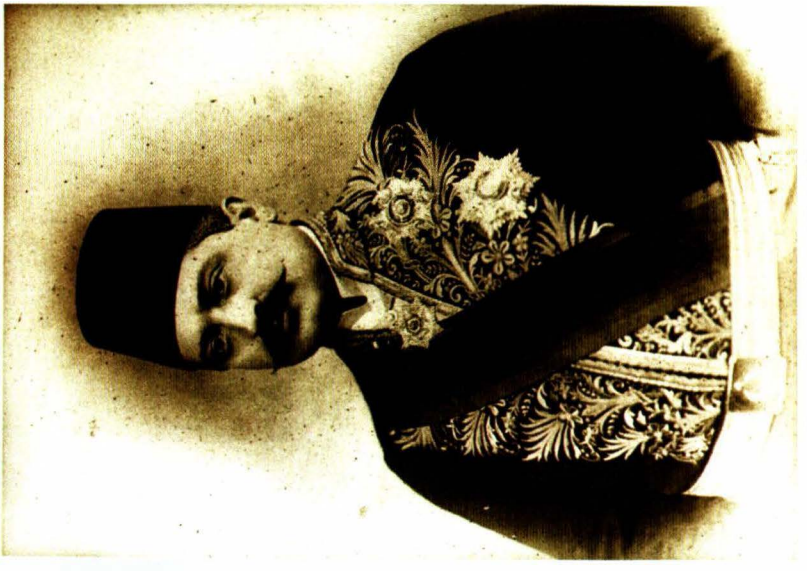

Fotoğraf-5: Talat Paşa (1874-1921)

İttihat ve Terakki'nin her biri bir bölüğe bedel ve her biri hakkında bir kaç kitap yazılmış Fedakârân Bölüğü, 1906 yılında özel üniformaları ile, İran yolunda. Fotoğraf, Trabzon'da çekilmiştir. Oturanlar solda Mehmet Emin Yurdakul, sağda Ömer Naci. Ayaktakiler; soldan sağa doğru; Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Bey, Babıâli baskınında Enver Paşa'nın arkasında olan Filibeli Hilmi Bey. Selanik'te Nazım Paşa'yı vuran ve Babıâli baskınında vurularak ölen Mustafa Necip Bey. Mustafa Necip, İttihat Terakki'nin en önemli fedailerinden birisi idi. Yakup Cemil, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı Mustafa Necip'in acısı ile vurmuştur. Sağ başta elinde kırbaç olan; Babıâli baskınında Enver Paşa'nın arkasında olanlardan Yakup Cemil Bey.

***Fotoğraf-7:** İttihat ve Terakki'nin Fedakârân Bölüğü*
(Fotoğraf Fethi Tevetoğlu'nun Ömer Naci kitabından alınmıştır. Tevetoğlu fotoğrafı Halil Nuri Yurdakul'dan aldığını belirtmiştir.)

Fotoğraf-8: *Ömer Naci Bey (1878-1916), İran cephesinde harp kıyafeti ile.*

Günümüzde komple bir devrimci diye resimleri dünyanın her yanındaki gençlerin odalarını süsleyenleri bile kıskandıracak bir yaşama sahip olan Ömer Naci Bey, Harp Okulu'ndan sonra tayin edildiği Selanik'te, *Çocuk Bahçesi* ve *Bahçe* adlı dergiler yayınladı. Başta *Servet-i Fünûn, Musavver Fen ve Edeb, Mecmua-i Edebiyye* olmak üzere dönemin birçok mecmuasında şiirleri, edebî ve tarihî yazıları yayımlamıştı. Yazılarındaki vatansever ifadeler üzerine derhal mecmuaları kapatılmış ve kendisi de Abdülhamid'in şiddetli takibinden kurtulmak için yurt dışına kaçmıştı. Paris'e gitti ve buradaki Jön Türklerle ilişki kurdu. Bir müddet Paris'te kaldıktan sonra Kafkasya'ya geçti. Orada teşkilât kurdu ve İran'a gitti. Hem Osmanlı'da hem de İran'da meşrutiyetin ilanı için, yazılar yazan, nutuklar atan Ömer Naci, 1906 yılında meşrutiyetçilere yardım için gittiği İran'da dergi çıkarttı, Şah'ın meclisi kapatması üzerine, İran devrimcileri ile birlikte dağlarda savaştı ve esir düştü. 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra hükümetin teşebbüsü ile kurşuna dizilmekten son anda kurtarıldı. İran seferinden dönüş yolunda vatan toprağını öperek sınırdan geçen Ömer Naci ve beraberindekiler, yolları üzerindeki Erzurum'da 31 Mart isyanının bastırılmasında rol aldı, tutuklanan ve Bayburt'a sürülen Meşrutiyet yanlısı subayları da kurtardı. İttihat ve Terakki bir parti olarak faaliyete geçince, tüm Anadolu toprağını dolaşarak parti teşkilâtları kurdu. Anadolu'dan sonra Rumeli seyahatleri yapan Ömer Naci, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına Kırklareli Milletvekili seçildi. Milletvekili iken, Osmanlıyı taksim edenlerle mücadele için Libya'ya gitti ve Bingazi'de savaşan subaylara katıldı. Balkan Savaşı çıkınca Trablugarp'ten dönerek Balkan Savaşı'nda çarpıştı.

(Fotoğraf: HM, S. 14, s. 216)

Fotoğraf-9: *Ömer Naci ve Mustafa Kemal, iki yol arkadaşı.*

Bursa idadîsinden sürgün olarak geldiği Manastır idadîsinde Mustafa Kemal ile sınıf arkadaşı oldu. Harp Okulu'nda iken Mustafa Kemal'le birlikte Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu. 1902'de Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra, Mustafa Kemal Şam'daki 6. Ordu'ya tayin edilince Ömer Naci Bey, örgütün Selanik kanadını teşkil etti. Daha sonra İttihat ve Terakki'ye katıldılar. Ömer Naci, Osmanlının son neslini temsil eden en önemli ve gerçek liderlerden birisidir. (Fotoğraf Fethi Tevetoğlu'nun Ömer Naci kitabından alınmıştır.)

Fotoğraf-10: *Ömer Naci'nin şehit olmasından sonra Harp Mecmuası'nda yayınlanan resmi. (Fotoğraf: HM, S. 12, s. 183)*

Resmin altında; *"Kalemiyle, nutukuyla, sonra İran yolunda kılıncıyla sevgili milletinin ikbaline can veren kıymetli şehid Ömer Naci"* yazmaktadır.
23 Ocak 1913'teki Babıâli baskınında Enver Paşa'nın arkasında bir avuç fedai toplanınca, Ömer Naci Bey, ateşli nutuklar söyleyip halkı toparlamış, Babıâli önüne yığmıştı.

1906 yılındaki İran seferinde İran'da meşrutiyet için mücadele vermiş, 1. Dünya Savaşı'nda, Ruslara karşı iki defa daha İran'a sefer düzenlemiş ve kuvvetleri başında savaşmıştı. Ömer Naci, İran seferinde yakalandığı tifüs hastalığından 29 Temmuz 1916'da Kerkük'te vefat etmiş, Türk Şehitliği'ne defnedilmiştir. Ziya Gökalp, Ömer Naci'nin ölümünden sonra yazdığı şiirde şehit Ömer Naci'yi *"Milletin şahlanmış imanıydı o"* diye selamlar. *(Fotoğraf Fethi Tevetoğlu'nun Ömer Naci kitabından alınmıştır.)*

Fotoğraf-11: *Ömer Naci, İran'da mücahit kıyafeti ile.*

Fotoğraf-12: *Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti'nde kurduğu özel büronun başında görev yapan Mardinî-zâde Ömer Fevzi (Mardin) Bey (1878-1953).*

Ömer Fevzi Bey, Trablusgarp'ta görev yaparken rastladığı bir Arusî dergâhından, dergâha ait bazı kutsal eşyaları satın alır. Daha sonra, Rauf Orbay'ın aracılığı ile tanıştığı Nakşibendî Şeyhi Küçük Hüseyin Efendi'den tasavvuf ve Nakşibendîliğin edep ve erkânını öğrenir. Kendi adına Arusî-yi Selâmî tarikatını kurar. Sufî Ömer Fevzi Mardin, tarikat şeyhi olarak çok ilginç eserlere imza atmıştır. 1950 yılında yayınlanan *Kore Savunmasına Katılmamızın Dinî ve Siyasî Zarureti* adlı eseri bunlardan biridir. Sufî Ömer Mardin olarak önemli eserlerinden biri, 1952 yılında yayınlanan *Kitab Ehli Ailesi* adlı kitabıdır. Bu eser *Dinler Arası Diyalog* hareketinin ülkemizdeki ilk versiyonudur. Türk siyasetinde önemli rol oynamış birçok ismin bu tarikatla ilişkisi vardır. *(Fotoğraf ve bilgiler Mim Kemâl Öke'nin "Ömer Fevzi Mardin Gazî ve Sûfî adlı eserinden alınmıştır.)*

Fotoğraf-13: *Solda Yüzbaşı Mardinî-zâde Ömer Fevzi Bey. Ortada Nizamüssaltana, sağda Nizamüssaltana'nın oğlu.*

Solda, Teşkilât-ı Mahsusa kurulmadan önce Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın nezaret bünyesinde kurduğu özel büronun başındaki Yüzbaşı Mardinî-zâde Ömer Fevzi Bey. Ortada İran Kuvay-i Mücahede Kumandanı olan Nizamüssaltana ve sağında Nizamüssaltana'nın oğlu. İran'da Rus ve İngiliz hakimiyetine karşı mücadele ederken. Fotoğraf, Teşkilât-ı Mahsusa kurulduktan ve Ömer Fevzi Bey'in İran'a askerî ataşe olarak gönderilmesinden sonra çekilmiştir. *(Fotoğraf: HM, S. 14, s. 216)*

Fotoğraf-14: *Dr. Bahattin Şakir Bey (1874-1922);*

Dr. Bahattin Şakir Bey, Osmanlı'nın son neslinin yetiştiği ocaklardan biri olan Askerî Tıbbiye'den 1896 yılında yüzbaşı rütbesi ile mezun oldu. Dr. Nazım ve diğerleri ile birlikte Askerî Tıbbiye'de, İttihat ve Terakki'nin temelini atanlar arasındadır. Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin şahsî doktorluğunu yaparken, 1905 yılında Erzincan'a sürgüne gönderilmişti. Sürgünden Erzincan ve Trabzon'daki arkadaşlarının yardımıyla, deniz yolu ile Marsilya'ya kaçtı. Oradan da Paris'e geçti. Paris'ten gizlice geldiği İstanbul'da, II. Meşrutiyet'in ilanı için çalıştı. Renkli mücadele hayatı ile döneme damgasını vuran Dr. Bahattin Şakir Bey, tıp kitapları ve makaleler yazmış, İstanbul Tıp Fakültesi'nde profesörlüğe yükselmiş ve Adlî Tıp Kurumu'nu kurmuştur. Bunların yanı sıra İstanbul'da *Şura-yı Ümmet* gazetesini yayınlamış, Balkan Savaşı sırasında Edirne'de görev yapmıştır. Çalışmaları ve azmi ile arkadaşları arasında çok saygın bir yer edinmiş, İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumîsine seçilmiştir. Dr. Bahattin Şakir Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşu ile birlikte Erzurum Misyonu'nda görev aldı. Bölgede III. Ordu'nun gerçek durumu hakkında yazdığı raporlar, Rus koordinasyonu ile faaliyet gösteren Taşnak çetelerine karşı verdiği mücadele nedeni ile haksız yere suçlamalara maruz kalmıştır. Savaşın başlangıcında III. Ordu için yazdığı raporlar görevi icabı idi ve verdiği bilgiler doğrudur. Ermenilerin göç ettirilmesi esnasında yaşanan olaylarla ilgisi yoktur. Duyum aldığı olaylar hakkında bilgi soran bir telgrafı, suçlamalara kanıt olarak gösterilmeye çalışılsa bile, gerçekte isnat edilen suçlarla ilgisinin, hatta bilgisinin olmadığının belgesidir. Türkçülüğü kesindir. Savaş sonunda İttihatçı şeflerle birlikte yurt dışına çıkmıştır. Enver Paşa ile birlikte Almanya'dan Rusya'ya geçmek için 6 kez teşebbüste bulunmuş, bir defasında esir düşmüşler, fakat sonunda kaçmaya muvaffak olmuşlardı. Berlin'e dönüşten sonra Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ile birlikte Berlin'de Ermeni Komiteciler tarafından şehit edildikten sonra, Mustafa Kemal Atatürk, Hidemat-ı Vataniyye tertibinden eşi Cenan Hanım'a 15, oğulları Alp ve Celasun beylere de tahsillerinin sonuna kadar 5'er TL maaş bağlatmıştır.

Fotoğraf-15: Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez-i Umumî'sinden Dr. Nazım Bey (1872-1926).

Askerî Tıbbiye'den yetişen doktorlar, II. Meşrutiyet'e ve oradan da Cumhuriyet'e uzanan Türk devrim hareketine ve Türk Milletinin geleceğine damgasını vurmuşlardır. Dr. Nazım bunların en önemlisidir. Selanik'te doğan Dr. Nazım, Askerî Tıbbiye'de okurken 1889 yılında Osmanlı İttihat Cemiyetine katıldı. 1893 yılında Askerî Tıbbiye'nin 3. sınıfında iken, siyasî nedenlerle yurt dışına çıktı ve tahsiline Paris Tıp Fakültesi'nde devam ederek 1895 yılında buradan mezun oldu. Uzun yıllar yurt dışında faaliyette bulunan, gazete ve dergi çıkaran, yazılar yazan Dr. Nazım Bey; teşkilâtçılığı, komitacılığı, fedakârlıkları ile öne çıkmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar 14 yıl çeşitli kimlikler kullanarak cemiyetin yayılması için çalışmıştır. Herkes onu yurt dışında zannederken o, Yakup Hoca ve Tütüncü Yakup Ağa gibi kimlikler ile takipten kurtulmuş, İstanbul'da, İzmir'de teşkilât kurmuş ve yaymıştır. İttihat ve Terakkî iktidara geldikten sonra hiçbir makam ve mevki kabul etmemiş, İttihat ve Terakkî Partisi Merkez-i Umumî üyesi olarak görevlerini en iyi şekilde yapmaya çalışmıştır. İttihat ve Terakki'ye bağlı birçok paramiliter sivil toplum teşkilâtını kurmuş ve organize etmiş, yönetimlerinde görev almıştır. Arif Cemil kitabında; *"Teşkilât-ı Mahsusa'yı anlamak için İttihat ve Terakki'yi bilmek gerekir."* diyor. Süleyman Askerî Bey'in fiilî olarak 79 gün, Halil Bey'in 15 gün ve Yarbay Cevat Bey'in 92 gün görev yaptığı, Halil ve Cevat beylerin ek görev olarak Teşkilât-ı Mahsusa'ya başkanlık yaptığını dikkate alırsak, Teşkilât-ı Mahsusa'nın kuruluşundan kapatılışına kadar Merkez-i Umumî heyetinin başkanı olan Dr. Nazım Bey'in Teşkilât-ı Mahsusa'yı kurmuş, teşkilâtlandırmış, techiz etmiş ve yönetmiş olduğunu görürüz. Cemal Kutay, Philip H. Stoddard ve benzerlerinin çarpıtmalarının yanı sıra, birçok iyi niyetli çabalara rağmen, çeşitli nedenlerle ortaya koyulamayan ve 1 Numarası Talat Paşa olan efsanevi Teşkilât-ı Mahsusa'nın, organizatörü ve lideri, Dr. Nazım Bey'dir. İstiklal Savaşı'nda Enver Paşa ile birlikte Anadolu'ya geçmek için Batum'da bulunmuştur. İmparatorluktan Cumhuriyet'e uzanan çizgide fırtınalarla boğuşarak geçmiş bir ömür. Hayatı boyunca dört kez idama mahkûm edilen Dr. Nazım, en son 1926 yılında İzmir Suikasti davasında, İttihatçı liderlerle birlikte Ankara'da yargılanarak idama mahkûm edilmiş ve 26 Ağustos 1926 Perşembe günü akşamı cezası infaz edilmiştir. Konuyu bilenler, Nazım'ın bacanağı ve Atatürk'ün Dışişleri Bakanı olan Tevfik Rüştü Aras'ın Atatürk'e Nazım'ın durumunu sorduğunda, Atatürk'ün; *"Biz bunu asmazsak, gün gelir o seni de asar beni de asar."* dediğini anlatır. Dr. Nazım'ın birçok ifadesinden, Mustafa Kemal'i iyi değerlendiremediği anlaşılır. Fakat Mustafa Kemal Nazım'ı çok iyi tanımaktadır. Yargılama ve infazlar, devletin ileride bir tehditle karşılaşma ihtimalini ortadan kaldırmak amacındadır. Bu nedenle bir önceki devrin en keskin uçları budanmıştır.

Atıf Kamçıl Bey, Harp Okulu'ndan mezun olduktan sonra, Selanik'teki III. Ordu'ya atandı. Teğmen olarak görev yaparken, Kâzım Karabekir vasıtasıyla İttihat ve Terakkî gizli cemiyetine girdi. İttihat ve Terakkî içinde Bigalı Atıf olarak anılan Atıf Kamçıl, Fedailer Bölüğü'nde görev almıştı. Resneli Niyazi ve Enver Bey'i yakalamak için görevlendirilen Şemsi Paşa'yı, 7 Temmuz 1908'de Manastır postanesinden çıkarken vurarak, Meşrutiyet'in ilanına giden yolu açtı. Meşrutiyet'in ilanı ile açılan Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nda I. ve II. Dönem Kal'ay-ı Sultanî (Çanakkale), III. Dönem Ankara Mebusluğu yaptı. Seferberlikle birlikte kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'nın Merkez-i Umumî üyesi oldu. 1918'den kapanışına kadar İttihat ve Terakkî Partisi Merkez-i Umumîsi'nde görev aldı. Mütareke döneminde Dîvân-i Harb-i Örfî'de yargılandı. Malta'ya sürüldü. TBMM'de 6. ve 7. Dönem Çanakkale mebusu olarak bulundu. 1947 yılında İstanbul'da öldü.

Fotoğraf-16: Teşkilât-ı Mahsusa Mekez-i Umumîsi'nden Atıf (Bigalı Atıf) Kamçıl Bey. (1880-1947).

Ailesi Erzurumlu olan Hüseyin Aziz Akyürek, 1882 yılında babasının memur olarak bulunduğu Trabzon'da doğdu. 1902 yılında mülkiyeden mezun oldu. 1908'de Eceabat Kaymakamlığı, 1911'de Lüleburgaz Kaymakamlığı yaptı. Aynı yıl İttihat ve Terakkî Partisi Genel Sekreterliği'ne getirildi. Babiali Baskınında Enver Paşa'nın arkasında yer alan bir avuç kişiden birisidir. Baskının hemen sonrasında, Yenibahçeli Nail Bey ile birlikte Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne el koymuştur. Edirne'nin alınmasından sonra 1913 yılında Edirne Merkez Kazası Kaymakamlığı'na atandı. 1914 yılında Gelibolu Kaymakamı olan Aziz Bey, 6 Ağustos 1914 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Siyasî Kısım Müdürlüğü'ne atandı. Bu görevde iken Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umumî'sinde bulundu. 19 Aralık 1915'ten itibaren vekâleten, 24 Nisan 1916 tarihinde de asaleten Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne atanmıştır. 24 Eylül 1922'de Saruhan Sancağı Mutasarrıflığı'na atandı. 1923'te İzmir Valisi, 1924'te İzmir Belediye Başkanı oldu. 1927'de TBMM'ne Erzurum Milletvekili seçildi. Bu görevini 3, 4, 5, 6 ve 7. Dönemlerde de sürdürdü. 1951 yılında Ankara'da vefat etti.

Fotoğraf-17: Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umumîsi'nden ve Emniyet-i Umumiye Genel Müdürü (Hüseyin) Aziz (Akyürek) Bey (1882-1951).

Fotoğraf-18: *Süleyman Askerî Bey (1884-1915)*

Prizren doğumlu olan Süleyman Askerî Bey, 1905 yılında Harp Akademisi'nden Kurmay Yüzbaşı olarak mezun olmuştu. Balkanlarda çetelere karşı mücadelede yetişmiş, İttihat ve Terakki'ye katılmış ve 31 Mart isyanını bastırmak için Selanik'ten İstanbul üzerine yürüyen Hareket Ordusu'nda bulunmuştu. İtalyanlar Trablusgarp'ı işgal edince El-Ehzer mollası kıyafetiyle Mısır üzerinden bölgeye ulaşmış, Enver Bey'in emrinde görev yapmıştı. Balkan Savaşı'na Trabzon Fırkası'nın Erkân-ı Harp Reisi olarak katılmıştı. Garbî Trakya Cumhuriyeti'nin kuruluşunda, Garbî Trakya Hükümet-i Müstakilesi Erkân-ı Harbiye Reisi olarak görev almış, Garbî Trakya Cumhuriyeti'nin Millî Marşı'nı yazmıştı. 1913 yılında binbaşılığa terfî etti. Seferberlik ilanı ile birlikte kurulmasına karar verilen Teşkilât-ı Mahsusa'nın başkanlığına atandı. Muhacirîn Müdüriyeti'nde görevli iken, gizli bir görevde olduğu için, *"Süleyman Askerî Bey Vilayetinizde midir?"* diye valilere sorulup aranan Süleyman Askerî Bey, Teşkilât-ı Mahsusa'daki görevine bir kaç gün geç başlamıştır. Ahmet Tetik, onun imzasının bulunduğu ilk yazının 4 Eylül 1914, son yazının ise 21 Kasım 1914 olduğunu belirtir. Buradan hareketle fiilen 79 gün görev yaptığını söyleyebiliriz. Süleyman Askerî Bey, 21 Kasım 1914 tarihinde Basra Valiliği ve 38. Tümen Komutanlığı'na, daha sonra da Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı'na atanmıştı. 14 Nisan 1915'te, Şuayyibiyye Muharebesi'ni sedye üzerinde yaralı bir vaziyette yönetmeye çalışırken; gelen haberlerden İngilizler karşısında yenilgi aldığını anlayıp, savaşamadığı için teessür içinde arabasına bindirilmesini istedi. Etrafındaki subayları, çeşitli bahanelerle uzaklaştırıp, intihar ederek hayatına son verdi. Çevredeki silah sesleri ve çatışma nedeniyle intiharı fark edilememiş, durumu çekilmek zorunda oldukları bilgisini vermek için gelen subay tarafından görülmüştü.

Fotoğraf-19: Halil (Kut) Paşa

Halil (Kut) Paşa; 1882 yılında İstanbul'da doğmuştur. Bir yaş küçük olduğu Enver Paşa'nın amcasıdır. 1902 yılında Harp Okulu'nu, 1904 yılında Harp Akademisi'ni bitirmiş, Mümtaz Yüzbaşı olarak orduya katılmıştır. Görev yeri merkezi Selanik olan III. Ordu'dur. 1906 da İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girmiş, yeğeni Enver'in de cemiyete girmesini temin etmiştir. Cemiyetin Teşkilât Müfettişi ve Fedai Grubu Reisi'dir. 1911'de Binbaşı, 1913'de Kolağası, 1915'de Miralay, 1916'da Mirliva olmuştur. Tahsin Uzer'in valiliğinde Van'da Jandarma Komutanı olarak görev yaparken İstanbul'a gitmiş, Merkez Komutanlığı ve Süleyman Askerî'nin yerine Teşkilât-ı Mahsusa Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Ahmet Tetik, Halil Bey'in imzaladığı ilk yazı 28 Kasım 1914, son yazının da 12 Aralık 1914 tarihini taşıdığını belirtir. Buna göre Halil Bey'in Teşkilât-ı Mahsusa'nın başkanlığını ek görev olarak fiilen 15 gün kadar yaptığını söyleyebiliriz. 16 Aralık 1914'te, 5. Seferî Kuvvetler Komutanlığı'na atanarak Irak Cephesi'ne gitmiştir. İngilizlerin kuşatma hattının bir bölgesinde zaafiyet yaratıp İngiliz ordusunun kuşatmayı yarmasına imkân tanıması karşılığında altın teklifini reddedip Kut-ül Ammare Savaşı'nda, 13 general, 481 subay ve 13. 300 İngiliz askerini esir alarak İngilizlere tarihlerinde görülmemiş bir yenilgi tattırmıştır. Kendinden 1 yaş büyük yeğeni Enver Paşa, Mütareke öncesi Talat Paşa hükümetinin istifa edeceği günlerde çok gizli bir çıkış planı hazırlamıştı. Plana göre Nuri Paşa komutasında Azerbaycan hizmetinde olan subaylara ordu lağvedilmeden önce 2 yıl izin alınmış ve Azerbaycan'da kalmaları istenmişti. Bu kuvvetleri organize için Halil Paşa'yı bölgeye göndermişti. Fakat yeni hükümeti kuran İzzet Paşa, Halil Paşa'yı yoldan geri çevirtmişti. Görev yaptığı her yer ve dönemde sahip olduğu şöhreti bileğinin hakkı ile kazanmış olan Halil Paşa, Millî Mücadelede Ankara'ya giderek görev almış ve 1957'de İstanbul'da vefat etmiştir.

Fotoğraf-20: *Dr. Bahattin Şakir Bey (1874-1922). Kafkas Cephesinde Görev Yaparken*
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin Arşivi.)

Fotoğraf-21: *Filibeli Hilmi Bey (1885-1926)*
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin Arşivi.)

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu'nda görev yaparken. Filibeli Mustafa Efendi'nin oğlu olan Hilmi Bey, 1885'te Şavşat'ta doğmuştur. Teğmen rütbesinde iken görev yaptığı Balkanlarda, yüzbaşı rütbesinde bulunan Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa'nın emrinde, birçok ünlü komitacı ve çetenin imhasına imza atmış, Halil Paşa ile birlikte İran Misyonu'nda bulunmuştur. Halil Paşa hatıralarında ondan; *"9. Fedai bölüğünden, her biri bir bölüğe bedel arkadaşlarımdan"* diye bahseder. Babiali Baskınında Enver Paşa'nın arkasında bulunanlardan birisidir. Ahıska-Çıldır uçbeyi ailelerden olan Hamşioğulları'ndan Şerif Paşa'nın kızı Nazmiye Hanım ile evlenen, Filibeli Hilmi Bey, savaşın son günlerinde İttihat ve Terakkî Merkez-i Umumîsi'ne seçilmişti. Enver Paşa yurtdışına çıkmadan önce, en son olarak Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Nail ve Ebulhindili Cafer Bey'i Trabzon, Batum, Erzurum ve Kars'ta millî direnişi oluşturmak için faaliyet göstermek üzere bölgeye göndermişti. Grup İstanbul'dan ayrılmış ve daha sonra İngilizler tarafından aranmaya başlanmıştı. Enver Paşa, Alman denizaltısıyla Kırım'a geçtikten sonra Talat Paşa ve arkadaşlarından, subaylarına 2 yıl izin alarak Azerbaycan'da beklettiği iki fırkanın başına geçmek üzere deniz yolundan Batum'a doğru hareket edeceğini söyleyerek ayrılmıştı. Denizde bir hafta fırtınalarla boğuşmasına rağmen muvaffak olamamış, hasta olmuştu. İyileşince karadan gitme teşebbüsünden de bir netice alamayınca Varşova üzerinden Berlin'e döndü. Ekip, Kars-Ardahan-Oltu bölgesindeki vatan topraklarının kurtulması ve müdafaası yolunda devam etmiştir. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın Batum'da hapishaneden kaçırılmasını organize edenlerden biri idi. Mütareke döneminde Kars'ta kurulan Şuralar Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı olmuştu. Bölgenin Ermenilere teslimini engellemek için mücadele vermiştir. Bakü ve Batum'a gelen Enver Paşa ile irtibat kurmuş, Anadolu'ya geçişi için hazırlıkta bulunmuştur. Millî Mücadele döneminde Doğu Anadolu'nun kurtuluşunda büyük hizmetleri vardır. 1. Dönem TBMM'de Ardahan Milletvekili olarak görev yapan Filibeli Hilmi Bey, Cumhuriyet döneminde İstanbul'da ticaretle meşgul iken, İzmir Suikasti davasından tutuklandı ve Ankara İstiklal Mahkemesinde İttihat ve Terakki liderleri ile birlikte yargılandı. 1926 yılında idama mahkûm edilerek cezası infaz edildi. Son nefesine kadar vatana ve millete hizmet yolunda, en ufak bir tereddüt ya da kişisel menfaat sapması yoktu.

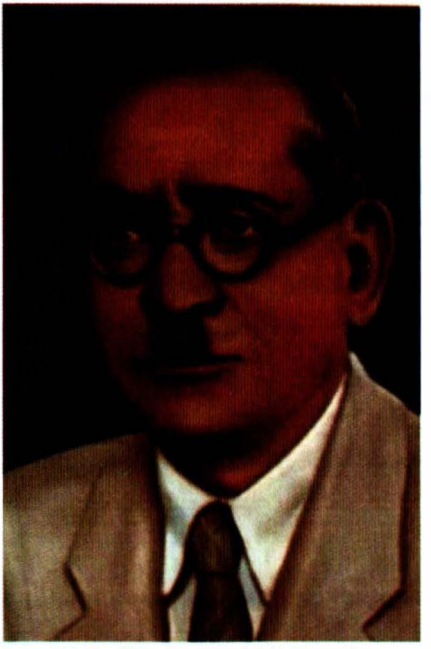

Fotoğraf-22: Dr. Fuat Sabit Ağacık Bey *(1887-1957)*

Asıl adı Ahmet Fuat olmakla beraber, Dr. Fuat Sabit olarak tanınır. 1887'de Erzincan'ın Kemaliye ilçesinde doğmuş, babası Düyûn-ı Umumîye görevlilerinden Mehmet Sabit Bey'dir. 1910 yılında tabip yüzbaşı olarak Askerî Tıbbiye'yi bitiren Dr. Fuat Sabit Bey, Askerî Tıbbiye yıllarında, İmparatorluğun kurtuluşunun üç tarz-ı siyasetten Türkçülük siyaseti ile mümkün olacağı görüşünü arkadaşlarının arasında yaydı. Organize ettiği 20 Haziran 1911 tarihli bir toplantıda bu doğrultuda faaliyet gösterecek bir dernek kurulmasına karar verildi. Dr. Fuat Sabit Bey, başkanlık ettiği toplantıda, kurulacak derneğin adının Türk Ocağı olması için bir önerge verdi ve 12 Mart 1912'de Türk Ocağı kuruldu. İlk kurucu idare heyetinde veznedar olarak yer alan Dr. Fuat Sabit, 1912'de Erzurum Merkez Askerî Hastanesi'ne tayin edildi. Burada görev yaparken, 1 Eylül 1913'te rütbesi binbaşılığa yükseltildi. Dr. Fuat Sabit Bey, Dr. Bahaettin Şakir Bey Erzurum'a gelince Teşkilât-ı Mahsusa'ya katıldı. Dr. Bahaettin Şakir'in yardımcısı olarak görev yapan Dr. Fuat Sabit, Doğubayazıt bölgesindeki teşkilâtlanmaya katılmış ve buradaki silahlı mücadeleyi bir dönem yönetmiştir. Mütareke döneminde Doğu Anadolu'nun Ermenilere teslimini önlemek için 3-5 Ocak 1919 tarihlerinde toplanan Ardahan Kongresi'ne katılmış, Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Kars'a geçmişti. 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir tarafından Azerbaycan'ın durumunu anlamak için Bakü'ye gönderilmiş, Bakü, Dağıstan ve Moskova'da Ankara Hükümeti adına temaslarda bulunmuş, burada Mustafa Suphi ile birlikte Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşunu gerçekleştirmişti. Millî Mücadele'den sonra doktorluğa devam etti. Askerî Tıbbiye'de görevlendirildi. Harbiye öğrencileri arasında çıkan komünist yapılanma nedeni ile Manisa'ya sürüldü. 1927'de ordudan ayrıldı. Manisa'da gezici sağlık hekimliği yaptıktan sonra, arazi satın alıp bağ ve bahçe işleri ile uğraşmaya başladı. 2. Dünya savaşında tekrar askere çağrıldı. 3,5 yıl yedek subay olarak hizmet yaptıktan sonra terhis oldu. Tıpta uzmanlık çalışmalarını tamamlayarak Sinir Hastalıkları Uzmanı oldu. Bakırköy Akıl Hastanesi'nde ve İstanbul Belediyesi'nde çalıştı. 1947'de emekli oldu ve 1957'de vefat etti. Dr. Fuat Sabit, TKP tarihinde aralarında Mustafa Suphi ve arkadaşları ile Nazım Hikmet'in de bulunduğu Türk Ocakları kaynaklı bolşevik damarını temsil eder. TKP'nin bir de İştirakçi Hilmi ve takipçilerinin teşkil ettiği İngiliz damarı da mevcuttur.

Girit'in Hanya şehrinde doğan Ruşeni Bey, 1906'da kurmay yüzbaşı olarak III. Ordu emrinde görevlendirilmişti. II. Meşrutiyet'in ilanının ilk günlerinde; merkezi Edirne'de bulunan II. Ordu'nun Meşrutiyet'in ilanına sıcak bakmadığı ve isyan çıkartacağı haberleri gelmeye başlamıştı. Selanik'teki İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsi, bu işle ilgilenmesi için Kurmay Yüzbaşı Giritli Ruşeni Bey'i görevlendirdi. Ruşeni Bey, yanına 7 subay ve 40 seçme asker alarak trenle Selanik'ten Edirne'ye hareket etmiş, yolu üzerinde bulunan Drama, Gümülcine, İskeçe ve Dedeağaç'ta II. Meşrutiyet'in ilanı için halkın desteğini almış ve saraya telgraf çekilmesini temin etmişti. İşin en zor kısmı olan Edirne'ye ulaştığında II. Ordu'ya mensup askerî grupların istasyonda toplanmaya başladığını görmüş, arkadaşlarına uygulayacakları mizansen için yeni talimatlarını vermişti. Trenden inen askerler, hemen merasim nizamında dizilmiş ve en son trenden inen Ruşeni Bey askerlerinin önünde durarak; III. Ordu'dan II. Ordu'ya selam getirdik diye konuşarak, yanındaki askerlerle karşısındaki askerlerin kucaklaşmasını sağlamıştı. Toplanan asker ve halk karışımı kalabalığa, Türkçe ve Rumca nutuklar söylerken askerleri de kalabalığın arasına karışmış, "Yaşasın meşrutiyet" diye haykırarak toplanan asker ve halkı coşturmuştu. Büyük bir zekâ ve maharet sergileyerek, Edirne'de muhtemel bir ayaklanmayı önlediği gibi, Meşrutiyet'in ilanını alkışlatan ve anayasayı koruyacaklarına dair yemin ettiren Ruşeni Bey, böylece Edirne'de Meşrutiyet'in ilanını temin etmişti. Tarihe *'Ruşeni Bey vakası'* diye geçen bu olaydan sonra, İstanbul'dan padişahın da Meşrutiyet'in ilanını kabul ettiği haberi gelmiş ve Ruşeni Bey, Edirne'den ayrılarak Selanik'e dönmüştü. 1910'da Kars Konsolosluğu'nda kâtip olarak çalışan Ruşeni Bey, Yunanca, Arapça, Farsça ve Rusça biliyordu. Teşkilât-ı Mahsusa kurulduktan sonra Ömer Naci Bey Misyonu'yla tekrar İran'a giren ve müfrezesiyle birlikte savaşan Ruşeni Bey, daha sonra Rauf Orbay'ın Afganistan Misyonu'na katılmıştı. Birinci Dünya Savaşı boyunca bölgede birçok operasyon yapan Ruşeni Bey, Rusya'daki Ekim devrimi esnasında Şeyh Hasan sahte kimliği ile İran'da faaliyet göstermekte, Arapça ve Farsça vaazlar vermekteydi. Millî Mücadele esnasında, yurda dönmüş ve kısa bir müddet sonra Genel Kurmay'da Fevzi Çakmak ile görüşüp Ankara'ya geçmişti. Ankara'da misafiri olduğu Mustafa Kemal'e, Bolşeviklerle işbirliğine girilmesi tezini anlatan Ruşeni Bey, İstanbul'a döner ve Fevzi Çakmak'ı, Anadolu'ya geçirme görevini tamamladıktan sonra, Mustafa Kemal tarafından Kafkasya'da görevlendirilir. Yıllar sonra Ankara'ya dönen Hasan Ruşeni Barkın, Cumhuriyet devrinde 4, 5 ve 6. Dönem Samsun milletvekillikleri yapmıştır.

Fotoğraf-23: *Giritli Ruşeni ya da Hasan Ruşeni Barkın (1884-1953)*

Fotoğraf-24: *Hizmetleri çok ama kendi yok bir kahraman, Yusuf Rıza Bey.*

Ailesi Ahıska'dan göçmüş ve Artvin'in Çayağzı (Korzul) Mahallesi'ne yerleşmişti. 1877-78 Osmanlı Rus harbi sonrası Artvin Rus işgaline girince aile Samsun'a göçtü. İttihat ve Terakki içinde Topçu Binbaşı Trabzonlu Rıza olarak bilinir. Emekli olduktan sonra İttihat ve Terakki'de görev yapar. Trabzon Murahhası iken, 1913 yılında İttihat ve Terakki Merkez-i Umumîsine seçilir. Seferberlik başlayınca ordudaki görevine dönmek ister ama Enver Paşa kendisinden Trabzon'a giderek oradan Rusya içlerinde hareket edecek bir örgüt kurması emrini verir. Derhal yola çıkar. Trabzon'da iken Teşkilât-ı Mahsusa kurulmuş ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Trabzon Misyonu'nun başına atanmıştı. Teşkilât-ı Mahsusa bir yandan kuruluşunu ikmal ederken bir yandan da muhtemel görevler için hazırlanır. Yusuf Rıza Bey de bir yandan Rusya içlerine haber elemanı gönderirken bir yandan da Artvin ve Batum'da teşkilât kurar. Teşkilât-ı Mahsusa adına 1000 kadar gönüllü organize eder ve hudut bölgesine yerleştirir. Savaş başladıktan sonra 3. Ordu Kumandanlığı tarafından 3. Ordu'nun en solundaki kanadın komutanlığına atanır. 3. Ordu'dan emir alınca Rus hududunu geçer, Murgul, Borçka ve Muratlı'yı alır. Bölge halkına silah dağıtır ve Rusya'ya karşı ayaklandırarak Batum'u kuşatır. Batum'un alınabilmesi için istediği silah ve kuvvetler kendisine verilmediği için; elindeki az sayıda kuvvet ve yetersiz silahlarla, sürekli destek alan Rus kuvvetleri karşısında güç durumda kalır. Kuvvetleri savaşarak Arhavi'ye kadar geri çekilir. Mütareke döneminde Ermeni Katliamı yapma iddiası ile Divan-ı Harb-i Örfî'de yargılanır. Beraat eder, fakat İngilizler bırakmaz. Yargılamak için Malta'ya götürürler. Resim Malta'da alınmıştır. Malta dönüşü Millî Mücadele'ye katılır. Vefatından sonra, Atatürk tarafından zevcesi Şükriye Hanım ve kızı Türkân Hanım'a Hidemat-ı Vataniyye Tertibinden 10'ar lira maaş bağlanmıştır. Maaş 1925 yılının Nisan ayında bağlanmış olduğuna göre, Yusuf Rıza Bey bu tarihten önce vefat etmiş olmalı. (Fotoğraf: *Mehmet Bilgin Arşivi*)

Fotoğraf-25: *Hopa ve Yusuf Rıza Bey'in almayı çok arzuladığı Batum.*

(Fotoğraf: Oktay Hacıoğlu)

Fotoğraf-26: *Kara Kemal Bey (1875(?)-1926)*

Serez'de posta memuru iken, kendisi gibi posta memuru olan Talat Bey ile tanışmış ve İttihat ve Terakki'ye katılmıştı. Örgütçü kişiliği ile İstanbul'da esnaf gruplarını ayrı ayrı örgütlemiş, İstanbul Murahhassı olmuş ve 1912'de Merkez-i Umumî'ye seçilmiştir. Talat Bey'in örgütün siyasî kanatta en önemli dayanağı olduğu için Küçük Efendi olarak anılmaya başlamıştı. Millî Mücadele'ye İstanbul'dan silah ve subay sevk eden Karakol Teşkilâtı'nın kurucularındandır. Kara Kemal Bey, 1909 yılında Selanik'te yapılan İttihat ve Terakkî Kongresi'ne İstanbul murahhası olarak katılmıştı. İstanbul esnafları arasında etkin olan ve örgüt içinde Küçük Efendi namıyla da anılan Kara Kemal, 1912'de yapılan İttihat ve Terakkî kongresinde Merkez-i Umumî'ye seçilmişti. Millî şirket kurma ve millî iktisat oluşturma çalışmalarından dolayı halâ suçlamalara maruz kalan Kara Kemal Bey, hesabını İttihat ve Terakki'nin 1916 kongresinde, Meclis Soruşturma Komisyonu'nda, Divan-ı Harb-i Örfî ve Malta'da vermiştir. Mütareke döneminde Kara Vasıf Beyle birlikte Karakol Teşkilâtı'nı kurarak Anadolu'ya silah ve subay sevkiyatını düzenlemiş, işgal döneminde en tehlikeli kişilerden biri addedilerek sürüldüğü Malta adasından 15 arkadaşı ile birlikte kaçmıştı. Örgütçülüğü ile bilinen Kara Kemal Bey, 1926 yılında İzmir Suikasti ile ilgili görülen davada gıyabında idama mahkûm edilmiş ve yakalanacağını anlayınca da intihar etmiştir.

Fotoğraf-27: Hamal Ferit Bey

Trabzon'a gelen kâtib-i mes'ullerden Ferit Bey (1877-1951), İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezundur. İttihat ve Terakki'de İstanbul Kâtib-i Mes'ulu ve Konya Murahhası görevlerinde bulunmuştur. İttihat ve Terakkî adına Kara Kemal Bey'in örgütlediği Hamallar Teşkilâtı'nın da kahyası olan Ferit Bey, Hamal Ferit olarak bilinir. Malta'ya sürülenler arasındadır. Cumhuriyet döneminde Hamal'ı soyadı olarak kullanmıştır. Mütareke'de Malta'ya sürülenler arasındadır. TBMM'de 8. Dönem İstanbul Milletvekili idi. 1942 yılında kurulan Varlık Vergisi Tespit Komisyonu'nda görev yapmıştır. Bu nedenle bazı kaynaklarda iktisadî hayatı millileştirmeye çalışmakla suçlanmıştır.

Memduh Şevket Esendal (1884-1952); Seferberlik ilanından sonra Trabzon'a gelen ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Trabzon Misyonu'nda görev yapan kâtib-i mes'ullerden biri olan Mahmut Şevket Esendal, Kara Kemal Bey vasıtasıyla girdiği İttihat Terakki'nin İstanbul kanadında çalışmıştır. 1920'de Mustafa Kemal'in çağrısı ile Millî Mücadele'ye katıldı. 1921-24'te Bakü, 1924'te Tahran elçiliğinde bulundu. TBMM'de 4. Dönem Milletvekili seçildi. 1931-33 arası görevini yaptı. Kâbil elçiliği görevine (1933-38) atanınca milletvekilliğinden ayrıldı. 6, 7 ve 8. Dönem'lerde tekrar Bilecik Milletvekili seçildi. 1941-45 arası CHP Genel Sekreterliği de yapan Mahmut Şevket Esendal roman ve hikâyeleri olan önemli edebiyatçılarımızdan biridir.

Fotoğraf-28: Memduh Şevket Esendal

Fotoğraf-31: Yarbay Stange Bey'in Ramiz Bey'e hediye ettiği ve halen Ramiz Bey'in oğlu Faruk Benli'nin evinin duvarında asılı olan tüfek. *(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)*

27 Mayıs 1905'te Harbiye'den mülazım-ı sani olarak mezun olan Mamovi-zâde Rauf Bey, 4. Ordu emrine verilmiş, daha sonra 22 Temmuz 1905'te 3. Ordu'ya nakledilmişti. 3. Ordu'da görev yaparken Enver Paşa ile Tikveş'te dağa çıkmıştır. Bu husus, Enver Paşa'nın anılarında şu şekilde geçmektedir: *"Ben Tikveş teşkilâtını bitirdikten sonra Köprülü-Kalkandelen-Kırçova kazalarından Manastır'a geçmek niyetindeydim. Bu sırada Merkez-i Umûmî'den gelen bir kâğıtta, Kalkandelen eşrafından Piyade Mülazimi ... Bey ile Mülazım (Teğmen) Trabzonlu Raûf Efendi'nin çeteye iltihak etmek üzere Selanik'den hareket etdikleri..", "Kovadar'a yakın cadde üzerinde Mustafa Necib Efendi'nin milis taburu selam duruyordu. Bütün şehir halkı yol üzerinde idiler. Her taraftan meserret (sevinç) sadaları işitiliyordu. Baş tarafta Mustafa Necip Efendi'nin mu'avini Mülazım Rauf ve daimî çete efradı vardı."* Bu ve benzeri ifadelerden Rauf Bey'in, subay olarak Sırp, Yunan ve Bulgar Komitacılarına karşı birçok ölümcül görevden sonra, Meşrutiyet'in ilanı için Selanik'te Nazım Paşa'yı vuran, İran'da ve Balkan Savaşlarında görevler yapan ve Babiali baskınında vurularak ölen, İttihat ve Terakki'nin en önemli fedailerinden biri olan Mustafa Necip'in yaverliğini yapmış olduğunu da öğreniyoruz. *(Fotoğraf: Faruk Benli Arşivi)*

Fotoğraf-32: Mamovi-zâde Rauf Bey

Fotoğraf-33: *Ortada Miralay Fuat Bulca, solunda Topal Osman Ağa'nın oğlu, sağında Binbaşı Mamovi-zâde Rauf Bey, önde sağda oturan Topal Osman Ağa.*

Ortada kalpaklı Mustafa Kemal ile birlikte Trablusgarp'ta görev yapan, 1921 yılında Ankara Merkez Komutanı olan, daha sonra TBMM'de 2., 3. ve 4. Dönem Rize Milletvekili olan Miralay Fuat Bulca, solunda Topal Osman Ağa'nın oğlu, sağında 1921 yılında Ankara Merkez Kumandanlığı'nda Tabur Komutanı olarak görev yapan Binbaşı Mamovi-zâde Rauf Bey, önde sağda oturan Topal Osman Ağa. Fotoğraf Topal Osman Ağa'nın Atatürk'ün muhafızlığını yapmış olduğu dönemde Ankara'da çekilmiştir. Topal Osman Ağa, topladığı gönüllülerle birlikte Yusuf Rıza Bey'in kuvvetlerine katılarak Murgul'dan sonraki aşamada savaşmıştır.

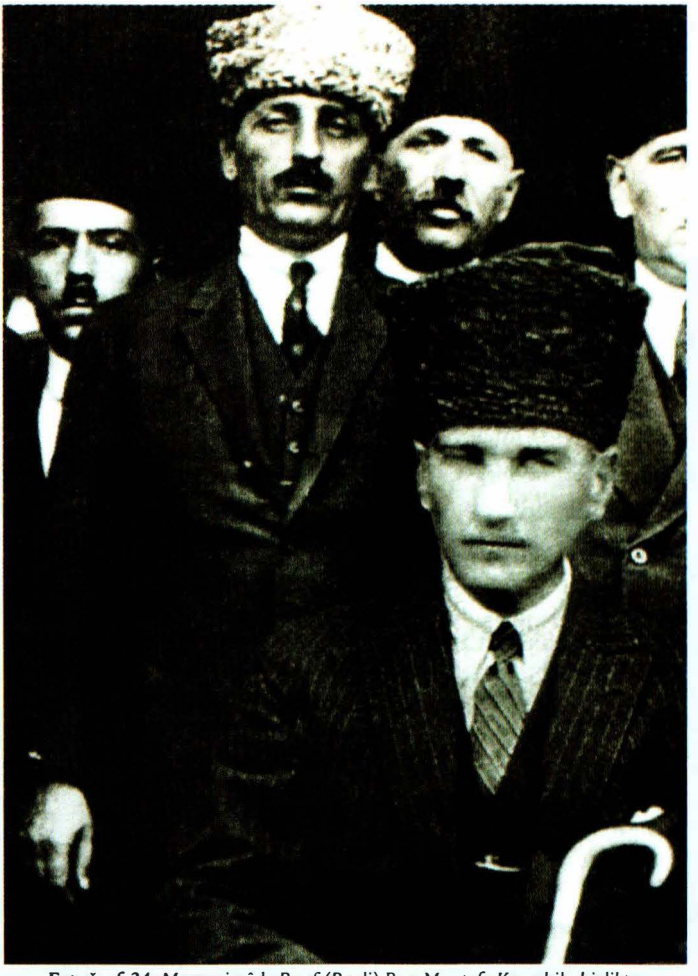

Fotoğraf-34: *Mamovi-zâde Rauf (Benli) Bey, Mustafa Kemal ile birlikte.*

1924 yılında yarbaylığa terfi eden ve Ankara Merkez Kumandanlığı'na getirilen ve aynı zamanda Rize Mebusu olan Mamovi-zâde Rauf (Benli) Bey, Rize Mebusu olarak Mustafa Kemal ile birlikte. Gözünü daldan budaktan sakınmayan fedailerden olan Rauf Bey, Balkan Savaşı'na katıldı. I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde yaralandı. Daha sonra Filistin Cephesi'ne gönderildi. Burada İngilizlere esir düştü. Esaret dönüşü Millî Mücadele'ye katıldı. Adapazarı bölgesinde Anadolu'ya geçişleri düzenledi ve Çerkezlerin isyanlarını bastırdı. Rauf Bey daha sonra Mustafa Kemal tarafından Ankara Merkez Kumandanı yapıldı. Ankara Merkez Komutanı iken, Rize Milletvekili seçildi. Enver Paşa ile dağa çıkan, Mustafa Necip'e yaverlik yapan, Yakup Cemil ve Halit Karsıalan Paşa'nın silah arkadaşı olan Rauf Bey, Halit Karsıalan Paşa'nın mecliste öldürülmesi ve Topal Osman'ın Çankaya'da vurulması olaylarında olay mahallinde idi. Bu olaylardan kısa bir müddet sonra hastalanmış ve 3 Mayıs 1925 tarihinde vefat etmiştir. Ölümünden sonra Mustafa Kemal Atatürk, Hidemat-ı Vataniyye tertibinden eşi Binnaz Hanım'a 30 TL, kızları Belkıs ve Melahat hanımlara ise 10'ar TL maaş bağladı.

(Fotoğraf: Faruk Benli Arşivi)

Fotoğraf-35: Süvari Yüzbaşı Çürüksulu Kâmil (Tavgridze) Bey

Süvari Yüzbaşı Çürüksulu Kâmil (Tavgridze) Bey; Kafkasya'da uçbeyi olan Çürüksulu (Tavgridze) ailesindendi. Aile adından anlaşılacağı gibi Taveli kökenli ve Kıpçak asıllı idi. Çürüksu, ailesine ocaklık olarak verilmişti. Dedeleri Kırım seferlerine katılmış, Anapa, Sohum kalelerinde muhafızlık yapmış, babası Çürüksulu Ali Paşa ve amcaları 93 Savaşı'nda Çürüksu ve Batum bölgesinde kahramanca savaştığı için Acaralılar tarafından çok seviliyor ve Acara kahramanlarından sayılıyordu. Kâmil Bey, Çürüksulu Ali Paşa'nın büyük oğlu idi. Ailesi ağırlıklı olarak Perşembe ve Ordu'da yaşıyorsa da Ali Paşa, İstanbul'da oturmaya mecbur idi. Kâmil Bey, ailesinin konumu ve kişiliği nedeniyle bölgede çok etkili oldu. Murgul ve Borçka'nın alınmasında öncü kuvvetlerin komutanı olan Kâmil Bey, müfrezesi ile birçok defa Rusya içlerine girdi ve savaştı. Arif Cemil kitabında Kâmil Bey'den; *"Teşkilât-ı Mahsusa'nın en cesur müfreze kumandanı"* olarak bahseder. Yusuf Rıza Bey'in çok sevdiği Kâmil Bey, genç yaştaki kır saçları ve kahramanlıkları ile askerleri tarafından da çok seviliyordu. Kâmil Bey'in Çürüksulu Ali Paşa'nın oğlu olduğunu öğrenen Acaralılar, ayaklarına kapanarak etrafında toplandı, eski hesabı görmek için silah istediler. Çürüksu kontrol altına alındı. Batum'a elektrik sağlayan santral havaya uçuruldu. Batum çepeçevre kuşatıldı ve şehirde yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Ruslara esas darbenin Sarıkamış harekâtı ile indirilebileceği görüşü ile Batum Harekâtı ertelenmişti. Stange Bey de Kâmil Bey'den *Harp Ceridesi*'nde çok sitayişle bahseder. Borçka ve Murgul'dan en son çekilen müfrezenin komutanı olan Kâmil Bey, Mart ayında başka bir göreve tayin edildi. Askerleri, *"Kumandanımızı isteriz. Kâmil Bey olmadan savaşmayız"* diyecek kadar kendisine bağlı idi. Savaş döneminde Kafkasya ile ilgili bazı görevlerde bulunmuştur. Fotoğrafta göğsünde gururla taşıdığı İstiklal Madalyası'ndan Millî Mücadele'de de görev almış olduğunu anlıyoruz. *(Fotoğraf: Ali Çürüksulu Arşivi)*

Mehmet Ziya Bey (1884-1953); Çürüksulu Ali Paşa'nın oğludur. Gönüllüleri ile birlikte Balkan Savaşına katılmış ve milis rütbesi elde etmişti. Birinci Dünya Savaşı başlayınca Ordu ve civarından topladığı gönüllüler ile birlikte cepheye gelmiş ve Yusuf Rıza Bey'in emrine girmiştir. Müfrezesi ile birlikte Rusya içlerine girip Batum'un kuşatılmasında görev almıştı. 1915 Mart'ında Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin yeniden organizasyonunda Teşkilât-ı Mahsusa Alayı'na bağlı Ziya Bey Taburu adıyla adına özel bir tabur oluşturulmuş ve Milis Binbaşı rütbesiyle bu taburun başında iki yıl kadar savaşmıştı. Mayıs 1916'da Türk kuvvetlerinin çekilmiş olduğu Akçaabat-Vakfıkebir arasındaki mevzilerde savaşırken Ruslara esir düşmüş ve taarruza devam eden Ruslar Vakfıkebir'e girmişti. Esir olarak sevk edildiği Batum'da, kendisini tanıyan Acaralılar tarafından kurtarılmış ve geri dönmüştü. Mehmet Ziya Bey, Millî Mücadele döneminde Ordu bölgesinde büyük hizmetlerde bulunmuş, Ordu Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti Başkanlığını ve Ordu Kuvvâ-yı Milliye Kumandanlığını yapmıştır. 1950'li yıllarda Perşembe Belediye Başkanlığı yapan Ziya Bey'in mezarı, Perşembe Merkez-Ağuşlu Camii haziresindedir. *(Fotoğraf: Ali Çürüksulu Arşivi)*

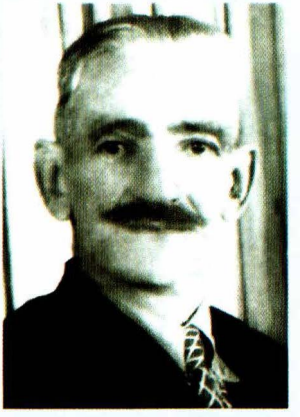

Fotoğraf-36: Binbaşı Çürüksulu Mehmet Ziya Bey

Yüzbaşı Çürüksulu Fuat Bey (1892-1970); Saint Joseph'ten mezun olduktan sonra tahsil için Almanya'ya gitti. Savaş başladığında Almanya'da öğrenci idi. Motor tahsili yapıyordu. Seferberlik ilan edilince hemen yurda döndü. Asırlardır aile fertlerinin yaptığını yaptı. Gönüllü toplayıp savaşa gitti. 2 yıl savaştıktan sonra Trabzon Otomobil ve Motor Tamirhaneleri Müdüriyetine getirildi. Milis Yüzbaşı rütbesine yükseldi. Hizmetlerinden dolayı iki kıta harp ve liyakat madalyası verildi. Perşembe Belediye Reisi olarak Millî Mücadeleye katıldı. Perşembe (Vona) Müdafa'a-i Hukûk-i Milliye Cem'iyyeti Reisliğini yaptı. Hizmetlerinden dolayı 1926 yılında beyaz şeritli İstiklal Madalyasına layık görülmüştür. Mezarı Perşembe Merkez-Ağuşlu Camii haziresindedir.
(Fotoğraf: Ali Çürüksulu Arşivi)

Fotoğraf-37: *Yüzbaşı Çürüksulu Fuat Bey*

Fotoğraf-38:
Fuat Çürüksulu Perşembe'deki evinin önünde eşi ve torunlarıyla.

Fotoğraf-39: *Çürüksulu Fuat Bey'in Perşembe'de Merkez-Ağuşlu Camii yanındaki mezarı*
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-40:
Çürüksulu Binbaşı Ziya Bey'in Perşembe'de Merkez Ağuşlu Camii yanındaki mezarı
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-41: *Çürüksulu Fuat Bey (ortada oturan) ve gönüllü müfrezesi. Fuat Bey Almanya'da öğrenci iken savaş çıkınca memlekete dönmüş ve gönüllü müfrezesi ile birlikte Karadeniz sahilindeki savaşlarda 1914-1919 Milis Yüzbaşı rütbesi ile görev yapmıştır. Millî Mücadele döneminde Perşembe Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde görev almış ve Perşembe Belediye Başkanlığı'nda bulunmuştur.*

(Fotoğraf: Ali Çürüksulu Arşivi)

Fotoğraf-42: Binbaşı Hafız Süleyman (Güveli) Bey

Binbaşı Hafız Süleyman Bey, aslen Trabzon'un Tekfurçayır mahallesinden olup, imparatorluk coğrafyasında Girit, Yunanistan, Mısır, Lübnan, Suriye, Yemen, Aden, Elbistan, Haçin (Saimbeyli), Kozan, Edirne ve Balkanlar'da yaşanan ve imparatorluğun sonunu hazırlayan isyanları bastırmak üzere görev yaptı. Balkan Harbi'nde esir düştü. Kuzey Bulgaristan'daki esaretten döndükten sonra Polathane (Akçaabat) Taburuna atanmış olan Binbaşı Hafız Süleyman (Gürcan), manzum olarak yazdığı anılarında, harp başlamadan önce Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in emri ile emrine verilen gönüllülerle hudut bölgesinde göreve gittiğini ve Arhavi'ye bağlı Soğucak (Potocur) taburunda görevli olunduğunu anlatır. Rusların Çoruh boyunda ilerleme kaydedip Borçka'da işgal telaşı başladığı zaman Borçka'ya gelip duruma el koymuş ve Borçka savunmasını yeniden tanzim etmiş, bundan sonra görevine Hopa Hudut Tabur Komutanı olarak devam etmişti.

(Fotoğraf: Recep Güvelioğlu arşivinden)

Fotoğraf- 43: *Edip Dinç Bey*

Murgullu Edip Dinç Bey (Batum Mebusu); Murgul'daki Rus kumandanına Almanca yazılmış teslim ol mektubunu götürmüştür. Mehmet Edip Dinç, İmamefendi-zâde Nazım Efendi ile Feride Hanımın oğludur. 1885 yılında Batum'da doğmuştur. Daha sonra göçmen olarak Ladik'te nüfusa kaydolmuştur. İttihatçılarla ilişkisi 1906 yılında Batum'a gelen Ömer Naci vasıtasıyla olmuştur. Ömer Naci tarafından yemin töreni yapılıp teşkilâta alınan Mehmet Edip Bey, harpten evvel Hudut Taburu Kumandanı olan ve harbin başlangıcında Sarp köyünde şehit edilen İbrahim Hakkı Bey vasıtasıyla anavatana hizmete devam etmiş ve Teşkilât-ı Mahsusa faaliyete geçince de bu örgütte görev almıştır. Mehmet Edip Bey, Birinci TBMM'ne Batum Milletvekili olarak katılmıştır.

(Fotoğraf: Mehmet Dinç Arşivi)

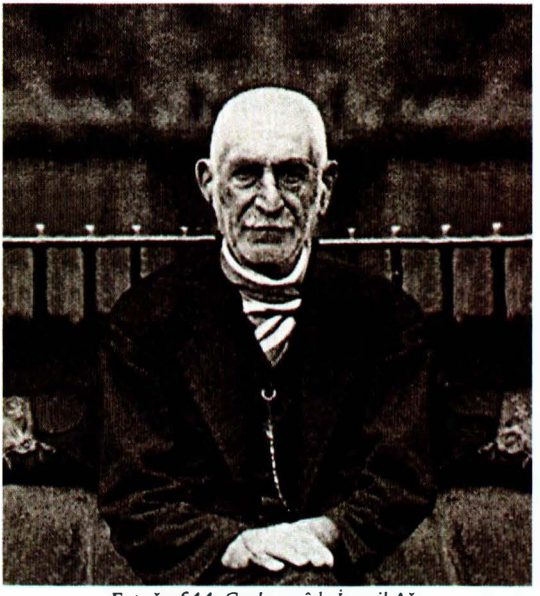

Coşkun-zâde İsmail Ağa (1863-1939); Dayısı olan Yusuf Rıza Bey'in emriyle, savaş öncesi Artvin'de Teşkîlât-ı Mahsusa'yı örgütledi. Savaş başlamadan önce Ruslar tarafından fark edilip Batum ve Tiflis'te yargılandıktan sonra Sibirya'ya sürüldü. 1917 devriminden sonra Sibirya'dan kaçarak Artvin'e döndü. Artvin'in Anavatana katılması için çalıştı.

(Fotoğraf: Mehmet Bilgin Arşivi)

Fotoğraf 44: *Coşkun-zâde İsmail Ağa*

Fotoğraf 45: *1939 yılında vefat eden Coşkun-zâde İsmail Ağa'nın Artvin Çayağzı Mahallesi'nde Nikrola Mezarlığı bitişiğindeki mezarı.*

(Fotoğraf: Mehmet Bilgin Arşivi)

Fotoğraf-46: *Yahya Kâhya*

Millî Mücadele döneminde Yahya Kâhya olarak anılan Yahya Reis'in dedeleri Sürmene'nin Petekli (Makavla) köyünde Karaosmanoğlu ailesine mensuptu. Yahya Reis-zâde olarak bilinen dedesi, Trabzon'da deniz nakliyesi ve ticaretle meşgul iken, Trabzon'a yerleşmiş, babası Osman Reis de Trabzon Limanı yükleme ve boşaltma işlerini yapan kayıkçı ve hamalların kâhyası idi. Babasının 1903 yılında ölümü üzerine 17 yaşında Kayıkçılar Loncası üyelerinin isteği ile Kâhya seçilmişti. Birinci Dünya Savaşı esnasında Trabzon'da denizden toplanan mayınları kayıklarla Çanakkale'ye nakletmişti. Mayınların patlama ihtimali ve Rus donanmasına yakalanma tehlikesi göze alınarak yaptığı bu hizmetten başka, Kafkas Cephesi'nde çetesi ile birlikte Yusuf Rıza Bey'in emrinde savaşmıştır. Arif Cemil, Borçka'da bozgun günlerinde Trabzonlu Yahya Reis çetesi hariç olmak üzere tüm çetelerin cepheyi terk ettiğini, Borçka'dan dağılarak kaçan çetelerin Murgul'un Küre köyüne ulaştıkları zaman burada bulunan Yahya Reis'in küfür ve tehditleri üzerine korkarak büsbütün dağıldığı bilgisini verir. Yahya Kâhya; Millî Mücadele'de Enver Paşa'yı Anadolu'ya geçirme yanlıları ile birlikte hareket ederek Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülme işini organize etmişti. Ankara, Enver Paşa'nın yurda gelişi için hazırlık yapan ve Trabzon'da problem yaratan Yahya Kâhya işini halletmek için Yüzbaşı İsmail Hakkı (Tekçe)'yi Trabzon'a göndermişti. İsmail Hakkı Bey, Trabzon'a gelerek Soğuksu mevkiinde pusu kurar ve Yahya Kâhya'yı ortadan kaldırır. Ölümü Trabzon'da üzüntü ile karşılanmış, birçok türküler yakılmıştır. En bilineni Göreleli ve Kemençe pirlerinden olan Piçoğlu Osman tarafından *"Okuyun Fatiha Kâhya Ruhuna"* adıyla taş plağa okunmuş ve günümüze ulaşmıştır. *(Fotoğraf: Reşat Sümerkan Arşivi)*

Fotoğraf-47: Hafız İsmail Hakkı Paşa

Dâmâd-ı Hazret-i Şehriyâri ve 3. Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa (1879 Manastır-15 Şubat 1915 Erzurum); özellikle Sarıkamış Harekâtı'ndan dolayı çok haksız yere, kişisel ve klişeleşmiş ama gerçek olmayan suçlamalarla yıpratılmaya çalışılsa bile, Harp Okulundan 2. ve Kurmay sınıfında aralarında Enver ve Mahmut Kâmil Paşa'nın bulunduğu sınıftan birincilikle mezun olmuştur. Askerliğin 3 sınıfında da hizmet görmek için değişik kıtalarda görev yapmış, Viyana'da Ateşemiliter olarak bulunmuştur. Çevresindekilerin tümünün güvenini kazanmış ve sahip olduğu mevkileri meziyetleri ile hak etmiş, Osmanlı Ordusu'ndaki en iyi kurmaylardan biri idi. Zihinlerimiz berraklaşıp objektif karar verebilecek duruma geldiği zaman, yakın geçmişi ve Sarıkamış'ta yaşananları doğru olarak anlayıp değerlendirebileceğimizi söyleyebiliriz.

(Resmin Orjinali İstanbul-Harbiye'deki Askerî Müze'dedir. İzin alınarak kullanılmıştır.)

Fotoğraf-48: Sol üst köşede "Hafız Hakkı Paşa ve Erzurum valisi Tahsin Bey Hasankalesi'nde nişan talimi 1331" yazıyor. Sağ yanda; "Hasankale'de beraber olduğumuz halde 1331'de alınan resim" yazıyor. Sağ başta sivil giyimli ve fesli şahıs Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey'dir. Önde kordonlu kurmay subay Kara Vasıf Bey, omuzunun üstünde Hafiz Hakkı Paşa'nın apoleti görünüyor. Sol omuzundaki kordonlu subay Enver Paşa'nın yaveri Baki Bey, onun solunda kalpaklı olan, Dr. Bahattin Şakir Bey'in 3. Ordu Karargâhı'ndan ayrılırken orada bıraktığı Teşkilât-ı Mahsusa süvarilerinin komutanı Ebulhindili Cafer (Erçikan) Bey'dir.
(Fotoğraf: Teşkilât-ı Mahsusa ile bölgede görev yapan Cafer Erçikan'ın ailesinden alınmıştır.)

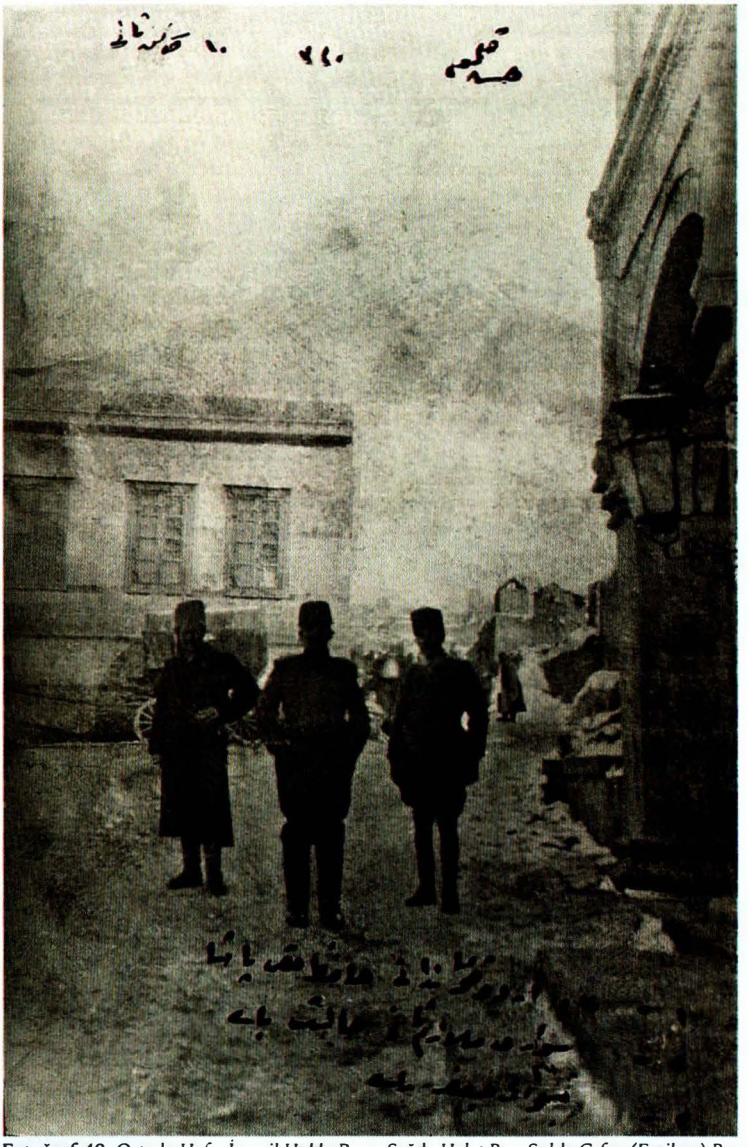

Fotoğraf-49: *Ortada Hafız İsmail Hakkı Paşa, Sağda Halet Bey, Solda Cafer (Erçikan) Bey*

Fotoğraf 23 Ocak 1915 (10 Kânun-i sani 1330) tarihinde, 3. Ordu Karargâhı'nın bulunduğu Hasankale'de çekilmiştir. Ortada bulunan 3. Ordu Kumandanı Hafız İsmail Hakkı Paşa. Sağındaki Süvari Mülazım-ı sânî Halet (?) Bey. Soldaki Kalpaklı Süvari Cafer (Erçikan) Bey. *(Fotoğraf: Teşkilât-ı Mahsusa ile bölgede görev yapan Cafer Erçikan'ın ailesinden alınmıştır.)*

Fotoğraf-50: *Dr. Bahattin Şakir, Filibeli Hilmi Bey*

Teşkilât-ı Mahsusa'nın Erzurum Misyonu Başkanı Dr. Bahattin Şakir (solda) ve yardımcısı Filibeli Himi Bey Teşkilât-ı Mahsusa'nın Erzurum Misyonunda görev yaparken.
(Fotoğraf: Teşkilât-ı Mahsusa ile bölgede görev yapan Cafer Erçikan'ın ailesinden alınmıştır.)

(Fotoğraf: Teşkilât-ı Mahsusa ile bölgede görev yapan Cafer Erçikan'ın ailesinden alınmıştır.)

Fotoğraf-51: Dr. Bahattin Şakir Bey, 3. Ordu Karargâhı'ndan ayrılırken karargâhta bir Teşkilât-ı Mahsusa süvari müfrezesi bırakmıştı. Bunlardan bir grup Hafız Hakkı Paşa'nın emrinde Sarıkamış ormanlarında görev yaparken. Dr. Bahattin Şakir Bey raporunda *"Bir haftadır Namervan ve Hasankale teşkîlâtımızı teftîş ettim. Günden güne büyüyen teşkilâtımız için pek ümidvârım. Tecrübe ettik, her yerde Rus kuvvetlerini bozdu. Şimdiye kadar binden fazla koyun, dört yüze karîb sığır iğtinâm etti. Ruslara dehşet ilgâ etti. Ruslar diyor ki bu tahlîfli adamlar insan mıdır şeytan mıdır? Hem sürüleri sürüyor, hem harp ediyor, hem de sa'atta yedi verst gidiyor."* dediklerini yazmaktadır.

Fotoğraf-52: Harb-i Umumî'de Erzurum Cephesi'nde Teşkilât-ı Mahsusa'dan bir grup

Önde oturan koyu elbiseli iki kişiden soldaki Teşkilât-ı Mahsusa'da Dağlar Komutanı Ebulhindili Kösebey-zâde Cafer (Erçikan) Bey. Sağındaki Teşkilât-ı Mahsusa Komutanı kahramanlıkları ile meşhur Ilıca Çavdarlı (Zırnık) köyünden Hakkı Bey. Ayakta sağda Erzurum-Ilıca Ebulhindi köyünden Kâmil oğlu Tayyar, ayakta ortada Erzurum Gez Mahallesi'nden ve Teşkilât-ı Mahsusa mücahidi (Pasinler-Sanamir köyünden ve huduttan Rus topraklarına giren teşkilâtın lideri) olan Terekeme İdris'in yeğeni Arslan Bey, solda ayakta Dr. Bahattin Şakir Bey'in müfrezesinden olan Köşk köyünden, (Rus tarafında) Karka Pavyonu'ndan keşif yapan Köşklü Dursun (?).
(Fotoğraf: Teşkilât-ı Mahsusa ile bölgede görev yapan Cafer Erçikan'ın ailesinden alınmıştır.)

Fotoğraf-53: Kafkasya'daki Teşkilât-ı Mahsusa 5.11.1330 (18 Ocak 1915) Sarıkamış Harekâtı

Cafer Erçikan Bey'in ailesinden alınan bu fotoğrafın arkasında; "Kafkasya'daki Teşkilât-ı Mahsusa 5.11.1330 (18 Ocak 1915) Sarıkamış Harekâtı" yazmaktadır. Arkada ayakta ortada Teşkilât-ı Mahsusa Kumandanı Cafer (Erçikan) Bey. Sağ başta ayakta Teşkilât-ı Mahsusa'da kahramanlıkta meşhur Ilıca-Çavdarlı (Zırnık) köyünden Hakkı Bey, solunda oturan Erkân-ı Harb Ziya, onun solunda oturan Enver Paşa'nın yâveri Baki, onun solunda ve ayakta duran Onuncu Kolordu Kumandanlığı'ndan?... *(Fotoğraf: Teşkilât-ı Mahsusa ile bölgede görev yapan Cafer Erçikan'ın ailesinden alınmıştır.)*

Fotoğraf-54: Teşkilât-ı Mahsusa'dan bir grup

Erzurum-Tortum yolu üzerinde Erzurum'a 28 km uzaklıkta bulunan Köşk köyü yakınlarında, Tafta (Gökçeyamaç) köyü (Şahap Paşa Kışlası) Tabyası'nda, Teşkilât-ı Mahsusa'dan bir grup. Oturanlar; sağda Nafız Bey, ortada Cafer Bey, solda Mustafa Bey. Ayaktakiler sağda Ebulhindili Küçükbey, solunda Mustafa Bey, solunda Hüsameddin Bey, en solda Dursun Bey.
(Fotoğraf: Teşkilât-ı Mahsusa ile bölgede görev yapan Cafer Erçikan'ın ailesinden alınmıştır.)

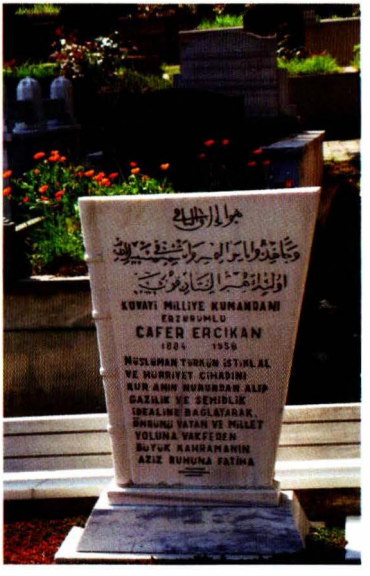

Fotoğraf-56:
Cafer Erçikan Bey'in İstanbul-Edirnekapı Şehitliği'nin mezarlık kısmındaki mezarı.
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-55: *Kösebey-zâde Cafer (Erçikan) Bey*

Erzurum'un Ilıca Nahiyesi Ebulhindi köyünden Kösebey-zâde Cafer (Erçikan) Bey; Balkan Harbi'nde gönüllü olarak savaşmıştı. Birinci Dünya Savaşı başlangıcında Erzurum ve civarında faaliyet gösteren Teşkilât-ı Mahsusa'ya katılan Cafer Bey, Dr. Bahattin Şakir Bey'in 3. Ordu cephesinde ayrılıp Sol Kanat'a giderken, 3. Ordu'ya bıraktığı süvarilerin komutanlığını yapmış ve daha sonra da III. Ordu'ya dahil olmuştur. Enver Paşa yurt dışına çıkarken son olarak görüştüğü, Kafkasya'dan Anadolu'ya girme planı dahilinde görevlendirdiği 4 kişiden biridir. Mondros Mütarekesi sürecinde, Halit Paşa'nın topladığı Ardahan Kongresine katılarak, Doğu Anadolu'nun kurtarılması çalışmalarında *"Dağlar Komutanı"* olarak görev almıştır. Doğu Anadolu'da kurulan Şura Hükümetleri kuruluşunda görev almış, bölgenin Ermenilere teslimini önlemek üzere faaliyet göstermiştir. Erzurum Kongresi öncesinde Mustafa Kemal'in emrine girmişti. 1. Erzurum Millî Müfrezesi diye bilinen atlı müfrezesi ile Mustafa Kemal'in muhafızlığını yapmak üzere Ankara'ya giderken, Yozgat isyanının bastırılmasında görev alan Cafer Bey, isyanın bastırılması esnasında Çerkez Ethem'in el koyup gizlice Ankara'da sattırdığı hayvanları tanıyıp, halkın bu şekilde soyulmasına karşı çıkmıştı. Cafer Bey, Millî Müfreze diye bilinen müfrezesi ile Bolu ve Düzce İsyanlarının bastırılmasında görev aldıktan sonra, Mustafa Kemal'in yakın muhafızlığına devam etmiş, Millî Mücadele ve sonrasında Mustafa Kemal'in verdiği özel görevleri yapmıştır.

(Fotoğraf: Teşkilât-ı Mahsusa ile bölgede görev yapan Cafer Erçikan'ın ailesinden alınmıştır.)

Fotoğraf-57: Hadikli Eyüp Paşa

Kürt Kaskanlı Aşireti rüesasından ve Doğu Anadolu'nun kurtuluşunun öncü fedailerinden Hadikli Eyüp Paşa (Yüce); Dr. Bahattin Şakir Bey'in liderliğinde organize edilen Kürt aşiretlerinden Sarıkamış bölgesinde bulunan Kürt Kaskanlı Aşireti rüesasından Hadikli Eyüp Paşa, savaş öncesinde Rusya içlerine birçok sefer düzenleyen süvarilerin başında idi. Dr. Bahattin Şakir Bey, 3. Ordu bölgesinde ayrılıp sol kanat olan Artvin bölgesine giderken Ebulhindili Cafer kumandasında bir grup Teşkilât-ı Mahsusa süvarisini 3. Ordu Karargâhı'nda bırakmıştı. Bu grupla da birçok görev yapan Eyüp Paşa, Enver Paşa'yı kolordu komutanı ile tüm subaylarının esir düştüğü karargâhtan alıp Hasankale'ye ulaştırmıştır. Dr. Bahattin Şakir'in gönüllü reislerinden Eyüp Paşa, Mondros Mütarekesi sonrası bölgede mücadeleye devam eden Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı çalışmaya devam etmişti. Mütareke döneminde Kars, Ardahan, Sarıkamış bölgesini ele geçirmek isteyen Ermenilere karşı savaşan kuvvetlerin komutanı olarak, Ermenilerle birçok savaşa girmişti. Ermenilerin kendisini satın almak üzere yaptığı birçok teklifi reddeden Eyüp Paşa, bölgenin Ermenilere verilmesini sağlamak için Erzurum'a gelen ve bu kapsamda Eyüp Paşa'yı, üslendiği Çakırbaba tabyasında ziyaret eden İngiliz subayı Ravlinson'u tutuklayıp hapsetmişti. Ne yapması gerektiğini, bağlı olduğu Şura Hükümeti'nden Fahrettin Erdoğan'a sormuş, gelen emir doğrultusunda Ravlinson'u bir daha Türklere karşı savaşmayacağı konusunda yemin ettirerek serbest bırakmıştı. Doğu Anadolu'da Millî Mücadele için faaliyet gösteren Teşkilât-ı Mahsusa'ya bağlı çalışan Eyüp Paşa, Mondros Mütarekesi gereği, Kâzım Karabekir'in İngilizlere teslim ettiği silahları Kars'a götüren treni, Erzurum çıkışında durdurmuş, İngiliz askerlerini etkisiz hale getirmiş ve silahları trenden almıştır. Bir Ankara ziyaretinde, Ankara'da İngiliz elçiliğinde görev yapan ve trende poposundan vurduğu İngiliz subayı tarafından tanınıp, ağırlanmak isteyen Eyüp Paşa, bu teklifi red etmişti. Birçok suikastan kurtulan Eyüp Paşa, yıllar sonra bir valinin tertibiyle Aydın'a sürüldü. Eyüp Paşa, yanlışlığın düzeltilip sürgünün kısa süreceğini düşünürken, sürgün uzun sürmüştü. Parası biten Eyüp Paşa, Aydın'da iki hanımıyla perişan olmuş, iş bulup çalışmak zorunda kalmıştı. Perişan bir kılıkla, odun yüklü bir eşeğin ardında, Aydın'da dolaşırken bir tesadüf eseri askerî birlikleri teftiş etmek için şehirde bulunan Genelkurmay 2. Başkanı Salih Omurtak, üsteğmen rütbesinde iken birlikte görev yaptığı Eyüp Paşa'yı kalıbından tanımış ve çağırtmıştı. Eyüp Paşa'nın durumunu öğrenen Omurtak, emir vererek Eyüp Paşa ve hanımlarını Manisa Orduevi'nde misafir ettirmiş, Ankara'ya dönüşünde Eyüp Paşa'nın affını sağlamıştı. 1954 yılında Sarıkamış hastanesinde vefat eden Eyüp Paşa (Yüce), Sarıkamış'ta askerî törenle toprağa verilmiştir. *(Fotoğraf: Mehmet Bilgin Arşivi)*

Fotoğraf-58: Tahsin Uzer

Erzurum Valisi Tahsin (Uzer); İttihat ve Terakkî, Berlin Konferansı sonrası tüm emperyalist güçlerin gözünü diktiği Doğu Anadolu'da ıslahat yapmak üzere en seçkin idarecilerini görevlendirmişti. Bu çerçevede Tahsin Bey Van'a vali olarak atanmıştı. Savaş çıkınca Erzurum Valiliği'ne atanan Tahsin Uzer, 3. Ordu'nun ikmal işlerinde de birçok yararlı hizmetlerde bulunmuştu. Savaş sırasındaki hizmetlerinden dolayı "Fahri süvari mülazımı" olarak taltif edilmiş, daha sonra da rütbesi yüzbaşılığa yükseltilmiştir.

Fotoğraf-59: Cemal Azmi Bey

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey (1868-1922); Arapgir'de doğmuştur. 1896'dan itibaren kaymakamlıklarda bulunmuştur. 1898-1910 tarihleri arasında, Rumeli'de kaymakamlıklar ve mutasarrıflıklar yapmıştır. 9 Nisan 1914 tarihinde Lazistan Mutasarrıfı olan Cemal Azmi Bey, savaş esnasında, III. Ordu'nun ve sahil cephesinin ikmali için birçok önemli hizmetler yapar, Trabzon'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra vilayet merkezini Ordu'ya nakleder ve 2 Şubat 1918 tarihine kadar Trabzon Valiliği görevinde bulunur. Berlin'de Dr. Bahattin Şakir Beyle birlikte Ermeniler tarafından şehit edilmiştir.

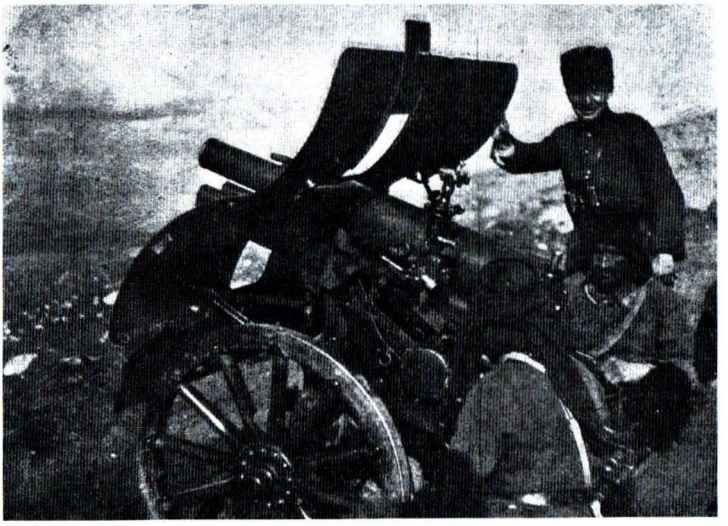

روسلردن آلنان بر طوپ، کندیلرینه قارشو آتش آچارکن

Fotoğraf-60: *Ruslardan alınan bir top Ruslara ateş açarken.* *(Fotoğraf: HM, S. 8, s. 125)*

قفقاس جبهه سنده: قادینلرمز، حمللرنده جبهۂ حربه ارزاق طاشیور

Fotoğraf-61: *Kafkas Cephesi'nde kadınlarımız sırtlarında cephe-i harbe erzak taşıyor.*

(Fotoğraf: HM, S. 24, s. 373)

صوك چوروخ منطقه‌سنده‌کی محاربه‌لرده آلنان روس اسیرلرندن بر طاقم

Fotoğraf-62: *Çoruh mıntıkasındaki muhaberelerde alınan Rus esirlerinden bir takım.*

(Fotoğraf: HM, S. 10, s. 160)

Fotoğraf-63: Binbaşı Asım Bey

Ardahan alınırken şehit olan Binbaşı Asım Bey; Dr. Bahattin Şakir Bey'in, Ardahan'ın alınması ile ilgili olarak Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına gönderdiği telgrafta yer alan *"Ardahan'ı aldık. Fakat Asım'ı kaybettik"* ifadesi dikkate değerdir. Çünkü Binbaşı Asım Bey, Osmanlı'nın son neslinde vatanseverlik ve fedakârlık timsali olarak ortaya çıkan kahramanlardan biriydi. 1901 yılında Fatih Askerî Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra, Mühendishane-i Berrî-i Hümâyun'dan topçu teğmen olarak mezun olan Asım Bey, Makedonya'da görevyaparken çete takiplerinde gösterdiği faaliyetlerle göz doldurmuş, emsali subaylar gibi İttihat ve Terakkî'ye fedai olarak katılan, vatan uğruna cepheden cepheye koşan Osmanlının son neslinden biri olmuştur. Asım Bey, Balkan savaşlarında; Garp ordusunun uğradığı felaketler içinde, destanlar yazmıştı. Bataryası ile Garp ordusunun çekilmesini temin ettikten sonra, düşman içinde kalmış, bataryasını bir ormanda saklayarak Sırp ordusunun arkasına düşmüştür. Bataryası ile gündüzleri saklanıp geceleri Sırp ordusuna mensup birlikmiş gibi yoluna devam eden Asım Bey, kestirme yollardan Kırcova'ya, oradan da Manastır'a ulaşmıştı. Manastır'a geldiği zaman ordunun topçu ihtiyacı had safhada idi. Beklenmedik bir anda çıkıp gelen Asım Bey'in bataryasına *"Hüdâverdi Bataryası"* adı verilmişti. Manastır ve Gevat meydan muharebelerinde görev yaparken, ordunun çekilmesi üzerine; bataryasını düşmana teslim etmeyerek Avlonya'ya aşırtmış, oradan da İstanbul'a getirmişti. Bozgun yaşanırken sergilediği kahramanlıkları nedeniyle herkesin takdir ve sevgisini kazanan Asım Bey, 1908 yılında bir askerî heyetle beraber Afganistan'a gönderilmiş, burada bir yıl kadar kaldıktan sonra aldığı emirle İstanbul'a dönmüştü. Edirne'nin kurtarılması harekâtına da katılan Asım Bey, Edirne'ye ilk girenler arasında idi. Burada gösterdiği başarılar nedeni ile Cisr-i Mustafa Paşa Kaymakamlığı'na atanan Asım Bey, I. Dünya Savaşı'na girmemiz üzerine bu görevinden ayrılarak İstanbul'a gitmiş ve gönüllü olarak Yakup Cemil Müfrezesi'ne katılarak Kafkas Cephesi'ne gelmişti. Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri ile birlikte Ardahan üzerine yürümüş ve Ardahan'ın alınması esnasında yaşanan kanlı boğuşmada şehit düşmüştü. *(Fotoğraf: HM, S. 19, s. 302)*

Fotoğraf-64: Tuğgeneral Halit Karsıalan (Deli Halit Paşa)

Tuğgeneral Halit Karsıalan (Deli Halit Paşa); İstanbul Eyüp'te doğmuş, Anadolu'da Köroğlu'ndan sonra namı en çok dillenmiş bir yiğit. Yemen'de, Trablusgarp'ta ve Balkanlarda savaşmış, Birinci Dünya Savaşı'nda ve Millî Mücadele esnasında Anadolu'nun doğusunda ve batısında savaşmadığı dağ kalmamış bir asker. Doğu Anadolu'da Dersim dağlarından hareketle Erzincan'dan, Erzurum'dan, Ardahan'dan Kars'a tüm Doğu Anadolu şehirlerine ilk giren birliklerin komutanı. Mütareke döneminde, Doğu Anadolu'nun Ermenilere teslimini önlemek için verilen mücadelenin ilk adımını atarak Ardahan Kongresini toplayan ve mücadele esaslarını belirleyen, Şura Hükümetleri kurarak, Erzurum ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyetleri'nin çalışmalarını destekleyen, İngilizler tarafından aranırken, gizli tümen komutanı olarak Trabzon-Maçka bölgesindeki manastırlarda toplanan Pontus eşkıyasını dağıtan, Ravlinson Bayburt'ta iken Bayburt-Aydıntepe'de Şeyh Eşref isyanını bastıran, Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal'in emrine girip güvenliğini temin eden, Millî Mücadele sürecinde Kars'tan Batum'a kadar tüm vatan topraklarını geri alan harekâtları yöneten, Doğu'nun gerçek fatihi bir komutan. Batum harekâtındaki komutanlığından sonra görev aldığı Batı Cephesi'nde 31 Ağustos 1922 tarihinde tuğgeneralliğe terfi eden Halit Paşa Osmanlı'nın ilk başkenti olan Bursa'yı ve imparatorluğun kurucusu Osman Gazi'nin türbesini Yunan çizmesinden kurtarmıştır. Bugün bu topraklarda hür yaşayanların kendisine çok şey borçlu olduğu Halit Paşa, girdiği çatışmalarda birçok kez yaralanmış, bir kurşun da kafatasının içinde kalmış, cesareti ve savaşçılığından dolayı halkın gönlüne "Deli Halit Paşa" olarak taht kurmuştu. Millî Mücadele döneminde Dağlar Komutanı olan Cafer Erçikan Bey, bu fotoğrafın arkasına el yazısıyla *"Bütün Erzurum dağlarının ve rüzgârlarının kahramanlığına şahid olduğu Halit Paşa"* diye yazmış ve imzasını atmıştır. *(Fotoğraf Teşkilât-ı Mahsusa ile bölgede görev yapan Cafer Erçikan'ın ailesinden alınmıştır.)*

مختلف محلاردن كلوب درسعادتده مدافعهٔ ملیه جمعیتی طرفندن البسه وتجهیز اولنه‌رق میدان حربه سوق
ایدلش اولان کوکلی تشکیلات مخصوصه قافله‌لرندن بر بلوك [حربیه نظارتی میدانده]

(Fotoğraf: Harb-i Umumi Panoraması)

Fotoğraf-65: *Muhtelif mahallerden gelip Dersaadet'te Müdafaa-i Milliye Cemiyeti tarafından elbas ve teçhiz (giydirilmiş ve donanmış) olarak meydan-ı harbe sevk edilmiş olan gönüllü Teşkilât-ı Mahsusa kafilelerinden bir bölük. (Harbiye Nezâreti Meydanı'nda)*

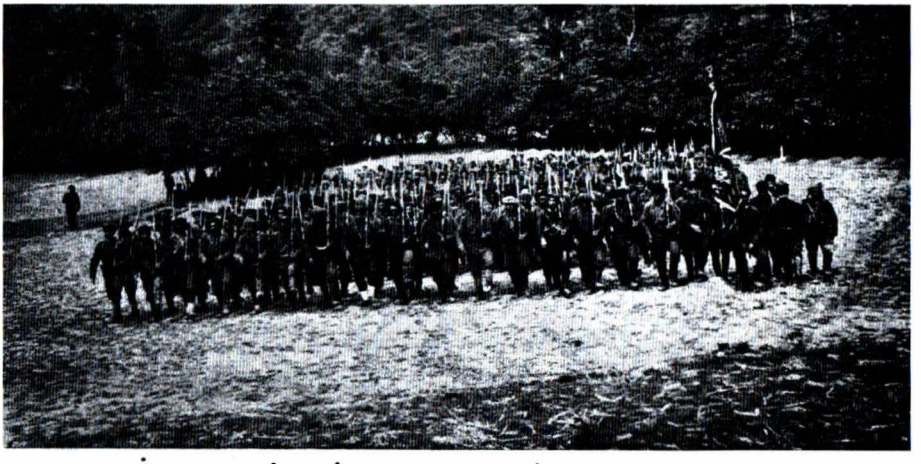

قفقاس جبهه‌سنده: ساحل منطقه‌سنده بیوك شجاعت وفداكارلقلرله دشمنه قارشی قوربانه قطعه‌مزدن برمفرزه

(Fotoğraf: HM, S. 8, s. 125)

Fotoğraf-66: *Kafkas cephesinde sahil mıntıkasında büyük şecaat ve fedakârlıklarla düşmana karşı koyan kıta'atımızdan (Teşkilât-ı Mahsusa'ya mensup) bir müfreze.*

Fotoğraf-67: Lazistan Mebusu *Süleyman Sûdi Bey.*
Rize'de Sofuoğulları ailesinden olan, Almanya'da Hukuk tahsili yapan Sudi Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kâtib-i mes'ulleri arasında iken 1914'te Lazistan Mebusu seçilmişti. İngilizlerin Meclis-i Mebusan'ı basmalarından sonra Malta'ya sürülmüştür. Malta dönüşü ticarete atılan Sudi Bey, 1956 yılında vefat etmiştir.

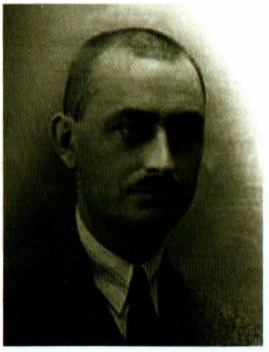

Fotoğraf-68: Mehmet Şakir Kesebir Bey.
Mehmet Şakir Kesebir (1889-1966), Osmanlı Meclis-i Mebusan'ından II. Dönem Çatalca, IV. Dönem Gelibolu Milletvekili, TBMM'de II. Dönem Çatalca, III ve IV. Dönem Edirne, V. Dönem Tekirdağ Milletvekilliği yapmış, 1927-1930 İktisat ve 1937'de Ziraat Bakanı olmuştur.

Fotoğraf-69: Erzurum Mebusu Seyfullah Bey.
Erzurum Mebusu Seyfullah Efendi, 1859 tarihinde Erzurum'da doğmuştur. Mehmet Şerif Efendi'nin oğludur. Rüştiyeyi bitirmiş ve Erzurum'da dava vekilliği yaparken adaylığını koymuş ve 16 Kasım 1908'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Erzurum Mebusu seçilmiştir. 3. Dönemde de mebusluk görevini sürdüren Seyfullah Bey, oluşturduğu müfreze ile Artvin ve Ardahan yöresindeki harekâtlara katılmıştır.

(Fotoğraf: Güneş, age, s. 362)

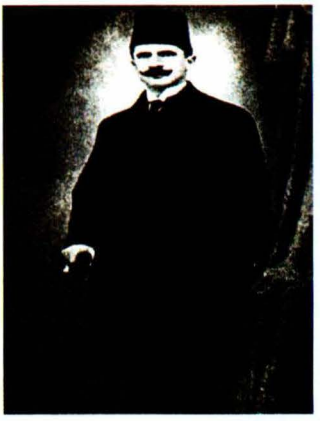

Fotoğraf-70: Cevdet (Belbez) Bey.
Enver Paşa'nın eniştesi olan ve Başkale, Çölemerik (Hakkari) mutaasarrıf lığından sonra Van Valisi Olan Cevdet (Belbez) Bey, Van'da Vali iken, İran içlerine girerek Talat Paşa'nın emrini Ruşeni Bey'e iletmiştir.

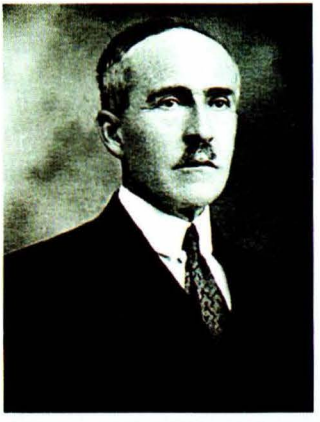

Fotoğraf-71: Süleyman Necmi (Selmen) Bey.
Canik Mutasarrıfı Süleyman Necmi (Selmen) Bey (1871-1943); Osmanlı Meclis-i Mebusanında I ve II. Dönem, TBMM de VI. ve VII. dönem Samsun (Canik) Milletvekilliği yapmıştır.

Fotoğraf-72: Abdülhalik (Renda) Bey
Siirt Mutasarrıfı ve daha sonra Bitlis Valisi olan Mustafa Abdülhalik Renda (1881-1957); Malta'ya sürülmüş, Cumhuriyet döneminde II. ve VIII. dönemlerde Çankırı Milletvekili olarak Maliye ve Millî Savunma bakanlıkları, 1935-1946 arası TBMM Başkanlığı yapmıştır.

Fotoğraf-73: *Murgul; Murgul'un kurulduğu yamaçların oluşturduğu sırtların ardında Küre Vadisi. Murgul'un sağında devam eden yolun vadiye döndüğü noktada Şehitlik ve az ileride Başköy Deresi'nin Murgul Suyu'na kavuştuğu yer. Bugün Arhavi ile Murgul'un hududunu teşkil eden yüksek dağların sağ kısmı Balıklı Tepeleri ve o gün Osmanlı-Rus sınırının geçmiş olduğu zirveler idi. (Fotoğraf: Süleyman Bilgin)*

Fotoğraf-74: Murgul Başköy; *Savaşın başlangıcında Yusuf Rıza Bey kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri, tepelerin sırtından geçen Osmanlı-Rus Hududunu geçerek Murgul Başköy'e, oradan da Küre'ye indiler. Sağdaki küçük vadide Aşağı ve Yukarı Balaban (Poroset) mahalleleri var. Sağ yukarıdaki boyun Türk kuvvetlerinin aştığı Boyuncuk (Parih) Boynu'dur. (Fotoğraf: Süleyman Bilgin)*

Fotoğraf-75: Küre köyündeki küçük şehitlik.
Burada Kığılı Mülazım-ı Evvel Halil oğlu Mehmet Rüştü (1303-1330), Kabak köyünden Er Ustalioğlu Ali, Arhavi-Soğucak (Yukarı Potocur) köyünden Er Hüseyinoğlu Hasan Vanoğlu, Orcibaşköy'den (Arhavi-Üçırmak) Er Karalioğlu Muhammet'in mezarları bulunmaktadır.

(Fotoğraf Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-76: Savaşın başlangıcında Mamovi-zâde Rauf bey kumandasındaki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin Çifteköprü'deki Rus kışlasını teslim aldıktan sonra Borçka'ya indikleri İçkale Vadisi. İçkale Deresi Vadisi'nde doğru dürüst yol olmadığı için Stange Bey kuvvetleri de bin bir güçlükle Borçka'ya ulaşabilmişti.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-77: *Çoruh Vadisi, Murgul Vadisi'nin girişi ve Borçka*
(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

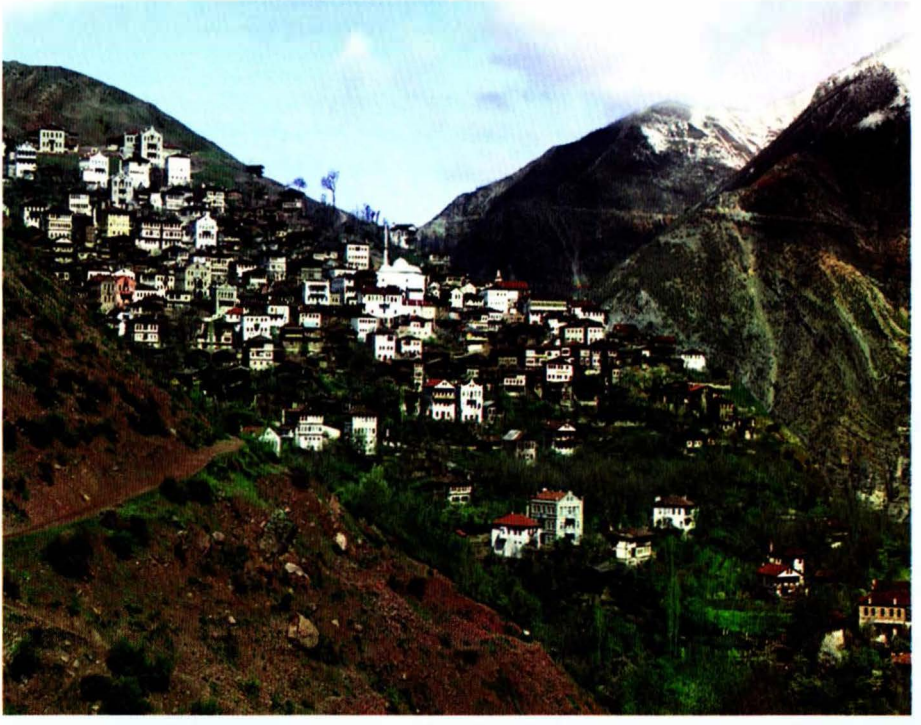

Fotoğraf-78: *1905 yılında Artvin. Fotoğraf Rus fotoğrafçı Sergey Prokudin-Gorski tarafından renkli olarak çekilmiştir. Karşı dağ yamacındaki çizgi Rusların yapmış olduğu Batum-Ardahan şosesidir.*

Resim-79: *İkdam* gazetesinde Ardahan'ın fethi ile ilgili haberler.

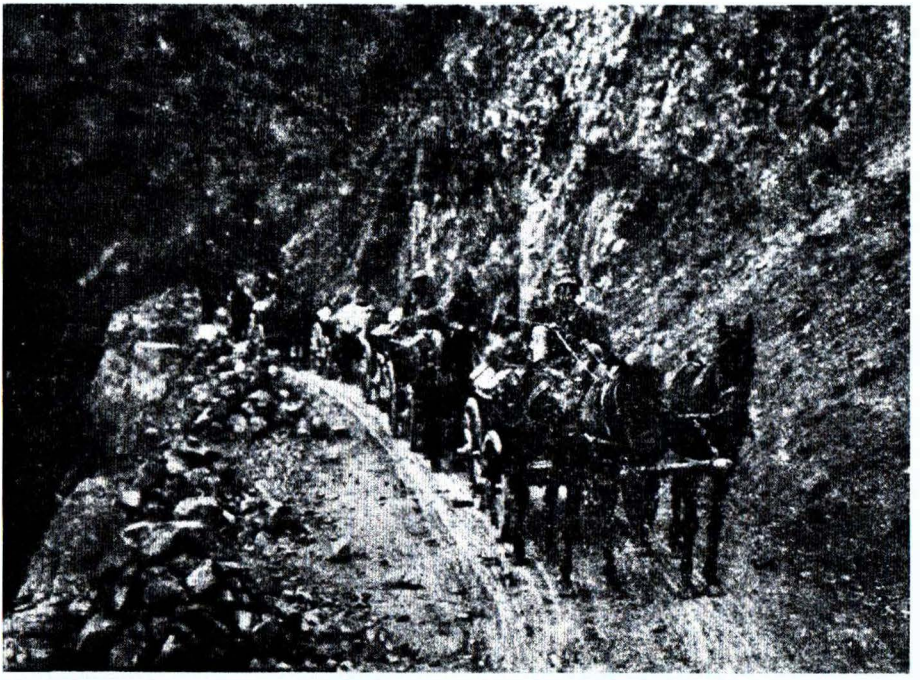

Fotoğraf-80: Batum-Ardahan Şosesi. (Fotoğraf: HM, S. 27, s. 427)

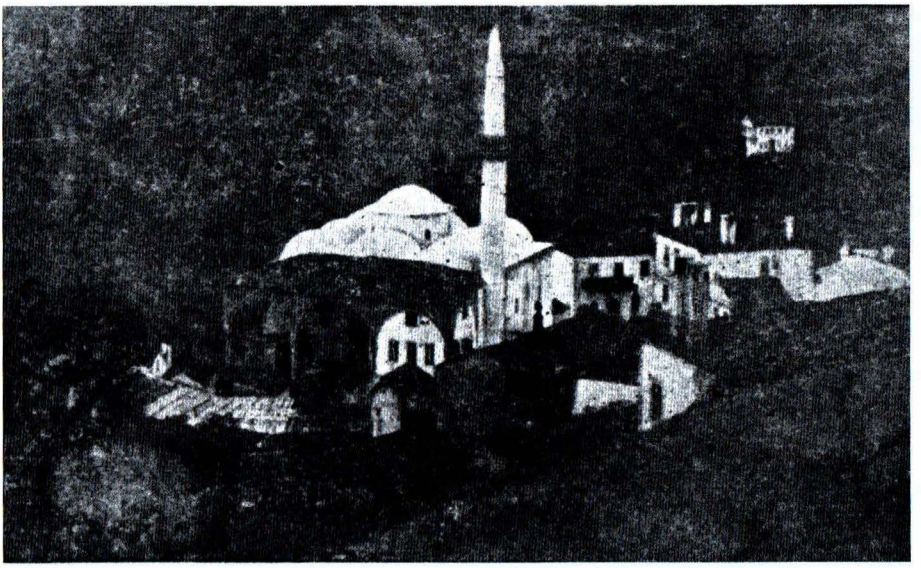

Fotoğraf-81: *Artvin Merkez Camii-1915. (Fotoğraf: HM, S. 27, s. 427)*

Fotoğraf-82: *Artvin-Köprübaşı. (Fotoğraf: Muvahhit Zeki'nin Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler adlı eserinden (s. 123) alınmıştır.)*

Fotoğraf-85: *Ardanuç'un kuzeybatısındaki Ferhatlı Kalesi ve ardında Akhizataşı mevkii.*
(Fotoğraf: Robert W. Edwards, The Fortifications of Artvin adlı makalesinden alınmıştır.)

Fotoğraf-84: *Eski Ardanuç'un kaleden görünüşü.*
(Fotoğraf: Robert W. Edwards, The Fortifications of Artvin adlı makalesinden alınmıştır.)

Fotoğraf-83: Eski Ardanuç ve Gevherik Kalesi.
(Fotoğraf: Muvahhit Zeki'nin Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler adlı eserinden (s. 65) alınmıştır.)

Fotoğraf-86: Çoruh Vadisi'nde nizamî birliklerin zorlukla hareketi. (Fotoğraf: HM, S. 15, s. 234)

Fotoğraf-87: *Yakup Cemil komutasında İstanbul'dan gelen Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri ile Şavşat gönüllülerinin, Ardahan Harekâtı için birlikte aştıkları Sahara Dağları'nda şafak vakti. Sahara'nın ardı Ardahan.*

(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-88: *Günümüzde Yavuzköy'den Sahara Geçidi'ne tırmanan yol.*

(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-89: Sahara Geçidi'ne ulaşan ve Ardahan Harekâtında Teşkilât-ı Mahsusa müfrezelerinin kullandığı, Ardahan'dan çekildikten sonra Sahara savaşlarının yapıldığı ve eski yolun geçtiği bölge.
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

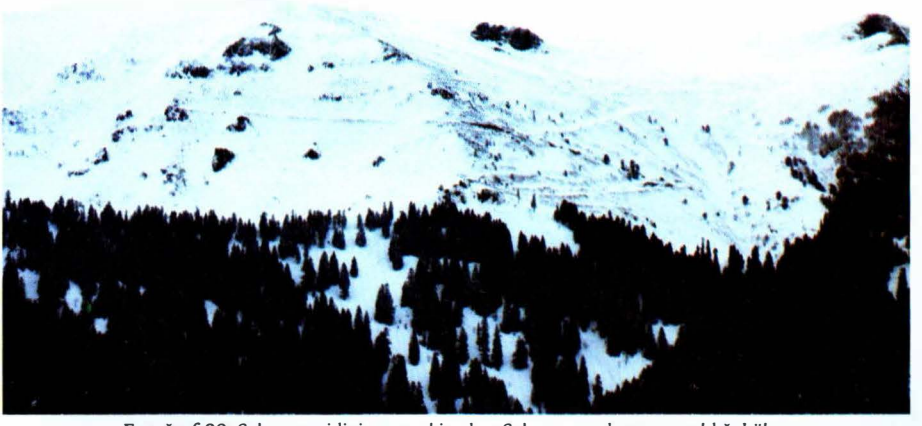

Fotoğraf-90: Sahara geçidini aşan eski yol ve Sahara savaşlarının yapıldığı bölge.
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-91: *Sahara geçidi.*

(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-92: *Sahara savaşlarının yapıldığı Sahara geçidi. Soldaki ağaçlı yamaçlar Şavşat gönüllülerinin mevzilendiği bölge.*

Fotoğraf-93: Şavşat-Yavuzköy. Vadinin ucunda Yalnızçam Dağları.
(Fotoğraf: Kenan Kaya)

Fotoğraf-94: Sahara geçidi.
(Fotoğraf: Fikri Saraç)

Fotoğraf-95: Sahara geçidinde, eski yolun geçidi aştığı ve çatışmaların yaşandığı Göller Mevkii.
(Fotoğraf: Nursal Bulutlar)

Fotoğraf-96: Stange Bey komutasındaki, Dr. Bahattin Şakir Bey'in yönettiği Teşkilât-ı Mahsusa'nın gönüllü kuvvetleri ve 8. Alay'a bağlı birliklerin Ardahan üzerine giderken yaya olarak aştığı Yalnızçam Dağları.
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

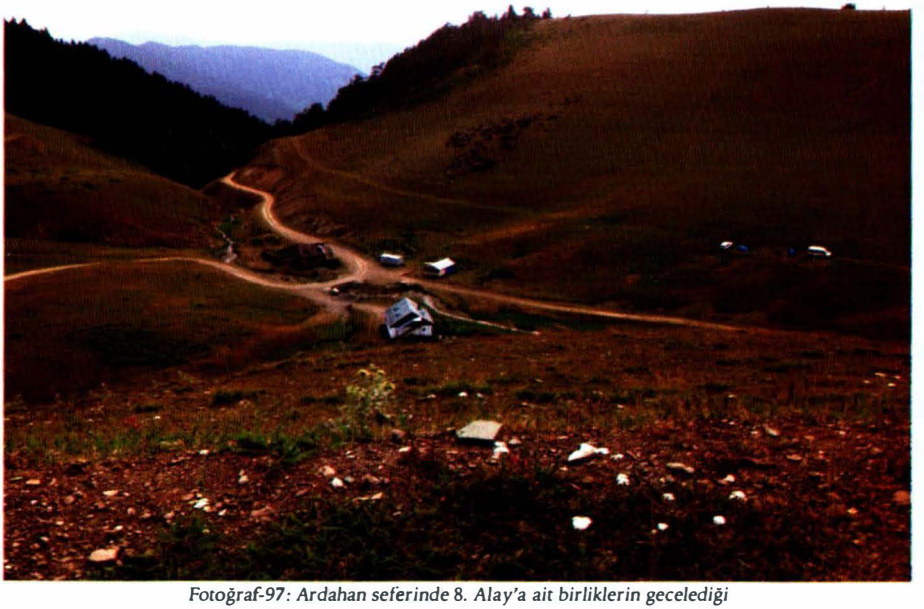

Fotoğraf-97: Ardahan seferinde 8. Alay'a ait birliklerin geceledeği Ardanuç - Ardahan şosesi üzerindeki Kutul Hanları.

(Fotoğraf: Asım Yılmaz)

Fotoğraf-98: Ruslar tarafından yapılmış olan Batum-Ardahan şosesinin Yalnızçam Geçidi bölgesindeki kalıntıları.

(Fotoğraf: Leman Albayrak)

Fotoğraf-99: *Artvin Savunması için önemli savaşların yapıldığı, Ardanuç'un Sakarya, Örtülü ve Bereket köyleri sırtlarının Aydın (Tanzot) köyünden görünüşü. (Fotoğraf: Mehmet Bilgin)*

Fotoğraf-100: *Ardanuç-Sakarya (Sagara) köyü.*
(Fotoğraf: Asım Yılmaz)

Fotoğraf-101: *Ardanuç-Sakarya köyü.*
Sol tarafta Sakarya köyünün Ocaklı (Künye) Mahallesi, karşıda Örtülü (Ortiz) köyü görünüyor.
(Fotoğraf: Asım Yılmaz)

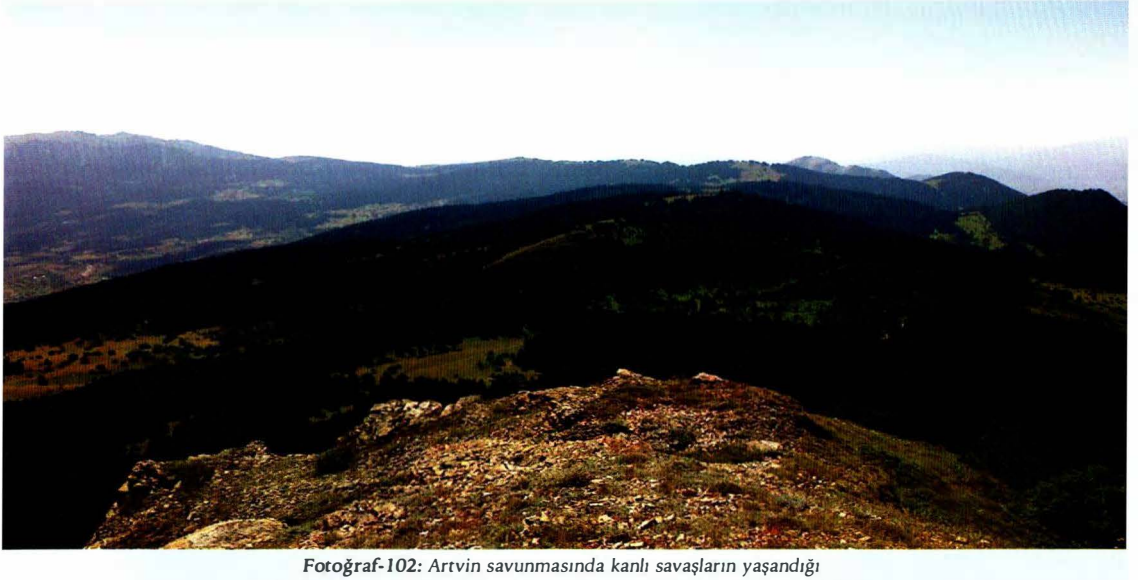

Fotoğraf-102: *Artvin savunmasında kanlı savaşların yaşandığı*
Ardanuç-Sakarya köyü ile Gümüşhane köyü arasında mevzilerin bulunduğu
Kömürün Sırtı. İlerde Okumuşlar (Boselt) Geçidi
ve Dalahet Yaylası. Solda Bereketli (Klarcet) köyü.
(Fotoğraf: Asım Yılmaz)

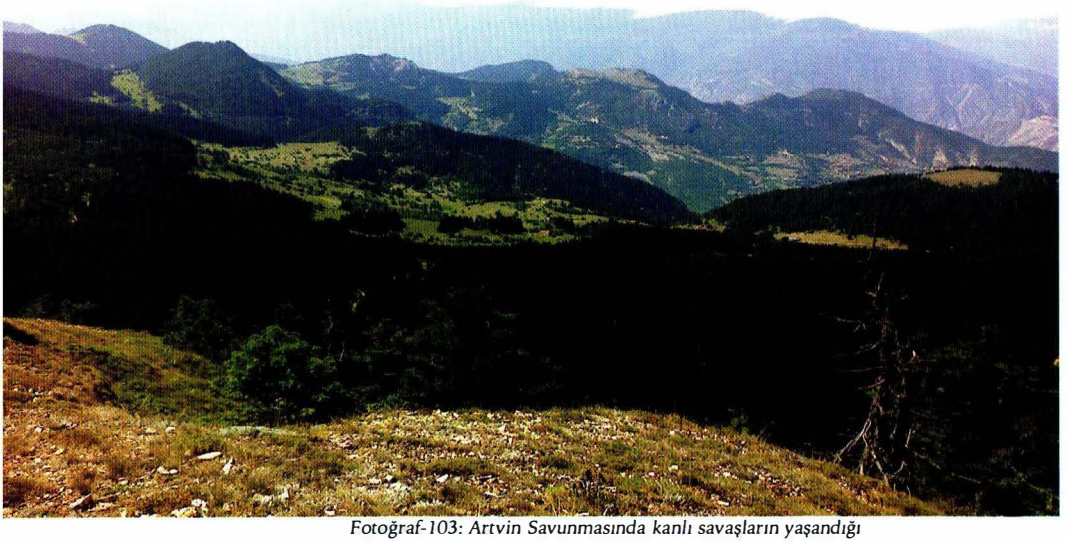

Fotoğraf-103: Artvin Savunmasında kanlı savaşların yaşandığı Satibe-Kömürün Sırtı hattının Gümüşhane köyü tarafı. İleride Gümüşhane köyü.
(Fotoğraf: Asım Yılmaz)

Fotoğraf-104: *Ardanuç, Ferhatlı-Ahizabaşı'ndan Berta Köprüsü'nün bulunduğu yerin görünüşü.*
(Fotoğraf: Asım Yılmaz)

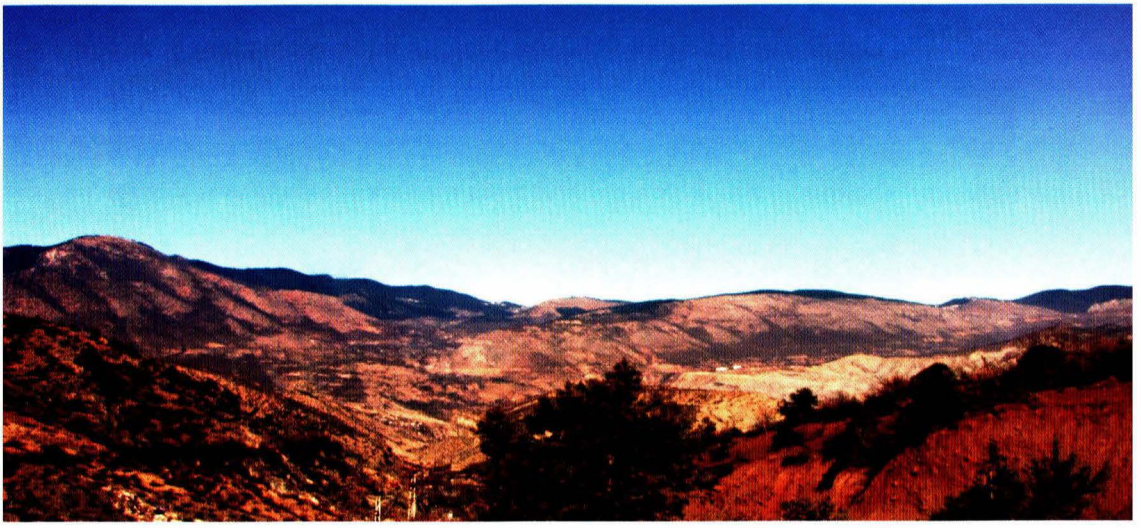

Fotoğraf-105: *Artvin Savunmasında, Ardanuç bölgesindeki önemli mevzilerinin bulunduğu ve kanlı çatışmaların yaşandığı Acıelma sırtları.*

(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

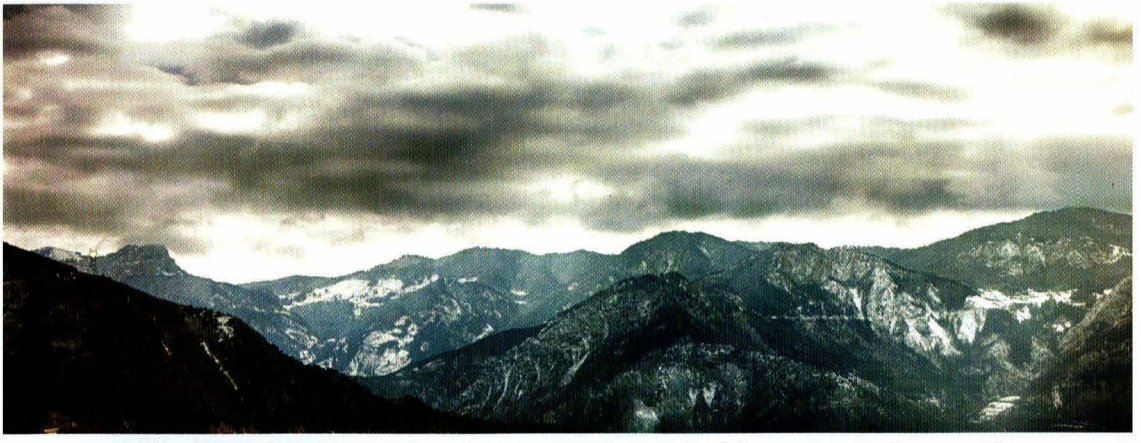

Fotoğraf-106: *Ardanuç bölgesindeki Artvin savunması hatlarının bulunduğu ve kanlı çatışmaların yapıldığı, güney sırtlarında Ardanuç'a bağlı Sakarya-Örtülü-Bereket köyleri, kuzey yönünde Avcılar, Gümüşhane, Okumuşlar köylerinin bulunduğu dağ silsilesinin kuzey yönü.*

(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-107: *Artvin- Zeytinlik (Sirya) Nahiyesi'nin baraj gölü altında kalmadan önceki hali. Ardanuç bölgesinde, Yüzbaşı Halit Bey komutasında Artvin müdafaası için çarpışan Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine yardıma gelen Stange Bey ve 8. Alay'a bağlı taburlar, Sirya'dan karşıya köprü olmadığı için mevcut tek kayıkla Çoruh'tan kayıkla geçebilmek için saatler harcamıştı.*
(Fotoğraf: Tekin Üstündağ)

Fotoğraf-108: *Borçka-Muratlı-Güneşli köyünden Batum istikametinde Gürcistan arazisinin görünüşü. Savaşın başlangıcında Rus işgalinde olan bu bölge, Yusuf Rıza Bey'e bağlı Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetleri tarafından geri alındı.*
(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-109: *Borçka-Muratlı'nın (Maradit) Güneşli Tepe'den görünüşü. Burada sınırını oluşturan Çoruh'un karşı yakasında Gürcistan'a ait Shushaneti. Gekiyet, Kurnat ve Kobelat adlı yerleşimler.*
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-110: *Rusların karşı taarruzlarını durdurmak için 1915 yılı Ocak ayının ikinci yarısında önemli çatışmaların yaşandığı Borçka - Aralık (Klaskor) Deresi Vadisi.*
Çoruh'un her iki yakasına da birer top yerleştiren Ruslar bulundukları yerden karşıdaki Türk mevzilerini kolaylıkla ateş altına alıyordu. Çok sıkışan Rıza Bey sürekli yardım istiyordu.
(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-111: Borçka ve Aksu (Deviskel) Vadisi.

24 Ocak 1915'te Rıza Bey'e yardım etmesi için emir alan Stange Bey, 25 Ocak günü Çoruh Nehri'nin sol yakasındaki yolu takiben hareket etti. Erenler'de Çoruh Vadisi'nden ayrıldılar ve sırtı aşarak Aksu (Deviskel) köyüne indiler. Aksu köylüleri evlerini kapatmış, göç etmek üzere toplanmışlardı. Askerin geldiğini görünce, evlerini açtılar ve askeri misafir ettiler. O gece köylülerden savaş bölgesi olan Aralık (Klaskor) Vadisi'ne giden yollar hakkında bilgi alan Stange Bey, sabahleyin köyden kılavuz aldıktan sonra Aralık (Klaskor) Deresi boyunda Ruslarla savaşan Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerine yardım için yola çıkıp, Aksu Vadisi'nin sol yamacındaki meyilli araziden tırmanışa başladı. Karla kaplı arazide askerî birliğin ilerleyebileceği yol yoktu. Stange Bey kuvvetleri, gün boyunca Aralık Deresi Vadisi'ni gören sırtlara kadar ilerleyebilmiş ve asker kar üstünde gecelemişti. Sabah Ruslara karşı harekete geçecek iken, Rusların Çoruh'un karşısındaki Çavuşlu-Pehlivan bölgesinden ilerlemesi ve Borçka'nın işgal tehdidi ile karşılaşması üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştı. Borçka'nın hemen aşağısında kendini bekleyen Kâmil Bey ile görüşmüş, Borçka'da küçük bir kuvvet bırakarak Borçka'dan geçip Artvin'e dönmüştü. Borçka'da karmaşa sürerken Trabzon'dan gelen ve İçkale Vadisi'nden Borçka'ya ulaşan Binbaşı Hafız Süleyman (Güveli) Bey, derhal duruma el koymuş ve Borçka'da bulunan askerleri ileri hatlara göndererek savunma tedbiri aldırmıştı.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-112: *Borçka'nın Ruslar tarafından işgali sonrası, önemli hareketlere sahne olan Murgul Vadisi'ne Civan köyünden Murgul'a doğru bakış. Vadinin sağ tarafında Kâmilköy ve ileride Erenköy.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

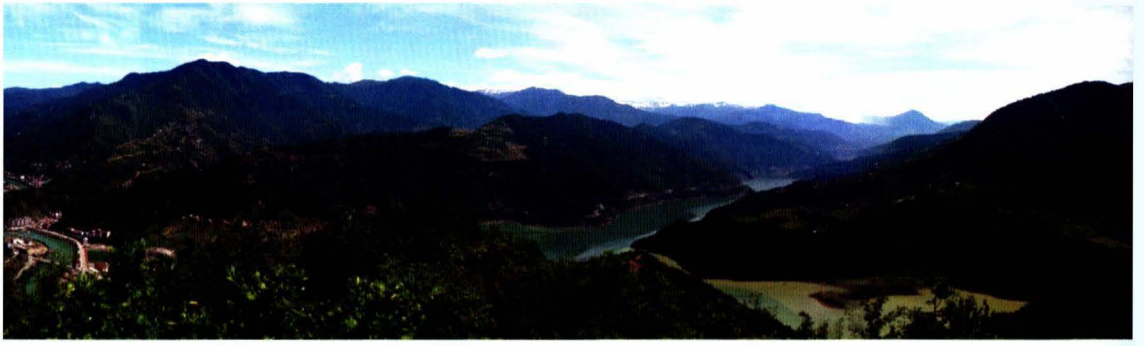

Fotoğraf-113: *Murgul Deresi'nin Çoruh Nehri'ne döküldüğü nokta.*
27 Şubat 1915'te Artvin'den yola çıkan 8. Alay, Çoruh Vadisi'nin sağ yakasından ilerleyerek, Ambarlı (arkada) ve Taraklı (önde) köylerinden geçerek Çoruh Vadisi'nden ayrılmış ve Murgul Vadisi'ne girmiştir. 8. Alay, bu noktada Ruslar tarafından fark edilmiş ve topçu ateşine maruz kalmıştır.
(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-114: *Civan köyü sırtlarından Murgul Vadisi'nin görünüşü.*
5 Şubat'ı 6 Şubat'a (1915) bağlayan gece Ruslar, Borçka'dan Civan sırtlarını tutan kuvvetlerimizin üzerine kırk kadar top atmıştı. Bombardıman 6 Şubat'ta da devam etti ve Civan sırtlarındaki mevzilerimize 80 kadar top mermisi düştü. Artvin'den gelen 8. Alay'a bağlı kuvvetler, 28 Şubat 1915 günü Murgul Vadisi'ne girince Ruslar tarafından fark edilmiş ve top ateşi açılmıştı. Süratle yoluna devam eden alay, 28 Şubat 1915 gecesi Küre Kışlası ve Başköy'de gecelemiştir. Stange Bey 28 Şubat-1 Mart gecesi Murgul Başköy'dedir. Müfrezesine yazdığı emirde; bizim savunma hattımızın sahilde Sugören (Kise) köyü ile Küre köyü arasında olduğunu, alayın ağırlıklarının sabahleyin Küre'den Üçırmak'a kadar ilerleyip geceyi orada geçirmesini, topçu ve makinalı tüfek takımlarının piyadeler geçene kadar Soğucak sırtlarında beklemesini, onlar geçtikten sonra Konaklı'ya gitmesini istemişti. 28 Şubat'ta Artvin'den Murgul'a gelirken izlediği yol üzerinde bulunan Sülüklü, Özmal, Akantaş (Bucur) köyleri.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-115: *Hopa-Sugören köyü sırtlarından, Hopa ve Hopa savunmasının yapıldığı Esenkıyı (Abuısla) sırtları- Sultanselim Tepeleri ve Cankurtaran (Kuşnasti) sırtları hattının görünüşü.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-116: Hopa savunmasında kilit noktalardan Rus donanmasının ağır bombardımanı altında kalan ve kanlı çatışmaların yaşandığı Sultanselim Tepelerinin Esenkıyı (Abuısla) köyü sahilinden görünüşü.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

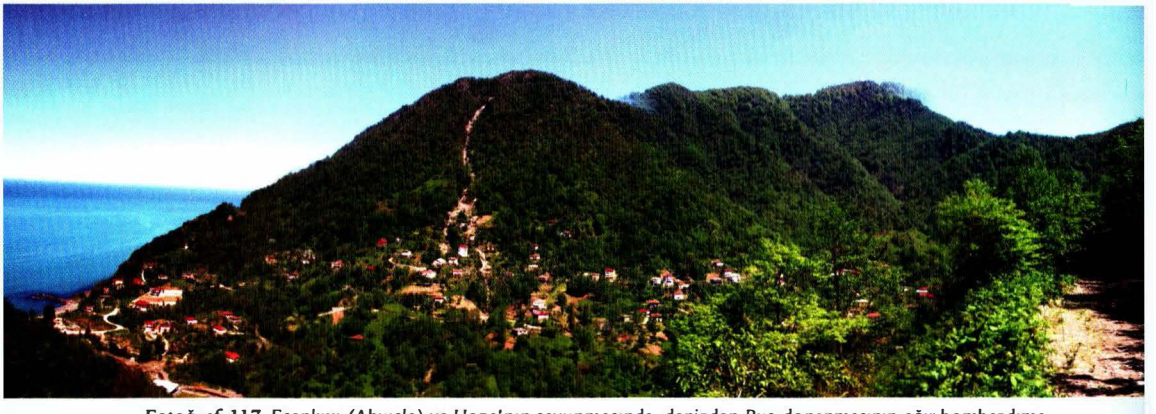

Fotoğraf-117: Esenkıyı (Abuısla) ve Hopa'nın savunmasında, denizden Rus donanmasının ağır bombardımanı altında kanlı çatışmaların yaşandığı tepeler. 24 Şubat 1915 günü Rus donanması denizden yaptığı bombardımanla Esenkıyı sırtlarındaki tabyamızı tahrip etmiş ve Esenkıyı'dan yürüttüğü askerle istihkâmlarımızı işgal etmişti. Olayın cereyan ettiği tepeler.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-118: *Esenkıyı (Abuısla) sırtları ve sağda Sultanselim Tepeleri. (Fotoğraf: Süleyman Bilgin)*

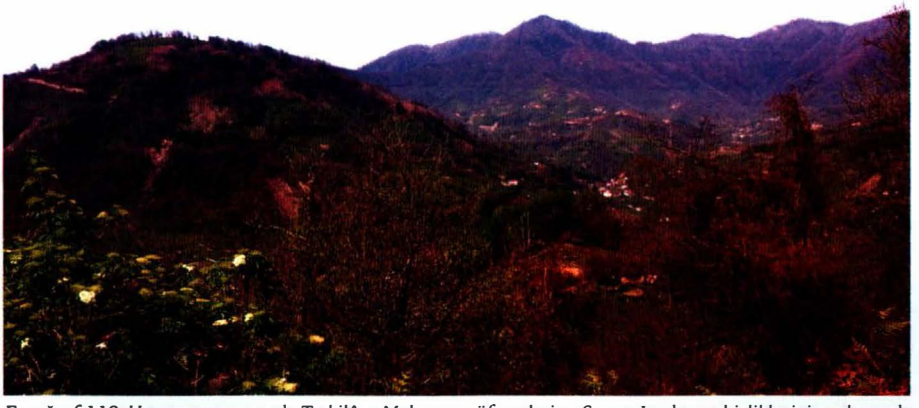

Fotoğraf-119: *Hopa savunmasında Teşkilât-ı Mahsusa müfrezeleri ve Seyyar Jandarma birliklerinin çok sayıda şehit vererek savunduğu, Hopa-Koyuncular (Zalona) köyü sırtları ve Sultanselim Tepeleri. 25 Şubat 1915'te Ruslar Esenkıyı'dan ilerleyerek tepeyi ele geçirince Başköy'de bulunan 3. Bölük tehdit altında kalmıştı.*
(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-120: 19 Ocak 1915 günü kanlı çatışmaların yaşandığı, Teğmen Şahin Efendi ile birlikte 30 şehit verilen Sultanselim Tepeleri. *(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)*

Fotoğraf-121: Tepeleri savunan Teşkilât-ı Mahsusa gönüllüleri ve Seyyar Jandarma kuvvetleri ağır bombardıman altında eriyince, 1915 yılının Şubat ayı başında Binbaşı Hasan Vasfi Bey kumandasında Giresun Seyyar Jandarma Taburu ile takviye edilen Sultanselim Tepeleri. *(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)*

Fotoğraf-122: Hopa-Eşmekaya köyünden Hopa savunması savaşlarının yapılmış olduğu tepelerin görünüşü. Sultanselim Tepeleri, sağında Cankurtaran Geçidi. Ruslar, 1 Mart 1915'te yolun Cankurtaran'ı aştığı sırtlara iki cebel topu yerleştirmiş ve köylere rasgele ateş etmeye başlamış, köylüler beyaz bayrak çekerek teslim olmaya başlamıştı. *(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)*

Fotoğraf-123: *Cankurtaran bölgesinden Hopa'nın görünüşü. (Fotoğraf: Süleyman Bilgin)*

Fotoğraf-124: 6 Mart 1915'te Hopa'da 4 Rus torpidosu ve 4 nakliye gemisi, asker, cephane ve yiyecek boşaltıyor. Hopa'ya asker ve malzeme çıkartan Rus gemilerinden çekilmiş bir resim. Sağ taraftaki gemi karaya oturmuştur. Süvari Zabiti Kâzım Bey, Ciha'dan bu faaliyetleri gözlüyor.

(Fotoğraf: Veysel Usta Arşivi)

Fotoğraf-125: Rusların sahilden ilerlemesi ve Hopa'ya çıkartma yapması üzerine Sultanselim tepelerinde Hopa savunması hattını tutan Binbaşı Hasan Vasfi Bey kumandasındaki Giresun Seyyar Jandarma Taburuna bağlı kuvvetlerimizin çekildiği Sultanselim Tepesi -Başoba-Yoldere (Zürpici) Vadisi ve karşıda Arhavi Savunması için mevzilendiği İskaristi-Balıklı-Tagisti tepeleri.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-126: *Hopa-Başoba köyünden Arhavi savunmasının yapılmış olduğu İsgaristi Tagisti ve Balıklı tepelerinin görünüşü. 26 Şubat 1915 tarihinde Ruslar 8 top, 16 makinalı tüfek ve denizden 2 gemisinin ateş desteğinde 4 tabur piyade ile hücuma geçti. Artık bu hatta savunma yapıyorduk.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-127: *25 Şubat 1915'te Rusların bir yandan Hopa'dan diğer yandan da Sultanselim Tepeleri'nden yaptığı hücumlara karşı savunmaya çalıştığımız Cankurtaran Geçidi'nden Hopa'nın görünüşü.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-128: Hopa Cankurtaran Geçidi'nden Arhavi savunmasının yapıldığı tepelerin görünümü. Fotoğrafın çekildiği yerin solunda Kuşanasti, ilerisinde İskaristi, onun ilerisinde karlı alan Balıklı tepeleri ve Tagisti. 4 gün devam eden şiddetli çatışmalarda yorgun düşen asker, 24 Şubat 1915'ten itibaren çekilmeye başladı. Ruslar Cankurtaran Geçidi'ne yüklendi. Koyuncular köyü Şekerciler Tepesi'ne yerleştirdiği cebel topları ile siperlerimizi ateş altına aldı. Stange Bey'in Artvin'den gönderdiği emirle, 25 Şubat 1915'te karşı taarruz yapıldı. Şehit ve yaralı sayısı 100 kişiye ulaştı, fakat netice elde edilemedi.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

***Fotoğraf-129:** 26 Şubat 1915'te İskaristi ve Hopa Rusların eline geçmiş ve yeni savunma hattımız Misibe-Balıklı-Boyuncuk hattı olmuştu. Murgul ve Borçka'dan çekilişte Arhavi savunmasının yapıldığı tepelerin Arhavi yönünden görünüşü. Solda hafif karlı olan Balıklı Tepeleri. Arkada karlı kısım Kaçkarların doğu uzantısı.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

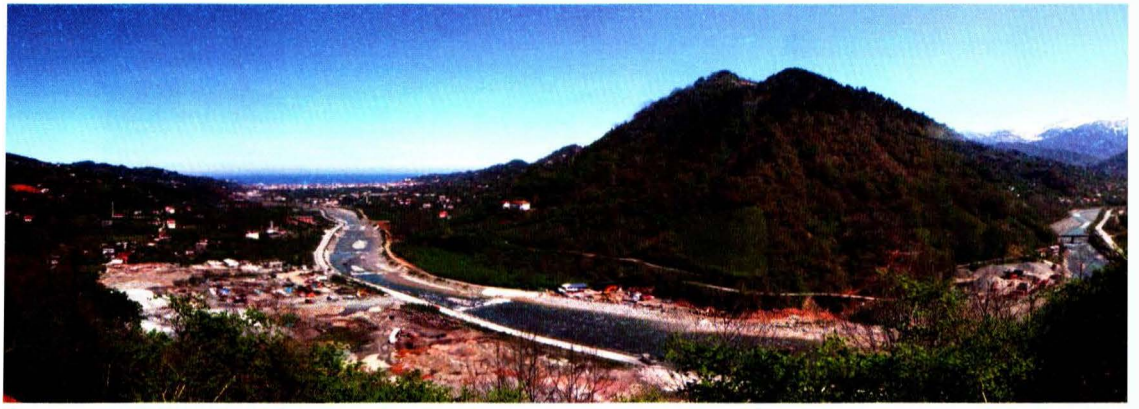

Fotoğraf-130: Arhavi ve Arhavi Deresi. Sağdaki karlı tepeler Arhavi savunmasında kanlı çatışmaların yaşanmış olduğu Tagisti-Balıklı tepeleri hattı.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-131: Arhavi Deresi. Solda Konaklı (Kordelit) köyü. İleride Arhavi Deresi iki kola ayrılıyor. Derecik Vadisi'nin ucundaki karlı tepeler, Arhavi savunmasında kanlı çatışmaların yaşadığı Balıklı Tepeleri.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

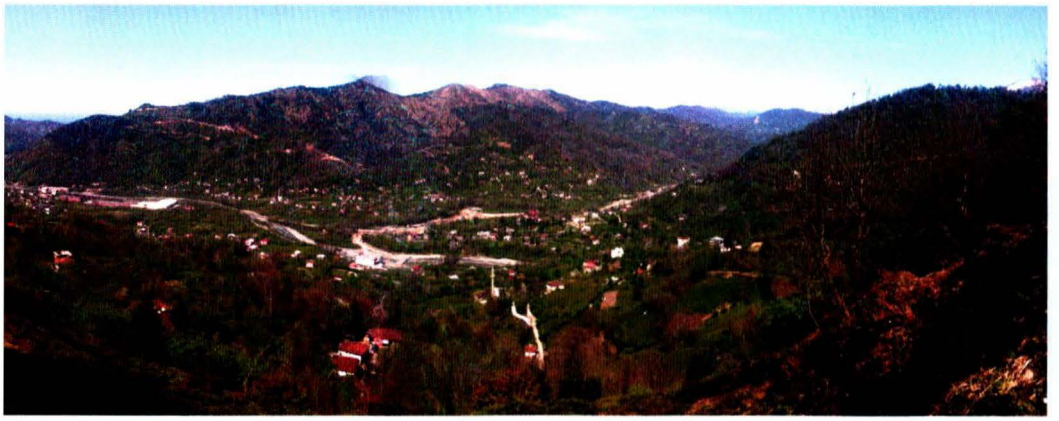

Fotoğraf-132: *Arhavi Deresi Vadisi. Solda Arhavi, karşıda Arhavi savunmasında Yusuf Rıza ve Stange Bey'in karargâh kurduğu ve Artvin'den gelen Stange Bey kuvvetlerinin 1 Mart 1915 akşamı ulaştığı Konaklı (Kordelit) ve sağında Kemepköprü (Çiğeryazan). Arkada Balıklı tepelerine uzanan Derecik (Sidere) vadisi. Resim Arhavi savunmasında cephemizin orta kısmını teşkil eden ve Teşkilât-ı Mahsusa Alayı kumandanı olan Mümtaz Yüzbaşı Hopalı Mamovi-zâde Ali Rıza Bey'in Karargâhının bulunduğu Kireçlik (Bahta) köyünden çekilmiştir.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

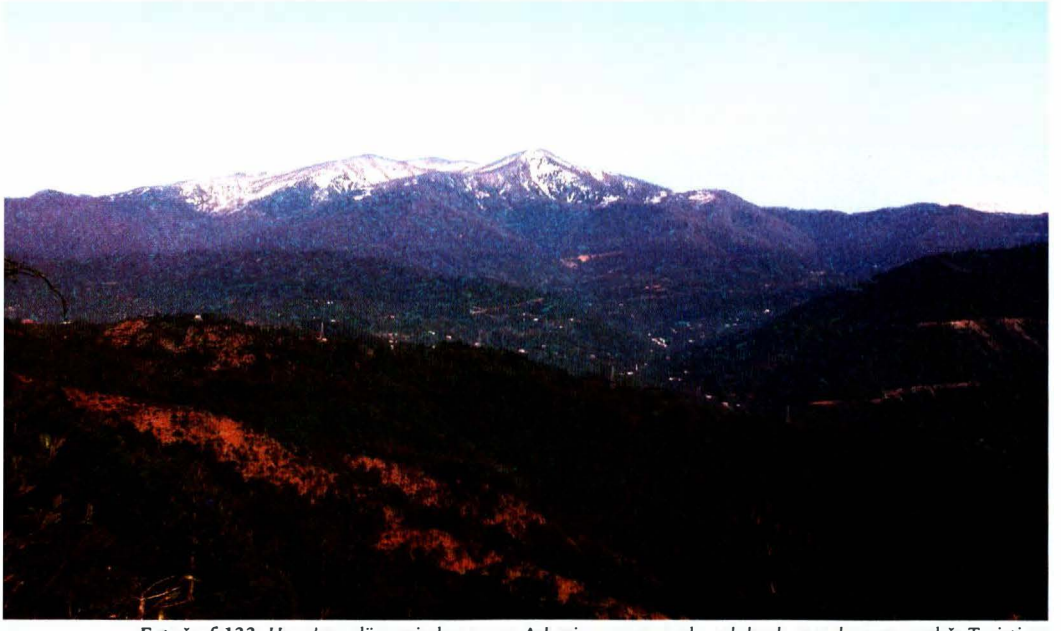

Fotoğraf-133: *Hopa'nın düşmesinden sonra Arhavi savunmasında çok kanlı savaşların yaşandığı Tagisti ve Balıklı Tepelerinin Arhavi istikametinden görünüşü. Derecik (Sidere), Ulukent (Plarket), Üçırmak köylerinin bulunduğu vadi.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-134: *Arhavi savunmasında kanlı savaşların cereyan ettiği Balıklı Tepeleri.*

(Fotoğraf: Şinasi Hatinoğlu arşivi)

Fotoğraf-135: *1915 yılı Şubat-Mart aylarında kanlı savaşların olduğu Balıklı Tepeleri - Tagisti muharebelerinde Binbaşı Hasan Vasfi Bey'in karargâh olarak kullanmış olduğu Arhavi-Ulukent (Pilarget) köyündeki ev. 3 Mart 1915'te Stange Bey bu karargâha gelmiş ve 8. Alay'a bağlı taburları Balıklı sırtlarına sevk etmiştir.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

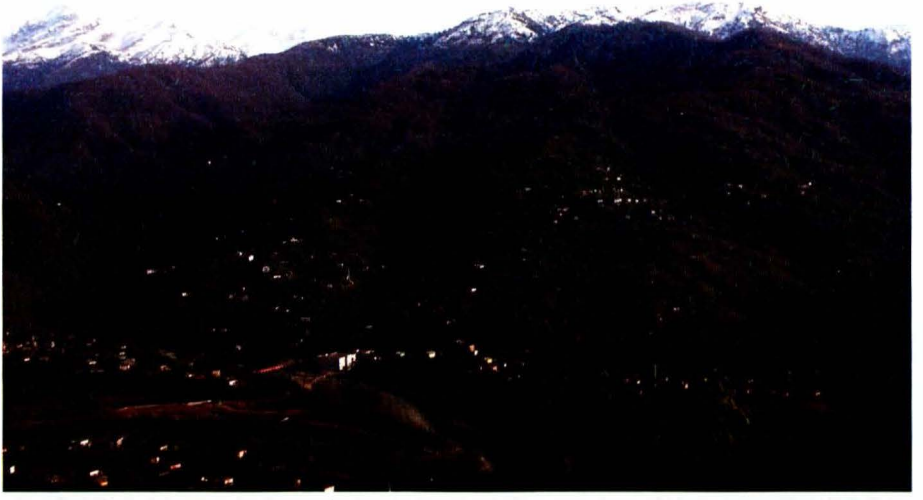

Fotoğraf-136: *Arhavi'nin Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra, kuvvetlerimiz Arhavi Deresi'nin batı yamaçlarında yeni bir savunma hattı oluşturdu. Buradaki savunma hattımızın merkezini teşkil eden Kireçlik köyünün Rus mevzilerinin bulunduğu taraftan görünüşü.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

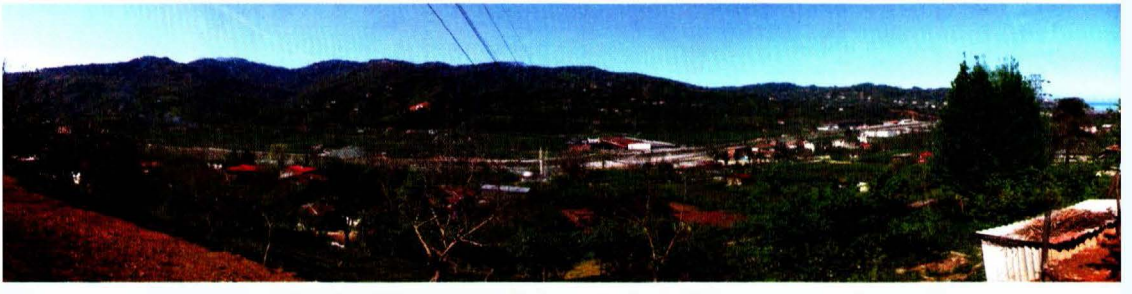

Fotoğraf-137: *Arhavi'nin Ruslar tarafından işgalinden sonra kuvvetlerimiz, Arhavi Deresi'nin batı yanında bir savunma hattı oluşturdu. Marsis Dağı'nın doğusundaki Salikvan Geçidi'ne kadar uzanan bu hattın sahil kısmını oluşturan tepeler.*

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin)

Fotoğraf-138: Arhavi-Mashora köyü sırtlarındaki mevzilerimizin Rus donanması tarafından bombardımanı.
(Fotoğraf: Veysel Usta Arşivi)

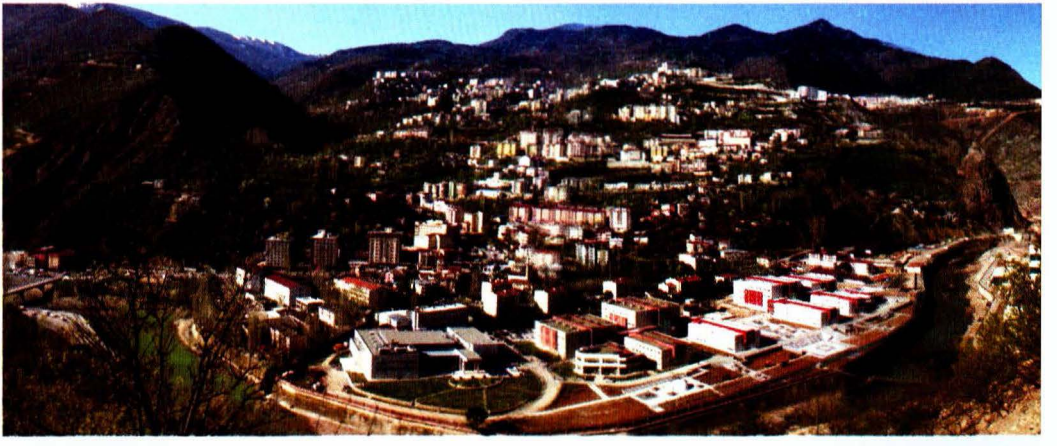

Fotoğraf-139: Artvin. Sağda altta; Çoruh'un kıvrılıp görünmediği noktada, Köprübaşı'nda eski köprünün bulunuyor. Solda bir bölümü gölge olan, Santral Deresi'nin aktığı küçük vadi, Artvin savunmasında Köprübaşı'nı savunan son müfrezenin çekildiği yoldur. Müfrezenin bıraktığı artçılardan üçü, Şehitlik (Mamasimla) köyü sınırları içinde olan bu vadinin Aşağışehitlik kısmında şehit olmuştu. Yusufelili olan bu şehitler, Artvin halkı tarafından Kireç Kuyusuyanı denilen mevkide defnedilmiştir. Artçı bırakılan ve şehit olan 3 kişi de Yukarışehitlik köyünde defnedilmiştir.

(Fotoğraf: Süleyman Bilgin-Erkan Sönmez)

Fotoğraf-140: *Artvin'in Kafkasör'den görünüşü. Karşıdaki dağın belinden geçen yol, Rusların yaptığı Batum-Ardahan şosesidir. Yol üniversitenin bulunduğu yer olan Seyitler köyünü geçtikten sonra, bir kol kıvrılarak Çoruh Vadisi'ne inmekte ve kuzeye dönerek Artvin Köprübaşı mevkiine ulaşmaktadır. (Fotoğraf: Süleyman Bilgin-Erkan Sönmez)*

Fotoğraf-141: *Borçka yönünden ilerleyen Ruslara karşı, Artvin savunmasının yapıldığı alan. Çoruh'un sağ yakasında Bakırköy sırtlarından Borçka yönüne bakış. Sağ yakada yol tırmanan küçük tepe İrsa. İleride Erenler köyü ve sırtları. Sol yakada ileride Ormanlı ve Tütüncüler köyleri.*
(Fotoğraf: Süleyman Bilgin-Erkan Sönmez)

Fotoğraf-142: *Borçka yönünden ilerleyen Ruslara karşı Artvin savunmasının yapıldığı Çoruh'un sol yakasında bulunan Hatila Vadisi'nin görünüşü.*
(Fotoğraf: Süleyman Bilgin-Erkan Sönmez)

Fotoğraf-143: *Artvin'in Borçka yönünden savunmasının yapıldığı bölge. Çoruh'un sol yanındaki Fıstıklı köyü ve sağ yanında Sünbüllü köyü (sağda ileride).*
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-144: *Hopalı Mamovi-zâde Ali Rıza Bey (1884-1922)*
(Fotoğraf: Ahmet Şahinler Arşivi)

***Fotoğraf-145:** Ali Rıza Bey'in madalya ve nişanları.*

Yusuf Rıza Bey'in yerine Teşkilât-ı Mahsusa'nın sahildeki kuvvetleri kumandanlığına Mümtaz Yüzbaşı Hopalı Mamovi-zâde Ali Rıza Bey atandı. 1884 yılında Hopa'da doğan Ali Rıza Bey, Hopalı Mamovi-zâde ailesinden Recep Ferdi Bey ile Hacişahin-zâde Zeliha Hanım'ın çocuğu, daha önce Yusuf Rıza Bey ile birlikte görev yapan Teğmen Rauf ve Teğmen Ramiz beylerin amca oğlu idi. Harp Okulu'nu altıncılıkla bitirerek mümtaz yüzbaşı olan Ali Rıza Bey, âmirlerinin itimadını kazanmış bir subaydı. Teşkilât-ı Mahsusa'nın merkezinde, önce muhasebe daha sonra da Kafkasya ve İran Şubesi müdürlüğü yaptı. Yusuf Rıza Bey'in yerine Karadeniz sahilindeki Teşkilât-ı Mahsusa kuvvetlerinin komutanlığına atandı. Ali Rıza Bey'in tayini 7 Mart 1915 tarihinde Talat Paşa'nın imzası ile Trabzon Vilayetine bildirildi. Tayin emrini aldığı gün İstanbul'dan özel bir motora binerek deniz yoluyla Trabzon'a hareket etti. Teşkilât-ı Mahsusa Alayını organize etti ve savaş boyunca alayına kumanda etti. Enver Paşa kadar Mustafa Kemal'in de beğeni ve güvenine sahip olan Ali Rıza Bey, 1921'de 109. Alay Kumandanı olarak Batum'u geri alan kuvvetlerin başında görev yaptı. Buradan Batı cephesine giden Ali Rıza Bey, 5. Kafkas Tugayı Kumandanı olarak görev yaptığı Büyük Taarruz'da, Yunan Generali Trikopis'i esir alan kumandan idi. Trikopis'i esir aldıktan birkaç gün sonra iyice ilerlemiş mide hastalığı nedeni ile askerî hastaneye kaldırıldı. Mustafa Kemal'in tedavi için Almanya'ya gönderme teklifini reddeden Ali Rıza Bey, Türk kuvvetlerinin Bursa'yı almasından sonra Bursa'daki hastaneye nakledildi. 29 Ağustos 1922 tarihinde, Bursa'da geçirdiği ameliyat sonrasında vefat eden Ali Rıza Bey'in rütbesi TBMM'de alınan bir kararla albaylığa yükseltilmiştir.

(Fotoğraf: Ahmet Şahinler Arşivi)

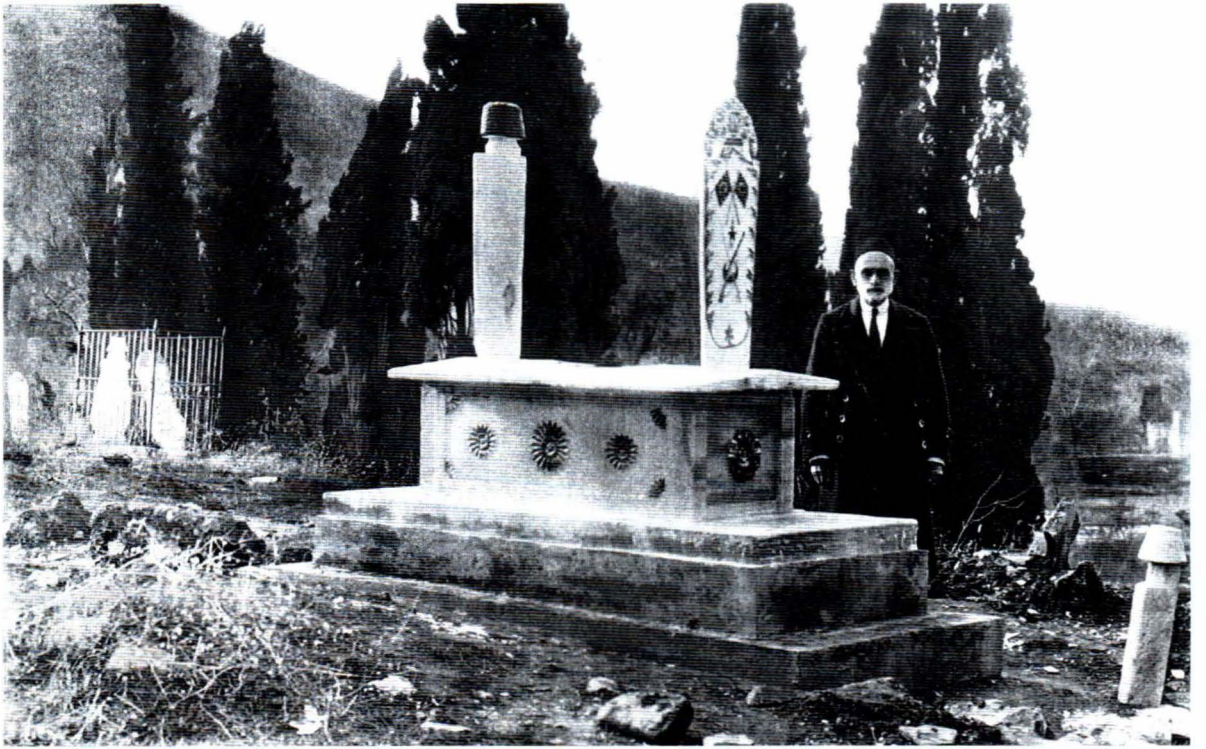

Fotoğraf-146: İstiklal Savaşı'nda Büyük Taarruz'dan 19 gün sonra Bursa'da geçirdiği bir ameliyat sonrası 29 Eylül 1922 tarihinde mide kanserinden vefat eden 5. Kafkas Tümeni'nin Piyade Tugayı kumandanı Yarbay Ali Rıza Bey'in Bursa-Pınarbaşı Mezarlığı'nda babası Recep Ferdi Bey tarafından yaptırılan mezarı. Recep Ferdi Bey oğlunun mezarı başında.

(Fotoğraf: Faruk Benli Arşivi)

Fotoğraf-147: İstiklal Savaşı'nda Yunan Başkumandanı Trikopis'i esir alan 5. Kafkas Tümeninin Piyade Tugayı Kumandanı (1924 yılında TBMM kararıyla) Albay Mamovi-zâde Ali Rıza Bey'in Bursa-Pınarbaşı Mezarlığı'ndaki mezarının bugünkü harap hali ve kırık mezar taşı.

(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

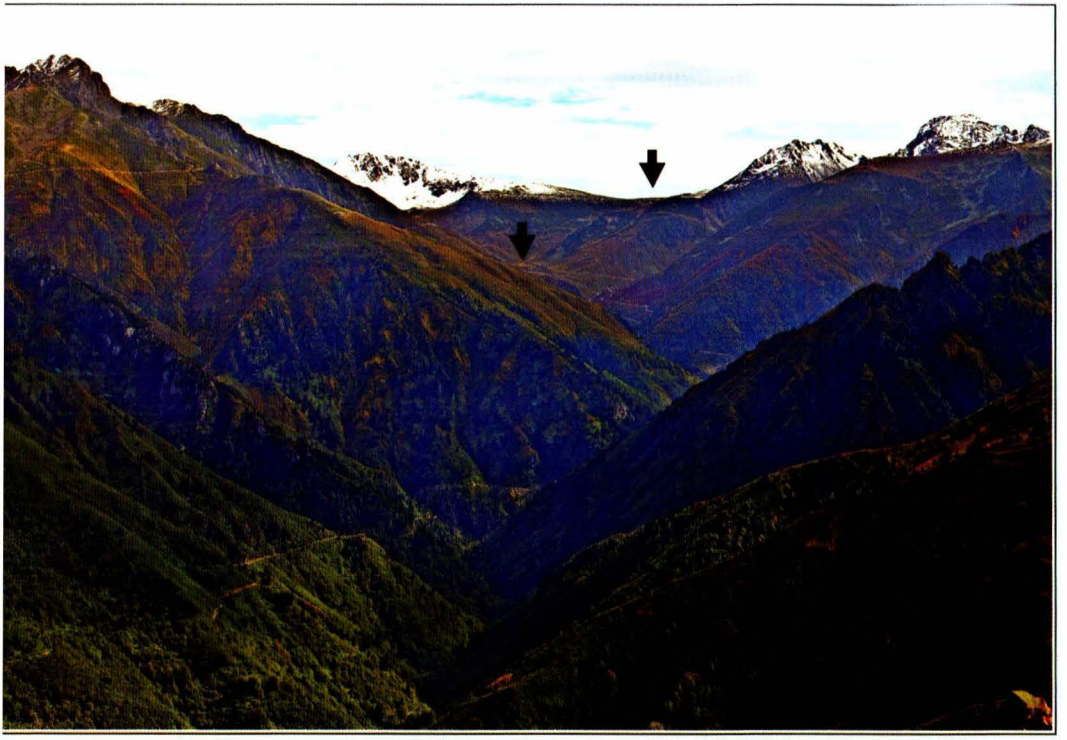

Fotoğraf-148: *Çağlayan Deresi Vadisi.*
Vadinin ucunda Çamlık Yaylası ve Salikvan Geçidi. Ortadaki karlı tepe Marsis Dağı.
(Fotoğraf: Feyiz Ermiş)

Fotoğraf-149: *Marsis Dağı ve solda Salikvan geçidi. Çamlık Yaylası (sis altındaki alanda).*
(Fotoğraf: Yaşar Aslan)

Fotoğraf-150: Çamlık Yaylası'ndan Salikvan Geçidi ve Marsis Dağı'nın görünüşü.
(Fotoğraf: Yaşar Aslan)

Fotoğraf-151: *Çamlık Yaylası.*
Yeşil alanın sol başında Ziya Bey Taburu'nun karargâhı olan ev kalıntısı.
(Fotoğraf: Yaşar Aslan)

Fotoğraf-152: *Çamlık Yaylası'ndaki şehit mezarları ve Ziya Bey Taburu'nun karargâhı olan evin kalıntıları.*

Fotoğraf-153: *Stange Bey'in Sahil Müfrezesi'nin karargâhını kurduğu Arhavi Yolüstü (Lome) köyü.*
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

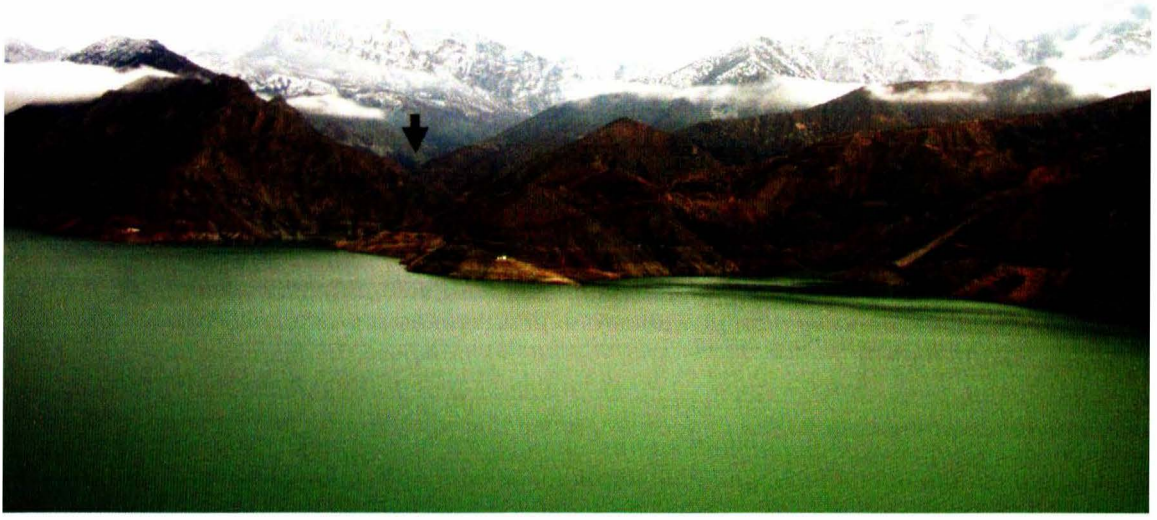

Fotoğraf-154: *Şimdi Baraj suları altında kalan Zeytilik (Sirya) Nahiyesi'nin bulunduğu alandan, Okumuşlar köyünün bulunduğu vadiye bakış.*

Okumuşlar köyü vadinin içinde, solda sislerle örtülü bölgede bulunmaktadır. Türk kuvvetlerinin Artvin'den çekilmesinden sonra Ruslar sivil halka bir cezalandırma harekâtı başlatınca, Ardanuç muhacirleri bu vadiden gelerek Türk tarafına geçmek istemiş ve takip eden Rus-Ermeni kuvvetleri tarafından ateş altına alınmışlardı. Muhacirler küçük vadiden nehir kenarına ulaştığı zaman, Çoruh üzerinde köprü yoktu. Nehrin üzerinde gerilmiş halata tutunarak Çoruh'u geçme telaşındaki kadınların çocuklarını suya bıraktığı bu geçişten sonra, yöre halkı bu vadiyi "Moskof Deresi" olarak adlandırmaktadır.

(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-155: *45 kişiden oluşan Şavşat gönüllülerinin gizlice dağları aşıp geldikleri Demirkent (Erkinis) mıntıkasında pusuya düşürüldükten sonra, 36 kişinin Bez köyü bölgesinde Çoruh'u geçtikleri yer.*
(Fotoğraf: Mehmet Bilgin)

Fotoğraf-156: *Binbaşı Halit Bey'in, 1 yıl kadar Çoruh Müfrezesi'nin karargâhı olarak kullandığı, Havuzlu (Oker) köyü camii yanındaki medrese. Bina Rus işgali esnasında tahrip edildiği için, ayakta kalan duvarlar üzerinde 2. kat, Artvin'in anavatana katılışından sonra yeniden yapılmıştır.*